પ્રસ્તાવના.

સંસ્કૃત એ આપણી ગુર્જર ગિરાની વૃદ્ધ માતા છે. સંસ્કૃતનું સાહિત્ય એ આપણું પોતીકું પુરાણું સાહિત્ય છે. જે વિચારો, જે લાગણીઓ, અને જે ભાવનાઓ આપણા પૂર્વજોથી આપણા સુધી ઊતરી આવેલા છે તેનું પ્રતિબિમ્બ એ સાહિત્યમાં પડેલું આપણા જોવામાં આવે છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અખંડ આત્મા એ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલો આપણે જોઈએ છિયે. આપણી ધર્મક્રિયાઓનું અને આપણા રીતરિવાજોનું મૂળ સ્વરૂપ એ સાહિત્યમાં આપણે સ્પષ્ટ નિહાળીએ છિયે. આપણા જીવનવ્યવહારનું નિયમન કરનારા અને વિશુદ્ધિ અર્પનારા શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ આદિ ભવ્ય ગ્રન્થોનો એ સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. તત્ત્વચિન્તનના ઉંડામાં ઉંડા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવામાં આવેલો પ્રથમ એ સાહિત્યમાંજ આપણે જોઇએ છિયે. માનવજીવનની સંસ્કૃતિનો સૌથી પ્રાચીન ઇતિહાસ એ સાહિત્યજ આપણને પૂરો પાડે છે. આપણી આધુનિક સમાજઘટનાને પણ સજીવ રાખનારા પુરાણા આત્મતત્ત્વનો એ સાહિત્યમાંજ આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાહિત્યનો વિગતવારનો વૃત્તાન્ત જાણવો એ આપણા પોતાના પ્રાચીન ગૌરવને પીછાનવા બરોબર છે

એ સાહિત્ય આપણો કીમતી ખજાનો છે, આપણો અણમૂલ ભંડાર છે. કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પણ એ સાહિત્યના ગ્રન્થોએ ઘેલા કરી મૂક્યા છે. એ સાહિત્ય જેટલું વિશાળ છે તેટલુંજ સુન્દર છે. એ સાહિત્યને માટે આપણે જેટલું અભિમાન રાખીએ તેટલુ થોડુ છે.

એ સાહિત્યના સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર ફરી વળીને તેનો સંક્ષિપ્ત પણ સચોટ હેવાલ આપનારો, પાશ્ચાત્ય શોધકોની કૃતિઓમાં છેલ્લામાં છેલ્લો અને આગલા સર્વથી વધારે માનનીય, એકજ ગ્રન્થ જાણીતો છે, અને તે પ્રો. મૅકડૉનલ્ડનો છે. એ ગ્રન્થ છપાયો ત્યાર પહેલાં ઘણાં વર્ષ ઉપર પ્રો. મૅક્સ મ્યુલરે પોતાનો ‘પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ બહાર પાડ્યો હતો, પણ તે ગ્રન્થમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અમુક સાંકડા પ્રદેશનીજ હકીકતો નોંધવામાં આવી હતી. બીજો ગ્રન્થ વેબરનો હતો, તે એનાથી વધારે વિશાળ પ્રદેશને પોતાની દૃષ્ટિમર્યાદામા રાખતો હતો,

પણ એ ગ્રન્થની પહેલી આવૃત્તિ છપાયાને ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે, અને બીજી આવૃત્તિઓમાં પાછળથી થયલી શોધખોળોનાં પરિણામોને પૃષ્ઠની નીચેનાં ટિપ્પણોમાંજ નોંધવામાં આવ્યાં છે, એટલે તેને ગૌણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. એ ટિપ્પણો પણ ત્યાર પછીથી થયલી શોધખોળોને પરિણામે હજી વધારે સુધારાવધારાની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રો. મૅકડોનલનો ગ્રન્થ આવાં સઘળાં દૂષણોથી મુક્ત છે, અને તે ઉપરાંત એ ગ્રન્થની વિશેષતા એ છે કે એ ગ્રન્થ કેવળ વિદ્વાનોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથીજ નથી લખાયો, પણ સામાન્ય વાંચકોને પણ રસ પડે એ બાબત તરફ લેખકે પોતાનુ ખાસ લક્ષ રાખ્યું છે. એવો ગ્રન્થ ગુજરાતના વાંચકો સમક્ષ મૂકવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે એ વિચારથી મ્હને ઘણો આનન્દ થાય છે.

આ ભાષાન્તર મ્હેં ઘણી કાળજીથી તૈયાર કર્યું છે. તે છતાં શરતચૂકને લીધે કે અન્ય કારણથી કોઈ સ્થળે કંઈ દોષ રહી ગયા હોય તો તેને માટે વાંચકો મ્હને ક્ષમા આપશે એવો ભરોસો છે. મૂળ ગ્રન્થે તપાસીને સ્થળે સ્થળે જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે સંસ્કૃત સાહિત્યના રસિક વાંચકોને વિશેષ આનન્દ આપશે એવી મ્હારી ધારણા છે.

આ ગ્રન્થમાં ટિપ્પણો પણ ઘણી છૂટથી આપવામાં આવેલાં છે. એ ટિપ્પણોમાં મ્હારું સ્વતંત્ર લખાણ ઘણું થોડું છે, તોપણ એ ટિપ્પણો માટેની સંપૂર્ણ જવાબદારી મ્હારી છે. કેટલાંક ટિપ્પણો પૃષ્ઠની નીચે મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને કેટલાક વિશેષ લાંબાં ટિપ્પણો પ્રકરણને છેડે મ્હોટા કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. બહુધા અન્ય પુસ્તકોમાંની કેટલીક ઉપયોગી માહિતીનો એ ટિપ્પણોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જિજ્ઞાસુ વાંચકોને કેટલુંક રસ પડે એવું જ્ઞાન ઘણે થોડે શ્રમે એ ટિપ્પણોમાંથી મળી શકશે.

આ પુસ્તક છાપવાની પરવાનગી આપીને પ્રો. મૅકડોનલે જે ઉપકાર કર્યો છે તેમાં એક બીજી કીમતી મદદ તેમના તરફથી મળવાથી આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ઘણો સંગીન ઉમેરો થયો છે. પોતાના પુસ્તકની નવી આવૃત્તિને માટે સુધારાવધારાનો જે નોંધસંગ્રહ એમણે તૈયાર કરેલો તેની એક નકલ આ ભાષાન્તરકર્તાના ઉપયોગને માટે એમણે મોકલી આપી છે. આ પુસ્તકના વાંચકોને એવી રીતે મૂળ ગ્રન્થકારના છેલ્લામાં છેલ્લા વિચારો જાણવાનો લાભ મળી શકશે. એ લાભ કંઈ જેવો તેવો નથી. કારણ કે

સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રતિહાસનો વિષયજ શાસ્ત્રીય અન્વેષણનો હોવાથી પ્રથમની આવૃત્તિ છપાયા પછી તેમાં જણાવેલા નિર્ણયોમાં સ્થળે સ્થળે ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ફેરફારો જાણવાનો લાભ અંગ્રેજી વાંચકોને તો એ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ જ્યારે બહાર પડશે ત્યારેજ મળી શકશે પણ ગુજરાતી વાંચકોને એ ફેરફારોનો આ ભાષાન્તરગ્રન્થમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોવાને લીધે અત્યારથીજ એ લાભ મળી શકશે. બીજી રીતે કહીએ તો, મૂળ ગ્રન્થકારની જે નવી આવૃત્તિ હજી હવે અંગ્રેજીમા બહાર પડવાની છે તેનુંજ આ ભાષાન્તર છે, અને તેથી તે અંગ્રેજી જૂની આવૃત્તિના કરતાં ઘણું વિશેષ ઉપયોગી છે એમ કહીએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહી.

એ નોંધસંગ્રહ મેળવવાને માટે જરૂરનો પત્રવ્યવહાર વગેરેનો શ્રમ ભંડોળ કમિટિના મંત્રી પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે ઉઠાવી લીધો હતો તેમનો પણ હું આ સ્થળે આભાર માનુ છુ.

એ નોંધસંગ્રહ આવતાં કેટલોક વિલંબ થયો હતો, તેથી આ પુસ્તકનાં પહેલા ના સવાસો પાનામાં એ નોંધસંગ્રહનો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી. છતા રહી ગયેલા સુધારાવધારાનુ પત્રક પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં છાપીને એ ખોટ પૂરી પાડવામા આવી છે.

પુસ્તકના આરંભમા જે અનુક્રમણિકા આપી છે તેમા પ્રકરણોનાં નામમાત્ર ન આપતાં દરેક પ્રકરણમાં ચર્ચાયેલા મુખ્ય મુખ્ય વિષયોની પણ સંક્ષિપ્ત નોંધ આપવામા આવી છે, અને પાછળ જે સૂચિપત્ર છાપ્યુ છે તે પણ ઘણી કાળજીથી તૈયાર કરવામા આવ્યું છે.

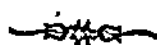
ટૂંકામાં, આ ગ્રન્થની પાછળ ભાષાન્તરકારે પોતાનાથી બને તેટલો શ્રમ લીધો છે, અને તેથી એ ગ્રન્થની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો થશે એવી ભાષાન્તરકારની ઉમેદ છે.

ખપાટિયા ચકલા,
સુરત.
તા. ૧૫-૫-૧૯૨૧.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

અનુક્રમણિકા.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૮	૧૮૭૨	૧૮૦૨
૭	૨૬	સીધિયાનો	સીથિયનો
૮	૨૩	સંધ્યા વખને	હજી પણ સંધ્યા વખતે
૯	૨૫	ગ્રીસના	ગ્રીસના
૧૪	છેલ્લી	ब्रह्मस्फुटसिद्धान्त	ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त
૧૭	૮	India	Indica
૨૦	૧૦	જેવાજ	જેવોજ
૨૨	૧૫	ક્વિટસ	ક્વિંટસ
૩૫	૨૭	ચારેમાથી	ચારેમા
૩૭	૨૭	વેદના	વેદના
૩૮	૧૬	ઉત્પત્તિ	વ્યુત્પત્તિ
૪૦	૨૬	વધારે	વધારે
૪૧	૨૫	રેખાગણિતના	અક્ષગણિતના
૪૭	૧૫	ઝેન્દ	ઝેન્દ
૬૧	૧૯	ऋुग्वेदनो	ऋग्वेदनो
૬૧	૨૮	ऋुग्वेदना	ऋग्वेदना
૬૫	૨૧	શાકન	શાકલ
૭૦	૨૪	વપરાયલા	વપરાયલો
૯૮	૨૦	દેવતાઓનુ	દેવતાનું
૧૨૩	૩	" જૂનો "	" ઘરડો "
૧૨૬	૧૫	પાણી	દૂધ
૧૨૮	૯	ચન્દ્રના પ્રાસાદોનુ	નક્ષત્રોનુ
૧૪૦	૨૭	ઘણું	ઘણો
૧૪૨	૨૬	પણ ગણત્રી	ગણત્રી
૧૫૮	૨	मिर्नन्त्युते	मिर्नन्त्युेते
૧૬૫	૬	मत्युं	पत्युं
૧૬૬	૧૭	मृत्तै	मृतै
૧૭૩	૧૮	हृदन्या	हृदया

૧૯૬	૧૩	ऋग्वेदनां	ऋग्वेदनां
૨૨૮	૧૮	કુરુક્ષેત્રમાં	મહાભારતમાં
૨૩૧	૨૫	નવા	નવ
૨૩૪	૨૫	मजुर्वेदमां	यजुर्वेदमां
૨૩૮	૧૦	મન્ત્રો	મંત્રો
૨૪૨	૧૪	મંત્રો	સૂક્તો
૨૪૨	૨૮	અધ્યાયના	કાણ્ડના
૨૭૧	૮	पृथिधव्यां	पृथिव्यां
પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૮	૧૦	माथर	माठर
૩૧૮	૧૭	મત્રાયણીન	મૈત્રાયણીય
૩૫૬	૧૪	પાછલા	આગલા
૩૬૧	છેલ્લી	भगद्गीता	भगवद्गीता
૩૬૩	૧૦	काठकोपनिषद्मां	કાઠકસંહિતામાં
૩૮૨	૧૫	સુવિસ્તર આપ	સવિસ્ત૰
૩૮૯	૯	रामाणयना	रामायणना
૪૦૩	૧૮	ઉમગઓ	ઉમેરાઓ
૪૨૨	૨૫	સકા	સંકા
૪૩૮	૨૫	કાલિદાસના	ક્ષેમેન્દ્રના
૪૪૧	૨૯	સિક્કામાં	સંકામાં
૪૬૩	૮	છન્દો	વૃત્તો
૪૯૪	૧૨,૧૩,૧૪,૨૪	पञ्चतन्त्र	पञ्चतंत्र
૪૯૫	૫	દ સીમા	ઉદ સીમાં
૫૦૬	૧	છે.	સંધ્યાની પેઠે સ્ત્રીઓના રંગ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે.
૫૧૧	૧૫	દુઃખદાવની	દુઃખવાદની
૫૧૭	૧૧	સાંખ્ય દશનની	સાંખ્ય દર્શનની
૫૧૮	૬	બ્યથ	વ્યર્થ
૫૨૦	૬	ધમનો	ધર્મનો
૫૩૨	૨૬	વદાન્તના	વેદાન્તના
૫૩૩	૧૨	પશ્ચિમના	પશ્ચિમના
૫૪૨	૨૫	ઉડી	ઉડી

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧.

પ્રાસ્તાવિક.

પંદરમા શતકમાં સાહિત્ય તથા કળાઓનું પુનરુજ્જીવન થયું† ત્યાર પછી, અરાડમા શતકના પાછલા ભાગમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ થઈ એના જેવો મહત્ત્વનો બનાવ સુધારાના ઇતિહાસમાં બીજો કોઈ પણ બન્યો નથી. સિકંદર બાદશાહની ચઢાઈ પછી, યવન લોકો કંઇક અંશે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની વિદ્યાથી વાકેફ થયા હતા. માધ્યમિક યુગમાં આરબ લોકોએ હિન્દુસ્તાનના વિજ્ઞાન વિષે પશ્ચિમની પ્રજાને કેટલીક હકીગત સમજાવી હતી. સોળમા શતકથી માંડીને યુરોપના થોડાક પાદરીઓ હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના અસ્તિત્વ વિષે જાણીતા થયા હતા, એટલુંજ નહીં પણ એ ભાષાનું કંઇક જ્ઞાન પણ તેઓએ મેળવ્યુ હતું; અને એબ્રેહામ રૉજરે છેક ૧૬૫૧માં સંસ્કૃત કવિ ભર્તૃહરિનાં શતકનો ડચ ભાષામાં તરજુમો પણ કર્યો હતો. તે છતાં, આશરે સવાસો વર્ષ પ્હેલાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અસ્તિત્વ વિષે યુરોપમાં કોઈ પણ સપ્રમાણ હકીગત બહાર આવી ન્હોતી, પણ એ વિષે કેવળ કલ્પનાજ કરવામાં આવતી, અને એ કલ્પનાને પરિણામે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના ડહાપણ વિષે જુદી જુદી વાર્તાઓ કહેવામાં આવતી. અરાડમા શતકના મધ્યમાં "એઝુર વેદમ" નામનું પુસ્તક હિન્દુસ્તાનમાંથી લાવવામાં આવ્યું હતું અને તે વૉલ્ટેરને બતાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે વૉલ્ટેરે તે પુસ્તકમાં રહેલા જ્ઞાન-

† પંદરમા શતકમા ગ્રીસ અને રોમના, ખાસ કરીને ગ્રીસના પ્રાચીન નમૂનાઓના સૂક્ષ્મ અભ્યાસને પરિણામે યુરોપમાં સાહિત્ય અને કળા એ ઉભયમાં જે મહાપરિવર્તન થવા પામ્યું હતું તે 'The Renaissance' ના નામથી ઓળખાય છે.

ભંડારના ઉત્સાહપૂર્વક વખાણ કર્યાં હતા, પણ તે વખાણ અપ્રાસંગિક હતાં, કારણ કે સત્તરમા શતકમા જેસ્વિટ પંથના એક પાદરીએ એ પુસ્તક ખોટું બનાવી કાઢયુ હતું એમ પાછળથી સાબીત થયુ હતુ આવી ખોટી બનાવટને પરિણામે જે અશ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે આવી ગયલી અને ખરેખરા સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધ જાહેર કરવામા આવી ત્યારે જે અશ્રદ્ધાને વળગી રહેવામા આવેલુ તે છેલ્લા શતકમા પણ લાબા વખત સુધી કાયમ રહી ઉદાહરણ તરીકે, ડયૂગલ્ડ સ્ટુઅર્ટ નામના ફિલસુફે એક નિબંધ લખ્યો હતો તેમા એણે એવુ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે સિકંદર બાદશાહની ચઢાઈ પછી યાવની ભાષાનો નમૂનો લઇને કપટી બ્રાહ્મણોએ સંસ્કૃત સાહિત્યજ નહીં પણ સંસ્કૃત ભાષા પણ ખોટી બનાવી કાઢી હતી રે। છેક ૧૮૩૮મા પણ ડબ્લિનના એક પ્રોફેસરે આ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો '

સંસ્કૃતના અભ્યાસની પ્રથમ પ્રેરણા હિન્દુસ્તાનના મુલક ઉપરના આપણા રાજ્યવહીવટની કેટલીક વ્યવહાર જરૂરિયાતોને લીધે થઈ હતી. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર-જેનરલ હતો તે વખતે હિન્દુઓના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામા હિન્દુઓના કાયદાઓ તથા રૂઢિઓને વળગી રહેવુ એમાજ લાભ છે એવુ એણે સ્પષ્ટ જોયુ, અને હિન્દુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રના ઉત્તમ પ્રાચીન ગ્રન્થોને આધારે એક કાયદાસંગ્રહ તૈયાર કરવાનું કામ એણે કેટલાક બ્રાહ્મણોને સોંપ્યુ આ સંસ્કૃત ગ્રન્થનો ફારસી ભાષામા તરજુમો થયો, અને એ ફારસી તરજુમા ઉપરથી એક અંગ્રેજી ભાષાન્તરનો ગ્રન્થ ૧૭૭૨મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો એ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામા સંસ્કૃત લેખના કેટલાક નમૂનાઓ આપવા ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષા તથા સાહિત્ય વિષે કેટલીક બરોબર હકીકતો પહેલીજ વાર જણાવવામા આવી હતી પણ યુરોપના લોકોને સંસ્કૃત ગ્રન્થોનોજ પરિચય કરાવવાનું સૌથી પ્રથમ પગલુ તો ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સે ભર્યું વૉરન હેસ્ટિંગ્સના ઉત્તેજનથી કાશીમા રહીને એણે સંસ્કૃતનું ઠીક જ્ઞાન મેળવ્યુ અને ૧૭૮૫મા એણે ભગવદ્ગીતાનું એક ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યું અને ત્યાર પછી બે વર્ષ રહીને હિતોપદેશ નામના સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહનું ભાષાન્તર એણે બહાર પાડ્યુ

પાશ્ચિમમાં સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસની શરૂઆત કર્યાનું અને

એવી રીતે બીજાઓને એ અભ્યાસ કરવા તરફ દોરવ્યાનું માન તો સર વિલિયમ જોન્સ (૧૭૪૬–૯૪) ને ઘટે છે. આ તેજસ્વી અને વિવિધ-વસ્તુગ્રાહી બુદ્ધિવાળા પૂર્વની વિદ્યાના અભ્યાસીનું જીવન પોતાં વર્ષોજ મ્હોરયું. એ હિન્દુસ્તાનમાં અગિયારજ વર્ષ ગાળી શક્યો, પણ એટલામાં પોતાની અવિરત સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી અને ૧૭૮૪માં બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટી સ્થાપીને એણે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના અભ્યાસ વિષે પશ્ચિમના લોકોમાં ભારે કુતૂહલ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યું. સંસ્કૃત ભાષાનું ચોકસ જ્ઞાન એણે ઝડપથી મેળવ્યું ત્યાર પછી ૧૭૮૯માં શકુન્તલા નામના ઉત્તમ સંસ્કૃત નાટકનું ભાષાન્તર એણે પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેને હર્ડર અને ગેથે જેવા પ્રૌઢ વિચારકોએ ઉત્સાહથી વધાવી લીધું. ત્યાર પછી સંસ્કૃત ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં સૌથી વધારે અગત્યની મનુસ્મૃતિ તેનું પણ એણે ભાષાન્તર કર્યું. એક સંસ્કૃત ગ્રન્થની છાપેલી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કર્યાનું મ્હેલું માન પણ સર વિલિયમ જોન્સને ઘટે છે. એ ગ્રન્થ તે ઋતુસંહાર નામની એક ટૂંકી ભાવપ્રધાન કવિતાનો હતો, અને તે ૧૭૯૨મા પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ત્યાર પછી આપણે હેનરી થોમસ કોલબ્રુક (૧૭૬૫–૧૮૩૭) ના યશસ્વી નામ આગળ આવી મ્હોંચીએ છિયે. એ માણસ ઉદ્યોગ કરવાની અસાધારણ શક્તિ ધરાવતો હતો, તેની સાથે એની બુદ્ધિ અત્યન્ત નિર્મળ અને એની વિચારશક્તિ સામાન્ય કરતાં વિશેષ પ્રૌઢ હતી. સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્ય તરફ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી તો એણેજ પ્રથમ જોયું હતું; સંસ્કૃત સાહિત્યની લગભગ દરેક શાખા તરફ લક્ષ આપીને એણે ઘણા ગ્રન્થો, ભાષાન્તરો, તથા નિબંધો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, અને એ પ્રમાણે એણે જે મજબૂત પાયા નાંખ્યા તેના ઉપર પાછળના વિદ્વાનોએ સુંદર ઈમારત તૈયાર કરી.

ઓગણીસમા શતકના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં કોલબ્રુક હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરતો હતો તેવામાં યુદ્ધના ચમત્કારને લીધે સંસ્કૃતનુ વ્યવહાર જ્ઞાન યુરોપ ખંડમાં દાખલ થયું. એલેકઝાંડર હૅમિલ્ટન (૧૭૬૫–૧૮૨૪) નામના અંગ્રેજે હિન્દુસ્તાનમાં રહીને સંસ્કૃતનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે ૧૮૦૨માં ફ્રાન્સમાં થઇને ઇંગ્લાંડ તરફ જતો હતો. એજ અરસામાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે પાછી તકરાર શરૂ થઈ હતી, એટલે ફ્રાન્સમાં આવેલા સઘળા અંગ્રેજોની

વિરુદ્ધ નેપોલિયને એક હુકમ બહાર પાડ્યો હતો તે હુકમ પ્રમાણે હૅમિલ્ટનને પકડીને પૅરિસમાં કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો એ શહેરમાં અનિચ્છાએ પણ હૅમિલ્ટનને લાંબા વખત સુધી રહેવું પડ્યું તે દરમ્યાન ફ્રાન્સના કેટલાક વિદ્વાનોને, અને ખાસ કરીને ફ્રેડરિક શ્લીગલ નામના જર્મન કવિને એણે સંસ્કૃત શીખવ્યું એ અભ્યાસનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૮૦૮માં શ્લીગલે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની ભાષા, તથા ફિલસુફી વિષે એક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો એ પુસ્તકમાં તુલના ત્મક તથા ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પ્હેલીજ વાર સ્વીકાર કરવામાં આવેલો હોવાથી એ પુસ્તકથી ભાષાશાસ્ત્રમાં એક વણોજ અગત્યનો સુધારો દાખલ થયો એને પરિણામે, ફ્રાન્ઝ બોપ નામના વિદ્વાને યાવની ભાષા, લૅટિન ભાષા, ફારસી ભાષા, અને જર્મન ભાષાની સાથે સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનની પદ્ધતિની તુલના કરનારો એક ગ્રન્થ (૧૮૧૬) લખીને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર(Comparative Philology)નો પાયો નાખ્યો વળી, શ્લીગલના ગ્રન્થથી જર્મનીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ વિષે એટલો ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો કે એના વખતથી તે અત્યાર સુધીમાં એ વિદ્યામાં જે મ્હોટો વધારો થયો છે તે મુખ્યત્વે કરીને જર્મન લોકોના શ્રમનુંજ પરિણામ છે

સંસ્કૃત અભ્યાસના આરંભકાળમાં, પંડિતોને જાણીતું એવું હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાનું જે છેલ્લામાં છેલ્લું સ્વરૂપ તેજ યુરોપીયનોના જાણવામાં આવ્યું આને પરિણામે ઓગણીસમા શતકના મધ્ય સુધી એ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયલા સાહિત્ય તરફજ મ્હોટે ભાગે વિદ્વાનોનું લક્ષ રહ્યું એ ખરું છે કે છેક ૧૮૦૫ માં કૉલબ્રુકે વેદો વિષેના પોતાના નિબંધમાં વિશેષ પ્રાચીન સમયના સાહિત્ય વિષે ઘણું કીમતી જ્ઞાન આપ્યું હતું ત્યાર પછી લગભગ પચીસ વર્ષ રહીને એફ રોઝન નામના જર્મન વિદ્વાને ઈસ્ટ ઈંડિયા હાઉસમાં હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનો જે કીમતી સંગ્રહ હતો તે ઉપરથી આ વિશેષ પ્રાચીન સાહિત્યની યુરોપના લોકોને પિછાન કરાવવાની યોજના ઘડી કાઢી હતી, અને એ યોજના અનુસાર, એના અકાળ મરણ પછી થોડાજ વખતમાં, ૧૮૩૮માં, ઋગ્વેદના પ્રથમ ઇકની એની આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી હતી પણ વૈદિક ભાષા શાસ્ત્રના સ્થાપક રુડોલ્ફ રૉથ, (૧૮૨૧–૯૫), એમણે ૧૮૪૬ માં વેદના સાહિત્ય તથા ઇતિહાસ વિષેનું પોતાનું મહત્ત્વનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું

ત્યારેજ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓનું વેદના વધારે પ્રાચીન અને વધારે અગત્યના સાહિત્ય તરફ દીર્ઘ કાળને માટે લક્ષ દોરાયું. એ વખતથી એ પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ એટલી ખંતથી કરવામાં આવ્યો છે કે વેદના સમયના તેમજ ત્યાર પછીના સમયના લગભગ સઘળા અતિ અગત્યના ગ્રન્થોની ભરોસો રાખી શકાય એવી આવૃત્તિઓ છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં બહાર પડી ચૂકી છે.

આ પ્રમાણે જે કાર્ય થયું છે તેના મહત્ત્વનો વિચાર કરતી વખતે એટલું સ્મરણમાં રાખવું જરૂરનું છે કે એવાં બીજાં ક્ષેત્રોના કરતાં આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી ન્હાની છે, અને વેદના સાહિત્યનો વિસ્તાર પ્રાચીન ગ્રીસના જે ગ્રન્થો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના બરોબર, બલ્કે તેથી પણ વધારે છે. આખા સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રમાણ ગ્રીસ અને રોમ એ બેઉના સાહિત્યને એકઠું કરીએ તેના કરતાં પણ વધારે થાય. એકજ સૈકાની અંદર એવા મ્હોટા સાહિત્યના સઘળા પ્રદેશની શોધખોળ કરવામાં આવી છે. એ સાહિત્યનો મ્હોટો ભાગ છપાઈ ચૂક્યો છે અને એના ઘણાખરા કીમતી ગ્રન્થોનાં વિદ્વાન્ માણસોને હાથે ભાષાન્તર પણ થઈ ચૂક્યાં છે. વિદ્વાનોના ઉપયોગને માટે સંસ્કૃત ભાષાનો એક કોષ પણ લાંબા વખત થયાં નીકળી ચૂક્યો છે. તે ગ્રીક અથવા લૅટિન ભાષાના જે કોષ પ્રસિદ્ધ થયલા છે તેના કરતાં વધારે મ્હોટો અને વધારે શાસ્ત્રીય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની દરેક શાખામાં જે વિગતવારની શોધો થઈ છે તેની સંખ્યા હવે એટલી મ્હોટી થઈ છે કે એ શોધોનાં પરિણામને એકઠાં કરીને વાંચક સમક્ષ રજુ કરે એવા વિસ્તૃત ગ્રન્થની ઘણી જરૂર જણાઈ છે. આ કારણથી પ્રાચીન ઇંડો–આર્યન* સમયના આખા ક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળે એવા મ્હોટા જ્ઞાનભંડાર(encyclopœdia)ની યોજના તૈયાર થઈ છે. એ યોજના એવા પ્રકારની બીજી કોઈ પણ યોજના કરતાં વધારે વિશાળ છે, અને એ યોજના અનુસાર એ જ્ઞાનભંડારના ગ્રન્થો સ્ટ્રૅસબર્ગમાં હાલ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયા જાય છે. જુદા જુદા દેશના મળીને આશરે ત્રીસ

---

* હાલ હિન્દુસ્તાન, ઈરાન, ગ્રીસ, રોમ વગેરે દેશોમાં વસતી પ્રજાના પૂર્વજો અસલ એકજ દેશમાં વસતા હતા અને એકજ પ્રજા તરીકે રહેતા હતા. એ અસલની આર્ય પ્રજાનો જે વિભાગ પંજાબને માર્ગે થઈને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને હરાવતો હરાવતો આગળ વધ્યો તે "ઇંડો–આર્યન"ના નામથી ઓળખાય છે, અને તેમનો સમય તે 'ઇંડો–આર્યન' સમય કહેવાય છે.

વિદ્વાનો એ ગ્રન્થમાળામાં લખાણ કરે છે. ૧૮૯૮ના એપ્રિલ માસમાં એ ગ્રન્થમાળાના નામીચા એડિટર, વિયેનાના પ્રોફેસર બ્યુલરનું કરુણાજનક મૃત્યુ થયું તેનાથી સંસ્કૃત વિદ્યાને ભારે ખોટ ગઈ છે. એણે જે કામ હાથમાં લીધું હતું તે એક બીજા પ્રખ્યાત વિદ્વાન્, પ્રોફેસર કિલ્હૉર્નને હાથે પૂરું કરવામાં આવે છે.

આટલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તોપણ સંસ્કૃત ભાષાના અનેક હસ્તલિખિત ગ્રન્થો યુરોપ તથા હિન્દુસ્તાનનાં પુસ્તકાલયોમાં સચવાઈ રહ્યા છે તેનાં પત્રકો તપાસવાથી જણાશે કે પ્રસિદ્ધ થવાને લાયકના ઘણા ન્હાના ગ્રન્થો હજી પ્રસિદ્ધ થયા વગરના રહ્યા છે, અને એ ગ્રન્થોને પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ જે શ્રમ લેવામાં આવશે તો તે વ્યર્થ જશે નહીં.

સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ તરફ અત્યાર સુધી આ દેશમાં જેટલું લક્ષ અપાયું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે લક્ષ અપાવવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણા હિન્દુસ્તાનના રાજ્યમાં વસનારી પ્રજાનો ઘણોમ્હોટો ભાગ હિન્દુઓનો છે, અને તેઓની ભાષાઓ, તેઓના ધાર્મિક વ્યવહારો, તેઓની માનસિક પ્રવૃત્તિઓ, તેઓના સઘળા શિષ્ટ સંપ્રદાયોનું મૂળ આ પ્રાચીન ભંડારમા રહેલું છે. વળી, પ્રાચીન સમયનાં સઘળાં સાહિત્યમાં હિન્દુસ્તાનનું સાહિત્ય ગ્રીસ સિવાય બીજાં સર્વ કરતાં નિઃસંશય વધારે ખુબીદાર અને રસભર્યું છે. માનવજાતિની ઉત્ક્રાન્તિનો અભ્યાસ કરવાના સાધન તરીકે તો એ ગ્રીસના સાહિત્ય કરતાં પણ વધારે ચઢિયાતું છે. છેક એના પ્રારંભનો સમય તે ગ્રીક સાહિત્યના કોઈ પણ ગ્રન્થના કરતા વધારે પ્રાચીન છે, એટલે માનવજાતિની ધર્મભાવનાનું વિશેષ પ્રાથમિક સ્વરૂપ એ સાહિત્યમાંથીજ મળી આવે છે, અને તેથી જગતના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થ કરતાં એ સાહિત્યમાં ધાર્મિક વિચારોના વિકાસનું વધારે ખુલ્લું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. આ સ્થિતિનું ફળ એ આવ્યુ છે કે સંસ્કૃત ભાષાની શોધને પરિણામે જેમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology) નો પાયો નંખાયો તેમ વેદગ્રન્થોની પઠનને પરિણામે એડેલબર્ટ કૂન અને મૅક્સ મ્યૂલરને હાથે તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર (Comparative Mythology) નો પાયો નંખાયો.

સાહિત્યની ઘણીખરી શાખાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાએ ઉત્કૃષ્ટતાનો

ઓછો વત્તો પણ અનુભવ કરાવેલો છે, છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યનાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનાં પરાક્રમો મુખ્યત્વે કરીને ધર્મ અને ફિલસુફીના વિષયોમાં થયલાં છે. અસલની ઇંડો યુરોપીયન * પ્રજાના જે જુદા જુદા વિભાગ પડી ગયા તેમાંથી હિન્દુસ્તાનના લોકોએજ એક મ્હોટો પ્રજાકીય ધર્મ–બ્રાહ્મણોનો ધર્મ–અને એક મ્હોટો જગદ્ધર્મ–ગૌતમ બુદ્ધનો ધર્મ–એ બે ઉત્પન્ન કર્યા છે; બીજા સઘળાઓએ એ ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ સર્ગશક્તિ બતાવી નથી, એટલુંજ નહીં પણ લાંબા વખત થયાં તેઓએ પર ધર્મનો અંગીકાર કર્યો છે. ખરેખર, બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ધર્મવિચારની અસર હમેશાંજ વધારે થતી રહી છે. વળી, હિન્દુસ્તાનના વતનીઓએ તત્ત્વચિન્તન કરીને સ્વતંત્ર રીતે કેટલાંક દર્શનો (Systems of Philosophy) કર્યાં છે તેમાં તેઓની ઉંચી વિચારશક્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. છતાં એ બે વિષયોમાં આપણને જે રસ પડે છે તે એ લોકોની પ્રવૃત્તિનું ફળ શું આવ્યું તે વિષેની જિજ્ઞાસાને લીધેજ નહીં, પણ ધર્મ અને ફિલસુફીની પ્રગતિનું દરેક પગથિયું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેને લીધે છે.

હિન્દુસ્તાનના આખા પ્રાચીન સાહિત્યનું જે મહત્ત્વ છે તેનું મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ તેની અપૂર્વતા છે. ઉત્તરમાં આવેલા ગઋસી પર્વતોની આડને લીધે એ દેશ કુદરતી રીતેજ બીજા દેશોથી છુટો પડી ગયો છે, અને છેક આર્ય લોકોની ચઢાઈના વખતથી એની જાણે જુદીજ દુનિયા થઈ રહી છે. એ દેશ ઉપર આર્ય લોકોનો સર્વથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળો સુધારો ઝડપથી ફેલાઈ ગયો, અને એ સુધારો તે વખતથી તે આજ દિન સુધી ત્યાં આગળ ટકી રહ્યો છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના અંતમાં જ્યારે યવન લોકોએ વાયવ્ય દિશા તરફ ચઢાઈ કીધી ત્યારે હિન્દુસ્તાનના લોકો પરદેશીઓની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને પોતાનો પ્રજાકીય સુધારો સંપૂર્ણપણે કરી ચૂક્યા હતા, અને ઇરાનીઓ, યવનો, સીથિયનો, મુસલમાનો એ સર્વે એક પછી એક એ દેશ ઉપર ધસી આવ્યા અને તેઓએ જય મેળવ્યો, છતાં ઇંડો–આર્યન લોકોના

* અસલની આર્ય પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલો અને હિન્દુસ્તાન તેમજ યુરોપના મ્હોટા ભાગ ઉપર ફેલાઈ ગયલો માનવજાતિનો એક ચોક્કસ મ્હોટો વિભાગ તે 'ઈંડો–યુરોપીયન' એ નામથી ઓળખાય છે.

પ્રજાકીય જીવનના વિકાસમાં તેમજ તેઓના સાહિત્યની ખીલવણીમાં છેક અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યની શરૂઆત સુધી કોઈ પણ મહત્ત્વની અડચણ નડી નહીં, અને કોઈ પણ સંગીન ફેરફાર થયો નહીં. ઇંડો-યુરોપીયન પ્રજાની બીજી કોઈ પણ શાખાએ આવી સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વિકાસ થતો અનુભવ્યો નથી. હિન્દુસ્તાનની પેઠે ત્રણ હજાર કરતાં વધારે વર્ષ સુધી પોતાની ભાષા તથા સાહિત્યને, પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્તો તથા મરણપરણાદિ પ્રસંગોની વિધિઓને, પોતાના ઘરના તથા સમાજના રીત-રિવાજોને વગર અડચણે ખીલતાં જતાં ચીન સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રજાએ દીઠાં નથી.

હિન્દુસ્તાનના સુધારાની આ નિર્વિઘ્ન અભિવૃદ્ધિના ઉદાહરણ તરીકે થોડાક દાખલાઓ બસ થશે. ક્રાઈસ્ટ પૂર્વે સંસ્કૃત ભાષા જેમ બોલાતી તેમ આજ પણ હજારો બ્રાહ્મણો વિદ્વન્મંડળમાં એજ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. તેમ સાહિત્યના કામમાં પણ એ ભાષા હવે બીલકુલ નથી વપરાતી એવું કંઈ નથી, કારણ કે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયલાં ઘણાં પુસ્તકો અને પત્રો હજી પણ પ્રસિદ્ધ થયાં જાય છે. હાલના સૈકામાં છાપ-ખાનાં નીકળ્યાં છે, છતાં પણ હિન્દુસ્તાનનાં સેંકડો પુસ્તકાલયોમાં સંસ્કૃત ભાષાના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની નકલ કરવાનું કામ હજી ચાલ્યાં કરે છે. સિકંદર બાદશાહની ચડાઈ પ્હેલાં લાંબા વખત ઉપર વેદના મંત્રો જેમ મોઢે કરવામાં આવતા તેમ આજ પણ તે મોઢે કરવામાં આવે છે, અને દરેક હસ્તલિખિત અને મુદ્રાંકિત ગ્રન્થ કદાચ વિનાશ પામે તો આજે પણ ધર્મગુરુઓના પાઠ વડે કરીને આખો વેદગ્રન્થ પાછો સુલભ કરી શકાય. સવિતા દેવતાની જેમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એવી વેદની એક ઋચાનો હિન્દુઓ સંધ્યા વખતે રોજ પાઠ કરે છે. વિષ્ણુ ભગવાન, જેની ૩૦૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ ઉપર પૂજા થતી, તેના ભક્તો આજે પણ હિન્દુસ્તાનમાં અસંખ્ય છે. પ્રાચીન સમયમાં જેવી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતો તેવી રીતે હાલ પણ યજ્ઞને માટે જે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે બે કાષ્ઠના મંથન વડેજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. સમાજની અનેક પદ્ધતિઓમાંથી એકજ આપણે ઉદાહરણ તરીકે લઈએ તો હાલના સમયની હિન્દુઓની વિવાહવિધિ તે પ્રધાનપણે ઇ.સ. પૂર્વે ઘણા વખત ઉપર જેવી હતી તેવી ને તેવીજ છે.

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ કુદરતી રીતે બે મુખ્ય વિભાગમાં વ્હેંચાઈ જાય છે. પ્હેલો વિભાગ તે વેદના ગ્રન્થોનો છે. એ સાહિત્ય ઘણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયથી શરૂ થાય છે, અને એના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્વરૂપમાં એ સાહિત્ય આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ સુધી પ્હોંચે છે. વૈદિક યુગના પ્રથમાર્ધનું સાહિત્ય સર્ગ-શક્તિ અને કવિત્વથી અંકિત થયલું હતું, અને સિંધુ વગેરે નદીઓ જ્યાં વહે છે અને હાલના સમયમાં જે પંજાબના નામથી ઓળખાય છે તે મુલકમાં, એ સમયના સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું; એજ યુગના દ્વિતીયાર્ધનું સાહિત્ય અંતર્ગત વસ્તુ તરફ જોતાં ધર્મવિષયક ચર્ચા ચલાવનારૂં અને બાહ્ય સ્વરૂપ તરફ જોતાં ગદ્યમાં લખાયલું હતું અને પંજાબને બદલે ગંગા નદીની પાસેના પ્રદેશમાં એ સમયના આધ્યાત્મિક ચિન્તન માટેનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ પ્રમાણે વૈદિક યુગ પ્રવર્તતો હતો એટલામાંજ આર્ય લોકોનો સુધારો આખા હિન્દુસ્તાનમાં,એટલે સિંધુ નદીના મુખ આગળથી તે ગંગા નદીના મુખ સુધીના, જેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવી રહ્યો છે અને જેની દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત આવી રહ્યો છે તે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં ફેલાઈ વળ્યો હતો. દ્વિતીય યુગના પ્રારંભમાં વૈદિક સાહિત્યના છેલ્લા ગ્રન્થો હજી લખાતા હતા, અને ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછી મુસલમાનોની જીત થઈ ત્યારથી એ યુગ પૂરો થયો. એ યુગ તે ખરેખરો સંસ્કૃત યુગ કહી શકાય. સાહિત્યમાં, મુખ્યત્વે કરીને ટીકાના ગ્રન્થોમાં, સંસ્કૃતનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો એટલે અમુક અર્થમાં આ દ્વિતીય યુગ આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે એમ કહી શકાય. આ દ્વિતીય યુગમાં બ્રાહ્મણોનો સુધારો 'દખણ'ના નામથી ઓળખાતા દક્ષિણ પ્રદેશમાં પ્રવેશ પામ્યો અને ત્યાં ફેલાયો. આ બન્ને યુગને એકઠા લઇએ તો એટલા સમયમાં હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના લગભગ દરેક વિભાગમાં સંગીન અને મહત્ત્વના ગ્રન્થો લખાયા. ગ્રીસના પ્રાથમિક યુગમાં અને હિન્દુસ્તાનના વૈદિક યુગમાં એટલો ફેર હતો કે હિન્દુસ્તાનના વૈદિક યુગમાં ધર્મનાજ ગ્રન્થો લખાયા. એ યુગમાં ભાવપ્રધાન કવિતાનું ધોરણ વધારે ઉંચું થયુ, અને આગળ જતાં ગદ્યની શૈલીના બંધારણમાં પણ કંઇક પ્રગતિ થઈ.

સંસ્કૃત યુગમાં મ્હોટે ભાગે ધાર્મિક નહીં, પણ વ્યાવહારિક વિષયનાજ ગ્રન્થો લખાયા. સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં–વીરચરિત કાવ્યો તેમજ મહાકાવ્યોમાં, ભાવપ્રધાન અને ખાસ કરીને ઉપદેશપ્રધાન

કવિતામાં, નાટકમાં, કલ્પિત વાર્તાઓ, ચમત્કારી કથાઓ વગેરેમાં—સંસ્કૃત ગ્રન્થોની સારી પ્રતિષ્ઠા સ્થપાઈ. એ યુગમાં સર્વત્ર ઘણી સારી કવિતા આપણા જોવામાં આવે છે,- છતાં શૈલીની દુર્બોધતા અને નિરન્તર વધતા જતા કૃત્રિમતાના દોષને લીધે એ કવિતાના સૌન્દર્યને ક્ષતિ લાગ્યા વિના રહેતી નથી વળી એ યુગમાં, આખી રચના તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, વ્યવસ્થા અને પ્રમાણ જાળવવાની કાળજી રખાઈ છે એવું આપણને માલમ પડે એવા ગ્રન્થો ઘણા થોડાજ નીકળી આવશે. હિન્દુસ્તાનના સૌન્દર્યશાસ્ત્રમાં વ્યવસ્થા અને પ્રમાણ અને એવા એવા વિચારોની કંઈ પણ અસર થઈ હોય એમ જણાતું નથી ઉલટું, અવળીજ દિશામાં અતિશયોક્તિ તરફ જરા વધારે વલણ આપણને જણાય છે. કર્મકાંડમા, માની પણ ન શકાય એટલી બધી સૂક્ષ્મ વિગતોનુ કથન, યોગીઓનાં દેહદમનનાં અતિ અદ્‌ભુત કૃત્યો; દંતકથા ઉપરથી ચીતરાતા વિચિત્ર દેખાવો; વર્ણનોમા ઘણીજ મ્હોટી સંખ્યાનો વારવાર થતો ઉપયોગ, વીરચરિત કાવ્યોનો અસાધારણ વિસ્તાર, ગદ્યના એક પ્રકારની અતુલ સંક્ષિપ્તતા; પાછળની રચનાઓમાં વારવાર વપરાતા મ્હોટા મ્હોટા સમાસો,—એ સર્વ, હિન્દુસ્તાનનાં માણસોની બુદ્ધિમાં જે દોષ છે તેના અતિ ઉત્કટ ઉદાહરણો છે.

વિજ્ઞાનના સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં, સ્વરશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, વૈદ્યકશાસ્ત્ર, અને ધર્મશાસ્ત્રમા પણ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ મહત્ત્વનાં કાર્ય કર્યાં. આમાંના કેટલાક વિષયોમાં તો એ લોકો યવનોના કરતાં ઘણા વધારે આગળ વધ્યા હતા.

ઇતિહાસ એ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યનું નબળુ સ્થાનક છે * રે! હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાં ઇતિહાસનુ અસ્તિત્વજ નથી એમ આપણાથી

* આ વિચાર ભૂલભરેલો છે એવુ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન મિ° ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્યે પોતાના "The Mahabharata a criticism" એ નામના ગ્રન્થમા કર્યો છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬-૭૭) એ વિદ્વાન્ જણાવે છે કે "છેક વેદના સમયમા પણ 'ઇતિહાસ' એ નામથી જાણીતા થયલા ગ્રન્થો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા મહાભારત એજ પ્રથમ ઇતિહાસનો ગ્રન્થ હતો. ઐતિહાસિક બીનાઓ, ખાસ કરીને વંશાવળીઓ, પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમા હમેશા ઘણીજ સભાળપૂર્વક નોંધવામા આવતી હતી . હિન્દુસ્તાનના દરેક રાજ્યમા ઇતિહાસની નોંધ ઘણી સભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતી હતી એ વાત હ્યૂનસંગે પણ પોતાના ગ્રન્થમા

કહી શકાશે એ સાહિત્યમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો કેવળ અભાવ એ દોષ એવો સ્વાભાવિક છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રવાહ ઉપર એ દોષની કાળી છાયા પથરાઈ રહી છે, અને ચોક્કસ તવારીખના સંપૂર્ણ અભાવને લીધે આખુ સાહિત્ય દૂષિત થયુ છે આ વાત એટલી તો સાચી છે કે હિન્દુસ્તાનનો મ્હોટામા મ્હોટો કવિ, कालिदास, તે ક્યારે થઈ ગયો તે વિષે લાંબા વખત સુધી તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી, અને એને માટે કેટલાક તરફથી જે સૌથી પ્રાચીન સમય બતાવવામા આવતો હતો અને બીજા કેટલાક તરફથી જે સૌથી અર્વાચીન સમય બતાવવામા આવતો હતો તેની વચ્ચે એક હજાર વર્ષનુ અન્તર હતુ એ હજાર વર્ષમાથી જુદો જુદો સમય જુદા જુદા વિચારક તરફથી કાલિદાસના સમય તરીકે ઓળખાવવામા આવતો એ વિષયમા હવે એટલો બધો મતભેદ રહ્યો નથી, તોપણ કાલિદાસને માટે એકમે શત જેટલો સમય હજી સશય ગ્રસ્ત રહ્યો છે ખરો, અને એ સશય દૂર થાય એવા ચોક્કસ નિર્ણયના સાધનો હજી ઉપલબ્ધ થયા નથી આ પ્રમાણે પરસ્પર સમ્બન્ધ, અવતરણ અથવા સૂચન, ભાષા અથવા શૈલીનો વિકાસ વગેરે પરોક્ષ પુરાવાઓ ઉપરથી મ્હોટે ભાગે સસ્કૃત ગ્રન્થકારોના સમય આશરે આશરેજ જણાયા છે એ ગ્રન્થકારોના જીવનની હકીગત વિષે તો સાધારણ રીતે આપણને કંઈજ ખબર નથી હોતી અને ઘણાખરા વિષયો વિષે એક બે સામાન્ય પ્રસંગનો આપણા જાણવામા આવી હોય છે આવી વિલક્ષણ સ્થિતિ હોવાના કારણો બે જણાય છે એક તો એ કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમા ઇતિહાસ બીલકુલ લખાયોજ નથી, કારણ કે ઇતિહાસમા નોધવા જેવા બનાવો તે વખતે કઈ પણ બનતા ન્હોતા યવન (એટલે ગ્રીક) લોકોને ઈરાનની સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગે અને રોમન લોકોને કાર્થેજની સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગે જીવનની ધાડમારીનો જેવો અનુભવ થયો હતો તેવો હિન્દુસ્તાનના

જણાવી છે વળી રાજતરંગિણી મા કાશ્મીરના પ્રાચીન ઇતિહાસના ગ્રન્થો વિષે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે આ પ્રમાણે ઘણા લાંબા સમયમાત્ર ઉપર રહી વળે એવા ચોક્કસ પ્રમાણો હોવા છતા હિન્દુસ્તાનમા ઇતિહાસનુ અસ્તિત્વ ન્હોતુ એમ કહેવુ એ ન માની શકાય એવુ છે હમારા માનવા પ્રમાણે જે વખતે બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો અને બ્રાહ્મણો હિન્દુ ધર્મ સ્થાપિત થયો તે ઇ સ ૭૦૦ અને 1000 ની વચ્ચેનો વખત એજ એ લો એવો હતો કે જેમા આખા દેશ ઉપર ઇતિહાસના વિષયનો અધકાર વ્યાપી ગયો હતો અને પ્રાચીન સમયના ઘણાખરા નોધ સગ્રહોનો ક્યાંતો નાશ કરવામા આવ્યો હતો અથવાતો તેની સાથે જેમ ફાવે તેમ છૂટ લેવામા આવી હતી

પ્રાચીન લોકોને બીલકુલ થયો ન્હોતો, અને જુદા જુદા વર્ગોનું એકીકરણ થઇને એક પ્રજા ઘડાવાનો અને રાજકીય ગૌરવ વધવાનો પ્રસંગ હિન્દુસ્તાનમાં બીલકુલ આવ્યો ન્હોતો. બીજું એ કે મહત્ત્વનાં કર્મોની નોંધ સ્વાભાવિક રીતે બ્રાહ્મણો તરફથી રાખવામાં આવે એવો સંભવ ગણાય, પણ એ બ્રાહ્મણોએ તો પ્રથમથીજ એવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો કે દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ અને જીવન પણ અનર્થરૂપ છે, એટલે ઐતિહાસિક બનાવો નોંધવાની ઇચ્છા તેઓને ઝાઝી ન હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આશરે ઇ.સ. ૫૦૦ પહેલા ચોક્કસ તારીખોનાં દર્શન થતા નથી. વૈદિક યુગનો કાળનિર્ણય આન્તર પ્રમાણો ઉપરથીજ થયલો હોવાથી તે કેવળ આનુમાનિક છે. એ યુગમાં ભાષા અને શૈલીના તેમજ ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારોના ભેદ ઉપરથી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય થરો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ દરેક થર બાઝતા અમુક વખત ગયલો તેને માટે જરૂરની છૂટ મૂકવી જોઇએ. પણ આ સ્થળે તો સૈકાઓની ગણત્રી કરીને સત્યનો આશરો પડતો નિર્ણયજ આપણાથી થઈ શકે એમ છે. છતાં વૈદિક યુગના બીજા થરની એક બાજુની મર્યાદા ઇસ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે મોડી હોઈ શકે નહીં, કારણ કે એના છેવટના છેલ્લા સિદ્ધાન્તો બૌદ્ધ ધર્મ પહેલાના હોવા જોઇએ, અને બૌદ્ધ ધર્મની જુદી જુદી સભાઓની તારીખો નોધાયલી છે ને ઉપરથી બુદ્ધના મૃત્યુનું વર્ષ ઇ.સ. પૂર્વે ૪૮૦નુ હોવુ જોઇએ એવુ માનવાને મજબૂત આધાર મળ્યો છે. વૈદિક સાહિત્યના પ્રારંભનો સમય અતિ પ્રાચીન હતો એવું માનવા તરફ સંસ્કૃત વિદ્વાનોનુ ચોક્કસ વલણ જણાય છે. સાધારણ રીતે, ઇ.સ પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષથી એ સાહિત્યની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે. આ ગણનાને જો આપણે ખરી માનીએ તો બૌદ્ધ સમયના સાહિત્યમાં વિચાર તથા વાણીનો જેટલો વિકાસ થયલો માલમ પડે છે તેટલા વિકાસને માટે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો અતિશય લાંબો વખત ગયલો એવું આપણુને માનવું પડશે. ગ્રીસમા હોમરના સમયનું સાહિત્ય અને ગોર્ડિયાસના સમયનુ સાહિત્ય એ બેની વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેના કરતા હિન્દુસ્તાનમા વૈદિક યુગના પ્રારંભનુ સાહિત્ય અને બૌદ્ધ ધર્મના સમયનુ સાહિત્ય એ બેની વચ્ચે વધારે ફેર છે એમ ભાગ્યેજ જણાશે, અને વિચાર તથા વાણીનો

એટલો વિકાસ થવાને માટે આખા ૧૫૦૦ વર્ષ જરૂરના થઈ પડે એ માનવુ જરા મુશ્કેલ થઈ પડશે એ ગણનાની અગાઉ, આજથી ૪૫ વર્ષ ઉપર, પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરે વૈદિક યુગના પ્રારભનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૧૨૦૦નો નક્કી કીધો હતો. વેદના જૂનામા જૂના અને નવામા નવા મન્ત્રોની વચ્ચે જે તફાવત છે તે સમજવાને માટે, એ બેની વચ્ચે ત્રણ સૈકાઓ—કહો કે ઇ સ પૂર્વે ૧૩૦૦ થી તે ૧૦૦૦ સુધીના—વ્યતીત થયલા હોવા જોઇએ એમ ગણીશુ તો તે પૂરતા ઠરેવાશે આપણે વિચાર કરીશુ કે ઝેદ અવસ્તાની ભાષાને સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપ વેદની ભાષાને એટલુ મળતું આવે છે કે સ્વરશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડ્યાથીજ અવસ્તાના મન્ત્રોના શબ્દે શબ્દ વેદની ભાષામા એવા ઉતારી શકાય કે તેનુ બાહ્ય સ્વરૂપ પૂરેપૂ જળવાઈ રહે, એટલુજ નહીં પણ તેના કવિત્વની ખુબીનો પણ વિનાશ થાય નહીં, વળી આપણે વિચાર કરીશુ કે વેદની ભાષાની પ્રાથમિક સ્થિતિ વિષે આપણને જેવી પિછાન છે તેવીજ અવસ્તાની ભાષાની પ્રાથમિક સ્થિતિ વિષે પણ જો આપણને પિછાન હોત તો એ બેઉ લગ ભગ એક જેવીજ આપણને લાગ્યા વિના રહેત નહીં,—તો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર આપણને ચાલશે નહીં કે વૈદિક સાહિત્યની શરૂ આતના પહેલા થોડા વખત ઉપરજ હિન્દુસ્તાનમા જઈ વસેલા લોકો ઈરાનમા જઈ વસેલા લોકોથી છૂટા પડેલા હોવા જોઇએ, અને તેથી ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમા હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના પ્રદેશમા પગ તેઓ ભાગ્યેજ પ્રવેશ પામ્યા હોય વૈદિક સમયની પ્રાચીનતા વિષેની સઘળી આગલી ગણત્રીઓ કરતા બોનના પ્રોફેસર જૅકોબીની કલ્પના ચઢી જાય એવી છે એ પ્રોફેસર માને છે કે એ સમયનો પ્રારભ ઓછામા ઓછો ઇ સ પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષથી થાય છે ઋગ્વેદના સમય પછી ઋતુઓની શરૂઆતના સમ્બન્ધમા કેટલોક ફેરફાર થયો છે એમ પ્રોફેસર જૅકોબી માને છે અને એ ફેરફારને લગતી ખગોળશાસ્ત્રની કેટલી ગણતરીઓ ઉપરથી એ આના સિદ્ધાન્ત ઉપર આ યા છે પણ એ સિદ્ધાન્તમા દોષ રહ્યો છે કે એક વૈદિક શબ્દના અર્થ ઉપરજ એનો મ્હોટામા મ્હોટો આધાર છે, અને એ શબ્દનો પ્રોફેસર જૅકોબીએ જે અર્થ કરેલો છે તેના ખરાપણા વિષે સશય રહે છે, એટલુજ નહીં પણ તે અસભવિત લાગે છે આવી સ્થિતિમા, ગમે તેમ હોય તોપણ વેદનુ સાહિત્ય ગ્રીસના સાહિત્ય કરતા ઘણુ વધારે જૂનુ છે એટલા નિશ્ચયથીજ આપણને સન્તોષ માનવો પડશે

વેદ પછીના સમય વિષે આન્તર પ્રમાણો ઉપરાંત સામાન્ય કાળનિર્ણય માટે ઉપયોગના થોડાંક સીમાચિહ્નો પરદેશીઓની મુલાકાતમાંથી આપણને મળી આવે છે આ પ્રકારનો સૌથી પ્રાચીન સમય ઇ સ. પૂર્વે ૩૨૬માં સિકંદર બાદશાહની હિન્દુસ્તાન ઉપરની ચઢાઇનો છે ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનમાં જુદા જુદા યવનોનું આગમન થયું હતું, તેમાં **મિગૅસ્થનિસ** એ સૌથી વધારે નામાંકિત યવન હતો એ માણસ પાટલીપુત્ર (જે હાલ 'પટના'ના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાંની દરબારમાં આશરે ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ ની ઉપર કેટલાક વખત સુધી રહ્યો હતો, અને હિન્દુસ્તાનના માણસોની તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ વિષે ભાગ્યોતૂટ્યો તોપણ કીમતી અહેવાલ એ મૂકી ગયો છે ત્યાર પછી ઘણા સૈકાઓ વહી ગયા બાદ બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા ચીનના ત્રણ યાત્રાળુઓ—**ફા હ્યાન** (ઇ સ ૩૯૮), **હ્યૂન સંગ** (૬૩૦–૬૪૫), અને **આઇસિંગ** (૬૭૦–૬૯૫)–હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા તેઓના પ્રવાસના અહેવાલો સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે અને હવે તેના અંગ્રેજી ભાષામાં તરજુમાઓ પણ થયા છે તેના ઉપરથી તેઓના વખતની હિન્દુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક વિચારો, અને હિન્દુસ્તાનમાંથી નીકળી ગએલી બૌદ્ધ ધર્મની પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડયો છે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય વિષે કેટલીક સામાન્ય તથા વિશેષ હકીગતો પણ એ અહેવાલો ઉપરથી મળી આવે છે ખાસ કરીને હ્યૂન સંગના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી એના સમકાલીન સંસ્કૃત કવિઓ વિષે કેટલીક અગત્યની હકીગતો આપણા જાણવામાં આવે છે હિન્દુસ્તાનના ત્રણ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ‡ પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં પોતે ક્યારે થઇ ગયા તેની ચોક્કસ તારીખ પોતે જાતે પોતાના ગ્રન્થમાં નોંધી રાખી છે, તે સિવાય હ્યૂન સંગના પહેલાના કોઇ પણ સંસ્કૃત લેખકને માટે 'આ લેખક ક્યારે

‡ આર્યભટ, બ્રહ્મગુપ્ત, અને ભાસ્કરાચાર્ય એના છૂટા છૂટા લેખો પણ મળી આવ્યા છે એવો હિન્દુસ્તાનનો જૂનામાં જૂનો ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટ છે એના "दशगीतिसूत्र" અને "आर्याष्टशत" એ નામના ગ્રન્થો "आर्यभटीय" એ નામથી પ્રો કર્ને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અને તેમાં પરમાદીશ્વરનું રચેલું ભાષ્ય પણ આપ્યું છે એ ગ્રન્થમાં આપેલા આર્યભટના પોતાના વચન ઉપરથી જણાય છે કે પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના કુસુમપુર (પાટલીપુત્ર) માં ઇ સ ૪૭૬માં એનો જન્મ થયો હતો અને ૨૩ વર્ષની ન્હાની ઉમ્મરે એણે પોતાનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો. બ્રહ્મગુપ્તે "ब्रह्मस्फुटसिद्धान्त" નામના ગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે કે એ ગ્રન્થ પોતે

વર્ષમાં જીવતો હતો ' એવું ચોક્કસ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી. આગલા બે **ચીના**ઓએ પોતાના લખાણ વડે જે માહિતી પૂરી પાડી હતી તેને આધારેજ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રની હાલના સમયની મ્હોટામાં મ્હોટી શોધ–બુદ્ધની જન્મભૂમિ, કપિલવસ્તુ, તે ક્યાં આવી તેની શોધ–૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બરમાં થઈ શકી. સંસ્કૃત યુગના અન્તમાં, મુસલમાનોની જીત વખતે દેશની કેવી સ્થિતિ હતી તેનો ઘણો કીમતી અહેવાલ **આલ્બેરૂની** નામના આરબ ગ્રન્થકાર તરફથી આપણને પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે. એણે પોતાનો "India" (હિન્દુસ્તાન) એ નામનો ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૦૩૦માં લખ્યો હતો.

' ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પુસ્કુળજ છે કે ઈ. સ. ૫૦૦ પ્હેલાં સંસ્કૃત યુગમાં પણ સાહિત્ય વિષયની તવારીખ લગભગ તદ્દન સાપેક્ષ છે, અને વિચાર કે વાણીનો વિકાસ, આગળ થઈ ગયલા ગ્રન્થકારોનું નામકથન, યવનો અથવા કોઈ સુપ્રસિદ્ધ રાજવંશ વિષેનાં છૂટક છૂટક સૂચનો, અને અમુક સમય પ્હેલાં જે વાતો જણાયલી હોવાનો સંભવ નથી તે ખગોળશાસ્ત્રની વાતોના નિર્દેશો, એવી એવી સઘળી કસોટીઓ ઉપરથી એ સમયના ગ્રન્થકારોની પૂર્વતા કે ઉત્તરતાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. અમુક એકજ વિષયમાં સંપૂર્ણ નિપુણતા મેળવવાની વધતી જતી રીતિને પરિણામે આધુનિક શોધખોળ કરનારાઓએ તારીખની બાબતમાં વધારે ને વધારે ચોકસાઈ આણવાના સબળ પ્રયત્નો

ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે અને શક નૃપાલના ૫૫૦ વર્ષ વીત્યા બાદ લખ્યો હતો. એ જિષ્ણુનો પુત્ર હતો, અને **શ્રી** ચાપવંશના **શ્રી** વ્યાઘ્રમુખ રાજાના વખતમાં એ થઈ ગયો હતો. પૃથૂદક સ્વામીએ એના ગ્રન્થ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે તેમાં એને માટે "ભિલ્લમાલવકાચાર્ય" એવું નામ વાપર્યું છે એમ પ્રો. વેબર કહે છે. ભાસ્કરાચાર્ય સૌથી વધારે વિખ્યાત છે તે શક સવત ૧૦૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૧૪)માં જન્મ્યો હતો અને શક સંવત્ ૧૦૭૨ (ઇ. સ. ૧૧૦૫) માં એણે "सिद्धान्तशिरोमणि" અને શક સંવત્ ૧૧૫૦ (ઈ સ. ૧૧૮૩) માં એણે "करणकुतूहल" ના ગ્રન્થ રચ્યા હતા. એના ગ્રન્થમાંના "लीलावती" અને "बीजगणित" ના અધ્યાય હજી પણ પ્રમાણ તરીકે ગણાય છે અને કેટલાક વિદ્વાનો એને "ભારતના ન્યૂટન" એવું નામ આપે છે. એણે પોતાના ગ્રન્થમાં એક સ્થાને કહ્યું છે કે—" अत्र गणितस्कंधे, उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्' (આ ગણિતના વિષયમાં, જે શાસ્ત્રવચન ઉપપન્ન હોય તેનેજ પ્રમાણ ગણવાનું છે.)

આદર્યા છે, અને તેમાં તેઓએ મ્હોટે ભાગે સફળતા પણ મેળવી છે. જુદા જુદા નામાંકિત વિદ્વાનોએ સિક્કાઓ, તામ્રપટો, અને શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોને આધારે મ્હોટા ઉદ્યોગ તથા હોશિયારી સાથે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના રાજકીય ઇતિહાસનું ખોખું તૈયાર કરવા માંડ્યું છે તેમાંથી નિઃસંશય સાહિત્યની તવારીખ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડ્યા વિના રહેશે નહીં એ સિક્કાઓ, તામ્રપટો, અને શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોમાંના કેટલાક "Corpus Inscriptionum Indicarum" "Epigraphia Indica," અને હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રની ચર્ચા કરનારા જુદા જુદા પત્રોમાં છપાયા છે અને બીજા પણ છપાયા જાય છે છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં મુદ્રાલેખ વાચનાની વિદ્યા વધારે ખીલેલી છે તેને પરિણામે કેટલાક પાછળના કવિઓનો સમય નક્કી થઈ શક્યો છે તેમજ જુદા જુદા ધર્મપંથો અને સાહિત્યના સમગ્ર વિભાગો ઉપર નવો પ્રકાશ પડી શક્યો છે, અને એવી રીતે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય તથા ધર્મના ઇતિહાસ સમ્બન્ધી પણ કેટલીક અગત્યની હકીકતો માલમ પડી આવી છે ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક વિસ્તૃત કાવ્યોવાળા મુદ્રાલેખ હવે ઉકેલાયા છે તે ઉપરથી એવું જણાઈ આવ્યું છે કે ઇસ્વી સનના પ્હેલા સૈકાથી માંડીને સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મહાકાવ્યોની શૈલીને અનુસરીને લખવામાં આવતું હતું આ વાતના કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો અત્યાર પ્હેલા ઉપલબ્ધ થયા ન્હોતા

સંસ્કૃત સાહિત્યના સમ્બન્ધમાં જૂના લેખોનું વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એના ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની લેખનકળાના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે તેમજ એ સમયના સાહિત્યની સ્થિતિ વિષે આપણને કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે એમાંના જૂનામાં જૂના લેખો શિલા તથા સ્તંભ ઉપર કોતરાયેલા છે એ લેખો ઇ સ પૂર્વે ત્રીજા શતકના મધ્યમાં લખાયેલા છે બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા મહારાજા અશોકના સમયના એ લેખો છે એ મહારાજાએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર ઇ સ પૂર્વે ૨૫૯ થી ૨૨૨ સુધી રાજ્ય કીધું હતું, અને એના રાજ્ય દરમ્યાન બૌદ્ધ ધર્મની ત્રીજી સભા ભરાઈ હતી તેમાં ઘણું કરીને બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા એ પ્રકારના લેખો ઉપરથી તે સમયની રાજકીય, ધાર્મિક, અને ભાષાસમ્બન્ધી સ્થિતિનું જ્ઞાન આપણને મળે છે તેને લીધે એ લેખો અત્યન્ત અગત્યના છે. એવા લેખો આખા હિન્દુસ્તાનમાંની જુદી

જુદી જગાએથી મળી આવ્યા છે. કાઠિયાવાડના ગિરનાર (ગિરિ–નગર)થી તે ઓરિસ્સાના ધૌલી સુધી, કાબુલ નદીની ઉત્તરે આવેલા કપુર–દિ–ગિરિથી તે ખાલસી સુધી જુદા જુદા સ્થાન આગળથી મળી આવેલા લેખોની નકલ કરવામાં આવે છે, તેને ઉકેલવામાં આવે છે, અને તેનું ભાષાન્તર કરવામાં આવે છે. એવો એક શિલાલેખ ૧૮૯૬ની આખરમાંજ જડી આવ્યો હતો. એ લેખ બુદ્ધની જન્મભૂમિનું સ્મારક રાખવાને માટે અશોક રાજા તરફથી ઉભા કરવામાં આવેલા એક સ્તંભ ઉપર કોતરાયલો હતો.

આ અશોકના શિલાલેખો એ હિન્દુસ્તાનના લખાણના સૌથી પ્રાચીન નમૂનાઓ છે. હિન્દુસ્તાનમાં લેખનકળાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો અને કેવી રીતે થયો એ પ્રશ્ન લાંબા વખત સુધી વિવાદગ્રસ્ત રહ્યો હતો, તે પ્રોફેસર બુલરની આધુનિક શોધખોળોને પરિણામે હવે મ્હોટે ભાગે સમાધાની ઉપર આવી પ્હોંચ્યો છે. એ સમર્થ વિદ્વાને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં જે બે પ્રકારની લિપિ વપરાતી હતી તેમાંની ગંધાર (એટલે પૂર્વ અફઘાનિસ્તાન અને ઉત્તર પંજાબ)ના દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી તે ઇ. સ. ૨૦૦ સુધી વપરાયલી **ખરોષ્ઠી** નામની લિપિ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં વપરાતી સેમિટિક પ્રજાની લેખનપદ્ધતિના એરેમેઇક નમૂનાઈ ઉપરથી લેવાયલી છે. મૂળની લિપિ પ્રમાણે એ લિપિમાં પણ હમેશાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખવામાં આવતું. હિન્દુસ્તાનની બીજી પ્રાચીન લિપિ, જે **બ્રાહ્મી**ના નામથી ઓળખાતી, તે બુલરે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની ખરેખરી પ્રજાકીય લિપિ છે, કારણ કે ત્યાર પછીના હિન્દુસ્તાનના મૂળાક્ષરો આધુનિક સમયમાં જોકે ઘણા જુદા જણાય છે તોપણ તે એ લિપિમાંથીજ ઉતરી આવેલા છે. એ લિપિમાં નિયમસર ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખવામાં આવતું; પણ અગાઉ એ લિપિ એવી રીતે નહોતી લખાતી એમ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના એક સિક્કા ઉપરનું લખાણ

ઈ જ્યુ, એસીરિયન, ચૅલ્ડિયન, સીરિયન, ફિનીશિયન, આરબ એ, સઘળી પ્રજાઓ "સેમિટિક પ્રજાઓ" કહેવાય છે. એ સર્વેની ભાષા, સાહિત્ય, વિચારપદ્ધતિ, સામાજિક વ્યવસ્થા, ધર્મસિદ્ધાન્તો વગેરેમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો જણાય છે. ઇસુ ખ્રિસ્તના વખતમાં પૅલેસ્ટાઇનની સેમિટિક પ્રજામાં જે ભાષા બોલાતી તે "એરેમેઇક" એ નામથી ઓળખાય છે.

જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફનું છે તે ઉપરથી જણાઈ આવ્યુ છે. ઉત્તર તરફની જૂનામાં જૂની સેમિટિક અથવા ફિનીશિયન લિપિ, જે એસીરિયાના કાટના ઉપરના તથા મોબાઇટ પત્થરો ઉપરના લખાણમા વપરાયલી છે, અને જેની શરૂઆત આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૯૦થી થઈ હતી તેના નમૂના ઉપરથી એ લિપિ ઘડાયલી છે એવુ ડૉ. બુહ્લરે બતાવી આપ્યુ છે. એ એવી દલીલ કરે છે કે મેસોપોટેમિયાના માર્ગથી આવનારા વેપારીઓ તરફથી એ લિપિ આશરે ઇ. સ પૂર્વે ૮૦૦મા હિન્દુસ્તાનમા દાખલ થયલી હોવી જોઈએ એ અનુમાન વ્યાજબી હશે એવુ આપણને પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી

એ વાત ખરી છે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યમા લેખનકળા વિષેનો ઇસારો ક્વચિતજ જોવામા આવે છે અને તે પણ પાછલા સમયમાજ દીઠામા આવે છે, ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પ્હેલા અથવા અશોકના શિલાલેખની તારીખના ઘણા લાંબા સમય પ્હેલા એવી રીતનો ઇસારો ભાગ્યેજ દીઠામા આવશે પણ કઈ કથન કરવામા ન આવ્યુ હોય તેટલા ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન કાઢવુ એ આ વિષયમા વાસ્તવિક નથી, કારણ કે ઘણા લાંબા વખત થયા જોકે લેખનકળાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામા આવે છે તોપણ હાલના હિન્દુનું પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન હજી પણ મુખપરંપરાથીજ પ્રાપ્ત થયુ હોય છે પવિત્ર ધર્મગ્રન્થો તથા શાસ્ત્રગ્રન્થોનું શિક્ષણ પુસ્તકદ્વારા નહીં, પણ ગુરુમુખથીજ લેવાય છે, અને જે વિદ્યા સ્મૃતિમા રહી હોય તેજ કામની ગણાય છે એટલે લેખન વિષે તેમજ હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિષે ક્વચિતજ કથન કરવામા આવ્યુ હોય છે. હિન્દુસ્તાનના આધુનિક કવિઓ પણ પોતાના કાવ્યો વચાય એવુ નથી ઇચ્છતા, પણ તેનો પાઠ કરવામા આવે એવો અભિપ્રાય તેઓને રહે છે. ખરેખર, અનાદિ કાળથી ઉતરી આવેલા આ રિવાજ ઉપરથી જણાય છે કે લેખનકળા જે વખતે અજ્ઞાત હતી તે પ્રાચીન સમયમા

† મોબાઇટ પત્થર ઇ સ ૧૮૬૮મા ડૉ ક્લીનની દૃષ્ટિએ પડયો હતો એ પત્થર ચાર ફુટ ઉંચો અને બે ફુટ પ્હોળો છે મોઆબાઇટ લોકોએ ઇઝરેલાઇટ લોકો ઉપર જે વિજય મેળવ્યો તેનુ વર્ણન એ પત્થર ઉપર આપવામા આવ્યુ છે આરબ લોકોએ એ પત્થરને ભાગી નાખ્યો હતો, પણ તેના ભાંગેલા કકડાઓ પાછા એકઠા કરવામા આવ્યા છે અને તેને યોગ્ય સ્થાનકે બરાબર ગોઠવામા આવ્યા છે

સઘળા ઉચ્ચારને માટે યોગ્ય ચિહ્નો મળી આવતાં નથી, એટલુંજ નહીં પણ ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરની સેમિટિક લોકોની પ્રાથમિક વર્ણવ્યવસ્થાને યવન લોકોએ સ્વીકારેલી તેમાં સ્વરો અને વ્યંજનોની જેવી ભેળંભેળા ચાલતી આવી હતી તેવી ને તેવી આપણે રહેવા દીધી છે અને વર્ણમાળાનો એવો ને એવો ગરબડિયા ક્રમ આપણે ચાલવાજ દીધો છે!

ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના શિલાલેખોમાં બ્રાહ્મી લખાણના ઉત્તરનું અને દક્ષિણનું એવા બે પ્રકાર માલમ પડી આવે છે. એમાંના પ્હેલા પ્રકારમાંથી હિન્દુસ્તાનની આર્ય ભાષાઓમાં જે ધીરે ધીરે વ્યાપી ગઈ તે ઉત્તર તરફની લિપિઓનો સમુદાય ઉતરી આવ્યો. એમાંની સૌથી અગત્યની લિપિ તે **नागरी** (અથવા **देवनागरी**) એ નામથી ઓળખાય છે સંસ્કૃતના હસ્તલિખિત ગ્રન્થો સાધારણ રીતે એ લિપિમાંજ લખાયલા હોય છે, અને સંસ્કૃત તેમજ મરાઠી અને હિન્દી પુસ્તકો હમેશાં એ લિપિમાંજ છપાયલાં હોય છે. અક્ષરોને મથાળે ખાસ આડી લીટી દોરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ લિપિ ઓળખાઈ આવે છે. પ્હેલેથી તે છેલ્લે સુધી **नागरी** લિપિમાંજ લખાયો હોય એવો જૂનામાં જૂનો શિલાલેખ આઠમા સૈકાનો, અને એવો જૂનામાં જૂનો હસ્તલિખિત ગ્રન્થ અગિયારમા સૈકાનો છે. બ્રાહ્મી લખાણના બીજા, એટલે દક્ષિણના, પ્રકારમાંથી પાંચ જાતની લિપિઓ ઉતરી આવેલી છે. એ પાંચે લિપિઓ વિંધ્યાચળની દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વપરાય છે. કાનડી અને તેલુગુ જ્યાં બોલાય છે તે દેશની લિપિઓનો એ પાંચમાંજ સમાવેશ થાય છે.

અગાઉ ગ્રન્થ જેના ઉપર લખવામાં આવતા તે પદાર્થ વિનાશ પામે એવો હતો, એટલે ઇ. સ. ૧૪મા શતકના પ્હેલાના ગ્રન્થો ભાગ્યેજ મળી આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં લખવાના કામને માટે ભૂર્જપત્રો (ભોજપત્રો) અને તાલપત્રો એ બેનો અગાઉ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય દિશામાં હિમાલય પર્વત ઉપર ભૂર્જવૃક્ષોવાળા વિશાળ પ્રદેશો છે, તેથી ભૂર્જપત્રોનો ઉપયોગ પ્રથમ એ પ્રદેશોમાં થયો, અને પછી ધીરે ધીરે તે મધ્ય હિન્દુસ્તાન, પૂર્વ હિન્દુસ્તાન, અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાયો. ભૂર્જપત્રો ઉપર લખાયલો જે જૂનામાં જૂનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ મળી આવ્યો છે તે ઇ. સ. પાંચમા શતકનો છે, અને ખરોષ્ઠીમાં લખાયલો એક પાલી ગ્રન્થ ૧૮૯૭માં મળી આવ્યો તે એના

કરતાં પણ વધારે જૂનો છે, પણ એ પદાર્થનો ઉપયોગ એના કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં પણ થતો હતો એ નક્કી છે. ઉદાહરણ તરીકે, ક્વિંટસ કર્ટિયસે આપણને જણાવ્યું છે કે સિકંદર બાદશાહના વખતમાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ લખવાને માટે ભૂર્જપત્રોનો ઉપયોગ કરતા. સંસ્કૃત ગ્રન્થકારો તેમજ આલ્બરૂનીનાં વચનો ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન માધ્યમિક યુગના હિન્દુસ્તાનમાં પત્રલેખનને માટે હમેશાં ભૂર્જપત્રો વાપરવામાં આવતા.

તાલપત્રના હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રન્થનો પ્હેલો નમૂનો ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકનો છે. એ ગ્રન્થ જાપાનમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે, પણ એની એક આબેહુબ નકલ બૉડલિયન લાઇબ્રરી*માં છે. ચીનના યાત્રાળુ હ્યૂન સંગના કહેવાથી જણાય છે કે સાતમા શતકમાં તાલપત્રોનો ઉપયોગ આખા હિન્દુસ્તાનમાં સઘળે સાધારણ હતો; પણ એથી ઘણા સૈકાઓ પ્હેલાંથી એનો ઉપયોગ થતો હતો એ વાત એક કોતરેલા તામ્રપત્ર ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. એ તામ્રપત્ર મોડામાં મોડું ઇ.સ. ના પ્હેલા સૈકાનું હોવું જોઇએ. એની આકૃતિ બરાબર તાલપત્રના જેવી છે.

મુસલમાનોની જીત થઈ તે વખતથી કાગળ હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયા, અને ત્યાર પછી ગ્રન્થ લખવામાં તેનો ઘણી છૂટથી ઉપયોગ થતો રહ્યો. કાગળ પર લખાયલા સંસ્કૃત ગ્રન્થનો જે જૂનામાં જૂનો નમૂનો હિન્દુસ્તાનમાંથી મળી આવ્યો છે તે ગુજરાતનો છે, અને તે ગ્રન્થ તેરમા શતકની શરૂઆતમાં લખાયલો હોય એમ જણાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લેખનને માટે શાહીનો ઉપયોગ થતો હતો. ત્યાં કાગળ દાખલ થયા પછી તાલપત્રોનો પ્રચાર બંધ પડી ગયો. પણ દક્ષિણમાં અક્ષર કાઢવાને માટે હમેશાં કોઈ તીક્ષ્ણ પદાર્થનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાં આગળ ગ્રન્થલેખન તેમજ પત્રલેખન એકેને માટે તાલપત્રોનો

* ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીનું પુસ્તકાલય ' બૉડલિયન લાઇબ્રરી " એ નામથી ઓળખાય છે. સર થૉમસ બૉડલીએ એ પુસ્તકાલયને સારા પાયા ઉપર મૂક્યું. એણે પોતાનાં સઘળાં પુસ્તકો તથા પોતાની સઘળી મિલ્કત એ પુસ્તકાલયમાં આપી દીધી તે ઉપરથી એનું નામ " બૉડલિયન લાઇબ્રરી " એ પ્રમાણે પડ્યું છે. એ પુસ્તકાલયમાં વખતોવખત પૈસાદાર માણસો તરફથી મદદ મળતી રહી છે એમાં છાપેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૦૦,૦૦૦ની અને હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની સંખ્યા ૩૦,૦૦૦ની છે.

પ્રચાર હજી પણ ચાલે છે. પત્રોની મધ્યમાં એકજ છિદ્ર રાખીને અથવા થોડેક અંતરે બે છિદ્રો રાખીને તેમાંથી દોરો ખેંચી લેવામાં આવે છે, અને એવી રીતે ભૂર્જપત્ર તથા તાલપત્રના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનાં પાનાંઓને એકઠાં રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં "ગાંઠ" ને માટે જે શબ્દ છે, ग्रन्थ, તે "પુસ્તક" ના અર્થમાં કેવી રીતે વપરાવા લાગ્યો તે સમજી શકાશે.

જાનવરોનું ચામડું અપવિત્ર ગણાતું હોવાને લીધે હિન્દુસ્તાનમાં ચર્મપત્રોનો ઉપયોગ કદી પણ થયો નથી. અક્ષરો કોતરવાને માટે તામ્રપત્રોનો અસલથી વારવાર ઉપયોગ કરવામાં આવતો. એ તામ્રપત્રોને હમેશાં તાલપત્રો અથવા ભૂર્જપત્રોના જેવાજ આકાર આપવામાં આવ્યો હોય છે.

સાહીનું જૂનામાં જૂનું નામ मषी છે. એનો ઉપયોગ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં તો થતોજ હતો એવું બૌદ્ધ ધર્મના એક જૂના ડુંગર ઉપરના લખાણ ઉપરથી સાબીત થયું છે, અને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં પણ એનો ઉપયોગ થતો હોય એવું નિયાર્કોસ અને ક્વિંટસ કર્ટિયસનાં વચનો ઉપરથી ઘણું સંભવિત જણાય છે.

તાલપત્ર, ભૂર્જપત્ર, તથા કાગળ ઉપર લખાયલા પ્રાચીન સમયના સઘળા સંસ્કૃત ગ્રન્થો સાહી અને બરની પેન વડે લખાયલા છે. એ પેનને માટે સાધારણ રીતે कलम એ શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ યાવની ભાષાના 'kalamos' ઉપરથી થયલો છે. એથી ઉલટું, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં હમેશાં એક તીક્ષ્ણ પદાર્થ વડે તાલપત્રો ઉપર અક્ષરો કોતરવામાં આવે છે અને પછી તેના ઉપર મેશ અથવા કોયલો ઘસીને તેને કાળા બનાવવામાં આવે છે.

દરેક જાતના હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રન્થો સાધારણ રીતે લાકડાનાં બે પાટિયાંઓની વચમાં રાખવામાં આવે છે અને તેના ઉપર દોરી વીંટાળવામાં આવે છે, અને તેને રંગીન, કેટલીક વાર તો ભરેલા કકડામાં લપેટવામાં આવે છે. એવા ગ્રન્થોને દેવાલયો, મઠો, કૉલેજો, રાજમહેલો, અને ખાનગી મકાનોમાં સાચવી રાખવામાં આવે છે. અગિયારમા શતકમાં ધારા નગરીના રાજા ભોજની માલીકીમાં એક પ્રખ્યાત

પુસ્તકાલય હતું. સંસ્કૃત કવિ બાણ (જે સુમારે ઇ. સ. ૬૨૦માં થઈ ગયો) તેણે પોતાના હાથ નીચે એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થ વાંચનારો માણસ રાખ્યો હતો તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ ખાનગી માલીકીનાં મ્હોટાં મ્હોટાં પુસ્તકાલયો હતાં. હાલના સમયમાં પણ આખા હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રન્થોના ઘણા ઉત્તમ સંગ્રહો બ્રાહ્મણોના કબજામાં છે.

હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યની પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના પણ વૈદિક (અથવા મહાસંસ્કૃત) અને સંસ્કૃત એવા બે વિભાગ પડી શકે છે. એકંદરે હોમરના વખતની અને ત્યાર પછીની યાવની ભાષામાં અથવા સૅલિક કવિતાની અને વૅરોના વખતની લૅટિન ભાષામાં જેટલો ફેર છે તેટલોજ વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષામાં ફેર છે. હિન્દુસ્તાનના ધર્મગ્રન્થો વૈદિક ભાષામાંજ લખાયલા છે. એ ભાષાની સ્થિતિ હમેશાં એકસરખી રહી નથી, પણ તેમાં જુદા જુદા વખતે ફેરફાર થતા રહ્યા છે. એ ભાષા ધીરે ધીરે સંસ્કૃત ભાષાને મળતી થવા લાગી છે અને આખરે એ સંસ્કૃત ભાષામાં લીન થઈ ગઈ છે. વૈદિક ભાષાના સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપ તરફ જોતાં પણ આપણને એમ લાગે છે કે એ ભાષા કોઈ દિવસ સાધારણ જનસમૂહમાં બોલાતી નહીં હોય, પણ ઋષિ લોકોમાંજ પૂર્વપરંપરાથી ઉતરી આવેલી એ એક કૃત્રિમ ભાષા છે. આ વિચારના ટેકામાં કેટલાક પુરાવાઓ વૈદિક ભાષામાંથીજ મળી આવે છે. એમાંનો એક પુરાવો એ છે કે હોમરની ભાષામાં જુદાં જુદાં રૂપોનો એકી વખતે ઉપયોગ થયાના જેટલા દાખલા મળી આવે છે તેટલા તો નહીં, પણ તેવાજ દાખલા વેદના મંત્રોમાંથી પણ મળી આવે છે. વૈદિક ઋષિઓની–જનસમૂહની નહીં, પણ વિદ્વાન ઋષિઓની–સામાન્ય વાતચીતની ભાષા અને વેદના મંત્રોની ભાષા એ બેમાં ઘણું કરીને ફેર એટલોજ હશે કે વેદના મંત્રોમાં શબ્દો જુદી રીતે–કવિતાના રૂપમાં–ગોઠવવામાં આવ્યા હશે અને તેમાં રૂઢ નહીં એવા પ્રયોગ (archaisms) થયલા હશે પણ તેઓની સાધારણ વાતચીતની ભાષામાં એવું કંઈ નહીં હોય. ખરેખર વેદના પ્રાચીન સમયમાં પણ શિષ્ટ જનોની ભાષા જનસમૂહની ભાષાથી જુદીજ હતી. જ્યાં જ્યાં સાહિત્યનો વિકાસ થયો હોય છે ત્યાં ત્યાં, ઓછા કે વત્તા પ્રમાણમાં, શિષ્ટ જનોની ભાષા જુદીજ હોય છે; પણ બીજા કોઈ પણ દેશના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં શિષ્ટ જનોની અને લોકસમૂહની ભાષાઓનો ભેદ વધારે સચોટ માલમ પડી આવે છે.

પણ જો વેદની ભાષા તે સામાન્ય લોકસમૂહના ઉપયોગની ન્હોતી, પણ અમુક વર્ગના વિદ્વાનોના વપરાશને માટેજ કામની હતી એમ આપણે કહી શકતા હોઇએ, તો ત્યાર પછીના સમયની ભાષા વિષે તો એવુંજ આપણાથી વધારે મજબૂતપણાથી કહી શકાય એમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અને વૈદિક ભાષામાં ફેર છે, પણ વપરાતી ભાષાના કુદરતી વિકાસને પરિણામે જેવી રીતનો ફેર ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતનો એ ફેર નથી. સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો ઉચ્ચારવાની રીત અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વૈદિક ભાષાના શબ્દો ઉચ્ચારવાની રીત એ લગભગ પૂરેપૂરી એક-સરખી જણાય છે. વ્યાકરણનાં રૂપની બાબતમાં પણ ભાષા તેની તેજ સ્થિતિમાં રહી હોય એવું માલમ પડે છે, કારણ કે કોઈ પણ નવું રૂપ અથવા નવી વિભક્તિ ભાગ્યેજ દીઠામાં આવે છે. છતાં વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ પાછલી ભાષા આગલી ભાષાના કરતાં ઘણી જુદી થઈ છે. આ ફેરફાર કંઇકિ નવું ઉમેરીને નહીં, પણ જૂનામાંથી કેટલુંક કકડે કકડે લઈ લઇને કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પાછલી ભાષામાં સંકેતરૂપ (subjunctive mood) જતું રહ્યું છે અને સામાન્યરૂપ (infinitives)ના ડઝન પ્રત્યયોને બદલે એકજ પ્રત્યય રહ્યો છે. રૂપાખ્યાનમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો છે કે અગાઉ એકજ અર્થનાં અનેક રૂપો થતાં તેને બદલે હવે એ રૂપોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. વૈદિક સમયની વાતચીતની ભાષા મંત્રોની ભાષા કરતાં વધારે ઘરગથ્થુ અને વધારે સાદી હશે તેની અસરને લીધે પાછલા સમયની-સંસ્કૃત-ભાષામાં સાદાઇનાં કેટલાંક તત્ત્વો દાખલ થયાં હોય એ ઘણું સંભવિત છે. પણ ભાષામાં જે ફેરફારો થયા તે મ્હોટે ભાગે તો વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમો બાંધનારા વિદ્વાનોના શ્રમને લીધેજ થયા. હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ ઘણા પ્રાચીન સમયથી થયો હતો અને એ શાસ્ત્રને અસાધારણ ઉદ્યોગથી ખીલવવામાં આવ્યું હતું તેને લીધે વૈયાકરણોની મહેનત બીજા કોઈ પણ દેશના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં વધારે સફળ નીવડી હતી. સંસ્કૃત વાક્યમાં શબ્દોના અન્ત્યાક્ષર તથા પ્રથમાક્ષરને મેળવવા સમ્બન્ધી જે વિસ્તૃત નિયમો છે (અને જેને **સંધિ**ના નિયમો કહે છે) તેનો ખુલાસો વૈયાકરણોના સામર્થ્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણ વડે થઈ શકે એમ નથી.

પણ સાહિત્યની સઘળી વપરાતી ભાષાઓની પેઠે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ સૌથી વધારે ફેરફાર તો શબ્દકોષમાં થયલો છે; કારણ કે શબ્દકોષમાં

થતા ફેરફારો અટકાવવા એ કામ વૈયાકરણોથી પણ ન બની શકે એવું છે. આ કારણથી શબ્દોની ઉત્પત્તિ તરફ લક્ષ આપીને તેમજ વપરાશમાં આવતા શબ્દોને નમૂના તરીકે લઈને તે ઉપરથી નવા નવા શબ્દો બનાવવામાં આવ્યા છે અને એવી રીતે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દકોષમાં ઘણો વધારો થયો છે. તેનીજ સાથે, શબ્દો ખરેખરા જૂના હોય છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં તેની વપરાશનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય તેટલા ઉપરથી તે આપણને નવા જણાય એવું પણ અનેક શબ્દો વિષે બન્યું છે. પણ ખરેખર નવા એવા ઘણા શબ્દો લોકસમૂહના વપરાશની ભાષામાંથી લેવામાં આવ્યા છે, અને જે શબ્દો હાલ વપરાય છે તેના અર્થમાં પણ મ્હોટા ફેરફાર થઈ ગયો છે.

હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન ભાષાના આ પાછલા પ્રકારને **પાણિનિ** નામના મ્હોટા વૈયાકરણે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકની આખરે નિશ્ચલ સ્વરૂપ આપ્યું, અને એ ભાષા સંસ્કૃત, "સુધરેલી," "સંસ્કારવાળી," અથવા "શ્રમસિદ્ધ" (સં-સ્કૃ-ત, સાથે મૂકાયલી) એ નામથી ઓળખાવા લાગી. "સંસ્કૃત" એ શબ્દ વ્યાકરણના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં જણાતો નથી, પણ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્ય (epic), **रामायण**, તેમાં એ શબ્દ વપરાયલો છે. **प्राकृत** એ નામની લોકસમૂહની ભાષાઓથી જુદી પાડવાને માટે એને **संस्कृत** કહેવામાં આવે છે, અને **काव्यादर्श**+ (કવિતાની આરસી) એ નામના ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકના ગ્રન્થમાં એ બેઉ શબ્દોનો એવી રીતે એકી વખતે પ્રયોગ પણ થયો છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં થઈ ગયલા યાસ્ક મુનિથી માંડીને સઘળા પ્રાચીન વૈયાકરણો પોતે આ ભાષાને વૈદિકથી છૂટી પાડવા માટે એના સમ્બન્ધમાં "**भाषा**" એ શબ્દ જ વાપરે છે.* એના વિષે તેઓ જે કંઈ કહે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે એ ભાષા તે વખતે બોલાતી હોવી જોઇએ. ઉદાહરણ તરીકે, એ વૈયાકરણોમાંનો એક, **पतञ्जलि**, એ ભાષાને "લોકમાં" વપરાતી કહે છે અને એ ભાષામાં વપરાતા શબ્દોને એ "લોકમાં પ્રચાર પામેલા" તરીકે વર્ણવે છે. પાણિનિ પોતે કેટલાક નિયમો

+ એ ગ્રન્થ દંડીનો રચેલો છે.

* જેમકે, नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्। उभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयः पदपूरणश्च। (ભાષામાં 'नूनम्' એ શંકા દર્શાવવા માટે વપરાય છે, વેદમાં શંકા દર્શાવવાને માટે તેમજ પાદપૂરણને માટે એ શબ્દ વપરાય છે)—નિરુક્ત.

આપે છે તે એવા છે કે વપરાતી ભાષાનાં સમ્બન્ધમાં એ સઘળા નિયમો આપ્યા છે એવું જો આપણે ન સ્વીકારીએ તો એ નિયમો કંઈ પણ અર્થ વગરના બની જાય. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર નિચે અથવા દૂર ઊભેલા માણસને બોલાવતી વખતે, નમન કરતી વખતે, કે સવાલ જવાબ થાય તે વખતે જે પ્લુત ઉચ્ચાર થાય છે તે વિષે એણે જે નિયમો આપ્યા છે તે જુઓ. વળી, એકલા સાહિત્યની અથવા વિદ્વાનોની ભાષા તરીકેજ સંસ્કૃતનો ઉપયોગ થતો હતો એમ પણ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે જુદા જુદા પ્રાંતની બોલીમાં કંઈ કંઈ ફેરફાર હતો એવું પ્રાચીન સમયમાં પણ આપણને માલમ પડી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, યાસ્ક અને પાણિનિ બેઉ "પ્રાચ્ય" અને "ઉદીચ્ય" ની બોલીના કેટલાક ખાસ ભેદ ગણાવે છે, કાત્યાયન ઋષિ કેટલાક પ્રાંતિક ભેદોનું સૂચન કરે છે, અને પતંજલિ અમુકજ પ્રદેશમાં વપરાતા એવા શબ્દોનું એક ટિપ્પણ આપે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત લેખકો જેને આર્યાવર્ત અથવા "આર્યોની ભૂમિ" એ નામથી ઓળખે છે તે હિમાલય તથા વિંધ્યાચળની વચમાં આવેલા આખા દેશમાં સંસ્કૃત ભાષા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં બોલાતી હતી એ વિષે કંઈ પણ શક જેવું નથી. પણ ત્યાં આગળ એ ભાષા કોણ બોલતા હતા એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્નના જવાબમાં એટલું તો આપણાથી કહી શકાશે કે નક્કી બ્રાહ્મણો તો એ ભાષા બોલતાજ હતા; કારણ કે પતંજલિ એ લોકોને માટે "શિષ્ટ" અથવા શુદ્ધ વાણી બોલનારા એવો શબ્દ વાપરે છે. પણ બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા લોકો પણ એ ભાષા બોલતા હતા એવું માનવાને કારણ છે; કારણ કે પતંજલિના ગ્રન્થમાં એક સ્થળે "સૂત" એ સંસ્કૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે એક વૈયાકરણ અને એક મુખ્ય સારથિ એ બેની વચ્ચે વિવાદ થયાનું વર્ણન આવે છે. હિન્દુસ્તાનના નાટકોમાં જુદા જુદા મણુષ્યોની બોલીઓના જે વિભાગ દીઠામાં આવે છે *તેનાથી પણ આ

*સંસ્કૃત નાટકોમાં વપરાયલી જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ લોકના સામાન્ય વ્યવહારમાં ખરેખર વપરાતી હતી કે માત્ર અમુક પ્રકારની સાહિત્યરચનાને ખાતરજ એ ભાષાઓને કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી એ વિષે વિદ્વાનોમાં એક વખતે ઘણો મતભેદ હતો એમ જણાય છે. પ્રો. વિલ્સન અને મિ. બીમ્સે પાછલો મત સ્વીકાર્યો હતો, પણ પ્રો. લૅસને અનેક દલીલો આપીને એ મતનું ખોટાપણું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. (જુઓ "Muir's Sanskrit Texts"નું બીજું પુસ્તક) હાલના વખતમાં એ ચર્ચાનું મહત્વ અગાઉ જેટલું રહ્યું હોય એમ હમને લાગતું નથી તેથી એ વિષે લાંબું ટિપ્પણ આપવાની હમે જરૂર ધારી નથી.

વાતને ટેકો મળે છે. એ વિભાગ નિઃસંશય એ નાટકો લખાયાં ત્યાર પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઇએ. એ વિભાગ પ્રમાણે, રાજા અને બીજા ઉંચી પદવીના માણસો સંસ્કૃતમાં બોલે છે અને સ્ત્રીઓ તથા બીજાં સાધારણ માણસો જનસમૂહમાં પ્રચલિત થયલી જુદી જુદી ભાષાઓમાંની ગમે તે એક બોલે છે. વળી એ નાટકો ઉપરથી એટલું પણ માલમ પડે છે કે જે પાત્રો સંસ્કૃત બોલી શકતાં નથી તેઓ પણ સંસ્કૃત બોલાય તે સમજી શકે છે ખરાં, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલનારાઓની સાથે વાતચીત કરવામાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થતો એ નાટકોમાં આપણે જોઇએ છિયે. નાટક જોવા જનારા લોકો, અને સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં વારંવાર વીરચરિત કાવ્યો (રામાયણ-મહાભારત)ની કથા વિષે લખવામાં આવેલું આપણે જોઇએ છિયે તે ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે એ કથા સાંભળવાને કેટલીક મંડળીઓ પણ એકઠી થતી હશે તે મંડળીઓ, સંસ્કૃત ભાષા સમજવાને સમર્થ હોવીજ જોઇએ એ પણ ખુલ્લું છે. આ સર્વ ઉપરથી માલમ પડે છે કે સંસ્કૃત ભાષા જોકે અસલથીજ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં વિશેષ વપરાતી અને અમુક અર્થમાં જેને કૃત્રિમ કહી શકાય તેવી હતી તોપણ વાતચીતમાં એ ભાષા બીલકુલ વપરાતીજ ન્હોતી એમ કહેવું એ ભૂલભરેલું છે. ખરેખર, ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, હિન્દુસ્તાનના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો પોતાના નિત્યના વ્યવહારમાં હજી પણ એ ભાષાનો લખવા બોલવામાં છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. ટૂંકામાં, જ્યૂ લોકોમાં હિબ્રૂ ભાષાની અથવા માધ્યમિક યુગમાં લૅટિન ભાષાની જેવી પદવી હતી તેવીજ પદવી સંસ્કૃત ભાષાની અસલથી હતી, અને હાલ પણ તે તેવીજ છે.

જેને જેને સંસ્કૃત ભાષા આવડતી તેને તેને સંસ્કૃતની સાથે સામાન્ય જનમંડળમાં વપરાતી બીજી પણ એક અથવા વધારે ભાષા આવડતી. એ સામાન્ય જનમંડળની ભાષાઓ કઈ હતી એ પ્રશ્ન ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની હાલની પ્રાકૃત ભાષાઓનો સંસ્કૃત સાથે કેવો સમ્બન્ધ છે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આધુનિક હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓના સમ્બન્ધમાં પ્રાચીન સાહિત્યની ભાષાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે જણાવવાને માટે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે થોડીક એકલી રહેનારી મૂળ વતનીઓની પહાડી પ્રજાઓ સિવાય, સિંધુ નદીના મુખ આગળથી તે ગંગા નદીના મુખ સુધીના, હિમાલય પર્વતથી તે વિંધ્યાચળ સુધીના વિસ્તીર્ણ

પ્રદેશમાં વસનારા લોકોમાં તેમજ ગોવા એ નામના ફિરંગીઓના દક્ષિણ તરફના સંસ્થાન સુધીના મુંબાઈ ઇલાકાના લોકોમાં વપરાતી હાલની સઘળી ભાષાઓ સંસ્કૃતના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપમાંથીજ ઉતરી આવેલી છે. વાયવ્ય દિશામાં એ ભાષાઓના પ્રવાહનું અસલનું મૂળ હતું. ત્યાંથી નીકળીને એ ભાષાઓ જુદાં જુદાં ઝરણોમાં વ્હેંચાઈ ગઈ અને જેમ જેમ એ ભાષાઓની ગતિ વધારે ને વધારે દૂરના દેશમાં થતી ગઈ તેમ તેમ એ ઝરણાંઓ એકબીજાથી વધારે ને વધારે વિખૂટાં પડતાં ગયાં, અને એવી રીતે એ ભાષાઓ આગ્નેયી દિશાના છેડા સિવાય આખા દ્વીપકલ્પ ઉપર ફેલાઈ ગઈ. એ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પ્રારંભ ઘણા પ્રાચીન સમયથી થયલો હોવો જોઈએ. જે વખતે વેદના મંત્રો રચાયા તે વખતે પણ સ્વર વગેરે બાબતોમાં સાહિત્યની ભાષાથી ઘણી જુદી પડતી એવી એક પ્રાકૃત ભાષા અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે; કારણ કે વેદના મંત્રોમાં સ્વરવિષયક ભિન્નતા ધરાવનારા કેટલાક શબ્દો આવે છે તેનો ખુલાસો એજ મળી શકે છે કે એ મંત્રોના બનાવનારાઓએ લોકમાં વપરાતી ભાષામાંથી એ શબ્દો લીધા હશે.

એ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છિયે કે સઘળા લોકો સમજી શકે એટલા માટે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં બુદ્ધે પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો ને વિદ્વાનોની ભાષામાં નહીં, પણ સામાન્ય જનમંડળની ભાષામાંજ આપ્યો હતો. આ કારણ ી ઇ. સ. પૂર્વેના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકાથી બૌદ્ધ ધર્મનું જે જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય શરૂ થયું તે પ્રાકૃત ભાષામાંજ લખાયું હતું, મગધ દેશ, જે હાલ બિહારના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ થયો હતો. મગધ દેશની ભાષામાંજ બૌદ્ધ ધર્મનું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય લખાયું હતું એ નિઃસંશય છે. લૅટિન અને ઇટાલિયન એ બે ભાષાઓમાં જેવી રીતનો ભેદ છે તેવીજ રીતનો ભેદ સંસ્કૃત અને મગધ દેશની ભાષામાં છે. જોડાક્ષરોનો તિરસ્કાર અને અંત્ય સ્વરની પ્રીતિ એ મગધ દેશની ભાષાનાં ખાસ લક્ષણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંસ્કૃત ભાષાના **સૂત્ર** "દોરો" અને **ધર્મ** "ફરજ" એ શબ્દો **સુત્ત** અને **ધમ્મ** એમ લખાય છે, અને **વિદ્યુત્** "વીજળી" તે ફેરવાઈને તેનું **વિજ્જુ** થાય છે. દક્ષિણના બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જે પ્રાકૃત ભાષા વપરાઈ છે તે પાલી એ નામથી ઓળખાય છે. એ ભાષાનું પ્રથમ સ્થાન કયું હતું તે હજી નક્કી થયું નથી, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં

પણ એ ભાષા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એ વિષે કંઈ પણ શંકાને માટે અવકાશ રહેતો નથી, કારણ કે અશોકના વખતના શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના અનેક લેખોમાંથી એ વાતના પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે. એ ભાષા ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં લંકામાં દાખલ થઈ હતી, અને હાલ એ ટાપુમાં જે ભાષા બોલાય છે તે સિંઘાલીઝ ભાષા એના ઉપરથીજ ઘડાઈ છે. બૌદ્ધ ધર્મની અસરને લીધેજ, અશોકના સમયથી માંડીને અનેક સૈકાઓ સુધી સરકારી આજ્ઞાપત્રિકાઓ અને દસ્તાવેજો, જે શિલા તથા સ્તંભ ઉપરના લેખોમાં સચવાઈ રહ્યાં છે, તે મધ્ય હિન્દુસ્તાનની (પ્રાકૃત) ભાષામાંજ લખાયાં હતાં. એ પ્રાકૃત લેખોમાં સંસ્કૃત શ્લોકો પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે એ સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા નષ્ટ થઈ ન્હોતી, પણ સાહિત્યમાં એનો ઉપયોગ ચાલુ ને ચાલુ રહ્યો હતો, તોપણ એ સૈકાઓમાં ન્યાયાસન આગળ સંસ્કૃત ભાષા વાપરવામાં ન્હોતી આવતી. ખરેખર બૌદ્ધ અને જૈન એ બેઉ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં સંસ્કૃતની કેવળ ઉપેક્ષાજ કરવામાં આવી છે અને સઘળા કામમાં એકલી પ્રાકૃત ભાષાઓનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પણ આગળ જતાં બૌદ્ધો અને જૈનો બેઉએ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા માંડયા. આને પરિણામે જે ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે મ્હોટે ભાગે પ્રાકૃતના જેવીજ હતી, પણ સંસ્કૃત પ્રત્યયો લગાડીને અને બીજા કેટલાક ફેરફારો કરીને તેને પ્રાચીન ભાષાના જેવું રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. એટલે આ કૃત્રિમ ભાષાને સંસ્કૃત અને પાલી એ બેને જોડનારી સાંકળ તરીકે ગણવી એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. ભાષાનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર ઉત્તરમાં વસનારા બૌદ્ધ લોકોના ધર્મગ્રન્થોમાં, ખાસ કરીને લલિતવિસ્તર એ નામના બુદ્ધના જીવનચરિત્રમાં ગાથા એ નામની જે કવિતાઓ આવે છે તેમાં વિશેષ સ્ફુટ રીતે જણાઈ આવે છે. આ કારણથી એ ભાષા તે પ્રથમ ગાથાની ભાષા કહેવાતી. પણ બૌદ્ધ ધર્મના જે ગદ્યમાં લખાયલા ગ્રન્થો છે તે પણ આ મિશ્ર ભાષામાં લખાયલા છે એટલે એ ભાષાને ગાથાની ભાષા એવું નામ આપવું એ યોગ્ય નથી.

બ્રાહ્મણ ધર્મથી ભિન્ન એવા એ બે ધર્મોની પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર સંસ્કૃત ભાષાએ ધીરે ધીરે કેવું દબાણ કર્યું તે જાણવાને માટે શિલા તથા સ્તંભ ઉપર કોતરેલા લેખો ઘણા અગત્યના છે. ઉદાહરણ

તરીકે મથુરામાં જૈન ધર્મના જે કોતરેલા લેખો છે તેમાં ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકા સુધી લગભગ તદ્દન, શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાજ વપરાયલી દીઠામાં આવે છે. એ વખત પછી સંસ્કૃત પ્રયોગો વધારે ને વધારે થતા જાય છે, અને આખરે શુદ્ધ સંસ્કૃતજ લખાવા મંડાય છે. એવીજ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના શિલાલેખોમાં કેવળ પ્રાકૃતને બદલે પ્રથમ મિશ્ર ભાષા વપરાય, છે અને પછી સંસ્કૃત ભાષા વપરાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં નાસિકના જે શિલાલેખો છે તેમાં ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકા સુધી મિશ્ર ભાષા વપરાયલી જણાય છે અને સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ પ્રથમ ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં થવા માંડયો એવું માલમ પડે છે. છઠ્ઠા સૈકા પછી, જૈન સિવાય બીજા લોકોના શિલાલેખોમાં સંસ્કૃત ભાષાજ વપરાઈ છે, જોકે તેમાં પ્રાકૃત પ્રયોગો પણ ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં પણ મિશ્ર ભાષાને બદલે ધીરે ધીરે સંસ્કૃતને સ્થાન મળતું ગયું. આ કારણેથી ઉત્તર તરફના જે બૌદ્ધ ગ્રન્થો છે તે ઘણાખરા સંસ્કૃતમાં લખાયલા છે, પણ એ ગ્રન્થોમાં જે પ્રયોગો આવે છે તે બ્રાહ્મણોના ધર્મગ્રન્થોમાં તેમજ ત્યાર પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થતા પ્રયોગોથી ઘણા જુદા પડે છે, કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત શબ્દો ઘણા આવે છે. હ્યુન સંગ નામના ચીના યાત્રાળુએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે સાતમા સૈકામાં ધર્મ વિષે મોઢાની ચર્ચા કરતી વખતે પણ બૌદ્ધધર્મીઓ સંસ્કૃત ભાષા વાપરતા. છેવટે જૈનો પણ એવું કરતા, જોકે તેઓએ કદી પણ પ્રાકૃત છોડી દીધું ન્હોતું. એ પ્રમાણે મુસલમાનોના વિજય સુધીમાં એકલી સંસ્કૃત ભાષાજ આખા હિન્દુસ્તાનમાં લખાતી થઈ ગઈ હતી. પણ એવી રીતે સંસ્કૃતનું પ્રાચીન ગૌરવ જોકે પુનઃસ્થાપિત થયું હતું, તોપણ બે બાબતોમાં એના ઉપર પ્રાકૃત ભાષાઓની હંમેશની અસર થઈ હતી: એના શબ્દકોષમાં ઘણા નવા શબ્દોનો ઉમેરો થયો હતો, અને પાણિનિના દિવસો પછી જે આરોહ અવરોહના ધોરણની સ્વરોની યોજના (musical accent) ચાલી આવતી હતી તેને બદલે હવે ઉચ્ચારભારને ધોરણે સ્વરોની યોજના થઈ હતી.

પ્રાકૃતના છેક પ્રાચીન સમયમાં, એટલે પાલી ભાષામાં કોતરાયલા અશોકના શિલાલેખ તથા પ્રાચીન બૌદ્ધ તથા જૈન સાહિત્યના સમયમાં, પૂર્વની અને પશ્ચિમની એવી બે મુખ્ય ભાષાઓ જુદી પડી આવે છે. ઇસ્વીસનની શરૂઆતથી તે આશરે ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના

માધ્યમિક સમયના પ્રાકૃતના ચાર મુખ્ય વિભાગ પાડી શકાય છે. પશ્ચિમમાં, **અપભ્રંશ** ભાષા એ સિંધુ નદીની ખીણમાં અને **શૌરસેની** એ દોઆબમાં વપરાય છે, અને મથુરા એ **શૌરસેની** ભાષાનું મુખ્ય સ્થાનક છે. એના પેટાવિભાગ **ગૌર્જરી (ગુજરાતી)**, **અવન્તી** (પશ્ચિમની રાજપુતાની), અને **મહારાષ્ટ્રી** (પૂર્વની રાજપુતાની) એ પ્રમાણે છે. પૂર્વનું પ્રાકૃત હવે **માગધી** (એટલે મગધદેશ, જે હાલ બિહારના નામથી ઓળખાય છે તેની ભાષા) અને **અર્ધમાગધી** (જેનું મુખ્ય સ્થાન બનારસ છે તે) એવા બે સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં અભણ વર્ગના લોકો માધ્યમિક યુગની આ પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરે છે, તેને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યના સમ્બન્ધમાં એ ભાષાઓ ખાસ અગત્યની છે.

આધુનિક હિન્દુસ્તાનની સઘળી આર્ય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ એ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી થઈ છે. **અપભ્રંશમાંથી સિંધી**, પશ્ચિમની **પંજાબી**, અને **કાશ્મીરી** એ ભાષાઓ નીકળી છે, **શૌરસેનીમાંથી** પૂર્વની **પંજાબી** અને **હિંદી** (પ્રાચીન **અવન્તી**), તેમજ **ગુજરાતી** એ ભાષાઓ નીકળી છે; અને બે પ્રકારની **માગધીમાંથી** એક પાસ **મરાઠી** અને બીજી પાસ બંગાળાની જુદી જુદી ભાષાઓ નીકળી છે. એ આધુનિક ભાષાઓ, આશરે ઇ. સ. ૧૦૦૦થી વિકાસ પામવા માંડી, તેમાં હવે શબ્દોને વિભક્તિ વગેરે લાગવાથી વિકાર થતા નથી, પણ અંગ્રેજીની પેઠે તેમાં ઉપસર્ગના પૃથક્ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એ ભાષાઓ હવે સંયોગમય(inflexional) રહી નથી, પણ અંગ્રેજીની પેઠે પૃથક્કરણવાળી(analytical) થઈ છે. એવી રીતે પ્રાચીન સંસ્કૃતમાંથી એ ભાષાઓનો જે વિકાસ થયો તે લૅટિનમાંથી દક્ષિણ યુરોપની ભાષાઓનો વિકાસ થયો તેને મળતો આવે છે. એ ભાષાઓનું જુદું જુદું સાહિત્ય પણ ખીલવવામાં આવ્યું છે, અને એ સાહિત્ય એકલા સંસ્કૃતને આધારેજ ઘડાયું છે. દક્ષિણની અનાર્ય ભાષાઓ, તેલુગુ, કાનડી, મલાયલમ, અને તામિલ એ સર્વેનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તે દ્રાવિડ ભાષાઓનો સમૂહ આર્ય ભાષાઓને લીધે કંઈ બદિષ્કાર પામ્યો નથી, પણ તે ભાષાઓમાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ થઈ ગયા છે, અને તેના સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રન્થોની મજબૂત અસર થઈ છે.

[**આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હતું?–લૅસન, બેન્ફી, મૅક્સ મ્યૂલર** વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે કે હિન્દુસ્તાન, ઇરાન,

તેમજ ગ્રીસ, રોમ વગેરે પશ્ચિમની પ્રજાઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન એકજ હતું. સંસ્કૃત ભાષા અને ઝેંદ, ગ્રીક, લૅટિન વગેરે ભાષાઓ કેટલીક બાબતોમાં ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથી એ વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે પાછળથી છૂટી પડીને દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં જઈ વસેલી એ પ્રજાઓ અસલ એકજ પ્રજા તરીકે સાથે રહેતી હતી અને એકજ ભાષા બોલતી હતી. આ સમયને તેઓ **ઇંડો–યુરોપીયન** સમય તરીકે ઓળખાવે છે. સંસ્કૃત અને ઝેંદ ભાષાઓમાં કેટલુંક વધારે સરખાપણું જોવામાં આવે છે અને હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાનની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓ તથા દંતકથાઓ પણ ઘણે અંશે એક-બીજાને મળતી આવે છે તે ઉપરથી વિશેષ અનુમાન એવું કાઢવામાં આવે છે કે સ્થળભેદને લીધે મૂળ આર્ય પ્રજાના જુદા જુદા વિભાગ પડવા માંડ્યા અને કોઈ ગ્રીસમાં જઈ વસ્યું, કોઈ રોમમાં જઈ વસ્યું, એવી રીતની વ્હેંચણી થઈ ગઈ ત્યાર પછી પણ લાંબો વખત સુધી પાછળથી હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાનમાં જઈ વસેલા આર્ય લોકોની એકતા જળવાઈ રહી હતી અને તેઓ એકજ દેશમાં રહેતા હતા, એકજ ભાષા બોલતા હતા, અને એકજ ધર્મ પાળતા હતા. આ સમયને **ઇંડો–ઇરાનિયન** સમય એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ ઇંડો–ઇરાનિયન પ્રજાના બે વિભાગ પડી ગયા અને હિન્દુસ્તાન તરફ વળેલા આર્ય લોકો પંજાબમાં થઈને આગળ વધવા લાગ્યા અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતની-ઓને હરાવીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા લાગ્યા તે સમય **ઇંડો–આર્યન** એ નામથી ઓળખાય છે. અસલની આર્ય પ્રજાનું મૂળ નિવાસ-સ્થાન એકજ હતું એ વિષે પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં કંઈ પણ મતભેદ હવે રહ્યો હોય એમ જણાતું નથી, પણ એ નિવાસસ્થાન કયું તે વિષે તેઓ હજી ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી. કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે એ પ્રજાનો મૂળ નિવાસ યુરોપમાં હતો, પણ એ અભિપ્રાયને માટે કંઈ પણ સંગીન આધાર જણાતો નથી. મધ્ય એશિયા એજ અસલની આર્ય પ્રજાનું નિવાસસ્થાન હતું એ મત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં વધારે સ્વીકારાયલો જણાય છે; પણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે કે આર્ય પ્રજા કોઈ પારકા મુલકમાંથી આવીને હિન્દુસ્તાનમાં વસી એ વિચાર તદ્દન ભૂલભરેલો છે. આર્ય પ્રજાનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિન્દુસ્તાનમાંજ હતું એમ તેઓ કહે છે. આ વિચારના સમર્થનમાં તેઓની

મ્હોટામાં મ્હોટી દલીલ એ છે કે આખી ઋગ્વેદસંહિતામાં આર્ય લોકો પરદેશી વિજેતાઓ હતા એવી મતલબનો ઉલ્લેખ કોઈપણ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી. આર્ય લોકોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હતું એ પ્રશ્નની સવિસ્તર ચર્ચા કરનારૂં સૌથી છેલ્લું પુસ્તક બાળ ગંગાધર તિલકનું છે તેમાં એ વિદ્વાને એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે આર્ય લોકો સૌથી પ્હેલાં છેક ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રહેતા હતા. આ મતના સમર્થનમાં એ વિદ્વાને વેદમાંથી અનેક ઉતારાઓ આપ્યા છે, પણ એ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય હજી સર્વમાન્ય થયો નથી અને થાય એવો સંભવ પણ જણાતો નથી.]

[**વેદનાં સૂક્તો ક્યારે રચાયાં?**—મિ. ફ્રેઝર કહે છે કે "વેદનાં સૂક્તો ક્યારે રચાયાં તેની નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસ કરતાં એ સમય ઐતિહાસિક સમયની પાસે આવવાને બદલે વધારે ને વધારે દૂર જતો માલમ પડે છે." અગાઉ ઘણા વખત સુધી એવું માનવામાં આવતું હતું કે વેદનાં સૂક્તો રચાયાનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી તે ૧૫૦૦ સુધીનો ગણી શકાય. વેદનાં સૂક્તો રચાયાનો સમય અને વેદનાં સૂક્તો સંહિતાના રૂપમાં ગોઠવાયાનો સમય એ બે જુદા હોવા જોઈએ એ વાત આ મત ધરાવનારાઓના લક્ષમાં રહી હોય એમ જણાતું નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪મા શતકમાં વેદનાં સૂક્તોની સંહિતા રૂપે વ્યવસ્થા થઈ એવું ડૉ. કોલબ્રુકનું માનવું છે. એ ગત પ્રમાણે વેદના સાહિત્યનો આરંભકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી તે ૧૪૦૦ વર્ષ સુધીમાં હોવો જોઈએ એવું ફલિત થાય છે. મિ. રોમેશચંદ્ર દત્તનો અભિપ્રાય પણ એવોજ છે. પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલર પોતાના કેટલાક પાછલા ગ્રન્થોમાં વેદનાં સૂક્તો રચાયાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષનો સ્વીકારે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦થી તે ૧૦૦૦ સુધીમાં વેદની રચના તથા સંહિતા રૂપે વેદનાં સૂક્તોની વ્યવસ્થા થઈ ચૂકેલી એવું જણાવે છે. બીજા એક સ્થળે એજ લેખક જણાવે છે કે "ચાર હજાર વર્ષ ઉપર, અથવા તેથી પણ પ્હેલાં, પંજાબની નદીઓની દક્ષિણ તરફ જનારા આર્ય લોકો એને (સૂર્યને) "દ્યૌષ્પિતા" અથવા સ્વર્ગના પિતા કહીને બોલાવતા હતા." આર્ય લોકો સિંધુથી ગંડક સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા, એ પ્રદેશને સુધરેલી સ્થિતિમાં આણ્યો, અને તેમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, એ સર્વને માટે આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ ગયાં હોવાં જોઇએ એવો પ્રો. વેબરનો મત છે. પણ હિન્દુઓ ગંડક ઉપર આવી વસ્યા તેને માટે એ

વિદ્વાને ઇ. સ. પૂર્વે ફક્ત ૫૦૦ વર્ષ જણાવ્યાં છે એ તો દેખીતું ભૂલભરેલું છે. પ્રો. વિહુટની ઋગ્વેદનાં સૂક્તોને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી તે ૧૫૦૦ સુધીનો સમય જણાવે છે, અને ડૉ. માર્ટિન હૉગ ઋગ્વેદનાં ઘણાંખરાં સૂક્તોને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી તે ૧૪૦૦ સુધીનો સમય જણાવે છે, પણ જે સૂક્તો સૌથી વિશેષ પ્રાચીન છે તે વધારે પ્રાચીન સમયમાં–ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ સુધીમાં–રચાયાં હોવાં જોઇએ એવું એ માને છે. અડધી ગદ્યમાં અને અડધી પદ્યમાં રચાયલી 'નિવિદ્'ની રચનાઓ, જેમાં આવાહન કરાયલા દેવતાનાં મુખ્ય નામો, વિશેષણો, અને મુખ્ય કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં હોય છે, તે ઇ.સ.પૂર્વે ૬૦૦૦થી તે ૪૦૦૦ સુધીમાં રચાઈ હોવી જોઈએ અને ઋગ્વેદનાં બીજાં ઘણાં સૂક્તો ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી તે ૨૫૦૦ સુધીમાં લખાયલાં હોવાં જોઈએ એવો બાળ ગંગાધર તિલકનો મત છે. મિ. ફ્રેઝર કહે છે કે "ખગોળશાસ્ત્રનાં પ્રમાણને આધારે વેદના સુધારાનો સમય છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ વર્ષ જેટલો પાછળ લઈ જવામાં આવ્યો છે અને સૂક્તોને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષ જણાવવામાં આવ્યાં છે એ (પ્રો. જેકોબીનો) મત કદાચ ગ્રાહ્ય ન થાય તોપણ એટલું તો વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ માલમ પડતું જાય છે કે વેદના સમગ્ર સાહિત્યનો સમય અત્યાર સુધી ગણાતો હતો તેના કરતાં ઘણો વિશેષ પ્રાચીન હતો એમ સ્વીકાર્યા વગર હવે ચાલે એમ નથી."]

પ્રકરણ ૨ જું.

—•×•—

વેદના સમયનું સાહિત્ય.

આજથી ત્રણ હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ પ્હેલાં, હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની શરૂઆતમાંજ, ભાવપ્રધાન કવિતાઓનો એક મ્હોટો સમૂહ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે જોકે ઇંડો-યુરોપીયન પ્રજાની બીજી કોઈ પણ શાખાના સાહિત્યગ્રન્થો કરતાં વધારે જૂનો છે તોપણ તે અત્યારથીજ વિચારની શિષ્ટતા તથા સુંદરતાથી અંકિત થયલો છે અને તેમાં ભાષા તથા છન્દના પ્રયોગોનું ઘણું કૌશલ દીઠામાં આવે છે. આ સમયથી એક હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ સુધીના હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય ઉપર કેવળ ધાર્મિકતાનીજ-છાપ પડેલી છે; સૌથી મોડા લખાયલા એવા જે વૈદિક સમયના ગ્રન્થો છે તે ધર્મની સાથે પ્રત્યક્ષ સમ્બન્ધ ધરાવનારા નથી, છતાં તે પણ ધાર્મિક હેતુઓની સિદ્ધિને અર્થેજ લખાયલા છે. ખરેખર, વૈદિક એ શબ્દમાં અર્થેજ એવી રીતનો રહેલો છે; કારણ કે વેદ એ શબ્દ વિદ્ એટલે "જાણવું" તે ઉપરથી નીકળ્યો છે, એ શબ્દનો પ્રથમ અર્થ "જ્ઞાન" એવો થાય છે, અને "પવિત્ર વિદ્યા" એ સાહિત્યનો વિભાગ એ શબ્દ વડે સૂચવાય છે. આ સાધારણ અર્થ સિવાય "પવિત્ર ગ્રન્થ" એ સંકુચિત અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે.

વૈદિક સમયનાં સાહિત્યમાં સુરેખ મર્યાદાવાળા ત્રણ થરો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. પ્હેલો થર તે ચાર વેદોનો છે—જે સમયમાં સર્ગશક્તિ અને કવિત્વશક્તિ વધારે ખીલેલાં હતાં તે સમયમાં એ વેદો રચાયલા છે. મુખ્યત્વ કરીને સોમરસ કાઢતી વખતે અથવા દેવતાઓને સોમરસનો અથવા ઘી (ઘૃત)નો હવિ આપતી વખતે જે સ્તુતિઓ તથા પ્રાર્થનાઓ કરવાની તે એ વેદોમાં અપાયલી છે. એ ચાર વેદો તે જુદા જુદા વિધિઓને માટે રચાયલી સ્તુતિઓ તથા પ્રાર્થનાઓના "સંગ્રહ" છે. એ "સંગ્રહ"ને સંહિતા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ "સંગ્રહ" જુદા જુદા સમયમાં થયલા છે અને તેનું મહત્ત્વ પણ જુદું જુદું છે. એ ચારેમાંથી, સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે પ્રાચીન તે ઋગ્વેદ અથવા 'ઋચાઓનો વેદ' છે. જુદા જુદા દેવતાઓની સ્તુતિનાં ભાવાત્મક કાવ્યોજ એ વેદમાં આપવામાં આવેલાં છે, એ કારણથી એ

ગ્રન્થને સ્તુતિઓ અથવા પ્રાર્થનાઓનો ગ્રન્થ કહી શકાય. **सामवेद**નું ખરૂં જોતાં કંઈ પણ નિરપેક્ષ ગૌરવ છે નહીં, કારણ કે (માત્ર ૭૫ સિવાય) એના સઘળા મંત્રો **ऋग्वेद**માંથી લીધેલા છે અને સોમયાગમાં કયા મંત્રનો કયે સ્થાને પ્રયોગ થાય છે એ દષ્ટિબિંદુથીજ એ મંત્રોને અમુક ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવેલા છે. અમુક નક્કી કરાયલા રાગ પ્રમાણે ગવાય એ હેતુથી એ ગ્રન્થ રચાયલો છે - તેથી એને ગાયન(**साम**)નો ગ્રન્થ કહી શકાય. **यजुर्वेद** એક અગત્યની બાબતમાં **सामवेद**થી જુદો પડી આવે છે. ઘણીખરી **ऋग्वेद**માંની ઋચાઓ એમાં આપવામાં આવી છે, તે સિવાય ગદ્યમાં રચાયલા નવા મંત્રો પણ અંદર આપવામાં આવ્યા છે. પણ એમાં અને **सामवेद**માં સરખાપણું એટલું છે કે જુદા જુદા યજ્ઞમાં મંત્રોનો જે ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગ થતો તે ક્રમ પ્રમાણે એ મંત્રોને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ કારણથી એ ગ્રન્થ તે યજ્ઞની પ્રાર્થનાઓ (**यजुस**)નો ગ્રન્થ કહેવાય છે. આ વેદનું વસ્તુ બે સ્વરૂપમાં આપણી પાસે ઉતરી આવેલું છે. એકમાં, યજ્ઞના મંત્રોજ આપવામાં આવ્યા છે; બીજામાં, એ મંત્રોની સાથે તેની સમજુતી પણ અમુક અંશે ભેળવવામાં આવી છે. પ્રથમ આ ત્રણ વેદોજ ધર્મના પવિત્ર ગ્રન્થો ગણાતા હતા, અને વૈદિક સાહિત્યના દ્વિતીય યુગમાં એ ત્રણેના સમુદાયને માટે "**त्रयी विद्या**" એવું નામ વાપરવામાં આવ્યું હતું.

ચોથો સંગ્રહ—**अथर्ववेद**—તેનું ગૌરવ સ્થાપિત થતાં ઘણો વિલંબ થયો. એની ભાષા ઉપરથી અને એના વિષયનો જે વિભાગ **ऋग्वेद**ને મળતો આવે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે **अथर्ववेद** એ **ऋग्वेद**ના કરતાં મોડો અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈએ. એના બાહ્ય સ્વરૂપ તરફ જોતાં એ **ऋग्वेद**ને મળતો આવતો હોય એમ લાગે છે. એમાં મ્હોટે ભાગે છન્દમાં રચાયલા મંત્રો છે, અને એમાંના ઘણા મંત્રો **ऋग्वेद**ના વધારે પ્રાચીન સંગ્રહના છેલ્લા મંડળમાંથી લેવાયલા છે. પણ એની અંદરના ખરા તત્ત્વ તરફ દષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે એ વેદ **ऋग्वेद** કરતાં તદ્દન જુદીજ જાતનો છે, એટલુંજ નહીં પણ વિચારની ઘણી પ્રાથમિક સ્થિતિનું ચિત્ર એમાં આલેખાયું છે. બીજાઓની સરખામણીમાં વધારે આગળ વધેલા અને વધારે ઉંચા સંસ્કાર પામેલા વિપ્રવર્ગની બુદ્ધિમાં જે ઉચ્ચતર દેવોની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો તેનો વિશેષ મ્હોટે ભાગે **ऋग्वेद**માં લખવામાં આવ્યું છે, ત્યારે **अथर्ववेद** તે પ્રધાનપણે

ભૂતપિશાચની આસુરી સૃષ્ટિને લગતા મોહનમંત્ર આદિથી ભરેલો ગ્રન્થ છે, અને પ્રજાના ઉતરતા વર્ગમાં ફેલાયલા અને અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા જંતરમંતરના વિચારો એ ગ્રન્થમાં ઉભરાય છે. આ બે, ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ, આ પ્રમાણે એકબીજાની ખોટ પૂરનારા ગ્રન્થો છે, તેથી ચારે વેદમાં એ બેની અગત્યતા સૌથી વધારે હોય એ ખુલ્લુંજ છે. પ્રાચીન સમયના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થો કરતાં વધારે પ્રાથમિક સ્થિતિના ધાર્મિક વિચારોનું સ્વરૂપ એ બે ગ્રન્થોમાંથી મળી આવતું હોવાથી, ધાર્મિક વિચારોનો વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો એ વિષેનો અભ્યાસ કરનારાઓને એ બે ગ્રન્થો ઘણાજ કીમતી લાગ્યા વિના રહે નહીં એ સ્વાભાવિકજ છે.

જે સમયમાં વેદો રચાયા તે સર્ગશક્તિનો કાળ આખરે પૂરો થયો. ત્યાર પછી જે સમય આવ્યો તેમાં 'દેવતાઓને માટે નવી નવી પ્રાર્થનાઓ રચવાની હવે કંઈ જરૂર રહી નથી' એવું સ્વીકારાયું પણ પૂર્વે કાળમાં થઈ ગયલા પવિત્ર ઋષિઓની રચેલી પ્રાર્થનાઓ બોલી જવી એ કામ વધારે પુણ્યવંતું ગણાવા લાગ્યું અને વિપ્રોનાં જુદાં જુદાં કુટુમ્બોમાં પિતા તરફથી પુત્રને એવી રીતે મુખપરપરાથી વેદોનું જ્ઞાન અપાવા મંડાયું. આને પરિણામે, ઉપર જણાવવામા આવ્યા છે તે વેદના "સંગ્રહો"માં પ્રાચીન મંત્રોને ક્રમવાર ગોઠવવામાં આવ્યા અને એવી રીતે એની પવિત્રતા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ. કવિતા રચવાનું કામ હવે પૂરૂ થયું હતું એટલે વિપ્ર લોકોએ કવિતા રચવાને બદલે યાગવિધિને વધારે વિસ્તૃત કરવામાં પોતાની સર્ગશક્તિનો ઉપયોગ કરવા માંડયો. આને પરિણામે, જગતમાં બીજે કોઈ પણ સ્થળે ન જણાયલી એવી અટપટી અને સૂક્ષ્મ વિગતોથી ભરેલી કર્મકાંડની યોજના ઘડવામાં આવી. હવે વેદના પ્રાચીન સૂક્તો અને મંત્રોનું ગૌરવ મુખ્યત્વે કરીને એ રહ્યું કે યજ્ઞના અસંખ્ય અટપટા વિધિઓમાં એનો ઉપયોગ થતો. આ પવિત્ર મંત્રો અને વિધિઓના સંયોગને પરિણામે વિપ્રવર્ગમાં સિદ્ધાન્તોની એક નવી યોજના નીકળી આવી, અને આખરે **બ્રાહ્મણ**, એટલે **બ્રહ્મ** અથવા પ્રાર્થનાને લગતા ગ્રન્થો, એ નામના જુદાજ ધર્મગ્રન્થોના સ્વરૂપમાં એ યોજના ચોક્કસ રીતે પ્રતિષ્ઠિત થઈ. એ તો ખુલ્લુંજ છે કે એ **બ્રાહ્મણ** ગ્રન્થો જે વખતે લખાયા તે વખતે વેદના મંત્રોની પુરાતનતા અને પવિત્રતા પૂરેપૂરી સ્વીકારાઈ હતી અને ભાષામાં જે ફેરફાર થઈ ગયો હતો તેને

લીધે એ વેદને સાચવી રાખનારા ઋષિમુનિઓ હવે વેદનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજતા ન્હોતા. એ **બ્રાહ્મણ** ગ્રન્થો એકલા ગદ્યમાંજ લખાયલા છે, અને વેદની પેઠે એ ગ્રન્થોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સ્વર પણ આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ઇંડો-યુરોપીયન પ્રજાના ગદ્ય લખાણના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમુના તરીકે એ ગ્રન્થો ખાસ લક્ષ ખેંચે એવા છે. એ ગ્રન્થોની શૈલી આડંબરવાળી, અવ્યવસ્થિત, અને છિન્નભિન્ન જણાય છે એ ખરું, તોપણ સાહિત્યના એ યુગમાં વધારે ને વધારે સરળતા તરફ પ્રયાણ થતું જતું સ્પષ્ટ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતું નથી

વેદના મંત્રો અને યાગનો વિધિ એ બેઉનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ કેવી રીતનો છે અને એકબીજાની અપેક્ષાએ એ બેઉનો ગૂઢ અર્થ શો છે તે સમજાવવું એ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમાં પ્રસંગવશાત્ જે દંતકથાઓ અને ધ્યાન ખેંચે એવા વિચારો આવે છે તે જો બાદ કરીએ તો એ ગ્રન્થો સાહિત્યની રચના તરીકે કંઈ પણ રમણીય લાગે એવા છે એમ આપણાથી કહી શકાશે નહીં એ ગ્રન્થોમાં વિધિની જે સમજુતી આપવામાં આવી હોય છે તેની પુષ્ટિને માટે વ્યાખ્યા સમ્બન્ધી, ભાષા સમ્બન્ધી, અને ઉત્પત્તિ સમ્બન્ધી કેટલાંક વચનો પણ સાથે સાથે સાંકળી દેવામાં આવ્યાં હોય છે, અને જગતની સૃષ્ટિ વિષેના તથા એ સૃષ્ટિના રચનાર વિષેના પ્રકટ કરાયલા વિચારોના સમર્થનમાં દંતકથાઓ અને ફિલસુફીની ચર્ચાઓ પણ આપવામાં આવી હોય છે. વિપ્રોની સ્વચ્છંદ કલ્પનાઓથી ભરેલાં અને જુદી જુદી વસ્તુઓમાં તુરંગીપણે, ને ભેળકુંડી ભરેલી રીતે બીજે કોઈ પણ સ્થળે નજરે પડવામાં આવે એવું એકતાનું આરોપણ કરનારાં ઉક્તિઓ અને આડંબરવાળાં વિવેચનોનો સંગ્રહ એ ગ્રન્થોમાં થયલો છે. તોપણ ધર્મવિધિને લગતા કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્ય કરતાં એ ગ્રન્થો વિશેષ પ્રાચીન હોવાથી જુદા જુદા ધર્મોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને એ ગ્રન્થો સાધારણ રીતે ઘણો આનન્દ આપે એવા છે, અને ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારને તો એ ગ્રન્થો ઘણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરથી એવું ફલિત થાય છે કે વૈદિક સાહિત્યના બે વિભાગ પ્રાચીન સ્વરૂપોની વચ્ચે સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવા કેટલાક મહત્ત્વના ભેદો છે. વેદોનું બાહ્ય સ્વરૂપ તેમજ તેની અંદરનો

વિષય એક કવિત્વવાળાં છે; બ્રાહ્મણો ગદ્યમાં લખાયલા છે અને તેની અંદરનો વિષય પણ કવિત્વશૂન્ય છે. વેદોના વિચારો એકંદરે સ્વાભાવિક અને મૂર્ત છે; બ્રાહ્મણોના વિચારો કૃત્રિમ અને અમૂર્ત છે. વેદોનું મુખ્ય ગૌરવ તેની દંતકથામાં રહેલું છે; બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય ગૌરવ તેના કર્મકાંડમાં રહેલું છે.

(જુદા જુદા વેદોની સાથે સંકળાયલાં જે જુદાં જુદાં બ્રાહ્મણો છે તેનો વિષય દરેક વેદની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા જુદી જુદી જાતના વિપ્રની જુદી જુદી ફરજો પ્રમાણે જુદો જુદો છે. **ઋગ્વેદ**નાં બ્રાહ્મણો કર્મકાંડ સમજાવતી વખતે સાધારણ રીતે **હોતા**ના ધર્મ વિષેજ વિવેચન કરે છે; ઋચાઓમાંથી વિધિને બરાબર લાગુ પડે એવા મંત્રો ચૂંટી કાઢીને દરેક વિધિને લગતું **શસ્ત્ર** તૈયાર કરવું એ કામ **હોતા**નું હતું. **સામવેદ**નાં બ્રાહ્મણો **ઉદ્ગાતા**ના ધર્મજ સમજાવે છે; **સામ**ના મંત્રો ગાવા એ કામ **ઉદ્ગાતા**નું હતું. **યજુર્વેદ** તે **અધ્વર્યુ**ના ધર્મ વિષેજ ચર્ચા ચલાવે છે; યજ્ઞમાં જાતે હવિ આપવો એ **અધ્વર્યુ** નામના વિપ્રનું કામ હતું. વળી, **ઋગ્વેદ**નાં બ્રાહ્મણોમાં વેદની અંદર મંત્રો ક્યા ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તરફ કેવળ દુર્લક્ષ રાખીને થોડે કે ઘણે અંશે પણ વિધિના ક્રમનેજ અનુસરવામાં આવ્યુ છે. એથી ઉલટું, **સામવેદ** અને **યજુર્વેદ**નાં બ્રાહ્મણોમાં પોતપોતાના વેદમાં આપેલા ક્રમને વળગી રહેવામાં આવ્યુ છે, કારણ કે એ વેદોજ વિધિના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાયલા છે. પણ **સામવેદ**નાં બ્રાહ્મણ અને **યજુર્વેદ**નાં બ્રાહ્મણ એ બેમાં ફેર એટલો છે કે **સામવેદ**નાં બ્રાહ્મણમાં છૂટક મંત્રોના અર્થ ક્વચિતજ સમજાવવામાં આવ્યા છે, પણ **યજુર્વેદ**નાં બ્રાહ્મણમાં મૂળ ગ્રન્થના સઘળાજ મંત્રો ઉપર ભાષ્ય આપવામાં આવ્યુ છે.

(બ્રાહ્મણોનો સમય તે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના ઇતિહાસમાં ઘણા અગત્યનો સમય છે, કારણ કે ચાતુર્વર્ણ્યની ચોક્કસ વ્યવસ્થા એ સમયમાંજ થઈ; જેના ઉપર હાલની ન્યાતોનું અત્યંત ગુંચવણભરેલું જાળીકામ કરવામાં આવ્યુ છે તે ખોખું એ સમયમાંજ તૈયાર થયું હતું. વેદના પ્રથમ યુગમાં પણ વિપ્રોની પદવી ઘણી ઉંચી હતી. તે વિપ્રોએ આ ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા થયા પછી પોતાની સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિત કીધી, અને તે વખતથી તે આજ દિન સુધી એ વિપ્રોએ એ સત્તા એવી ને એવી જાળવી રાખી છે. હિન્દુઓના જીવન ઉપર વિપ્રોની જેવી જબરી અસર

થઈ છે તેવી બીજા કોઈ પણ લોક ઉપર થઈ નથી. હજી પણ હિન્દુઓમાં વેદ ભણવાનો અધિકાર એકલા બ્રાહ્મણોજ ભોગવે છે. બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં મુખ્ય સત્તા રાજાઓ અને લડવૈયાઓના હાથમાં ગઈ હતી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાચીન વૈદિક સમયનો વાયવ્ય દિશા તરફનો વિજયનો ઉત્સાહ પૂરો થયો ત્યાર પછી નિવૃત્તિ અને આરામનો સમય આવ્યો તેને લીધે વિપ્રવર્ગની સત્તા નિર્વિઘ્ને વધી શકી. એ વિપ્રવર્ગ વધારે સુશિક્ષિત હતો; સૌથી સમર્થ એવા યાગવિધિનું રહસ્ય એ વિપ્રવર્ગનેજ પરિચિત હતું; અને સમય તથા સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો હતો, એટલે એ વર્ગને શરીરબળ કરતાં બુદ્ધિબળ ચઢિયાતું છે એમ સાબીત કરી આપવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો અને તેઓ પોતાની સત્તા વગર અડચણે વધારી શક્યા.

વખત જતાં બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોનીજ પવિત્રતા સ્થાપિત થઈ, અને ત્યાર પછીના યુગમાં મંત્રોની સાથે બ્રાહ્મણોની પણ **શ્રુતિ**માં ગણત્રી થવા માંડી. **શ્રુતિ** એટલે "સંભળાવાનું કામ," પ્રાચીન સમયના પવિત્ર ઋષિઓને જે સત્યોનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ થયુ, અથવા જેને આપણે દર્શન થયું એમ કહીએ તે. એ શ્રુતિની અંદર બ્રાહ્મણના છેવટના ગ્રન્થો, **आरण्यक**, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ ગ્રન્થો ખાસ ઈશ્વરજ્ઞાનને લગતા છે, અને અરણ્યના એકાન્તમાં અધ્યયન અથવા ઉપદેશને માટે એ ગ્રન્થો રચાયલા હોવાથી એને **आरण्यक**, અથવા "અરણ્યના ગ્રન્થો," એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. વળી એનો જે છેવટનો ભાગ તે **उपनिषद्** એ નામના ફિલસુફીના ગ્રન્થો છે. બ્રાહ્મણ સાહિત્યના સમયમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ગ્રન્થો તે **उपनिषद्**ના છે. એ ગ્રન્થોમાં જે વિશ્વદેવતાવાદ (Pantheism)નો પાયો છે તેના ઉપરજ આગળ જતાં વેદાન્તની ફિલસુફી, જે હાલના હિન્દુ લોકોને હજી પણ ઘણી પ્રિય છે, તેની ઈમારત બંધાઈ હતી.

જ્યાં સંશય પડે એવું હોય ત્યાં આગળ શ્રુતિના ગ્રન્થો **સ્મૃતિ**ના ગ્રન્થો કરતાં વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. **સ્મૃતિ**ના ગ્રન્થોમાં પ્રાચીન ઋષિઓ તરફથી પરંપરાએ ઉતરી આવેલું જ્ઞાન સંગ્રહવામાં આવ્યું છે એમ ગણાય છે. એ ગ્રન્થો ધાર્મિક તથા લૌકિક વ્યવહારને લગતા છે. એ ગ્રન્થો વધારે મોડા લખાયલા છે, તેથી એની પ્રતિષ્ઠા શ્રુતિના ગ્રન્થો કરતાં ઉતરતી છે.

હવે આપણે વૈદિક સાહિત્યના ત્રીજા અને છેલ્લા સમય આગળ આવી પ્હોંચ્યા છિયે. એ સમય તે સૂત્રોનો સમય છે. સૂત્રો એ એક પક્ષે વેદની ક્રિયાઓને લગતા અને દ્વિતીય પક્ષે રૂઢિથી સ્થાપિત થયલા કાયદાઓને લગતા સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થો છે. આ પ્રકારનાં લખાણોનો આરંભ એવી રીતે થયો કે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો વડે અને પરંપરાથી ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકા વડે સચવાઈ રહેલી ક્રિયાઓ અને રૂઢિઓનો વિસ્તાર એટલો બધો થઈ ગયો હતો કે એ સઘળી વિગતોને સુવ્યવસ્થિત ઘાટમાં મૂકવાની અને સ્મરણશક્તિ, જે સઘળા પ્રકારના શિક્ષણ તથા ઉપદેશનું સાધન હતું, તેના ઉપર હદ બહારનો બોજો ન આવી જાય તેવી રીતે એ સઘળી વિગતોને ટૂંકાણમાં રજુ કરવાની હવે જરૂર જણાઈ હતી. એટલે એ છૂટી છૂટી વીખેરાયલી વસ્તુઓને એકઠી કરીને તેને જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં મૂકવી એ સૂત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. વિધિઓ અથવા રૂઢિઓના અર્થ સમજાવવા એ સૂત્રોનું કામ નથી, પણ એ વિધિઓ અને રૂઢિઓનો સાદો અને સુવ્યવસ્થિત અહેવાલ આપવો એજ એ સૂત્રોનો હેતુ છે. આ હેતુને સફળ કરવા માટે અત્યંત સંક્ષિપ્તતા એ ઘણી જરૂરની હતી, અને એ જરૂરિયાત હિન્દુસ્તાનમાં જેવી ચોકસ રીતે પૂરી પાડવામાં આવી તેવી રીતનો મુકાબલો ખચીત બીજે કોઈ પણ સ્થળેથી નહીં મળી શકે. 'સૂત્ર' એટલે 'દોરો' એ શબ્દ 'સિવ્' એટલે 'સીવવું' તે ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને આ પ્રકારના સાહિત્યનું નામજ આપણને બતાવી આપે છે કે અત્યંત સંક્ષિપ્તતા એજ એ સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અત્યંત સંક્ષિપ્તતા એજ એ સાહિત્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. જે ગદ્યમાં આ ગ્રન્થો રચાયા છે તેની શૈલી એટલી તો સંક્ષિપ્ત છે કે સૌથી ઓછા શબ્દોમાં લખાયલો તારનો સંદેશો હોય તે પણ ઘણી વાર એની સરખામણીમાં વધારે લાંબો લાગે. કેટલાંક સૂત્રોની પદ્ધતિ લગભગ રેખાગણિતના જેટલીજ સંક્ષિપ્ત છે, અને લાંબી ટીકાઓ વગર એનો અર્થ શો છે તે બીલકુલ સમજી શકાયજ નહીં એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. સંક્ષિપ્તતાની પાછળ કેટલા ભારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે સૂચવનારી એક કહેવત હજી પણ સંસ્કૃતમાં જળવાઈ રહેલી છે. એ કહેવત પ્રમાણે, વ્યાકરણશાસ્ત્રના સૂત્ર રચનારાઓ એક ટૂંકા સ્વરનો બચાવ કરવામાં પુત્રજન્મના જેટલો આનંદ માને છે.* આ કહેવતનો સંપૂર્ણ

* अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः । અરધી માત્રા બચાવી શકાય તેથી વૈયાકરણોને પુત્રજન્મના જેટલો આનન્દ થાય છે.

અર્થ સમજવાને માટે યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે બ્રાહ્મણની મરણક્રિયા કરવાને માટે જો પુત્ર ન હોય તો તેને સ્વર્ગ મળી શકેજ નહીં એવું એ લોકોમાં મનાય છે.

સૂત્રોના જે જુદા જુદા ગ્રન્થો લખાયલા છે તે પ્રધાનપણે એકજ જાતના છે, તોપણ એ ગ્રન્થો સઘળા એકી વખતે નહીં રચાયા હોય પણ તેને માટે કેટલોક સમય ગયો હશે અને જે ગ્રન્થો વધારે સંક્ષિપ્ત અને વધારે સચોટ છે તે વધારે મોડા લખાયા હશે એ અનુમાન ઘણું સ્વાભાવિક છે; કારણ કે સૂત્રની શૈલીનો જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો તેને પરિણામે તે વધારે ને વધારે સંક્ષિપ્ત થતી ગઈ એ તો ખુલ્લુંજ છે. એ ખરૂ છે કે એ સૂત્રો ક્યારે રચાયાં તે વિષે કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય હજી સુધી બીલકુલ થઈ શક્યો નથી, તોપણ પાણિનિ નામના વૈયાકરણનો સમય અને સૂત્રોનો સમય એ બેઉ એકબીજા સાથે નિકટ સમ્બન્ધ ધરાવતા હોવા જોઈએ, અને કેટલાંક સૂત્રો તો પાણિનિના પ્હેલાં લાંબા વખત ઉપર લખાયલાં હોવાં જોઈએ એવું દર્શાવવા તરફ ભાષાશાસ્ત્રની આધુનિક શોધખોળોનુ ચોક્કસ વલણ જણાય છે. એટલે સૂત્રના સાહિત્યનો વિકાસ ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી તે ૨૦૦ વર્ષ સુધીમાં થયો હોવો જોઈએ એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવીએ તો તે બહુ ભૂલભરેલું કહેવાશે નહીં.

વૈદિક ક્રિયાઓને લગતાં સૂત્રો બે પ્રકારનાં ઉતરી આવેલાં છે. એક પ્રકારનાં સૂત્રો તે "શ્રૌતસૂત્ર" કહેવાય છે. શ્રુતિને આધારે–એટલે આ સ્થળે મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણોને આધારે–રચાયલાં હોવાથી એ સૂત્રો શ્રૌતસૂત્રના નામથી ઓળખાય છે. જેમાં ત્રણ અથવા ત્રણ કરતાં પણ વધારે અગ્નિની અને જુદા જુદા વિપ્રોની જરૂર પડે એવા મ્હોટા યજ્ઞોને લગતા એ સૂત્રો છે. એમાંના કોઈ પણ ગ્રન્થથી યજ્ઞનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી, કારણ કે બ્રાહ્મણની પેઠે સૂત્રનો પણ દરેક ગ્રન્થ અમુક વેદનો અમુક એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વિપ્રોમાંથી અમુક એકજ વિપ્રનાં કર્તવ્યોનુ વર્ણન આપે છે. એટલે કોઈ પણ ધર્મ-ક્રિયાનું પૂરેપૂરૂ વર્ણન મેળવવું હોય તો એક "શ્રૌતસૂત્ર"માંથી જે વર્ણન મીકળી આવતું હોય તેમા બીજા ગ્રન્થોમાંના વર્ણનો ઉમેરવામાં આવે ત્યારેજ સમ્પૂર્ણ વિગતો મળી આવે.

વૈદિક ક્રિયાઓને લગતાં બીજા પ્રકારનાં સૂત્રો સ્મૃતિને આધારે

રચાયલાં છે. એ સૂત્રો ગૃહની ક્રિયાઓને લગતાં હોવાથી, ગૃહના નિત્યના જીવનમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની તેને લગતાં હોવાથી એ સૂત્રો "ગૃહ્ય-સૂત્ર"ના નામથી ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે એ ક્રિયાઓ વિપ્રને કરવાની નથી હોતી, પણ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પોતેજ પોતાની સ્ત્રીને સાથે રાખીને કરવાની હોય છે. આ કારણથી ક્રમ તથા શબ્દ વગેરેના ફેરફાર, રફેદફેસાજ વધારોઘટાડો, એ સિવાય જુદાં જુદાં ગૃહ્યસૂત્રો વચ્ચે ભેદ માત્ર એટલોજ હોય છે કે જે, વેદને લગતાં જે સૂત્રો હોય તેમાં તે વેદના મંત્રોજ આપેલા હોય છે. એ સિવાય બીજી રીતે સઘળાં ગૃહ્ય-સૂત્રો એકસરખાંજ હોય છે. દરેક ગૃહ્યસૂત્ર, એજ શાખાના શ્રૌત-સૂત્રને લગતું અને તે શ્રૌતસૂત્ર વિષેના ઉલ્લેખવાળું હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ એ શ્રૌતસૂત્ર જાણ્યા વિના સમજી શકાયજ નહીં એવું હોય છે. પણ એવી રીતે એ બે સૂત્રો એકબીજા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારાં છે છતાં એ બેની એકતા થઈ શકે એમ નથી.

બીજા પ્રકારનાં સૂત્રો, જે સમાજની અને કાયદાની રૂઢિને લગતાં છે, તે પણ ગૃહ્યસૂત્રોની પેઠે સ્મૃતિને આધારેજ લખાયલાં છે. એ સૂત્રો તે ધર્મસૂત્ર કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે, હિન્દુસ્તાનના કાયદા વિષેનાં જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકો તે એ ધર્મસૂત્રો છે. ધર્મ એ શબ્દથીજ સૂચવાય છે તે પ્રમાણે એ સૂત્રો મુખ્યત્વે કરીને ધર્મના દષ્ટિબિન્દુથીજ લખાયલાં છે. જે વેદમાંથી એ સૂત્રોમાં ઉતારા આપવામાં આવ્યા હોય છે અને પાછલા સ્મૃતિકારો જે વેદને ધર્મનું સૌથી પહેલું અને સૌથી વધારે અગત્યનું મૂળ ગણે છે તેની સાથે એ સૂત્રોને ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ હોય છે.

એ સૂત્રોની કઠણ અને અસ્પષ્ટ શૈલીને લીધે તેમજ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં ખાસ કરીને સ્વીકારવામાં આવેલી ખોડી રીતને લીધે દેખાઈ આવે છે કે એ સૂત્રો સાહિત્યના ગ્રન્થો તરીકે બ્રાહ્મણના કરતાં પણ ઉતરતા છે. પણ એની અંદરના તત્ત્વ તરફ લક્ષ આપીને આપણે વિચાર કરીએ તો સાહિત્યના આ વિચિત્ર પ્રકારમાં ઘણું સંગીનપણું અને મહત્ત્વ આપણાથી જણાયા વિના રહેતું નથી. બીજી સઘળી પ્રજાના પ્રાચીન સાહિત્યગ્રન્થોમાં યજ્ઞવિધિને લગતું જ્ઞાન છૂટાં છવાયાં વચનોને એકઠાં કરીને તે ઉપરથીજ મેળવી શકાય છે. પણ આ ક્રિયાને લગતાં સૂત્રો એ તો વિપ્રો પોતાની યજ્ઞસમ્બન્ધી વિદ્યાના આધાર તરીકે જે

પ્રાચીન ગ્રન્થો વાપરતા તેજ આપણી આગળ રજુ કરે છે. એમાં આપેલી હકીગતો એવી સુવ્યવસ્થિત અને સવિસ્તર છે કે જુદા જુદા યજ્ઞો થતા આપણે જોયા ન હોય છતાં એને આધારે એ યજ્ઞોની રચના ફરીથી કરવી અશક્ય ન થઈ પડે. આ કારણથી ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ જાણવાને માટે એ ગ્રન્થો ઘણા અગત્યના છે. પણ સૂત્રોનું એથી પણ વધારે મહત્ત્વ છે. વૈદિક સમયમાં પણ હિન્દુઓનું જીવન બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં વિશેષ નિત્યનૈમિત્તિક ધર્મવિધિઓના જાળીકામથી ઘેરાઈ ગયું હતું, એટલે ગૃહની વિધિઓ તેમજ કાયદાને લગતાં સૂત્રો એ બેઉ પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ વિષેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણી પાસે સૌથી વધારે અગત્યનાં સાધન છે. 'રૂઢિ' એ શબ્દમાં જે કંઈ આવી શકે તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો હિન્દુસ્તાનમાંથી જે મળી આવે છે તે એ સૂત્રગ્રન્થો છે.

ધર્મવિધિ તથા કાયદાને લગતા આ સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થો ઉપરાંત સૂત્રોના સમયમાં એજ શૈલીમાં બીજા પણ કેટલાક ગ્રન્થો લખાયા તે જોકે ધર્મના ગ્રન્થો નથી, તોપણ તેનો ઉદ્દ્ભવ ધર્મને લીધેજ થયો હતો. ભાષામાં થયલા ફેરફારને લીધે વેદના મંત્રો સમજવાનું અને તે શુદ્ધ રીતે ભણવાનું કામ દિનપ્રતિદિન વધારે અઘરૂં થતું જતું હતું તેને લીધે વેદનો અભ્યાસ કરવાની વિશેષ જરૂર પડી, અને તે અભ્યાસને પરિણામે એ ગ્રન્થો લખાયા. વેદના મંત્રો બરાબર ભણાય અને તેના અર્થ સમજાય એ એ ગ્રન્થોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ ઉપકારી સાહિત્યના એક સૌથી વધારે અગત્યના પ્રકારમાં प्रातिशाख्यसूत्र નો સમાવેશ થાય છે. એ સૂત્રોમાં સ્વર, ઉચ્ચાર, છન્દ વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને વેદના શબ્દો વાક્યમાં જોડવામાં આવે ત્યારે તેના સ્વરમાં જે ફેરફાર થાય છે તેના વિષે વિવેચન કરવું એ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. હાલના યુરોપના સ્વરશાસ્ત્રીઓ જેવા સૂક્ષ્મ વિચારો દર્શાવે છે તેવાજ સૂક્ષ્મ વિચારો ઘણા એ સૂત્રોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ ગૌણ સાહિત્યની એથી પણ વધારે ઉપયોગની શાખા તે વ્યાકરણની છે. એ વિષયમાં ભાષાનું વ્યવસ્થાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરી હિન્દુસ્તાનના લોકોએ જે કરી બતાવ્યું છે તે બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કરતાં ચઢી જાય એવું છે. આ દિશામાં જે પ્રથમના પ્રયાસો થયલા તે સચવાઈ રહ્યા નથી, કારણ કે આગળ જે કંઈ કરાયલું તેને હઠાવી કાઢીને पाणिनिના મ્હોટા સૂત્રગ્રન્થે

એ વિષયમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઘણુંખરૂં સૂત્રસાહિત્યના મધ્યયુગમાં **પાણિનિ** થયો હતો તોપણ **પાણિનિ**ના વખતથી સંસ્કૃત યુગનો પ્રારંભ થયલો ગણાવો જોઈએ, કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાને એણે જે સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું તેની છાપ સંસ્કૃત યુગના સઘળા સાહિત્ય ઉપર સચોટ પડેલી જણાય છે.

એ સૂત્રસમયમાંજ, વેદના ગ્રન્થો વિનાશ પામે નહીં અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થાય નહીં માટે એ ગ્રન્થોને જેવા ને તેવા સાચવી રાખવાના ખાસ હેતુથી એક જુદા પ્રકારના ગ્રન્થો લખાયા. એ ગ્રન્થો તે **अनुक्रमणी**ના છે. એ **अनुक्रमणी**માં દરેક સૂક્તનો પ્રથમ શબ્દ, તે સૂક્તના ઋષિ, તેના દેવતા, તેમા કેટલા મન્ત્રો આવે છે તેની સંખ્યા, અને તે કયા છન્દમાં લખાયલો છે તે છન્દનુ નામ એ સર્વે આપ્યું હોય છે. એમાંના એક ગ્રન્થમાં, બધા મળીને **ऋग्वेद**માં કેટલાં સૂક્તો છે, કેટલા મંત્રો છે, કેટલા શબ્દો છે, અને કેટલા અક્ષરો છે તે પણ આપેલું છે; અને તે સિવાય બીજી પણ કેટલીક હકીગતો જણાવેલી છે.

આ પ્રમાણે વેદના સમયનું સામાન્ય અવલોકન કીધા પછી એ સમયમાં જે જુદા જુદા પ્રકારનું સાહિત્ય રચાયુ તેના વિષે વધારે વિસ્તૃત ચર્ચામાં હવે આપણે ઉતરીશું.

વેદના સમયમાં ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા હતી કે કેમ ?– વેદના સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવા ચાર વિભાગ ન્હોતા એવો પ્રો. રૉથ, ડૉ. મૂર, મિ. દત્ત વગેરે વિદ્વાનોનો મત છે. મિ. દત્ત જણાવે છે કે "વેદના ઋષિઓ સમાજના બીજા લોકોથી છૂટા પડી ગયા ન્હોતા. તેઓનો જુદોજ વર્ગ બની ગયો ન્હોતો. સંસારના વ્યવહારથી દૂર રહીને તપશ્ચર્યા અથવા અધ્યાત્મચિન્તનમાં તેઓ પોતાનો વખત ગાળતા એમ ન્હોતું. તેઓ દુનિયાદારીમાં સમજનારા હતા. તેઓ બીજાં માણસોની સાથે પ્રસંગ પાડતા અને લગ્નનો સમ્બન્ધ પણ કરતા. તેઓ મિલકત ધરાવતા, તેઓ યુદ્ધ કરતા, અને તેઓ સમાજના અંગ તરીકેજ રહેતા." પ્રો. કર્ન અને ડૉ. હૉગ એએ સિવાય સઘળા યુરોપીયન વિદ્વાનો મિ. દત્તના અભિપ્રાય સાથે મળતા આવે છે. પ્રો. રૉથ કહે છે કે "વેદના સમયમાં પ્રાર્થના અને યજ્ઞ વડે કરીને સઘળા વર્ગના લોકો દેવતાઓની સાન્નિધ્યમાં જઈ શકતા. પ્રાર્થના કરવાની પદ્ધતિ

દેવતાઓને વિશેષ અનુકૂળ પડે એવી જેને આવડતી હોય અથવા કવિતા રચવાની જેનામાં ખાસ શક્તિ હોય તેનેજ "पुरोहित"નું નામ આપવામાં આવતું. જે વ્યક્તિ અથવા જે કુટુમ્બ આ રીતે સમાજના ઇતર વર્ગથી જુદું પડતું તેના તરફ કંઇક વિશેષ માનની નજરથી જોવામાં આવતું હશે, પણ "पुरोहित" તરીકે તે વ્યક્તિના અથવા કુટુમ્બના કંઈ ખાસ હક હતા એવું ન્હોતું, અને "पुरोहित" વગર પ્રાર્થના કે યજ્ઞ થઈ શકેજ નહીં એવો વિચાર હજી ઉત્પન્ન થયો ન્હોતો પ્રથમ, અમુક અમુક વ્યક્તિઓનેજ રાજાના "पुरोहित"ની પદવી મળી હશે. ત્યાર પછી અમુક કુટુમ્બમાં એ પદવી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે એવું થયું હશે. છેવટે એ કુટુમ્બો સ્વાભાવિક સ્વાર્થને લીધે એકબીજાના વિશેષ સમ્બન્ધમાં આવ્યા હશે અને એવી રીતે તેઓનો એક મ્હોટો વર્ગ બન્યો હશે." આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણવર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એવો ડૉ. રૉથનો મત છે. એજ મતની તરફેણમાં અનેક પ્રમાણો આપીને છેવટે ડૉ. મૂર નીચે પ્રમાણેની હકીગતો રજુ કરે છે—

१. "ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्-
बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥"

આ પુરુષસૂક્તના એક મંત્ર સિવાય આખી ઋગ્વેદસંહિતામાં કોઈપણ ઠેકાણે ચાતુર્વર્ણ્યના વિભાગ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું નથી

૨. એક ઠેકાણે "આર્ય વર્ણ" વિષે કહ્યું છે ત્યાં સઘળા ઉપલા વર્ગોને માટે 'આર્ય' એવું એકજ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે.

૩. પુરુષસૂક્ત ઉપરાંત ઋગ્વેદના બીજા આઠજ સૂક્તોમાં "ब्राह्मण" એ શબ્દ વપરાયલો જોવામાં આવે છે, અને "ब्रह्मन्" એ શબ્દ ૪૫ વખત વપરાયલો જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે બ્રાહ્મણનું કર્મ પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું હોય એવું એ સમયે ન્હોતું

૪. 'ब्रह्मन्' એ શબ્દના અર્થનો વિકાસ નીચે પ્રમાણે થયલો જણાય છે—

(અ) પ્રથમ એ શબ્દનો "પ્રાર્થના" એવો અર્થ થતો; વળી "પ્રાર્થના કરનાર"–ઋષિ–તેને માટે પણ એ શબ્દ વપરાતો.

(બ) પછી "યજ્ઞ કરાવનારો ગોર" એવો એનો અર્થ થયો.

(ક) છેવટે, "હોતા"થી ભિન્ન એવો એક વિપ્રવર્ગ સૂચવવા માટે એ શબ્દ વપરાતો થયો.

૫. કેટલેક ઠેકાણે "ગોરનો ધંધો કરનાર" એવા અર્થમાં "બ્રહ્મન્" એ શદ વપરાયલો જણાય છે, તો

૬. બીજે ઠેકાણે અમુક આવડત અથવા ગુણ જેનામાં હોય અથવા ઈશ્વરની ખાસ પ્રીતિનું જે પાત્ર હોય તેને માટે એ શબ્દ વપરાયો છે. "બ્રાહ્મણ" એ શબ્દ જ્યારે વપરાતો થયો ત્યારે ગોરનો સ્વતંત્ર ધંધોજ થઈ ગયો હોય એવું ઘણું સંભવિત છે.

ડૉ. હૉગના વિચાર પ્રમાણે વેદના સમયમાં ચાતુર્વર્ણ્યના વિભાગ ચોક્કસ પડી ચૂક્યા હતા. એ વિભાગ પાછલા સમયમાં જેવા સખત થઈ ગયા હતા તેવા હજી ન્હોતા થયા એ વાત ખરી, પણ એ વિભાગ હતાજ નહીં એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. ઝેંદ અવસ્તા ઉપરથી માલમ પડે છે કે હૉરમઝ્દના અનુયાયીઓનો પણ અથર્વ (અધ્વારૂ અથવા વિપ્રવર્ગ), રથસ્ત રથેષ્ઠ અથવા ક્ષત્રિયવર્ગ), અને વસ્ત્ર્ય–ફશ્યન (અથવા "વૈશ્ય") એવા ત્રણ વિભાગ હતા. તેમાં પણ અથર્વોનો તો સૌથી જુદોજ વર્ગ હતો. એ અથર્વો કેટલાંક રહસ્યો જાણતા તે અન્યને જણાવવાની તેઓને મનાઈ હતી. પ્રજાના ધર્મગુરુઓ તે આ અથર્વો હતા, અને અથર્વનો છોકરો તેજ અથર્વનું કામ કરી શકતો. (અત્યારે પણ પારસીઓમાં, અધ્વારૂનો છોકરો હોય તેજ મધ્યારૂનું કામ કરી શકે છે). આ સર્વ ઉપરથી ડૉ. હૉગ એવુ અનુમાન કરે છે કે છેક ઇંડો–ઈરાનિયન સમયમાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને મળતા આવે એવા વિભાગ સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. પ્રો. કર્નનો મત પણ એવોજ છે. એ વિદ્વાન્ વિશેષમાં એવું જણાવે છે કે "પુરુષસૂક્ત" મોડું રચાયલું એ વાત આપણે કબૂલ રાખીએ, તોપણ ચાતુર્વર્ણ્ય વિષે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તે મંત્ર ઉપરથી જણાય છે કે એ ચાર વર્ણો કંઈ નવી અસ્તિત્વમાં આવી ન્હોતી, પણ એ વર્ણો એટલી જૂની થઈ ગઈ હતી કે તેની

ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેનું કોઈને સ્મરણ રહ્યું ન્હોતું. "**पुरुषसूक्त**"ના આ એક મંત્ર સિવાય સંહિતામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ચાતુર્વર્ણ્ય વિષે કથન કરવામાં નથી આવ્યું એ વાત ડૉ. હૉગ અને પ્રો. કર્ન એ બેઉ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે, પણ તેઓ કહે છે કે યજ્ઞને માટેનાં સૂક્તોની જે "સંહિતાઓ" તૈયાર કરવામાં આવેલી તેમાં ચાતુર્વર્ણ્ય વિષે વારંવાર કથન કરવાનો પ્રસંગજ ક્યાંથી આવે? આ સમ્બન્ધમાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે લોકસંઘને માટે "**पञ्चजनाः**", "**पञ्चक्षितयः**," "**पञ्चकृष्टयः**," "**चर्षणी**," "**विशः**" એવા એવા શબ્દો સંહિતામાં ઘણે સ્થળે વાપરવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દો કોઈ અમુક વર્ણને માટે નહીં, પણ લોકસામાન્યને માટે વપરાયલા છે એ ખરૂં, તોપણ સાયણાચાર્યે એનો જે અર્થ આપ્યો છે તેને આપણે હસી કાઢીએ એ યોગ્ય નથી. ચારે વર્ણ અને પાંચમા "**निषाद**" એ સહુ મળીને જે લોકસંઘ થાય તેને માટે "**पञ्चजनाः**" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એવું સાયણાચાર્યનું કહેવુ છે. એજ લોકસંઘને માટે "**पञ्चकृष्टय**" એવો શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. એ શબ્દ ઉપરથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે વેદના સમયમાં શું સઘળા આર્ય લોકો ખેતીનોજ ધંધો કરતા હતા?]

[મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રનો સમય—વેદનાં સૂક્તો ક્યારે રચાયાં તે વિષેજ વિદ્વાનોમાં કેટલો બધો મતભેદ છે તે આપણે જોયું. એવી સ્થિતિમાં મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને સૂત્રના ગ્રન્થો ક્યારે રચાયા તે વિષે એકમત હોવો તદ્દન અશક્યજ છે. તોપણ જે સમયે કુદરતના વિવિધ પદાર્થોના દર્શનને પરિણામે પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી કવિતાઓ રચાઈ તે સર્ગશક્તિનો સમય, જે સમયે યજ્ઞના વિધિઓની અતિ વિસ્તૃત ઘટના ઘડાઈ અને વેદના અર્થો સમજવાને માટે ભારે પ્રયત્નો થવા માંડ્યા તે વિદ્વત્તાનો સમય, અને જે સમયે યજ્ઞના વિધિઓ વિષેનું સાહિત્ય અત્યન્ત વિશાળ થઈ જવાથી તેને સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં મૂકવાની જરૂર પડી તે કળાનો સમય એ ત્રણે પરસ્પરથી ભિન્ન હતા અને એ ત્રણેની વચ્ચે અનેક સૈકાઓનુ અન્તર હતું એ વાતની કોઈથી પણ ના પડાય એવું નથી. મંત્રો અને બ્રાહ્મણોના સમયની વચ્ચે એટલું અન્તર હતું કે બ્રાહ્મણોના સમયમાં મંત્રોના ચોક્કસ અર્થ કોઈ સમજતું પણ ન્હોતું. બ્રાહ્મણો અને સૂત્રોના સમય વચ્ચે કદાચ એટલું અન્તર નહીં હોય.

પ્રાચીન સૂત્રના કેટલાક ગ્રન્થો કદાચ બ્રાહ્મણસમયના અન્તરમાં પણ રચાયા હોય પણ હાલ જે સૂત્રના ગ્રન્થો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સઘળા તો બ્રાહ્મણસમય પછીનાજ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. મૅક્સ મ્યૂલરે પોતાના "The History of Ancient Sanskrit Literature" (પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ) એ નામના ગ્રન્થમાં વૈદિક સમયના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે, અને તેને માટેનો સમય નીચે પ્રમાણેનો ગણ્યો છેઃ—

(૧) છન્દનો સમય (જેમાં ઋગ્વેદસંહિતાનાં જૂનામાં જૂનાં સૂક્તો રચાયાં)—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦–૧૦૦૦.

(૨) મંત્રોનો સમય (જેમાં વિશેષ અર્વાચીન સૂક્તો રચાયાં અને સંહિતા તૈયાર થઈ)—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦–૮૦૦.

(૩) બ્રાહ્મણોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦–૬૦૦)

(૪) સૂત્રોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦–૨૦૦)

"**ऐतरेयब्राह्मण**"ની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. હૅાગ નીચે પ્રમાણેનો સમય ધારે છેઃ—

૧. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સૂક્તો (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦–૨૦૦૦)

૨. સંહિતાનો મ્હોટો ભાગ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦–૨૦૦૦).

૩. બ્રાહ્મણોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦–૧૨૦૦)

૪. સૂત્રોનો સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ પછી.)

*આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ વેદનાં સૂક્તોનો આરંભકાળ જુદો જુદો ધારીને આખા વૈદિક સાહિત્યના સમય વિષે જુદી જુદી ગણત્રીઓ કરી છે. પણ બ્રાહ્મણોના સમયમાં વેદના અર્થ સમજાતા ન્હોતા અને તે સમજવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા હતા એ વાત સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે. જે સમયે મંત્રોનો પાઠ સાચવી રાખવાને માટે, મંત્રો શુદ્ધ રીતે ભણવાને માટે, મંત્રોના અર્થ બેસાડવાને માટે

ભારે શ્રમ લેવામાં આવતો હતો તે સમયનું ચિત્ર આલેખતાં પ્રો. વેબર જણાવે છે કે "અમુક વિષયના ખાસ જાણકાર જેઓ હોય તેઓ અન્યને શીખવતા અને તેઓની આસપાસ હંમેશાં શિષ્યનું મંડળ રહેતું. એ શિષ્યો જુદે જુદે ઠેકાણે ફરતા અને જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળે એવું હોય ત્યાં ત્યાંથી તે જ્ઞાન સંપાદન કરતા.' જુદા જુદા વિષયોના જુદા જુદા ધર્મોપદેશકો હોય તેની પાસે જઇને તે તે વિદ્યા તેઓ શીખી આવતા. ભાષા વિશેજ નહીં, પણ દેવપૂજા, વિધિઓ, દંતકથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વનું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા, કારણ કે એ સઘળા વિષયોને એકબીજાની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ હતો. ખરેખર, એ વખતે બ્રાહ્મણોના મનોવ્યાપારમાં કંઈ અનેરી જાગૃતિ વ્યાપી રહી હતી. એ વ્યાપારમાં તેમની સ્ત્રીઓ પણ તેમની સાથે રહીને ઉત્સાહભર્યો ભાગ લઈ શકતી. ઇતર વર્ગના કરતાં બ્રાહ્મણો પોતાની શ્રેષ્ઠતા જાળવી શક્યા તેનું એક કારણ એજ હતું કે તેમની સ્ત્રીઓ પણ ભણેલી અને વિદ્વત્તાભરેલી ચર્ચાઓમાં ભાગ લઈ શકે એવી હતી ક્ષત્રિયવર્ગ પણ એ ચર્ચાઓમાં શામિલ રહેતો. શાન્તિના વખતમાં, રાજાઓના દરબારમાં વિદ્વાનોની સભા ભરાતી, ત્યાં વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો અતિ અગત્યના વિષયોની ચર્ચા ચલાવતા અને વાદવિવાદમાં એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરતા. સ્ત્રીઓ પણ એ ગહન ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતી અને પોતાના બુદ્ધિબળ વડે કેટલીક વાર મરદોને પણ નીચુ જોવડાવતી.' છેક ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના અન્તમાં રચાયલા "उत्तररामचरित"માં, અતિ પ્રદીપ્ત પ્રજ્ઞાવાળા કુશ અને લવની સાથે વેદાન્તવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનું ન ફાવવાથી આત્રેયી, વાલ્મીકિને મૂકીને અગસ્ત્ય વગેરેની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવા દંડકારણ્યમાં ગઈ હતી એ રમણીય વૃત્તાન્તનું વાચકને સ્મરણ કરાવવાની આ સ્થળે છૂટ લઉં તો તે ક્ષમ્ય ગણાશે.])

પ્રકરણ ૩ જું.

—•××•—

ઋગ્વેદ.

હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યનો સૂર્ય ઉદય પામ્યો ત્યાર પ્હેલાના ઝાંખા પ્રકાશમાં, પશ્ચિમ તરફથી આવીને હિન્દુસ્તાનને પ્રથમ જીતનાર આર્ય લડવૈયાઓ જે દિશામાંથી જુદા જુદા યુગમાં વિજયની ભરતીના મોજાઓ નીકળી પડીને આખા હિન્દુસ્તાનના ક્ષેત્ર ઉપર ફેલાઈ વળ્યા છે, તે વાયવ્ય દિશામાં આવેલા ડુંગરોમાં થઇને પસાર થતા ઇતિહાસકારની કલ્પનાએ જણાઈ શકે એમ છે આ જીતનારી પ્રજા, જેની ભાષા અને જેનો સુધારો આખરે સમગ્ર ભરતખંડમાં વ્યાપી ગયા, તેની સૌથી પ્રાચીન કવિતા જ્યારે એ પ્રજા હજી સિંધુ નદીની બેઉ બાજુ તરફના મુલકો, જે હવે પૂર્વ કાબુલિસ્તાન અને પંજાબના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં આગળ વસતી હતી ત્યારની રચાયની હતી એ પ્રાચીન કવિતા ऋग्वेद એ નામના સૂક્તોના સંગ્રહ તરીકે આપણી આગળ ઉતરી આવેલી છે એ કવિતાઓનો એકજ ગ્રન્થમાં સંગ્રહ થયો તે સામવેદ અને યજુર્વેદના સંગ્રહની પેઠે કોઈ વ્યવહારૂ કારણને લીધે નહોતો થયો, પણ કેવળ શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક કારણોને લીધેજ થયો હતો, કારણ કે એના પ્રથમના પ્રકાશક નિ:સંશય પ્રાચીન સમયના આ કીમતી ખજાનાનો વિનાશ ન થાય અને તે વિકૃતિ ન પામે એ હેતુથીજ પ્રેરાયા હતા ऋग्वेदની જે એક જ આવૃત્તિ*—શાકલ ઋષિની—સચવાઈ રહી છે તેમાં સૂક્તોની સંખ્યા બધી મળીને ૧૦૧૭ની છે, અને वालखिल्य એ નામના જે વધારાના અગિયાર સૂક્તોને આઠમા મંડલના મધ્યમાં

---

* શાકલ સિવાય બીજી—વાષ્કલ વગેરેની—આવૃત્તિઓ પણ હતી પણ તે સચવાઈ રહી નથી અને તેમાં શાકલની આવૃત્તિ કરતા બહુ ભિન્નતા હોય એવું પણ જણાતું નથી બ્રાહ્મણોમાં અને સૂત્રોમાં 'શાકલ્ય એ નામ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે શાકલ્ય એ ઋગ્વેદના પદપાઠનો રચનાર હતો એમ કહેવાય છે શાકલ અને શૌનક એ બે લોકોને એકબીજા સાથે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ જણાય છે શૌનકે જુદી જુદી અનુક્રમણીઓ, ऋग्वेदनु प्रातिशाख्य, એક ગૃહ્યસૂત્ર એવા ઘણા ગ્રન્થો લખેલા કહેવાય છે સૌતિએ નૈમિષારણ્યમાં જેની આગળ મહાભારતની કથા કહી સંભળાવી હતી તેનું નામ પણ શૌનક હતુ

દાખલ કરવામા આવ્યા છે તે જો ગણીએ તો સૂક્તોની સખ્યા બધી મળીને ૧૦૨૮ની થાય છે આ સૂક્તોના દશ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે તે મડલના નામથી ઓળખાય છે એ દશ મંડલોનો વિસ્તાર એક-સરખો નહીં, પણ વત્તો ઓછો છે, માત્ર દશમા મંડલના સૂક્તોની સખ્યા બરાબર પ્હેલા મંડલના સૂક્તો જેટલીજ છે પ્રમાણમા જોઇએ તો ઋગ્વેદના સૂક્તો હોમરના જેટલા કાવ્યો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની બરાબર થાય છે એવી ગણત્રી કરવામા આવી છે

આ દશ મડલોનુ સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વત્ર એકસરખુ જણાતુ નથી એમાના ૭ મડલો (૨–૭) એક જાતના છે પ્રથમ તો એ દરેક મડલના દ્રષ્ટા જુદા જુદા છે એકજ ઋષિ અથવા એકજ ઋષિના વશજો તરફથી સઘળા મડલો રચાયા નથી, પણ એક મડલ એક ઋષિ અને તેના વશજોથી રચાયલુ બીજુ મડલ બીજા ઋષિ અને તેના વશજોથી રચાયલુ એવી રીતે એ ૭ મડલો રચાયલા છે એ પ્રમાણે એ મડલોના ઋષિ જુદા જુદા છે એવુ અસલથી મનાતુ આવ્યુ છે, અને આભ્યતર પ્રમાણોથી એ માનવુ ખરૂ છે એવુ સિદ્ધ થાય છે નિ સશય જે કુટુમ્બને લીધે અમુક મડલ અસ્તિત્વમા આવ્યુ હોય તે કુટુમ્બના વશજોમાજ તે મડલના સૂક્તો વિશેષ મળજીથી સચવાઈ રહેતા અને તે સૂક્તોનું વશપરપરાથી અધ્યયન ચાલ્યા કરતું એ વિષે કંઈ પણ સશય જેવુ નથી વળી એ ૭ મડલોમા આપેલા સૂક્તો એકસરખા ક્રમમા ગોઠવવામા આવ્યા છે અને એ ક્રમ બીજા મડલોથી જુદો છે પ્હેલા, આઠમા અને દશમા મડલો અનેકજ ઋષિના કુટુમ્બમાથી ઉત્પન્ન થયા

---

†આ સિવાય ઋગ્વેદના સૂક્તોના બીજી રીતના પણ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે લગભગ સરખા વિસ્તારના આઠ 'अष्टक 'મા આખી સહિતાને વ્હેંચી નાખવામા આવી છે એ દરેક 'अष्टक 'ના પાછા એટલાજ ' અધ્યાય ' કરવામા આવ્યા છે અને એ દરેક અધ્યાયના પાછા ૩૩ 'वर्ग ' પાડવામા આવ્યા છે એ દરેક વર્ગ પાચ પાચ ઋચાઓનો બનેલો છે આખી સહિતામા બધા મળીને એવા ૨૦૦૬ વર્ગો છે प्रातिशाख्यના ગ્રન્થોમા અને યાસ્કના ' निरुक्त 'મા આ 'अष्टक 'ના વિભાગ વિષે કોઈપણ ઠેકાણે કથન કરાયલુ જોવામા આવતુ નથી એ ગ્રન્થોમા સહિતાના દશ વિભાગ ઉપરથી દશતયી એજ શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે એથી ઉલટુ કાત્યાયનની अनुक्रमणी મા બેઉ વિભાગ ગણાવવામા આવ્યા છે

છે એવું નથી, પણ તે દરેક મંડલમાં જુદાં જુદા રચનાર પ્રમાણે જુદા જુદા આન્તર વિભાગ પાડી જુદા જુદા સૂક્તસમુદાય મૂકવામાં આવ્યા છે. નવમું મંડલ જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યું છે તે તેના રચનારાઓ તરફ લક્ષ આપીને નથી ગોઠવવામાં આવ્યું; પણ એ મંડલનાં સઘળાં સૂક્તોમાં સોમ એ એકજ દેવતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, અને એના જે આન્તર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં છંદ તરફ લક્ષ આપીને અમુક છંદનાં સૂક્તો એક વિભાગમાં, અમુક છંદનાં સૂક્તો બીજા વિભાગમાં એવી રીતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. બેથી સાત સુધીનાં મંડલોમાં પણ આંતર વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે, પણ જેમાં અમુક એકજ દેવતાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી હોય તેવાં સૂક્તો સાથે મૂકવાથી એ દરેક વિભાગ બનેલો છે.

ऋग्वेदનાં આખાં મંડલો અન્યોન્યની અપેક્ષાએ શા ધોરણ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, તે આપણે તપાસીએ છિયે તો જણાય છે કે જે પાછળથી થયલા ઉમેરાને માટે જોઇતી છૂટ મૂકીએ તો બેથી સાત સુધીનાં મંડલો એવી રીતનાં છે કે દરેક પાછલા મંડલમાં સૂક્તોની સંખ્યા આગલા મંડલના કરતાં વધારે હોય.§ આ ઉપરથી, તેમજ સામાન્ય સ્વરૂપ તથા આંતર વ્યવસ્થામાં આ છ મંડલોનું જે સરખાપણું છે તે ઉપરથી એવું લાગે છે કે ऋग्वेदનો મૂળ ગ્રન્થ એ છ મંડલોનો બનેલો હશે, અને બીજાં મંડલો ગ્રન્થમાં અકેક પછી અકેક ઉમેરાતાં ગયાં હશે. એ ઉપરાંત એવું પણ સંભવિત જણાય છે કે પ્રથમ મંડલના દ્વિતીય વિભાગમાં વિશેષ ટૂંકા એવા સાત સંગ્રહો આવાજ પ્રકારની કર્તૃત્વની એકતાના કારણથી સાથે આપવામાં આવ્યા છે તે આંતર વ્યવસ્થાની બાબતમાં પેલાં છ મંડલોનો નમૂનો લઇને તે પ્રમાણે પાછળથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હશે અને તે છ મંડલોની આગળ તેને મૂકવામાં આવ્યા હશે.

---

§પ્રો. મૅકડોનલે આ પ્રમાણનું કથન શા આધારે કર્યું છે તે સમજી શકાતું નથી. સંહિતાના બીજા મંડલમાં ૪૩ સૂક્તો છે, ત્રીજામાં ૬૨ છે, ચોથામાં ૫૮ છે, પાંચમામાં ૮૭ છે. છઠ્ઠામાં ૭૫ છે, અને સાતમામાં ૧૦૪ છે. એટલે દરેક પાછલા મંડલમાં આગલા મંડલ કરતાં વધારે સૂક્તો છે એવો નિયમ બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી. પછી "પાછળથી થયલા ઉમેરાને માટે જોઈતી છૂટ" મૂકવાથી એ નિયમ સિદ્ધ થઈ શકતો હોય તો કોણ જાણે.

એ ૭ મંડલોમા સૂક્તોનો એકબીજા સાથેનો જેવો ગાઢો સમ્બન્ધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેવોજ આઠમા મડલના સૂક્તોનો પણ એકબીજા સાથેનો ગાઢો સમ્બન્ધ જણાયા વગર રહેતો નથી કારણ કે એ આખા મડલમા એકસરખા શબ્દો અને એકસરખી પક્તિઓ ફરી ફરીને વપરાયલા આપણા દીઠામા આવે છે તોપણ એ મડલ બીજા ૭ મડલોની સાથે દરેક બાબતમા મળતુ આવે છે એમ નથી કારણ કે જોકે એ મડલમા કર્તા તરીકે એનજ કુટુમ્બનો–કણ્વ ઋષિના કુટુમ્બનો–સૌથી આગળ પડતો ભાગ છે તોપણ એમા પ્રગાથ એ નામની રચના વાપરવામા આવી છે તે ઉપરથી એ મડલનુ પેલા ૭ મડલોની સાથે સકળાયલુ નહીં એવુ સ્વતત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થાયછે વળી, આઠમા મડલના સૂક્તોની સખ્યા સાતમા મડલના કરતા ન્હાની છે એ વાતથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આઠમુ મડલ તેની આગળ આવેલા ૭ મડલથી તદ્દન જુદુજ છે

પ્હેલા મડલનો પ્હેલો વિભાગ (૧–૫૦) આઠમા મડલની સાથે ઘણે અશે મળતો આવે છે એમાના અડધા ઉપરાતના સૂક્તો કણ્વ ઋષિના ગોત્રના માણસોના બનાવેલા છે, અને એ કણ્વના ગોત્રના કેટલાક માણસોના બનાવેલા જે સૂક્તો એ વિભાગમા મૂકાયલા છે તેમા આઠમા મડલમા ખાસ વપરાયલા પ્રગાથના છદનો ઉપયોગ થયલો છે વળી એ બેઉ સગ્રહોમા એકબીજાને મળતા આવે એવા મત્રો ઘણા છે એટલુંજ નહીં પણ તેના તેજ મત્રો પણ ઘણા છે તે છતા એ બે સંગ્રહોમા વધારે વ્હેલો કયો લખાયો હશે તે નકી કરવુ અથવા એ સંગ્રહોને એકબીજા સાથે આવો નિકટનો સમ્બન્ધ હોવા છતા તે એકબીજાથી છૂટા કેમ પડી ગયા હશે તેનો નિર્ણય કરવો એ બની શકે એવુ નથી જુદે જુદે વખતે રચાયલા હોવાને લીધે એ બેઉ સગ્રહો એક બીજાથી છૂટા પડી ગયા હોય અથવા કણ્વના ગોત્રની જુદી જુદી શાખાઓ તરફથી રચાયલા હોવાથી એને એકબીજાથી દૂર મૂકવામા આવ્યા હોય, ગમે તેમ હોય પણ એટલુ નકી છે કે પ્રથમથીજ ૭ મડલો (૨–૭)નો જે સગ્રહ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તેની પ્હેલા અને તેની પાછળ એવી રીતે એ બેઉ સગ્રહો પાછળથી મૂકવામા આવ્યા છે

નવમા મડલ વિષે એટલું વગર અડચણે કહી શકાય એમ છે કે

પ્હેલાં આઠ મંડલોને એકઠા કરીને એક આખો ગ્રન્થ તૈયાર થયો ત્યાર પછી એ નવા સૂક્તસંગ્રહનું મંડલ તરીકેનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થયું. ખરેખર, એ નવમું મંડલ તૈયાર થયું તે આગલા આઠ મંડલોનો એક ગ્રન્થ તરીકે સંગ્રહ થવાને લીધેજ થયું એમ આપણે કહી શકીશું. સોમ પવમાન (સ્વચ્છ રીતે વહેતા સોમરસ)ની સ્તુતિને માટે જે સૂક્તો રચવામાં આવ્યાં છે તે જે ગોત્રના ઋષિઓએ બેથી તે સાત સુધીનાં મંડલો રચ્યાં છે તેમનાજ રચેલાં છે એ વાત, બીજા પુરાવાઓ ઉપરાંત, એ ઋષિઓની કૃતિઓમાં જે પંક્તિઓ ફરી ફરીને આવતી તે પાછી આ સૂક્તોમાં દીઠામાં આવે છે તે પરથી સાબીત થાય છે. એ પવમાનનાં સૂક્તોનું પ્હેલા અને આઠમા મંડલનાં સૂક્તોની સાથે પણ કેટલીક બાબતમાં સરખાપણું છે. જુદા જુદા ગોત્રના ઋષિઓના રચેલાં સૂક્તોને એકઠાં કરીને તેને મંડલના રૂપમાં મૂકનામાં આવ્યાં ત્યાર પ્હેલાં નહીં, પણ ત્યારેજ સઘળાં પવમાન સૂક્તોને અંદરથી કાઢી લેવામાં આવ્યાં અને તેનો એક સામટો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. અલબત્ત, આ ઉપરથી કંઈ એવું સમજાતું નથી કે પવમાન સૂક્તોજ મોડાં લખાયાં હતાં. જોકે એમાંનાં કેટલાંક સૂક્તો દશમું મંડલ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે વખતનાં હશે તોપણ સોમને લગતી કવિતાઓ, જે ઘણી બાબતોમાં અવસ્તાને મળતી આવે છે અને જે ઇંડો-ઇરાનના પ્રાચીન સમયના વિધિની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં વેદના ઋષિઓમાં પરિપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠાને પામી ચૂકી હતી એવું માનવાને મજબૂત કારણો છે. નવમા મંડલનાં સૂક્તોમાં પ્રાચીન અર્વાચીનનો ભેદ લગભગ તદ્દનજ નાબુદ થઈ ગયો છે, એટલું તો નક્કીજ છે કે એ મંડલમાં અમુક સૂક્તો નવાં છે અને અમુક સૂક્તો જૂનાં છે એવી રીતનો સ્પષ્ટ ભેદ સ્થાપિત કરવામાં આધુનિક શોધખોળના પ્રયત્નો ઝાઝા સફળ થયા જણાતા નથી.

દશમા મંડલના સમ્બન્ધમાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે એ મંડલનાં સૂક્તો જે વખતે રચાયાં તે વખતે પ્હેલાં નવે મંડલો અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યાં હતાં. એ મંડલના રચનારાઓ વિશેષ પ્રાચીન મંડલોનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એવું ડગલે ડગલે આપણને માનવું પડ્યા વિના રહેતું નથી. એ મંડલના એક સૂક્તસમુદાય (૨૦–૨૬)નો કર્તા એક સ્થળે ઋગ્વેદની પ્રથમ ઋચાના अग्निमीळे એ પ્રથમ શબ્દોથી પ્રારંભ કરે છે તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે પ્હેલાં નવ મંડલો

ઘણુંખરૂં એના વખતમા એક આખા ગ્રન્થ તરીકેજ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે. દશમુ મડલ તે ખરેખર પરિશિષ્ટ સૂક્તોનો એક સમુદાયજ છે એ વાત એ મડલને સોમ પવમાનને લગતા નવમા મડલની પાછળ મૂકવામા આવ્યુ છે તે પરથી તેમજ એના સૂક્તોની સખ્યા બરાબર પ્હેલા મડલના જેટલીજ (૧૯૧) કરવામા આવી છે તે પરથી માલમ પડી આવે છે એ મડલની કવિતાઓને એકબીજા સાથે જોડનારૂ તત્ત્વ એકલું તવારીખનુંજ છે, કારણ કે એ મડલ નવીન સૂક્તસમુદાયો અને નવીન સ્વતત્ર સૂક્તોનુંજ બનેલુ છે તોપણ એ મડલની અદર જે પરિશિષ્ટ સૂક્તો આપવામા આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે આગલા મડલોની અદર ઉમેરાયલા સૂક્તો કરતા વધારે પ્રાચીન જણાય છે.

દશમુ મડલ વધારે મોડુ લખાયલુ છે એવુ સિદ્ધ કરી આપે એવા અનેક પ્રમાણો પુસ્તકની અદરના વિષય ઉપરથી તેમજ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી આપણને મળી આવે છે દતકથાના સમ્બન્ધમા આપણે જોઈએ છિયે કે એ પાછલા ઋષિઓની કલ્પના ઉપર વિશેષ પ્રાચીન દેવતાઓની હવે ઝાઝી અસર રહી નથી ઉષાદેવી જેવા કેટલાક પ્રાચીન દેવતાઓ હવે અદશ્ય થવા માડ્યા છે અને ઇંદ્ર અને અગ્નિ જેવા વિશેષ લોકપ્રિય થયલા દેવતાઓજ પોતાનુ પ્રથમનુ પ૦ જાળવી રહ્યા છે માત્ર "विश्वे देवा" (સઘળા દેવતા)ના મ્હોટા મડળને હવે વિશેષ પ્રાધાન્ય મળ્યુ છે એ ઉપરાત દેવતાઓનો તદ્દન નવોજ પ્રકાર પ્હેલી વારનો હવે આપણી દષ્ટિયે પડવા માડ્યો છે "श्रद्धा" અને "मन्यु" (ક્રોધ) જેવા કેવળ અમૂર્ત વિચારોને હવે દેવતાનુ પદ અપાવા મડાયુ છે વળી આગલા મડળોના કરતા તદ્દન જુદાજ વિષયોને લગતા નવા સૂક્તો પણ આ મડળમા આવે છે સૃષ્ટિ વિષેના વિચારો, ફિલસુફીની ચર્ચા, વિવાહવિધિ, મરણક્રિયા, જતરમતર—એ સઘળા વિષયો આ મડળનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સ્થાપિત કરે છે અને તે ઉપરાત એ મડલ પાછળથી અસ્તિત્વમા આવ્યુ હોવુ જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને વધારે મજબૂતી આપે છે

વળી ભાષા તરફ જોતા પણ દશમુ મડલ બીજા મડલોથી જુદુ પડી આવે છે, અને ઘણી બાબતમા બીજા વેદોની દિશામા થતી સંક્રાન્તિ સૂચવે છે એ વિષેના થોડાક ઉદાહરણો અત્રે આપીશુ તો તે બસ થશે એ મડળમા સ્વર ટૂકા કરાવવા ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે અને સ્વર-

વિચ્છેદ (hiatus) કવચિતજ દીઠામા આવે છે પાછળની સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે ર્ ની સરખામણીમા લ્ નો વિશેષ ઉપયોગ થયતો જણાય છે વિભક્તિની બાબતમા, વેદની પ્રથમાના બહુવચનનો आसस् પ્રત્યય ઓછો વપરાયનો જણાય છે એ મડલમા જે શબ્દો વપરાયના છે તે તપાસતા માલમ પડે છે કે ઘણા જૂના શબ્દો હવે નીકળી જવા માડયા છે અને બીજા નવા શબ્દો વધારે ને વધારે પ્રચારમા આવવા લાગ્યા છે ઉદાહરણ તરીકે, सीम् એ અવ્યય ऋग्वेदના બાકીના ભાગમા પચાસ વખત વપરાયલો છે, પણ આ મડલમા તે એકજ વખત વપરાયલો દીઠામા આવે છે પછીની ભાષામા સાધારણ થઈ ગયલા એવા ઘણા શબ્દો આ મડલમા પ્હેલીજ વાર દીઠામા આવે છે, જેમકે लभ्, "મેળવવુ," काल, "વખત," लक्ष्मी, 'પૈસો,' एवम् 'એ પ્રમાણે' વળી એ મડલમા જાણી જોઇને વપરાયલા પ્રાચીન રૂપો પણ કેટલાક દીઠામા આવે છે

એ પ્રમાણે દશમુ મડલ એ ऋग्वेदની રચનાનો ચોક્કસ પાછનો સમય સૂચવે છે આગના મડળોમાના કેટનાક છૂટક સૂક્તો વિશે પણ જુદા જુદા સ્વીકારાયના પ્રમાણોને આધારે એવુ સ્થાપિત થયુ છે કે તે બીજા સૂક્તોના કરતા મોડા લખાયલા હોવા જોઇએ, અને તેઓને માટે સાહિત્યના ત્રણ, ચાર પાચ યુગ પાડીને તેમાથી અમુક યુગમા અમુક સૂક્ત લખાયલુ હોવુ જોઇએ એવી રીતનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવાના કઇક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે તોપણ, આગના મડલોના આખા ને આખા સૂક્ત સગ્રહને માટે કોઈ ચોક્કસ કાલનિર્ણય ઉપર હાલના શોધખોળ કરનારાઓ હજી સુધી આવી શક્યા નથી, કારણ કે એટલુ સ્મરણમા રાખવાનું છે કે સગ્રહ મોડો થયો હોય અને તે સગ્રહમા અમુક સૂક્તને સ્થાન મોડુ આપવામા આવ્યુ હોય તે ઉપરથી તે સૂક્ત રચાયલુ પણ મોડુ હોવુ જોઇએ એવુ કઈ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થતું નથી

ऋग्वेदમા જે સૂક્તો દીઠામા આવે છે તે સઘળાને અસ્તિત્વમા આવતા કઈ સૈકડો વરસો થયના હોવા જોઇએ વળી હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇરાનના લોકોથી છૂટા પડયા ત્યાર પછી નિ સશય વચમા કેટલોક વખત ગયનો હોવો જોઇએ જોકે તે વખત બહુ લાબો નહીં હોય તોપણ તે હશે ખરો આ સંક્રાન્તિના સમયમા, જે પ્રાચીન કવિતા હવે

વિનાશ પામી છે અને જે કવિતામાં જૂનામાં જૂનાં છતાં પ્રથમથીજ ઘણા કૌશલની સાથે રચાયલાં સૂક્તોની શૈલી વિકાસ પામી હશે તે કવિતા બનાવાયલી હોવી જોઇએ. ऋग्वेदના વધારે પ્રાચીન વિભાગના રચનારાઓ જાતે પોતાની આગળ થઈ ગયલા કવિઓ વિષે લખે છે, એ કવિઓનું તેઓ અનુકરણ કરે છે, એ કવિની કવિતાઓને પાછી સજીવન કરવાની તેઓ ઇચ્છા રાખે છે, અને પ્રાચીન સમયમાં રચાયલાં પુરાણાં સૂક્તો વિષે તેઓ કહે છે. ભાષાને લગતાં પ્રમાણને માટે તો એટલું કહી શકાય કે દશમા મંડલ સિવાય ऋग्वेदના બીજા ભાગને માટે ભાષા ઉપરથી જુદા જુદા સમયનો કંઈ ભેદ પાડી શકાય એમ નથી; કારણ કે સઘળાં સૂક્તોના રચનારાઓ જુદા જુદા હોય છે તોપણ તેની ભાષા મ્હોટે ભાગે સરખીજ હોય છે. વિચારમાં, શૈલીમાં, અને કવિત્વશક્તિમાં ભેદ જોઈ શકવા એ તો પૂરેપૂરૂં બની શકે એવું છે, પણ ભાષામાં ફેરફાર શોધી કાઢવાનું કામ તો મુશ્કેલજ થઈ પડશે. તે છતાં, ખંતીલા માણસો તરફથી ભાષાસમ્બન્ધી જે શોધખોળ કરવામાં આવે છે તેને પરિણામે, અને સૂક્તોની ગોઠવણી, સૂક્તોમાં વપરાયલા છંદ, સૂક્તોની અંદર આવતા વિષય* એ સર્વને આધારે, ऋग्वेदનાં વધારે પ્રાચીન મંડલોમાં જુદા જુદા સમયના ભેદ પારખી શકાય તેવાં પ્રમાણો હવે ધીરે ધીરે હાથ આવવા લાગ્યાં છે.

આ પ્રાચીન સમયને માટે જોકે હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મદદ બીલકુલ મળી શકે એમ નથી, તોપણ સારે નસીબે ऋग्वेदના સમ્બન્ધમાં ૨૦૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે પ્રાચીન એવો પાઠાન્તરોનો મ્હોટો સમૂહ આપણને મળી આવે છે. બીજા વેદો, જે મ્હોટે ભાગે ऋग्वेदની અંદરથી લીધેલાં સૂક્તો, મંત્રો, અને છૂટક પંક્તિઓના બનેલા છે, તેમાંથી

* જે સૂક્તોમાં ગુંચવણિયાં વિધિનું સૂચન થતું હોય અથવા વિપ્રોનાં જુદાં જુદાં કર્મના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય અથવા વિપ્રોને ભારે દક્ષિણા આપનારા રાજાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે સૂક્તોને વિશેષણ અર્વાચીન ગણવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે; તોપણ યજ્ઞ વિષે કંઇ પણ સૂચન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે સઘળાને મોડા રચાયલા ગણવા એ ભૂલભરેલું છે, એમ ડૉ હૉગનું કહેવું છે. 'નિવિદ્'ની રચના યજ્ઞની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે છતાં તે ઘણી પ્રાચીન છે એ વાત તરફ ડૉ. હૅાગે ખાસ લક્ષ દોર્યું છે.

એ પાઠાન્તરો નીકળી આવે છે. ખરેખર, બીજા સાહિત્યગ્રન્થોના સમ્બન્ધમાં હસ્તલિખિત પ્રતોથી જે કામ થાય છે તે ऋग्वेदના સમ્બન્ધમાં ऋग्वेद સિવાયના વેદોથી થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે બીજા વેદોમાંથી મળી આવતા પાઠાન્તરોને આધારે ऋग्वेदના પાઠ ઉપર આપણે ટીકા કરી શકીએ છિયે; ऋग्वेदના સીધી રીતે ઉતરી આવેલા ગ્રન્થને યાસ્ક ઋષિના અને પ્રાતિશાખ્યના કરતાં પણ ઘણા વધારે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી મળી આવતા પાઠાન્તરો સાથે સરખાવી જોવાને આપણે શક્તિમાન્ થઈએ છિયે.

એ પાછલા વેદોમાં મળી આવતા જુદા જુદા પાઠાન્તરોની સરખામણી કરતાં આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છિયે કે જે વખતે सामवेदનો ગ્રન્થ, यजुर्वेदनું જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ, અને અથર્વવેદ રચાયાં હતાં તે વખતે ऋग्वेदનો ગ્રન્થ કોઈ જુદી આવૃત્તિમાં નહીં, પણ મ્હોટે ભાગે એના હાલના સ્વરૂપમાંજ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. બીજા વેદોમાં આપેલા પાઠો દૂષિત થયા વગરના રહ્યા હોય છતાં ऋग्वेदમાં આપેલો પાઠ દૂષિત થયો હોય એવા દાખલા તો ઘણાજ ઘણાજ થોડા નીકળી આવે છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે સમયથી "ऋग्वेद" એ સ્વરૂપમાં પરંપરાએ પ્રાપ્ત થયલું વેદનું તત્ત્વ ચોક્કસ સ્થાપિત થઈને અને તેના શબ્દો અખંડ જળવાઈ રહે તેને માટે પુષ્કળ કાળજી રખાઈને આપણા સુધી ઉતરી આવ્યું તે સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ કરતાં વધારે નજીકનો ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

બીજા વેદો રચાયા અને પાછલા સમયની કર્મકાંડની વિસ્તૃત યોજના તૈયાર થઈ ત્યાર પ્હેલાં મુખપરંપરાએ ઉતરી આવેલો અને ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવનારો કાવ્યોનો પવિત્ર સંગ્રહ વિશેષ ચોકસાઈથી સચવાઈ રહ્યો હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. બીજા ગ્રન્થો તો માત્ર ધર્મની નવી ઉત્પન્ન થયલી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટેજ મ્હોટે ભાગે ऋग्वेदમાંથી સૂક્તો લઇને અને તે સૂક્તોના સ્વચ્છન્દીપણે બબ્બે કે અનેક મંત્રના કકડા કરીને રચાયલા હતા. તે ગ્રન્થોના પાઠો કંઈ ऋग्वेदના જેટલી ચોકસાઈથી સચવાઈ રહ્યા હોય નહીં; કારણ કે જે લોકોને બીજું કંઈ કરવાનું ન્હોતું, પણ પ્રાચીન ગ્રન્થને તેના સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં અખંડ રાખીને ભવિષ્યની પ્રજાને પ્હોંચાડવાનો હતો તેઓને એ મંત્રો અવિકૃત

રહે તેની જેટલી કાળજી હોય તેટલી કાળજી જે લોકો ऋग्वेदના મંત્રોને તેના ગ્રન્થમાંથી ઉપાડી લઇને પોતાની નવી કલ્પનાઓ સાથે ભેળવી દે તેને ભાગ્યેજ હોઈ શકે. જ્યાં નવોજ સંપ્રદાય કાઢવાનો હોય ત્યાં જૂના સંપ્રદાયને વળગી રહેવાની વૃત્તિ એટલી બધી સખત ન હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

ऋग्वेदના પાઠ વિષેના વિવેચનમાં બે સમય આવી જાય છે. પ્રથમ, જે સમયમાં બીજા વેદો હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યા ન્હોતા અને એકલો એજ વેદ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે સમય, અને બીજો, જે સમયમાં વ્યાકરણમાં કુશળ એવા પ્રકાશકોના શ્રમને પરિણામે સ્વરશાસ્ત્ર પ્રમાણે "સંહિતાપાઠ" એ નામથી ઓળખાતા નવા સ્વરૂપની યોજના થઈ તે સમય. એ બેમાંથી વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં એ વેદ મુખપરંપરાથીજ ઉતરી આવેલો હોવાથી એનો છેવટનો સંગ્રહ થયો ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ રીતે સપ્રમાણ સ્વરૂપમાં એ ગ્રન્થ સચવાયલો ન્હોતો. ઘણા પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવીને ભાષાસમ્બન્ધી સ્થિતિ ફેરવાઈ ગઈ હોય તેવા સમય સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખનારા સઘળા ગ્રન્થોની જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવી સ્થિતિ થોડીઘણી પણ એ ગ્રન્થની થયા વગર રહી ન્હોતી. જોકે વિશેષ પ્રાચીન સમયના પાઠમાં આ પ્રમાણે ઘણા અપભ્રંશ થયા હતા એ નિર્વિવાદ છે, તોપણ એ પાઠમાં જે ફેરફારો થયલા તેનો સંહિતાપાઠ વડે નિકાલ થયો ત્યાર સુધી એ ગ્રન્થની સપ્રમાણતા ધારવામાં આવે તેના કરતાં ઘણી વધારે મજબૂત રીતે જળવાઈ રહી હતી. આ સંહિતાપાઠ સેંકડો જગાએ સૂક્તોના રચનારના પાઠથી જુદો જણાઈ આવે છે, પણ એમાં જે શબ્દો વપરાયલા છે તે લગભગ બધી જગાએ પ્રાચીન ઋષિઓએ જે વાપરેલા તેના તેજ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ખરો શબ્દ सुमम છે કે द्युम्नम છે એવા પ્રકારનો કોઈ પણ રીતનો સંશય પાઠાંતરોને લીધે ઉત્પન્ન થતોજ નથી. પાઠમાં જે ભેદ જણાય છે તે સંસ્કૃત ભાષાના સંધિના નિયમોને લીધે શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ફેરફાર થાય છે તેને લીધેજ થયો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગાઉ જેનો ઉચ્ચાર तुअं हि अग्ने એ પ્રમાણે થતો તે હવે त्वं हि अग्ने એ રૂપમાં દેખાય છે. પણ આથી પાઠને જે નવીનતા પ્રાપ્ત થાય છે તે અતિ અલ્પ હોય છે, અને એ નવીનતા પ્રાપ્ત કરાવવાની પદ્ધતિનો એકસરખો સ્વીકાર ન થયલો એવું ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. સંહિતાપાઠમાં સંધિના નિયમ

પ્રમાણે જે સંયોગ કરવામાં આવ્યો હોય છે તેને લીધે છંદમાં વિક્ષેપ આવી જાય છે. આ કારણથી છંદ પ્રમાણે વાંચવાથી વધારે જૂનો પાઠ પાછો ઉભો કરી શકાય છે. તેનીજ સાથે, અપભ્રંશ પામવાનો જેના વિષે ઘણો ભય રાખી શકાય એવી ઝીણામાં ઝીણી વિગતો અને સ્વરની બાબતમાં તેમજ વિકલ્પવાળાં રૂપોની બાબતમાં ઘણીજ સરલતાથી ખસેડી શકાય એવા હલકામાં હલકા ભેદો સંહિતાપાઠને લીધેજ સચવાઈ રહ્યા છે. એવી બાબતો પરથી આપણને એક બીજો વધારાનો પુરાવો મળેછે કે ગ્રન્થના શબ્દોની અખંડ રચના જાળવી રાખવાની જે અત્યંત કાળજી રખાતી તે સંહિતાપાઠની પ્હેલાના વિશેષ પ્રાચીન સમયથીજ રખાતી હતી. આ પ્રમાણે, પ્હેલા સમયમાં વેદનો પાઠ મુખપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયલો હોવાને લીધે ઉત્પન્ન થયલી છૂટી છૂટી ભૂલો, અને બીજા સમયમાં–સંહિતાપાઠના સમયમાં–વ્યાકરણના સિદ્ધાન્તોને લીધે ઉત્પન્ન થયલી ભૂલોને જો આપણે બાદ કરીએ તો આપણને જણાય છે કે **ऋग्वेद**નો પ્રાચીન ગ્રન્થ ઘણાજ પુરાતન કાળથી ઝીણામાં ઝીણી વિગતોમાં પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી ચોકસાઈ સાથે જેવો ને તેવોજ સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

ऋग्वेदના અર્થના સમ્બન્ધમાં બ્રાહ્મણોમાં જે ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે બ્રાહ્મણના વખતમાં **ऋग्वेद**નો પાઠ પ્રધાનપણે નક્કી થઈ ગયો હશે, અને તે પણ ચોક્સ–**यजुर्वेद**ના ગદ્યમાં લખાયલા મંત્રો જેવી કોઈ પણ રચનાના કરતાં વધારે ચોક્સ–નક્કી થઈ ગયો હશે, કારણ કે **शतपथब्राह्मण**માં એવા કેટલાક બીજા મંત્રોને ફેરવવાની શક્યતા વિષે લખ્યું છે, પણ અમુક **ऋग्वेद**ના મંત્રોનો પાઠ બદલવાની સૂચના કેટલાક આચાર્યો તરફથી કરવામાં આવેલી તે તો વિચાર કરવા લાયકજ નથી એમ કહીને એ સૂચનાનો એ બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, અમુક સૂક્તમાં અથવા અમુક મંત્રસમૂહમાં મંત્રોની સંખ્યા આટલી છે એવું બ્રાહ્મણોમાં ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સંખ્યા સમ્બન્ધી એવાં સઘળાં કથનો **ऋग्वेद**ના હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતા પાઠની સાથે મળતાં આવતાં જણાય છે. એથી ઉલટું, બ્રાહ્મણોમાં **ऋग्वेद**ના મંત્રોની જગા ફેરબદલ થયલી અથવા કેટલાક મંત્રો મૂકી દેવાયલા એવું ઘણે સ્થળે જોવામાં આવ્યું છે. પણ એવી રીતના ફેરફારો એ મંત્રોના વિધિવિષયક સ્વરૂપની સાથેજ

સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને જે ગ્રન્થમાંથી એ મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે તેનો પાઠ કંઈ આપણા પાઠ કરતાં જુદો હતો એવું એ ઉપરથી કોઈ પણ રીતે સ્થાપિત થઈ શકતું નથી.

સૂત્રોમાં પણ ઋગ્વેદના મંત્રો કંઇક ફેરફાર પામેલા દીઠામાં આવેછે, પણ બ્રાહ્મણોના સમ્બન્ધમાં જેમ કહેવાય છે તેમ સૂત્રોના સમ્બન્ધમાં પણ કહી શકાશે કે એ ફેરફાર ગ્રન્થની કોઈ વિશેષ પ્રાચીન આવૃત્તિને આધારે કરવામાં આવ્યા છે એમ નથી, પણ અસલના મંત્રોને કર્મકાંડની નવી પરિભાષાને અનુકૂળ બનાવવાની જરૂરિયાતને લીધેજ કરવામાં આવ્યા છે. વળી, ઋગ્વેદના હાલના પાઠને વધારે મજબૂતી મળે એવાં ઘણાં વચનો એ સૂત્રોમાંથી મળી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અમુક સૂક્તમાં મંત્રોની સ્થિતિ કેવી છે તે વિષે અથવા જુદા જુદા સૂક્તસંગ્રહોમાં મંત્રોની કુલ સંખ્યા કેટલી છે તે વિષે શાંખાયનનું સૂત્ર જે કંઈ કહે છે તે સઘળું આપણા ગ્રન્થની સાથે હમેશાંજ મળતું આવતું જણાય છે.

જેના વડે કરીને ઋગ્વેદનું વિધિવિષયક સ્વરૂપ છેવટને માટે નક્કી થયું તે સંહિતાપાઠ ક્યારે તૈયાર થયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હજી આપણને બાકી છે. હવે, અમુક શબ્દમાં અથવા અમુક શબ્દસમૂહમાં અક્ષરો કેટલા આવે છે તે વિષેનાં સ્પષ્ટ વચનો બ્રાહ્મણોમાં ઘણાં દીઠામાં આવે છે; પણ સંહિતાપાઠમાં સ્વરો ટૂંકા કરાયલા હોવાને લીધે એ વચનો સંહિતાપાઠની સાથે બરાબર બેસતાં આવતાં નથી. વળી, બ્રાહ્મણ-સાહિત્યના પ્રાચીન વિભાગમાં વેદના પાઠ સમ્બન્ધી સ્વરશાસ્ત્રના પ્રશ્નોની ચર્ચા થયલી ભાગ્યેજ દીઠામાં આવે છે. એ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે બ્રાહ્મણગ્રન્થો પૂરા થયા ત્યાર પ્હેલાં સંહિતાપાઠ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહીં હોય. આરણ્યકો અને ઉપનિષદો, જે બ્રાહ્મણોનો વધારાનો ભાગ છે, તેના સમ્બન્ધમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. એ ગ્રન્થોમાં અમુક અમુક અક્ષરસમૂહોને માટે વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો આપેલા છે, એટલુંજ નહીં પણ વેદગ્રન્થનાં સ્વર વગેરેને લગતા સિદ્ધાન્તો પણ સવિસ્તર આપેલા છે. વળી શાકલ્ય, માણ્ડૂકેય આદિ વૈયાકરણો, જેને પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થોમાં પણ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યા છે, તેનાં નામ પ્હેલીજ વારનાં આ ગ્રન્થોમાં દીઠામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આરણ્યકો અને ઉપનિષદો એ વ્યાકરણશાસ્ત્રને લગતા

પ્રશ્નોના સમ્બન્ધમાં બ્રાહ્મણોનો સમય અને યાસ્ક તથા પ્રાતિશાખ્યનો સમય એ બેની વચ્ચેનો સંક્રાન્તિકાળ સૂચવે છે. સંહિતાપાઠ એ વચલા સમયમાં, ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ કે એવા કોઈ સમયમાં, ઘડાયલો હોવો જોઇએ.

આ પાઠ તૈયાર થયો એટલે તરત એ ધર્મગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં વિકૃતિ કે વિનાશનો સંભવજ રહે નહીં તેને માટે અદ્ભુત સાવચેતીનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં. એ પગલાંઓને પરિણામે કોઈ પણ સાહિત્યમાં ન દેખાયલી એવી સચોટ રીતથી એ ગ્રન્થ જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે. એ દિશામાં સૌથી પ્હેલું પગલું એ ભરવામાં આવ્યું કે પદપાઠ એટલે પદોનો અથવા શબ્દોનો પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. પદપાઠમાં સંહિતાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ પાઠમાં દરેક છૂટો શબ્દ તેના સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને એવી રીતે એ પાઠ સંહિતાપાઠને મ્હોટે ભાગે વિશેષ પ્રાચીન સ્થિતિમાં આણી મૂકે છે. પદપાઠ અને સંહિતાપાઠ એ બેઉ એકી વખતેજ ન્હોતા ઘડાયા એમ માનવાનું ચોક્કસ કારણ એ છે કે પદપાઠમાં કેટલાક ખોટા અર્થ કરાયલા અને કેટલીક ગેરસમજ થયલી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. તોપણ સંહિતાપાઠ પછી થોડો વખતજ રહીને પદપાઠ ઘડાયો હોવો જોઇએ, કારણ કે **ऐतरेय आरण्यक**ના લેખકને એ પદપાઠની માહિતી હતી એવું જણાય છે, અને એનો રચનાર શાકલ્ય તે યાસ્ક ઋષિ, જે શાકલ્યનું પ્રમાણ આપે છે, અને શૌનક, જેણે પદપાઠને આધારે રચાયલું **ऋग्वेद-प्रातिशाख्य** લખ્યું છે, તે બેઉના કરતાં વધારે જૂનો હોવો જોઇએ.

ऋग्वेदના મંત્રોની સપ્રમાણતા નક્કી કરવાને માટે કસોટી તરીકે પદપાઠ બહુ અગત્યનો છે એ નીચલી વાત ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. પદપાઠમાં જેનું પૃથક્કરણ કરવામાં ન આવ્યુ હોય, પણ સંહિતાપાઠના મૂળ રૂપમાં જે ફરીથી આપવામાં આવ્યા હોય એવા છ મંત્રો **ऋग्वेद**માં છે. આ પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે શાકલ્ય ઋષિએ એ છ મંત્રોને ખરેખરા ઋગ્વેદના મંત્રો તરીકે સ્વીકાર્યા નથી, અને આ અનુમાનને આન્તર પ્રમાણોનો ટેકો મળે છે. આ છ મંત્રોની સમૂહ ચોક્કસ છે. એમાં કોઈ મંત્ર બાકી રહી જતો નથી. વધારાના જે પ્રાચીન મંત્રોને શાકલ્ય ઋષિ પ્રમાણભૂત ગણે છે અને ખિલ એ નામના નવા મંત્રો, જેને કોઈ પણ સ્વરૂપે પદપાઠમાં કદી સ્થાનજ મળ્યુ ન્હોતું, એ બેની વચ્ચે આ મંત્રોને મૂકી શકાય તેમ છે.

વેદના પવિત્ર ગ્રન્થને હજી પણ વધારે ચોક્કસ રીતે જેવો ને તેવો જાળવી રાખવાને માટે થોડા વખત પછી **क्रमपाठ**નું સ્વરૂપ યોજવામાં આવ્યું. આ સ્વરૂપ જૂનું છે, કારણ કે **ऐतरेय आरण्यक**ના રચનારને અસલથી **पदपाठ**નું તેવુંજ આ **क्रमपाठ**નું પણ જ્ઞાન છે. એમાં પદપાઠનો દરેક શબ્દ બે વખત બોલવામાં આવે છે. એ શબ્દને આગળ આવી ગયલા શબ્દની સાથે તેમજ પાછળ આવતા શબ્દની સાથે પણ જોડવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **अ, ब, क**, અને **ड** એને આપણે ચાર શબ્દો ગણીએ તો તે આ પ્રમાણે વંચાયઃ **अब, बक, कड**. એ **क्रमपाठ**ને આધારે વળી **जटापाठ** અથવા "ગૂંથેલો પાઠ" તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં દરેક જોડકું ત્રણ ત્રણ વાર બોલાય છે, અને બીજી વાર બોલાય છે તે વિપરીત ક્રમમાં બોલાય છે (**अब, बअ, अब; बक, कब, बक**). ગુંથવણની પરાકાષ્ઠા તો **घनपाठ**માં આવીને ઉભી રહે છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રમાણે છેઃ **अब, बअ, अबक, कबअ, अबक, बक, कब, बकड**, ઇત્યાદિ.

પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થો તે પદપાઠને સંહિતાપાઠમાં મૂકવાને માટે જે જે ફેરફાર કરવા જરૂરના છે તે સઘળા ચોક્કસ રીતે દર્શાવવાના હેતુથી રચાયલા છે, એટલે પ્રાતિશાખ્યને પણ વેદગ્રન્થને સાચવી રાખવાના સાધન તરીકે ગણી શકાય.

છેવટે, **अनुक्रमणी**ના પરિશિષ્ટ ગ્રન્થો તે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી વેદની અંતર્ગત વસ્તુઓની નોંધ રાખે છે, અને તે ઉપરાંત એ પવિત્ર ગ્રન્થમાં આવતાં સૂક્તો, મંત્રો, શબ્દો, અને અક્ષરોની પણ સંખ્યા વિષેની ગણત્રીઓ કરીને એ સઘળી માહિતી પૂરી પાડે છે. એવી રીતે **अनुक्रमणी**ના ગ્રન્થો પણ વેદના ગ્રન્થોને જેવો ને તેવો સાચવી રાખવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે.

ऋग्वेदના ગ્રન્થની એકજ આવૃત્તિ આપણા સુધી ઉતરી આવેલી છે; પણ અમલના વખતમાં એની બીજી આવૃત્તિઓ પણ હતી એવું માનવાને આધાર છે ખરો?

चरणव्यूह એ નામના સૂત્રમયના એક પરિશિષ્ટ ગ્રન્થમાં શાકલ, વાષ્કલ, આશ્વલાયન, શાંખાયન, અને માણ્ડૂકેય એવી **ऋग्वेद**ની

પેઠે વેદના સ્વરની યોજના આરોહઅવરોહને ધોરણે થયલી હતી. પાણિનિની પછીના સમય સુધી સંસ્કૃત સ્વરની આ યોજના કાયમ રહી હતી. પણ જેવી રીતે ખ્રિસ્તી સંવતની શરૂઆત પછી પ્રાચીન યવનોની આરોહઅવરોહના ધોરણની સ્વરયોજનાને બદલે ધીરે ધીરે ઉચ્ચાર-ભારના ધોરણની સ્વરયોજનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો; તેવી રીતે ઇસ્વી સનના સાતમા સૈકામાં (અને ઘણુંખરૂં ત્યાર પ્હેલાં લાંબા વખત ઉપર) સંસ્કૃત સ્વરયોજનામાં પણ એવાજ પ્રકારનો ફેરફાર થતો ગયો. પણ અસલની યાવની ભાષામાં આરોહ–અવરોહ પ્રમાણે ભાષામાં જે અક્ષર ઉપર સ્વર આવતો હતો તેજ અક્ષર ઉપર હાલની યાવની ભાષામાં પણ ઉચ્ચાર-ભાર પ્રમાણેનો સ્વર આવે છે, ત્યારે સંસ્કૃત શબ્દોનો હાલનો ઉચ્ચાર વૈદિક સમયના સ્વર સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી, પણ કંઇક લૅટિન ભાષાની પેઠે છેલ્લા બે કે ત્રણ અક્ષરના વજન ઉપરજ આધાર રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપાન્ત્ય સ્વર જો લાંબો હોય તો તેના ઉપર ભાર મૂકાય છે, જેમકે " कालिदास " (એ શબ્દમાં 'दा' ઉપર ભાર આવે છે); અથવા ઉપાન્ત્યની પ્હેલાનો સ્વર જો લાંબો હોય અને તેની પાછળનો સ્વર ટૂંકો હોય તો તે ઉપાન્ત્યની પ્હેલાના સ્વર ઉપર ભાર મૂકાય છે, જેમકે " ब्राह्मण " અથવા " हिमालय " (અહીં પ્હેલા શબ્દમાં 'ब्रा' ઉપર ભાર આવે છે, અને બીજા શબ્દમાં 'मा' ઉપર ભાર આવે છે). સંસ્કૃતના સ્વરમાં આ ફેરફાર થયો તે પ્રાકૃતની અસરને લીધે થયો. પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચારભાર પ્રમાણેનો સ્વર ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રચાર પામેલો હતો. ખ્રિસ્તી સંવતના કેટલાક સૈકાઓ આગળથીજ એ સ્વર પ્રાકૃતમાં દાખલ થયો હતો. એનીજ અસર સંસ્કૃત ઉપર થયલી હોવી જોઇએ.

સંસ્કૃતના બીજા ધર્મગ્રન્થોમાં તેમ ऋग्वेदમાં પણ ત્રણ જાતના સ્વર આવે છે. એમાંનો સૌથી અગત્યનો સ્વર તે " उदात्त " (ઉંચો ઠરાયલો) એ નામનો છે. એ સ્વર યાવની ભાષાના " acute " એ નામના સ્વરની સાથે મળતો આવે છે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રથી એવું સિદ્ધ થયું છે કે સૌથી પ્હેલી આર્ય ભાષામાં જે અક્ષર ઉપર એ સ્વર આવતો તેના ઉપરજ સંસ્કૃતમાં પણ આવે છે. યાવની ભાષામાં, છેલ્લા ત્રણ અક્ષરોમાંજ ગમે તે એક ઉપર સ્વર આવવો જોઇએ એવો ખાસ કાયદો છે તે જ્યાં ન નડતો હોય ત્યાં આગળ સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમાં જે

અક્ષર ઉપર સ્વર આવે તેજ, અક્ષર ઉપર યાવની ભાષામાં પણ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, યાવની ભાષાનો "heptá" તે વૈદિક ભાષાના "सप्त"ની સાથે મળતો આવે છે. ઉદાત્તની પ્હેલાનો જે નીચો સ્વર તે "अनुदात्त" (ઉંચો નહીં કરાયલો) એ નામથી ઓળખાય છે. ત્રીજો તે આરોહ પછીના અવરોહણનો સ્વર એ સાધારણ રીતે ઉદાત્તની પાછળ આવે છે, અને એ "स्वरित"ના નામથી ઓળખાય છે.

વેદના ગ્રન્થોમાં સ્વરનાં ચિહ્ન મૂકવાની જુદી જુદી ચાર રીતો છે. તેમાંથી ऋग्वेदની રીતનો સૌથી વિશેષ પ્રચાર થયલો જણાય છે. એ રીત પ્રમાણે, **उदात्त स्वर** આગળ કંઈ પણ ચિહ્ન મૂકવામાં નથી આવતું, **अनुदात्त स्वर** સૂચવવાને માટે એ સ્વરવાળા અક્ષરની નીચે એક આડી લીટી દોરવામાં આવે છે, અને **स्वरित**ને માટે અક્ષરની ઉપર એક ઊભી લીટી દોરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **यज्ञस्य** ("યજ્ઞનો") એમાં બીજો અક્ષર **उदात्त स्वर** વાળો છે, અને ત્રીજો તે **स्वरित** છે. **उदात्त स्वर**ને માટે કંઈ પણ ચિહ્ન મૂકવામાં આવતું નથી તેનું કારણ એ છે કે એ સ્વરને બીજા બેની વચ્ચેનો ગણવામાં આવે છે.*

ऋग्वेदનાં સૂક્તોમાં મંત્રો આપવામાં આવ્યા હોય છે તેની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી ત્રણની અને વધારેમાં વધારે અઠ્ઠાવનની જોવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે એક સૂક્તમાં દશ કે બારથી વધારે મંત્રો હોતા નથી. આ મંત્રો આશરે પંદર જુદા જુદા છંદમાં રચાયલા છે, તેમાંના સાતજ છંદો ઘણી વાર વપરાયલા જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ ત્રણ છંદો સૌથી વધારે વપરાયલા છે. ऋग्वेदમાં જેટલા મંત્રો છે તેમાંના લગભગ ચારપચમાંશ જેટલા આ ત્રણ છંદોમાંજ રચાયલા છે.

---

* બીજી ત્રણ રીતો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) मैत्रायणीसंहिता અને काठकसंहिता એ નામની कृष्णयजुर्वेदની બે આવૃત્તિઓમાં ઉદાત્ત સ્વરને માટે અક્ષરની ઉપર એક ઊભી લીટી દોરવામાં આવે છે;

(૨) शतपथब्राह्मणમાં ઉદાત્ત સ્વરને માટે અક્ષરની નીચે એક આડી લીટી દોરવામાં આવે છે; અને

(૩) सामवेदમાં ત્રણે સ્વરના આરોહ-અવરોહ સૂચવવાને માટે ૧, ૨, ૩ એવા આંકડાઓ માંડવામાં આવે છે, તેમાં ૧ તે ઉદાત્તનો સૌથી ઉંચો સ્વર સૂચવે છે.

યાવની ભાષાના અને વૈદિક ભાષાના છંદઃશાસ્ત્રમાં એક મ્હોટો તફાવત છે. યાવની ભાષાના છંદઃશાસ્ત્રમાં "foot" (પાદ) એ છંદનો પ્રથમ વિભાગ કહેવાય છે; વૈદિક ભાષાના છંદઃશાસ્ત્રમાં જુદા જુદા "foot" (પાદ)ના વિભાગ હોતા નથી, પણ પંક્તિ તેજ પ્રથમ વિભાગ કહેવાય છે. નવાઈ જેવું એ છે કે વૈદિક છંદના એ પ્રથમ વિભાગને માટે પણ पाद અથવા "foot" એ શબ્દજ વપરાય છે. પણ એવી રીતે પંક્તિને માટે पाद એ શબ્દ વપરાય છે તેનું કારણ જુદું છે. એ સ્થળે (ચોપગાં પ્રાણીઓના પાદ ઉપરથી) पाद એ શબ્દનો અર્થ 'ચોથો ભાગ' એવો થાય છે, કારણ કે સાધારણ રીતે દરેક મંત્રની ચાર પંક્તિઓ હોય છે. સાધારણ રીતે દરેક पादમાં આઠ, અગિયાર, અથવા બાર અક્ષરો હોય છે. ઘણુંખરૂં એકજ જાતની ત્રણ અથવા ચાર પંક્તિઓની એક ઋચા બને છે. પણ ચારપાંચ જાતની ઋચાઓ એવી પણ છે કે જે જુદી જુદી પંક્તિઓના મિશ્રણથીજ બનેલી છે. એવી ઋચાઓ કવચિતજ દીઠામાં આવે છે.

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે યાવની ભાષાના છંદઃશાસ્ત્રને અપરિચિત એવી એક પ્રકારની ચોક્કસ શિથિલતા વેદની છંદરચનામાં હોય છે; લૅટિન ભાષાની એક પ્રકારની કવિતા(Saturnian verse)માં જેવું અનિયમિતપણું હોય છે તેવુંજ અહીં પણ દીઠામાં આવે છે. વેદના મંત્રોમાં કર્ણપ્રિયતાને અર્થે ધડાયલા છંદના નિયમો છેલ્લા ચાર-પાંચ અક્ષરોનેજ લાગુ પડે છે; પંક્તિનો પ્રથમનો ભાગ નિયમને વશ હોતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં વેદના છંદો, જેના ઉપર પાછલા સાહિત્યના આખા છંદઃશાસ્ત્રનો આધાર છે, તે ઈંડો-ઇરાની સમયની યોજના અને સંસ્કૃત સમયની યોજના એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન રોકે છે; કારણ કે અવસ્તાનો ગ્રન્થ, જેમાં માત્રા તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી, અને જેની આઠ અક્ષરની અથવા અગિયાર અક્ષરની પંક્તિઓના બનેલા મંત્રો બીજી રીતે ऋग्वेदनेज મળતા આવે છે તેના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે વખતે ઈરાન અને હિન્દુસ્તાનના લોકોની એકજ પ્રજા બનેલી હતી તે વખતની છંદઃશાસ્ત્રની પદ્ધતિમાં અક્ષરોની ગણત્રી સિવાય બીજા કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું ન્હોતું. એથી ઉલટું, સંસ્કૃત સમયમાં માત્ર વીરચરિત કાવ્યોમાં વપરાયલી श्लोक નામની શિથિલ બંધનોવાળી રચના સિવાય છંદોમાં પંક્તિના દરેક

અક્ષરની માત્રા ગણવામાં આવતી હતી. પંક્તિના સમ્બન્ધમાં છંદઃશાસ્ત્રના નિયમોનો અંકુશ અસલ પંક્તિના છેવટના ભાગનેજ લાગતો તે આ પ્રમાણે અન્તે આખી પંક્તિને લાગવા માંડ્યો. વેદના મંત્રની પંક્તિને છેડે જે છંદનું સુવ્યવસ્થિત બંધારણ જોવામાં આવે છે તે **વૃત્ત**ના નામથી ઓળખાય છે, અને **વૃત્ત** એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તરફ નજર કરતાં લૅટિન ભાષાના "versus" એ શબ્દની સાથે એનું સરખાપણું જણાય છે.

આઠ અક્ષરની પંક્તિમાં સાધારણ રીતે છેલ્લા ચાર અક્ષરો લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે, અને પહેલા ચાર અક્ષરોને માટે કંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી છતાં તે પણ ઘણુંખરું લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે. એ પ્રમાણે આ કવિતા **યાવની** ભાષાની "iambic dimeter" (લઘુગુરુના બબ્બે અક્ષરવાળી છંદરચના) ને લગભગ પૂરેપૂરી મળતી આવે છે.

એવી ત્રણ પંક્તિઓ મળીને **ગાયત્રી** છંદ થાય છે. **ऋग्वेद**માં બધા મળીને જેટલા મંત્રો છે તેમાંના લગભગ એક ચતુર્થાંશ (૨૪૫૦) **ગાયત્રી** છંદમાં છે. **ऋग्वेद**નો પ્હેલો મંત્ર તેજ **ગાયત્રી** છંદમાં છે. એ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं
य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।
होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥

આઠ અક્ષરની ચાર પંક્તિઓ મળીને **अनुष्टुभ्** છંદનો મંત્ર બને છે. એ છંદમાં પ્હેલી બે પંક્તિઓનો અને બીજી બે પંક્તિઓનો એકબીજા સાથે વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ સચવાયલો રહે છે. **ऋग्वेद**માં એ છંદમાં રચાયલા મંત્રોની સંખ્યા **ગાયત્રી** છંદમાં રચાયલા મંત્રોના કરતાં આશરે એકતૃતીયાંશ જેટલી છે. આ સ્થિતિ ધીરે ધીરે પલટાતી જાય છે, અને આપણે જ્યારે વેદ પછીના સમય સુધી આવી પ્હોંચીએ છિયે ત્યારે **ગાયત્રી** છંદ અદૃશ્ય થઈ ગયલો માલમ પડે છે અને **अनुष्टुभ्** (જે હવે સાધારણ રીતે **શ્લોક**ના નામથી ઓળખાય છે) તે

સંસ્કૃત કવિતાનો સાધારણ વપરાશનો છંદ થઈ પડેલો જણાય છે. **ऋग्वेद**ની અંદરજ એ છંદના સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જણાયા વગર રહેતો નથી. જૂનામાં જૂનાં સૂક્તોના **अनुष्टुम्** છંદમાં રચાયલા સઘળા મંત્રો એકસરખા છે; તે સઘળાની પંક્તિઓને છેડે લઘુ, ગુરુ, લઘુ, ગુરુ એ પ્રમાણે અક્ષરો આવે છે, પણ પાછલાં સૂક્તોમાં પ્હેલી તથા ત્રીજી પંક્તિઓને બીજી તથા ચોથી પંક્તિઓથી છૂટી પાડવા તરફ અને પ્હેલી તથા ત્રીજી પંક્તિઓનાજ અક્ષર લઘુગુરુ રાખવા તરફનું વલણ દાખલ થતું દીઠામાં આવે છે. છેવટે, દશમા મંડલનાં મોડાંમાં મોડાં રચાયલાં સૂક્તોમાં પ્હેલી તથા ત્રીજી પંક્તિઓમાંથી લઘુગુરુ અક્ષરનું બંધારણ તદ્દન જતું રહેલું માલમ પડે છે; એ સૂક્તોમાં છેલ્લા ચાર અક્ષરોની માત્રાઓ એકબીજા સાથે જેટલી રીતે મેળવી શકાય તેટલી રીતે મેળવવામાં આવેલી જણાય છે, પણ લગભગ લઘુગુરુના જેટલીજ વખત વપરાયલી સાધારણ યોજના આ પ્રમાણે છે: ⏑ – – ⏓. વેદના સમય પછીના શ્લોકોમાં પ્હેલી અને ત્રીજી પંક્તિઓના છેવટના અક્ષરો નિયમસર આ પ્રમાણેજ હોય છે.

બાર અક્ષરોવાળી પક્તિને છેડે અક્ષરો આ પ્રમાણે હોય છે: – ⏑ – ⏑ ⏓. એવી ચાર પક્તિઓ મળીને **जगती** છંદની ઋચા બને છે. **त्रिष्टुम्**ની ઋચામાં અગિયાર અક્ષરોવાળી ચાર પંક્તિઓ હોય છે. એ ચારે પંક્તિના છેવટના અક્ષરો આ પ્રમાણે હોય છે:– – ⏑ – ⏓, એટલે વસ્તુતઃ એ છેલ્લા અક્ષર વિનાની **जगती** છંદનીજ પંક્તિઓ છે. આ બે પ્રકારના છંદો એકબીજાને મળતા આવે એવા હોવાથી અને કર્ણ ઉપર બેઉની એકજ જાતની અસર થાય છે તેથી એકજ ઋચામાં એ બેઉ છંદો ભળી ગયલા ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. **त्रिष्टुम्**નો છંદ સૌથી વધારે વપરાયલો જણાય છે. **ऋग्वेद**નો લગભગ બેપંચમાંશ ભાગ એ છંદમાંજ રચાયલો છે.

સામાન્ય રીતે આપણે કહીશું કે **ऋग्वेद**ના દરેક સૂક્તમાં જે મંત્રો આપ્યા હોય છે તે એકજ છંદમાં રચાયલા હોય છે. આ નિયમનો એક અપવાદ ઘણો સાધારણ અને નમૂનારૂપ છે. તે અપવાદ એ છે કે સૂક્તને છેડે બીજી સઘળી ઋચાઓના કરતાં જુદા છંદની ઋચા ઘણી

વાર વાપરવામાં આવે છે. સૂક્ત પૂરું થયું એમ સૂચવવાની આ એક સ્વાભાવિક પદ્ધતિ છે.

ऋग्वेदના અમુક સૂક્તોમાં છુટક છુટક મંત્રોજ નથી આપ્યા, પણ મંત્રોના સરખેસરખા સમૂહ આપ્યા છે. એ સમૂહ કયાંતો એકજ સાદા છંદની, સાધારણ રીતે **गायत्री** છંદની, ત્રણ ઋચાઓનો અથવા તો જુદા જુદા મિશ્રિત છંદોની બે ઋચાઓનો બનેલો હોય છે. આ છેલ્લો પ્રકાર તે **प्रगाथ**ના નામથી ઓળખાય છે, અને મુખ્યત્વે કરીને **ऋग्वेद**ના આઠમા મંડલમાં એ પ્રકાર દીઠામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૪.

—•—

ઋગ્વેદની કવિતા.

ઋગ્વેદના સૂક્તોદ્વારા પ્રકટ થયેલી વિચારસૃષ્ટિનું વર્ણન આપવા માંડીએ ત્યાર પ્હેલા સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના સૌથી પ્રાચીન સમયમા અનન્યમસક્ત રહેલા આના ગ્રન્થનો ખરો અર્થ સમજવો એ કામ કેટલે અશે બની શકે એવુ છે? કવિતાના એ પ્રાચીન સમૂહને માટે અર્થનિર્ણયની જે ખરી પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવે તેના ઉપર આ પ્રશ્નના ઉત્તરનો આધાર રહે છે યુરોપના વિદ્વાનોને **ઋગ્વેદ**ના અસ્તિત્વનુ જે વખતે પ્રથમ ભાન થયુ તે વખતે તેઓને માત્ર પાછળની સંસ્કૃત ભાષા તથા સાહિત્યનોજ પરિચય હતો, અને તેઓને જણાયુ કે વેદના સૂક્તો એક પ્રાચીન ભાષામા લખાયલા છે અને તેમાની વિચારસૃષ્ટિ અત્યાર સુધીની પરિચિત વિચારસૃષ્ટિ કરતા તદ્દન જુદીજ જાતની છે આ કારણથી એ સૂક્તોના અર્થ કરવામા જે મુશ્કેલીઓ જણાઈ તે પ્રથમ તો લગભગ અનિવાર્ય જેવીજ હતી પણ સારે નસીબે એ સૂક્તોના શબ્દેશબ્દના અર્થવાળો **ઋગ્વેદ**ના એક વિસ્તૃત ભાષ્યનો ગ્રન્થ જડી આવ્યો એ ગ્રન્થ **સાયણ** એ નામના વૈદિક સાહિત્યના મ્હોટા વિદ્વાન્, જે ઇ સ ના ચૌદમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમા વિજયનગર, જેના ખંડિયેરો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા બિલારીની પાસેના પ્રદેશમા પડેલા છે, ત્યા આગળ થઈ ગયા હતા તેનો રચેલો છે એ ભાષ્યમા પ્રાચીન પ્રમાણો વિષે વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે પરથી એવુ માનવામા આવતું કે પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલો **ઋગ્વેદ**નો ખરો અર્થ એ ગ્રન્થમા જળવાઈ રહ્યો છે એટલે પાચ શતક પૂર્વે મૂળ ગ્રન્થનો હિન્દુસ્તાનમા જે અર્થ થતો હતો અને જે સાયણના ગ્રન્થમા જળવાઈ રહ્યો છે તે બરાબર સમજવો એ સિવાય બીજુ કંઈ એ સમ્બન્ધમા કરવાનુ રહેતું ન્હોતુ આ વિચારને અનુસરીને, ઑક્સફર્ડની યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર એચ એચ વિલ્સને **ઋગ્વેદ**નું ભાષાન્તર કરવાનું કામ ૧૮૫૦મા શરૂ કીધુ હતું

વૈદિક ભાષાશાસ્ત્રના સંસ્થાપક મરહૂમ પ્રોફેસર રૉથ, એમણે વળી જુદોજ માર્ગ લીધો. આ મ્હોટા વિદ્વાને એવો વિચાર દર્શાવ્યો કે વેદનો અર્થ કરવો એટલે કંઈ સાયણે કે તેના પ્હેલાં અરાડ સૈકાઓ આગળ થઈ ગયલા યાસ્ક ઋષિએ શો અર્થ કીધો છે તેનો નિર્ણય કરવો એમ નથી, પણ એ સૂક્તોના રચનાર પ્રાચીન કવિઓ જાતે તેનો શો અર્થ સમજતા હતા તેનો આપણે નિર્ણય કરવાનો છે. માત્ર, ટીકાકારોએ શું કર્યું છે તે તપાસીને તેની પાછળ પાછળ આપણે દોરાયા જઈએ તેથી કંઈ આપણો હેતુ પાર પડી શકે નહીં. પાછલા સમયના ધર્મના તથા કર્મકાંડના સાહિત્યને સમજવાને માટે એ ટીકાકારો આપણને ઘણા કામના છે. એ સમયના વિચાર તથા વ્યવહાર ઉભયનું તેઓને સારૂં જ્ઞાન હતું. પણ વેદના સમયથી જે સંપ્રદાય ઉતરી આવેલો તેની એકતા એ ટીકાકારોના સમય સુધી જળવાઈ રહી હતી એવું માનવાને કોઈ પણ રીતનો આધાર નથી. એ ટીકાકારો વેદનો પરંપરાએ ઉતરી આવેલો જે અર્થ સમજાવે છે તે તો માત્ર ટીકાકારોમાંજ ઉતરી આવેલો છે, અને જે વખતે વેદનો અર્થ બરાબર સમજી શકાતો ન્હોતો તે વખતથીજ એ ટીકાકારોના સંપ્રદાયની શરૂઆત થઈ છે. ખરેખર, વેદના અર્થનિર્ણય વિષે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સંપ્રદાયનો સંભવજ નથી; સૂક્તોનો અર્થ સમજાય નહીં એવો લાગે ત્યારેજ તે સમજાવવાના પ્રયત્ન થવા માંડે એ ખુલ્લુંજ છે. આ કારણથી અર્થગ્રહણની મુશ્કેલીઓ કેવી રીતે દૂર કરવી તે વિષે જે પ્રયત્નો થયલા તેજ ટીકાકારોનાં વચનોમાં સચવાઈ રહેલા છે. એ ટીકાકારોએ પોતાના સમયમાં પ્રચાર પામેલા વિચારોને અનુસરીને ગત સમયની ભાષાનો તેમજ ધર્મ વિષેના, દંતકથા વિષેના, તથા વિશ્વ વિષેના વિચારોનો અવળો અર્થ કર્યાનાં ચોક્કસ પ્રમાણો એ ટીકાકારોનાં વચનોમાંથી આપણને મળી આવે છે.

યાસ્ક ઋષિ પોતાના ગ્રન્થમાં જે લખે છે તે પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે એનાથી પ્રાચીન સમયમાં થઈ ગયલા ટીકાકારોએ વેદના જે અર્થ કીધા હતા તેમાં કેટલીક અગત્યની બાબતોને લગતો ઘણો મતભેદ ચાલતો હતો. એની આગળ થઈ ગયલા સત્તર ટીકાકારોનાં નામ એના ગ્રન્થમાં આવે છે, અને એ ટીકાકારોએ વેદના જે અર્થ કીધા છે તે એકબીજાની વિરુદ્ધ જતા ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, " **नासत्यौ** " એ વિશેષણ અશ્વિન્ નામના બે વૈદિક દેવતાઓને

લગાડવામાં આવે છે તેનો અર્થ એક ટીકાકાર એવો કરે છે કે "જે સાચા છે, અસત્ય નથી તે;" બીજો ટીકાકાર એવો અર્થ કરે છે કે "જે સત્યના પ્રણેતા છે તે;" અને યાસ્ક પોતે એમ ધારે છે કે "નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયલા" એવો એનો અર્થ હશે !† ખરેખર વેદનાં સૂક્ત રચનારા કવિઓ અને પ્રાચીન ટીકાકારો એ બેની વચ્ચે સમયનો અંતર એટલો મ્હોટો હતો કે યાસ્કની પ્હેલાં થઈ ગયલા કૌત્સ નામના એક આચાર્યે તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરી હતી કે વેદનો અર્થ જે વડે કરી શકાય એવા શાસ્ત્રની બીલકુલ જરૂરજ નથી, કારણ કે વેદનો અર્થ સમજી શકાય એવો નથી, વેદના મંત્રો અર્થ વગરના છે, વેદનાં વચનો એકબીજાથી ઉલટાં છે.§ આવી દલીલોનો જવાબ યાસ્કાચાર્ય એવો આપે છે કે આંધળો માણસ થાંભલાને ન દેખી શકે તેમાં કંઈ થાંભલાનો અપરાધ નથી. યાસ્કાચાર્ય પોતે ઋગ્વેદનાં થોડાંએક સૂક્તોનાજ અર્થ સમજાવે છે. જે મંત્રો સમજાવવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે તેમાં અર્થનિર્ણયને માટે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિચાર તરફ એ ખાસ લક્ષ આપે છે. એ ઘણી વાર એકજ શબ્દના બે અથવા બેથી પણ વધારે વૈકલ્પિક અર્થ આપે છે. એ ત્રણ અર્થમાંથી ગમે તે એક સ્વીકારવાનું એ વાચકને માટે રહેવા દે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે પોતાનાથી સ્વીકારી શકાય એવું કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણ એને મળી આવ્યું ન્હોતું, અને વેદના એણે જે અર્થ આપ્યા છે તે કેવળ આનુમાનિકજ છે; કારણ કે, સૂક્તના રચનારાઓના મગજમાં એક કરતાં વધારે અર્થ હતો એવું તો કોઈ પણ માની શકશે નહીં.

પણ સાયણ જેવા વિદ્વાનો, જે યાસ્કના પછી લગભગ બે હજાર વર્ષે રહીને થયા, તેઓની પાસે યાસ્કનાં જેટલાં સાધન ન્હોતાં, એટલે તેઓથી જેના અર્થ ન થઈ શકે તેવા ઘણા શબ્દોના ચોક્કસ અર્થ યાસ્કથી થઇ શક્યા હશે એ ઘણું સંભવિત છે. તે છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે યાસ્કના કરતાં જુદોજ અર્થ સાયણે આપ્યો છે. એવે સ્થળે કયાંતો યાસ્કને ખોટો કહેવો અથવાતો સાયણ પોતાની આગળના સંપ્રદાયને વળગી રહેતો નથી એમ કબૂલ કરવું એવી ગુંચવણમાં આપણે આવી

† सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः, सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो, नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा ॥.

§ यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्राः।

પડીએ છિયે વળી, અમુક ફકરો સમજાવતી વખતે તેમજ જુદા જુદા ફકરાઓ ઉપર ટીકા કરતી વખતે એકજ શબ્દના જુદા જુદા અને પરસ્પરવિરોધી અર્થો યાસ્કથી સ્વતંત્ર રહીને પણ સાયણે આપ્યા હોય એવા પણ ઘણા દાખલાઓ સાયણના ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, **शारद** (શરદ્ ઋતુને લગતું) એ શબ્દનો એક સ્થળે એ એવો અર્થ કરે છે કે " વર્ષ સુધી મજબૂત કરાયલુ," બીજે સ્થળે એવો અર્થ કરે છે કે " નવુ અથવા વર્ષ સુધી મજબૂત કરાયલુ," અને ત્રીજે સ્થળે એવો અર્થ કરે છે કે " શરદ્ એ નામના અસુરને લગતું " ખરેખર, સાયણનો એક દોષજ એ છે કે ઘણુંખરૂ પોતાની આગળ જે વખતે જે મંત્ર હોય તેના તરફજ દષ્ટિ રાખીને તે મંત્રનો એ અર્થ કરે છે એના તેમજ યાસ્કના આપેલા અર્થોની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતા એવુ જણાયુ છે કે ऋग्वेदમા અત્યંત અઘરા એવા ઘણા શબ્દો છે, કે જેના ખરા અર્થ વિષે એમાંથી એક પણ વિદ્વાનને સુપ્રપરંપરાએ કરીને અથવા વ્યુત્પત્તિદ્વારાએ કંઈ પણ ચોક્કસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ ન હોય આ કારણથી એ વિદ્વાનોના સમ્બન્ધમા આપણે વ્યાજબી રીતે કહી શકીશુ કે વેદના સૂક્તોમા એવો કોઈ પણ અપરિચિત અથવા અઘરો શબ્દ નથી, એવો કોઈ પણ સમજતા મુશ્કેલી પડે એવો મંત્ર નથી કે જેના સમ્બન્ધમા ગતવાક્યમાનની ગણના કર્યા વિના, પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યા વિના, એના જેવાજ બીજા ફકરાઓની તપાસ કર્યા વિના કેવળ ટીકાકારોના વચનો નેજ છેવટના પ્રમાણ તરીકે ગણીને તેનો આપણે તરત સ્વીકાર કરીએ આ કારણથી કેવળ સાયણના ભાષ્યને આધારેજ રચાયલુ ऋग्वेदનુ કોઈ પણ ભાષાન્તર કદી સંતોષકારક કહી શકાયજ નહીં એનાશક એટલુ તો આપણે કબૂલ કરીશુ કે સાયણે જે અર્થ આપ્યા છે તેમાથી આપણને ઘણી સગીન મદદ મળે છે, અને વેદનો અર્થ વધારે સ્હેલાઇથી અને વધારે ઝડપથી સમજવાના કામમા એનો ગ્રન્થ ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે પણ પાછળની સંસ્કૃત ભાષાનુ આપણને જે જ્ઞાન છે તેની સાથે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યના બીજા અવશેષો લઇને અને ભાષા શાસ્ત્રના જુદા જુદા સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જે માહિતી મોડી-વ્હેલી પણ આપણે જાતે નજ મેળવી શકત એવી અગત્યની માહિતી એના ગ્રન્થથી મળી શકે છે એમ ને સુધી માનવાનુ કંઈ પણ કારણ નથી

એ પ્રમાણે ऋग्वेद, જે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનો, રે આખી આર્ય

પ્રજાનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રન્થ હોવાને લીધે દૂરની પ્રાચીનતાના એકનવાયા ગિરિશૃંગ ઉપરના ઉંચામા ઉંચા સ્થાન ઉપર ઊભા રહેવાનો અનન્ય અધિકાર ભોગવે છે, તેના અર્થ સમજવામા મુખ્ય આધાર ટીમકારો ઉપર ન રાખવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત રૉથ સાહેબે પ્રતિપાદન કર્યો આ કારણથી, એ ગ્રન્થના અસાધારણ અને અઘરા વિભાગોના અર્થ કરવાના તે મુખ્યત્વે કરીને એ ગ્રન્થનીજ મદદ વડે થવા જોઈએ; અથવા, એક હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારના શબ્દો* મૂકી કરતા કઇંક જુદા અર્થમા આપણે વાપરીએ તો, વે તે પોતાના પ્રકાશ વડેજ પ્રકાશવો જોઈએ અને એનું પ્રામાણ્ય એના પોતાના વડેજ સ્થાપિત થવુ જોઈએ એ ઉપરાંત રૉથ સાહેબે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે ऋग्वेद્નો ખરો અર્થ કોઈ બ્રાહ્મણ ટીકાકાર કરી શકે તેના કરતા એક વિદ્વાન્ યુરોપીયન વધારે સ્હેલાઈથી કરી શકે, કારણ કે, યુરોપીયનની બુદ્ધિને અમુક ધાર્મિક વિચારોની બેડી લાગેલી હોતી નથી, એનામા ઐતિહાસિક અન્વેષણની શક્તિ હોય છે, અને એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની સઘળી સામગ્રી વડે સંપન્ન થયેલો હોવાને લીધે એની માનસિક દૃષ્ટિ વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા ફરી વળે એવી હોય છે આ કારણથી રૉથ સાહેબે પૂર્વાપરસમ્બન્ધ, વ્યાકરણ, અને વ્યુત્પત્તિ તરફ પૂરતું લક્ષ આપીને અને ટીકાકારોના કરેલા અર્થ તરફ પણ કઇંક ઉપનકિયા દૃષ્ટિ રાખીને બાહ્ય સ્વરૂપ તેમજ અંતર્ગત વસ્તુ એ બેઉમા સરખાપણું ધરાવનારા ફકરાઓને લઈ સભાગથી તેની પરીક્ષા કરવા માંડી એ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રદેશમાજ રહીને એણે ऋग्वेद્ના ગ્રન્થને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવા માંડ્યો એ ઉપરાંત તુલનાત્મક પદ્ધતિ વડે કરીને બહારથી જે કઈ મદદ મળી શકે તે પણ એણે લેવા માંડી, અને અવસ્તા, જે ગ્રન્થ ભાષામા તેમજ વિષયમા ऋग्वेद્ની સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે, તેની તરફનું તેમજ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની નવી નવી શોધખોળો તરફનું જે કઈ જ્ઞાન ઉપયોગમા લઈ શકાય એમ હતું તે સઘળુ એણે ઉપયોગમા લીધુ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ટીકાકારની પાસે આમાના કઈ પણ સાધન ન્હોતા એ તો ખુલ્લુજ છે

એ પ્રમાણે છૂટક છૂટક શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય થયા પછી રૉથ સાહેબે બ્હોટ્લિંગની સાથે રહીને ૧૮૫૨થી ૧૮૭૫ સુધીમા સંસ્કૃતનો એક મ્હોટો કોશ સાત પુસ્તકોમા તૈયાર કર્યો અને એવી રીતે વેદોના

* સ્વયપ્રકાશ અને સ્વત પ્રમાણ

અર્થ કરવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો પાયો નંખાયો. હાલના વખતમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વેદનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર દરેક વિદ્વાન્ વેદના અર્થ સમજવા માટે રૉથની પદ્ધતિનોજ સ્વીકાર કરે છે. પણ હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોએ શું કહ્યું છે તે તરફ રૉથે જેટલું લક્ષ આપ્યું હતું તેના કરતાં હવે વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે, કારણ કે હિન્દુસ્તાનની જે વિદ્યા હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાંથી જે કંઈ મદદ મળી શકે તેનો લાભ પૂરેપૂરો લેવાવો જોઇએ એમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે હવે માલમ પડતું જાય છે. આ ધોરણ પ્રમાણે વૈદિક સહિત્યના ઘણા અગત્યના સવાલોનો નિર્ણય કરવામાં જેટલી ફત્તેહ મળી ચૂકી છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે, અને એ કામ કેટલા થોડા વખતમાં થયું છે, એ કામ કરનારાની સંખ્યા કેટલી ન્હાની છે તે સઘળાંનો વિચાર આપણે કરીએ છિયે ત્યારે આપણા આશ્ચર્યમાં વધારો થયા વગર રહેતો નથી. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો સ્વીકાર થયાનું એક સામાન્ય પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનનું ખરૂં તત્ત્વ, જે હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોની અવળા અર્થ કરવાની રીતને લીધે લાંબો વખત થયાં અંધકારમાં છવાઈ ગયું હતું, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરવામાં ઐતિહાસિક બુદ્ધિ ઘણી સફળ નીવડી છે. અલબત, વિસ્તૃત અને ઉંડી શોધખોળના સમ્બન્ધમાં હવે પછીના વિદ્વાનોને કરવા જેવું ઘણું બાકી રહ્યું છે. વેદસમ્બન્ધી શોધખોળમાં જે કંઈ થયુ છે તે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાંજ થયું છે એ આપણે સ્મરણમાં રાખીએ છિયે અને હિબ્રૂ ભાષામાં શ્રમ લેનારા વિદ્વાનોની સંખ્યા ઘણી મ્હોટી છે અને તેઓએ શ્રમ લેવા માંડયાને કેટલાક સૈકાઓ વહી ગયા છે તે છતાં "Old Testament"ની પ્રાર્થનાઓ વગેરે પુસ્તકોમાં ઘણા ફકરાઓ હજી ન સમજાય એવા રહ્યા છે, ઘણા ફકરાઓના અર્થ વિષે હજી મતભેદ ચાલે છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે વેદના સમ્બન્ધમાં હજી ઘણું કરવા જેવું રહ્યું હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી એવું આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. જે આધુનિક વિદ્યા શંકુના જેવા આકારના ઇરાનના અક્ષરોને તેમજ હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા સ્થળના શિલાલેખોને ઉકેલવામાં અને એ ગૂઢ લિપિઓમાં છુપાયલી ભાષાઓને શોધી કાઢવામાં સફળ નીવડી છે તેજ વિદ્યા હાલ અઘરા લાગતા હોય એવા ઘણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આખરે વિજયી નીવડશે એ વિષે કંઈ પણ સંશય રાખવાનું કારણ નથી.

આ પ્રમાણે વેદની સૃષ્ટિના પ્રથમ પગથિયા ઉપર આપણે આવી પ્હોચ્યા છિયે, એટલે હવે વિદ્વત્તા અને શાસ્ત્રબુદ્ધિની સોનાની કુચી વડે ઉઘડી ગયેલા દરવાજાઓમા થઈને આપણે અદર પ્રવેશ કરીશુ **ऋग्वेद**ની કવિતાનો ઘણો મ્હોટો ભાગ ધર્મવિષયક કાવ્યોનો છે, માત્ર દશમા મડલમાજ વ્યવહારવિષયક કાવ્યો આપેલા છે. એના સૂક્તોમા વૈદિક સમયના જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામા આવી છે એ સૂક્તોમા ક્યાતો તેઓના પરાક્રમોની, તેઓના મહત્ત્વની, તેઓની દયાબુદ્ધિની સ્તુતિ કરવામા આવી છે, અથવાતો પશુ, પ્રજા, સુખ, સંપત્તિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને વિજયની નમ્રતાપૂર્વક માગણી કરવામા આવી છે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો પ્રારંભ થયો તે વખતે કહેવામા આવતું હતું કે **ऋग्वेद** એ પ્રાચીન સમયના લોકગીતોનો સગ્રહ છે, પણ એમ કહેવુ એ વાસ્તવિક નથી **ऋग्वेद** એ લોકગીતોનો સગ્રહ નથી, પણ વિપ્રવર્ગ તરફથી કૌશલ્યની સાથે રચાયલી અને યજ્ઞમા સોમના નૈવેદ્ય તથા ઘીના હોમની સાથે ઉચ્ચારવા માટે વપરાતી કવિતાઓનો સમુદાય છે એ વખતના યજ્ઞનો વિધિ બ્રાહ્મણસમયની વિસ્તૃત ઘટનાના કરતા નિ સશય વધારે સાદો હતો, તોપણ એ વિધિ એક વખતે ધારવામા આવતુ તેવો કઈ છેક સાદો ન્હોતો આ કારણથી એ કવિતામા વારવાર યજ્ઞનો નિર્દેશ કરાયલો છે, ખાસ કરીને અગ્નિ અને સોમ એ યજ્ઞના બે પ્રધાન દેવતાઓની જ્યા સ્તુતિ કરવામા આવી છે ત્યા યજ્ઞનો નિર્દેશ વિશેષ કરાયલો છે, અને તેથી તે સ્થળે કવિતાની ખુબીમા ઘટાડો થયા વિના રહેતો નથી તેનીજ સાથે એટલુ કબૂલ કરવુ જોઈએ કે આવી સ્થિતિમા આપણાથી આશા રાખી શકાય તેના કરતા એ કવિતાઓમા એકદરે સ્વાભાવિકતા ઘણી વધારે છે, કારણ કે દેવતાઓનું જે આવાહન કરવામા આવ્યુ છે તેમા ઘણુંખરૂં કુદરતના દેખાવો વિષેજ દેવ તરીકેની કલ્પના કરવામા આવી છે, અને તેથી ઘણી સુંદર, એટલુજ નહીં પણ ઘણી ઉંચી કલ્પનાના વ્યાપારને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ મળી શક્યો છે સૂક્તોની ભાષા સાધારણ રીતે સાદી અને ખાલી આડબર વિનાની છે અદર સમાસો ક્વચિતજ વાપરવામા આવ્યા છે, અને જે સમાસો વાપરવામા આવ્યા છે તે પણ બબ્બે શબ્દનાજ છે પાછળની સસ્કૃત ભાષામા જેવી રીતે લાબા લાબા સમાસોનો વારંવાર ઉપયોગ થયલો દીઠામા આવે છે તેવી રીતે અહીં થયલુ જણાતુ નથી કવિતાના વિચાર પણ સાધારણ રીતે અકૃત્રિમ અને સ્વાભાવિક છે. માત્ર અગ્નિ અને

સોમ એ બે યજ્ઞના દેવતાઓનું જે સૂક્તો વડે આવાહન કરવામાં આવે છે તે સૂક્તોમાં કવિની કલ્પના જરા ગુચવણિયા અને ન સમજી શકાય એવી બની જાય છે. એવે પ્રસંગે, વિષયના અત્યંત સંકુચિત પ્રદેશને લીધે વૈવિધ્ય આણવાને માટે ન સમજી શકાય એવા શબ્દોના પ્રયોગ કરીને તેના તેજ વિચાર દર્શાવવાની પ્રાચીન કવિઓને જરૂર પડી હશે એમ જણાય છે.

ત્યારે આ સ્થળે, સૂક્ષ્મ ભેદો શોધવાની અને ન સમજી શકાય એવાં વચનો વાપરવાની વૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થતો અત્યારથીજ આપણા દીઠામાં આવે છે. એ વૃત્તિ પાછળા સાહિત્યમાં ઘણી સાધારણ થઈ પડેલી જણાય છે, અને તેની પ્હેલાના યુગમાં "દેવતાઓને ગૂઢાર્થવાળાં વચનો ગમે છે" એવું એક બ્રાહ્મણમા લખ્યુ છે તે પરથી પણ એ વૃત્તિ માલમ પડી આવે છે. વળી કેટલાક સૂક્તોમા એક શબ્દમાંથી જુદા જુદા અર્થ કાઢવાની, શબ્દોની સાથે એક જાતની રમત રમવાની વૃત્તિ પણ જણાય છે. પાછળા સમયનાં સંસ્કૃત કાવ્યો તથા આખ્યાયિકાઓમાં એ વૃત્તિ ઘણીજ આગળ વધી ગયલી જણાય છે. અલબત્ત ઋગ્વેદના સૂક્તો સઘળાં કઈ એકસરખા ખુબીદાર નથી કેટલાક સૈકાઓ સુધીના લાંમા સમયમાં જુદા જુદા કવિઓની રચાયની કૃતિઓ સઘળી એકસરખી ન હોય તો તે સ્વાભાવિકજ છે ઘણા સૂક્તોમા ઉંચા પ્રકારનુ કવિત્વ આપણા દીઠામાં આવે છે, પણ કેટલાકમા સાધારણ જોડકણા સિવાય બીજુ કઈ પણ વધારે નથી હોતું. કાવ્યરચનાનુ કૌશલ એકંદરે ઘણા ઉંચા પ્રકારનુ છે. આર્ય પ્રજાની જે જૂનામા જૂની કવિતા તે આ છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે તો એ કૌશલ જોઈને આપણને આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહેતુંજ નથી સાધારણ રીતે સૂક્તના છેલ્લા મન્ત્રમાં પ્રાચીન ઋષિઓને સૂક્ત રચવામાં જે કળાની જરૂર જણાતી તેનું ઘણી વાર સૂચન કરવામાં આવ્યુ હોય છે. કવિ સાધારણ રીતે એક કુશળ કારીગરના બનાવેલા રથની સાથે પોતાની કૃતિને સરખાવે છે. વળી એક ઋષિ પોતાની પ્રાર્થનાઓને સુન્દર અને સુઘટિત વસ્ત્રની સાથે સરખાવે છે, બીજો પોતાના સ્તુતિગાનને પતિને મળવા માટે સજ્જ કરવામા આવેલી સ્ત્રીની સાથે સરખાવે છે કવિઓ પોતાના જ્ઞાન તથા શક્તિ પ્રમાણે દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે (૬, ૨૧, ૬), અને પોતાના હૃદયના ઉભરાઓને બહાર કાઢે છે (૧૦, ૩૭, ૧૫). ખરૂં છે કે અમુક અમુક દેવતાઓએ ગીતની શક્તિ ઋષિઓને અર્પણ કર્યાનુ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે, પણ

वेद अपौरुषेय छे एवो जे सिद्धान्त पाछला समयमां ऊभो थयलो तेनो ऋग्वेदना ऋषिओने कंई ख्याल पण होय एवुं जणातुं नथी.*

वेदनां सूक्तोमां कंटाळो आवे एवी एकरूपता व्यापी रही होय छे एवुं जे घणी वार कहेवामां आवे छे तेमां कंईक सत्य रहेलुं छे. पण एवो कंटाळो आववानुं कारण ए छे के दरेक मंडलमां एकज देवताने लगतां सघळां सूक्तो साधारण रीते साथे गोठववामां आव्यां होय छे. हालना समयनां उत्तम काव्योनो सारामां सारो संग्रह होय तेमांथी पण वसन्त ऋतुने लगतां वीस के त्रीस काव्यो सामटां वांच्यां होय तो घणुं-खरुं एटलोज कंटाळो आवे. ऋग्वेदनां लगभग पांचसो सूक्तमां बे देवताओनुंज आवाहन करवामां आव्युं छे एवो आपणे विचार करीए छिये त्यारे आपणने घणुं आश्चर्य उपजे छे अने एकज विषय उपर आटलुं आटलुं केवी रीते लखी शकायुं ए प्रश्न आपणा मगजमां ऊठ्या विना रहेतो नथी.

ऋग्वेदनां सूक्तोमां प्रधानपणे देवताओनुं आवाहन करवामां आवेलुं छे, एटले एमां दंतकथाओ विशेष जोवामां आवे छे. आ दंत-कथाओ आपणुं खास लक्ष खेंचे एवी छे, कारण के बीजा कोई पण साहित्यमांथी मळी आवे तेना करतां विशेष प्राचीन विचारपद्धति आ दंतकथाओमां आपणे जोईए छिये. ए दंतकथाओ एटली प्राचीन छे के कुदरतना देखावो उपर चेतनतत्वनुं आरोपण थतां थतां आखरे देवताओनी कल्पनानो केवी रीते उद्भव थयो ते ए दंतकथाओमांथी आपणे स्पष्ट जोई शकीए छिये. सामान्य रीते हीलचाल करनारो, प्रवृत्ति चलावनारो माणस होया विना दुनियामां कोई पण रीतनी हीलचाल थई शकती नथी, कोई पण रीतनी प्रवृत्ति करी शकाती नथी, ते उपरथी वेदना समयनो ऋषि, एना करतां घणी पछात स्थितिमां रहेनारा माणसनी पेठे, कुदरतना जुदा जुदा बनावोने माटे ए बनावोनी साथे अनिवार्य सम्बन्धथी जोडायला सचेतन कर्ताओना अस्तित्वनी जरूर स्वीकारे छे. कुदरतनां कार्यो तरफ हजी ए बाळकना जेवी आश्चर्यनी दृष्टिथीज जोई रहे छे. एक कवि पूछे छे के "सूर्य आकाशमांथी पडी जतो केम नहीं

* आ विचारनी विस्तृत अने सप्रमाण चर्चाने माटे जुओ Muir's "Original Sanskrit Texts," पुस्तक त्रीजुं.

હોય?" બીજાને નવાઈ લાગે છે કે "તારાઓ દિવસે ક્યાં જતા હશે?" અને ત્રીજો વળી આશ્ચર્ય પામે છે કે "સઘળી નદીઓનું પાણી હમેશાં સમુદ્ર તરફ જાય છે, તે છતાં સમુદ્ર કદી ઉભરાઈ જતો કેમ નહીં હોય?" પણ સૂર્ય અને ચંદ્રનું એકસરખું નિયમિતપણું જોઈને અને નિત્ય ઉષાનું ચોક્કસ પુનરાગમન થતું જોઈને એ પ્રાચીન ઋષિઓને કુદરતમાં જે અવિચળ નિયમ વ્યાપી રહેલો હોય છે તેનું ભાન થયું. આ સામાન્ય નિયમ, જેને માટે **ऋत** (એટલે વસ્તુઓની અમુક ચોક્કસ "ગતિ") એવો શબ્દ વપરાયલો આપણા દીઠામાં આવે છે, તે **ऋग्वेद**માં પ્રથમ યજ્ઞના સ્થાપિત થયલા નિયમોને અને પછી નીતિના શાશ્વત નિયમોને લાગુ પાડવામાં આવેલો આપણે જોઈએ છિયે. **ऋग्वेद**માં જે દંતકથાઓનું સ્વરૂપ આપણા જોવામાં આવે છે તે બીજાની સરખામણીમાં જોકે વધારે પ્રાચીન છે તોપણ એના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન સમયના વિચારો એ સમય સુધી ઉતરી આવેલા હોય એવું એ દંતકથાઓ ઉપરથી આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. **અવસ્તા**ની દંતકથાઓમાં અને એ દંતકથાઓમાં જે સરખાપણું જણાય છે તે પરથી એવું સાબીત થાય છે કે **વેદ**માંના કેટલાક દેવતાઓ જે સમયે ઈરાનના અને હિન્દુસ્તાનના લોકો મળીને એકજ પ્રજા થતી હતી તે સમયે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. એ દેવતાઓમાંથી યમ, મૃત્યુનો દેવતા, જે યિમ, સ્વર્ગના રાજ્યકર્તાની સાથે ઐક્ય ધરાવે છે તે, અને ખાસ કરીને મિત્ર, જેને મળતા આવતા ઈરાનના **મિથ્ર** દેવતાનો પંથ ઇ.સ. ૨૦૦થી ૪૦૦ સુધી રોમન રાજ્યમાં પ્રચાર પામ્યો હતો અને તે સમયના બીજા કોઈ પણ દેવના પંથ કરતાં એકેશ્વરવાદની સાથે વધારે સામ્ય ધરાવતો હતો તેબે ખાસ ગણાવવા જેવા છે.

વળી જુદી જુદી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ એ પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, જેમકે અગ્નિની પૂજા અને **સોમ** (જેને અવસ્તામાં **હોમ** કહ્યો છે) તેની માન્યતા. ગાય માતા તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ, એ પણ એ પ્રાચીન સમયથીજ શરૂ થાય છે. એ સમયે પણ ધર્મસમ્બન્ધી કવિતાઓનો એક સમૂહ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે, કારણ કે અગિયાર અક્ષરની ચચ્ચાર પંક્તિઓવાળા મંત્રો (જેને વેદમાં **त्रिष्टुम्** કહે છે) અને આઠ અક્ષરની ચચ્ચાર કે ત્રણ ત્રણ પંક્તિઓવાળા મંત્રો (**अनुष्टुम्** અને **ગાયત્રી**) એ સમયે પરિચિત હતા એમ **અવસ્તા** અને **ऋग्वेद**માં જે સરખાપણું જણાય છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે.

ઇંડો-યુરોપીઅન સમય, જે એથી પણ વિશેષ પ્રાચીન છે, તે સમયથી "દેવ" (દેવ-સ્ત્ર, ડેઇવ્સ, ટ્યુ-ઝ) અને ઇશ્વરની હિમા વિના (પિતૃ પિતા, ગ્રીક, ઝ્યુસ પેટર, લેટિન, જ્યુપિટર) તરીકેની બુદ્ધિ એ ઉતરી આવ્યાં છે. આકાશ અને પૃથ્વીની આખા જગતનાં પ્રથમ માબાપ તરીકેની કલ્પના તેમજ ઇન્દ્ર વગેરેના પક્ષી જાતના વર્ણો, એ તો એથી પણ વિશેષ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવ્યાં હોય એ પણ સંભવિત જણાય છે.

ઋગ્વેદના ઋષિઓને વિશ્વના પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, અને આકાશ એવા ત્રણ વિભાગ પડતા હોય એવું લાગતું હતું. આ વિભાગ પ્રાચીન સમયના યવન લોકોને પણ કદાચ પરિચિત હશે. આ ત્રણ સ્થાન વિષે ઋગ્વેદમાં વારંવાર કહેવામાં અથવા સૂચવવામાં આવ્યું છે. સૂર્યના જુદા જુદા દેખાવો તે આકાશને લગતા ગણવામાં આવ્યા છે, અને વીજળી, વરસાદ, અને પવનનો સમ્બન્ધ અંતરિક્ષ સાથે છે એવું માનવામાં આવ્યું છે. આકાશ એ પ્રકાશનું સ્થાન છે, અને દેવતાઓનો નિવાસ પણ એ સ્થાનમાંજ છે એવું ગનાય છે તોપણ જુદા જુદા દેવતાઓ એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક સ્થાન ઉપર પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે. દિવ્ય સરિતાઓનો નિવાસ અંતરિક્ષમાં હોય તેથી અંતરિક્ષને માટે ઘણી વાર 'સમુદ્ર' એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે અને વરસાદનાં પાણી વગરનાં મ્હોટાં વાદળાંઓની કેટલીક વાર પર્વતો તરીકે, અને કેટલીક વાર દેવતાઓની સામે યુદ્ધ મચાવનારા અસુર લોકોના કિલ્લાઓ તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે. વરસાદનાં ગાજતાં વાદળાંઓ તે વેદનાં સૂક્તોમાં બરાડા પાડતી ગાયો બને છે, અને એ ગાયોનું દૂધ પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને પૃથ્વીને બળવાન બનાવે છે.

ઋગ્વેદના જે ઉચ્ચતર દેવતાઓ છે તે ઘણાખરા કુદરતના દેખાવો ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ (personification) થવાથીજ બનેલા છે, જેમકે સૂર્ય, ઉષા, અગ્નિ, વાયુ. વિશેષ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલા થોડાક દેવતાઓ સિવાય મ્હોટે ભાગે, જે કુદરતના દેખાવોને લીધે તેઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે કુદરતના દેખાવો સાથેનો તેઓનો સમ્બન્ધ ઓછો કે વત્તો સ્પષ્ટ રીતે જણાયા વગર રહેતો નથી. એવી રીતના ચેતનત્વનું આરોપણ (personification) સંપૂર્ણ ખિલવવામાં આવેલું ન હોવાને લીધે એમાં મર્યાદાની સુરેખતા અથવા વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા બીલકુલ જણાતી નથી. વળી, જેના

ઉપર ચેતનતત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે કુદરતી દેખાવોમાંજ એજ પ્રદેશના બીજા દેખાવોની સાથે મળતા આવે એવા લક્ષણો કેટલાક હોય છે, પણ ભિન્નતા સૂચવે એવા લક્ષણો નહીં જેવા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે ઉષા, સૂર્ય, અગ્નિ એ સર્વમાં પ્રકાશ આપવાના, અંધકારને ફેડવાના, સ્હવારમાં પ્રાદુર્ભાવ પામવાના ગુણ એકસરખા દીઠામાં આવે છે આ પ્રમાણે દરેક દેવતાની પ્રકૃતિમાં ખાસ લક્ષણો થોડાકજ હોય છે, અને સઘળા દેવતાઓને સાધારણ એવા—તેજસ્વિતા, બળ, કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ, ડહાપણ વગેરે—લક્ષણો ઘણા હોય છે આ સાધારણ લક્ષણોને લીધે પેલા ખાસ લક્ષણો અંધારામાં પડી જવાનો ઘણો સંભવ રહે છે, કારણ કે પ્રાર્થનાના અને સ્તુતિના સૂક્તોમાં એ સાધારણ લક્ષણોનેજ વિશેષ મહત્વ મળે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે વળી, જે દેવતાઓ કુદરતના જુદા જુદા વિભાગની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા હોય, પણ જેના ધ્યાન ખેંચે એવા લક્ષણો એકબીજાને કંઇક મળતા આવતા હોય તેઓની વચ્ચે સરખાપણું વધતું જવાનો સંભવ વધારે ને વધારે આવતો જાય છે જુદા જુદા દેવતાઓની આવી રીતની એકતા થવાના વલણને વેદના ઋષિઓની એક ખાસ રીતિ—દેવતાઓના જોડકા કરીને તેનું એકી વખતે આવાહન કરવાની રીતિથી ઘણી મજબૂતી મળે છે એવી રીતના જોડકા કર્યાનું પરિણામ એ આવે છે કે એ જોડકામાંના એક દેવના જે ખાસ લક્ષણો હોય તે બીજા દેવનું એકલાનું જે વખતે આવાહન કરવાનું હોય તે વખતે તેને પણ લગાડી દેવામાં આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, 'વૃત્રને હણનારો' એ વિશેષણ ઇન્દ્રદેવનેજ ખાસ લાગુ પડે છે, પણ ઇન્દ્રની સાથે અગ્નિનું આવાહન ઘણી વાર કરવામાં આવે છે એટલે ઇન્દ્રનું જે ખાસ વિશેષણ તે એકલા અગ્નિનું જે વખતે આવાહન થાય છે તે વખતે પણ તેને કોઈ કોઈ વાર લગાડી દેવાય આવે છે દરેક દેવતામાં દરેક પ્રકારની શક્તિ કલ્પવી એ સંભવિત હોવાને લીધે એક દેવતાનું બીજા દેવતાની સાથે ઐક્ય સાધવાનું કામ ઘણું સ્હેલું થઈ પડ્યું ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિદેવનું આવાહન કરતાં એક કવિ કહે છે "હે અગ્નિ, તું ત્હારા જન્મ વખતે વરુણ હોય છે, તું પ્રદીપ્ત થાય છે એટલે મિત્ર બને છે, હે બળના પુત્ર! ત્હારામાંજ સઘળા દેવતાઓ વસે છે, ત્હને ભજનાર માનવીને તું ઇન્દ્ર થઈ પડે છે "*

---

* त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्

વળી અગ્નિ, જે આતશની પૂજા કરનારા વિપ્રવર્ગની દૃષ્ટિએ ઘણોજ અગત્યનો દેવતા ગણાય, તેના સ્વભાવ વિષે, પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિ તરીકેનાં એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વિષે, એ સિવાય વીજળી (અંતરિક્ષનો અગ્નિ) અને સૂર્ય (આકાશનો અગ્નિ) એ બે સ્વરૂપો, કે જેના વિષે વૈદિક ઋષિઓએ વારંવાર સમસ્યામાં સૂચનાઓ કરી છે તે વિષે કરવામાં આવેલી ગહન ચર્ચાઓ ઉપરથી એવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે જુદા જુદા દેવતાઓ તે એકજ દિવ્ય સત્ત્વનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે તો તે વિચાર ઘણો સ્વાભાવિક છે. ઋગ્વેદના પાછલા સમયમાં રચાયલા એવા એક કરતાં વધારે ફકરાઓમાં આજ વિચાર આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્હેલા મંડલના એક પાછળથી રચાયલા સૂક્તમાં (૧૬૪) કહ્યું છે કે "એકજ સત્ત્વ વિષે જુદી જુદી રીતે વિપ્રો બોલે છે; એ સત્ત્વને તેઓ અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વન્ એવાં એવાં નામો આપે છે."+ એજ પ્રમાણે, છેલ્લા મંડલનો એક ઋષિ (૧૦, ૧૧૪) કહે છે: "જે પક્ષી (એટલે સૂર્ય) એકજ છે તેને વિપ્રો અને કવિઓ અનેક રીતે કલ્પે છે."‡ આવાં આવાં વચનો બતાવી આપે છે કે ઋગ્વેદના છેવટના સમયમાં ઋષિઓના અનેકેશ્વરવાદને એકેશ્વરવાદનો રંગ લાગવા માંડ્યો હતો.

સઘળા દેવતાઓનેજ નહીં, પણ કુદરતનો પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જાય એવા એક દેવતાની કલ્પના-વિશ્વદેવતાવાદ-ઝાંખે સ્વરૂપે પણ ઋગ્વેદમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે,

---

त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवा-
स्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥

\+ एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति
अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

‡ सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिः
एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

એક મંત્રમાં અદિતિ દેવીને સઘળા દેવતાઓ, માણસો, જે કંઈ છે અને જે કંઈ હશે તે સઘળું, અંતરિક્ષ, અને આકાશ એ સર્વની સાથે એક્તા ધરાવનારી કહેવામાં આવી છે (૧, ૮૯);‡ અને એક સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તમાં (૧૦, ૧૨૧) પ્રજાપતિને સઘળા દેવતાઓ કરતાં ચઢિયાતા એવા એક દેવતા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ સઘળી વસ્તુઓનો એ એકજ દેવતામાં સમાવેશ થઈ જાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે.§ વિશ્વદેવતાવાદનું આ બીજ વેદના પાછલા સાહિત્યમાં ધીરે ધીરે ખીલતું ગયું અને આખરે વેદાન્તની ફિલસૂફીનું છેવટનું સ્વરૂપ એણે પ્રાપ્ત કર્યું. આ ફિલસૂફી હિન્દુ લોકોમાં સૌથી વિશેષ પ્રિય થઈ પડી છે.

ઋગ્વેદનાં વિશેષ પ્રાચીન સૂક્તોમાં પણ જુદા જુદા દેવતાઓનું આવાહન કરતી વખતે તે દેવતાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરનો "Henotheism" અથવા "Kathenotheism"નો સિદ્ધાન્ત ઉત્પન્ન થયો. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, વેદના ઋષિઓએ જુદા જુદા દેવતાઓને વારાફરતી સૌથી શ્રેષ્ઠ તરીકે ગણ્યા છે, અને જે વખતે જે દેવતાનું આવાહન કરવાનું હોય તે વખતે તે દેવતા તરફજ લક્ષ રાખીને તેને તદ્દન સ્વતત્ર અને સર્વોપરિ દેવતા માન્યો છે. પણ ખરેખર જોતાં, જે દેવતાનું ખાસ આવાહન કરાતું હોય તેનું મહત્ત્વ તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે વધારવામાં આવે તે

---

‡ अदि॑तिर्द्यौरदि॑तिर॒न्तरि॑क्ष॒-
मदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः ।
विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः पञ्च जना
अदि॑तिर्जा॒तमदि॑तिर्जनि॑त्वम् ॥

§ प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो
विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव ।

દશમા મંડલના ૧૨૧મા સૂક્તનો આ દશમો મંત્ર છે, પદપાઠમાં એ મંત્રનાં પદ છૂટાં પાડવામાં આવ્યાં નથી, પણ સંહિતાપાઠમાં જેવો છે તેવો ને તેવોજ એ મત્ર પદપાઠમાં મૂકી દીધો છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ મંત્ર પાછળથી ઉમેરાયલો હોવો જોઈએ. (જુઓ પ્રકરણ ત્રીજું).

સિવાય કંઈ પણ વિશેષ ઋગ્વેદના ઋષિઓની આ રીત ઉપરથી સમજી શકાય છે એવું માનવાને કારણ નથી. હોમરનાં કાવ્યોમાં પણ જેવા પ્રકારની અતિશયોક્તિ ઘણી વાર દીઠામાં આવે છે, તેવા પ્રકારની અતિશયોક્તિ સિવાય બીજું કંઈ પણ વિશેષ એમાં જણાતું નથી. સોમ-યાગમાં વેદના લગભગ દરેક દેવતાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને દરેક દેવતાની ખરેખરી પદવી શી છે તે વિષે વેદના ઋષિઓને ચોક્કસ જ્ઞાન હતું, એટલે પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરનો સિદ્ધાન્ત બીલકુલ ટકી શકે એવો નથી.

વૈદિક ઋષિઓના વિચાર પ્રમાણે, દેવતાઓ પણ માણસોની પેઠે જન્મ પામતા હતા; કારણ કે આકાશ તથા પૃથ્વીનાં બાળક તરીકે, અથવા કેટલીક વાર બીજા દેવતાઓનાં બાળક તરીકે તેઓને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથીજ દેવતાઓના જુદા જુદા જમાનાઓ હોવા જોઈએ એવું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે, પણ તે ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક ફકરાઓ મળી આવે છે કે જેમાં વિશેષ પ્રાચીન દેવતાઓનું સ્પષ્ટ કથન કરવામાં આવ્યું હોય. એ પ્રમાણે દેવતાઓને જન્મ લેનારા ગણવામાં આવ્યા છે તેવીજ રીતે તેઓને મૃત્યુ પામનારા પણ ગણવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ દેવતાઓને સ્વભાવથીજ અમર ગણવામાં આવતા નહીં; કારણ કે અગ્નિ અને સવિતા જેવા વિશિષ્ટ દેવતા તરફથી અમરતાનું દાન કરવામાં આવ્યું હોય અથવા સોમરસના પાનને લીધે અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એવું કેટલેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્ર અને બીજા દેવતાઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે "તેઓને ઘડપણ આવતું નથી;" પણ દેવતાઓનું કદી પણ મરણજ થતું નથી એવું એ ઋષિઓ માનતા હતા કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધન મળી આવતાં નથી. વેદ પછીના સમયનો વિચાર તો એવો હતો કે દેવતાઓનું અમરત્વ નિરપેક્ષ નહીં પણ સાપેક્ષ છે, અને દરેક કલ્પને અન્તે એ દેવતાઓનો પણ વિનાશ થાય છે.

વેદના દેવતાઓનાં શરીર વિષે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે કે તેઓનાં શરીર માનવીનાં જેવાં હોય છે. માથું, મ્હોં, આંખ, કાન, હાથ, પગ, અને બીજા માનવદેહના અવયવો તેઓને પણ હોય છે એવું માનવામાં આવ્યું છે. પણ તેઓનાં સ્વરૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વેદનાં વર્ણનો ઉપરથી આપણને આવી શકતો નથી, અને તેઓના અવયવો

ગણાવવામાં આવ્યા હોય છે તે ઘણી વાર તેઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણવવાને માટેજ ગણાવવામાં આવ્યા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિદેવની જીભ અને અવયવો તે તેની જ્વાળાઓ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી; સૂર્યદેવના કર તે તેનાં કિરણો સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને તેની આંખ તે તેના ગોળા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. આ પ્રમાણે દેવતાઓનાં બાહ્ય 'સ્વરૂપ' વિષે અચોક્કસ કલ્પનાઓજ કરવામાં આવી હતી તેનીજ સાથે કુદરતના દેખાવોની સાથેનો તેનો સમ્બન્ધ હજી ઘણુંખરૂ ઉઘાડો માલમ પડી આવે એવો રહ્યો હતો એટલે ઋગ્વેદમાં કોઈ પણ સ્થળે દેવતાઓની મૂર્તિઓ વિષે, અથવા જ્યાં આગળ એ મૂર્તિઓને રાખવામાં આવતી હોય એવાં દહેરાંઓ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં નથી આવ્યું તેનું કારણ સ્હેલાઈથી સમજી શકાશે. મૂર્તિ વિષેનાં સૂચનો સૂત્રોમાં સૌથી પ્હેલીજ વાર થયલાં જણાય છે.*

વેદના કેટલાક દેવતાઓ લડવૈયા તરીકે સજ્જ થયલા, બખ્તર અને ટોપ ધારણ કરનારા, અને ભાલા, કુહાર, ધનુષ્, બાણ એ યુદ્ધનાં સાહિત્યો પોતાની સાથે રાખનારા જણાવવામાં આવ્યા છે. તે સઘળા તેજસ્વી રથમાં બેસીને અંતરિક્ષમાંથી પસાર થાય છે. એ રથને સાધારણ રીતે ઘોડાઓ જોડવામાં આવ્યા હોય છે, પણ કેટલીક વાર ગાય, બકરા, અથવા હરણ પણ જોડવામાં આવે છે. પોતપોતાના રથમાં બેસીને દેવતાઓ યજ્ઞના સ્થાન આગળ આવી પ્હોંચે છે, પણ એ યજ્ઞ અગ્નિદ્વારા દ્યુલોકમાં પણ તેઓને પ્હોંચાડવામાં આવે છે. સઘળા દેવતાઓ સાધારણ રીતે એકબીજાની સાથે સલાહસંપથી રહેતા કલ્પવામાં આવ્યા છે; કોઈક વખતે તકરાર કરી પડે એવો જો કોઈ પણ દેવતા હોય તો તે ઇન્દ્રદેવતા છે. એ દેવતાને યુદ્ધપ્રેમી અને અભિમાની કલ્પવામાં આવ્યો છે.

---

* પ્રો. મૅક્સ મ્યુલરનો મત પણ એવો છે કે વેદના સમયમાં બીલકુલ મૂર્તિપૂજા ન્હોતી. પણ ડૉ. બોલનસનનો અભિપ્રાય એનાથી ઉલટો છે. દેવતાઓને માટે "दिवो नरः" (સ્વર્ગનો નર) અથવા "नरः" (નર) એવાં નામ વાપરવામાં આવ્યાં છે તે પરથી, "नृपेशस्" (નરના જેવી આકૃતિના) એ વિશેષણ ઉપરથી, અને કેટલાક મંત્રોમાં મૂર્તિઓનું સ્પષ્ટ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી વેદના સમયમાં મૂર્તિપૂજા હતી એવું સિદ્ધ થાય છે એમ ડૉ. બોલનસનનું કહેવું છે.

પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના વૈદિક ઋષિઓને ઘણુંખરૂં વિજયજ મળતો એટલે તેઓ ઉત્સાહમાં રહેતા અને ખાલી દુઃખના વિચારો તેઓ કર્યા કરતા નહીં, પણ હમેશાં સારી સારી આશાઓજ રાખતા. દેવતાઓ તે માનવીનું કલ્યાણ કરનારા છે, માનવીને લાંબું આયુષ્ય અને સુખ વૈભવ આપનારા છે એવુંજ તેઓને લાગતું. ખરેખર, હાનિકારક લક્ષણો જેનાંમાં જરા આગળ પડતાં જણાતાં હોય એવો એકજ દેવતા છે, અને તે રુદ્રદેવતા છે. માનવજીવનની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનારાં જે ન્હાનાં ન્હાનાં દુઃખો છે, જેમકે કોઈ પ્રકારનો વ્યાધિ, તે અલ્પ શક્તિવાળા અસુરોની પ્રવૃત્તિને લીધે આવે છે, અને કુદરતમાં અનાવૃષ્ટિ અને અંધકાર જેવાં જે વધારે મ્હોટાં દુઃખો દીઠામાં આવે છે, તે વૃત્રના જેવા બળવાન અસુરોની પ્રવૃત્તિને લીધે આવે છે. એવા અસુરો ઉપર મેળવાતા જય વડે કરીને દેવતાઓની કલ્યાણકારી પ્રકૃતિ વિશેષ સચોટ રીતે સાબીત થાય છે.

વૈદિક દેવતાઓની પ્રકૃતિમાં નીતિનું તત્ત્વ પણ હોય છે. તેઓ "સાચા" અને "કદી છેતરે નહીં એવા" છે. તેઓ હમેશાં સદ્ગુણ અને સચ્ચાઇનિજ સાથી છે. પણ પ્રાચીન સમયના સુધારાનું જે નીતિ-વિષયક ધોરણ હતું તેનુંજ પ્રતિબિમ્બ એ દેવતાઓની નીતિમાં પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સઘળા દેવતાઓમાં વધારે નીતિમાન્ એવા વરુણદેવતા સત્યના સાથી છે તે છતાં એ કારણથી, શત્રુતા રાખનારા અને છેતરપિંડી કરનારા માણસની સાથે કપટ કરતાં એ અચકાય એવું બનતું નથી. એકંદરે વૈદિક દેવતાઓના નૈતિક ઉત્કર્ષ કરતાં તેઓની મહત્તા અને તેઓનું બળ, એ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે.

ઋગ્વેદમાં દેવતાઓ અને માનવીઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ સાધારણ રીતે એવો હોય છે કે દેવતાની ઇચ્છાને માનવી આધીન રહે છે. દેવતાની કૃપા અથવા ક્ષમા મેળવવાને માટે માનવીને પ્રાર્થનાઓ બોલવી પડે છે અને યજ્ઞો કરવા પડે છે. માનવી તરફથી જે હવિ આપવામાં આવે છે તેના બદલામાં કંઈક મેળવવાની આશા તેને રહેતી હોય એવું ઘણી વાર માલમ પડે છે, અને ઘણાં સૂક્તોમાં મુખ્ય વિચારજ એ હોય છે કે "તું મ્હને આપે તેટલા માટે હું ત્હને આપું છું." વળી ઘણી વાર એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે દેવતાઓમાં જે બળ તથા વીર્ય હોય છે તે સૂક્તો, યજ્ઞો, અને ખાસ કરીને સોમના નૈવેદ્યથી

ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુસ્તાનમા વિપ્રવર્ગે જે સત્તા પ્રાપ્ત કીધી તેના બીજ આ સ્થળે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. વેદના સમયમા એ સત્તા ધીરે ધીરે વધતીજ ગઈ ઉદાહરણ તરીકે **शुक्ल यजुर्वेद**માથી એવુ વચન નીકળે છે કે દેવતાઓ જે માણસ યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો હોય તેના તાબામા રહે છે બ્રાહ્મણો વળી એક ડગલુ આગળ જાય છે અને કહે છે કે દેવતાઓ બે પ્રકારના છે, દેવો અને બ્રાહ્મણો, તેમાથી માનવ જાતમા બ્રાહ્મણોને દેવ ગણવા બ્રાહ્મણોમા પણ યજ્ઞને સર્વશક્તિમાન્, અને દેવતાઓનેજ નહીં પણ કુદરતના નિયમોને પણ તાબામા રાખનારો કહેવામા આવ્યો છે.

ऋग्वेदની અદરજ દેવતાઓની સખ્યા તેત્રીસની જણાવવામા આવી છે કેટલીક વખત "તેત્રીસ"ને બદલે "અગિયારથી ત્રણ ઘણા" એ પ્રમાણે કહેવામા આવ્યુ છે એવે રેમણે, અગિયાર અગિયાર દેવતાનુ દરેક મડળ વિશ્વના ત્રણ વિભાગમાથી એકેક વિભાગને લગતુ છે એવો અર્થ કરવાનો હોય છે આ સમુદાયમા સઘળાજ દેવતાઓ આવી જાય છે એવુ હમેશા સ્વીકારાયુ હોય એ સભવિત નથી, કારણ કે એ તેત્રીસ ઉપરાત બીજા દેવતાઓ પણ કેટલીક વખતે ગણાવવામા આવ્યા છે વળી એ સખ્યામા **मरुत्**ના જેના જુદા જુદા દેવતાઓના મડળો પણ આવી જાય એમ હોઈ શકે નહીં એ નક્કી છે

તોપણ **ऋग्वेद**ના ઓછામા ઓછા ત્રણ **આખાં** સૂક્તોમા જેનુ આવાહન કરવામા આવ્યુ હોય એવા અગત્યના દેવતાઓ વીસ પણ ભાગ્યે હશે એમાના ઇન્દ્ર, અગ્નિ, અને સોમ એ ત્રણ દેવતાઓ સૌથી આગળ પડતા છે ઇન્દ્રનુ જેમા આવાહન કરવામા આવ્યુ હોય એવા સૂક્તો ૨૫૦ છે, અગ્નિનુ જેમા આવાહન કરવામા આવ્યુ હોય એવા સૂક્તો ૨૦૦ છે, અને સોમનુ જેમા આવાહન કરવામા આવ્યુ હોય એવા સૂક્તો ૧૦૦ છે પર્જન્ય, વર્ષાદનો દેવતા, અને યમ, મૃત્યુનો દેવતા એ બેઉનુ ત્રણ ત્રણ સૂક્તોમાજ આવાહન થયુ છે બાકીના દેવતાઓ આ બે છેડાની વચ્ચેના જુદા જુદા સ્થાન પર વિરાજે છે કઈક નવાઈ જેવુ એ છે કે હાલના હિન્દુ ધર્મના બે મોટા દેવતાઓ, વિષ્ણુ અને શિવ, જે સરખા મહત્ત્વના છે, તે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર પણ વિષ્ણુ અને રુદ્ર (શિવનુ વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપ) તરીકે જોકે **ऋग्वेद**ના મુખ્ય દેવતાઓ કરતા ઉતરતી પક્તીના હતા, તોપણ અન્યોન્ય-

ની અપેક્ષાએ સરખા ગૌરવવાળા ગણાતા હતા. હાલમાં તેઓનાં જે સામાન્ય લક્ષણો છે તેજ તે વખતે પણ હતાં; વિષ્ણુ તે ખાસ કરીને દયાળુ અને રુદ્ર તે ભયંકર ગણાતો.

સ્વર્ગના દેવતાઓમાં સૌથી પ્રાચીન દેવતા તે **દ્યૌસ્** (જે યવન લોકોના ઝ્યૂસને મળતો આવે છે) તે છે. **ઋગ્વેદ**માં આકાશ ઉપર દેવતા તરીકેના ચેતનત્વનું આ પ્રકારનું આરોપણ પ્રાથમિક સ્થિતિથી આગળ બીલકુલ વધી શક્યું ન્હોતું. એ આરોપણ એકલા પિતૃત્વના વિચારમાંજ પર્યવસાન પામ્યું હતું. સાધારણ રીતે **દ્યૌસ્**ની સાથે **પૃથિવી**ને જોડવામાં આવે છે. ૭ સૂક્તોમાં વિશ્વનાં માબાપ તરીકે† એ યુગલની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કેટલાક મંત્રોમાં **દ્યૌસ્**ને રક્તવર્ણનો અને નીચું મોઢું રાખીને બરાડતો વૃષભ (ગોધો) કહેવામાં આવ્યો છે તેથી મેઘના ગગડાટ તથા વીજળીના ચળકાટનું તેમજ ફળદ્રૂપતા આણવાની શક્તિ ધરાવનારા વરસાદનું સૂચન થાય છે. વળી એક સ્થળે એને મોતીથી શણગારાયલા કાળા ઘોડાની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે, તે તારાઓથી વિભૂષિત થયલું રાતના સમયનું આકાશ સૂચવે છે. એક કવિ આ દેવને વજ્રથી

† ગ્રીક દંતકથાઓમા પણ "દ્યૌસ્" અને "પૃથિવી"ને–"Ouranos" અને "Gaia"ને–વિશ્વનાં માબાપ તરીકે વર્ણવવામા આવ્યાં છે. પણ "દ્યૌસ્" એ સંસ્કૃત નામ અને "Ouranos" એ ગ્રીક નામની વચ્ચે કંઈ સરખાપણું નથી. પણ ગ્રીક અને રૌમન લોકોના "Zeus" અથવા "Jupiter" એ નામમાં અને "દ્યૌસ્" અથવા "દ્યૌષ્પિતર્" એ નામમાં સરખાપણું ઉઘાડું છે. એથી ઉલટું "Ouranos" એ નામ સંસ્કૃતનાં "વરુણ" એ નામને મળતુ જણાય છે. "Ouranos" એ જેમ દેવતાઓનો પિતા ગણાય છે તેમ વરુણ દેવતાઓનો પિતા ગણાતો નથી. તોપણ "Ouranos" જેવી રીતે દ્યુલોકનો અધિષ્ઠાતા છે તેવી રીતે વરુણ પણ દ્યુલોકનો અધિષ્ઠાતા છે. "પૃથિવી" એ નામને મળતું આવે એવું કોઈ ગ્રીક નામ જોવામાં આવતું નથી, પણ પ્રથમ એ નામ કદાચ 'વિશાળ' એ અર્થના વિશેષણ તરીકેજ વપરાતું હશે, અને "ગૌ," "ગ્મા," "ઉર્વી" એ પૃથ્વીનાં નામો "નિઘણ્ટુ"ના આરંભમાંજ આપવામાં આવ્યાં છે તેનો વિશેષ વપરાશ થતો હશે. "ગૌ" એ નામ તો ગ્રીક "Gaia"ની સાથે સરખાપણું ધરાવે છે એમ આપણાથી કહી શકાશે. પ્રો. બેન્ફીનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે ખાસ કર્મો પ્રથમ "દ્યૌસ્"નાં ગણવામાં આવતાં તે પાછળથી "ઇન્દ્ર"નાં ગણાયાં.

संपन्न थयलो वर्णवे छे, अने बीजे "वादळामांथी हसतो **द्यौस्** " एवां वचनो एना विषे वापरीने वीजळीनो चळकाट करता आकाशनुं स्मरण करावे छे. जेवी रीते पाछळथी संस्कृत भाषामां स्मितने अत्यंत श्वेत पदार्थोनी साथे वारंवार सरखाववामां आवे छे तेवी रीते **ऋग्वेद**ना बीजा केटलाक मंत्रोमां **स्मि** (एटले "हसवुं") ए क्रियापद वीजळीना सम्बन्धमां वापरवामां आव्युं छे.

आकाशना देवताओमां **द्यौस्**ना करतां घणो वधारे अगत्यनो देवता ते **वरुण** छे. एना विषे चेतनत्वारोपणनी क्रिया एटले सुधी आगळ वधी छे के जे कुदरतना देखाव उपर ए चेतनत्वारोपण थयुं छे ते कुदरतनो देखाव कयो तेना विषे ए देवतानी प्रकृतिनां केटलांक लक्षणो उपरथी अनुमानज थई शके छे. ए प्रमाणे ए देवतानी कल्पना केवी रीते उद्भवी ते समजवुं अघरुं थई पडे छे तेनुं एक कारण ए छे के ए देवता हिन्दुस्तानानी दंतकथा शरु थई तेना करतां विशेष प्राचीन समयमां अस्तित्व धरावतो हतो अने ए प्राचीन समयथी उतरी आवीने हिन्दुस्तानानी दंतकथामां टकी रह्यो छे. ए सिवाय बीजुं कारण ए छे के **द्यौस्** ए देवतानु नाम होवा उपरांत ए नामथीज जेवी रीते आकाशनुं सूचन थाय छे तेवी रीते **वरुण** ए नामथीज कुदरतना कोई पण देखावनुं सूचन थतुं नथी. **वरुण-स्** ए शब्दनो अर्थ प्रथम "ढांकी देनारुं" आकाश एवो थतो हशे एम जणाय छे, अने घणुं-खरुं यावनी भाषानो "उरेनॉस" ते एज शब्द छे, जोके ए बे शब्दना ऐक्य विषे विचार करतां केटलीक स्वरशास्त्रने लगती मुश्केलीओ ऊभी थया वगर रहेती नथी. **इन्द्र**, **अग्नि**, अथवा **सोम**ने जेमां आवाहन करवामां आव्युं होय तेवां सूक्तोना करतां **वरुण**ने जेमां आवाहन करवामां आव्युं होय एवां सूक्तो घणां थोडां छे, तोपण निःसंशय इन्द्रनी साथेना वैदिक देवताओमां **वरुण**नुं पद सौथी उंचुं छे. इन्द्र ए म्होटो लडवैयो छे त्यारे वरुण ए कुदरतना तथा नीतिना नियम(**ऋत**)ने धारी राखनारो प्रतापी देवता छे. एने लगतां जे सूक्तो छे ते बीजां सूक्तोना करतां वधारे नीतिमय अने भक्तिरसथी भरेलां छे. वेदनो सौथी वधारे गौरववाळो भाग ते ए सूक्तोनो बनेलो छे. घणी वार ए प्रार्थनाओनुं स्वरूप हिब्रू भाषानी भव्य प्रार्थनाओने मळतुं आवे छे. वरुणनुं राज्य शान्तिभरेलुं होवानुं कारण शुं छे

તેનો ખુલાસો એવી રીતે મળી શકે છે કે નિયમસર ફરી ફરીને નજરે પડતા આકાશના દેખાવની સાથે, નભ વિષે દૃશ્યમાન થતા ગ્રહ ઉપગ્રહ આદિની ગતિ સાથે એને ગાઢો સમ્બન્ધ છે; ઇન્દ્રની યુદ્ધકુશળ અને કેટલીક વાર ધૂનભરેલી જણાતી પ્રકૃતિનો ખુલાસો એવી રીતે મળી શકે છે કે તોફાન વખતે આકાશ વાયુ આદિનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો એકબીજા સાથે અનિશ્ચિત અને અચોક્કસ લડાઈમાં ઉતરી પડ્યાં હોય એવું લાગે છે. વરુણની પ્રકૃતિ અને એની સત્તાનું વર્ણન જેમ બને તેમ વેદના કવિઓના પોતાનાજ શબ્દોમાં આપણે આપીશું:—

વરુણના કાયદાથી આકાશ અને પૃથ્વી બેઉ એકબીજાથી જુદાં રહે છે. સૂર્યના સુવર્ણમય અને ફરતા ગોળાને વરુણેજ આકાશમાં પ્રકાશતો રાખ્યો છે. સૂર્યને માટે વિશાળ માર્ગ પણ એણેજ ઘડ્યો છે. અંતરિક્ષમાં જેનો ઘોષ સંભળાય છે તે વાયુ એ વરુણનોજ શ્વાસ છે. એના નિયમો પ્રમાણેજ પેલો ચળકતો ચંદ્ર રાત્રિએ ફરે છે, અને પેલા ઉંચે ટંગાયલા તારાઓ રાત્રિએ દેખાય છે પણ દિવસે પાછા અદૃશ્ય થાય છે. નદીઓ વહે છે તે પણ એનેજ લીધે; એના નિયમો પ્રમાણે એ નદીઓનો પ્રવાહ હમેશાં ચાલ્યાંજ કરે છે. નદીઓનું પાણી ઝપાટાબંધ સમુદ્ર તરફ જતું હોવા છતાં સમુદ્ર ભરાઈ જતો નથી તે એની ગહન શક્તિને લીધેજ. પર્વતો જે વખતે વાદળામાં ઘેરાયલા હોય છે તે વખતે એ પેલા ઉંધા વળેલા ઘડામાંથી પાણી પડવા દે છે અને પૃથ્વીને ભીની થવા દે છે. એનો સમ્બન્ધ પ્રધાનપણે એ અંતરિક્ષના પાણી સાથેજ છે; સમુદ્રની સાથે એનો સમ્બન્ધ ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે.§

§ गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतम्
दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ (७,८७,५)
आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत् ॥ (७,८७,२)
अमीय ऋक्षा निहितास उच्चा
नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि
विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ (१,२४,१०) વગેરે.

વરુણની સર્વજ્ઞતા વિષે વેદમાં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓના, સમુદ્રમાં ફરતાં વહાણોના, દૂર સુધી વિચરતા વાયુના માર્ગને એ જાણે છે. જે કંઈ છૂપી વસ્તુઓ અત્યાર સુધીમાં કરાયલી છે અથવા હવે પછી કરાશે તે સર્વ એ જાણે છે. માણસોની સત્યતા અને અસત્યતા એ જોઈ શકે છે. એના વિના કોઈ પણ પ્રાણીથી આંખનો એક પલકારો પણ મારી શકાતો નથી. નીતિમય રાજ્ય ચલાવનાર તરીકે વરુણની પદવી બીજા કોઈ પણ દેવતાના કરતાં વધારે અદ્વિયાતી છે. એના નિયમોને તોડવા એનું નામજ પાપ છે. એ નિયમો તોડાયાથી એ ગુસ્સે થાય છે. એ નિયમો તોડનારને એ સખ્ત શિક્ષા કરે છે. જે પાશ વડે પાપી પ્રાણીઓને એ બાંધી લે છે તેનું વેદમાં ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ અસત્યને હાંકી કાઢનારો, અસત્યને ધિક્કારનારો, અસત્યની શિક્ષા કરનારો હોવા છતાં પશ્ચાત્તાપ કરનાર પ્રાણી તરફ એ રહેમની નજરથી જોય છે. માણસોએ પોતે જે પાપ કીધાં હોય તેજ નહીં પણ તેના પૂર્વજોએ જે પાપ કીધાં હોય તેમાંથી પણ એ તેને મુક્ત કરે છે. એની પ્રાર્થના કરનાર માનવીથી નિત્ય એના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયું હોય છતાં એ તેને જવા દે છે, અને વગરવિચાર્યા સ્વભાવને લીધે જેઓએ એના નિયમો તોડયા હોય તેઓના તરફ એ કૃપાની નજરથી જોય છે. ખરેખર, વરુણને લગતું એવું કોઈ પણ સૂક્ત નહીં હોય કે જેમાં અપરાધની માફી માટે એની પ્રાર્થના નહીં કરવામાં આવી હોય. બીજા દેવતાઓ વિષેનાં સૂક્તોમાં જેમ સંસારી સુખનાં સાધનોની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હમેશાં દીઠામાં આવે છે તેમ વરુણનાં સૂક્તોમાં થયલાં પાપને માટે ક્ષમાની યાચના કરવામાં આવેલી હમેશાં આપણા દીઠામાં આવ્યા વગર રહેતી નથી.§

§ वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां ।
वेद नावः समुद्रियः ॥ (१,२५,७)
वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः ।
वेदा य अध्यासते ॥ (१,२५,९)
अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।
कृतानि या च कर्त्वा ॥ (१,२५,११) વગેરે.

પ્રજાપતિ–સૃષ્ટિના રચનાર વિષે સૌથી ચઢિયાતા દેવ તરીકેની કલ્પના વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ વરુણનાં સમ્રાટ્ તરીકેનાં લક્ષણો સ્વાભાવિક રીતે ક્ષીણ થતાં ગયાં, અને આખરે એના આગલા રાજ્યમાંથી અમુકજ ભાગ–સમુદ્રનું રાજ્ય–એને માટે રહ્યું. અથર્વવેદમાંજ આ પ્રમાણેનો ફેરફાર અમુક અંશે થયેલો આપણા દીઠામાં આવે છે,§ અને વેદના સમય પછીની દંતકથાઓમાં એની પદવી માત્ર સમુદ્રના દેવ–હિન્દુસ્તાનના નેપ્ટ્યૂન તરીકેજ રહી છે.

વરુણ વિષેના સૂક્ત(૭, ૮૯)માંના નીચલા મંત્રોથી, એને જે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે તેના સ્વરૂપનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશેઃ–

मो षु वरुण मृन्मयं
गृहं राजन्नहं गमम् ।

---

§ ઋગ્વેદની અંદરજ (આકાશના તેમજ પૃથ્વીના) પાણીની સાથેનો વરુણનો વિશેષ સમ્બન્ધ સૂચવનારા મન્ત્રો જોવામાં આવે છેઃ—

या आपो दिव्या उत वा स्रवंति
खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजा. ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावका–
स्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ (७,४९,२)
यासां राजा वरुणो याति मध्ये
सत्यानृते अवपश्यञ्जनानां ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावका–
स्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ (७,४९,३)

(જે પાણી દ્યુલોકનાં છે અને જે વહે છે, જેને માટે ખોદીને માર્ગ કરવામાં આવ્યો છે, અને જે જાતે ઉત્પન્ન થયલાં છે, જે સમુદ્ર તરફ જાય છે, જે શુચિ અને પાવક છે, તે અહીં મ્હારૂં રક્ષણ કરો। જે પાણીના મધ્યમાં માનવીઓનાં સત્ય તથા અસત્યને નિહાળનારા વરુણ રાજા જાય છે, જે મધુ દેનારાં છે, જે શુચિ અને પાવક છે, તે અહીં મ્હારૂં રક્ષણ કરો।)

मृळा सुक्षत्र मृळर्य ॥ १ ॥

*   *   *

अपां मध्ये तस्थिवांसं
तृष्णाविदज्जरितारम् ।
मृळा सुक्षत्र मृळर्य ॥ ४ ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने
अभिद्रोहं मनुष्या३ श्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम
मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

(હે વરુણ રાજા ! માટીના બનેલા ઘરમાં હું કદી જાઉં નહીં ! દયા રાખો, પ્રતાપી દેવ ! મ્હને બચાવો !............પાણીની મધ્યમાં ઉભેલો હોવા છતાં ત્હારી સ્તુતિ કરનારને તૃષા લાગી છે.× દયા રાખો, પ્રતાપી દેવ ! મ્હને બચાવો ! હે વરુણ ! વગરવિચાર્યા સ્વભાવને લીધે ત્હારા નિયમોને હમે જ્યારે તોડીએ ત્યારે મનુષ્ય તરીકે હમારાથી દેવલોકોનો ગમે તેવો અપરાધ થતો હોય તોપણ, હે દેવ ! તે અપરાધને માટે તું હમને શિક્ષા કરીશ નહીં !)*

× વરુણના કાયદાનો ભંગ કરનારાં પાપી પ્રાણીઓને જળોધરનો રોગ થાય છે એવું માનવામા આવતુ, તેનુ આ સ્થળે સૂચન કરાયલું છે.

* "વરુણ" એ દેવતાને ઇરાનના "અહુરમઝ્દ"ની સાથે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. એ મતના સમર્થનમાં નીચે પ્રમાણેનાં કારણો આપવામાં આવે છે:—

(૧) "વરુણ"ને "અસુર" એ વિશેષણ ઘણી વાર લગાડવામાં આવે છે.

(૨) "આદિત્યો"માં જેમ વરુણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ "અમેશસ્પેન્ટ"માં અહુરમઝ્દ શ્રેષ્ઠ છે. "આદિત્યો" અને "અમેશસ્પેન્ટ" એ બેની વચ્ચે કેટલુંક મળતાપણુ છે.

(૩) વેદમાં વરુણ અને મિત્ર એ બેનાં નામ જેવી રીતે સાથે જોવામાં આવે છે તેવી રીતે ઝેંદ અવસ્તામા "અહુર" અને "મિથ્ર"નાં નામ સાથે જોવામાં આવે છે, જોકે બીજી રીતે એ બેની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે અને "મિથ્ર"ને તો "અમેશસ્પેન્ટ" તરીકે પણ ગણવામાં આવતો નથી.

ઋગ્વેદમાં સૂર્યદેવતાઓ પાંચ છે. એ પાંચ દેવતાઓ સૂર્યની પ્રવૃત્તિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનો ભેદ સૂચવે છે. એમાંનો એક સૌથી પ્રાચીન દેવતા, **મિત્ર** (એટલે " દોસ્ત ") તે સૂર્યની કલ્યાણકારીકૃતિઓ તરફ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે. હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે એ દેવનું અસ્તિત્વ હતું એ નક્કી છે, પણ **ઋગ્વેદ**માં તો એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જાણે તદ્દન જતું રહ્યું હોય, વરુણની અંદરજ એનું વ્યક્તિત્વ જાણે લીન થઈ ગયું હોય એવું લાગે છે. વરુણની સાથે એનું આવાહન ઘણીવાર કરવામાં આવ્યું છે, પણ એનું એકલાનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવું સૂક્ત એકજ (૩, ૫૯) છે.

સૂર્ય (જેનું નામ યાવની ભાષાના " Helios " એ નામને મળતું આવે છે) તે સઘળા સૂર્યદેવતાઓમાં વિશેષ મૂર્ત (concrete) છે; કારણ કે આકાશમાં પ્રકાશતા ગોળાનું નામ પણ સૂર્ય છે. એટલે એ ગોળાની સાથેનો એનો સમ્બન્ધ કદી પણ ભૂલી જવાતો નથી. વેદમાં સૂર્યના ચક્ષુનું વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને ઉષાને માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે " એ દેવતાઓના ચક્ષુને લાવે છે." સૂર્યદેવ સઘળું જોઈ શકે છે, એટલે એ આખા વિશ્વની બાતમી મેળવનારો (**દૂત**) છે. સઘળાં પ્રાણીઓને અને માનવીઓનાં સારાં તેમજ નઠારાં કર્મોને એ જોય છે. સૂર્યવડે જાગ્રત્ થઈને માણસો પોતાને જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જાય છે અને જે કરવાનું હોય તે કરે છે. જે કંઈ ગતિમાન્ છે અને જે કંઈ સ્થાવર છે તે સર્વનો આત્મા, તે સર્વનો રક્ષક એ છે. એ જે રથમાં બેસીને ફરે છે તે રથને સાત ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે. સાંઝ પડે છે એટલે એ ઘોડાઓને એ છોડી નાંખે છે :

यदेदयुक्त हरितः सधस्थात्
आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥

(ઘોડાઓને તેઓના સ્થાન આગળથી એ છૂટા કરે છે એટલે

બીજા વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે " વરુણ " અને " અહુરમઝ્દ " એ બેની વચ્ચે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે એવું દર્શાવવાને જે કારણો આપવામાં આવે છે તે જોઈએ તેવાં સબળ નથી

તરત સર્વ ઉપર રાત્રી પોતાનું વસ્ત્ર પ્રસારી દે છે). સૂર્ય અંધકારને ચર્મની પેઠે વીંટાળી દે છે, અને એને દેખતાં તારાઓ ચોરની પેઠે છુપાઈ જાય છે. ઉષાના ઉછંગમાંથી એ પ્રકાશે છે. વળી ઉષાનો પતિ પણ એને કહેવામાં આવે છે. અગ્નિના એક સ્વરૂપ તરીકે દેવતાઓએ એને આકાશમાં મૂક્યો હતો. આકાશમાં થઈને પસાર થતા પક્ષી અથવા ગરુડ તરીકે એને ઘણી વાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દિવસોનું પ્રમાણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. લાંબું આયુષ્ય એના વડે મળી શકે છે. વ્યાધિને એ મટાડે છે અને દુઃસ્વપ્નોને એ દૂર કરે છે. ઉદય વખતે, મિત્ર અને વરુણ આગળ માણસોની નિર્દોષતા એ જણાવે એવી એને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. સઘળાં પ્રાણીઓનો આધારજ સૂર્ય ઉપર છે, તેથી એને "**विश्वकर्मन्**" (સર્વનો કર્તા) કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજા સૂર્યદેવતા–સવિતાનું અગિયાર સૂક્તોમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે લગભગ સૂર્યનાં જેટલાં સૂક્તો છે તેટલાંજ સવિતાનાં છે. સવિતા એટલે 'પ્રેરણા કરનાર'. સવિતા તે સૂર્યની પ્રેરક શક્તિ સૂચવે છે. એ ખાસ કરીને સુવર્ણમય દેવતા છે. એના હાથ સુવર્ણમય છે, એના બાહુ સુવર્ણમય છે, એનો રથ સુવર્ણમય છે. એ પોતાના મજબૂત અને સુવર્ણમય કર ઉંચા કરીને સઘળાં પ્રાણીઓને આશિષ્ દે છે અને તેઓને જાગ્રત્ બનાવે છે. એ કર પૃથ્વીના છેડાઓ સુધી પ્હોંચે એટલા લાંબા છે. એ પોતાના સુવર્ણમય રથમાં બેસીને ઉંચા તથા નીચા માર્ગમાં જાય છે તે વખતે સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ એ જોય છે. ઉષાની પાછળ પાછળ એ પ્રકાશે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશતો, પીળા કેશવાળો સવિતા પૂર્વ દિશામાંથી નિરંતર પોતાનો પ્રકાશ પાડે છે. એ દુઃસ્વપ્નોને દૂર કરે છે અને ભૂતપિશાચને હાંકી કાઢે છે. એ દેવતાઓને અમરત્વ બક્ષે છે અને માનવીઓને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે છે. વળી, મરણ પામેલા શરીરીને જે સ્થળે પુણ્યવંતા પ્રાણીઓનો નિવાસ છે ત્યાં આગળ એ લઈ જાય છે. બીજા દેવતાઓ સવિતાના દોરવ્યા દોરવાય છે; કોઈ પણ પ્રાણી, ઇન્દ્ર અને વરુણ જેવા સૌથી બળવાન્ દેવતાઓ પણ એની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જતા નથી. એના સ્વતંત્ર અમલને તેઓ આધીન રહે છે. સવિતાનો સંધ્યામય સાથેનો સમ્બન્ધ પણ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. એક સૂક્તમાં (૨,૩૮) આથમતા સૂર્ય તરીકે એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છેઃ—

आशुभिश्चिद्यान् वि मुचाति नूनम्
अरीरमदतमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्याम्
अनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥
पुनः समव्यद्विततं वयन्ती
मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः ।

* * *

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमापशुर्गात्
स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

(ઉતાવળા અશ્વો વડે જનારો એ દેવતા હવે એ અશ્વોને છોડી નાંખશે; ઝડપથી ચાલનારા રથને હવે એણે ચાલતો અટકાવ્યો છે. સર્પની પેઠે જનારાઓની ઝડપને એણે અટકાવી છે, સવિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાત્રી આવી પ્હોંચી છે.

વાણોતાણો કરનારી બાઈએ પોતાનું વસ્ત્ર પાછું વીંટાળી દીધું છે, કુશળ કારીગરો પોતે કરવા માંડેલું કામ હવે અડધેથીજ છોડી દે છે; પક્ષીઓ સઘળા પોતપોતાના માળા ભણી, પશુઓ સઘળાં પોતપોતાના કોડ ભણી વિદાય થાય છે; સવિતાદેવ પ્રાણીઓને પોતપોતાના ઘર તરફ મોકલી દે છે.)

ऋग्वेदनो જે સૌથી પ્રખ્યાત મંત્ર છે (**ગાયત્રી**) તેમાં આજ દેવતાઓનું આવાહન થયલું છે. પ્રાચીન સમયમાં વેદના અભ્યાસની શરૂઆત કરતી વખતે એ મંત્ર વડેજ માનવીની બુદ્ધિને જાગ્રત્ કરનાર તરીકે એનું આવાહન કરવામા આવતું હતું, અને હજી પણ દરેક ધર્મિષ્ઠ હિન્દુ પોતાની સ્હવારની પ્રાર્થના કરતી વખતે હમેશાં એ મંત્રનોજ ઉચ્ચાર કરે છે. જે દેવનું એ મંત્રમાં આવાહન થયલું છે તે ઉપરથી એ મંત્રને **सावित्री** કહેવામાં આવે છે, પણ ઘણીવાર એને માટે गायत्री એ શબ્દ પણ વપરાય છે. ગાયત્રી છંદમાં રચાયલો હોવાથી એને **गायत्री** એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

तत्सवितुर्वरेण्यम्
भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

(સવિતા દેવના તે શ્રેષ્ઠ પ્રકાશને હમે પ્રાપ્ત કરીએ! એ દેવ હમારી બુદ્ધિને જાગ્રત્ કરો!)

સવિતાને લગતાં સૂક્તોનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં **सू** એટલે "પ્રેરવું," જેનાથી "સવિતા" એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે, તે ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપો એના નામની સાથે વારંવાર જોડવામાં આવે છે.

पूषन् એ દેવતાનું **ऋग्वेद**નાં આઠેક સૂક્તોમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એના નામનો "પોષણકર્તા" એવો અર્થ થાય છે. પ્રધાનપણે ગોવાળિયાના દેવ તરીકે પ્રકટ થયલી સૂર્યની કલ્યાણકારી શક્તિની કલ્પના એની પ્રકૃતિમાં આપણને દૃશ્યમાન થાય છે. એના રથને બકરાઓ જોડ્યા હોય છે, અને એના હાથમાં પરોણી હોય છે. સ્વર્ગના રસ્તાઓ એ જાણે છે, અને મરણ પામેલા જીવોને પિતૃઓના દૂરના પંથ તરફ એ લઈ જાય છે. વળી, એ રસ્તાઓની પણ દેખરેખ રાખનારો છે. પશુઓનું એ પાલન કરે છે, અને પોતાની પરોણી વડે એ તેમને દોરવે છે. પૃથ્વી ઉપરનાં માનવીઓ તથા પશુઓનું રક્ષણ કરીને અને માનવીઓને બીજી દુનિયાનાં સુખભર્યાં સ્થાનકોમાં લઈ જઈને એ સર્વનું કલ્યાણ કરે છે.

विष्णु એ દેવને લગતાં સૂક્તો કેટલાં છે તેની ગણત્રી કરીને તે દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો **विष्णु**ની પદવી ઉતરતીજ આવે, કારણ કે **ऋग्वेद**માં **सूर्य, सविता,** અને **पूषन्** એ દેવોના કરતાં **विष्णु**નું આવાહન ઓછી વખત કરવામાં આવ્યું છે. પણ એવી રીતે જોવાને બદલે જો આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સઘળા સૂર્યદેવતામાં એની અગત્યતા સૌથી વધારે છે; કારણ કે હાલના હિન્દુ ધર્મના બે મ્હોટા દેવતાઓમાંનો એક એ છે. એની પ્રકૃતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે એ ત્રણ મ્હોટાં પગલાં ભરે છે. વિશ્વના ત્રણે વિભાગમાં થઇને સૂર્ય પસાર થાય છે એ વાતજ એ ત્રણ પગલાંઓ વડે સૂચવાય છે એમાં કંઈ પણ શક જેવું નથી. એનું સૌથી ઉંચામાં ઉંચું પગલું તે

સ્વર્ગ, જ્યાં દેવલોકો અને પિતૃલોકો વસે છે, ત્યાં મૂકાયલું છે. એ સ્થાનકે પ્હોંચવાની ઇચ્છા કવિ નીચેના શબ્દમાં પ્રગટ કરે છે:—

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥

(તે એના પ્રિય સ્થાનને હું પામુ કે જ્યાં દેવની ભક્તિ કરનારા જનો આનન્દમાં રહે છે; એ હમારો બંધુ છે, જેની ફલગ મ્હોટી છે એવા વિષ્ણુના પરમ પદમાં અમૃતનો ઝરો છે).

સૂર્યની સામાન્ય પ્રકૃતિ લક્ષમાં લઇને નહીં, પણ ત્વરિત ગતિવાળા તેજના ગોળા ઉપર મ્હોટી ફલંગો મારીને ત્રણે ભુવન ઉપર ફરી વળનારા દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરીને પ્રથમ વિષ્ણુની કલ્પના કરવામા આવી હશે એવુ લાગે છે. કેટલાક મન્ત્રોમાં, માનવીના કલ્યાણને માટે એણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં હતાં એવું કહેવામાં આવ્યુ છે.

આ લક્ષણ ઉપરથીજ બ્રાહ્મણોમાં એવી દંતકથા આપવામાં આવી છે કે પૃથ્વી જે વખતે અસુરોના તાબામાં ગઈ હતી તે વખતે તેને ત્રણ પગલાંઓ ભરીને પાછી મેળવવાને માટે એક યુક્તિ તરીકે વિષ્ણુએ વામનજીનું રૂપ લીધુ હતું. કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ, એ વિષ્ણુનું ખાસ લક્ષણ છે, તે ઉપરથી લોકના કલ્યાણને માટે એણે જુદા જુદા અવતાર લીધા હતા એવી વાત વેદ પછીની દંતકથાઓમાં આપવામાં આવી છે.

જેને માટે આખાં સૂક્તો રચાયાં હોય એવી દેવી ઉષા, અથવા પ્રાતઃકાળની દેવતા, એ સિવાય બીજી કોઈકજ હશે, અને વારંવાર જેનું આવાહન કરવામાં આવ્યુ હોય એવી દેવી તો એ એકલીજ છે. વીસેક સૂક્તોમાં એનું આવાહન થયલું છે. એના નામનો અર્થ " પ્રકાશવતી " એવો થાય છે. લૅટિન ભાષાનો Aurora અને ગ્રીક ભાષાનો Eos એ શબ્દો જે મૂળમાંથી આવેલા તે મૂળમાંથીજ उषस् એ શબ્દ આવેલો છે. એ દેવીનું જ્યારે જ્યારે આવાહન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે

પ્રભાતનો સુન્દર દેખાવ કવિનયન આગળ ખડો થયા વિના રહ્યો નથી. જોકે એ દેવીને બીજા દેવતાઓની પેઠે સોમના નૈવેદ્યનો કંઈ પણ ભાગ આપવામાં આવ્યો નથી તોપણ વેદના ઋષિઓનું સઘળી દેવીઓ કરતાં એ દેવી તરફજ વિશેષ લક્ષ ગયું, એ દેવીનાજ તેઓને વિશેષ વિચારો આવ્યા, એ દેવી તરફજ તેઓને વિશેષ સ્નેહ ઉપજ્યો તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે પ્રાતઃકાળની શોભા, જે આપણા જોવામાં આવે છે તેના કરતાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ આકર્ષક હશે, તેની એ પ્રાચીન કવિઓના હૃદય ઉપર ઘણી ઉંડી અસર થઈ હતી. એટલું તો નક્કી છે કે વેદની સૌથી સુન્દર રચના તે ઉષાદેવીની છે. એ રચનાની ખુબી એવી છે કે બીજા કોઈ પણ સાહિત્યની વર્ણનાત્મક ધાર્મિક કવિતાઓ એનાથી ચઢી જાય એવી નથી. એ દેવીના સ્વરૂપની તેજોમયતાને ઝાંખી કરી નાંખે એવા વિપ્રવર્ગના રચેલા સૂક્ષ્મ ભેદો આ સ્થળે આપણા જોવામાં આવતા નથી, અને કલ્પનાની સ્વાભાવિક સુન્દરતાનો નાશ કરી નાંખે એવાં યત્નને લગતાં સૂચનો પણ આ સ્થળે ક્વચિતજ આપણા જોવામાં આવે છે.

વાચકને એ કવિતાની ખુબીનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે ઉષાદેવીને લગતાં કેટલાંક વચનોને જુદાં જુદાં સૂક્તોમાંથી લઇને અને જેમ બને તેમ કવિઓના પોતાનાજ શબ્દોને વળગી રહીને હું તે વાચક સમક્ષ રજુ કરીશ. उषस् એ તેજસ્વી કુમારિકા આકાશમાં જન્મેલી છે અને આકાશની પુત્રી છે. કાળી રાત્રીની એ ઉજ્જ્વળ ભગિની છે. પોતાના પ્રિયતમના પ્રકાશથી, સૂર્યદેવના પ્રકાશથી એ પ્રકાશે છે. એ સૂર્યદેવ એના પંથની પાછળ પોતાનાં કિરણો મોકલે છે અને એક યુવાન્ માણસ કોઈ કુમારિકાની પાછળ પાછળ ભમે તેવી રીતે એ ઉષાની પાછળ પાછળ ભમે છે. રાતા અશ્વો અથવા રાતી ગાયો જેને જોડવામાં આવી છે તેવા તેજોમય રથમાં એ વિરાજે છે. કોઈ નાચનારીની પેઠે સુન્દર શણગાર સજીને એ પોતાની છાતીની શોભા પ્રકટ કરે છે. પ્રકાશ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરીને એ કુમારિકા પૂર્વ દિશામાં પ્રકટ થાય છે અને પોતાની સુન્દરતાને ઉઘાડી કરે છે. જાણે સ્નાન કરીને ઊઠી હોય તેવી રીતે પ્રકાશિત થતી એ પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. અનુપમ સૌન્દર્ય વડે પ્રકાશતી એ દેવી ન્હાના મ્હોટા સર્વ ઉપર પોતાનો એકસરખો પ્રકાશ પાડે છે. સ્વર્ગનાં દ્વાર એ ઉઘાડે છે; ગાયો કોડમાંથી બહાર નીકળે તેવી રીતે અંધકારનાં દ્વાર એ ઉઘાડી દે છે. એનાં ચળકતાં કિરણો તે પશુનાં ટોળાં

જેવાં જણાય છે. ભૂતપિશાચને દૂર કાઢીને અને પેલા કંટાળો આપનારા અંધકારને આઘો કરીને રાત્રીના શ્યામ વસ્ત્રને એ ખસેડી નાંખે છે. જેને પ્રાણ છે એવાં પ્રાણીઓને એ જગાડે છે અને પક્ષીઓને એ ઉંચે ઉડતાં કરે છે, સઘળી વસ્તુઓનુ એ જીવન અને આધાર છે. ઉષા જ્યારે પ્રકાશે છે ત્યારે પક્ષીઓ પોતાના માળામાંથી બહાર નીકળીને ઉંચે ઉડવા માંડે છે અને માનવીઓ પોતાના પોષણની સામગ્રી શોધવાને નીકળી પડે છે. મધુર અવાજોની પ્રેરનારી, રમણીય ધ્વનિઓને જગાડનારી એ છે. મુકરર કરેલા સ્થાન આગળ એ નિત્ય આવે છે, અને દેવતાઓના નિયમનો એ કદી પણ ભંગ કરતી નથી, નિયમસર એ પોતાના માર્ગ ઉપર વિચરે છે, પોતાનો માર્ગ પોતે જાણે છે એટલે એ કદી ભૂલી પડતી નથી. અગાઉના દિવસોમાં એ જેવી પ્રકાશતી તેવીજ એ આજે પ્રકાશે છે, અને તેવીજ એ ભવિષ્યમા પણ પ્રકાશશે. એને ઘડપણ કદી આવતું નથી એ અમર છે.

પ્રભાતના સમયનુ એકાન્ત તથા શાન્તિ જોઇને વેદના ઋષિઓને કોઈ કોઈવાર એવા વિચાર પણ આવતા કે "પ્રભાત નિયમસર આવ્યાં કરે છે અને જાય છે, એનુ ફરી ફરીને આવવું કદી પણ બંધ થશે નહીં; પણ 'મનુષ્યનુ જીવન કદી પણ બંધ થશે નહીં,' એ જીવનનો કદી પણ અંત આવશે નહીં એમ કોનાથી કહી શકાશે? માનવીનુ જીવન કેવુ ક્ષણભંગુર છે!" એક કવિ કહે છે—

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्
व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।
अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूत्
ओ ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥

(તે માનવીઓ ગયા કે જેઓએ આગલા સમયમા ઊગતી ઉષાનો પ્રકાશ જોયો હતો, અત્યારે આપણે એ ઉષાને પ્રકાશતી જોઇએ છિયે, હવે પછીના સમયમા જેઓ એને પ્રકાશતી જોશે તેઓ પણ આપણી પાછળ આવે છે).

એજ શૈલીમાં બીજો એક ઋષિ કહે છે—

पुनः पुनर्जायमाना पुराणी
समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।
श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना
मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥

(જેવી રીતે એક હોંશિયાર જુગારી અન્યના દ્રવ્યને લઈ લે છે તેવી રીતે પુરાણી છતાં ફરી ફરીને નવા જન્મ લેનારી, પોતાના સૌન્દર્યને તેના તેજ રંગ વડે શોભાવનારી દેવી માનવીઓનાં આયુષ્યને હરી લે છે).

ઉષાને લગતાં જે સૌથી ખુબીદાર સૂક્તો છે તેમાંના એક (૧,૧૧૩) માંથી લીધેલા નીચેના મંત્રો વેદની કવિતાની આ સૌથી સુન્દર કલ્પનાનો વધારે સામાન્ય ચિતાર આપી શકશેઃ—

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्
चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।
यथा प्रसूता सवितुः सवायँ
एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥ १ ॥

* * *

समानो अध्वा स्वस्रोरनन्तः
तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।
न मेथेते न तस्थतुः सुमेके
नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानाम्
अचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।
प्रार्प्या जगद्व्यु नो रायो अख्यत्
उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

* * *

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि
व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।
विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्वः
उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

* * *

व्य१ञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौत्
अप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।
प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैः
ओषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि
चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनाम्
विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वैत् ॥ १५ ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगात्
अप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।
आरैक्पन्थां यातवे सूर्याय
अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६

(સઘળા જ્યોતિમાં શ્રેષ્ઠ એવું આ જ્યોતિ આવ્યું છે; દૂર સુધી પ્હોંચે એવો તેજસ્વી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો છે. સવિતાદેવને જગાડવાને માટે પ્રેરાઇને રાત્રીએ પોતાનું સ્થાન હવે ઉષાને આપ્યું છે...એ બેઉ બ્હેનોનો માર્ગ એકજ છે અને તે અન્ત વિનાનો છે. દેવતાઓનું શિક્ષણ પામેલી એ બ્હેનો અનેક પછી અનેક વારાફરતી એ માર્ગનું પ્રયાણ કરે છે. સુન્દર સ્વરૂપની, જુદા જુદા શરીરની તોપણ એકજ મનની રાત્રી અને ઉષા એ બે બ્હેનો એકબીજા સાથે લડી પડતી નથી, તેમજ

તે વગર કામની બેસી રહેતી નથી. મધુર શબ્દોની પ્રેરનારી પ્રકાશવતી ઉષાદેવી પોતાના તેજ વડે દીપે છે; એણે પોતાના દરવાજાઓ પૂરા ઉઘાડી દીધા છે. આખા જગતને જગાડીને કીમતી વસ્તુઓનું એ આપણને દર્શન કરાવે છે; ઉષાદેવીએ સઘળાં પ્રાણીઓને જગાડયાં છે.......પેલી આકાશની પુત્રી આપણી આગળ દેખાઈ છે; તેજસ્વી વસ્ત્રો જેણે પહેરેલાં છે એવી એ યુવતિને આપણે જોઈ છે. પૃથ્વી ઉપરની સઘળી લક્ષ્મી ઉપર સત્તા ધરાવનારી હે ઉષાદેવી! હે સુભગે! આજે આ સ્થળે હમારા ઉપર તું પ્રકાશ!.........આકાશની જાળીમાં પોતાના પ્રકાશ વડે એ પ્રકાશી રહી છે; એ દેવીએ અંધકારનું કાળું વસ્ત્ર કાઢી નાંખ્યું છે; રાતા અશ્વો વડે આખા જગતને જગાડીને, સારી રીતે જોડાયલા રથમાં બેઠેલી ઉષા આવે છે. પુષ્કળ કીમતી વસ્તુઓ સાથે લઇને આવતી, પોતાના તેજ વડે પ્રકાશતી ઉષા પોતાનાં રશ્મિઓને ચોપાસ ફેલાવે છે. જે અનેક ઉષાઓ ગઈ તેમાંની છેલ્લી, જે તેજોમય ઉષાઓ હજી આવવાની છે તેમાંની પ્હેલી અત્યારે અહીં ઉગી નીકળી છે. ઉઠો! જીવ-પ્રાણ ફરી હમારામાં આવ્યો છે. અંધકાર દૂર ગયો છે, અને જ્યોતિ આવવા માંડયો છે. સૂર્યને ફરવાને માટે એ રસ્તો ખુલ્લો કરે છે; માણસો જ્યાં પોતાનું આયુષ્ય લંબાવે છે ત્યાં આપણે આવી પ્હોંચ્યા છિયે).

આકાશના દેવતાઓમાં "**અશ્વિન્**" એ નામના બે પ્રભાતના દેવતાઓનું ઘણી વાર આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એ આકાશના પુત્રો છે, અને એ હમેશાં જુવાન અને ખુબસુરત દેખાય છે. એ બેઉ એક રથમાં બેસીને ફરે છે. એ રથમાં સૂર્યા નામની યુવતિ પણ એની સાથે બેસે છે. એ રથ પ્રકાશવાળો અને સૂર્યના જેવો છે, અને એ રથના સઘળા ભાગ સુવર્ણના બનેલા છે. જ્યારે છેક મળસ્કું હોય છે, જ્યારે "અંધકાર હજી રાતી ગાયોની વચમાં ઉભેલો હોય છે" ત્યારે એ બેઉ દૃશ્યમાન થાય છે. એઓનો રથ જોડાય છે એટલે ઉષાનો જન્મ થાય છે.

અન્યની વ્હારે ધાનારા દેવતાઓ તરીકે અશ્વિનોના સમ્બન્ધમાં ઘણી વાર્તાઓ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે દુઃખમાત્રથી તેઓ બચાવે છે, પણ ખાસ કરીને સમુદ્રમાંથી વ્હાણમાં લઈ લઈને તેઓ માણસને બચાવે છે. તેઓનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેઓ દેવતાઓના વૈદ્યો છે. તેઓ આંધળાને દેખતા બનાવે છે, અને લંગડાને સાજા કરે

છે. એક નવાઈ લાગે એવી વાર્તા એ છે કે વિશ્પલા નામની એક યુવતિનો કોઈ યુદ્ધમાં પગ કપાઈ ગયો હતો તે વખતે એ અશ્વિનોએ તરત તેને લોઢાનો પગ આપ્યો હતો. ગ્રીક દંતકથામા ઝ્યૂસના છોકરાઓ અને હેલનના ભાઇઓ, "Dioskouroi" નામના બે પ્રખ્યાત ઘોડેસ્વારો આવે છે તેની સાથે આ અશ્વિનોનુ ઘણી બાબતમાં સરખાપણુ જણાય છે. આ બે દેવતાઓની ઉત્પત્તિ વિષે ઘણી સંભવિત લાગે એવી કલ્પનાઓ બે છે ક્યાતો તેઓ જે વખતે ઝાંખુ અજવાળુ હોય છે, અડધો પ્રકાશ અને અડધુ અધારૂં એવું હોય છે તે વખત સૂચવે છે, અથવાતો તેઓ સ્હવારનો તારો અને સાઝનો તારો એ બે વાના સૂચવે છે †

અતરિક્ષના સ્થાનનો મુખ્ય દેવતા ઇન્દ્ર છે ખરેખર વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના લોકોનો પ્રિય અને પ્રજાકીય દેવતા એ છે ઋગ્વેદનો એકચતુર્થાંશ કરતા પણ વધારે ભાગ એને લગતા સૂક્તોમાજ

† પ્રો. ગોલ્ડસ્ટૂકર કહે છે કે અશ્વિનોને લગની દંતકથાઓમા માનુષી અને પ્રકૃતિવિષયક એ પ્રમાણે બે તત્ત્વો ભળેલા છે અશ્વિનોએ વૈદક વગેરેના ચમત્કારો કર્યાં વિષેની જે દંતકથાઓ છે તેમા માનુષી તત્ત્વ આગળ પડતુ જણાય છે, અને તેઓની તેજોમયતા વિષેનુ જ્યા કથન કરવામા આવ્યુ છે ત્યા પ્રકૃતિની સાથે વિશેષ સમ્બન્ધ હોય એમ જણાય છે પ્રકાશના સ્વરૂપમા જેવી ગહનતા જોવામા આવે છે તેવીજ વ્યાધિ મટાડવાની કળામા પણ જોવામા આવે છે અગાઊ કેઈ પ્રખ્યાત ઘોડેસ્વારો થઈ ગયા હતા અને તેઓએ વૈદક વગેરેના અને અદ્ભુત કર્મો કરીને સર્વને ચકિત કર્યાં હતા એવુ અસલના કેટલાક ટીકાકારો માનતા હતા એમ યાસ્કના નીચલા વચનો ઉપરથી માલમ પડે છે —

"तत्काषश्विनौ द्यावापृथिव्याविर्त्येके, अहोरात्रावित्येके, सूर्याचन्द्रमसावित्यके, राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिका '—

(અશ્વિનો તે કોણ ? કેટલાક કહે છે કે 'આકાશ ને પૃથ્વી', કેટલાક કહે છે કે 'રાત ને દિવસ, કેટલાક કહે છે કે 'સૂર્ય ને ચન્દ્ર', અને ઐતિહાસિકો કહે છે કે 'બે પુણ્યશાળી રાજાઓ) અશ્વિનો તે પ્રથમ કોઈ માનવીઓ હશે અને પછી તેઓને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયુ હશે એ ઘણુ સંભવિત જણાય છે અશ્વિનોને પ્રકાશની સાથે સમ્બન્ધ છે એ વિષે કઈ સશય નથી 'અશ્વ' એ સૂર્યનુ ખાસ ચિહ્ન છે અને 'અશ્વિન્' એ નામથીજ એનો પ્રકાશની સાથેનો સમ્બન્ધ સૂચવાય છે અશ્વિનોને સૂર્યાના પતિ કહેવામાં આવ્યા છે સૂર્યા વડે સૂર્યનો આછો આછો પ્રકાશ સૂચવાય છે એ પ્રકાશના જેવા નહીં અજવાળુ અને નહીં અધારૂ એવો જે સમય હોય છે તે અશ્વિનોથી સૂચવાય છે

રોકાયલો છે તે ઉપરથી એ દેવનુ મહત્ત્વ પૂરેપૂરૂ સમજી શકાશે. આગલા જમાનાથી ઉતરી આવેલા એ દેવતાના સમ્બન્ધમાં કવિઓની કલ્પનાના પ્રભાવને લીધે ઘણી દંતકથાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તોપણ ક્યા કુદરતી દેખાવ ઉપર ઇન્દ્ર તરીકેનુ ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યુ છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવુ છે. પ્રધાનપણે ઇન્દ્ર એ મેઘની ગર્જનાઓનો દેવતા છે. વૃત્ર નામના અનાવૃષ્ટિ અથવા અંધકારના અસુર ઉપર એ વિજય મેળવે છે, અને પરિણામે, અગાઉ વાદળાઓમાં ઘેરાઈ ગ્હેલુ પાણી બંધનમાથી છૂટુ થાય છે અથવા સૂર્યનો પ્રકાશ પાછો પ્રાપ્ત થાય છે. આ એની દંતકથાનુ મુખ્ય તત્ત્વ છે. આ દંતકથાને આધારે વૈદિક સમયના ઋષિઓ તેના તેજ વિષય ઉપર ફરી ફરીને વિસ્તાર કરે છે. હાથમાં વજ્ર રાખીને, સોમરસના પાન વડે કરીને પ્રફુલિત થઇને, અને સાધારણ રીતે મરુત્ નામના દેવતાઓને સાથે લઇને ઇન્દ્ર યુદ્ધની તૈયારી કરે છે. પરિણામે ભારે સગ્રામ મચી રહે છે ઇન્દ્ર જે વખતે વૃક્ષના ઉપર પ્રહાર કરતો હોય તેવી રીતે પોતાના વજ્રથી વૃત્રના ઉપર પ્રહાર કરે છે ત્યારે આકાશ અને પૃથ્વી બેઉ ભયને લીધે કપી ઉઠે છે એનુ એ યુદ્ધ ફરી ફરીને ફરતો એને વર્ણવવામા આવ્યો છે. જે કુદરતનો દેખાવ આ દંતકથા વડે સૂચવાય છે તે ફરી ફરીને નજરે પડે છે એ વાતજ આ ફરી ફરીને થતા યુદ્ધના વર્ણનથી સૂચવાય છે એ ખુલ્લુજ છે ઇન્દ્રનાં પરાક્રમો વર્ણવતી વખતે કવિઓ વાવાઝોડાના ભૌતિક તત્ત્વો વિષે સાદા એટલે કલ્પનાના રગથી રગાયા વિનાના વર્ણનો ક્વચિતજ આપે છે 'એ વરસાદ મોકલે છે' એવુ ક્વચિતજ કહેવામા આવે છે, પણ એ પૂરાઈ રહેલા પાણીને અથવા નદીઓને બધનમાથી મુક્ત કરે છે એવુ વારવાર કહેવામા આવે છે વીજળીનો ચમકારો તેને માટે હમેશા "વજ્ર" એ શબ્દજ વાપરવામાં આવે છે, અને વાદળાઓનો ગગડાટ તેને માટે "ગાયોનુ બરાડવુ" અથવા "રાક્ષસની ગર્જના" એવા શબ્દો વાપરવામા આવે છે. વાદળાઓને માટે જુદા જુદા નામો વાપરવામાં આવે છે, જેમકે ગાય, આચળ, ઝરો, ઘડો, અથવા ડોલ એ વાદળાઓને માટે અદ્રિ એટલે "પ્હાડ" એ શબ્દ પણ વાપરવામા આવે છે. એ પ્હાડમા પૂરાઈ રહેલી ગાયોને ઇન્દ્ર છોડી દે છે. વળી, એ પ્હાડ પર રહેનારા અસુરોને ઇન્દ્ર પ્હાડ પરથી નીચે ગગડાવી દે છે એવી રીતે એ પ્હાડો તે ઘણી વાર અસુરોના કિલ્લાઓ (પુર્) બને છે એ કિલ્લાની સખ્યા ૯૦, ૯૯ અથવા ૧૦૦ની ગણાવવામા આવે છે, અને એ કિલ્લાઓને "હાલતા," "શરદ્ ઋતુને લગતા"

"લોઢાના અથવા પત્થરના બનાવેલા" એવી રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. એક મંત્રમાં (૧૦, ૮૯, ૭) ઇન્દ્રને લગતી દંતકથાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આ પ્રમાણે એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે :

जघान वृत्रं स्वधितिर्वनेव
रुरोज पुरो अरदन्न सिन्धून् ।
बिभेद गिरिं नवमिन्न कुम्भम्
आ गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्भिः ॥

(ઇન્દ્રે વૃત્રને હણ્યો, કિલ્લાઓને તોડયા, નદીઓના પ્રવાહને માટે માર્ગ કીધો, ગિરિને ભેદ્યો, અને જે ગાયો હતી તે પોતાના સાથીઓને આપી દીધી).

વૃત્રને લગતી દંતકથા અગત્યની હોવાને લીધે, ઇન્દ્રને ઘણી વખતે "वृत्रहन्" (વૃત્રને હણનારો) એવું ખાસ વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે. ઇન્દ્રને વૃત્રાસુર સાથે યુદ્ધ થયલું તેનું અતિ રસભર્યું વર્ણન જે સૂક્તમાં (૧૧,૩૨) આપવામાં આવ્યુ છે તેમાંથી નીચેના મંત્રો લીધેલા છે:–

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं
यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द
प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

* * *

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं
त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।
आ सायकं मघवादत्त वज्रम्
अहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

* * *

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध
न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च ।
इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्च
उतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

* * *

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम्
काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो
दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ २० ॥

(ઇન્દ્રનાં વીર કર્મો હું ગણાવીશ. જે કર્મો એ વજ્ર ધારણ કરનારાએ કીધાં તે હું ગણાવીશ. એણે અહિને માર્યો, અને પછી પાણીને મુક્ત કર્યાં. પર્વતોની ગુફાઓને એણે ભેદી...વૃષભના જેવા વેગવાળા એ દેવે સોમરસને પસંદ કર્યો; અને ત્રમણાં વાસણોમાં એ રસનું એણે પાન કર્યું. એ ઉદાર દેવે વજ્રને પોતાના તીર તરીકે ઝાલ્યું, અને પેલા પ્રથમ જન્મેલા અહિને એણે માર્યો...વીજળીનો ચળકાટ અથવા મેઘનો ગગડાટ બેમાંથી એક પણ તે વખતે એને કામ લાગ્યાં નહીં. ધુમસ અથવા કરાંઓનો જે વરસાદ એણે વરસાવ્યો તે થકી પણ એનું કંઈ વળ્યું નહીં. જે વખતે ઇન્દ્ર અને અહિનું યુદ્ધ થયું તે વખતે એ ઉદાર દેવે હમેશને માટેનો વિજય મેળવ્યો...કદી ન થોભે એવાં, હમેશાં વહ્યાં કરે એવાં પાણીના મધ્યમાં વૃત્રનું શરીર રહ્યું હતું. વૃત્રના એ છૂપાયલા શરીરને પાણી ઘસડી જાય છે. ઇન્દ્રનો જે શત્રુ હતો તે હમેશના અંધકારમાં સૂતો).

પાણી છૂટાં થવાના કર્મની સાથે પ્રકાશની અને સૂર્યની પ્રાપ્તિ થવાના કર્મને ગાઢો સમ્બન્ધ છે. એથી આપણા વાંચવામાં આવે છે કે ઇન્દ્રે જે વખતે વૃત્રાસુરને પોતાના વજ્ર વડે હણ્યો, અને માનવીના ઉપયોગને માટે જે વખતે પાણીને એણે બંધનમુક્ત કર્યાં તે વખતે સૂર્યને એણે સર્વથી દેખાય તેવી રીતે આકાશમાં મૂક્યો; અથવાતો, જે

વખતે ઇન્દ્રે એ અસુરને અંતરિક્ષમાંથી ઉડાવી દીધો તે વખતે સૂર્ય પોતાના સંપૂર્ણ પ્રકાશ સાથે ખીલી રહ્યો.

કુદરતી રીતે ઇન્દ્ર તે યુદ્ધનો દેવતા પણ કહેવાયો, અને પૃથ્વીના શત્રુઓની સાથે યુદ્ધના પ્રસંગોમાં બીજા કોઈ પણ દેવના કરતાં એનું વિશેષ આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એક કવિના શબ્દમાં કહીએ તો, આર્ય વર્ણનું એ રક્ષણ કરે છે અને કાળી ચામડીને એ તાબે કરે છે. બીજો કવિ કાળી ચામડીનાં ૫૦,૦૦૦ માણસોને એણે વિખેરી નાંખ્યાં અને તેઓના કિલ્લાઓને એણે ભાંગી નાંખ્યા તેટલા માટે એની સ્તુતિ કરે છે. એનાં યુદ્ધોને માટે "गविष्टि" (ગાયની ઇચ્છા) એ શબ્દ ઘણી વાર વાપરવામાં આવે છે.

ઇન્દ્રના મહત્ત્વની સ્તુતિ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેના નમૂના તરીકે નીચલા બે મંત્રો (મં. ૨, સૂ. ૧૨) ઠીક થઈ પડશેઃ--

यः पृ॑थि॒वीं व्यथ॑माना॒मदृं॑ह॒त्
यः पर्व॑ता॒न्प्रकु॑पिताँ॒ अर॑म्णात् ।
यो अ॒न्तरि॑क्षं विम॒मे वरी॑यो
यो द्याम॑स्तभ्ना॒त्स जना॑स॒ इन्द्रः॑ ॥ २ ॥

* * *

द्यावा॑ चिदस्मै पृथि॒वी न॑मेते॒
शुष्मा॑च्चिदस्य॒ पर्व॑ता भयन्ते ।
यः सो॑म॒पा नि॑चि॒तो वज्र॑बाहु॒
र्यो वज्र॑हस्तः॒ स जना॑स॒ इन्द्रः॑ ॥१३॥

(ધ્રૂજતી પૃથ્વીને જેણે સ્થિર કીધી, પ્રકુપિત પર્વતોને જેણે શાન્ત બનાવ્યા, અંતરિક્ષના વિસ્તારનું જેણે માપ લીધું, અને આકાશને જેણે ટેકો આપ્યો-તે ઇન્દ્ર છે, ઓ માણસો !...આકાશ અને પૃથ્વી જાતે એની આગળ નમી રહે છે, પર્વતો પણ એનું બળ જોઈને બ્હીએ

છે; જે સોમરસનો પીનારો છે, જેના બાહુમાં વજ્ર છે, જેના હસ્તમાં વજ્ર છે, તે ઇન્દ્ર છે, ઓ માણસો!)

ઇન્દ્રની પ્રકૃતિમાં માનવતાનું તત્ત્વ વિશેષ ખિલવવામાં આવ્યું છે તેને લીધે એ પ્રકૃતિમાં કંઇક અનીતિનાં લક્ષણો પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ દીઠામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પોતાના પિતાનું ખૂન અથવા ઉષાના રથનો વિનાશ એવાં સ્વચ્છન્દ ઉન્મત્તાઇનાં કર્મોમાં કેટલીક વાર એ આનન્દ માને છે. એને સોમરસનો ખાસ પ્રેમ છે, અને યુદ્ધનાં પરાક્રમો કરવાનું જોમ એનામાં આવે તેટલા માટે પુષ્કળ સોમરસ પીતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એક આખું સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૧૧૯) ઇન્દ્રના સ્વગત ભાષણથીજ ભરેલું છે. એ સૂક્તમાં સોમરસનું પાન કરીને ઉન્મત્ત બનેલો ઇન્દ્રદેવતા પોતાની મહત્તા અને પોતાના બળની બડાશ હાંકે છે. એ સૂક્તમાં કવિત્વની કંઈ ખુબી નથી, તોપણ છાકટપણાથી મગજ ઉપર જે અસર થાય છે, ખાસ કરીને બડાશ હાંકવાની પ્રવૃત્તિનો જે ઉદ્‌ભવ થાય છે તેનું સાહિત્યમાં અપાયલું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વર્ણન એ હોવાથી એ સૂક્ત આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. ઇન્દ્રનાં આવાં આવાં કર્મોની નીતિ અનીતિનો વિચાર કરતી વખતે એટલું આપણે ભૂલી જવું ન જોઇએ કે વૈદિક સમયના કવિઓની દૃષ્ટિએ સોમરસનું પાન કર્યાનો આનન્દ મેળવવો એ એક ધાર્મિક કૃત્ય ગણાતું હતું.

અવસ્તામાં એક દૈત્ય તરીકે ઇન્દ્રનું નામ વપરાયલું દીઠામાં આવે છે. **વેદમાં** એને માટે વપરાયલું ખાસ વિશેષણ, **वृत्रहन्**, તે **અવસ્તામાં** વિજયના દેવને માટે વેરેથ્રઘ્ન એ સ્વરૂપે વાપરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી, વૈદિક સમયના **વૃત્રને** હણનારા અને વિજય મેળવનારા દેવને મળતો આવે એવો કોઈ દેવતા **હિન્દુસ્તાનના** અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે એવું માનવાને મજબૂત કારણ મળે છે.

વરુણ અને ઇન્દ્ર, જેનું મહત્ત્વ **ऋग्वेद**ના વિશેષ પ્રાચીન સમયમાં લગભગ સરખુંજ હતું, તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સરખામણી કરતાં એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે વખતે **હિન્દુસ્તાનના** અને ઇરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે વરુણનું ગૌરવ વિશેષ હતું, પણ **વેદના**

પાછલા સમયમાં એની પદવી ઇન્દ્રના કરતાં ઉતરતી ગણાવા માંડી હતી.§ એથી ઉલટું, ઇન્દ્ર તે બ્રાહ્મણો અને રામાયણ-મહાભારતના ગ્રન્થોમાં હિન્દુસ્તાનના સ્વર્ગનો મુખ્ય દેવતા થઈ પડ્યો, અને પુરાણસમયની ત્રિમૂર્તિ, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ, તેના કરતાં જોકે એની પદવી ઉતરતી છે, છતાં પુરાણમાં પણ સ્વર્ગના મુખ્ય દેવતા તરીકેની પદવી એણે સાચવી રાખી છે.

અંતરિક્ષના ઉતરતા વર્ગના દેવતાઓમાંથી ઓછામાં ઓછા ત્રણ વીજળીની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા છે. એમાંનો એક ત્રિત નામનો દેવતા છે, તે બહુ પરિચિત નથી, અને ऋग्वेदના છુટક છુટક મંત્રોમાંજ તેનું નામ દીઠામાં આવે છે. એ નામનો અર્થ "ત્રીજો" (યાવની ભાષાનો "ત્રિતો-સ") એવો થતો હોય એમ લાગે છે. અગ્નિનું વીજળી તરીકેનું સ્વરૂપ તે ત્રીજું છે એમ એ નામથી સૂચવાય છે. એ નામની સાથે "आप्त्य" એ વિશેષણ ઘણી વાર લગાડવામાં આવે છે તેનો

§ પ્રો. રૉથે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઋગ્વેદનું દશમું મંડલ, જે મોડું રચાયલું છે, તેમાં એક પણ વરુણનું સૂક્ત જોવામાં આવતું નથી. અગાઉ જે દેવને આખી ઈંડો-યુરોપીયન પ્રજા માન આપતી હતી તે દેવ-'વરુણ,' 'ઓરમઝદ્', 'ઉરેનૉસ'-નું ગૌરવ ધીરે ધીરે ઘટતું ગયુ અને માત્ર સમુદ્રના દેવ તરીકેજ તેની ગણના થવા લાગી એથી ઉલટું, ઇન્દ્ર જેનું ઈંડો-યુરોપીયન સમયમાં નામ સરખું જોવામાં આવતુ નથી તેનું મહત્ત્વ હદ બહારનું વધી ગયુ અને તે સ્વર્ગનો મ્હોટામા મ્હોટો દેવતા ગણાતો થયો. પ્રો. બેન્ફીનુ માનવું એવું છે કે ઇન્દ્રની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ તે વરુણને સ્થાને નહીં, પણ દ્યૌસને સ્થાને વધતી ગઈ ઈંડો-યુરોપીયન પ્રજાને સૂર્યના સુખકર પ્રકાશની ઘણી કિંમત હતી તેથી તેઓ "द्यौष्पितर्"ને-જ્યુપિટરને-માન આપતા. ("द्यौस्" એ શબ્દ "दिव्" એટલે "પ્રકાશવું" એ ઉપરથી નીકળ્યો છે). પણ હિન્દુસ્તાનમા જઈ વસનારા લોકોને સૂર્યની સખ્ત ગરમી આનન્દ આપે એમ હતુ નહીં, તેથી તેઓ વરસાદ આણનારા દેવ તરીકે ઇન્દ્રને (स्यन्द् એટલે "ટપકવું") માન આપવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે "द्यौस्"ને સ્થાને 'इन्द्र'ની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ, અને ગ્રીસ તથા રોમના લોકો "જ્યુપિટર"ને જેટલું માન આપતા તેટલું માન "द्यौष्पितर्"ને હિન્દુસ્તાનમા મળ્યુ નહીં ગમે તેમ હોય, પણ એટલું નક્કી છે કે વેદના સમયમાં ઇન્દ્રનું માન જેમ જેમ વધતુ ગયુ તેમ તેમ "द्यौस्"નુંજ નહીં, પણ "वरुण"નું માન પણ ઓછું થતું ગયુ

સાહિત્યમાં એની ઉગ્રતા એથી પણ વિશેષ દીઠામાં આવે છે: "**शिव**" એવું મંગલ વચન **ऋग्वेद**માં પણ એના વિષે વપરાયલું છે, અને બીજા વેદોમાં જોકે એ વચન એના એકલાનેજ માટે વપરાયલું છે એમ નથી, તોપણ તે એના સમ્બન્ધમાં ઘણી વાર વપરાયલું જોવામાં આવે છે. વેદ પછીના સમયમાં તો "**शिव**" એ એનું ચોક્કસ નામજ થઈ ગયું. નિઃસંશય, રુદ્રદેવ તે કોઈ અસુરની પેઠે કેવળ દુઃખકર્તા નથી. દુઃખમાંથી બચવાને માટે, એટલુંજ નહીં પણ સુખની પ્રાપ્તિને માટે, માનવી અને પશુના કલ્યાણને માટે એની યાચના કરવામાં આવે છે. એની રોગનિવારક શક્તિનું વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય તરીકે એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

ऋग्वेदના દેવતાઓમાં **मरुत्** એ નામના દેવતાઓ પણ આગળ પડતા છે. "સાતથી ત્રણ ઘણા" અથવા "સાઠથી ત્રણ ઘણા" દેવતાઓનું એ મંડળ બનેલું છે. એ દેવતાઓનો પિતા **रुद्र** છે અને એની માતા **पृश्नी** છે. જન્મપ્રસંગે તેઓને અગ્નિની સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે, અને એક સ્થળે "વિદ્યુતના હાસ્યથી ઉત્પન્ન થયલા" એવા વિશેષણથી તેઓને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. એ જુવાન લડવૈયાઓના હાથમાં ભાલાઓ હોય છે અને તેઓએ પોતાના મસ્તક ઉપર ટોપ પહેરેલો હોય છે. સુવર્ણના અલંકારો, મુખ્યત્વે કરીને હાથનાં અને પગનાં કડાંઓ તેઓએ ધારણ કર્યા હોય છે:—

द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त खादिनो
व्यभ्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।

(આકાશ જેમ તારાઓ વડે પ્રકાશે છે તેમ મરુત્ દેવતાઓ પોતે જે કડાં પહેરેલાં છે તે વડે પ્રકાશે છે. અભ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયલી વીજળીની પેઠે તેઓનો મોકલેલો વરસાદ ચળકે છે.)

વીજળીથી પ્રકાશતા સુવર્ણરથમાં તેઓ વિરાજે છે, અને વીજળીને તેઓ પોતાના કર વિષે ધારણ કરે છે:-

अर्व रमयन्त विद्युतः पृथिव्याम्
यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवान्ति ॥

(જે વખતે મરુત્ દેવતાઓ ઘૃતનું સિંચન કરે છે તે વખતે વીજળીઓ નીચેની પૃથ્વી તરફ જોઈને હસે છે).

તેઓના રથને જે ઘોડાઓ જોડયા હોય છે તે કાબરચીતરા હોય છે, અને એક સ્થળે, પવનોને પોતાના રથ સાથે તેઓએ જોડયા હોય એવી રીતનું વર્ણન આવે છે.

મરુત્ દેવતાઓ સિંહના જેવા અથવા જંગલી ડુક્કરના જેવા વિકરાળ અને ભયંકર હોય છે. પોતાના રથનાં ચક્ર વડે કરીને તેઓ પર્વતોને ભાંગી નાંખે છેઃ—

वर्पन्ति मरुतो मिहम्
प्र वेपयन्ति पर्वतान् ।
यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥

(જે વખતે વાયુને સાથે લઈને મરુતો પોતાના માર્ગમાં પ્રયાણ કરે છે તે વખતે તેઓ ધુમસ ફેલાવી દે છે અને પર્વતોને કંપાવી મૂકે છે)

વનના પક્ષિઓને તેઓ વિદારે છે અને વિકરાળ હાથીઓની પેઠે તેઓ વનનો વિનાશ કરે છેઃ—

वनो चिदुग्रा जिहते नि वो भिया
पृथिवी चिद्रेजते पर्वताश्चित् ।

(હે ઉગ્ર દેવતાઓ! તમારા ભયથી વન પણ નીચાં નમે છે, અને પૃથ્વી પોતે, પર્વત પણ કંપી રહે છે).

વરસાદ પાડવો એ મરુત્ દેવતાઓનું એક મુખ્ય કર્મ છે. તેઓએ વરસાદ રૂપી વસ્ત્ર પહેર્યું હોય છે, અને વરસાદનાં ઝાપટાં વડે સૂર્યના નયનને તેઓ બંધ કરી દે છે. પૃથ્વી ઉપર તેઓ દધ રેડે છે; તેઓ ઘૃતનું સિંચન કરે છે; ગર્જના કરતાં અપાર ઝરણાંઓને તેઓ વહેતાં કરે છે; પૃથ્વીને તેઓ મારક રસ વડે ભીની કરે છે; સ્વર્ગની ડોલને તેઓ ઢાળવી નાંખે છેઃ—

प्रति ष्टोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो
यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।

(જે વખતે અભ્રની વાચા તેઓ વદે છે તે વખતે નદીઓ તેઓના રથચક્રના ધ્વનિને અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ કાઢે છે).

પવનોના અવાજોને ઉદ્દેશીને મરુતને ઘણી વાર ગવૈયાઓ કહેવામાં આવ્યા છે, અને ગવૈયાઓ તરીકે અસુરની સાથે યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને તેઓ મદદ કરે છે. ખરેખર, સ્વર્ગના સઘળા સંગ્રામોમાં તેઓ હમેશાં ઇન્દ્રની સાથે રહે છે.

वायु અથવા वात એ નામનો પવનનો દેવતા ऋग्वेदમાં બહુ આગળ પડતો જણાતો નથી. એનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય એવાં આખાં સૂક્તો ત્રણજ દીઠામાં આવે છે. પવન ઉપર જે ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે वायु એ નામના દેવતામાં વિશેષ ખિલવવામાં આવ્યું છે. वायु એ દેવતા ઘણુંખરૂં ઇન્દ્રની સાથે જોડાયલો હોય છે, અને वात એ દેવતા पर्जन्य, જે વરસાદનો દેવતા છે અને જેમાં માનુષીપણાનાં લક્ષણો ઓછાં સ્પષ્ટ દીઠામાં આવે છે, તેની સાથે જોડાયલો હોય છે. वायु એ વિચારના જેવો ઉતાવળો છે અને એની ગર્જના કરવાની શક્તિ ભારે છે. એના તેજોમય રથને રાતા અશ્વો જોડવામાં આવ્યા હોય છે. એ રથની બેઠક સુવર્ણમય છે અને એ અંતરિક્ષ સુધી પહોંચે છે. એ રથમાં બેસતી વખતે ઇન્દ્ર એનો સાથી હોય છે. "वात" એટલે પવન એ સામાન્ય અર્થમાં વધારે સ્થૂલ રીતે પણ એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. वा એટલે "વાવું" એ ક્રિયાપદ ઉપરથી वात એ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. એ નામની સાથે ઘણી વાર એ ક્રિયાપદ વાપરવામાં આવ્યુ છે. એ વાય છે અને રુદ્રની પેઠે એ વ્યાધિ મટાડે છે અને આયુષ્ય વધારે છે; કારણ કે અમરતાનો ભંડાર એના ઘરમાં છે. એની સ્તુતિ કરનારા એક ટૂંકા સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૧૬૮) કવિ એનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે—

वातस्य नु महिमानं रथस्य
रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्
उतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १

*　　*　　*

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो
न नि विंशते कतमच्चनाहः ।
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा
क्व स्विज्जातः कुत आ बभूव ॥ २

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो
यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं
तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४

(વાતના રથનો મહિમા હું હવે ગાઇશ; એ રથ ખડખડાટ કરતો ચાલ્યો જાય છે, એનો અવાજ તે ગર્જનાના જેવો છે; આકાશને અડકે એવો એ રથ રાતો પ્રકાશ પાડતો ચાલ્યો જાય છે; પૃથ્વી ઉપરની ધૂળને ઉરાડતો એ રથ આગળ વધ્યો જાય છે....અંતરિક્ષમાં પોતાને માર્ગે ધસ્યો જનારો એ કોઈ પણ દિવસ થોભતો નથી; પ્રથમ ઉત્પન્ન થયલો, નિયમને ન્હાનારો, પાણીનો મિત્ર,–એ કહો! ક્યાં આગળ જન્મ્યો હશે? કહો! ક્યાં આગળથી એ આ તરફ આવ્યો હશે? દેવતાઓનો આત્મા, અને આખા જગતનો બાળક, આ દેવતા પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ભટકે છે. એનો ઘોષ સંભળાય છે, પણ એનું રૂપ કદી દેખાતું નથી. એ વાતની હવિ વડે કરીને આપણે સેવા કરીએ).

અંતરિક્ષનો બીજો દેવતા પર્જન્ય તે વરસાદનો દેવતા છે. ત્રણજ સૂક્તોમાં એનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે અને ઋગ્વેદમાં ત્રીસેક વખતજ એનું નામ દેવામાં આવ્યું છે. કેટલાક મંત્રામાં એ નામનો "વરસાદનું વાદળું" એટલોજ અર્થ થાય છે; તેથી વરસાદના તોફાનની

સાથેનો એ દેવતાનો ગાઢો સમ્બન્ધ હમેશાં જણાઈ આવે છે. એ વરસાદના વાદળાને ઘણી વાર આંચળ, ડોલ અથવા પાણીની મસક એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પર્જન્યને ઘણી વાર વૃષભની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. વરસાદને પાડવો એ એનો ખાસ ગુણ છે. એની પ્રવૃત્તિનું નીચલા મંત્રોમાં ઘણું આબેહૂબ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. (મં. ૫, સૂ. ૮૩):—

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो
विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो
यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्
आविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ अह ।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते
यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं नभः ॥ ३

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः
उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४

* * *

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धाः
उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिं सुकर्ष विषितं न्यञ्चम्
समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥ ७

(વૃક્ષોને એ તોડી નાખે છે અને રાક્ષસોને એ મારી નાખે છે, આખુ જગત્ એ મહા વજ્રના ધારણ કરનારથી બ્હીએ છે જે વખતે ગર્જના કરતો પર્જન્ય નઠારા કર્મ કરનારાઓનો વિનાશ કરે છે તે વખતે નિરપરાધી મનુષ્ય પણ એ બળવાન્ દેવથી આઘો ન્હાસે છે રથ ચલાવનારો જેની રીતે પોતાની ચાબુક લગાવીને ઘોડાઓને દોડાવે છે તેની રીતે વરસાદના દૂતોને એ સપાટાબંધ ચાલતા પ્રકટ કરે છે. જે વખતે પર્જન્યદેવતા આકાશને વરસાદના વાદળાઓથી ભરી નાખે છે તે વખતે દૂરથી પણ સિંહની ગર્જનાઓના ઘોષ અને પ્રતિઘોષ સભળાય છે વાયુ જોરથી વાય છે, વીજળીઓ પૃથ્વી પર પડે છે, ઓષધિઓ ઊગી નીકળી છે, આકાશમાર્ગમાથી પાણી વહુ જાય છે, જે વખતે પર્જન્યદેવતા પૃથ્વીને પોતાના રેત વડે સચેત કરે છે તે વખતે આખા જગતને માટે અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે હે પર્જન્ય ! તુ અવાજ કર ! તુ ગર્જના ચલાવ ! તુ ગર્ભ મૂક ! જલભર્યા રથ વડે કરીને તુ હમારી આસપાસ ફરી વળ ! છોડી નખાયલી મસકને તુ પૃથ્વી તરફ નીચી ખેંચ ! પાણી રેડીને ઉંચા અને નીચા સ્થાનકોને તું એકસરખા બનાવી દે !)

"आप "(પાણી)ની ऋग्वेदના ચાર સૂક્તોમા દેવી તરીકે સ્તુતિ કરવામા આવી છે પણ એ સ્થળે જે ચેતનતારોપણ કરવામા આવ્યુ છે તે 'आप '(પાણી)ને વર આપનારી અને યજ્ઞમા પધારનારી માતાઓ, યુવતિઓ અને દેવીઓ તરીકે કલ્પવા ઉપરાત વિશેષ આગળ વધેલુ જણાતુ નથી માતા તરીકે એ દેવીઓ અગ્નિને જન્મ આપે છે, અને વિદ્યુત્ સ્વરૂપે પ્રકટ થતા અગ્નિને માટે अपां नपात् "પાણીનો પુત્ર" એવા શબ્દો વાપરવામા આવે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે એ દિવ્ય પાણી અપવિત્રતાને દૂર કરે છે, અને નીતિના દોષો,-અત્યાચારના પાપો, શાપ દીધાનુ પાપ, જૂઠું બોલ્યાનું પાપ,-એ સર્વના કલકમાથી દૂર થવાને માટે પણ એનુ આવાહન કરવામા આવે છે એ દેવીઓ વ્યાધિને મટાડે છે, લાબુ આયુષ્ય આપે છે, અને અમરતા બક્ષે છે સુન્દર યુવતિઓના સાથમા કોઈ યુવાન પુરુષને જેવો આનન્દ મળે તેવો આનન્દ આ દેવીઓના સાથમા સોમને મળે છે, એ સોમ પ્રણયી પુરુષની પેઠે એ દેવીઓની પાસે આવે છે, એ યુવતિઓ આ યુવાનને નમન કરે છે.

ऋग्वेदમાં કેટલીક નદીઓ ઉપર દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. એક સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૭૫)માં સિન્ધુ નદીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, ત્યારે એક બીજા સૂક્ત (મં. ૩, સૂ. ૩૩)માં विपाश् અને शुतुद्री એ બે નદીઓનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. પણ સરિતાદેવીઓમાં સૌથી અગત્યની તો सरस्वती છે. ત્રણ આખાં સૂક્તોમાં અને બીજા ઘણા છૂટક છૂટક મંત્રોમાં એ દેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. બીજી નદીઓના કરતાં આ નદીના સમ્બન્ધમાં ચેતનત્વારોપણ ઘણું આગળ વધેલું છે; તે છતાં એ દેવીનો નદીની સાથે જે સમ્બન્ધ છે તે કદી પણ કવિઓની લક્ષ બહાર ગયો નથી. એ દેવી સઘળી માતાઓમાં, સઘળી નદીઓમાં, અને સઘળી દેવીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. એના હૃદયના અખૂટ ઝરણામાંથી દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ નીકળે છે અને એ લક્ષ્મી, સંપત્તિ, આરોગ્ય અને પ્રજા એ સઘળાં વાનાં આપે છે. એક કવિ એ દેવીને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે "ત્હારાથી વિખૂટો પાડીને કોઈ અજાણ્યા મુલકમાં તું મ્હને મોકલીશ નહીં." "આકાશમાંથી, મ્હોટા પર્વત પરથી નીચે ઉતરીને તું યજ્ઞ સમીપ હાજર થા" એવી એને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આવાં આવાં વચનો ઉપરથીજ વેદ પછીના સમયની દંતકથાઓમાં ગંગાવતરણની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો હશે. ऋग्वेदમાં સરસ્વતીનું નદીની દેવી તરીકેજ આવાહન થયું છે, પણ બ્રાહ્મણોમાં वाच् , એટલે વાણીની દેવી, તેની સાથે એની એકતા સાધવામાં આવી છે; અને વેદ પછીના સમયની દંતકથાઓમાં વક્તૃત્વ અને વિદ્યાની દેવી તરીકે એનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને એને બ્રહ્માની સ્ત્રી તરીકે ગણવામાં આવી છે.

पृथ्वी, એ દેવી द्यौस्થી છૂટી પડેલી ભાગ્યેજ દીઠામાં આવે છે. ત્રણ મંત્રના એકજ ટૂંકા સૂક્તમાં (મં. ૫, સૂ. ૮૪) એની એકલીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એ સૂક્તમાં પણ એની સ્તુતિ કરતી વખતે એના પતિ द्यौस् (આકાશ)ને લગતાં વચનો આણ્યા વિના કવિથી રહેવાયું નથી:—

> दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्
> क्ष्मया दर्धर्ष्योजसा ।
> यत्ते अभ्रस्य विद्युतो
> दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥

(જે વખતે ત્હારા વાદળની વીજળીઓમાંથી વરસાદ આકાશ પરથી નીચે પડે છે તે વખતે દઢ રહીને તું ત્હારા બળ વડે કરીને વનસ્પતિઓને ભૂમિસરસાં ટકાવી રાખે છે).

પૃથ્વી એ દેવતામાં જે ચેતનત્વારોપણુ થયલું છે તે કેવળ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંજ છે, અને સ્થૂલ પૃથ્વીના જે ગુણો છે તેજ એ દેવીના ગુણો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

પૃથ્વી પરનો સૌથી અગત્યનો દેવતા **અગ્નિ** છે. ઇન્દ્ર સિવાય વેદના સઘળા દેવતાઓમાં એનું સ્થાન સૌથી વધારે અગત્યનું છે. ૨૦૦ કરતાં પણ વધારે સૂક્તોમાં એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. યજ્ઞનો પ્રદીપ્ત થયલો દેવતા, જે વેદની સઘળી વિધિવિષયક કવિતાનુ મુખ્યબિન્દુ છે, તેના ઉપર જે ચેતનત્વારોપણુ કરવામાં આવ્યું હોય તે તરફ ઋષિઓનું ધ્યાન સૌથી વિશેષ રોકાય એ સ્વાભાવિકજ છે. **અગ્નિ** (લૅટિન, ઇગ્નિ-સ) એ મૂળતત્ત્વનું સાધારણુ નામ પણુ છે, એટલે એ દેવતા ઉપર મનુષ્યના ગુણોનું આરોપણુ સ્હેજસાજજ થયલું દીઠામાં આવે છે. એ દેવતાના શરીરના જે વિભાગો વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનો પાર્થિવ અગ્નિ, ખાસ કરીને યજ્ઞના અગ્નિ સાથેનો સમ્બન્ધ ઉઘાડો માલમ પડી આવે છે. અગ્નિમાં ઘૃતનું હવિ નાખવામાં આવે છે તે ઉપરથી અગ્નિને "**घृतपृष्ठ**" "**घृतप्रतीक**" "**घृतकेश**" એવાં નામથી બોલાવવામાં આવે છે. વળી એને "**शोचिष्केश,**" જ્વાલારૂપી કેશવાળો, એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે, અને એને "**हरिश्मश्रु**" સુનેરી દાઢીવાળો, એમ પણ કહેવામાં આવે છે. એના દાંતો તીણા છે (**तिग्मजम्भ**), ચળકતા છે (**शुचिदन्त**), સુવર્ણના છે (**हिरण्यदन्त**), લોઢાના છે (**अयोदंष्ट्र**), અને એનાં ડાચાંઓ સળગતાં છે. એની જીભ અથવા જીભો વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. ઘણી વાર એને અશ્વની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. કેટલેક સ્થળે તો એને માટે "અશ્વ" એ નામજ વાપરવામાં આવ્યુ છે. યજ્ઞને દેવતાઓની આગળ પ્હોંચાડવાને માટે યજ્ઞની ધુંસરી સાથે એ અશ્વને જોડવામાં આવે છે. વળી ઘણી વાર એને-પક્ષી સાથે પણ સરખાવવામાં આવે છે. એને પાંખો છે, અને એ પાંખો વડે ઝપાટાબંધ ઊડતો ઊડતો એ દેવતાઓની આગળ પ્હોંચી જાય છે. પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત વડે વનનાં વન એ ખાઈ જાય છે, વનનાં વન

એ ચાવી, નાંખે છે. એનો પ્રકાશ ઉષા અથવા સૂર્યનાં કિરણોના જેવો છે, અને એ પ્રકાશ જળભરી વાદળીની વીજળીઓને મળતો આવે છે; પણ એનો પંથ અને એનાં રથચક્રો એક શ્યામ વર્ણનાં છે, અને એના ઘોડાઓના પગનાં જે ચિહ્ન પડે છે તે પણ શ્યામ વર્ણનાં હોય છે. પવનથી પ્રેરાઈને આખા વનમાં એ ફેલાઈ વળે છે. જંગલો ઉપર એ ચઢાઈ કરે છે અને પૃથ્વીના કેશને એ કાપી નાંખે છે. હજામ જેવી રીતે દાઢી સાફ કરી નાંખે તેવી રીતે એ પૃથ્વીના કેશને કાઢી નાંખે છે. એની જ્વાળાઓ તે સમુદ્રનાં ગાજતાં મોજાંઓના જેવી છે. વનનાં વૃક્ષો ઉપર એ જે વખતે ચઢાઈ કરે છે તે વખતે એ ગોધાની પેઠે બરાડે છે; ઘાસનું ભક્ષણ કરનારા તનખાઓ જે વખતે ઊડે છે તે વખતે તેનો અવાજ સાંભળીને પક્ષીઓ પણ ગભરાઈ જાય છે. કોઈ સ્તંભને ઊભો કરનારા માણસની પેઠે એ પોતાના ધૂમ વડે કરીને આકાશને ટકાવી રાખે છે; અને "**धूमकेतु**", એટલે ધૂમ એ જેની નિશાની છે તે, એ એનું એક ખાસ વિશેષણ છે. એ એક તેજોમય રથમાં બેસીને જાય છે. તે રથને બે અથવા વધારે ઘોડાઓ જોડ્યા હોય છે. તે ઘોડાઓ રાતા અથવા પીળા રંગના હોય છે અને પવન તેમને ધકેલે છે. દેવતાઓને બોલાવી લાવવાને માટે એ ઘોડાઓ એ પોતાના રથ સાથે જોડે છે, કારણ કે એ યજ્ઞનો સારથિ છે.

એના જુદા જુદા જન્મો, એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો, અને એનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો વિષે લખવામાં કવિઓ આનન્દ માને છે. બે અરણીઓના ઘર્ષણથી અગ્નિની નિત્ય ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિષે પણ તેઓ વારંવાર લખે છે. એ અરણીઓ એનાં માબાપ છે. જેને ઝાલવો મુશ્કેલ પડે એવા નવા બાળકને એ અરણીઓ જન્મ આપે છે. સૂકાં કાષ્ઠમાંથી એ દેવતા જીવતો ઉત્પન્ન થાય છે; એ બાળક જેવું જન્મે છે તેવું તરતજ પોતાનાં માબાપનું ભક્ષણ કરે છે. ઉભાં કાષ્ઠને ચક્કર ચક્કર ફેરવવામાં જે દશ આંગળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે દશ યુવતિઓ વડે એનો જન્મ થયલો કહેવામાં આવ્યો છે. અગ્નિ એ "બળનો પુત્ર" (**सहसस्पुत्र**) છે, કારણ કે અગ્નિ સળગાવવાને માટે બળથી ઘર્ષણ કરવાની જરૂર પડે છે. યજ્ઞને માટે દરરોજ સ્હવારે અગ્નિ સળગાવવામાં આવે છે તેથી અગ્નિને "**उषर्बुध्**" (સ્હવારના પ્હોરમાં ઉઠનારો) કહેવામાં આવ્યો છે. વળી એજ કારણથી એને સઘળા દેવતાઓમાં "**कनिष्ठ,**"

ન્હાનામાં ન્હાનો, કહેવામાં આવ્યો છે. પણ એ ઘરડો પણ છે; કારણ કે સૌથી પ્હેલો યજ્ઞ ચલાવનાર એ હતો. એ પ્રમાણે એકજ મંત્રમાં "જૂનો" અને "ઘણો ન્હાનો" એ બેઉ વિશેષણો એકી વખતે એને માટે વપરાયલાં દીઠામાં આવે છે.

વળી અંતરિક્ષનાં પાણીમાંથી પણ અગ્નિનો ઉદ્‌ભવ થયો છે, અને એ આકાશમાંથી આણવામાં આવ્યો હતો એવું એના વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર, અંતરિક્ષમાં, અને આકાશમાં, એ પ્રમાણે અગ્નિનો જન્મ થયો હોવાથી એનું ત્રણ પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. દેવતાઓએ એને ત્રણ પ્રકારનો બનાવ્યો, એના ત્રણ જન્મ છે, અને એનાં સ્થાન પણ ત્રણ છે. "આકાશમાંથી પ્રથમ અગ્નિનો જન્મ થયો, બીજી વખત આપણા લોકમાં (માણસોમાં) એનો જન્મ થયો, અને ત્રીજી વખત પાણીમાં એનો જન્મ થયો." પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયની હિન્દુસ્તાનની આ ત્રિમૂર્તિ એ વેદના સમયની ઘણી ગહન ચર્ચાઓના પાયારૂપ હોવાથી અગત્યની છે. સૂર્ય, વાયુ, અને અગ્નિ, જેને ત્રણે લોકમાં વ્હેંચાઈ ગયલા જણાવવામાં આવ્યા છે તે પાછલા સમયની ऋग्वेदની ત્રિમૂર્તિ, એટલુંજ નહીં પણ સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને અગ્નિ, જે ऋग्वेदના સમયના નહીં તોપણ જૂના છે, તે ત્રિમૂર્તિ એ બેઉનો મૂળ નમૂનો આ ત્રિમૂર્તિ ઉપરથી લેવાયો હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ પાછલા સમયની હિન્દુઓની ત્રિમૂર્તિનું મૂળ પણ આ ત્રિમૂર્તિમાં હોય એ પણ ઘણું બનવા જોગ છે. અગ્નિઓની આ ત્રિમૂર્તિ ઉપરથીજ યજ્ઞના એકજ અગ્નિના ત્રણ વિભાગ પાડવાનો વિધિ, જે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉત્પન્ન થયો હોય એમ માનવાને કારણ છે. એ ત્રિમૂર્તિ વડેજ અગ્નિના ત્રણ વિભાગ પાડવાના વિધિનો ખુલાસો મળી શકે છે.

પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિઓની અનેકતાને લીધે અગ્નિને અનેક જન્મવાળો પણ કહેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે દરેક કુટુમ્બમાં અને દરેક ઘરમાં એનો નિવાસ હોય છે. જુદે જુદે સ્થળે એ સળગાવવામાં આવ્યો હોય છે, છતાં એ એકનો એકજ હોય છે; જુદે જુદે સ્થળે વેરાયલો હોવા છતાં એ એકનો એકજ રાજા છે. શાખાઓ જેમ વૃક્ષની સાથે જોડાયલી હોય છે તેમ બીજા અગ્નિઓ એની સાથે જોડાયલા હોય છે. જુદાં

જુદાં દિવ્ય સ્વરૂપો એ ધારણ કરે છે, અને એનાં નામો અનેક છે, પણ સઘળા દેવતાઓનો સમાવેશ એનામાં થઈ જાય છે. રથના આરાઓને જેમ રથનું ચક્ર ઘેરી લે છે તેમ સઘળા દેવતાઓને એ ઘેરી લે છે એ પ્રમાણે, અગ્નિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વિષેની ચર્ચા ઉપરથી 'દિવ્યતાનાં પ્રકટ થયલા અનેક સ્વરૂપોમાં એકતાનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે' એ એકેશ્વરવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉદ્ભવતો આપણે જોઇએ છિયે

અગ્નિ એ મર્ત્ય જનોની સાથે રહેનારો અમર દેવતા છે; મનુષ્યના મકાનોમાં રહેનારો "અતિથિ" એને ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યો છે, અને **ગૃહપતિ** એ વિશેષણ એને વારવાર લગાડવામાં આવ્યું છે.

યજ્ઞ ચલાવનાર તરીકે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બે લોકની વચ્ચે ફરનારો "**દૂત**" એને ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યો છે. ખરેખર, જેમ ઇન્દ્ર એ મ્હોટો લડવૈયો છે તેમ અગ્નિ એ મ્હોટો પુરોહિત છે.

વળી, અગ્નિ એ એના પૂજારીઓનો સમર્થ કલ્યાણકર્તા છે. પોતાની હજાર આંખ વડે, જે માણસ એને હવિ આપે છે તેની એ સંભાળ રાખે છે, પણ એના પૂજારીના શત્રુઓને સુકા છોડવાઓની પેઠે એ બાળીને ભસ્મ કરે છે, અને વીજળીથી વિનાશ પામેલા વૃક્ષની પેઠે ભૂંડા માણસોનો એ ધ્વંસ કરે છે વૃક્ષમાંથી જેમ શાખાઓ ફુટી નીકળે છે તેમ એનામાંથી સઘળું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. સઘળા પ્રકારની સંપત્તિ એની પાસે રહેલી છે અને લક્ષ્મીના દ્વાર એ ખુલ્લાં કરે છે આકાશમાંથી વરસાદ એ મોકલે છે અને એ અરણ્યની વચ્ચે ઝરાના જેવો છે પણ સાધારણ રીતે એ જે વર આપે છે તે સંસારસુખના, સંતતિના, અને સુખવૈભવના હોય છે. ઇન્દ્ર મ્હોટે ભાગે વિજય, લડાઇની લૂટ, બળ, અને યશ આપે છે, પણ અગ્નિનાં વરદાન એનાથી જુદા પ્રકારના હોય છે

અગ્નિના પથમાં, અગ્નિનું જૂનામાં જૂનું કર્મ ઘણું કરીને ભૂતપિશાચને બાળી મૂકવાનું અથવા હાંકી કાઢવાનું અને જતરમતરની નઠારી અસરને નાબુદ કરવાનું હશે એ પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલું કર્મ **ઋગ્વેદ**માં હજી જળવાઈ રહ્યું છે, અને અગ્નિને વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ પોતાના પ્રકાશ વડે ભૂતપિશાચને હાંકી કાઢે છે "**રક્ષોહન્**" એવું વિશેષણ પણ એને લગાડવામાં આવ્યું છે. ગમે તેમ

હોય, પણ અગ્નિની આ પ્રવૃત્તિ વેદના સૂક્તો અને વિધિઓ એ બેઉમાં બીજા કોઈ પણ દેવના કરતા વિશેષ દીઠામા આવે છે

અગ્નિની પૂજા ઉપરાત **સોમયજ્ઞ** એ **ઋગ્વેદ**ના કર્મકાડની પ્રધાન વસ્તુ છે તેથી **સોમ** એ દેવતા* સ્વાભાવિક રીતે **ઋગ્વેદ**નો એક મુખ્ય દેવતા ગણાય છે આખુ નવમુ મડલ, અને તે ઉપરાત બીજા કેટલાક છૂટા છૂટા સૂક્તો એનેજ લગતા છે. એ પ્રમાણે, વારવાર કથન કોનું વિશેષ કરવામા આવ્યુ છે એ દૃષ્ટિથી જો આપણે તપાસીએ તો વેદના દેવતાઓમા **સોમ**નુ સ્થાન ત્રીજુ આવે છે સોમવલ્લી અને સોમરસ હમેશા કવિઓના નયન સમક્ષ રહેતા હોવાથી, એના ઉપર ચેતનત્વારોપણ કરીને જે સૂક્તો રચાયલા તેમા કવિઓની કલ્પનાશક્તિ ઉપર અમુક જાતનો અકુશ રહેતો હોય તેવુ થયુ આ કારણથી **સોમ**ની માનુષી આકૃતિ અથવા માનુષી પ્રવૃત્તિ વિષે **ઋગ્વેદ**મા નહીં જેવુજ કથન કરવામા આવ્યુ છે સોમવલ્લીને પત્થર વડે દબાવીને તેમાથી રસ કાઢવામા આવતો, તે રસને ઊનની ગળણી વડે ગાળીને લાકડાના પાત્રમા રેડવામા આવતો, અને છેવટે ઘાસની બેઠક ઉપર દેવતાઓના પાનને માટે એ ધરવામા આવતો તે વખતે જે મત્રો બોલાતા તેજ મુખ્યત્વે કરીને નવમા મડલમા આપેલા છે આ સઘળી ક્રિયાઓ તરફજ કવિઓનુ ખાસ લક્ષ રહેલુ છે અને એના સમ્બન્ધમા તેઓ ગમે તેમ પોતાની કલ્પના ચલાવતા રહેલા છે ન સમજી શકાય એવા અનેક તરગો એ સૂક્તોમા દીઠામા આવે છે દશ બ્હેનોએ, અથવા વિવસ્વત્ (ઊગતા સૂર્ય)ની પુત્રીઓએ સોમને પાવન કર્યા તેનુ વર્ણન જ્યા જ્યા આવે

---

* ગ્રીક દતકથાઓમા જેવો ' ડાયોનિસસ છે તેવો સસ્કૃત દતકથાઓમા "સોમ દેવતા છે સોમરસમા મનુષ્યને મદમત્ત બનાવવાની શક્તિ છે અને સોમરસ પીધાથી સાધારણ કરતા વિશેષ ચમત્કારવાળા કૃત્યો મનુષ્યથી થઈ શકે છે એવુ પ્રાચીન ઋષિઓના જોવામા આવ્યુ એટલે તેમો 'સોમ'ને દેવતા તરીકે પૂજવા લાગ્યા સોમવલ્લીને સર્વ કરતા ચઢિયાતી ગણવા લાગ્યા, સોમરસને તૈયાર કરવાના વ્યાપારને એક ધર્મવિધિ તરીકે માન આપવા લાગ્યા અને એ કર્મમા જે કઈ સાધનો વાપરવામા આવતા તેના તરફ પણ તેઓ પૂજ્યભાવથી જોવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સોમદેવતાની પૂજાનો પ્રારભ થયો જે વખતે ઈંડો-ઇરાની પ્રજા સાથે રહેતી હતી તે વખતે પણ એ પૂજા દાખલ થઈ ચૂકી હતી, પણ આર્ય લોકો હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા ત્યા આગળ એ પૂજાનુ માહાત્મ્ય કઈક વધી ગયેલુ જણાય છે

છે ત્યાં ત્યાં દશ આંગળીઓજ સમજવાની છે. એક ચર્મ ઉપર સોમવલ્લીને જે પથરો વડે કચડવામાં આવે છે તે "ગાયના ચર્મ ઉપર એને ચાવે છે" ઘેટાંના ઊનની ગળણીમાંથી ગળાઇને સોમવલ્લીનો રસ જુદાં જુદાં પાત્રોમાં પડે તેનું વર્ણન જુદી જુદી રીતે આપવામાં આવ્યું છે. સોમરસનો પ્રવાહ પાત્ર રૂપી વન તરફ પાડાઓની પેઠે ધસે છે. એ પાત્રોમાં જઇને બેસવા માટે એ દેવ પક્ષીની પેઠે ઊડે છે. પક્ષી જેવી રીતે વૃક્ષ પર જઈને બેસે છે તેવી રીતે એ પીળા દેવતા પ્યાલાઓની અંદર જઈને બેસે છે. પાત્રમાં એ રસને પાણી સાથે મેળવવામાં આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં લખ્યું છે કે જેવી રીતે એક બરાડા પાડતો ગોધો પશુઓનાં ટોળાં ઉપર ધસે છે તેવી રીતે સોમદેવતા પાણીઓના ઉછંગ તરફ ધસે છે. કવિઓ એને દોરવે છે તે પ્રમાણે વારિ રૂપી વસ્ત્રનું પરિધાન કરીને એ પાત્રની આસપાસ ફરી વળે છે. એ જંગલમાં રમતો હોય છે તેને દશ યુવતિઓ પાવન કરે છે. એ પાણીનો ગર્ભ અથવા પાણીનો બાળક છે. એ પાણી તે એની માતાઓ છે. સોમરસની સાથે વિપ્રો જે વખતે પાણી ઉમેરે છે તે વખતે "તેઓ ગાયનાં વસ્ત્રો એને પહેરાવે છે."

સોમરસ પાત્રમાં પડે છે તે વખતે તેનો જે અવાજ થાય છે તેના સમ્બન્ધમાં ઘણીવાર અતિશયોક્તિભરેલી ભાષા વાપરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ કહે છે કે "મીઠાં ટીપાંઓ ગળણીમાં થઈને પડે છે તેનો અવાજ યોદ્ધાઓના જેવો સંભળાય છે." આ અવાજને માટે "બરાડા", "ગર્જના", એવાં કંઈ કંઈ નામો ઠેકાણે ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યાં છે. એવા મંત્રોમાં સોમને સાધારણ રીતે વૃષભની જોડે સરખાવવામાં આવ્યો છે અથવાતો વૃષભજ કહેવામાં આવ્યો છે, અને દૂધની સાથે મેળવેલું અથવા મેળવ્યા વિનાનું પાણી તેને ગાયો કહેવામાં આવી છે.

સોમરસના પીળા રંગને લીધે સોમના જે શારીરિક ગુણ ઉપર કવિઓએ વિશેષ ભાર મૂક્યો છે તે એની ઓજસ્વિતાનો છે. એનાં કિરણો વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઘણી વાર એને સૂર્યની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે.

સોમની જે માદક અને બલવર્ધક અસર થાય છે તેને લીધે

શાશ્વત જીવન આપનારી દૈવી વસ્તુ તરીકે એને ગણવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આજ કારણથી એ પેયને "अमृत" એમ કહેવામાં આવ્યું છે (अमृत એ શબ્દ ગ્રીક 'ambrosia' એ શબ્દને મળતો આવે છે). સોમથીજ દેવતાઓને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. વળી, જ્યાં સનાતન જ્યોતિ પ્રકાશે છે તે અક્ષય ધામમાં સોમદેવ પોતાના ભક્તને સ્થાપે છે, અને જ્યાં યમ રાજાનો વાસ છે ત્યાં આગળ એ તેને અમર બનાવે છે. આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે સોમમાં ઔષધના જેવો ગુણ પણ છે. માંદા માણસનું એ ઔષધ છે, અને સોમદેવતા જે કોઈ માંદું હોય તેને સાજું કરે છે. આંધળાને એ દેખતો કરે છે અને લંગડાને એ ચાલતો કરે છે.

સોમના પાનથી અવાજ વધારે મ્હોટો થાય છે. ખલાસી જેમ વહાણને ધકેલે છે તેમ સોમ માણસના અવાજને ધકેલે છે. સોમથી વિચારશક્તિ પણ જાગ્રત્ થાય છે, અને એ દેવના ભક્તો કહે છે:

अपाम सोममृता अभूम

अगन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

"હમે સોમરસ પીધો છે, હમે અમર થયા છિયે, હમે જ્યોતિને પામ્યા છિયે, હમે દેવતાઓને જાણ્યા છે."

સોમની માદક શક્તિ વિષે ખાસ કરીને, અને ઘણી વાર, ઇન્દ્રના સૂક્તોમાં લખવામાં આવ્યુ છે. અંતરિક્ષના હિંસક રાક્ષસોની સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે સોમરસના પાનથી ઇન્દ્રમાં અસાધારણ બળ આવે છે.

સઘળી ઓષધિઓમાં સોમ વધારે અગત્યનો હોવાથી એને 'ઓષધિઓનો પ્રભુ' અથવા 'ઓષધિઓનો રાજા' કહેવામાં આવ્યો છે, અને वनस्पति, "વનનો પતિ" એ વિશેષણ પણ એને ઘણી વાર લગાડવામાં આવ્યું છે.

અવસ્તામાં હોમને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં સોમને વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યુ છે કે એ પર્વતો ઉપર રહે છે અથવા પર્વતો ઉપર ઊગે છે. સ્વર્ગ એ એની ઉત્પત્તિનું

અને એના નિવાસનું ખરેખરૂં સ્થાન છે. સ્વર્ગમાંથીજ એને પૃથ્વી ઉપર લાવવામાં આવ્યો છે. સોમને લાવનારાં ગરૂડ(શ્યેન)ની જે દંતકથા છે તે આ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વીજળીનું ઉતરવું અને તેનીજ સાથે વરસાદનું પડવું એ કુદરતી દેખાવનું આ દંતકથારૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય એ ઘણું સંભવિત છે.

ઋગ્વેદનાં કેટલાંક પાછળનાં સૂક્તોમાં સોમ અને ચન્દ્રની એક બીજા સાથે કંઈક અસ્પષ્ટ રીતની એકતા સાધવામાં આવેલી જણાય છે. અથર્વવેદમાં કેટલેક ઠેકાણે સોમનો અર્થ ચન્દ્ર એજ થાય છે, અને યજુર્વેદમાં સોમની સ્ત્રીઓના સમ્બન્ધમાં ચન્દ્રના પ્રાસાદોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સોમ અને ચન્દ્રની આ પ્રમાણેની એકતા બ્રાહ્મણોમાં ઘણી સાધારણ જણાય છે. એ બ્રાહ્મણોમાં એવું કહ્યું છે કે જે અમૃત વડે ચન્દ્રનું શરીર બનેલું છે તે અમૃતનું દેવતાઓ અને પિતૃઓ ભક્ષણ કરતા હોવાથી એ ક્ષીણ થતો જાય છે. વળી એક ઉપનિષદ્‌માં એવું કહેલું છે કે ચન્દ્ર એ સોમ રાજા છે, એ દેવતાઓનું અન્ન છે, અને દેવતાઓ એને પી જાય છે. છેવટે, વેદના સમય પછીનું સાહિત્ય, તેમાં સોમ એ ચન્દ્રનું સાધારણ નામજ થઈ પડ્યું છે, અને દેવતાઓ એનું ભક્ષણ કરતા હોવાથી એ ક્ષીણ થતો જાય છે પણ સૂર્ય એની ફરીથી વૃદ્ધિ કરે છે એવું મનાયું છે. આ પ્રમાણે સોમ અને ચન્દ્રની એકતા સ્થાપિત થઈ તે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ઋગ્વેદના કવિઓ સોમની દૈવી પ્રકૃતિ અને ઓજસ્વિતા વિષે જે અતિશયોક્તિ-ભરેલો વિસ્તાર કરે છે અને અંધકારને હઠાવનાર તરીકે એનું જે વર્ણન આપે છે તેને લીધેજ એ એકતા સ્થાપિત થવા પામી એમાં કંઈ પણ સંશય જેવું નથી. કેટલીક વાર એ કવિઓ સોમને વિષે એમ કહે છે કે એ પાણીમાં ફુલે છે, અને ઘણી વાર એના રસને માટે તેઓ "ઇંદુ" (इन्दु) એ શબ્દ વાપરે છે. આ ઉપરથી ચન્દ્રની સાથે એની સરખામણી કરવાના વિચાર સ્કેલાઈથી સ્ફુરી આવે એમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં એવું કહ્યું છે કે પ્યાલા-માનો સોમ તે પાણીમાંના ચન્દ્રના જેવો છે. સોમને લગતી કવિતામાં જે ગહન ચર્ચાઓ છે તેને લીધે સોમ અને ચન્દ્રની સંપૂર્ણ એકતા થવાનું કામ વધારે સુગમ થઈ પડ્યું હશે.

અવસ્તા અને ऋग्वेद એ બેની સરખામણી કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે સમયે હિન્દુસ્તાન્ અને ઇરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે સમયની દંતકથા ને તે સમયના ધર્મમાં પણ સોમની મહત્તા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. અવસ્તા અને ऋग्वेद એ બેઉમાં એવું વર્ણન આપ્યું છે કે એ પર્વતો ઉપર ઉગે છે, અને ત્યાં આગળથી પક્ષીઓ એને લઈ આવ્યાં છે; બેઉમાં એને ઓષધિઓનો રાજા કહ્યો છે; બેઉમાં, લાંબુ જીવન આપનાર અને મૃત્યુને હાંકી કાઢનાર તરીકે એને વખાણ્યો છે. બેઉમાં, સોમનો રસ કાઢવામાં આવે છે અને તેને દૂધની સાથે ભેળવવામાં આવે છે; બેઉમાં, સ્વર્ગ એ એનું ઘર ગણવામાં આવ્યું છે, અને સ્વર્ગથી એ પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવેલો એવું કહેવામાં આવ્યું છે; બેઉમાં, સોમરસની પ્રતાપી દેવ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે; બેઉમાં, આકાશનો સોમ અને પૃથ્વીનો સોમ એ બન્નેનો, સોમ એ નામનો દેવતા અને સોમ એ નામની પેય વસ્તુ એ બન્નેનો ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અવસ્તા અને ऋग्वेद એ બેઉનું સરખાપણું એટલે સુધી જણાય છે કે સોમ અને હોમ એ બન્નેને માટે જે વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે તે પણ કેટલાંક સરખાં છે.

ऋग्वेदના સમયમાં મૂર્ત (concrete) વિચારોમાંથી અમૂર્ત (abstract) વિચારો તરફ ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હોય એવું જણાય છે. આ ઉત્ક્રાન્તિનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જેમ જેમ વખત થતો ગયો તેમ તેમ અમૂર્ત વસ્તુઓમાં દેવતાપણાનું આરોપણ વધારે ને વધારે થતું ગયું. એવા દેવતાઓ ऋग्वेदમાં હજી થોડાજ દીઠામાં આવે છે. મ્હોટે ભાગે ऋग्वेदના છેલ્લા મંડલમાંજ એવા દેવતાઓ દીઠામાં આવે છે. એમાંના કેટલાક દેવતાઓ શ્રદ્ધા અને મન્યુ (ક્રોધ) જેવા ગુણના ઉપર ચેતનત્વારોપણ થયાથીજ બનેલા છે. શ્રદ્ધાનું આવાહન એકજ ટૂંકા સૂક્તમાં કરવામાં આવ્યું છે અને મન્યુને લગતાં સૂક્તો બે છે. પાછલા વેદોમાં આવી રીતના દેવતાઓની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કામ એ દેવતા પ્રથમ अथर्ववेदમાં દીઠામાં આવે છે. ત્યાં આગળ જે બાણો વડે એ દેવ પ્રાણીઓનાં હૃદયને વીંધી નાંખે છે તેનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે; પાછલા સમયના સાહિત્યમાં આપણને વિશેષ પરિચિત થયલો અને પુષ્પબાણને ધારણ કરનારો મદન તે આજ દેવતા. જેના નામથી અમુક કાર્ય કરનારનું

સૂચન થતું હોય, જેમકે धातृ "સર્જનાર", અથવા અમુક લક્ષણનું સૂચન થતું હોય, જેમકે प्रजापति "પ્રજાનો પતિ" એવા દેવતાઓની સંખ્યા વધારે મ્હોટી છે. એ દેવતાઓ પ્રથમ અમૂર્ત કલ્પેલા હોય; પણ વિશેષ પ્રાચીન એવા એક અથવા એકથી વધારે દેવની અમુક પ્રકૃતિ અથવા અમુક લક્ષણ સૂચવનારાં વિશેષણો ઉપરથી એ દેવતાઓની કલ્પના ઉદ્ભવી હશે, અને આખરે તે દેવતાઓને સ્વતંત્ર મહત્તાની પ્રાપ્તિ થઈ હશે એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, प्रजापति એ પ્રથમ સવિતા, સોમ વગેરે દેવતાઓનું વિશેષણ હતું. તે છેલ્લા મંડલના એક પાછળથી લખાયલા મંત્રમાં સૃષ્ટિના રચનાર તરીકેનું લક્ષણ ધરાવનારા એક સ્વતંત્ર દેવતા તરીકેજ દીઠામાં આવે છે. આ દેવતાને अथर्ववेदમાં અને वाजसनेयी संहिताમાં ઘણી વાર, અને બ્રાહ્મણોમાં હમેશાં મુખ્ય દેવતા તરીકે, દેવતાઓના પિતા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. સૂત્રોમાં પ્રજાપતિ ને બ્રહ્મા એ બેઉને એકજ ગણવામાં આવ્યા છે. વેદ પછીના સમયમાં, પ્રજાપતિનું સ્થાન બ્રહ્માએ લીધું છે.

આવા અમૂર્ત દેવતાઓ કેટલીક વાર કેવી વિચિત્ર રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું એક રસ પડે એવું ઉદાહરણ દશમા મંડલના એક સૂક્તમાંથી મળી આવે છે. એ સૂક્તનો એક મંત્ર આ પ્રમાણે છે—

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

(જેના વડે ઉગ્ર આકાશ અને દૃઢ પૃથ્વી, જેના વડે સ્વર્ગ અને નભનો ઘુમટ સ્થિર રહે છે, જે અંતરિક્ષના પ્રદેશમાં ફરી વળે છે: કયા દેવની હવિઓ વડે હમે પૂજા કરીએ?)

આમાંની છેલ્લી લીટી તે અકેક પછી અકેક એમ નવ મંત્રોને છેડે દીઠામાં આવે છે. એ લીટીમાં અજ્ઞાત દેવતા તરીકે સૃષ્ટિના રચનારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે અને એને માટે क એટલે 'કોણ?' એ સર્વનામ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ 'क' એ શબ્દ વેદના પાછલા સમયના

સાહિત્યમાં સૃષ્ટિના રચનાર પ્રજાપતિના વિશેષણ તરીકે, એટલુંજ નહીં પણ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દેવતાના સ્વતંત્ર નામ તરીકે પણ વાપરવામાં આવ્યો છે.

ऋग्वेद्ના સૌથી વ્હેલા અને સૌથી મોડા લખાયલા એવા બેઉ વિભાગમાં દીઠામાં આવતો અમૂર્ત-સ્વરૂપનો એક દેવતા **बृहस्पति**, એટલે "પ્રાર્થનાનો પ્રભુ" છે. રૉથ અને વૈદિક સાહિત્યના બીજા સુવિખ્યાત વિદ્વાનો પ્રાર્થના એ અમૂર્ત વિચાર ઉપર પ્રથમથીજ દેવના તરીકેનું ચેતનત્વ આરોપાયાથી **बृहस्पति**ની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયલો એમ માને છે. પણ આ લેખકનું માનવું તો એવું છે કે અગ્નિ, જેની સાથે નિઃસંશય એ ઘણી બાબતોમાં મળતો આવે છે, તેની યજ્ઞવિષયક પ્રવૃત્તિ ઉપર દેવતાના ગુણનું આરોપણ થયાથી ધીરે ધીરે **बृहस्पति** એ સ્વતંત્ર દેવતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થયું હશે. આ કારણથી એની પ્રકૃતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ એ છે કે એ પુરોહિત છે. અગ્નિની પેઠે, ઇન્દ્રની દંતકથામાં એને પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને એ દંતકથામાં એનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો છે.† ઉદાહરણ તરીકે, વલ નામના રાક્ષસને હરાવીને ગાયોને એણે બહાર હાંકી કાઢી હતી એવું વર્ણન એના સમ્બન્ધમાં ઘણી વાર આપવામાં આવ્યું છે. દેવલોકના **ब्रह्मा** એ નામના વિપ્ર તરીકે **बृहस्पति** એ પાછલા સમયની હિન્દુઓની ત્રિમૂર્તિના મુખ્ય દેવ **ब्रह्मा**નું અસલ સ્વરૂપ છે. પણ વેદની પછીની દંતકથાઓમાં એક મહર્ષિ તરીકે, દેવતાઓના ગુરુ તરીકે, અને જ્યુપિટર (બૃહસ્પતિ) એ નામના ગ્રહ ઉપર રાજ્ય કરનાર તરીકે એનું **बृहस्पति** એ નામ જળવાઈ રહેલું જણાય છે.

†ઇન્દ્રની દંતકથાઓમાં બૃહસ્પતિનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો જોવામાં આવે છે તેના સમ્બન્ધમાં પ્રો. રૉથ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરે છે —આકાશના પાણીઓને સતાડનારા મેઘાસુર (वृत्र અથવા वल)ને હરાવવાને માટે ઇન્દ્રની ઘણી વાર પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. ઇન્દ્રદેવતા અસુરના વિષમ દુર્ગોને ભેદીને એ દુર્ગોમાં છુપાયલી ગાયોને છૂટી કરે છે. હવે 'બૃહસ્પતિ' વડે જો પ્રાર્થનાની વિજય આપવાની શક્તિ સૂચવાતી હોય તો ઇન્દ્રના આ પરાક્રમમાં બૃહસ્પતિ પણ એની સાથે જોડાયલો હોય એમાં કંઇ નવાઈ જેવું નથી. એકલા સામર્થ્યથી કંઈ પણ થઈ શકતું નથી, પ્રાર્થનાનું બળ પણ વિજયને માટે જરૂરનું છે. પ્રાર્થના વિપત્તિના વિષમ દુર્ગને ભેદીને ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, વલાસુરને હરાવીને દુર્ગમાં સતાયલી ગાયોને છૂટી કરે છે. આ કારણથી કેટલેક સ્થળે આ પરાક્રમ બૃહસ્પતિનુંજ કરેલું જણાવવામાં આવ્યું છે.

બીજું એક અમૂર્ત અને ઘણા વિશિષ્ટ પ્રકારનું સત્ત્વ તે અદિતિ એ નામની દેવતાનું છે. કોઈ પણ આખું સૂક્ત, એ દેવીનાજ સમ્બન્ધમાં રચાયલું હોય એવું નથી, તોપણ પ્રસંગવશાત્ ઘણી વાર એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એ દેવીનાં આગળ પડતાં લક્ષણો બેજ છે. એક તો એ કે આદિત્ય નામના દેવતાઓનું ન્હાનું મંડળ, જેમાં વરુણ એ મુખ્ય દેવતા છે, તેની એ માતા છે; અને બીજું એ કે એના પુત્ર વરુણની પેઠે એનામાં પણ શારીરિક દુઃખો અને નૈતિક અપરાધોના બંધનમાંથી માનવીને મુક્ત કરવાની શક્તિ છે. આ પાછલા લક્ષણની સાથે એના નામનો સમ્બન્ધ ઉઘાડો છે, કારણ કે अदिति એ નામનો "બંધનમાંથી મુક્ત કરવું તે," "છૂટાપણું" એવો અર્થ થાય છે. દેવતા તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ થયા પ્હેલાંનો આ અર્થ ऋग्वेदના થોડાક મંત્રોમાં સચવાઈ રહેલો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ "अदितिની નિર્વિઘ્ન અને અસંકુચિત બક્ષીસ"ને માટે પ્રાર્થના કરે છે. એ અમૂર્ત કલ્પનાનો ઉદ્‌ભવ ઘણુંખરૂં આ પ્રમાણે થયો હશે. "અદિતિના પુત્રો" એ વચન આદિત્યોને ઘણી વાર લગાડવામાં આવ્યું છે; પણ પ્રથમ એ વચન વપરાયલું તે મુક્તિના પુત્રો એ અર્થમાં વપરાયલું હશે એ ઘણું સંભવિત છે. એ દેવતાઓ(આદિત્યો)ના સ્વરૂપનું આગળ પડતું લક્ષણ ભાર દઇને સૂચવવા માટે એવી રીતનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હશે. ऋग्वेदમાં ઘણી વાર એવી રીતનો પ્રયોગ થયલો દીઠામાં આવે છે. "अदिति" (મુક્તિ) એ નારી જાતિનો શબ્દ પ્રથમ આવી રીતે વપરાયલો તેના પર પાછળથી ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું હશે. એવી રીતે ચેતનત્વારોપણ થયાના દાખલા સંસ્કૃતમાં એક કરતાં વધારે મળી આવે એમ છે. આ કારણથીજ અદિતિ, જે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીજ અસ્તિત્વમાં આવી હતી, તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એના સઘળા પુત્રો નહીં તો કેટલાક પુત્રોથી તો વયમાં ન્હાની છે; કારણ કે એ પુત્રો આર્ય લોકોનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયો ત્યાર પ્હેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે.§

§ પ્રો. રૉથ કહે છે કે "अदिति"–અનન્તતા–એ આદિત્યોને પોષણ આપનારી અને આદિત્યો તરફથી પોષણ પામનારી શક્તિ છે. એ અખૂટ અને અક્ષય શક્તિમાંજ આદિત્યોનું જીવન રહેલું છે. એ સ્વર્ગનો પ્રકાશ છે. પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલર કહે છે કે "અદિતિ એ અનન્તતાને માટે શોધી કાઢવામાં

વેદના ધર્મમાં દેવીઓનું માહાત્મ્ય એકંદરે ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું છે. પૃથ્વીની રાજ્યકર્ત્રીઓ તરીકેનાં કામ કરતી તેઓ કવચિતજ દીઠામાં આવે છે. કંઈક મહત્ત્વવાળી દેવી એકલી उषस् છે. એનાથી ઉતરતી **सरस्वती** તે પુરુષ દેવતાઓમાંથી જે સૌથી ઓછા આગળ પડતા છે તેનીજ સાથે બેસી શકે એમ છે. જેને માટે આખું સૂક્ત રચવામાં આવ્યુ હોય એવી पृथ्वी સિવાય બીજી જે થોડીક દેવીઓ છે તેમાંની એક रात्री છે. એ રાત્રીનુ નામ એની બ્હેન ઉષાની સાથે ઘણી વાર જોડવામા આવે છે. ઉષાની પેઠે રાત્રીને પણ "આકાશની પુત્રી" એ નામથી સંબોધન કરવામા આવે છે કાળી રાત્રી તરીકે નહીં, પણ તેજોમય, તારકોના પ્રકાશવાળી રાત્રી તરીકે એની કલ્પના કરવામા આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, રાત્રી અને ઉષા એ બે દેવીઓમા જે તફાવત છે તે સમજાવતાં એક કવિ કહે છે "એક તારાઓથી પોતાની જાતને શણગારે છે, બીજી સૂર્યના પ્રકાશથી પોતાની જાતને શણગારે છે" રાત્રીનુ જેમા આવાહન કરવામા આવ્યુ છે તે સૂક્ત(મ ૧૦, સૂ ૧૨૭)માથી નીચલા મન્ત્રો લીધેલા છે —

रात्री व्यख्यदायती
पुरुत्रा देव्यक्षभिः ।
विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १

ओर्वप्रा अमर्त्या
निवतो देव्युद्वतः ।
ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २

निरु स्वसारमस्कृत
उषसं देव्यायती ।
अपेदु हासते तमः ॥ ३

આદિત્ય-તનામા જૂનુ નામ છે લાંબા વખતના અમૂર્ત વિચારને પરિણામે એ અનન્તતાની–અદિતિની–કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે એમ નથી પણ પૃથ્વીની પેલી તરફ, વાદળાઓની પેલી તરફ, આકાશની પેલી તરફ જે અનન્ત વિસ્તાર જોવામા આવે છે તેના ઉપરથી એ કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે "

सा नो अद्य यस्या वयं
नि ते यामन्नविक्ष्महि ।
वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४

नि ग्रामासो अविक्षत
नि पद्वन्तो नि पक्षिणः ।
नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५

यावया वृक्यं१ वृकं
यवय स्तेनमूर्म्ये ।
अथा नः सुतरा भव ॥ ६

(રાત્રી આવતાં, એ દેવી પોતાની આંખો વડે અનેક સ્થળોમાં પ્રકાશે છે. સર્વથી વિશેષ શોભિતા શણગાર એણે સજ્યા છે. એ અમર્ત્ય દેવી દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં, પર્વતો અને ખીણોમાં, વ્યાપી ગઈ છે: અંધકારને એ પ્રકાશ વડે હઠાવે છે. અને હવે એ દેવીએ આવતાં વાર ને પોતાની બ્હેન ઉષાને હાંકી કાઢી છે : અંધકાર દૂર દૂર હઠ્યો જાય છે. એ પ્રમાણે, દેવી ! આજે તું હમારા તરફ આવ; વૃક્ષ ઉપરનાં પક્ષીઓ જેવી રીતે પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે ત્હારૂં આગમન થતાં હમે હમારાં મકાનોમાં પ્રવેશ કરીએ છિયે. ગ્રામના નિવાસીઓ, પગવાળાં પશુઓ, અને પાંખવાળાં પક્ષીઓ આરામને માટે ગયાં છે; ભૂખ્યો ગરૂડ પણ શાન્ત થયો છે. વરૂ(નર અને માદા)ને તું હાંકી કાઢજે; રાત્રી દેવી ! ચોરને તું હાંકી કાઢજે; અને અંધકારની પેલી તરફ તું હમને સહીસલામત લઈ જજે.)

મ્હોટા દેવતાઓની પત્નીઓ તરીકે દેવીઓનું મહત્ત્વ એથી પણ ઉતરતું જણાય છે; કારણ કે તેઓ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વથી કેવળ શૂન્ય હોય છે. ખરેખર, તેઓનાં નામ સિવાય કંઈ પણ વિશેષ તેઓના સમ્બન્ધમાં ક્વચિતજ કહેવામાં આવ્યું હોય છે, અને એ નામો તેઓના પતિનાં નામની પાછળ નારીજાતિના પ્રત્યય લગાડીને બનાવવામાં આવ્યાં હોય છે.

વેદની દંતકથાઓનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં કેટલાંક દેવતાઓનાં જોડકાં બનાવીને, તેઓનાં નામને દ્વંદ્વ સમાસના રૂપમાં જોડીને તેઓનું એકી વખતે આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય છે. એવાં ડઝનેક જોડાંઓને માટે આખાં સૂક્તોજ રચાયલાં છે, અને બીજાં અડધોએક ડઝનની છૂટા છૂટા મંત્રોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એવાં સૂક્તો સૌથી વધારે મિત્ર-વરુણના સમ્બન્ધમાં રચાયલાં છે, પણ આકાશ અને પૃથ્વી એ બેનાં નામો એકબીજાની સાથે જોડાયલાં સૌથી વધારે વખત જોવામાં આવે છે(द्यावापृथिवी). આકાશ અને પૃથ્વીનાં જોડાં ઉપરથીજ એવી રીતનાં બીજાં જોડાંઓ બનેલાં એ વિષે કંઈ પણ શક જેવું નથી; કારણ કે આ જોડીનો એકબીજાની સાથેનો સમ્બન્ધ છેક ઈંડો-યુરોપીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને પ્રાચીન લોકોને કુદરતમાં એ બેનો સમ્બન્ધ એવો ગાઢો જણાતો કે તેઓનાં લગ્નની દંતકથા પ્રાચીન સમયની જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણા જોવામાં આવે છે.

આ દેવતાઓનાં જોડકાં સિવાય દિવ્ય સત્ત્વોનાં ઓછાં કે વત્તાં ચોકસ મંડળો પણ ऋग्वेदમાં કેટલાંક દીઠામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એ મંડળો અમુક દેવતાની સાથે જોડાયલાં હોય છે. એવાં મંડળોમાં સૌથી મ્હોટું અને સૌથી અગત્યનું મંડળ તે મરુતોનું છે. આપણે જોઈ ગયા છિયે કે ઇન્દ્રે યુદ્ધનાં જે પરાક્રમો કર્યાં હતાં તેમાં આ મરુતો તે ઇન્દ્રની સાથે રહ્યા હતા. એજ મરુતોને રુદ્રો પણ કહેવામાં આવ્યા છે; અને રુદ્રો તરીકે કોઈ કોઈ વાર તેઓના પિતા રુદ્રની સાથે જોડાયલા તેઓ દીઠામાં આવે છે. આદિત્યોનું મંડળ વધારે ન્હાનું છે. એ આદિત્યોનું નામ તેઓની માતા અદિતિ અથવા તેઓના અગ્રણી વરુણની સાથે ઘણી વાર જોડવામાં આવ્યું છે. ऋग्वेदના બે મંત્રોમાં એ આદિત્યોની સંખ્યા સાતઆઠની જણાવવામાં આવી છે, પણ બ્રાહ્મણોમાં અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં હમેશાં તેઓની સંખ્યા બારની ગણાવવામાં આવી છે. તેઓનું સામટું આવાહન જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય તેવાં સૂક્તો ऋग्वेदમાં આઠદશ છે. એવા એક સૂક્ત(મં. ૮, સૂ. ૪૭)માંથી નીચલી પંક્તિઓ લીધેલી છે. એ સૂક્તમાં તેઓની મદદ અને તેઓના રક્ષણને માટે ખાસ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે:—

पक्षा वयो यथोपरि
व्य॑स्मे शर्म॑ यच्छत ॥

* * *

परि॑ णो वृणजन्नघा
दुर्गाणि॑ रथ्यो॑ यथा ॥

* * *

युष्मे दे॑वा अपि॑ ष्मसि
युध्य॑न्त इव वर्म॑सु ॥

* * *

आदि॑त्या अव हि ख्यत
अधि कूलादिव स्पशः ॥

सुतीर्थमर्वतो यथा
अनु॑ नो नेषथा ॥

(પક્ષીઓ જેવી રીતે પોતાની પાંખ પ્રસારે છે તેવી રીતે ત્હમારા રક્ષણને હમારા ઉપર ત્હમે પ્રસારી દો!......રથીઓ જેવી રીતે નઠારા રસ્તાઓ છોડી દે છે તેવી રીતે અઘમાત્ર હમારાથી આઘું ખસો!... હે દેવતાઓ! ત્હમારે આશ્રયે રહેનારા હમે બખ્તર પહેરીને લડનારા યોદ્ધાઓ જેવા સુરક્ષિત છિયે...હે આદિત્યો! કિનારા પરથી જોનારા દૂતોની પેઠે ત્હમે હમારા તરફ જુઓ! અશ્વોને સ્હેલાઇથી તરી શકાય એવે માર્ગે લઈ જવામાં આવે તેમ હમને ત્હમે સારા રસ્તાઓ તરફ લઈ જાઓ!)

ત્રીજું અને ઘણું ઓછા અગત્યનું મંડળ તે વસુઓનું છે. એ વસુઓ ઋગ્વેદમા મ્હોટે ભાગે ઇન્દ્રની સાથે જોડાયલા છે, જોકે વેદનાં પાછલા ગ્રન્થોમાં અગ્નિ તે એ મંડળનો અગ્રણી બને છે. એ મંડળની કલ્પના ઘણી અચોક્કસ જણાય છે; કારણ કે, એનાં કંઈ પણ ખાસ લક્ષણ જોવામાં આવતાં નથી. એ મંડળની વ્યક્તિઓનાં જુદાં નામ પણ દીઠામાં આવતાં નથી તેમ તેઓની સંખ્યા પણ ચોક્કસ જણાતી નથી પણ બ્રાહ્મણોમાં આઠ વસુઓ ગણાવવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય, બીજું

એક મંડળ "**विश्वेदेवाः**"નું છે. સાડેક સૂક્તોમાં એ "**विश्वेदेवाः**"નું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. આ મંડળની કલ્પના યજ્ઞને માટે ખાસ કરવામાં આવેલી જણાય છે. સઘળા દેવતાઓનું જ્યાં આવાહન કરવાનું હોય ત્યાં કોઈ બાકી ન રહી જાય માટે એ મંડળની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. નવાઈ જેવું એ છે કે એ મંડળ વધારે સાંકડું હોય અને એમાં બધા દેવતાઓ ન આવી જતા હોય એવી કલ્પના પણ કરાયલી કોઈક વાર દીઠામાં આવે છે, અને વસુઓ અને આદિત્યો જેવાં મંડળોની પેઠે બીજાઓની સાથે એનું આવાહન કરવામાં આવે છે.

ઉચ્ચતર દેવતાઓ સિવાય, **ऋग्वेद**માં બીજાં કેટલાંક સત્ત્વો પણ દીઠામાં આવે છે. એ સત્ત્વોમાં દેવતાના ગુણો સંપૂર્ણ નથી હોતા અને જે ગુણો હોય છે તે પણ પ્રથમથીજ તેઓમાં હતા એમ નહોતું એવું માનવામાં આવે છે. એવાં સત્ત્વોમાં સૌથી અગત્યના ઋભુઓ છે. એ ઋભુઓ ત્રણ છે, અને અગિયાર સૂક્તોમાં તેઓને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. ચાલાકીવાળા હાથ એ તેઓનું ખાસ લક્ષણ છે, અને પોતાના અદ્ભુત કૌશલ વડે તેઓએ દેવતાની પદવી પ્રાપ્ત કીધી એવું તેઓને વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. હોંશિયારીભરેલાં પાંચ કર્મો કર્યાથી દેવતાની પદવી તેઓને પ્રાપ્ત થઈ. એ પાંચ કર્મોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું કર્મ એ છે કે **त्वष्टा** (દેવતાઓનો કારીગર) તેનું ઘડેલું પાત્ર, જે દેવતાઓને પીવાના કામમાં આવતું, તે એક હતું તેનાં એ લોકોએ ચાર ચળકતાં પ્યાલાં કર્યાં. એવી રીતે **त्वष्टा**ની સાથે તેઓ સ્પર્ધામાં ઊતર્યા અને તેના કરતાં ચઢિયાતા નીવડ્યા. આ પાત્ર તે કદાચ ચંદ્રને સ્થાને હશે, અને ચાર પ્યાલાં તે એની કળાઓ હશે. વર્ષ અને તેની ઋતુઓના વિભાગ એવો પણ એનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત ઋભુઓએ પોતાનાં માબાપની ગયલી જુવાની પણ પાછી મેળવી આપી એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એ માબાપ તે આકાશ અને પૃથ્વી હશે એવું જણાય છે. આ પરાક્રમની સાથે તેઓને લગતી એક બીજી દંતકથા ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવતી જણાય છે. સૂર્ય, અગોહ્ય ("જેને છૂપાવી શકાય નહીં"), તેના ઘરમાં બાર દિવસ સુધી તેઓ રહ્યા હતા. સૂર્યના ઘરમાં ઋભુઓના નિવાસ સમ્બન્ધી આ દંતકથા વડે કદાચ દક્ષિણાયનનું સૂચન થતું હોય એ સંભવિત છે, અને ચાંદ્રવર્ષના ૩૫૪ દિવસોને સૌર-વર્ષના લગભગ ૩૬૬ દિવસો સાથે બંધબેસતા કરવાને માટે જે બાર

દિવસો ઉમેરવા પડે તે કદાચ આ બાર દિવસો હોય અને એ દિવસો સ્પષ્ટ લાંબા જણાવા માંડે ત્યાર પ્હેલાં એ બાર દિવસો ભુસાડી દેવામાં આવ્યા હોય એ કંઈક બનવાજોગ છે. પણ ઘણું વધારે સંભાવિત તો એ જણાય છે કે દરેક મહિનાને માટે એકેક દિવસ એ પ્રમાણે આ બાર દિવસ તે બાર મહિના સૂચવે છે. આ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક હોવાનું કારણ એ છે કે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ ઘણુંખરૂં એ વખતે જાણીતું થયું નહીં હોય. એકંદર રીતે જોતાં, ઋભુઓ એ પ્રથમ પૃથ્વીનાં અથવા અન્તરિક્ષનાં સત્ત્વો હોય અને તેઓની હોંશિયારીને લીધે અદ્ભુત કૌશલ સૂચવનારી અનેક દંતકથાઓ તેઓના સમ્બન્ધમાં ધીરે ધીરે ઉત્પન્ન થઈ હોય એ સંભવિત જણાય છે.

ઋગ્વેદના થોડાક મંત્રોમાં અપ્સરા ("પાણીમાં સરનારી") એ નામની સ્વર્ગલોકની જળદેવી વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ અપ્સરાનાં લગ્ન ગંધર્વ નામના પુરુષ સત્ત્વની સાથે થયલાં જણાવવામાં આવ્યાં છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વર્ગના ઉચ્ચતમ પ્રદેશમાં એ અપ્સરા પોતાના પ્રિયતમ તરફ જોઈને હસે છે. એક કરતાં વધારે અપ્સરાઓ વિષે પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે. પાછલા વેદોમાં, તેઓનો નિવાસ પૃથ્વી ઉપર પણ થતો જણાવવામાં આવ્યો છે. પૃથ્વી ઉપર, ખાસ કરીને વૃક્ષોમાં તેઓ વાસ કરે છે. તેઓની વીણા અને તેઓની કરતાલના ધ્વનિઓ એ વૃક્ષોમાંથી નીકળતા સંભળાય છે. બ્રાહ્મણોમાં તેઓને અતિ સુન્દર સ્ત્રીઓ તરીકે અને નૃત્ય, સંગીત અને નાટકમાં કુશળતા ધરાવનારી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. વેદ પછીના સમયમાં તેઓ ઇન્દ્રની સ્વર્ગભૂમિની વારાંગનાઓ બની ગઈ છે. અપ્સરાઓ ઉપર ગંધર્વોનો પ્રેમ હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ માનવીઓ પણ એઓના ઉપર ક્વચિત્ ક્વચિત્ પ્રેમ રાખે છે. એવી રીતે જેના ઉપર માનવીએ પ્રેમ રાખ્યો હોય તેવી એક અપ્સરા ઉર્વશી નામની હતી. એ અને એના મર્ત્ય લોકના પતિ પુરૂરવસ્‌ની વચ્ચેનો સંવાદ **ઋગ્વેદ**ના કંઈક ન સમજી શકાય એવા એક સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૯૫)માં આપેલો છે. એ સ્થળે અપ્સરાને મુખેથી કવિએ કહેવડાવ્યું છે કેઃ-

यद्विरूपाचरं मर्त्येषु
अवसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।

(બીજે રૂપે હું માનવીઓમા ફરી છું અને ચાર શરદ સુધીની રાત્રીઓમાં હું રહી છુ).

એનો પ્રેમી એને પાછી ફરવાની વિનંતિ કરે છે, પણ એની વિનંતિ સ્વીકારવામા આવતી નથી. તોપણ (ટિથોનસની પેઠે) અમરત્વની પ્રાપ્તિનું વચન એને આપવામાં આવે છે. આજ વાર્તા **शतपथब्राह्मण**માં વધારે સુસંબદ્ધ રીતે અને વધારે સવિસ્તર કહેવામા આવી છે **उर्वशी** અને **पुरूरवस्**નો એકબીજાની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે, અને એ સમ્બન્ધ ક્યાં સુધી ટકી રહેશે તેનો આધાર એક શરત પાળવામા આવે તેના ઉપર રહે છે ગંધર્વોની યુક્તિને લીધે આ શરતનો ભંગ થાય છે એટલે તરત પેલી અપ્સરા પોતાના પ્રેમીની દૃષ્ટિ આગળથી અતોપ થઈ જાય છે આથી **पुरूरवस्** ગાંડા જેવો બની જાય છે અને એ અપ્સરાની શોધમાં રાતદિવસ ભટક્યા કરે છે આખરે, જળચર પક્ષીના રૂપમા બીજી અપ્સરાઓની સાથે કમળસરોવરમા તરતી હોય છે તે વખતે એ અપ્સરા એના જોવામા આવે છે **उर्वशी** પોતાનુ ખરું સ્વરૂપ એની આગળ પ્રકટ કરે છે અને **पुरूरवस्** એના ઘણા કાલાવાલા કરે છે તેના જવાબમા વર્ષ દિવસ પછી એક વાર એની પાસે આવી જવાનું એ કબૂલ કરે છે. આ દંતકથા ઉપરથી વેદ પછીના સમયમા કાલિદાસે પોતાનુ **विक्रमोर्वशीय** નામનુ નાટક રચ્યુ

ગંધર્વ એ અગાઉ એકજ વ્યક્તિનું નામ હશે એમ જણાય છે, કારણ કે **ऋग्वेद**મા ઘણેખરે ઠેકાણે એ શબ્દ એકવચનમાજ વપરાયલો છે, અને **अवस्ता**મા પણ એ શબ્દ એકવચનમાજ વપરાયલો છે. ત્યા આગળ કેટલીક વખત એ શબ્દ ગદરેવ એ રૂપમા લખાયલો દીઠામા આવે છે **ऋग्वेद**મા લખ્યુ છે તે પ્રમાણે, અપ્સરા ઉપર પ્રેમ રાખનારો આ પુરુષ અંતરિક્ષના અગાધ પ્રદેશમા વસે છે અને સ્વર્ગના ધુમ્મસ ઉપર અક્કડ ઊભો રહે છે દિવ્ય સોમનો એ રક્ષણકર્તા છે, અને કેટલીક વખત પાણીની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતો એને વર્ણવવામા આવ્યો છે **अवस्ता**મા, એનો પાણી સાથેનો સમ્બન્ધ વિશેષ દીઠામા આવે છે. પાછળના વેદોમા, ગંધર્વોનો એક વર્ગજ બની ગયલો દીઠામા આવે છે, અને અપ્સરાઓની સાથેના એના સમ્બન્ધ વિષે વારવાર કથન કરવામા આવ્યુ છે વેદ પછીના સમયમા એ ગંધર્વો તે સ્વર્ગના ગવૈયાઓ બની ગયા છે, અને એ લોકોનો નિવાસ અંતરિક્ષના પ્રદેશમા હોય છે એ

વિચાર "ગંધર્વનગર" એ શબ્દમાં સચવાઈ રહેલો જણાય છે. "ગંધર્વનગર" એ "મૃગતૃષ્ણિકા" (ઝાંઝવાનાં જળ) એ અર્થનો એક સંસ્કૃત શબ્દ છે.

ઋગ્વેદના અનેક પ્રાચીન ઋષિઓ અને વીર નરોમાં સૌથી અગત્યનો મનુ છે. પ્રથમ યજ્ઞ કરનાર તરીકે અને માનવ જાતિના પૂર્વજ તરીકે એ પ્રસિદ્ધ છે. એના સમ્બન્ધમાં કવિઓ "આપણા પિતા" એવા શબ્દ વાપરે છે, અને યજ્ઞ કરનારાઓને તેઓ "મનુની પ્રજા" એ નામ આપે છે. માનવ જાતિના અવતરણના ઇતિહાસમાં નોવાના જેવું પરાક્રમ મનુએ કીધું હતું એવું શતપથબ્રાહ્મણમાં વર્ણવ્યું છે.

પ્રાચીન ઋષિઓનું એક મંડળ અંગિરસોનું છે. ગૌબંધનની દંતકથામાં, ઇન્દ્રની સાથે એ ઋષિઓ ઘણા ગાઢા સમ્બન્ધથી જોડાયલા દીઠામાં આવે છે. પ્રાચીન ઋષિઓનું એવું બીજું મંડળ ભૃગુકુળનું છે. હિન્દુસ્તાનનો પ્રોમિથિયસ, *માતરિશ્વન્*, સ્વર્ગના છૂપા અગ્નિને એ ભૃગુકુળના ઋષિઓ પાસે લાવ્યો હતો, અને પૃથ્વી ઉપર યજ્ઞદેવતાની સ્થાપના કરવી અને તેનો પ્રચાર વધારવો એ કામ ભૃગુકુળના ઋષિઓએ કીધું હતું.

જેની સંખ્યા ચોક્કસ નક્કી થયલી છે એવું એક મંડળ સપ્તર્ષિઓનું છે. એ મંડળ વિષે ઋગ્વેદમાં કોઈ કોઈ સ્થાનેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણોમાં એને સપ્તર્ષિમંડળના સાત તારકા ગણવામાં આવ્યા છે, અને પ્રથમ તેઓ રીંછ હતા એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આ વિચિત્ર પ્રકારનું એકત્વારોપણ કંઇક અંશે ઋષિ અને તારકા એ બેઉ મંડળની સંખ્યા એકજ હોવાથી અને કંઇક અંશે ઋષિ એટલે "દ્રષ્ટા", અને "ઋક્ષ" જેનો અર્થ ઋગ્વેદમાં "તારો" અને "રીંછ" બેઉ થાય છે એ બે શબ્દોનો અવાજ સરખો થતો હોવાને લીધે થયલું હોવું જોઈએ એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

વેદની દંતકથાઓમાં અને વેદના ધર્મવિચારોમાં પશુઓનો ભાગ ઘણું આગળ પડતો છે. એ પશુઓમાં, દેવતાઓના રથ ખેંચનાર તરીકે અને ખાસ કરીને જુદાં જુદાં નામ ધરનારા સૂર્યદેવના પ્રતિનિધિ તરીકે અશ્વ એ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે છે. વેદના વિધિઓમાં સૂર્ય અને

અગ્નિના પ્રતિનિધિ તરીકે અશ્વને ગણવામાં આવતો. અશ્વમેધને લગતાં બે સૂક્તો (મ. ૧, સૂ. ૧૬૨-૧૬૩) ઋગ્વેદમાં છે તે પરથી એટલું પણ માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાનના છેક પ્રાચીન સમયમાં અશ્વમેધ કરવામાં આવતો હતો.

પણ ઋગ્વેદમાં સૌથી આગળ પડતો ભાગ ગાયનો છે. ગાય એ ઘણું ઉપયોગી પ્રાણી હોવાથી હિન્દુસ્તાનના છેક પ્રાચીન સમયમાં પણ એણે ઘણું ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઉષાનાં કિરણો અને વાદળાંઓ તે ગાયો છે. વરસાદનું વાદળું, જેના ઉપર ચેતનત્વારોપણ થઇને "પૃશ્ની" (ચટાપટાવાળી) એ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે ગાય છે અને તે મરુતોની માતા છે. વરસાદનાં વાદળાંઓ ઉપર હિન્દુસ્તાનની સઘળી સમૃદ્ધિનો આધાર રહેતો તે ઉપરથીજ સ્વર્ગલોકમાં સઘળી ઇચ્છાઓને પૂરી પાડનારી ચટાપટાવાળી ગાયોનું જે વર્ણન અથર્વવેદમાં આપવામાં આવ્યું છે તેની કલ્પનાનો ઉદ્દભવ થયલો, અને વેદ પછીની કવિતામાં કામદુહ્ એ ધેનુનું જે વર્ણન આવે છે તે પણ એ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયલું. ઋગ્વેદના કવિઓ પૃથ્વીને માટેજ ઘણી વાર "गौः" એ શબ્દ વાપરે છે. એક ઋષિ ગાયને અદિતિ અને દેવી તરીકે સંબોધન કરે છે, અને એની હત્યા ન થવી જોઈએ એવો વિચાર શ્રોતાઓના મગજ ઉપર ઠસાવે છે તે પરથી માલમ પડે છે કે એ પ્રાણી તે વખતે પણ પવિત્ર ગણાતું હતું. अघ्न्या ("જેને મારવી ન જોઈએ તે") એ નામ ઋગ્વેદમાં ગાયને માટે ઘણી વાર વાપરવામાં આવ્યું છે તે પરથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. ખરેખર, અવસ્તાના પ્રમાણુ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે જે વખતે હિન્દુસ્તાનના અને ઇરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ આ પ્રાણી પવિત્ર ગણાતું હતું. અથર્વવેદમાં ગાયની પૂજા સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે, અને શતપથબ્રાહ્મણમાં ગાયનું માંસ ખાધાનાં નઠારાં પરિણામો ભાર દઈને જણાવવામાં આવ્યાં છે એ ગાયની પવિત્રતા આજદિન સુધી હિન્દુસ્તાનમાં જળવાઈ રહેલી છે, એટલુંજ નહીં પણ એ પવિત્રતાના વિચાર જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ વધારે સબળ થતા ગયા છે. ૧૮૫૭ના હિન્દુસ્તાનના બળવામાં ગાયની ચરબીવાળાં કારતુસોએ જે ભાગ ભજવ્યો હતો તે આ વાતની સત્યતા સાબીત કરી આપવાને બસ થશે. માનવ જાતિ ઉપર કોઈ પણ પ્રાણીએ ગાયના જેટલા ઉપકાર કીધા

નથી, અને હિન્દુસ્તાનના લોકોએ પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિથી એ સમ્બન્ધમાં પોતાનું ઋણ પૂરેપૂરૂ અદા કર્યું છે. એ લોકોએ ગાય તરફ જેટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ બતાવી છે તેટલી બીજા કોઈ પણ લોકોએ બતાવી નથી. હિન્દુસ્તાનના આચારવિચારમાં ગાયનું પ્રાધાન્ય એટલું બધું છે કે છેક પ્રાચીન સમયથી ગાય માતાએ હિન્દુઓના જીવન ઉપર કેવી મજબૂત અસર કીધી છે તેનો જો સવિસ્તર અહેવાલ આપવામાં આવ્યો હોય તો સુધારાના ઇતિહાસમાં એ એક ઘણું અગત્યનું પ્રકરણ થઈ પડે.

ઋગ્વેદના હિંસક પ્રાણીઓમાં સર્પ એ સૌથી આગળ પડતો છે. પેલો બળવાન્ રાક્ષસ, ઇન્દ્રનો શત્રુ, તેનો દેહ સર્પનોજ હતો એવું મનાય છે. વળી **અહિર્બુધ્ન્ય**, એ રૂપે દિવ્ય સત્ત્વ તરીકે પણ એ દીઠામાં આવે છે. **અહિર્બુધ્ન્ય**, એ શબ્દ **ઋગ્વેદ**માં ક્વચિતજ વપરાયલો જણાય છે. એ **અહિર્બુધ્ન્ય** અંતરિક્ષના સમુદ્રના અગાધ ઉંડાણમાં રહે છે એવું મનાય છે અને વૃત્ર એ સર્પના સારા લક્ષણો એના વિષે કલ્પવામાં આવ્યા હોય એ ઘણું સંભવિત છે. પાછલા વેદોમાં, ગંધર્વો વગેરેની સાથે કાંઈક દિવ્યતાવાળાં પ્રાણીઓ તરીકે સર્પોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને સૂત્રોમાં સર્પને બલિ આપવાનો વિધિ લખ્યો છે. એ પાછલા ગ્રન્થોમાં, નાગ નામે વિશે પ્હેલીજ વાર આપણા સાંભળવામાં આવે છે. વેદ પછીના સમયમાં સર્પની પૂજા આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાઈ ગયલી દીઠામાં આવે છે. **ઋગ્વેદ**માં એ સર્પપૂજાના કંઈ પણ ચિહ્ન જણાતા નથી, અને હિન્દુસ્તાનના અનાર્ય લોકોમાં સર્પપૂજા વિશેષ પ્રચાર પામેલી છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે આર્ય લોકો જે વખતે હિન્દુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા તે વખતે એ દેશમાં સર્પ ઘણા હોવાથી ત્યાંના મૂળ વતનીઓ સર્પની પૂજા કરતા હતા અને તે જોઈને એ વિજયી પ્રજાએ પણ સર્પપૂજાનો સ્વીકાર કીધો.

ઋગ્વેદમાં ઓષધિઓનું ઘણી વાર આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. પાણી, નદી, પર્વત, આકાશ, અને પૃથ્વી એ સર્વની સાથે ઓષધિની પણ ગણના પણ કરવામાં આવી છે. એ સિવાય, એક આખા સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૯૭)માં **ઓષધિઓ**ની એકલાનીજ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ખાસ કરીને તેની વ્યાધિ મટાડવાની શક્તિના વખાણ કરવામાં આવ્યા છે. પાછલા વેદમન્ત્રોમાં ઓષધિઓને અપાતા હવિ સમ્બન્ધી અને લગ્નના [illegible] રોગના માર્ગમાં આવેલા [illegible] ઝાડોને વંદન કરવામાં આવે તે સમ્બન્ધી કથન કરવામાં

આવ્યું છે. ઋગ્વેદના એક સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૧૪૬)માં **अरण्यानी** એ નામથી આખા વનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. રાત્રીકાળી વખતના વિચિત્ર દેખાવો અને વિચિત્ર અવાજો એ સૂક્તમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમાં કુદરતનું અવલોકન કરવાની શક્તિ ઠીક જણાઈ આવે છે. અરણ્યના અંધારા એકાન્તમાં—

उत गाव इवादन्ति
उत वेश्मेव दृश्यते ।
उतो अरण्यानिः सायं
शकटीरिव सर्जति ॥ ३

गामङ्गैष आ ह्वयति
दार्वङ्गैषो अपावधीत् ।
वसन्नरण्यान्यां सायम्
अक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४

न वा अरण्यानिर्हन्ति
अन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।
स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय
यथाकामं नि पद्यते ॥ ५

आञ्जनगन्धिं सुरभिं
बह्वन्नामकृषीवलाम् ।
प्राहं मृगाणां मातरम्
अरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६

(ગાય ખાતી હોય એવું સંભળાય છે, ઘર ઊભેલું હોય એવું દેખાય છે, અને સંધ્યાસમયે અરણ્યાની ગાડાંની પેઠે અવાજ કરે છે. અહીં કોઈ પોતાની ગાયને બૂમ પાડે છે, ત્યાં કોઈ લાકડાં ચીરે છે; સંધ્યાસમયે જે કોઈ અરણ્યના વાસે છે તેને જાણે કોઈ બોલતું હોય

એવું લાગે છે. જો કોઈ છેક એની પાસે જતું નથી તેને અરણ્યાની કદી હિંસા કરતી નથી; સ્વાદિષ્ઠ ફળ ખાઈ રહ્યા પછી પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે એ ઉંઘી જાય છે. મધુરી ગંધવાળી, સુગંધીદાર, બહુ અન્નથી ભરેલી, ખેતી ન કરનારી, પશુઓની માતા, એવી અરણ્યાનીને મ્હેં સ્તવી છે.)

પણ એકંદરે, ઓષધિ, વૃક્ષ, અને વનદેવતાઓનું મહત્ત્વ **ઋગ્વેદ**માં ઘણું થોડુંજ દીઠામાં આવે છે.

વિશેષ પ્રાચીનતા સૂચવનારૂં વેદધર્મનું એક વિચિત્ર લક્ષણ એ છે કે વેદમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ માણસને હાથે ઘડાયલી વસ્તુઓ તે પણ જ્યારે તેના ઉપયોગની જણાતી ત્યારે તેને દેવતા તરીકે ગણવામાં આવી છે અને તેની પૂજા કરવામાં આવી છે. જે વસ્તુઓ યજ્ઞમાં વપરાતી તેના વિષે આવી રીતનું ખાસ બન્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સૂક્ત (મં. ૩, સૂ. ૮)માં યજ્ઞનો સ્તંભ (જેને માટે " વનસ્પતિ " એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે) તેનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને દશમા મંડલનાં ત્રણ સૂક્તોમાં સોમરસ કાઢતી વખતે સોમવલ્લીને દબાવવાને જે પથરાઓ વાપરવામાં આવતા તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. થોડાક મંત્રોમાં હળનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે; અને એક આખા સૂક્ત(મં. ૬, સૂ. ૭૫)માં યુદ્ધનાં જુદાં જુદાં શસ્ત્રોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તેમજ **અથર્વવેદ**ના એક સૂક્ત(મં. ૫, સૂ. ૨૦)માં દુન્દુભિના ગુણ ગાવામાં આવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાં દાનવો વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. દાનવો બે જાતના છે. દેવતાના જે શત્રુઓ અંતરિક્ષમાં વસે છે તેનો એક વર્ગ બનેલો છે. એકજ દેવતા અને એકજ દાનવની વચ્ચે યુદ્ધ થયલું એ વિચાર વધારે જૂનો છે. આ વિચાર ઉપરથી ધીમે ધીમે એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે એ સ્હામસ્હામી સેનાઓ તરીકે દેવતાઓ અને દાનવો એકબીજાની વિરુદ્ધ ગોઠવાઈ જઈને યુદ્ધ મચાવે છે. બ્રાહ્મણોમાં હમેશાં દેવદાનવના યુદ્ધનું વર્ણન એવી રીતનુંજ આપવામાં આવ્યું છે. દેવતાના જે શત્રુઓ અંતરિક્ષમાં વસે છે તેને માટે સાધારણ રીતે અસુર એ નામ વાપરવામાં આવે છે. આ અસુર શબ્દનો ઇતિહાસ ઘણો જાણવા જેવો છે. **ઋગ્વેદ**માં અસુર એ મુખ્યત્વે કરીને દેવતાઓનુંજ નામ છે, અને અવસ્તામાં અહુર એ ઝરથોસ્ત ધર્મના મ્હોટામાં મ્હોટા દેવતાનું નામ

છે. પણ **ऋग्वेद**ના પાછલા ભાગમાં, **असुर** એ શબ્દ એકલો વપરાયો હોય ત્યારે એનો "દાનવ" એવો અર્થ પણ થાય છે, અને **अथर्ववेद**માં તો એનો "દાનવ" સિવાય બીજો કંઈ પણ અર્થ થતોજ નથી. જો શબ્દનો "દેવ" એવો અર્થ થતો તેનો "દાનવ" એવો અર્થ કેવી રીતે થયો તેનો એક ખુલાસો એવો અપાયો છે કે જેવી રીતે **વેદ**માં જેઓને **દેવ** ગણ્યા છે તેઓને **અવસ્તા**માં દાનવ ગણવામાં આવ્યા છે તેવીજ રીતે વેદબાહ્ય પ્રજાના દેવો અથવા **અસુરો** તે **વૈદિક** ઋષિઓના દાનવો બન્યા છે. આ ખુલાસો ઘણો અસંતોષકારક લાગ્યા વિના રહેતો નથી. એ ખુલાસાને માટે કોઈ પણ પરંપરાપ્રાપ્ત વચનોનો આધાર મળી શકતો નથી, અને એ ખુલાસાની વિરુદ્ધ જાય એવી મ્હોટી વાત એ છે કે **ऋग्वेद**ના ઋષિઓએ દેવતા એ સામાન્ય અર્થમાં **असुर** શબ્દ વાપર્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ દેવતાઓમાં સૌથી વધારે પ્રૌઢ એવા વરુણને માટે એ શબ્દ ખાસ વપરાયો છે. એ ઉપરથી એમજ જણાય છે કે વેદની અંદરજ કાળે કરીને એ શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર થયો હોવો જોઇએ. અહીં પ્રથમથીજ "ગૂઢ શક્તિ ધરાવનારા" એવો એનો અર્થ થતો જણાય છે, અને તેથી શત્રુતા ધરાવનારાં પ્રાણીઓને માટે પણ વાપરી શકાય એવી શક્તિ એ શબ્દમાં પ્રથમથીજ રહેલી હોય એવું લાગે છે. આ કારણથી, **ऋग्वेद**ના એક સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૧૨૪)માં એ શબ્દના બેઉ અર્થ થતા હોય એવું જણાય છે. **ऋग्वेद**ના છેવટના સમયમાં એ શબ્દ દેવતાઓને માટે વપરાતો બંધ થવા માંડ્યો. વળી, દેવતાઓની સાથે શત્રુતા ધરાવનારાં પ્રાણીઓને માટે એક સ્વતંત્ર શબ્દની જરૂર હતી, તેથી અસુર એ શબ્દનો "દાનવ" એવો અર્થ થવાનું વધારે સુગમ થઈ પડ્યું હશે એ સંભવિત છે. તે ઉપરાંત, લોકસમૂહમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તરતનુંજ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ શબ્દમાં નકાર આવતો હોય એવો ભાસ થયો(અ-સુર) અને તેને લીધે "દેવ" એ અર્થને માટે **सुर** એ નવો શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો. એ શબ્દ પ્રથમ ઉપનિષદોમાં વપરાયલો દીઠામાં આવે છે.

ખાસ કરીને ઇન્દ્રની સાથે શત્રુતા ધરાવનારા અંતરિક્ષના દાનવોનું એક મંડળ પણીઓનું છે. **પણી** એ શબ્દનો ખરો અર્થ "કંજૂસ" એવો થાય છે. યજ્ઞની બક્ષીસો આપવામાં કંજૂસાઈ કરે તેને માટે એ શબ્દ વિશેષ વપરાતો. સ્વર્ગની સમૃદ્ધિ માનવીને પ્રાપ્ત ન થવા દેનારા

દાનવોની જે પ્રથમ કલ્પના કરવામાં આવેલી તેના ઉપરથી એને મળતા આવે એવા બીજા દાનવોને માટે પણ એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. એવી રીતે પણી એ શબ્દના 'કંજૂસ' એ મૂળ અર્થમાંથી 'અમુક પ્રકારના દાનવો' એવો અર્થ ઉત્પન્ન થયો. **दास** અથવા **दस्यु** એ શબ્દ સફેદ ચામડીના આર્ય વિજેતાઓની સરખામણીમાં વધારે કાળા જણાતા હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને માટે પ્રથમ વપરાતો તે પણ "દાનવો" અથવા "રાક્ષસો" એ અર્થમાં ઘણી વાર વપરાય છે.

ऋग्वेदમાં આવતા અંતરિક્ષના અસુરોમાંથી સૌથી વિશેષ લક્ષ ખેંચે એવો **वृत्र** છે. એ અસુરની આકૃતિ સર્પના જેવી છે, અને "ઘેરી લેનારો" એવો એના નામનો અર્થ થાય છે. બીજો અસુર **वल** નામનો છે, તેના વિષે પણ **ऋग्वेद**માં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વર્ગની ધેનુઓને જ્યાં આગળ પૂરવામાં આવી છે તે ગુફા વિષે ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યાથી વલ નામના અસુરની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો છે. વેદ પછીના સાહિત્યમાં, આ બન્ને અસુરોનાં નામ ઘણી વાર સાથે દેવામાં આવ્યાં છે, અને એ બે ભાઇઓ હતા તેને ઇન્દ્રે મારી નાંખ્યા એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રના બાકી રહેલા શત્રુઓમાં જેનું સૌથી વધારે વાર નામ દેવામાં આવ્યું હોય એવો **शुष्ण** છે. **शुष्ण** એ શબ્દનો "સુકવાટો કરનાર" અથવા "દઝાડનાર" એવો અર્થ થાય છે. **स्वर्भानु** એ નામનો અસુર પણ **ऋग्वेद**માં કોઈ કોઈ વાર દીઠામાં આવે છે. એ સૂર્યને અંધકારથી આચ્છાદિત કરી નાંખે છે એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં **राहु** એ નામના રાક્ષસને એનું સ્થાન મળ્યું છે, અને સૂર્ય અથવા ચંદ્રને **राहु** ગળી જાય છે તેને લીધે સૂર્યગ્રહણ અથવા ચંદ્રગ્રહણ થાય છે એવું માનવામાં આવ્યુ છે.

દાનવોનો બીજો વર્ગ તે પૃથ્વી ઉપર વસનારાં ભૂતપિશાચોનો છે. અસુરો જેમ દેવતાઓની સાથે શત્રુતા રાખે છે તેમ આ પ્રાણીઓ માણુસોની સાથે શત્રુતા રાખે છે. એ પ્રાણીઓને માટે **रक्षस्** એ સામાન્ય નામ સૌથી વિશેષ વપરાતું જણાય છે. એ પ્રાણીઓનો નાશ કરવા માટે કોઈ દેવની પ્રાર્થના કરતી વખતે અથવા એ પ્રાણીઓનો નાશ થઈ ચૂક્યો હોય તેને માટે કોઈ દેવનો ઉપકાર માનતી વખતે એનું નામ દેવામાં આવે છે. તે સિવાય એ પ્રાણીઓનું કોઈ પણ ઠેકાણે નામ દેવામાં આવેલું જણાતું નથી. એ પ્રાણીઓનાં સ્વરૂપ જુદાં જુદાં જાન-

વરોના જેવાં અથવા માણસોના જેવાં હોય એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. **અથર્વવેદ**માં એ પ્રાણીઓનો દેખાવ વધારે વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને એ પ્રાણીઓ બેડોળ ઘાટનાં અને ભૂરા, પીળા, અથવા લીલા રંગનાં છે એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. **ઋગ્વેદ**માં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, માનવીઓ અને અશ્વોનું માંસ તેઓને ભાવે છે અને પોતાનો લોભ તૃપ્ત કરવાને માટે તેઓ માનવીઓ અને અશ્વોના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને દુઃખ દે છે. રાતની વખતે તેઓ ભટકતાં ફરે છે, અને યજ્ઞ ઉપર હુમલા કરવાની તેઓને ખાસ ટેવ છે. યજ્ઞ થતો હોય તેમાં રાક્ષસો ભંગાણ પડાવે છે એ વાત વેદ પછીના સમયમાં પણ મનાતી રહી છે. એ પ્રાણીઓની એક જાત, **પિશાચ** વિષે **ઋગ્વેદ**માં ક્વચિતજ કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ પાછલા વેદોમાં પિશાચ વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. મૃત શરીરોનું તેઓ ભક્ષણ કરે છે અને મૃત જનોની સાથે તેઓ વિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવે છે.

વેદના ઉત્સાહી અને ચાલાક ઋષિઓ પાછલા સમયના વિપ્રોની પેઠે પરલોકના વિચારોજ કર્યા કરતા ન્હોતા, એટલે **ઋગ્વેદ**નાં સૂક્તોમાં મૃત્યુ વિષે અને બીજી જિંદગી વિષે લખવામાં આવેલું બહુ જણાતું નથી. બીજી જિંદગી વિષે તેઓના શા વિચાર હતા તે વિષે કંઈ પણ માહિતી મળે એમ હોય તો તે ઘણીખરી છેલ્લા મંડલનાં મૃત્યુક્રિયાને લગતાં સૂક્તોમાંથીજ મળી આવે એમ છે. એ સૂક્તો ઉપરથી વેદના વખતની માન્યતા એવી જણાય છે કે અગ્નિ અથવા કબરમાં માનવીના શરીરનો અન્ત આવે છે પણ મરનારનું જે સાચું વ્યક્તિત્વ તેનો કદી વિનાશ થતો નથી. મૃત્યુ પછીજ નહીં, પણ બેભાન અવસ્થામાં પણ માનવીનો આત્મા તેના શરીરથી છૂટો પડી શકે છે એવું તે વખતે મનાતું હોય એમ જણાય છે (મ. ૧૦, સૂ. ૫૮). **ઋગ્વેદ**માં અથવા પાછલા વેદોમાં પણ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત કોઈ પણ ઠેકાણે સૂચવાતો હોય એવું જણાતું નથી, જોકે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો તે વખતે એ સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો સ્થપાઈ ચુક્યો હતો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. **ઋગ્વેદ**ના એક મંત્રમાં પાણી તરફ અથવા ઓષધિઓ તરફ મરનારનો આત્મા વિદાય થાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે વચનોની અંદર પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત બીજદશામાં રહ્યો હોય તો તે બનવા જોગ છે,

પ્રકરણ ૫.

ઋગ્વેદની ફિલસુફી.

મૃત્યુ પછી માણસની શી ગતિ થાય છે તે સમ્બન્ધમાં વેદના વિચાર એવા જણાય છે કે મરનારનો આત્મા પિતૃઓ જે માર્ગથી જાય છે તે માર્ગથી સનાતન જ્યોતિના ધામ તરફ પ્રયાણ કરે છે અને ત્યાં આગળ, સ્વર્ગની ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિમાં, પિતૃઓને મૃત્યુના રાજા યમની સાથે રમતા* અને દેવતાઓની સાથે જમતા એ જોય છે.

મૃત્યુ સમ્બન્ધી એક સુક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૧૪,)માં મુવેલા માણસને નીચે પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે :

> प्रेहि॑ प्रेहि॑ प॒थिभि॑ः पू॒र्व्येभि॒ः
> यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युः ।
> उ॒भा राजा॑ना स्व॒धया॒ मद॑न्ता
> य॒मं प॑श्यासि॒ वरु॑णं च दे॒वम् ॥

(પેલા પૂર્વના પંથથી તું વધ્યો જા! તું વધ્યો જા! આપણા આગલા પિતૃઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં આગળ તું જા! યમ અને વરુણદેવ, એ બેઉને હવિઓ વડે હરખાતા ત્યાં આગળ તું જોઈશ).

એ સ્થળે એક વૃક્ષની શાખાઓ ફેલાઈ રહી છે તેની છાયામાં દેવતાઓની સાથે બેસીને યમરાજા સોમરસનું પાન કરે છે, અને વાંસળીના તથા ગાયનોના સ્વર ત્યાં આગળ સંભળાય છે. એ સ્વર્ગનું જીવન કોઈ પણ રીતની અપૂર્ણતા વિનાનું છે, કોઈ પણ રીતની શારીરિક નિર્બળતાથી રહિત છે, અને સર્વ પ્રકારે આનન્દમય છે. ક્ષત્રિયવર્ગ નહીં, પણ વિપ્રવર્ગની કલ્પનામાં સુખની સામગ્રીના જે જે વિષયો આવી શક્યા તે તે વિષયો ત્યાં આગળ ભેગેલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. યુદ્ધમાં જેઓ

* ઋગ્વેદમાં કોઈ પણ સ્થળે યમને ન્યાય આપનાર અથવા શિક્ષા કરનાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો નથી એ વાત લક્ષ ખેંચે એવી છે.

પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે તેઓને પોતાની હિંમતના બદલા તરીકે સ્વર્ગનું સુખ મળે છે, પણ સૌથી વધારે તો જેઓ વિપ્રોને ઉદારતાથી દક્ષિણા આપે છે અને યજ્ઞનાં દાન કરે છે તેઓને એ સુખ મળે છે.

મૃત્યુ પછી જ્યાં આગળ શિક્ષા કરવામાં આવતી હોય એવું કોઈ સ્થાન છે એમ **અથર્વવેદ** ઉપરથી તો ચોક્કસ માલમ પડે છે, પણ **ઋગ્વેદ**માંથી જે પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે તે ઉપરથી વધારેમાં વધારે આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય એમ છે કે શ્રદ્ધા વગરનાં માણસોને મૃત્યુ પછી અંધકારના ખાડામાં નાંખવામાં આવતા એવો વિચાર **ઋગ્વેદ**ના સમયમાં સાધારણ રીતે સ્વીકારાયો હતો. ખરેખર, એ સમ્બન્ધમાં ઋષિઓએ એટલું તો થોડું કહેલું છે, અને જે થોડું તેઓએ કહેલું છે તે પણ એટલું તો અસ્પષ્ટ છે કે **રૉથ** સાહેબ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે મૃત્યુ પછી દુષ્ટ જનોનો તદ્દનજ વિનાશ થાય છે એવું **ઋગ્વેદ**ના સમયમાં મનાતું હતું. મૃત્યુ પછી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વિચારો ધીરે ધીરે વિકાસ પામતા ગયા, અને અન્તે, વેદ પછીના સમયમાં, જુદાં જુદાં નરકોની એક ગુંચવણ-ભરેલી સરણી તૈયાર કરવામાં આવી.

ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં, પિતૃઓ અથવા મરણ પામેલા પૂર્વજોનો પંથ અને દેવતાઓનો પથ એ બે જુદા છે એવું દર્શાવ્યું છે, તેનું કારણ ખચીત એજ છે કે અગ્નિદાહ અને યજ્ઞ એ બેની ક્રિયાઓ તદ્દન જુદી જુદી છે એમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવતું હતું. બ્રાહ્મણોમાં, પિતૃઓ અને દેવતાઓ એ જુદા જુદા સ્થાનમાં વસે છે એવું માનવામાં આવેલું જણાય છે, કારણ કે "સ્વર્ગલોક" અને "પિતૃલોક"ની વચ્ચે શો ભેદ છે તે એ ગ્રન્થોમાં દર્શાવવામાં આવ્યુ છે.

યમ એ મરણ પામેલા સુખી જીવોનો સરદાર છે.† ત્રણ આખાં

† કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે કે યમ એ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જન્મ લેનારો માનવી હતો. પણ આ ધારણા ખોટી છે. પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ જન્મ લેનારો **માનવી** તો **મનુ** હતો. યમને વિષે તો ઋગ્વેદમાં એટલુંજ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ "પહેલો મર્ત્ય હતો." એનું મૃત્યુ સૌથી પ્રથમ થયનું તેથીજ એ બીજા મરણ પામતા જીવોનો સરદાર અને માર્ગદર્શક ગણાયો, પણ તે પરથી એ માનવી હતો એમ ધારવાનું કંઈ કારણ નથી મર્ત્યતા એ એકલા માનવીનુંજ

न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते
देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

× × × ×

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां
परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

(દેવતાઓના મોકલેલા જે દૂતો અહીં ફરે છે તે કદી થોભતા નથી, તે કદી પોતાની આંખ મીંચી દેતા નથી...હે યમી! વૃક્ષની આસપાસ જેમ વેલો વીટળાઈ વળે છે તેવી રીતે કોઈ બીજો પુરુષ જોરથી તને ભેટશે).

ભાઈબ્હેન વચ્ચે સંભોગની ઇચ્છા એ આ કવિતાનો મુખ્ય વિષય છે. એ ઇચ્છા સદાચાર વિષેના ઋગ્વેદના વધારે ઉંચા ધોરણથી ઉલટી હોવાને લીધે એનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તોપણ, સૌથી પ્હેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીના "જોડકાં"થી માનવ જાતની ઉત્પત્તિ થઈ એવી દંતકથા એ વખતે પ્રચલિતજ હશે તે ઉપરથી આ કવિતામાં પ્રકટ થયલો જોડિયાં ભાઇબ્હેનના સમ્બન્ધનો વિચાર ઉત્પન્ન થયલો એ નક્કી છે. ખરેખર, હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે રહેતા હતા તે વખતથીજ આ દંતકથા ઉતરી આવેલી જણાય છે, કારણ કે અવસ્તાના પાછલા સાહિત્યમાં યિમની બ્હેન તરીકે યિમેહનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. યમના પિતાનું નામ પણ એ આગલા સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે જેમ ઋગ્વેદમાં યમને વિવસ્વત્નો છોકરો કહ્યો છે તેમ અવસ્તામાં યિમને વિવંહ્વંતનો છોકરો કહ્યો છે.

આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, ઋગ્વેદની કવિતાઓનો મ્હોટો ભાગ દેવતાઓની અથવા દેવતા તરીકે જેને ગણવામાં આવતા હોય તેવા પદાર્થોની સ્તુતિઓનો બનેલો છે. એ કવિતાઓમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ભૂતકાળના બનાવોનું અસ્પષ્ટ અને ભાંગ્યુતૂટ્યું વર્ણન જેમાં આપવામાં આવ્યું હોય એવા સંવાદોના રૂપની દંતકથાઓ આપણા જોવામાં આવે છે. એવી દંતકથાઓ બધી મળીને ડઝનેક છે, અને તેમાંની ઘણીખરી દશમા મંડલમાં આપવામાં આવી છે. એ કવિતાઓમાં

વર્ણવેલો વૃત્તાન્ત શ્રોતાજનોથી પૂરેપૂરો સમજાય તેટલા માટે ગદ્યાત્મક વર્ણનો પણ પ્રથમ એની સાથે જોડવામાં આવેલાં હશે, પણ એ કવિતાઓને **ऋग्वेदसंहिता** એ નામના સૂક્તસંગ્રહમાં મૂકવામાં આવી ત્યાર પછી પેલાં ગદ્યાત્મક વર્ણનો ગુમ થઈ ગયાં હશે એ ઘણું સંભવિત છે. એવા વર્ગની એક કવિતા(મં. ૪, સૂ. ૪૨)માં ઇન્દ્ર અને વરુણનો સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં એ બેઉ દેવતાઓ પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કરવાના પ્રયત્ન કરતા જોવા આવે છે. એવી એક બીજી કવિતામાં (મં. ૧૦, સૂ. ૫૧) વરુણ અને અગ્નિનો સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક મંત્રમાં વરુણ બોલે છે અને બીજા મંત્રમાં અગ્નિ બોલે છે તો ત્રીજા મંત્રમાં વળી પાછો વરુણ બોલે છે એવી રીતનું ચાલ્યાં કરે છે. એ સૂક્તમાં કવિતાની ઘણી ખુબી દીઠામાં આવે છે અને એમાં જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તે ઘણી સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય તેવી રીતે આપવામાં આવ્યો છે. એના પછી જે સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૫૨) છે તેમાં દેવતાઓ અને અગ્નિ વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એમાં અગ્નિ પોતાનુ યજ્ઞનું કર્મ કરવાથી કંટાળી ગયલો દીઠામાં આવે છે, પણ છેવટે એ પોતાનું કામ કર્યા કરવાની કબૂલાત આપે છે.

એક વિચિત્ર પણ કવિત્વહીન અને ન સમજી શકાય એવા સૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૮૬)માં ઇન્દ્ર અને એની સ્ત્રી ઇન્દ્રાણી એ બેની વચ્ચે એક વાંદરા વિષે સંવાદ ચાલે છે. એ વાંદરા ઉપર ઇન્દ્રાણીને ક્રોધ ચઢ્યો હતો એવું એ સૂક્તમાં દીઠામાં આવે છે. બીજા એક સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૧૦૮)માં કવિતાની ઘણી ખુબી જોવામાં આવે છે અને તેમાં બધી વિગતો ઘણી વધારે સ્પષ્ટ રીતે વાંચક સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી છે. એ સૂક્તમાં ઇન્દ્રની દૂતી, સરમા, ચોરાયલી ગાયોને શોધી કાઢે છે, અને પણીઓની પાસેથી તેને પાછી માંગે છે. બીજું એક સૂક્ત, જેના વિષે આપણે ઉપર કહી ગયા છિયે (પૃ. ૧૩૮), તે ઉર્વશી અને પુરૂરવસ્‌ની દંતકથાને લગતું છે. ઉર્વશી પોતાના પર પ્રેમ રાખનાર પણ મર્ત્ય માનવી પુરૂરવસ્‌ને હંમેશને માટે છોડવાની તૈયારીમાં હોય છે તે વખતે એ સંવાદ ચાલે છે. ઇંડો-યુરોપીયન સમયની જૂનામાં જૂની પ્રેમકથા (love-story) તે આ છે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાં એ કથાને લગતો ઇતિહાસ ઘણો મ્હોટો છે તેને

સૂક્તોમાં યમદેવને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. મરણ પામેલાઓ ઉપર એ રાજ્ય ચલાવે છે અને લોકોને એ એકઠા કરે છે, મરનારને એ વિશ્રાન્તિનું સ્થાન આપે છે અને તેને રહેવાનું મકાન એ તૈયાર કરે છે એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. યમદેવેજ બીજી દુનિયાનો રસ્તો પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હતો:—

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु
बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥

(ઉંચાં સ્થાનકો આગળ થઈ ને જે ગયો, ઘણાઓને માટે રસ્તો જેણે શોધી કાઢ્યો, તે વિવસ્વતનો પુત્ર, લોકોને એકઠા કરનારો, યમ રાજા—તેની તમે હવિઓ વડે સેવા કરો).

જોકે મૃત્યુ એ યમનો રસ્તો છે અને તેથી એ યમ તરફ કંઈક ભય સાથે જોવામાં આવતું હશે, તોપણ अथर्ववेद અને ત્યાર પછીની દંતકથાઓમાં એને મૃત્યુનો દેવ ગણવામાં આવ્યો છે તેની રીતે હજી ऋग्वेदમાં એને નથી ગણવામાં આવ્યો. ઘુવડ અને કબૂતર એ એને યમના જાસુસો તરીકે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગણાવવામાં આવ્યા છે, પણ એના હંમેશના દૂતો બે કૂતરાઓ‡ છે. પિતૃઓ જે માર્ગે થઈને બીજી દુનિયા તરફ જાય છે તે માર્ગનું એ કૂતરાઓ રક્ષણ કરે છે.

લક્ષણ છે એવું ઋગ્વેદના ઋષિઓ સમજતા ન્હોતા. દેવતાઓને પણ તેઓ મર્ત્યજ ગણતા દેવતાઓના જેમ એક અથવા અનેક જન્મ થાય છે તેમ તેઓનું મૃત્યુ પણ થાય છે એવું તેઓ માનતા. આ કારણથી પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલરનો અભિપ્રાય એવો છે કે યમ એ કોઈ માનવી નહીં, પણ અસ્ત પામતો સૂર્ય હોવો જોઈએ. પશ્ચિમ દિશા તરફ ડુબી જતા સૂર્યને તેઓ મરણ પામતો ધારે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. યમને વિવસ્વત્નો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે એ વાત પણ આ મતની સાથે બંધબેસતી આવે છે વિવસ્વત્, એટલે ઉદય પામતો સૂર્ય, તેને યમ અથવા અસ્ત પામતા સૂર્યનો પિતા કહેવામા આવે તો તે બીલકુલ નવાઈ જેવું નથી બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે કે યમ એ 'અસ્ત પામતો સૂર્ય' નહીં પણ 'ચન્દ્ર' હશે.

‡ નહીં અંધારૂં અને નહીં અજવાળું એવો સ્હવાર તથા સાંજનો સમય આ બે કૂતરાઓની કલ્પનાથી ઘણી યોગ્ય રીતે સૂચવાય છે એવું કેટલાક

એ કૂતરાઓના સમ્બન્ધમાં, મૃત્યુ વિષેના એક સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૧૪) મરનાર માણસને નીચે પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે:–

अति॑ द्रव सारमे॒यौ श्वाना॑
चतु॒रक्षौ॑ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑ प॒था ।
अथा॑ पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्रा॑ँ उपे॑हि
य॒मेन॒ ये स॑ध॒माद॑ं मद॑न्ति ॥ १०

× × × ×

उ॒रू॒ण॒सा॑व॑सु॒तृपा॑ उदुम्ब॒लौ
य॒मस्य॑ दू॒तौ च॑रतो॒ जना॑ँ अनु॑ ।
ता॒व॒स्मभ्यं॑ दृ॒शये॒ सूर्या॑य
पुन॑र्दा॒ता॒मसु॑म॒द्येह भ॒द्रम् ॥ १२

(એ બે કૂતરાઓ, ચાર આંખવાળા ચટાપટાવાળા સરમાના પુત્રો, તેને મૂકીને સીધે માર્ગે તું આગળ ચાલ્યો જા! ત્યાર પછી, જે ઉદાર પિતૃઓ યમની સાથે રહીને આનન્દ કરે છે તેની પાસે તું જા! ...પ્હોળાં નાકવાળા, જિંદગી લેવાનો લોભ રાખનારા, તપખીરિયા રંગના યમના દૂતો લોકોમાં ભટકે છે, તેઓ આજને દિવસે અને આ સ્થાનકે મંગલ જીવન હમને પાછું આપે, કે સૂર્યનો પ્રકાશ હમારાથી જોઈ શકાય.)

ઋગ્વેદમાં યમ એ નામ કોઈક વાર " જોડકું " એ મૂળ અર્થમાં પણ વપરાયું છે, અને યમ અને એની બ્હેન યમી એ બેની વચ્ચે જ્યાં સંવાદ ચાલેલો છે એવું એક આખું સૂક્ત (મ. ૧૦, સૂ. ૧૦) કવિત્વની ઘણી ખુબીનાળુ છે, તેમાં મૃત જનોના સરદાર વિષે એ સ્વરૂપેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. યમી એનો પ્યાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ યમીની માંગણી નાકબૂલ કરે છે અને કહે છે:—

વિદ્વાનોનું કહેવું છે એક પણ મ્હવાર કે એક પણ સાંઝ એવી નહીં જતી હોય કે જેમાં કોઈ પણ માનવી આ મર્ત્યલોક છોડીને યમની સમીપમાં ન સિધાવ્યું હોય આ કારણથી યમના બે કૂતરાઓ મર્ત્યોને યમના ધામ તરફ લઈ જાય છે એ વિચાર સાર્થક બને છે.

લીધે એ કથા આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. યમ અને યમીનો જે સંવાદ છે (મં. ૧૦, સૂ. ૧૦) તે એનાથી પણ વધારે જૂની દંતકથાને આધારે રચાયલો છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે. આવા પ્રકારની કવિતાઓથી, પાછલા સમયનાં નાટકો તથા વીરચરિત કાવ્યોનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ કેવું હતું તે આપણા જોવામાં આવે છે.

ऋग्वेदનાં સૂક્તોમાંથી ઘણાં થોડાં, ભાગ્યે ત્રીસેક સૂક્તો, દેવતાઓ અથવા દેવતા તરીકે જેને ગણવામાં આવ્યા હોય એવા પદાર્થો સિવાય બીજી બાબતોને લગતાં છે. આશરે ડઝનેક કવિતાઓમાં જંતરમંતરના વિચાર આપણા જોવામાં આવે છે. એ કવિતાઓ લગભગ સઘળીજ દશમા મંડલની છે. એ કવિતાઓનો વિષય એ પ્રમાણે अथर्ववेदને મળતો વધારે આવે છે. બે ટૂંકી કવિતાઓ (મં. ૨, સૂ. ૪૨-૪૩) શકુનશાસ્ત્રને લગતી છે. એ કવિતાઓમાં અમુક શકુનિયાળ પક્ષીઓને મંગલધ્વનિ કાઢવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. બીજી બે કવિતાઓમાં ઝેરી કૃમિઓનો નાશ કરવાના (મં ૧, સૂ. ૧૯૧), અને यक्ष्म નામનો વ્યાધિ નાબુદ કરવાના (મં. ૧૦, સૂ. ૧૬૩) મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. બે કવિતાઓમાં, મરવાની અણી ઉપર આવેલા માણસની જિંદગી સચવાયલી રહે તે માટેના મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે (મં. ૧૦, સૂ. ૫૮, ૬૦). આ છેલ્લી બે કવિતાઓમાંની એકમાંથી બે મંત્રો આ સ્થળે નમૂના તરીકે આપણે ઉતારીશું:—

यथा॒ युगं व॑र॒त्रया॑
नह्य॑न्ति ध॒रुणा॑य॒ कम् ।
ए॒वा दा॑धार ते॒ मनो॑
जी॒वात॑वे न मृ॒त्यवे॑
अथो॑ अरि॒ष्टता॑तये ॥

*   *   *

न्य॒ १ ग्वातोऽव॑वाति॒
न्यक्तपति सर्यः ।

नीचीनंमघ्न्या दुहे
न्यंग्भवतु ते रपः ॥ ११

(જેવી રીતે ધુંસરીને ચામડાના બંધની સાથે બાંધવામાં આવે છે કે તે એમની એમ ટકી રહે, તેવી રીતે મ્હેં ત્હારા આત્માને ટકાવી રાખ્યો છે કે તું જીવતો રહે, તું મરણ પામે નહીં, અને ત્હને કોઈ પણ રીતનું નુકસાન થાય નહીં...પવન નીચો ફુંકાય છે; સૂર્યનાં કરડાં કિરણો નીચાં વળે છે; ગાયના દૂધની સેર નીચી વહે છે; તેનીજ રીતે ત્હારી પીડા પણ નીચી ઉતરજો !)

ઉંઘાડી દેવાને માટે એક કવિતા(મં. ૭, સૂ. ૫૫) છે તેમાંનો એક મંત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

य आस्ते यश्च चरति
यश्च पश्यति नो जनः ।
तेषां संहन्मो अक्षाणि
यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६

(જે માણસ બેસે છે અને જે ફરે છે અને જે હમારા તરફ જોય છે તેની આંખો જેવી રીતે આ ઘરનું બારણું બંધ કરીએ તેવી રીતે હમે બંધ કરીએ છિયે).

આ હાલરડાના પ્રથમના ત્રણ મંત્રોને છેડે "नि षु स्वप" (તું ઘસઘસાટ ઉંઘી જા) એવા શબ્દો આવે છે.

એક મંત્ર (મં. ૧૦, સૂ. ૧૮૩) પ્રજાની પ્રાપ્તિ થાય તે માટેનો છે, ત્યારે બીજો (મં. ૧૦, સૂ. ૧૬૨) પ્રજાનો નાશ કરનારા ભૂતની અસર નાબુદ થાય તે માટેનો છે. વળી શત્રુઓનો નાશ થાય તે માટે પણ એક મન્ત્ર છે (મં.૧૦,સૂ. ૧૬૬). એ ઉપરાંત, સપત્નીઓ ઉપરથી પતિનું હેત જતું રહે તેને માટે સ્ત્રીએ વાપરવાનો મંત્ર પણ આપણા જોવામાં આવે છે (મં. ૧૦, સૂ. ૧૪૫). એ હેતુમાં જે સ્ત્રી સફળ થઈ હોય તેને ગાવાનું ગીત એની પછી તરત મૂકી શકાય તેવું છે (મં. ૧૦, સૂ. ૧૫૯):—

उदसौ सूर्यो अगात्
उदयं मामको भर्गः ।
अहं तद्विद्वला पतिम्
अभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १

× × ×

मम पुत्राः शत्रुहणः
अथो मे दुहिता विराट् ।
उताहमस्मि सञ्जया
पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३

× × ×

समजैषमिमा अहं
सपत्नीरभि भूवरी ।
यथाहमस्य वीरस्य
विराजानि जनस्य च ॥ ६

(પેલા સૂર્યનો ઉદય થયો છે, તેમ મ્હારા ભાગ્યનો પણ ઉદય થયો છેઃ સફળ થાય એવી કળાથી મ્હારા પતિ ઉપર મ્હેં વિજય મળ્યો છે...મ્હારા પુત્રો હવે શત્રુઓનો નાશ કરે એવા સમર્થ થયા છે, મ્હારી પુત્રી હવે મ્હોટી શાહજાદી થઈ છે, અને મ્હેં પણ વિજય મેળવ્યો છે. મ્હારા પતિની સાથે સૌથી ઉંચો યશ મ્હારો ગણાશે....પેલી સપત્નીઓને મ્હેં હરાવી છે, અને તેઓના ઉપર મ્હેં જય મેળવ્યો છે, એટલે આ વીર પુરુષ ઉપર અને આ લોકો ઉપર હવે મ્હારી સત્તા ચાલશે).

સાતમા મંડલનું ૧૦૩મું સૂક્ત વધારે મોડું લખાયલું છે, તેની શૈલી તદ્દન વ્યાવહારિક છે, અને તેનો મૂળ ઉદ્દેશ શો હશે તે વિષે જરા શક જેવું છે. વર્ષાઋતુના પ્રારંભમાં દેડકાઓ જાગ્રત થાય છે તેનું

વર્ણન જે આબેહૂબ રીતે એ સૂક્તમાં આપવામાં આવ્યું છે તેની ખુબી હિન્દુસ્તાનમાં જેઓ રહ્યા હોય તેઓનાથીજ બરાબર સમજી શકાય એમ છે એ વિષે કંઈ પણ સંશય નથી. દેડકાઓના ડરાઉં ડરાઉંના અવાજને સોમરસનું પાન કરીને મત્ત થયલા બ્રાહ્મણોના સંગીતની સાથે અને પાઠશાળામાં શિક્ષકના બોલેલા શબ્દોનો ફરી ફરીને ઉચ્ચાર કરતા શિષ્યોના ઘોંઘાટની સાથે કવિએ સરખાવ્યો છેઃ—

संवत्सरं शशयाना
ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां
प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ ૧

*　　*　　*

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं
शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ।
सर्वं तदेषां समृधेव पर्व
यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ૫

*　　*　　*

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे
सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।
संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ
यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ૭

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत
ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ૮

द्वेवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य
ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां
तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९

(વ્રત પાળનારા બ્રાહ્મણોની પેઠે એક સંવત્સર સુધી શાન્ત રહ્યા પછી દેડકાઓએ વરસાદના આવવાથી પ્રેરાઇને વાચા વદવા માંડી છે. ગુરુ જે કંઈ શીખવતો હોય તે સઘળું શિષ્યો જેવી રીતે બોલી જાય તેવી રીતે ત્હમારામાંથી એક જે બોલે છે તે બીજો પણ બોલે છે તે વખતે, વાચાળ બનીને પાણીની અંદર રહ્યા રહ્યા ત્હમે બોલો છો તે વખતે, ત્હમારો દરેક અવયવ જાણે ફુલતો હોય તેમ લાગે છે....... સોમનું મ્હોટું હવિ આપતી વખતે સોમરસના છલાછલ ભરેલા પાત્ર આગળ બેસીને બ્રાહ્મણો જેવી રીતે તડાકા મારે છે તેવી રીતે વર્ષાઋતુને આણનારા વર્ષના આ દિવસે ત્હમે પણ પાણીનાં ખાબોચિયાંની આસપાસ બેસીને બોલ્યા જાઓ છો. સોમરસ સાથે આ બ્રાહ્મણો વર્ષની પ્રાર્થના બરાબર કરીને પોતાની વાણી ઉચ્ચારે છે; અને સ્વેદથી ભીના થયલા અધ્વર્યુઓ પોતાના પાત્ર સાથે પ્રકટ થાય છેઃ તેઓમાંથી કોઈ પણ છૂપો રહેતો નથી. પ્રભુના મોકલેલા દ્વાદશ માસનો હુકમ તેઓ પાળે છે; એ માણસો એ ઋતુ તરફ કદી પણ બેદરકારી રાખતા નથી. વરસમાં વર્ષા ઋતુ જ્યારે આવે છે ત્યારે ગરમ થયલાં પાત્રો જેઓની પાસે હોય છે તેઓને મુક્તિ મળે છે).

આ કવિતામાં બ્રાહ્મણો ઉપર કટાક્ષ છે એવો એનો સાધારણ રીતે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. એ કવિતાનો અર્થ જો ખરેખર એવોજ હોય એમ આપણે માનીએ તો ऋग्वेदનો સંગ્રહ, જે વિપ્રોનો રચાયલો નહીં હોય તો વિપ્રો તરફથી પ્રકાશિત કરાયલો તો છેજ, તેમાં એ કવિતાને કેવી રીતે સ્થાન મળી શક્યું તે સમજવું અઘરૂં થઈ પડશે. એ કવિતાનો ખરો અર્થ શો છે તેની ऋग्वेदનો સંગ્રહ કરનારા બ્રાહ્મણોને સમજણ ન્હોતી એ પણ બનવા જોગ નથી. વળી, દેડકાઓને બ્રાહ્મણોની સાથે સરખાવવામાં આવ્યા હોય તે પરથી બ્રાહ્મણો ઉપર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે એવું વેદસમયના ઋષિઓને માનવુંજ પડે.

એવું કંઈ કહી શકાય એમ નથી. ऋग्वेदની શૈલીનો જેઓને પરિચય છે તેઓ જાણે છે કે આપણે જે ઉપમાઓ તિરસ્કાર અથવા મશ્કરીને માટેજ વાપરીએ તેવી અનેક ઉપમાઓ કેવળ આબેહૂબ ચિતાર આપવાના હેતુથીજ વેદના ઋષિઓ વાપરતા હતા. એ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં, ધન અને દીર્ઘ આયુષ્યને માટે દેડકાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, તે ઉપરથી દેડકાઓમાં વરસાદ આણવાની જાદુઈ શક્તિ છે એવું મનાતું હોવાને લીધે તેઓની આ સૂક્તમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય એ ઘણું વધારે સંભવિત લાગે છે.

જેના વિષયનું સ્વરૂપ થોડુંઘણું પણ વ્યાવહારિક હોય એવી વીશેક કવિતાઓ હવે બાકી રહે છે. એ કવિતાઓ સામાજિક રૂઢિઓ, યજમાનોની ઉદારતા, નીતિના પ્રશ્નો, પ્રહેલિકાઓ, અને સૃષ્ટિવિષયક ચર્ચાઓને લગતી છે. એમાંની કેટલીક કવિતાઓ હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફી અને હિન્દુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસની માહિતીને માટે ઘણી અગત્યની છે. હિન્દુસ્તાનમાં સામાજિક રૂઢિઓ ઉપર ધર્મની બળવાન્ અસર હમેશાં થતી રહી છે, તેથી સામાજિક રૂઢિઓને લગતી કવિતાઓને ધર્મનો તથા દંતકથાઓનો રંગ લાગ્યો હોય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે. આ પ્રકારની કવિતાઓમાં ૪૭ મંત્રનું લાંબુ વિવાહસૂક્ત (મં. ૧૦, સૂ. ૮૫) છે તે સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. એક અખંડ અને સુવ્યવસ્થિત રચનામાં જેવી ખુબી હોય તેવી ખુબી એ સૂક્તમાં દીઠામાં આવતી નથી. વિવાહવિધિને લગતા મન્ત્રોના જુદા જુદા સમુદાયને એકબીજાની સાથે ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવેલા આપણે એ સૂક્તમાં જોઈએ છિયે. પ્રથમના મન્ત્રો(૧–૫)માં સ્વર્ગનો સોમ અને ચન્દ્ર એ બેની એકતા ગૂઢ શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે, અને ત્યાર પછી સોમ(એટલે ચન્દ્ર)નાં સૂર્યા નામની કુમારિકા સાથે લગ્ન થયાં તે દંતકથા આપવામાં આવી છે (૬–૧૭). બીજે ઠેકાણે અશ્વિનોને સૂર્યના પતિ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પણ આ સ્થળે તેઓ સારથિ તરીકે દીઠામાં આવે છે, અને સોમને માટે સૂર્યાના પિતા સવિતાની પાસેથી તેઓ સૂર્યાનું માગું કરે છે. સવિતા પોતાની પુત્રીનાં સોમની સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી હોય છે, અને એ પુત્રી જાતે પણ સોમને પરણવા ઉત્સુક હોય છે,† એટલે शाल्मली વૃક્ષના લાકડાના બનાવેલા, રાતાં किंशुक

† આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વેદના સમયમાં બાળલગ્નનો રિવાજ

પુષ્પોથી અલંકૃત કરાયલા, અને બે સફેદ બળદો જેને જોડવામાં આવ્યા છે એવા બે પૈડાંના રથમાં બેસાડીને સૂર્યાને એ સાસરે વિદાય કરે છે.

ત્યાર પછી માનવલગ્નના પ્હેલા નમૂના રૂપ સૂર્યા અને સોમની–સૂર્ય અને ચંદ્રની–અખંડ જોડીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (૧૮–૧૯):–

पूर्वापरं चरतो माययैतौ
शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभि चष्ट
ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥

नवोनवो भवति जायमानः
अह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्
प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

(પોતાની ગૂઢ શક્તિથી અક્કેક પછી અક્કેક એમ આગળ પાછળ તેઓ ફર્યા કરે છે; છોકરાંઓ રમતાં હોય તેવી રીતે યજ્ઞની આસપાસ તેઓ ફરે છે. એ બેમાંથી એક સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ નજર રાખે છે. બીજું જુદી જુદી ઋતુઓના વિભાગ પાડીને ફરીથી જન્મ લે છે. હમેશાં નવો એવો સૂર્ય ફરીથી જન્મ લઇને ઉદય પામે છે, દિવસના કેતુ તરીકે ઉષાઓની આગળ આગળ એ જાય છે; એ આવીને દેવતાઓને જુદા જુદા ભાગ વ્હેંચી આપે છેઃ અને ચંદ્રમા તે માનવીના આયુષ્યને લાંબું કરે છે).

પછી લગ્નમાં એકઠી થયલી જાનને માટે આશિષ ઉચ્ચારવામાં

ન્હોતો. એ સમયમાં સ્ત્રીઓ મ્હોટી ઉમ્મરે પરણતી અને વરની પસંદગી કરવાના કાર્યમાં તેઓ જાતે ઘણો આગળ પડતો ભાગ લઈ શકતી. અલબત્ત, કન્યાનો પિતા પણ પોતાની પુત્રીની પસંદગી કેવી રીતની છે તે જોવાની કાળજી રાખતો અને પુત્રીને યોગ્ય સલાહ આપતો. કન્યાદાન કરવાનું કાર્ય એનું હતું. ટૂંકામાં, આર્ય લોકોમાં લગ્ન વિષેનો રિવાજ હાલના ઈંગ્લાંડના જેવો નહીં, પણ જાપાનના જેવો હશે એમ કહીએ તો તે ભૂલભરેલું કહેવાશે નહીં.

આવે છે, અને નવાં પરણેલાં દંપતીને ઘણાં છોકરાં થાય અને તેઓ લક્ષ્મીસંપત્તિનું સુખ મેળવે, લાંબું આયુષ્ય ભોગવે, અને વ્યાધિથી હમેશાં મુક્ત રહે એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરવામાં આવે છે (૨૦-૩૩).

ત્યાર પછીના બે મંત્રોમાં (૩૪-૩૫), કન્યાનાં વસ્ત્રો વિષે કંઇક ન સમજાય એવાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે, અને ત્યાર પછી વિવાહ-વિધિમાં વપરાતા મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે, તેનો સમ્બન્ધ વળી પાછો સૂર્યાનાં લગ્નની સાથે હોય એમ જણાય છે. આ સ્થળે વરરાજા પોતાની સ્ત્રીને આ પ્રમાણે કહે છેઃ—

गृम्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं
मया पत्या जरदष्टिर्यथास. ।
भगो अर्यमा सविता पुरंन्धिः
मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥*

(સૌભગત્વ-સારાં ભાગ્યને માટે હું ત્હારો હાથ ઝાલું છું, કે જેથી મ્હારી પત્ની તરીકે મ્હારી સાથે રહીને તું વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે. ભગ, અર્યમા, સવિતા, અને પુરંધિ, એ સઘળા દેવતાઓએ ત્હને મ્હારી સાથે ઘરધણીયાણી તરીકે રહેવાને માટે મ્હને સોંપી છે).

તેનીજ સાથે અગ્નિદેવનું પણ આવાહન કરવામાં આવ્યું છેઃ—

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्
सूर्यां वहतुना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायां दा
अग्ने प्रजया सह ॥

* વેદના સમયમાં નારીપ્રતિષ્ઠા કેવા ઉંચા પ્રકારની હતી, ઘરસંસારમાં સ્ત્રીની પદવી કેવી ઉંચી હતી, પતિ-પત્નીનો સહચાર કેવો ઇષ્ટ ગણાતો હતો તેનું ભાન કરાવનારા આ મંત્રો હજુ વિવાહ વખતે ઉચ્ચારવામાં આવે છે, છતાં લગ્નના પવિત્ર સમ્બન્ધથી જોડાનાર દંપતીને, તેમના તરફથી એ મંત્રો બોલી જનારા બ્રાહ્મણોને પણ એ મંત્રોના અર્થનું કંઈ પણ ભાન નથી હોતું, અને એ મંત્રો વડે લગ્નનો જે ઉંચો આદર્શ આપણી આગળ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો કોઈને કંઈ પણ ખ્યાલ નથી હોતો, એ વિચારતાં કોને ખેદ નહીં થાય?

(હે અગ્નિ! સૂર્યા અને તેના સાથને પ્રથમ ત્હારી આગળ તેઓ લાવ્યાં હતાં; હવે તું આ સ્ત્રી એના પતિને આપજે અને પ્રજા આપજે!)

છેવટના મંત્રો (૪૨-૪૭) આશીર્વાદાત્મક છે. એ મંત્રોમાં, કન્યા પોતાને સાસરે આવે છે ત્યાર પછી નવાં પરણેલાં દંપતીને જે આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે તે આપેલો છે:—

इहैव स्तं मा वि यौष्टं
विश्वमायुर्व्यश्नुतम् ।
क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः
मोदमानौ स्वे गृहे ॥

(અહીંજ રહેજો! ત્હમે જુદાં પડશો નહીં! આખું આયુષ્ય ત્હમે પૂરૂં કરજો! છોકરાંઓ અને છોકરાંના છોકરાંઓની સાથે ત્હમે રમજો! ત્હમારા પોતાના ઘરમાં ત્હમે આનન્દમાં રહેજો!)

સૌથી છેલ્લો મંત્ર છે તે વરરાજાએ બોલવાનો છે:—

समञ्जन्तु विश्वे देवाः
समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता
समु देष्ट्री दधातु नौ ॥

(સઘળા દેવતાઓ આપણે એકને સંયુક્ત કરે! આપઃ—પાણીની દેવીઓ—હવે આપણાં હૃદયને જોડાયલાં રાખે! માતરિશ્વા, ધાતા, અને દેષ્ટ્રી એ સર્વ આપણું ઐક્ય કરે!)

ऋग्वेदમાં પાંચ સૂક્તો મૃત્યુક્રિયાની સાથે થોડોઘણો પણ સમ્બન્ધ ધરાવતાં હોય એવાં છે. એ સઘળાં સૂક્તો છેલ્લા મંડલમાંજ આવે છે (મં. ૧૦, સૂ. ૧૪-૧૮). પણ એમાંનાં ચાર સૂક્તોમાં મ્હોટે ભાગે ભવિષ્યની જિંદગી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા દેવતાઓનુંજ આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. પ્હેલા સૂક્ત(૧૪)માં યમને, બીજામાં પિતૃઓને,

ત્રીજામાં અગ્નિને, અને ચોથામાં પૂષન્ અને સરસ્વતીને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. જેને ખરેખરૂં મૃત્યુક્રિયાનુંજ સૂક્ત કહી શકાય તે એકલું છેલ્લું (૧૮) સૂક્ત છે. એ સૂક્તની શૈલી તેમજ વિચારો બેઉ કેવળ વ્યાવહારિક છે. એમાં કોઈ પણ દેવતાસમ્બન્ધી કથન કરવામાં આવ્યું હોય તો તે નહીં જેવુંજ છે. એ સૂક્તની શૈલી ગંભીર અને પ્રૌઢ છે, અને એમાં ભાષાની ઘણી ખુબી દીઠામાં આવે છે. વળી, એ સૂક્તમાંથી પ્રાચીન સમયના મૃત્યુને લગતા રીતરિવાજોની જેટલી માહિતી મળે છે તેટલી બાકીના કોઈ પણ સૂક્તમાંથી નથી મળી શકતી.

આ સૂક્તસમુદાય ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓમાં બાળવાનો તેમજ દાટવાનો એ બેઉ રિવાજ પ્રચલિત હતા. સાતમા મંડલનું વરુણને લગતું સૂક્ત જેણે રચ્યું છે તેણે મૃત્યુના સમ્બન્ધમાં "માટીનું ઘર" (**मृन्मयं गृहम्**) એ શબ્દો પણ વાપર્યા છે. તે છતાં, બાળવાનો રિવાજ વધારે સાધારણ થઈ પડયો હતો, અને વેદના પાછલા સમયના કર્મકાંડમાં બાળવાનો રિવાજજ સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય મેળવી રહ્યો હતો એ નક્કી છે. એ પાછલા સમયમાં, સંન્યાસીઓને અને બે વરસની અંદરનાં બાળકોનેજ દાટવામાં આવતાં. ભવિષ્યની જિંદગી કેવી છે તે સમ્બન્ધી વેદમાં જે કલ્પનાઓ આવે છે તે પણ બાળવાની ક્રિયા સાથે વિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અગ્નિ મરનારના શબને બીજી દુનિયામાં જ્યાં દેવતાઓ અને પિતૃઓનો વાસ છે ત્યાં આગળ લઈ જાય છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. શબને જે વખતે બાળવામાં આવતું તે વખતે એક બકરાનું બલિદાન પણ કરવામાં આવતું, અને **ऋग्वेद**માં જેવી રીતે અશ્વમેધના અશ્વની સાથે હોમવામાં આવેલો બકરો આગળ જઈને એ બલિદાનની દેવતાઓને ખબર આપે છે એવું કહેવામાં આવ્યુ છે (મં. ૧, સૂ. ૧૬૨–૧૬૩), તેવી રીતે **अथर्ववेद**માં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માનવીના અગ્નિદાહ વખતે હોમવામાં આવતો બકરો આગળ જઈને પિતૃઓને મરનારના આગમનની ખબર આપે છે (મં. ૯, સૂ. ૫). વેદના પાછલા સમયની ક્રિયામાં, અગ્નિદાહ વખતે બકરાનો અથવા ગાયનો પણ હોમ આપવામાં આવતો.

હિન્દુસ્તાનમાં છેક પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલા અને હાલ

પણ ટકી રહેતા રિવાજ પ્રમાણે, ભવિષ્યની જિંદગીમાં કામમાં આવે એટલા માટે મરનાર માણસને વસ્ત્રો અને અલંકારોનુ સાહિત્ય પણ પૂરૂ પાડવામા આવતું ઋગ્વેદની મૃત્યુક્રિયાઓમા, મરનારના શરીરની પાસે તેની વિધવા સ્ત્રી પણ સુઈ જાય છે અને મરનારના હાથમાથી ધનુષ્ ખસેડી લેવામા આવે છે એ વાત ઉપરથી એવુ માલમ પડે છે કે એથી વધારે પ્રાચીન સમયમા ઘણી વખતે મરનારની વિધવા અને મરનારનુ ધનુષ એ બેઉ બીજી દુનિયામા મરનારની સાથે જાય તેટલા માટે તેને બાળી મૂકવાનો રિવાજ હતો,† અને અથર્વવેદના એક મન્ત્રમા, વિધવા પોતાના મરનાર પતિની સાથે રહીને મરણ પામે એ રિવાજ જૂનો છે એવુ કહ્યુ છે મનુષ્યશાસ્ત્ર(anthropology)ના પ્રમાણ ઉપરથી એવુ માલમ પડે છે કે યુદ્ધકુશળ સરદારોના મરણપ્રસગે આવી રીતે તેની સ્ત્રીઓએ પણ બળી મરવાનો રિવાજ છેક પ્રાચીન સમયમા પણ ઘણો પ્રચાર પામેલો હતો અને એ રિવાજ છેક ઇંડો-યુરોપીયન સમયમા પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એવુ સાબીત કરી શકાય એમ છે

મૃત્યુક્રિયાને લગતા સૂક્ત(મ ૧૦,સૂ ૧૮)નો છેલ્લો મન્ત્ર (૮) નીચે આપેલો છે તેમા મરનારની વિધવાને ચિતા ઉપરથી ઊઠી જવાનું અને નવા પતિને પરણવાનુ કહેવામા આવ્યુ છે* એ નવો પતિ તે

† જાપાનમા પણ અગાઉ એવો રિવાજ હતો કે કોઈ મ્હોટો ઉમરાવ મરણ પામે ત્યારે તેના શબની આસપાસ તેના નોકરોને પણ જીવતા દાટી દેવામા આવતા અડધુ શરીર જમીનની અંદર દટાયલુ અને અડધુ બહાર રહેલુ એવી એ સ્થિતિમા એ નોકરો ભયકર દુ ખ પામતા અને કારમુ કલ્પાન્ત કરતા પણ કોઈ તેઓની દયા લાવતુ નહીં આખરે એ રિવાજ નાબુદ થયો અને જીવતા માણસોને દાટી દેવાને બદલે તેમના પૂતળાઓ બનાવીને તે દાટવાનો રિવાજ શરૂ થયા

* મિ રૉમેશ ચન્દ્ર દત્ત કહે છે કે વેદના સમયમા "સતી થવાનો જગલી રિવાજ બીલકુલ અસ્તિત્વ ધરાવતો ન્હોતો એટલુજ નહીં પણ વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની પણ છૂટ હતી એ સમયમા દરેક કન્યાએ પરણવુજ જોઇએ એવુ જેમ ન્હોતુ તેમ દરેક વિધવાએ કુવારા રહેવુ જોઈએ એવુ પણ ન્હોતુ ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનો મત પણ એવો છે કે વેદના સમયમા વિધવાઓને પુનર્વિવાહની છૂટ હતી બીજા વિદ્વાનો એનાથી જુદા મતના છે મિ ફ્રેઝર કહે છે કે એકજ સૂક્ત ઉપરથી વિધવાઓને બળી મરવાનો રિવાજ વેદના સમયમા ન્હોતો એમ કહેવુ એ ઘણુ ઉતાવળીઆ ભરેલુ છે એ

મરનારનો ભાઈજ હોવો જોઈએ, કારણ કે અસલના સમયની લગ્નની રૂઢિ એવી રીતની હતીઃ—

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं
गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्रामस्य दिधिषोस्तवेदं
मत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥

(ઊઠી જા! હે સ્ત્રી! જીવલોક તરફ તું પાછી ફર! જેનો આત્મા જતો રહ્યો છે એવા પુરુષની પાસે તું સુઈ રહી છે. તું આવ! હવે, આ ત્હારો પતિ, જે ત્હારો હાથ ઝાલે છે અને ત્હને ચ્હાય છે તેની સ્ત્રી તું થઈ ચૂકી છે).

આટલું કહ્યા પછી બોલનાર માણસ શબ તરફ જોઈને કહે છેઃ—

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य
अस्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा
विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ૯

उप सर्प मातरं भूमिमेताम्
उरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत
एषा त्वा पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ १०

રિવાજ ઘણો જૂનો હતો અને છેક આધુનિક સમય સુધી ટકી રહ્યો હતો. અથર્વવેદમાં એને જૂના રિવાજ તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. એટલે વિધવાને જીવતી ઘેર પાછી લઇ જવા વિષે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તે સૂક્તનો વધારે સારો ખુલાસો એ છે કે જે ઋષિએ એ સૂક્ત રચેલું તેના કુટુમ્બમાં ‘ સતી ’ થવાનો રિવાજ નહીં હોય.”

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः
सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।
माता पुत्रं यथा सिचा
अभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ११

(હમને સત્તા, કીર્તિ, અને બળની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે મરનારના હાથમાં જે ધનુષ્ રહેતું હતું તે હું લઉં છું. તું ત્યાં આગળ અને હમે અહીં આગળ, તે છતાં હમારા વીર પુત્રોને સાથે રાખીને શત્રુના સઘળા હુમલાઓને હમે પ્હોંચી વળીશું. આ પૃથ્વી માતાની સમીપ તું જા ! આ વિશાળ અને મંગલકારી ભૂમિની સમીપ તું જા ! દક્ષિણા આપનારા ઉદાર પુરુષોને ઊનના જેવી સુંવાળી લાગે એવી એ યુવતિ નિર્ઋતિ–વિનાશ–ના ઉપસ્થથી ત્હારૂં રક્ષણ કરો ! હે પૃથ્વી ! તું ઉઘડી જા ! તું એનું ગાઢ બંધન કરી નાંખીશ નહીં ! એને માટે સ્હેલો માર્ગ કરજે ! એને સ્નેહભરી મદદ કરીને એનો સત્કાર કરજે ! માતા જેવી રીતે પુત્રને પોતાના વસ્ત્રના છેડામાં છુપાવી દે છે તેવી રીતે, હે પૃથ્વી ! તું એને ત્હારામાં ઢાંકી દેજે !)+

પાસે ઉભેલા લોકોને ઉદ્દેશીને એ કહે છેઃ—

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्
अभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।
प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय
द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ३

* * *

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति
यथ ऋतव ऋतुभिर्यन्ति साधु ।

+ આ મન્ત્રો ઉપરથી તો દાટવાનો રિવાજ સૂચવાય છે. પ્રથમ દાટવાનો રિવાજ હોય અને પાછળથી બાળવાનો રિવાજ દાખલ થયો હોય છતાં મૃત્યુ પછીના વિધિને લગતા સૂક્તમાં અગ્નિદાહ વિધિના નવીન મન્ત્રોની સાથે દાટવાની ક્રિયાને લગતા પુરાણા મન્ત્રો પણ સાચવી રાખવામાં આવ્યા હોય એ પણ સંભવિત છે.

यथा न पूर्वमपरो जहाति
एवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ६

(આ જીવતાં માણસો મરેલાં માણસોથી જુદાં પડી ગયાં છે; હમે દેવતાઓને બોલાવીએ છિયે તે હવે શુભ ગણાશે. નૃત્ય અને હાસ્યને માટે તૈયાર થઈને હમે આગળ આવ્યા છિયે, અને ભવિષ્યના દિવસો સુધી હમારૂ આયુષ્ય લંબાવવા હમે ઇચ્છીએ છિયે...દિવસો જેમ એક પછી એક ચાલ્યા આવે છે, ઋતુઓ જેમ એક પછી એક નિયમસર આવી જાય છે, પાછલી તે જેમ આગલીને કદી વિસરતી નથી, તેવી રીતનાં હમારાં આયુષ્ તું ઘડજે, હે ધાતા!)

વ્યાવહારિક વિષયોને લગતી થોડીક કવિતાઓમાંથી ઐતિહાસિક અગત્યનાં જુદાં જુદાં વચનો નીકળી આવે છે. એ કવિતાઓ **दानस्तुति** એ નામથી ઓળખાય છે. રાજાઓએ પોતાના વિપ્રો તરફ જે ઉદારતા દર્શાવી હોય તેનું વર્ણન એ કવિતાઓમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ કવિતાઓમાં રચનાની ખુબી નહીં જેવી છે, અને એ મોડી લખાયલી છે. મ્હોટે ભાગે પ્હેલા અને દશમા મંડલોમાં અથવા તો આઠમા મંડલનાં **वालखिल्य** (વધારાનાં) સૂક્તોમાં એ કવિતાઓ દીઠામાં આવે છે. આ પ્રકારની કવિતાઓના બબ્બે ત્રણ ત્રણ મન્ત્રો આઠમા મંડલનાં સાધારણ સૂક્તોને અને કોઈ કોઈ વાર બીજાં મંડલોનાં સૂક્તોને પણ લગાડી દેવામાં આવ્યા હોય છે. પોતાને જે દાન મળેલાં તે કેવાં કેવાં છે અને કેટલાં કેટલાં છે તેનું વર્ણન આપવું એ **दानस्तुति**ની કવિતાઓનો મુખ્ય હેતુ છે, પણ એ **दानस्तुति**ના રચનારાઓ પ્રસંગવશાત્ પોતાના અને પોતાના યજમાનોના કુટુમ્બની વંશાવલી તેમજ વેદની પ્રજાઓનાં નામો તથા તેઓનાં નિવાસસ્થાન વગેરે ઐતિહાસિક અગત્યની સામગ્રી પણ પૂરી પાડે છે. જે બક્ષીસો આપવામાં આવેલી તેનું વર્ણન આપવામાં કોઈ કોઈ વાર ઘણીજ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવેલી જણાય છે; ઉદાહરણ તરીકે, ૬૦,૦૦૦ ગાયોની બક્ષીસ અપાયાનું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તોપણ એટલા નિર્ણય ઉપર આપણે સહીસલામત રીતે આવી શકીએ છિયે કે એ સમયમાં ભારે બક્ષીસો વારંવાર આપવામાં આવતી અને વેદસમયના સરદાર લોકોની પાસે ઢોરો પણ પુષ્કળ હતાં.

વ્યાવહારિક વિષયને લગતી કવિતાઓમાંની ચાર ઉપદેશાત્મક

(didactic) છે. તેમાંની એક (મં. ૧૦, સૂ. ૩૪) "જુગારીના વિલાપ"ની છે, તેમાં કરુણ રસનું પ્રાધાન્ય દીઠામાં આવે છે. એવા પ્રકારની જે રચનાઓ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂની એ કવિતા છે એવો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે એ કવિતા સાહિત્યનો એક ઘણું લક્ષ ખેંચે એવો નમૂનો આપણી આગળ પૂરો પાડે છે એવું આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. (એ કવિતામાં, જુગારથી પોતાની અને પોતાના આખા કુટુમ્બની કેટલી પાયમાલી થાય છે તે સમજતો હોવા છતાં જુગાર રમવાની લાલચને જુગારી પોતે રોકી શકતો નથી તેને માટે વિલાપ કરવામાં આવ્યો છે:—)

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्ति
अहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९

* * *

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापा
न्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्
सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११

* * *

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व
वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३

(એ પાસાઓ નીચા પડે છે અને વળી પાછા ઉંચા ઉછળે છે;

એને હસ્ત ન હોવા છતાં હસ્તવાળા માણસને એ હરાવે છે. બાજી ઉપર નંખાયલા એ પાસાઓ ઠંડા હોવા છતાં ધુલોકના સળગતા અંગારાની પેઠે તેઓ હૃદયને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે...બીજાની વહુ હોય એવી કોઈ સ્ત્રી અને તેનું સુવ્યવસ્થિત ઘર જ્યારે જુગારીના દીઠામાં આવે છે ત્યારે એને સંતાપ થાય છે. સ્હવારના પ્હોરમાં એ પોતાના તપખીરિયા રંગના ઘોડાઓ જોડે છે, અને અગ્નિ જ્યારે શમે છે ત્યારે શૂદ્ર જેવો થઈને એ પડે છે... ." **પાસા લઈને તું રમીશ નહીં, પણ ત્હારાં ખેતરનેજ તું ખેડજે! ત્હારી પોતાની મિલકતથી સંતોષ પામીને તેટલામાંજ તું મઝાહ કરજે! પેલી ત્હારી ગાયો છે, પેલી ત્હારા સ્ત્રી છે, અલ્યા જુગારી!"** આવાં બોધવચનો માયાળુ સવિતા દેવતાએ મ્હને કહ્યાં છે).

આ સૂક્ત પરથી આપણને એવું માલુમ પડે છે કે એ વખતે પાસાઓ (અક્ષ) તે વિભીદક વૃક્ષના ફળના બનાવવામાં આવતા, અને હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં પાસાઓ બનાવવાના કામમાં એ વૃક્ષનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ સમુદાયની બીજી ત્રણ કવિતાઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશેષ દીઠામાં આવતી લાઘવગુણોપેત (sententious) કવિતાના સૌથી જૂના નમૂના તરીકે આપણે ગણી શકીશું. એમાંની એક (મં. ૯, સૂ. ૧૧૨) આરજ મંત્રની છે તેમાં માણસો પૈસો મેળવવાને માટે જુદા જુદા ધંધાઓ સ્વીકારે છે‡ તેનું ધીરા હાસ્યથી ભરેલું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છેઃ—,

नानानं वा उं नो धियो
वि व्रतानि जनानाम् ।
तक्षा रिष्टं रुतं भिषक् ॥ १

* * *

‡ આ સૂક્ત ઉપરથી એટલું આપણે ચોકસ કહી શકીએ છિયે કે પ્રો. હર્ન અને ડૉ. હૉગ કહે છે તે પ્રમાણે કહાય ચાતુર્વર્ણ્યના વિભાગ વેદના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે તોપણ અમુક વર્ણના માણસથી તો અમુકજ ધંધો થાય એવી રીતનાં બન્ધન તે વખતે હતાં નહીં.

कारुरहं ततो भिषक्
उपलप्रक्षिणी नना ।
नानाधियो वसूयवः
अनु गा इव तस्थिम ॥ ३

(માણસોના વિચાર જુદી જુદી જાતના હોય છે, તેઓના ધંધાઓ પણ જુદા જુદા હોય છે. સુથાર હોય તે કંઈ ફાટ પડેલી જોવા ઇચ્છે છે, વૈદ્ય હોય તે કંઈ રોગ મટાડવાનો મળે એવી ઇચ્છા રાખે છે...હું કવિ છું: મ્હારા બાપ વૈદ્ય હતા; મ્હારી મા દળવાનું કામ કરે છે. ગાયને શોધતા હોઈએ તેવી રીતે જુદી જુદી બુદ્ધિ સાથે લક્ષ્મીને હમે શોધતા ફરીએ છિયે).

એમાંની એક બીજી કવિતામાં(મં ૧૦, સૂ ૧૧૭) સારી ચાલ ચાલવી અને પુણ્યનાં કામ કરવાં એ કર્તવ્ય સમ્બન્ધી ઉપદેશવચનોનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે—

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान्
द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम् ।
ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रा
अन्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ५

* * *

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति
यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः ।
वदन्ब्रह्मावदतो वनीयान्
पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात् ॥ ७

(જેનામાં શક્તિ હોય તેણે ગરીબને આપવું જોઈએ, અને ભવિષ્યના પથનો આગળથી વિચાર કરવો જોઈએ. રથનાં બે ચક્રો ફર્યા કરે છે તેવી રીતે લક્ષ્મી ઘડીકમાં એક માણસની પાસે આવે છે અને

ઘડીકમાં બીજા માણસની પાસે જાય છે; હળ વડે ખેતી કરવામાં આવે છે ત્યારે અનાજ પાકે છે; જે માણસ પોતાના પગ હલાવે છે તે પ્રમાણ કરી શકે છે; જે વિપ્ર બોલે છે તે મૂગા રહેનારના કરતાં વધારે કમાય છે; જે મિત્ર આપે છે તે કંજૂસના કરતાં વધારે સારો છે).

આ સમુદાયમાંની ચોથી કવિતા (મં. ૧૦, સૂ. ૭૧)માં ડહાપણ-ભરેલાં વચનોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એના અગિયાર મંત્રો છે તેમાંથી ચાર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યા છેઃ—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २

* * *

यस्तित्याज सचिविदं सखायं
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति
नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ ६

* * *

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु
यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिः
ओहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

* * * *

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ १२

(જ્યાં આગળ ડાહ્યા માણસો પોતાના ડહાપણ સાથે વાણી વદે છે અને જેવી રીતે ચાળણી વડે દાણો ચાળી નાંખવામાં આવે તેવી રીતે શબ્દોને સાફ કરીને વાપરે છે ત્યાં આગળ મિત્રો એકબીજાની મિત્રતા સમજી શકે છે: તેઓની વાણી ઉપર એક પ્રકારની સુન્દર છાપ પડી ગઈ હોય છે...જે માણસ પોતાના સાચા મિત્રને તજી દે છે તેની વાણીમાં કંઈ પણ શુભ કરવાની શક્તિ નથી હોતી; એ જે કંઈ સાંભળે છે તે વૃથા સાંભળે છે, એ સાંભળવાથી એને કંઈ પણ લાભ થતો નથી; સદાચારના પંથ વિષે એ તદ્દન અજાણ્યો છે...હૃદયની પ્રેરણા થતાં ઝડપથી રચાયલી કવિતાઓ વડે બ્રાહ્મણ મિત્રો જ્યારે પ્રાર્થના કરવાને એકઠા મળે છે ત્યારે કેટલાક વિદ્યામાં ઘણા પાછળ પડી જાય છે અને બાકીનાઓ વિદ્વાન્ તરીકે સારી કીર્તિ સંપાદન કરે છે...એક માણસ સારી ઋચાઓનો સમૂહ પ્રકટ કર્યો જાય છે, બીજો સારા છંદમાં રચાયલી કવિતાઓ ગાઈ સંભળાવે છે, ત્રીજો શિક્ષક તરીકે જીવનના નિયમો સમજાવે છે, અને ચોથો યજ્ઞનુ બરાબર માપ લે છે).

સાધારણ સૂક્તોમાં પણ, વેદ પછીના નીતિવિષયક સાહિત્યમાં વારવાર દીઠામાં આવે છે તેવી રીતનાં, જર અને જોરૂ વિષે તિરસ્કાર દર્શાવનારાં વચનો† ક્વચિત્ ક્વચિત્ આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક કવિ કહે છે:—

† એવાં વચનો દરેક દેશના સાહિત્યમાથી થોડાઘણાં પણ મળી આવે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. એટલા ઉપરથી એમ સિદ્ધ નથી થતુ કે વેદના સમયમાં સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખવામા આવતી અથવા તેઓને હલકી ગણવામા આવતી ઉલટુ યજ્ઞના કાર્યમા પણ તેઓ ભાગ લેતી, યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવા લાગતી, સોમરસને કાઢીને ઊનની ગળણી વડે તેને ગાળતી, એટલુંજ નહીં પણ યજ્ઞ કરતી વખતે પણ પોતાના પતિની સાથે સામેલ રહેતી, રે ! વેદના સૂક્તો પણ રચતી એ સર્વ ઉપરથી વેદના ઋષિઓ સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી કેવી સમજતા તેનો ઘણો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે.

क्रियती योषा मर्यतो वधूयोः
परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

(કેટલી યુવતિઓ પરણવા ઇચ્છનાર યુવાનની સારી ધનસંપત્તિ જોઇને પણી પ્રસન્ન થાય છે ')

બીજો કવિ પોતાને જે ગાયો જોઇએ છે તેને સંબોધીને કહે છેઃ–

यूयं गावो मेदयथा कृशं चित्
अश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

(તમે ગાયો સુક્કા માણસને પણ જાડા બનાવી દો છો, બેડોળ માણસને પણ તમે રૂપવાન બનાવી દો છો).

ત્રીજો કહે છે.—

इन्द्रश्चिद् घा तदब्रवीत्
स्त्रिया अशास्यं मनः ।
उतो अह क्रतुं रघुम् ॥

(ઇન્દ્રે પોતે એમ કહ્યું છે કે 'સ્ત્રીના મનમાં કંઈ પણ શીખામણ ઉતારવી અઘરી છે, અને તેની બુદ્ધિ થોડી છે').

વળી, ચોથો ફરિયાદ કરે છે કે —

न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति
सालावृकाणां हृदयान्येता ॥

(સ્ત્રીઓની સાથે કદી મિત્રતા હોઈ શકતી નથી; તેઓનાં હૃદય દીપડાનાં જેવાં હોય છે.)

પણ એક કવિ એટલું કબૂલ કરે છે કેઃ—

उत त्वा स्त्री शशीयसी
पुंसो भवति वस्यसी ।
अदेवत्रादराधसः ॥

(ઘણી સ્ત્રીઓ દેવમાં ન માનનારા અને બખીલ સ્વભાવના પુરુષો કરતાં વધારે સારી છે).

આ પ્રકારની કવિતાની સાથે મૂકી શકાય એવાં સૂક્તો પ્રહેલિકા-(ઉખાણા)નાં છે. ઋગ્વેદમાં એવી પ્રહેલિકાઓના ઓછામાં ઓછા બે સંગ્રહો આપણા જોવામા આવે છે. સાદામાં સાદી પ્રહેલિકાઓ જોઈતી હોય તો તે આઠમા મંડલની એક કવિતા(૨૯)માંથી મળી આવશે. એ કવિતાના દશ મંત્રો છે, તે દરેક મંત્રમાં જુદા જુદા દેવતાના ખાસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે, પણ એ દેવતાઓ ક્યા તે જણાવવામાં આવ્યું નથી. એ દેવતાઓના નામ શોધી કાઢવાનું તો સાભળનારને માટેજ રહેવા દેવામાં આવ્યુ છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિષ્ણુસમ્બન્ધી સૂચના આવી રીતે કરવામાં આવી છે—

त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे
यत्र देवासो मदन्ति ॥

(બીજો મ્હોટી ફલગવાળો દેવ તેણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં અને જ્યાં દેવતાઓ આનન્દ કરે છે ત્યાં પ્હોચી ગયો).

વધારે અઘરી પ્રહેલિકાઓનો સંગ્રહ પ્હેલા મંડલમાં આવે છે (૧૬૪). એ સૂક્ત બાવન મંત્રોનું બનેલું છે. એમાં કોઈ પણ વર્ણન સ્પષ્ટ અને સીધી રીતે આપવામાં આવ્યુ નથી, અને જે ભાષા વાપરવામાં આવી છે તે હમેશાં ન સમજાય એવી વાપરવામા આવી છે કેટલેક સ્થળે, જે તત્ત્વોનું સૂચન કરવામા આવ્યુ છે તેના સમ્બન્ધમાં એવી તો અસ્પષ્ટ રીતે લખવામાં આવ્યુ છે કે અત્યારે તેનો ખરો અર્થ સમજવો એ અશક્ય થઈ પડયુ છે. કેટલીક વાર પ્રહેલિકાઓ પ્રશ્નના રૂપમાં મૂકવામાં આવી છે અને એક સ્થળે તો તેનો ઉત્તર પણ આપીજ દેવામાં આવ્યો છે. કોઈ કોઈ વખત કવિએ એવી પ્રહેલિકાઓ

મૂકી છે તેનો ખુલાસો શો છે તે વિષે કવિને પોતાને કંઈ ખબર નથી એવું સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે. એ પ્રહેલિકાઓમાંથી ચોથા ભાગ જેટલી સૂર્ય વિષેની છે. ૭ કે સાત પ્રહેલિકાઓ વાદળાંઓ, વીજળી, અને વરસાદની ઉત્પત્તિ વિષેની છે; ત્રણ કે ચાર પ્રહેલિકાઓ અગ્નિ અને તેનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વિષેની છે; લગભગ એટલીજ બીજી પ્રહેલિકાઓ વર્ષ અને તેના વિભાગો સમ્બન્ધી છે; અને બે પ્રહેલિકાઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પરમ પુરુષની ઉત્પત્તિ વિષેની છે. ઉષા, આકાશ, પૃથ્વી, છન્દરચના, વાણી, અને આપણાથી જેના વિષે કંઈ ધારણા પણ ન બાંધી શકાય એવા બીજા કેટલાક વિષયો અધિક બમ્બે મંત્રોમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રહેલિકાઓમાંથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે મૂકવામાં આવેલી એવી એક પ્રહેલિકા નીચે આપવામાં આવી છે, તેમાં વર્ષનું ચક્ર અને તેના બાર મહિનાઓ અને ૩૬૦ દિવસો વિષે કહેવામાં આવ્યું છેઃ—

द्वा॒द॑शा॒रं न॒हि तज्जरा॑य॒
वर्व॑र्ति च॒क्रं परि॒ द्याम्ृ॒तस्य॑ ।
आ पु॒त्रा अ॑ग्ने मिथु॒नासो॒ अत्र॑
स॒प्त श॒तानि॑ विंश॒तिश्च॑ तस्थुः ॥

(બાર આરાવાળું અને વિનાશ ન પામે એવું નિયમ—ऋत—નું ચક્ર આકાશની ઉપર ફરી વળે છે; એની અંદર બબ્બેની હારમાં ગોઠવાઈને ૭૨૦ છોકરાઓ ઊભા રહે છે). તેરમો, અથવા અધિક મહિનો, અને બબ્બેનાં જોડકાં તરીકે જેના વિષે કલ્પના કરવામાં આવેલી એવા બીજા બાર મહિના, એ બેનો ભેદ દર્શાવીને તેના મહિના વિષે અસ્પષ્ટ ભાષામાં નીચે પ્રમાણે સૂચન કરવામાં આવ્યું છેઃ—

सा॒क॒ञ्जानां॑ स॒प्तथ॑माहुरेक॒जं
षळिद्य॒मा ऋष॑यो देव॒जा इति॑ ।

(સાથે જન્મેલાઓમાંથી, સાતમાને તેઓ એકલો જન્મેલો કહે છે, ૬ જોડકાંઓને ઋષિઓ દેવતાથી જન્મેલાં કહે છે).

છેવટે વચનોનો અર્થ ઘણું કરીને એવો હશે કે અધિક માસ એ માણસની રચેલી કૃત્રિમ રચના છે. રાજાઓ તરફથી મ્હોટા યજ્ઞો કરવામાં આવતા અથવા બીજી કોઈ રીતે બ્રાહ્મણોનો મેળાવડો થતો તે વખતે બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવાને માટે જે સ્પર્ધા ચાલતી તેમાં આવી આવી પ્રહેલિકાઓ, જેને "ધર્મના પ્રશ્નો"(ब्रह्मोद्य) એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે પૂછવાનો રિવાજ વેદના પાછલા સમયમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

આ પ્રહેલિકાની કવિતાઓ સાથે ઋગ્વેદનાં ૭ કે સાત સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં જે ફિલસુફીભરેલી કવિતાઓ આવે છે તે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ પ્રશ્ન આ સ્થળે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. તેમાં દંતકથાના અને ધર્મશાસ્ત્રના વિચારોની પુષ્કળ ભેળભેળા થઈ ગઈ હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે. એ કવિતાઓમાં વિચારો ઘણા અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં મૂકાયલા આપણા જોવામાં આવે છે, તોપણ પાછલા સમયના તત્ત્વચિંતનની જુદી જુદી સરિતાઓ જે મૂળમાંથી નીકળી તેનું દર્શન આ પ્રાથમિક ચર્ચાઓમાં થતું હોવાને લીધે એ દૃષ્ટિથી જોતાં એ ચર્ચાઓ ઘણું કુતૂહલ ઉપજાવ્યા વિના રહે નહીં એવી છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં સૂક્તોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ વિષય ધર્મશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણેજ ચર્ચાયો છે, માત્ર એકજ સૂક્તમાં કેવળ તત્ત્વચિંતકની દૃષ્ટિએ એ વિષય ઉપર વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો છે. વિશેષ પ્રાચીન ઋષિઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, દેવતાઓએ સૃષ્ટિને "ઉત્પન્ન કરી." કેટલીક વખત તો એ પ્રાચીન સૂક્તોમાં સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જુદા જુદા દેવતાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બેઉ સઘળા દેવતાઓનાં આમા (છે એનો વિચાર ઘણે ઠેકાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે આ વિચારથી તદ્દન ઉલટો છે. એટલે "બાળકોએ પોતાનાં માબાપને ઉત્પન્ન કર્યાં" એવી રીતના વિરોધમાં વેદના ઋષિઓ આવી પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઇન્દ્રને વિષે ચોક્કસ શબ્દોમાં એવું કહેવામાંજ આવ્યું છે કે એણે એના પોતાના શરીરમાંથી એના પિતાને અને એની માતાને જન્મ આપ્યો (મં. ૧૦, સૂ. ૫૪)*

* यन्मातरं च पितरं च साकम्
अजनयथास्तन्वः स्वायाः ॥

વિરોધાભાસી વિચારોમાં વધારે ને વધારે મશગુલ રહેનારા વિપ્ર-વર્ગની કલ્પનાને આ વિચાર ઘણો ગમી ગયો હતો એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે; કારણ કે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેમાં એકબીજાથી થયલી ઉત્પત્તિનું કથન એક કરતાં વધારે વખત કરવામાં આવેલું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષનો જન્મ અદિતિથી થયો અને અદિતિનો જન્મ દક્ષથી થયો એવું કહેવામાં આવ્યું છે (મં. ૧૦, સૂ. ૭૨):—

अदि॑ते॒र्दक्षो॑ अजायत॒
दक्षा॒द्वदि॑तिः॒ परि॑ ॥

ऋग्वेदના ધાર્મિક વિચારો ધીરે ધીરે વિકાસ પામતાં, સઘળા મુખ્ય દેવતાઓથી જુદા અને એકેએક દેવતાના કરતાં ચઢિયાતા એવા એક સ્રષ્ટાની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો. સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં પુરૂષ, વિશ્વકર્મા, હિરણ્યગર્ભ, પ્રજાપતિ એવાં જુદાં જુદાં નામોથી એ સ્રષ્ટાને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષ પ્રાચીન સૂક્તોમાં **जन्** એટલે "ઉત્પન્ન કરવું" એ ક્રિયાપદના કોઈ રૂપની સાથે હમેશાં જનનના કુદરતી વ્યાપાર તરીકે સૃષ્ટિ વિષે લખવામાં આવ્યુ છે, પણ આ સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં કોઈ મૂળ પદાર્થ ઉપરથી બનાવટ કરવામાં આવી હોય અથવા કોઈ મૂળ પદાર્થમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હોય એવી રીતનુ સૃષ્ટિ વિષેનુ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાંનુ એક સૂક્ત (મ ૧૦, સૂ. ૯૦) "पुरुषसूक्त" એ નામથી ઘણું જાણીતું થયલુ છે. એ સૂક્તમાં પણ દેવતાઓને સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તોપણુ તેનીજ સાથે એક પ્રથમ પુરુષના શરીર રૂપી પદાર્થ ઉપરથી એ સૃષ્ટિ રચવામાં આવેલી એવું પણ કહેવામાં આવ્યુ છે. એ પુરુષને હજાર માથાં છે અને હજાર પગ છે, અને ભૂમિને ઢાંકી દઈને ભૂમિ ઉપરાંત પણ એનું શરીર ફેલાઈ વળે છે:—

स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः
सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् ।
स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वा
अत्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥

એક રાક્ષસી પુરુષના શરીરમાંથી આ જગત્ રચાયું છે એ મૂળ વિચાર ખરેખર ઘણો જૂનો છે, અને અનેક પ્રાચીન દંતકથાઓમાં એ વિચાર આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. પણ એ વિચાર જે રીતથી આ સ્થળે મૂકવામાં આવ્યો છે તે રીત કંઈ છેક જૂની નથી. બ્રાહ્મણોમાં વિષ્ણુને યજ્ઞ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો છે; અને તેજ શૈલીને અનુસરીને આ સૂક્તમાં સૃષ્ટિના કર્મને એક યજ્ઞના વિધિ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે, અને મૂળ પુરુષને યજ્ઞના પશુ તરીકે કલ્પીને તેના શરીરના જુદા જુદા કાપલાઓને વિશ્વના જુદા જુદા ભાગો ગણવામાં આવ્યા છે. એ સૂક્તમાં આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે એનું મસ્તક તે આકાશ થયું, એની નાભિ તે અંતરિક્ષ થઈ, એના પગ તે પૃથ્વી થયા, એના શ્રોત્ર તે દિશાઓ થયા; અને એના મનમાંથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, એની આંખમાંથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, એના મુખમાંથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા, એના શ્વાસમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો: " એવી રીતે તેઓએ (દેવતાઓએ) જુદી જુદી દુનિયાઓને ઘડી."

चन्द्रमा मनसो जातः
चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च
प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३
नाभ्या आसीदन्तरिक्षं
शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्
तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४

એ સૂક્તને વિશ્વદેવતાવાદ–pantheism–નો રંગ લાગ્યો છે તે ઉપરથી પણ એ સૂક્ત વધારે મોડું રચાયલું છે એમ માલમ પડી આવે છે; કારણ કે એ સૂક્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કેઃ—

पुरुष एवेदं सर्वं
यद्भूतं

(પુરુષ તેજ આ સઘળું જગત્ છે; અત્યારે જે કંઈ છે અને હવે પછી જે કંઈ હશે તે સઘળું પુરુષજ છે),

અને : —

पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

(એનો ચોથો ભાગ તે સઘળાં પ્રાણીઓ છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ તે દ્યુલોકમાં રહેનારી અમર લોકોની દુનિયા છે). બ્રાહ્મણોમાં, પુરુષ અને સૃષ્ટિનો રચનાર પ્રજાપતિ એ બેઉને એકજ ગણવામાં આવ્યા છે; અને ઉપનિષદોમાં, એ પુરુષનું આખા વિશ્વની સાથે તાદાત્મ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. એથી પણ વિશેષ આગળ જતાં, સાંખ્ય ફિલસુફીના દ્વૈતવાદમાં, **પુરુષ** એ "આત્મા"નું નામ છે એવું ગણવામાં આવ્યું છે, અને એ **પ્રકૃતિ**થી ભિન્ન છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. **પુરુષસૂક્ત**માં, **વિરાજ** એ નામના સત્ત્વ વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષમાંથી એ વિરાજની ઉત્પત્તિ થઈ છે:

तस्माद्विराळजायत ।

પાછલા સમયની વેદાન્ત ફિલસુફીમાં, **વિરાજ** એ સૃષ્ટિના રચનાર (સગુણ બ્રહ્મ)નું નામ છે, અને **બ્રહ્મ** એ નિર્ગુણ સત્ત્વથી એનું સ્વરૂપ જુદું પડી આવે છે. ત્યારે **પુરુષસૂક્ત**ને હિન્દુસ્તાનના વિશ્વદેવતાવાદની જૂનામાં જૂની રચના તરીકે આપણે ગણી શકીએ. તેનીજ સાથે, એ **ઋગ્વેદ**ના સમયની સૌથી મોડી લખાયલી કવિતાઓમાંની એક છે એ પણ આપણે સ્વીકારવું પડશે; કારણ કે ત્રણ જૂનામાં જૂના વેદો સમ્બન્ધી જ્ઞાન એ સૂક્ત પ્હેલાંજ અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું એમ એ સૂક્ત ઉપરથીજ માલમ પડે છે. એ સૂક્તમાં એ ત્રણે વેદો વિષે નામ દઈનેજ કહેવામાં આવ્યું છે :—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्
यजुस्तस्मादजायत ॥

વળી, એ સૂક્તમાં પ્હેલીજ વાર ચાર વર્ણો વિષે કહેવામાં આવ્યુ છે. આખા ઋગ્વેદમાં, ચાર વર્ણો વિષે જેમા કહેવામા આવ્યુ હોય એવુ સૂક્ત એ એકલુજ છે એ સૂક્તમાં કહ્યુ છે કે —

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्
बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

"આ પુરુષનુ મુખ તે બ્રાહ્મણ થયુ, એના બાહુ તે રાજન્ય (લડવૈયા) થયા, એની સાથ તે વૈશ્ય (ખેડૂત) થઈ, અને એના પાગ તે શૂદ્ર (દાસત્વ કરનારા) થયા"

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી બાકીની લગભગ સઘળી કવિતાઓમા 'દેવતાઓ' એમ સામાન્ય રીતે નહીં, પણ અમુક ચોક્કસ દેવતાનું નામ દઈને તેને સૃષ્ટિના રચનાર તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો છે. બીજા સૂક્તોના ઘણા મન્ત્રો ઉપરથી એવુ માલમ પડે છે કે ઉત્પત્તિના કાર્યમા આગળ પડતો ભાગ લેનાર તરીક સૂર્યને ઋષિઓ ઘણો અગત્યનો ગણતા. ઉદાહરણ તરીકે, એને "હાલતી અને સ્થિર રહેતી સઘળી વસ્તુઓના આત્મા" તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો છે (મ ૧, સૂ. ૧૧૫) —

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

અને એના વિષે કહેવામા આવ્યું છે કે —

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।

"એ એકજ હોવા છતાં વિપ્રો એને જુદા
... " (મ ૧, સૂ. ૧૬૪) —

આવાં આવાં વચનો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે સૂર્યનાં અનેક લક્ષણોમાંથી એનું સ્ત્રષ્ટા તરીકેનું વ્યક્તિત્વ એ સમયે ધીરે ધીરે આગળ તારવી કાઢવામાં આવતું હતું. **विश्वकर्मन्**, "સર્વનો રચનાર" એ દેવની ઉત્પત્તિ આવીજ રીતે થઈ હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. બે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તો(મં. ૧૦, સૂ. ૮૧–૮૨)માં એ **विश्वकर्मन्**ને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. એ બેમાંના આગલા સૂક્તમાં સાત મંત્રો આપેલા છે, તેમાંના ત્રણ મંત્રો આ સ્થળે ઉતારવા લાયક છેઃ—

किं स्विदासीदधिष्ठानम्
आरम्भणं कतमत्स्वित्कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा
वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैः
द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ३

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस
यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तत्
यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४

(જે વખતે "વિશ્વકર્મા" એ સઘળુ જોનારા દેવતાએ પોતાના બળ વડે કરીને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી અને આકાશને પ્રકટ કર્યું તે વખતે એનું અધિષ્ઠાન શુ હતું ? એણે શી વસ્તુ વડે પોતાના કર્મનો આરંભ કર્યો ? કેવી રીતે એણે પોતાનું કર્મ કર્યું ? જેની આંખ સઘળી દિશામાં છે, જેનાં મુખ સઘળી દિશામાં છે, જેના બાહુ સઘળી દિશામાં છે, જેના પાગ સઘળી દિશામાં છે એવો એક દેવતા આકાશ અને પૃથ્વીને

ઉત્પન્ન કરીને પોતાના બાહુ વડે અને પોતાની પાંખો વડે તેને જોડી દે છે. કોઈ કહેશો કે એવું કયું વન હતું, એવું કયું વૃક્ષ હતું કે જેમાંથી આકાશ અને પૃથ્વીને તેઓએ ઘડ્યાં? હે ઋષિઓ! તમારા મનમાં તમે જરા વિચાર કરો કે જુદાં જુદાં ભુવનોને જે વખતે એ ધરી રહ્યો હશે તે વખતે એ શેના ઉપર ઊભો રહ્યો હશે?)

"વન," એ જે શબ્દ અહીં વાપરવામાં આવ્યો છે, તેજ શબ્દ ગ્રીક ફિલસુફીમાં પણ "મૂળ પદાર્થ" (hyle)ને માટે હમેશાં વપરાયલો દીઠામાં આવે છે એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે.

બીજા સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૮૨)માં એવો સિદ્ધાન્ત મૂકવામાં આવ્યો છે કે વસ્તુઓનું પ્રથમ બીજ, આ વિશ્વ અને સઘળા દેવતાઓનું આદિ કારણ આપઃ(પાણીની દેવીઓ)થી ઉત્પન્ન થયું છે:—

यो नः पिता जनिता यो विधाता
धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यो देवानां नामधा एक एव
तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३

* * *

परो दिवा पर एना पृथिव्या
परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो
यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो
यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं
यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६

न तं विदाथ य इमा जजान
अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

* * * ७

(જે આપણો પિતા, આપણો જનિતા, આપણો વિધાતા છે, જે સઘળાં ધામને અને સઘળાં પ્રાણીઓને પિછાને છે, જે એકલો જુદા જુદા દેવતાઓને જુદાં જુદાં નામ આપવાને સમર્થ છે, તેના તરફ પ્રશ્ન પૂછતાં પૂછતાં બીજાં સઘળાં પ્રાણીઓ વળે છે...આપઃ—પાણીની દેવીઓ—એ એવો પ્રથમ ગર્ભ કર્યો ધારણ કર્યો કે જેમાં સઘળા દેવતાઓએ પોતાની જાતને એકઠી મળેલી જોઈ, જે આ પૃથ્વીથી પર છે, જે આકાશથી પર છે, જે બળવાન્ દેવતાઓના ગૂઢ નિવાસસ્થાનથી પણ પર છે? તે પ્રથમ ગર્ભને આપઃ—પાણીની દેવીઓ—એ ધારણ કર્યો કે જેમાં સઘળા દેવતાઓ એકઠા મળ્યા, જે એક અજની* નાભિમાં અર્પિત થયો છે, જેની અંદર સઘળાં ભુવનોનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. જેણે આ ભુવનોને ઉત્પન્ન કર્યાં તેને તમે શોધી શકશો નહીં, જે તમારી પાસે આવે છે તે એનાથી જુદો છે).

એક સૃષ્ટિવિષયક કવિતા (મ. ૧૦, સૂ. ૧૨૧) ઘણી ખુબીદાર છે, તેમાં વળી સૃષ્ટિના રચનારને માટે "હિરણ્યગર્ભ" એવું નામ વાપર્યું છે. ઊગતા સૂર્ય ઉપરથી આવું નામ આપવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હશે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. આ સ્થળે પણ અગ્નિની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં આપઃ(પાણીની દેવીઓ)ને સઘળા પ્રકારના જીવનનું બીજ ધારણ કરતી વર્ણવવામાં આવી છે:—

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १

* 'અજ' એ શબ્દ 'સૂર્ય' ના અર્થમાં આ સ્થળે વપરાયો હોય એવું જણાય છે.

આ સૂક્તના દરેક મંત્રની છેલ્લી પંક્તિમાં તેનો તે પ્રશ્ન જે પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ દશમા મંત્રમાં એવો આપવામાં આવ્યો છે કે એ અજાણ્યો દેવ તે **પ્રજાપતિ** છે. એ છેલ્લો મંત્ર આ સૂક્તની સાથે પાછળથી જોડી દેવામાં આવેલો જણાય છે.

બીજાં બે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં, ફિલસૂફીની ઢબથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે એવી સમજુતી આપવામાં આવી છે કે **અસત્**માંથી **સત્**નો આવિર્ભાવ થયો. એમાંના એક સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૭૨), સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે જે કંઈક ગુચવણભરેલો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ઉત્પત્તિના ત્રણ ક્રમ વર્ણવવામાં આવેલા આપણા જોવામાં આવે છે : પ્રથમ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ, પછી દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને સૌથી છેલ્લી સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ. એ સૂક્તમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને સૃષ્ટિવાદ* એ બેઉ એકબીજાની સાથે ભળી ગયલા હોય એવું જોવામાં આવે છે:—

ब्रह्मणस्पतिरेता
स कर्मार इवाधमत् ।
देवानां पूर्व्ये युगे
असतः सदजायत ॥

(લુહારની પેઠે બ્રહ્મણસ્પતિ-પ્રાર્થનાના પતિએ આ વિશ્વને બરાબર જોડાયલું રહે તેવી રીતે ઘડયું; દેવતાઓના પ્રાચીન યુગમાં, જે ન્હોતું—**અસત્**—તેમાંથી જે છે તે—**સત્**—ઉત્પન્ન થયું).

આના કરતાં ઘણું વધારે અગત્યનું સૂક્ત ૧૨૯મું છે:—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

* ઉત્ક્રાન્તિવાદ—અમુક પદાર્થ હતો તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ, તેને ઘડવામાં આવ્યો, તેની ઉત્ક્રાન્તિ કરવામા આવી એવો વાદ.
સૃષ્ટિવાદ — કંઈ ન્હોતું ત્યા આગળ કંઈક નવું દેવતાઓએ પોતાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન કર્યું એવો વાદ.

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं
उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २

* * *

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्
गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यत्
दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८

(હિરણ્યગર્ભ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; પ્રાણીમાત્રના એક પતિ તરીકે એનો જન્મ થયો હતો; એણે પૃથ્વીને અને આ આકાશને ટકાવી રાખ્યાં : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ? જે જીવવાની શક્તિ આપનારો છે અને જે બળ આપનારો છે, જેની આજ્ઞાને સઘળા દેવતાઓ નમન કરે છે, જેની છાયા એ મૃત્યુ છે અને અમરત્વ છે : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ? ..જે વખતે બલવતી આપઃ —પાણીની દેવીઓ— સઘળા ગર્ભને ધારણ કરતી અને અગ્નિને ઉત્પન્ન કરતી આવી તે વખતે દેવોનો આત્મા એક ઉત્પન્ન થયો : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ? જે પોતાના પ્રભાવ વડે કરીને બુદ્ધિને ધરનારી અને યજ્ઞને ઉત્પન્ન કરનારી આપઃ—પાણીની દેવીઓ—ઉપર નજર રાખે છે, જે એક દેવ સઘળા દેવોના કરતાં વધારે ચઢિયાતો છે : ક્યા દેવની હવિઓ વડે હમે સેવા કરીશું ?)

આ સૂક્તના દરેક મંત્રની છેલ્લી પંક્તિમાં તેનો તે પ્રશ્ન જે પૂછવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ દશમા મંત્રમાં એવો આપવામાં આવ્યો છે કે એ અજાણ્યો દેવ તે **પ્રજાપતિ** છે. એ છેલ્લો મંત્ર આ સૂક્તની સાથે પાછળથી જોડી દેવામાં આવેલો જણાય છે.

બીજાં બે સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તોમાં, ફિલસુફીની ઢબથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે એવી સમજુતી આપવામાં આવી છે કે **અસત્‌**માંથી **સત્‌**નો આવિર્ભાવ થયો. એમાંના એક સૂક્તમાં (મં. ૧૦, સૂ. ૭૨), સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે જે કંઇક ગુંચવણભરેલો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી ઉત્પત્તિના ત્રણ ક્રમ વર્ણવવામાં આવેલા આપણા જોવામાં આવે છે : પ્રથમ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ, પછી દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ, અને સૌથી છેલ્લી સૂર્યની ઉત્પત્તિ થઈ. એ સૂક્તમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને સૃષ્ટિવાદ* એ બેઉ એકબીજાની સાથે ભળી ગયલા હોય એવું જોવામાં આવે છે :—

ब्रह्मणस्पतिरेता
सं कर्मार इवाधमत् ।
देवानां पूर्व्ये युगे
असतः सदजायत ॥

(લુહારની પેઠે બ્રહ્મણસ્પતિ-પ્રાર્થનાના પતિએ આ વિશ્વને બરાબર જોડાયલું રહે તેવી રીતે ઘડયું; દેવતાઓના પ્રાચીન યુગમાં, જે નહોતું—**અસત્‌**—તેમાંથી જે છે તે—**સત્‌**—ઉત્પન્ન થયું).

આના કરતાં ઘણું વધારે ચઢિયાતું સૂક્ત ૧૨૯મું છે :—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

---

* ઉત્ક્રાન્તિવાદ—અમુક પદાર્થ હતો તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ, તેને ઘડવામાં આવ્યો, તેની ઉત્ક્રાન્તિ કરવામાં આવી એવો વાદ.
સૃષ્ટિવાદ — કંઈ નહોતું ત્યાં આગળ કંઈક નવું દેવતાઓએ પોતાના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન કર્યું એવો વાદ.

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्
अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं
तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥ २

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे
अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्
तपसस्तन्महिना जायतैकम् ॥ ३

कामस्तदग्रे समवर्तताधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन्
हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४

* * *

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्
कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेन
अथा को वेद यत आबभूव ॥ ६

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव
यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्
सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७

(**અસત્** તે વખતે ન્હોતું, તેમ **સત્** પણ ન્હોતું; તે વખતે અંતરિક્ષ ન્હોતું, અને અંતરિક્ષની પેલી તરફ જે આકાશ છે તે પણ તે વખતે ન્હોતું. તે વખતે ગતિ કઈ હતી? ક્યાં હતી? કોનાથી હતી? પાણી, અને ઉંડા ખાડાઓ, તે શું તે વખતે હતા? તે વખતે મૃત્યુ ન્હોતું, તેમ અમરત્વ પણ ન્હોતું; રાત કે દહાડો એ બેમાંથી એકેનું નામનિશાન પણ તે વખતે ન્હોતું; તે એક પુરુષ વાયુ વિના પોતાની મેળે શ્વાસ લર્યા કરતો હતો; તે એક પુરુષ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તે વખતે ન્હોતી. પ્હેલાં અંધકાર તે અંધકારથી છવાઈ ગયો હતો; આ આખું વિશ્વ ઓળખાય નહીં એવું અને પ્રવાહી હતું. ખાલી સ્થાન શૂન્યતાથી ઢંકાઈ રહ્યું હતું ત્યાં તે એક પુરુષ તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયો. તે વખતે પ્રથમ કામ એનામાં ઉત્પન્ન થયો; કામ એજ એ આત્માનું પ્હેલું રેત હતું. કવિઓએ પોતાના ડહાપણ વડે કરીને હૃદયમાં નિરીક્ષણ કરતાં, **અસત્**ની અંદર **સત્**નું બંધન તેઓને જણાયું...... એને બરાબર કોણ ઓળખે છે? એને બરાબર અહીં કોણ સમજાવી શકે છે? આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? ક્યાંથી એનો ઉદ્‌ભવ થયો? અને એની ઉત્પત્તિ થઈ તેની સાથે શુ દેવતાઓ પણ દૃશ્યમાન થયા? પણ એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તે વિષે કોણ જાણે છે? આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ, અથવા એ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે ખરી કે નથી થઈ તે પરમ આકાશમાં રહ્યો રહ્યો એના ઉપર જે દેખરેખ રાખે છે તેજ એકલો જાણે છે, અથવા તે પણ કદાચ નહીં જાણતો હોય).

સાહિત્યદૃષ્ટિએ જોતાં આ કવિતા ઘણી ખુબીદાર છે, એટલુંજ નહીં પણ એ પ્રાચીન સમયમાં પણ જે હિંમતભર્યા વિચારો આ સૂક્તદ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છિયે તેને લીધે એ કવિતા આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે પણ હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીના જે મુખ્ય દોષો છે-સ્પષ્ટતા અને અવિરોધ(consistency)ની ખામી, ચર્ચા ચલાવવામાં કેવળ શબ્દને વધારે મહત્ત્વ આપી દેવાનું વલણ, એ દોષો આ સ્થળે પણ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતા નથી. એકના એક વિષયને વળગી રહીને જરા લંબાણથી ચર્ચા ચલાવવામાં

આવી હોય એવું સૂક્ત આખા **ऋग्वेद**માં આ એકલુંજ છે, અને **સાંખ્ય** દર્શનના પરિણામવાદનું ચોક્કસ સ્વરૂપ જેને પ્રાપ્ત થયું તે પ્રકૃતિનું માહાત્મ્ય સ્થાપનારી ફિલસુફીનો પ્રારંભ આ સૂક્તમાં થયલો આપણા જોવામાં આવે છે. વળી, આર્ય લોકોના ફિલસુફીભરેલા વિચારોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂના તરીકે આ સૂક્ત હમેશાં અગત્યનું ગણાયા વિના રહેશે નહીં. **असत्**માંથી **सत्**નો ઉદ્‌ભવ થયો ત્યાર પછી પ્રથમ પાણી આવ્યું, અને ત્યાર પછી તપ વડે કરીને ચૈતન્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો જે સિદ્ધાન્ત આ સૂક્તમાંથી નીકળે છે તેની સાથે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનાં જે જે વર્ણનો બ્રાહ્મણોમાં આપવામાં આવ્યાં છે તે મળતાં આવે છે. એ બ્રાહ્મણોમાં પણ **असत्** તે **सत्** થયું અને એ **सत्**નું પ્રથમ સ્વરૂપ પાણી હતું એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એ પાણી ઉપર **हिरण्यगर्भ** એ સુવર્ણનું ઇંડું તરે છે, અને તે ઇંડામાંથી જે ચૈતન્ય ઇચ્છા કરે છે અને વિશ્વને રચે છે તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. બ્રાહ્મણોમાં સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે **પ્રજાપતિ**ને આગળ કે પાછળ પણ હમેશાં ગણાવવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક વર્ણનોમાં એને પ્હેલો ગણાવવામાં આવ્યો છે, અને કેટલાંક વર્ણનોમાં પાણીને પ્હેલું ગણાવવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિવાદ અને ઉત્ક્રાન્તિવાદ એ બેને ભેગા કરવામાં આવ્યાથી આવી રીતનો પ્રાથમિક વિરોધ બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં આપણા દીઠામાં આવે છે, પણ **સાંખ્ય**દર્શનમાં એ વિરોધ દૂર કરવામાં આવ્યો છે. એ દર્શનમાં, પુરુષ અથવા આત્માને નિષ્કર્મ સાક્ષી તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે, અને **પ્રકૃતિ** અથવા મૂળ પદાર્થનો ધીરે ધીરે પરિણામ થતો જાય છે એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે **ऋग्वेद**નાં સૃષ્ટિવિષયક સૂક્તો એ હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીનો, એટલુંજ નહીં પણ **પુરાણો**, કે જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આપવાનો છે, તેનો આરંભકાળ સૂચવે છે.

પ્રકરણ ૬.

ઋગ્વેદના સમયની પરિસ્થિતિ.

આગલાં પાનાંઓમાં ઋગ્વેદની કવિતાનું જે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજાશે કે જે સમય વહી ગયાને અનેકાનેક વર્ષો થયાં છે તે સમયનો આ અપૂર્વ ગ્રન્થ ઐતિહાસિક અગત્યનો છે, એટલુંજ નહીં પણ સૌન્દર્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એ ઘણો ખુબીદાર લાગે એવો છે, અને એ આખો ગ્રન્થ નહીં તો તેમાંથી ચુંટી કાઢવામાં આવેલા ફકરાઓ તો દરેક સાહિત્યપ્રેમીએ વાંચવાજ જોઈએ એવું ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ એ ગ્રન્થમાં છે. આગલા સમયના ધાર્મિક વિચારનું જે ચિત્ર એ ગ્રન્થ વડે આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે તે એવું તો સંપૂર્ણ છે કે તેની બરાબરી બીજા કોઈ પણ ગ્રન્થથી થઈ શકે એમ નથી. વળી, એ ગ્રન્થમાં કેવળ વ્યાવહારિક સૂક્તો જોકે ઘણાં થોડાં છે તોપણ આખા સંગ્રહમાં પ્રસંગવશાત્ જે જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તેની સંખ્યા એટલી મ્હોટી છે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના આર્યોની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનું છેક અસંતોષકારક ન લાગે એવું સવિસ્તર વર્ણન એ ગ્રન્થ ઉપરથી તૈયાર કરી શકાય. ત્યારે, સુધારાના ઇતિહાસના સમ્બન્ધમાં ઋગ્વેદને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે તેનું આ એક બીજું કારણ છે.

પ્રથમ તો, સૂક્તો વડે ભૂગોળની જે માહિતી આપણને મળી શકે છે તે ઉપરથી વૈદિક પ્રજાઓનુ મૂળ સ્થાન કયુ હતું તે આપણે જાણી શકીએ છિયે. એ સૂક્તો ઉપરથી આપણે ચોક્કસપણે કહી શકીએ છિયે કે હિન્દુ કુશના પશ્ચિમ તરફના ઘાટ આગળ થઈને આર્ય વિજેતાઓ ખુલ્લા મેદાન આગળ જઈ પ્હોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના ખુણા આગળ આવેલો જે પ્રદેશ પંજાબ અથવા "પાંચ નદીઓનો મુલક" એ ફારસી નામથી હાલ ઓળખાય છે તે પ્રદેશમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં પચીશેક નદીઓનાં નામ દેવામાં આવ્યાં છે, તેમાંથી બે કે ત્રણ સિવાય બીજી સઘળી નદીઓ સિન્ધુ નદીની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારી છે. પંજાબના

મુલક આગળ જે પાંચ નદીઓ વહે છે, અને જે એકજ પ્રવાહમા જોડાઈને સિન્ધુ નદીને મળે છે તે પણ એ નદીઓમાં આવી જાય છે. એ પાંચ નદીઓ તે વિતસ્તા (જે હવે જેલમ કહેવાય છે), અસિક્ની (ચિનાબ), પરુષ્ણી (જે પાછળથી ઈરાવતી કહેવાતી હતી અને હાલ રવી કહેવાય છે તે), વિપાશ (બીયાસ), અને સૌથી વધારે મ્હોટી અને છેક પૂર્વમા આવેલી શતુદ્રી (સતલજ), એ છે. તોપણુ વેદની કેટલીક પ્રજાઓ હજી સિન્ધુ નદીની પેલી બાજુએ રહેતી હતી, અને એ નદીમાં મળનારી પશ્ચિમ તરફની નદીઓ, કુભા (કાબુલ) અને એની ઉત્તર તરફની મુખ્ય ઉપનદી સુવાસ્તુ ("સારાં ઘર"ની નદી)થી તે છેક દક્ષિણ તરફની ક્રુમુ (કુરમ) અને ગોમતી, "ગાયો વાળી" (જે હવે ગોમલ કહેવાય છે તે) ત્યાં સુધીની ખીણોમાં તેઓએ મુકામ કર્યો હતો.

ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં બે કે ત્રણથી વધારે વખત જેનાં નામ દેવામાં આવ્યાં હોય એવી નદીઓ કોઈકજ હશે, અને કેટલીક નદીઓનું તો એકજ વખત નામ દેવામાં આવ્યું છે. વારવાર જેનાં નામ દેવામાં આવ્યાં હોય એવી નદીઓ બેજ છેઃ સિન્ધુ અને સરસ્વતી. એક આખા સૂક્ત(મ. ૧૦, સૂ. ૭૫)માં સિન્ધુ નદીનીજ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, પણ બે મન્ત્રોમાં એની સાથે બીજી અઢાર નદીઓની સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે. એ અઢાર નદીઓમાંની ઘણીખરી જેના પાણી સિન્ધુ નદીમાં મળે છે તેજ છે. કવિના હૃદય ઉપર એ મ્હોટી નદીની ઘણી ઉંડી અસર થઈ હોય એવું જણાય છે. એ કહે છે કે ઉતાવળી નદીઓમાં પણ એ સૌથી વધારે ઉતાવળી છે, અને પાણીના જથા તરફ જોતાં, બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં એ ચઢી જાય એવી છે. ગાયો બરાડા પાડતી જેવી રીતે પોતાના વાછરડા તરફ દોડે છે તેવી રીતે બીજી નદીઓ એના તરફ ધસે છે. એનાં પાણીની ગર્જના અને એ પાણીનો વેગ ઘણી જુસ્સાદાર વાણીમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે—

दिवि स्वनो यतते भूम्योपरि
अनन्तं शुष्ममुदियर्ति भानुना ।
अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः
सिन्धुर्यदेति वृषभो न [illegible] ॥

(પૃથ્વી ઉપરથી એનો અવાજ આકાશ સુધી પ્હોંચે છે, ચળકતાં પાણી સાથે અનન્ત મોજાંઓ એ ઉછાળ્યાં કરે છે; વૃષ્ટિઓ જેવી રીતે ગર્જના સાથે આકાશમાંથી પડે છે તેવી રીતે બરાડા પાડતા ગોધાની પેઠે સિન્ધુ નદી આગળ ધસે છે).

સિન્ધુ, જેનો અર્થ સંસ્કૃતમાં "અમુક નદી" એટલોજ થાય છે, તે આર્ય સંસ્થાનોની પશ્ચિમ તરફની મર્યાદા આંકે છે. એ પ્રદેશમાં જે, પ્રાચીન પ્રજાઓ આર્ય પ્રજાની સાથે પ્રથમ સંસર્ગમાં આવી તેણે "સિન્ધુ" એ નામ ઉપરથીજ આખા દેશનું નામ પાડયું. "સિન્ધુ" એ નામનું "*Indos*" એવું રૂપ થયું, અને તે ઉપરથી સિન્ધુ નદીનો દેશ તે "*India*" એ ગ્રીક નામથી ઓળખાયો. અસલના ઈરાનીઓએ એ શબ્દને બદલે "હિન્દ" એ શબ્દ વાપર્યો, અને **અવસ્તા**માં આખા દેશના નામ તરીકે "હિંન્દ" એ શબ્દજ વપરાયો છે. હાલનું ફારસી નામ "**હિન્દુસ્તાન**" એ વધારે શુદ્ધ છે, અને એ નામ ખરેખરૂં જોતાં હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ છે તેનેજ લાગુ પડે છે.

ऋग्वेदની અંદર **सप्त सिंधवः**, અથવા "સાત નદીઓ" વિષે ઘણી વાર કહેવામા આવ્યું છે. ઓછામાં ઓછા એક મંત્રમાં તો **सप्त सिंधवः** એનો અર્થ આર્ય લોકો જ્યા આગળ વસતા હતા તે દેશ એવો થાય છે. **અવસ્તા**માં પણ એજ શબ્દો, **હપ્ત હિન્દુ**, વપરાયા છે એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે, પણ ત્યાં આગળ, હિન્દુસ્તાનના મુલકનો જે ભાગ પૂર્વે કાબુલિસ્તાનમાં આવ્યો હતો તેને માટેજ એ શબ્દો વપરાયા છે. "સાત" એ શબ્દ જો આ સ્થળે ચોક્કસ સંખ્યા જણાવવાના હેતુથી વપરાયો હોય તો "સાત નદીઓ" તે પ્રથમ કાબુલ, સિન્ધુ, અને પંજાબની પાંચ નદીઓ એ પ્રમાણે હશે, જોકે પાછળથી કાબુલ નદીને બદલે સરસ્વતીને ગણવામાં આવી હશે. કારણ કે સરસ્વતી એ **ऋग्वेद**ની પવિત્ર નદી છે, સાધારણ રીતે એને દેવી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, અને બીજી કોઈ પણ નદીના કરતાં વધારે વખત એનું નામ દેવામાં આવ્યું છે, વધારે ભક્તિભાવથી એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કવિ તરફથી એ નદીનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે તે ઘણી વાર કોઈ મ્હોટી નદીને લાગુ પડે એવાંજ હોય છે.

આ ઉપરથી રૉથ અને બીજા નામાંકિત વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા કે ऋग्वेदના કવિઓએ સાધારણ રીતે સરસ્વતી એ શબ્દ સિન્ધુ નદીના એક પવિત્ર નામ તરીકેજ વાપર્યો છે. એથી ઉલટું, સતલજ અને જમના વચ્ચેની જે ન્હાની નદી છે, અને પાછલા સમયમાં જે દૃષદ્વતી સાથે મળીને અમ્બાલાની દક્ષિણમાં આવેલા અને સીમલાની દક્ષિણ તરફ સાઠેક માઇલને છેટેથી શરૂ થતા બ્રહ્માવર્ત નામના પવિત્ર પ્રદેશની પૂર્વ તરફની મર્યાદા આંકે છે તે નદીને માટેજ એ શબ્દ વપરાયો છે એવું થોડાએક મંત્રોમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છિયે.

આ ન્હાની નદી હવે અરણ્યની રેતીમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે, પણ પ્રાચીન નદીઓના પ્રવાહ વિષેનાં પ્રમાણ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર અવાય છે કે એ નદી અગાઉ શુતુદ્રી(સતલજ)ને મળતી હતી. આ ઉપરથી, વેદના સમયમાં એ નદી સમુદ્ર સુધી પ્હોંચતી હોય અને એ હાલ છે તેના કરતાં ઘણી વધારે મ્હોટી હોય એ બીલકુલ અસંભવિત જણાતું નથી. એ ખાસ નોંધવા જેવું છે કે दृषद्वती, 'પત્થરવાળી' (હાલની ચિતાંગ નદી), તેનું નામ ऋग्वेदના એકજ મંત્રમાં દીઠામાં આવે છે, અને ત્યાં આગળ તેની સાથે સરસ્વતીનું નામ પણ જોડવામાં આવ્યું છે. એ નદીઓના કિનારા ઉપર અગ્નિ પ્રકાશે તેટલા માટે તેનું એ મંત્રમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી કદાચ એવું અનુમાન નીકળી શકશે કે ऋग्वेदના સમયમાં પણ સિન્ધુ વગેરે નદીઓનો છેક પૂર્વનો પ્રદેશ અમુક અંશે પવિત્ર ગણાતો હતો, અને એ પ્રદેશમાં યજ્ઞનો વિધિ અને પવિત્ર કવિતાઓની કળા એ બેઉ સંપૂર્ણ ખિલવવામાં આવ્યાં હતાં તેથી એ પ્રદેશ તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું હતું. ऋग्वेदના સમયની આખરે તો કેટલાક આર્ય વિજેતાઓ આ પ્રદેશથી આગળ વધ્યા હતા, અને ગંગા વગેરે નદીઓની પશ્ચિમની હદ સુધી તેઓ પ્હોંચી ગયા હતા એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેવાં પ્રમાણો પણ ऋग्वेदમાંથી મળી આવે છે. કારણ કે યમુના, જે હવે "જમના" કહેવાય છે, અને જે ઉત્તરની ગંગા નદીમાં મળનારી સઘળી નદીઓ કરતાં વધારે પશ્ચિમમાં આવેલી છે, તેનું નામ ત્રણ મંત્રોમાં લેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાંના બે મંત્રો ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે આર્ય પ્રજાનાં સંસ્થાનો એ તે પણ યમુના નદીના કિનારાઓ ઉપર ફેલાઈ ગયાં હતાં. ગંગા

નદી તો એ વખતે જાણીતીજ હતી, કારણ કે **ऋग्वेद**ના એક મંત્રમાં એનું નામ સ્પષ્ટ રીતે દેવામાં આવ્યું છે અને બીજા મંત્રમાં એ નામ આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે. પણ એ વાત ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે ગંગા નદીનું નામ બીજા કોઈ પણ વેદમાં બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી.

આર્ય વિજેતાઓએ દક્ષિણ તરફ વધવા માંડયું હતું તોપણ જે વખતે **ऋग्वेद**નાં સૂક્તો રચાયાં તે વખતે પંજાબની એકઠી થયલી નદીઓનું પાણી સિન્ધુ નદીમાં મળે છે તે સ્થળથી ઘણા વધારે આગળ તેઓ આવ્યા ન્હોતા. ઘણુંખરૂં સમુદ્ર વિષે તો તેઓએ વાતજ સાંભળી હતી, કારણ કે સિન્ધુ નદીનાં અનેક મુખ વિષે કોઈ પણ સ્થળે કહ્યું કહેવામાં આવ્યું નથી અને માછલાં પકડવાનું કામ, જે હાલના સમયમાં સિન્ધુ નદીના દક્ષિણ તરફના કિનારાઓ ઉપર ધમધોકાર ચાલે છે, તેના વિષે પણ તેઓ તદન અજ્ઞાનજ રહ્યા હતા. ખરેખર, માછલાં માટેનો શબ્દ, "**मत्स्य,**" એકજ વાર વપરાયલો દીઠામાં આવે છે, જોકે જુદી જુદી જાતનાં પશુઓ, પક્ષીઓ, અને જીવજંતુઓ વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. **પંજાબ** અને પૂર્વે કાબુલિસ્તાનની નદીઓમાં માછલાં બહુ નથી હોતાં, તેથી એ નદીઓના સ્વરૂપ સાથે આ વસ્તુસ્થિતિ મળતી આવે છે. એથી ઉલટું, **यजुर्वेद** જે વખતે આર્ય લોકો પૂર્વ દિશા તરફ અને, નિઃસંશય, દક્ષિણ તરફ પણ ફેલાઈ ગયા હતા તે વખતે રચાયલો હતો એટલે તેમાં કેટલાક મંત્રો આવે છે તે ઉપરથી માછલાં પકડવાની કળા વિષે તે વખતે ઘણું સારૂં જ્ઞાન હતું એવું માલમ પડે છે. જે શબ્દ પાછલા સમયમાં હમેશાં "દરિયા"ને માટે વપરાયો છે (**समुद्र**) તે શબ્દ* **ऋग्वेद**માં એના યૌગિક

* આ શબ્દ ऋग्वेदમા અનેક સ્થળે વપરાયલો જોવામા આવે છે, પણ એનો અર્થ શો થાય છે તે વિષે ઘણી તકરાર ચાલે છે. કેટલાક વિદ્વાનો તો એટલે સુધી કહે છે કે વેદના ઋષિમુનિઓ દરિયા વિષે અજાણ્યા હતા, પણ પ્રો. મૅકસ મ્યૂલરે કેટલાક મંત્રો એવા ટાંક્યા છે કે જેમાં એ વિદ્વાનના મત પ્રમાણે "समुद्र"નો દરિયો એ સિવાય બીજો કંઈ પણ અર્થ થવો સંભવિત જણાતો નથી. એક સ્થળે નદીઓના સમ્બન્ધમાં "समुद्रार्याः" (સમુદ્ર તરફ જનારી) એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. અન્ય સ્થળે સરસ્વતીનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં મળી જતો જણાવવામાં આવ્યો છે એવાં અનેક ઉદાહરણ

અર્થમા (પાણીનો જથ્થો એ અર્થમા) જ વપરાયો છે, અને સિન્ધુના પ્રવાહમા પંજાબની નદીઓનુ પાણી ભળ્યા પછી જેનો પટ એટલો પ્હોળો થાય છે કે નદીની મધ્યમા ઊભેલુ વહાણ કિનારા ઉપરથી જોઈ શકાય નહીં તે પ્હોળા પટની નદીના સમ્બન્ધમા એ શબ્દ ઘણી વાર વપરાયો છે હાલના વખતમા એવુ જોવામા આવ્યુ છે કે એ પ્રદેશના રહેવાસીઓ સિન્ધુ નદીને માટે “સિન્ધનો દરિયો” એવા શબ્દ વાપરે છે, અને ખરેખર, **सिंधु** (“નદી”) એ શબ્દ જ **ऋग्वेद**ના કેટલાક મન્ત્રોમા “દરિયા”ના જેવા અર્થમા વાપરવામા આવ્યો છે જેઓને દરિયાનો પરિચય હોય તે લોકો જેવા રૂપકો વાપરે તેવા રૂપકો **ऋग्वेद**મા વપરાયલા દીઠામા આવતા નથી નૌકાયાન સમ્બન્ધી જે કંઈ વચનો **ऋग्वेद**મા વાપરવામા આવ્યા છે તે ઉપરથી એવુ માલમ પડે છે કે હલેસા વડે હંકારાતી હોડીઓમા બેસીને નદીને સ્હામે કિનારે (**पार**) જવામા આવતું તેના સમ્બન્ધમા એ વચનો વાપરવામા આવ્યા છે આ ઉપરથી એક આલંકારિક વચનનો પ્રયોગ થવા માંડ્યો તે સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ ઘણો સાધારણ થઈ પડ્યો હતો ઉદાહરણ તરીકે, **ऋग्वेद**નો એક કવિ અગ્નિનુ આવાહન કરતા કહે છે કે “વહાણમા બેસીને નદી (**सिन्धु**)ને પેલે પાર જેવી રીતે જવાય તેવી રીતે સઘળા દુખો અને દુશ્મનોને પેલે પાર તું અમને લઈ જા” અને પાછળના સમયના સાહિત્યમા, જે કોઈ પોતાનુ ધારેલુ કામ કરી ચૂક્યો હોય અથવા પોતાના અભ્યાસના વિષયનુ પૂરૂ જ્ઞાન મેળવી ચૂક્યો હોય તેને માટે “પાર પડી ગયનો,” ‘પારગત’ (**पारग**) એવા શબ્દો ઘણી વાર વાપરવામા આવ્યા છે એથી ઉલટુ, **अथर्ववेद**મા કેટલાક મન્ત્રો એવા આવે છે કે તેના ઉપરથી તે મન્ત્રોના રચનારાઓને સમુદ્રનો સારો પરિચય હતો એમ ચોખ્ખુ જણાઈ આવે છે

ऋग्वेदમા પર્વતો વિષે ઘણી વાર કહેવામા આવ્યુ છે, અને નદીઓને એ પર્વતોમાથી નીકળતી વર્ણવવામા આવી છે આટાની ટેખરેખ હેઠળ રહેતા જે પર્વતોને ‘બરફવાળા’ (**हिमवन्त**) કહેવામા

ઉપરથી એ વિદ્વાન એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે વેદના ઋષિઓ ‘સમુદ્ર’ વિષે બીલકુલ જાણતા ન્હોતા (જુઓ ‘Sacred Books of the East’ પુસ્તક ૩૨મુ પૃષ્ઠ ૬૨) પણ મેં મૅક્ડોનલે દર્શાવ્યુ છે તે પ્રમાણે ‘समुद्र’ એ શબ્દ સિન્ધુ નદીને માટે વાપરવામા આવ્યા હોય એ ઘણુ બનવા જોગ છે

આવ્યા છે તે હિમાલય ("બરફનું ઘર") એ નામના પર્વતોજ છે એ તો ખુલ્લુંજ છે. પણ मुजवत् એ સિવાય કોઈ પણ પર્વત વિષે ऋग्वेदમાં નામ દઇને કથન કરવામાં આવ્યું નથી. માત્ર मूजवत् વિષે આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે કે એ સોમનું નિવાસસ્થાન છે. પાછલા સમયના વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે આ પર્વત કાબુલની ખીણ પાસે આવેલો હતો, અને ઘણું કરીને કાશ્મીરના નૈર્ઋત્ય ખૂણા તરફ આવેલા પર્વતોમાંનો એક એ હતો. अथर्ववेदમાં હિમાલયનો એક બીજો પર્વત त्रिककुद નામનો પણ ગણાવવામાં આવ્યો છે. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં એને માટે "त्रिकूट" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને હાલ પણ એ "ત્રિકોટ" એ નામથી ઓળખાય છે. એ પર્વતની તળેટી આગળ જે ખીણ છે તેમાં થઇને असिक्नी (અથવા ચિનાબ) એ નામની નદી વહે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનને દક્ષિણ તરફના ત્રિકોણાકારના દખ્ખણ નામના પ્રદેશથી છૂટી પાડનારી વિન્ધ્યાચળની જે પર્વતમાળા છે તે વિષે ऋग्वेदના લોકોને કંઈ પણ જ્ઞાન હતું એમ જણાતું નથી; અને એ પર્વતની બરાબર દક્ષિણમાં અને તેની સ્હામેની હારમાં નર્મદા નદી (જે હવે "નરબદા" એ નામથી ઓળખાય છે) તેના વિષે પણ ऋग्वेदમાં કોઈ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું નથી.

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આપણે નિર્ભયપણે આવી શકીશું કે ऋग्वेदનાં સૂક્તો જે વખતે રચાયાં તે વખતે આર્ય લોકો વાયવ્ય દિશાનો જે ભાગ નકશામાં પંખાના આકારનો જણાય છે અને જેની પશ્ચિમે સિન્ધુ નદી આવી છે, જેની પૂર્વમાં સતલજ આવી છે, અને જેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવેલો છે તે પ્રદેશમાં ફેલાઈ વસ્યા હતા, અને એ હદની પેલી તરફ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં તેઓનાં થોડાંક સંસ્થાનો હતાં. હવે, હાલનું પંજાબ તે એક વિશાળ અને સુક્કુ ક્ષેત્ર છે, અને રાવલ પિન્ડી આગળના વાયવ્ય દિશાના ખૂણા સિવાય એ પ્રદેશના બીજા કોઈ પણ ભાગ આગળથી પર્વતો બીલકુલ દીઠામાં આવતા નથી અને વરસાદનાં તોફાન થતાં પણ કદી જણાતાં નથી. આ સ્થળે વાયુ, પાણી વગેરે તત્ત્વોની લડાઇના ભવ્ય દેખાવો કદી જોવામાં આવતા નથી, પણ વર્ષાઋતુમાં માત્ર વરસાદનાં ધીરાં ઝાપટાંઓ ત્યા આગળ પડે છે, અને ત્યાં આગગનો મગરકાંનો દેખાવ ઉત્તરના બીજા કોઈ પણ પ્રદેશમાં દીઠામાં આવે તેના

કરતાં વધારે ભપકાદાર છે. આ કારણથી, પ્રોફેસર હૉપકિન્સ જે એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે વરુણ અને ઉષા જેવા દેવતાઓનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું હોય તેવાં પ્રાચીન સૂક્તોજ પંજાબમાં રચાયલાં હતાં, અને બાકીનાં સૂક્તો હાલ જે અંબાલાના નામથી ઓળખાય છે તેની દક્ષિણે આવેલું, સરસ્વતીની પાસેનું, પવિત્ર સ્થળ, જ્યાં આગળ ऋग्वेदનાં વર્ણનોની સાથે બંધબેસતી આવે એવી દરેક પ્રકારની સ્થિતિ દીઠામાં આવે છે, ત્યાં આગળ રચાયાં હોવાં જોઇએ તે અનુમાન કંઇક વાસ્તવિક લાગે છે. પંજાબનાં હવાપાણીની સ્થિતિ વેદના સમયમાં હતી તેના કરતાં હવે તદ્દનજ જુદી થઈ ગઈ છે એવું માની લેવું તેના કરતાં પ્રોફેસર હૉપકિન્સનો વિચાર સ્વીકારવો એજ વધારે યોગ્ય છે એમ કોઇને પણ લાગ્યા વગર રહેશે નહીં.

ऋग्वेदના સમયમાં આર્ય લોકો ઉપર જણાવેલા પ્રદેશમાંજ વસતા હતા એ વાત ऋग्वेदનાં સૂક્તોમાં એ દેશનાં વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓ વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સોમ એ ऋग्वेदનો સૌથી વધારે અગત્યનો છોડવો છે તેના વિષે એવું કહેવામાં આવ્યુ છે કે એ છોડ પર્વત ઉપર ઊગે છે; અને રોજના વિધિમાં એના રસનો છૂટથી ઉપયોગ થતો હતો તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ છોડ સ્હેલાઇથી મળી શકતો હશે. બ્રાહ્મણોના સમયમાં એવું જણાય છે કે એ છોડને ઘણે દૂરથી લાવવો પડતો હતો, અથવાતો એ છોડ સુલભ ન હોવાને લીધે એને બદલે બીજો છોડ વાપરવો પડતો હતો. હાલમાં જે છોડ સાધારણ રીતે વપરાય છે તે તદ્દન જુદોજ છે એ તો ખુલ્લું છે, કારણ કે એનો રસ પીવામાં આવે છે તેનાથી તો ઉલટી આવવા જેવું થાય છે. એ રસમાં આનન્દ આપવાની જે શક્તિનું ऋग्वेदના કવિઓએ વર્ણન આપ્યું છે તે શક્તિ આ સોમરસમાં બીલકુલ જણાતી નથી, એટલુંજ નહીં પણ તેનાથી ઉલટોજ ગુણ જણાય છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આ સોમવલ્લી તે ऋग्वेदના સમયની સોમવલ્લી કરતાં તદ્દન જુદીજ છે. તેમ હોમવિધિને માટે પારસી લોકો જે છોડવો હજી પણ ઇરાનથી લાવે છે તે પણ અગાઉ જે સોમના નામથી ઓળખાતો તેજ હોય એવું માનવા જોગ નથી. વળી, પાછલા સમયના વેદોમાં, ચોખા વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યુ છે, અને ચોખાને જીવનની એક અગત્યની વસ્તુ

તરીકે ગણવામાં આવી છે, પણ ऋग्वेदમાં તેનું ખીલકુલ નામજ દેવામાં આવ્યું નથી. અગ્નિકોણમાં, જ્યાં પુષ્કળ વરસાદ વરસે છે, ત્યાં આગળ એનું ખરૂં સ્થાન છે. આ કારણથી, જે વખતે ऋग्वेदનાં સૂક્તો રચાયાં તે વખતે, સિન્ધુ વગેરે નદીઓ જ્યાં આગળ વહે છે તે પ્રદેશમાં ઘણું-ખરૂં એનો પાક બીલકુલ નહીં હોય, જોકે પાછલા સમયમાં, પાણીના બાંધકામ વડે કરીને હિન્દુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં એના છોડ ઉગવવામાં આવતા. ऋग्वेदના ખેડૂતો દાણા(यव)ને વાવતા હતા, પણ પાછલા સમયમાં એ શબ્દનો "જવ" એવો અર્થ થવા માંડ્યો તે અર્થમાં એ શબ્દ ऋग्वेदમાં વપરાયો હોય એવું જણાતું નથી.

ऋग्वेदમાં જે મ્હોટાં વૃક્ષો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં સૌથી અગત્યનું વૃક્ષ અશ્વત્થનું છે. એનાં ફળ (पिप्पल) વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ ફળ મીઠાં હોય છે અને પક્ષીઓને એ ફળ ઘણાં ભાવે છે. એ વખતથીજ એ વૃક્ષ પવિત્ર ગણાવા માંડ્યું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે સોમનાં પાત્રને માટે એનું લાકડું વપરાતું હતું, અને अथर्ववेद ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે પવિત્ર અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવા માટે प्रमन्थ તરીકે પણ એજ લાકડું વપરાતું હતું. પાછલા વેદમાં વળી એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રીજા દ્યુલોકમાં અશ્વત્થ વૃક્ષની નીચે દેવતાઓ બેસે છે. અને ऋग्वेदની અંદરજ એવું કહેવામાં આવ્યુ છે કે "સારાં પાંદડાંવાળા વૃક્ષ"(सुपर्ण)ની છાયામાં બેસીને પિતૃલોકો યમની સાથે મઝાહ કરે છે તે सुपर्ण એ પણ અશ્વત્થ વૃક્ષજ હશે આ વૃક્ષ હવે "પીપળો" એ નામથી ઓળખાય છે, અને હજી પણ એ એવું પવિત્ર ગણાય છે કે એની નીચે ઊભાં રહીને જૂઠું બોલતાં હિન્દુ લોકોને ભય લાગે છે. પણ न्यग्रोध અથવા "વડ" નું વૃક્ષ, જે હિન્દુસ્તાનનું ખાસ છે અને જે પોતાની ઘટા વડે કરીને પૃથ્વી ઉપરના બીજા કોઈ પણ વૃક્ષના કરતાં વધારે જગા ઉપર ફેલાઈ વળે છે, તેનું ऋग्वेदમાં તો નામજ દેવામાં આવ્યુ નથી; અને અથર્વવેદમાં બે વખતજ તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. સૂર્યનાં કિરણો જેમાં થઈને પેસી શકતાં નથી અને અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં થડો સ્તંભની પેઠે જેને ટકાવી રાખે છે તે લીલોતરીના ઉંચા ઘુમટવાળું વિશાળ વૃક્ષ કુદરતે પોતાના હાથ વડે રચેલા વનસ્પતિના એક મ્હોટા મંદિરના જેવું જણાય છે. ઈંગ્લાંડનાં ગામડાંઓમાં "ઓક"નું

ઝાડ જેવું આનન્દજનક લાગે છે તેવુજ, બલ્કે તેથી પણ વિશેષ આનન્દજનક, હિન્દુસ્તાનના અસંખ્ય ગામડાઓમાં વસનાર ખેડૂતોને આ વાર્નુ વૃક્ષ લાગે છે

વિસ્તાર જાનવરોમા, ऋग्वेदના કવિઓને સૌથી વધારે પરિચિત એવુ એક જાનવર सिंह છે એ કવિઓએ એને પર્વતના જગલોમા રહેતો અને જાળથી પકડવામા આવતો વર્ણવ્યો છે, પણ સૌથી વધારે વિસ્તાર તો તેઓએ એની ગર્જનાના સમ્બન્ધમા કર્યો છે સતલજ અને સિન્ધુ નદીની પૂર્વમા આવેલા વિશાળ અરણ્યમા સિંહ અગાઉ વધારે દીઠામા આવતા એ વિષે કઈ પણ સંશય નથી, પણ હવે તો ગુજરાતની દક્ષિણના વનવાળા પર્વતો ઉપરજ સિંહ દીઠામા આવે છે તોપણ હિન્દુસ્થાનના સાહિત્યમા, એ પશુઓના રાજા વિષે હમેશાજ પરિચિત પ્રાણી તરીકે કથન કરવામા આવ્યુ છે, અને એનુ જૂનુ સંસ્કૃત નામ 'સિંહ' એ રૂપે હિન્દુઓના નામની પાછળ લગાડવામા આવેલુ હજી પણ આપણા જોવામા આવે છે

ऋग्वेदमा વાઘનુ નામ બીલકુલ જણાતુ નથી બગાળાના ભીનાશવાળા જગલો એ એનુ ખરુ નિવાસસ્થાન છે, જોકે હવે તો હિન્દુસ્તાનના ઘણા જગલોમા વાઘ દીઠામા આવે છે પણ બીજા वेदोમા નિઃસંશય સિંહની જગા એણે લીધી છે, જોકે સિંહ પણ હજી કેવળ અપરિચિત નથી ફાડી ખાનારા જાનવર તરીકે એની વિસ્તારતા વિષે ઘણી વાર કહેવામા આવ્યુ છે ઉદાહરણ તરીકે, शुक्ल यजुर्वेदमा, ખાસ જોખમ ભરેલુ કામ હોય તેને સૂતેલા વાઘને જગાડવાના કામ સાથે સરખાવવામા આવ્યુ છે, અને अथर्ववेदमा એ પ્રાણીને पुरुषाद् (માણસને ખાનાર) કહેવામા આવ્યુ છે આ પ્રમાણે વાઘ અને સિંહના સમ્બન્ધની જે હકીકત વેદમાથી મળી આવે છે તે ઉપરથી, વેદના સમયમા આર્ય લોકોએ પૂર્વ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યાનુ ખાસ જણાઈ પડે એવુ પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે

હાથીનુ પદ પણ ખરેખર એવુજ જોવામા આવે છે એના વિષે સ્પષ્ટ કથન ऋग्वेदના બે મંત્રોમાજ કરવામા આવેલુ જણાય છે, અને એ સ્થળે એને માટે જે પ્રકારનુ નામ વાપરવામા આવ્યુ છે,—'હાથવાળો (हस्ती) પશુ (मृग) તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઋષિઓ

હતું એને વિચિત્ર પ્રાણી તરીકેજ ગણતા હતા. એક મંત્ર ઉપરથી એવું સમજાય છે કે ऋग्वेदના પાછલા સમયમાં એ પ્રાણીને પકડવાના પ્રયત્ન થવા માંડયા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ સુધીમાં તો જંગલી હાથીઓને પકડવાનો રિવાજ સાધારણ થઈ પડયો હતો એવું મિગૅસ્થનિસના પ્રમાણ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. अथर्ववेद અને यजुर्वेदના રચનારાઓને હાથી ઘણો પરિચિત હતો એમ જણાય છે; કારણ કે એના વિષે વારવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ हस्ती, "હાથવાળો" એટલે "સૂંઢવાળો" એ વિશેષણ એને માટે એવું સાધારણ થઈ ગયું છે કે એ વિશેષણથી એ પ્રાણીનુંજ સૂચન થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, હાથીઓનું ખાસ રહેઠાણ હિમાલયની તળેટી આગળ આવેલા તરાઈ જંગલમાં છે.

ऋग्वेदમાં સિંહના કરતાં વરૂ (वृक) વિષે વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે, અને ડુક્કર (वराह) વિષે પણ ઘણી વખત કહેવામાં આવ્યું છે. એ વરાહનો કૂતરાઓ વડે શિકાર કરવામાં આવતો. महिष (પાડો) એ પણ ऋग्वेदના કવિઓને ઘણો પરિચિત હતો, અને એનું માંસ રાંધીને ખાવામાં આવતું એવું ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યુ છે. રીંછ (ऋक्ष) વિષે એકજ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યુ છે. વાંદરા (कपि) વિષે એક પાછળથી લખાયલા સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૮૬)માંજ કહેવામાં આવ્યુ છે, અને તે પણ એવી રીતે કહેવામા આવ્યું છે કે તે પરથી એ પ્રાણીને પાળવામાં આવતું એવું માલમ પડી આવે છે. વાંદરાને માટે પાછલા સમયમાં સાધારણ રીતે જે નામ વપરાય છે, वानर (એટલે "વનનું પ્રાણી") તે હિન્દુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમાં જળવાઈ રહ્યું છે, અને મિ. રૂડયાર્ડ કિપલિંગના ગ્રન્થો વાંચનારને, બંદર લોક એ સ્વરૂપમાં એ નામ ઘણું પરિચિત છે.

ऋग्वेदના કવિઓને પરિચિત એવાં વસ્તીમા રહેનારાં પ્રાણીઓમાં, બકરાંઓ, ઘેટાંઓ, ગધેડાંઓ, અને કૂતરાંઓ એ ઓછાં અગત્યનાં છે. કૂતરાઓના સમ્બન્ધમાં એવું માલમ પડે છે કે પશુઓનો શિકાર કરવાના કામમાં, પશુઓની ચોકી ભરવાના કામમાં, અને પશુઓને શોધી કાઢવાના કામમાં, તેમજ ગત્રે ઘર સાચવવાના કામમાં તેઓની મદદ લેવામાં આવતી. પણ સૌથી વધારે અગત્યતા તો ઢોર ઢાંખરની હતી.

ગાયોને મુખ્ય ધન તરીકે ગણવામાં આવતી, અને યજ્ઞનું જે લવાજમ આપવામાં આવતું તેને માટેનો શબ્દ, “दक्षिणा,” એ ખરું જોતાં એક વિશેષણ છે, તેનો અર્થ “વ્યાજબી,” “કીમતી” એવો થાય છે, અને गौ (ગાય) એ શબ્દ એની પાછળ અધ્યાહાર રહ્યો છે ચરીને પાછી આવતી અને દોરડા વડે બાંધવામાં આવેલા વાછરડાંને ચાટતી ગાયને જોઈને વેદના ઋષિઓને જેટલો આનન્દ થતો તેટલો બીજા કોઈ પણ દેખાવથી નહોતો થતો દૂઝણી ગાયોના ભાંભરવાનો અવાજ તેઓને જેટલો મધુર લાગતો તેટલો બીજો કોઈ પણ અવાજ નહોતો લાગતો આ કારણથી “કોડ આગળ ઊભેલા વાછરડાંને જોઈને ગાયો જેવી રીતે બરાડે છે તેવી રીતે હમે હમારા સ્તોત્રો વડે ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરીએ છિયે” અથવા “વગર દોહેલી ગાયોની પેઠે હમે ત્હને બૂમ પાડી છે, ઓ વીર (ઇન્દ્ર)” એવું કહેવામાં વેદના ઋષિઓને કંઈ પણ વિચિત્ર લાગતું નહીં ગાયો ચરીને પાછી આવતી ત્યાર પછી વધારે સલામતીને માટે તેને રાત્રે વાડામાં પૂરવામાં આવતી અને સવારે પાછી છૂટી કરવામાં આવતી शुक्ल यजुर्वेदમાં જોકે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ગાયનો વધ કરનારને મૃત્યુની શિક્ષા થવી જોઈએ, તોપણ ऋग्वेदમાં ગૌહત્યાનો સ્પષ્ટ પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલો કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી અને વિવાહસૂક્ત ઉપરથી તો એવું પણ માલમ પડે છે કે ખાસ મહત્ત્વના પ્રસંગો ઉપર ગાયની પણ હત્યા કરવામાં આવતી અને ઇન્દ્રને અનેક વૃષભોનું બલિદાન અપાયા વિષે પણ ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે ગાયો ચરવા ગઈ હોય ત્યારે હમેશાં બળદો અને ગોધાઓને હળ ખેડવાના અને ગાડાં ખેંચવાના કામમાં વાપરવામાં આવતા

ऋग्वेदમાં અશ્વની પદવી ગાયથી બીજે ઉતરતી છે, કારણ કે ગાયની સમૃદ્ધિ ઉપરાંત અશ્વરૂપી ધનને માટે ઘણી વાર યાચના કરવામાં આવેલી જણાય છે ऋग्वेदના લોકોને યુદ્ધમાં વારંવાર ઉતરવું પડતું અને યુદ્ધનો રથ ખેંચવાના કામમાં અશ્વ એ ઘણું અગત્યનું પ્રાણી થઈ પડ્યું રથની શરતો પણ ઘણી વાર થતી તેમાં પણ અશ્વ વગર ચાલેજ નહીં એવું હતું તોપણ સવારીના કામમાં ઘોડાનો ઉપયોગ થતો નહોતો વળી, સઘળા પશુયજ્ઞોમાં અશ્વમેધ એ સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે કીર્તિ મળવાનો હતો

ऋग्वेदનાં પક્ષીઓમાંથી, ઇતિહાસદૃષ્ટિએ અથવા સાહિત્ય-દૃષ્ટિએ કંઇક અગત્યનાં લાગે એવાં પક્ષીઓજ હું ગણાવીશ તો તે બસ થશે. **हंस**, જે સંસ્કૃત કવિઓને ઘણો પરિચિત હતો, તેના વિષે વેદમાં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એને પાણીમાં તરતો અને એક પંક્તિમાં ઊડતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં જેમ દૂધ અને પાણીને છૂટાં પાડવાની શક્તિ એનામાં હોવા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ **शुक्ल यजुर्वेद**માં સોમ અને પાણીને છૂટાં પાડવાની શક્તિ એનામાં છે એવી મતલબનાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે. એજ વેદ પ્રમાણે, દૂધ અને પાણીને છૂટાં પાડવાની શક્તિ **क्रौञ्च** પક્ષીમાં છે.

चक्रवाक પક્ષી, જેની વફાદારી વિષે વેદ પછીના સમયના કવિઓ ઘણી વાર વિવેચન કરે છે, તેનું નામ **ऋग्वेद**માં એકજ વાર દેવામાં આવ્યું છે, અને તે એવી રીતે દેવામાં આવ્યું છે કે "**चक्रवाक** પક્ષીના યુગલની પેઠે અશ્વિનો સ્તવારમાં આવે છે;". પણ **अथर्ववेद**માં તો દાંપત્યપ્રેમના આદર્શ તરીકેજ એ પક્ષીઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. **मयूरी**ઓને **ऋग्वेद**માં વિષ હરનારી કહેવામાં આવી છે, અને પોપટ(**शुक**)ને પીળો કહેવામાં આવ્યો છે. **यजुर्वेद**ના સમયમાં પોપટોને પાળવામાં પણ આવતા હતા એવું જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં તેઓને "માણસની વાણી બોલનારા" કહેવામાં આવ્યા છે.

કંઈ ન કહેવામાં આવ્યું હોય તેના ઉપરથી અમુક અનુમાન ઉપર આવી જવું એ કેટલું જોખમભરેલું છે તેનું એક સરસ ઉદાહરણ એ છે કે મીઠું, જે ખનીજ પદાર્થોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે, તેનું નામ **ऋग्वेद**માં એક વખત પણ દેવામાં આવ્યું નથી; અને તે છતાં ઉત્તર પંજાબ એ પ્રદેશજ એવો છે કે જ્યાં મીઠું સૌથી વધારે પાકે છે. સિન્ધુ અને જેલમની વચ્ચેના સ્થળમાં મીઠું એટલું બધું પાકે છે કે સ્ટ્રેબોના કહેવા પ્રમાણે, સિકંદર બાદશાહના ગ્રીક સાથીઓએ નિશ્ચયપૂર્વક એવું જણાવ્યું હતું કે "એ મીઠું આખા હિન્દુસ્તાનની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને બસ થાય એટલું છે."

ધાતુઓમાં સુવર્ણ વિષે **ऋग्वेद**માં સૌથી વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે. મ્હોટે ભાગે, ઘણું કરીને વાયવ્ય દિશાની નદીઓમાંથી સુવર્ણ મળી આવતું હતું, અને હમણાં પણ એ નદીઓમાંથી સુવર્ણનો મ્હોટો

જ્યો નીકળી આવે છે આ કારણથીજ સિન્ધુ નદીને કવિઓએ "સુવર્ણમય' અથવા "સુવર્ણના તળીયાવાળી કહી હશે રાજાઓની પાસે પુષ્કળ સુવર્ણ હતુ એવુ સૂચવનારા વચનો પણ ઋગ્વેદમાથી ઘણા મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે, એક કવિ સુવર્ણની દશ લગડીઓ અને તે ઉપરાત બીજી વસ્તુઓ દક્ષિણા તરીકે આપનારા રાજાની ઉદારતાના વખાણ કરે છે એરિંગ, કડા વગેરે સુવર્ણના જુદી જુદી જાતના અલકારોના નામ પણ ઘણી વાર દેવામા આવ્યા છે

સુવર્ણથી બીજે નબરે, अयस् (લૅટિન, aes) વિષે સૌથી વધારે વખત કહેવામા આવ્યુ છે. अयस् એનો અર્થ "લોઢુ એવો થાય છે કે નહીં એ સવાલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે એ શબ્દ જ્યા આગળ વપરાયો છે તે ઘણાખરા મત્રોમા એનો અર્થ 'ધાતુ' એટલોજ થતો હોય એવુ જણાય છે જે થોડાક મત્રોમા એ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી અમુક ધાતુનું નામ સૂચવાતું હોય એવુ લાગે છે ત્યા આગળ પણ કઈ ધાતુ એ શબ્દ વડે સૂચવાય છે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પણ એના રગ વિષે અનુમાન કરવાના જે સાધન મળી આવે છે તે ઉપરથી તો ચોક્કસ એવુ જણાય છે કે એનો રંગ કઇક રતાશ પડતો છે, એટલે એ લોઢુ નહીં પણ તાબુ હોવુ જોઈએ એવુ અનુમાન થાય છે अथर्ववेदमा अयस्નો "કાળુ અને 'રાતું' એવો ભેદ પાડવામા આવ્યો છે તે ઉપરથી એવુ જણાય છે કે લોઢું અને તાબાનો ભેદ તે વખતે નવોજ પાડવામાં આવ્યો હતો વળી, સુધારાની પ્રગતિના ઇતિહાસની આ વાત ઘણી જાણીતી છે કે લોઢાના કરતા પ્હેલું હમેશા તાબુજ વપરાય છે તોપણ વેદના વિશેષ પ્રાચીન સમયમા લોઢુ તદ્દન અજાણ્યુ હતું એમ કહેવુ એ લગાર ઉતાવળુ અને ઉદ્ધતાઈ ભરેલું ગણાશે એ સમયના આર્ય લોકો રૂપા વિષે કઈ પણ જાણતા ન્હોતા એ બનવા જોગ છે, કારણ કે ऋग्वेदमा કોઈ પણ સ્થળે એ ધાતુનું નામ દેવામા આવ્યુ નથી, અને હિન્દુસ્તાનની વાયવ્ય દિશામા એ ધાતુ બીનકુદરત જોવામાં આવતી નથી એથી ઉલટુ, એ ધાતુ વિષે કોઈ પણ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામા ન આવ્યો હોવા છતાં કદાચ તે વખતે એ જાણીતી હોય પણ ખરી, કારણ કે એ તાબાની માફક હોય છે અને તાબુ તો તે વખતે જાણીતું હતુંજ

આ નામ ઉપરાન્ત સૂંન, હવાપાણી, અને દેશમા પાકતી વસ્તુઓ

"ગુલામ" (Slavo) એવો થઈ ગયો, તેવી રીતે અહીં "**दास**" એનો અર્થ પણ "ગુલામ" એવો થઈ ગયો. આ મૂળ વતનીઓ પૂરેપૂરા તાબે થયા ત્યાર પછી **दस्यु** એ નામથી ઓળખાવાને બદલે તેઓની એક ચોથી વર્ણ બની, અને **शूद्र** એવું નામ તેઓને પછીથી આપવામાં આવ્યું. **ऋग्वेद**માં **दस्यु** લોકોને "યત્ન ન કરે એવા," "શ્રદ્ધા વગરના," અને "નાસ્તિક" કહેવામાં આવ્યા છે. "લિંગપૂજા કરનારાઓ" એવું બે મંત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ એ લોકોના સમ્બન્ધમાંજ કહેવામાં આવ્યું છે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. કાળે કરીને આર્ય લોકોએ પણ આ લિંગપૂજાનોજ ધર્મ સ્વીકાર્યો. **महाभारत**ના કેટલાક શ્લોકો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ વીરચરિત કાવ્ય જે વખતે રચાયુ તે વખતે પણ શિવના લિંગની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. હાલના સમયમાં, લિંગપૂજા હિન્દુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રચાર પામી ગઈ છે, પણ સૌથી વધારે એનું જોર દક્ષિણમાં છે. **दस्यु** લોકો ભરવાડના જેવું જીવન ગાળતા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે તેઓની પાસે ઢોર પુષ્કળ હતાં, અને આર્ય લોકોની જીતનારી પ્રજા એ ઢોરને પોતાના કબજામાં લેતી હતી. જે કિલ્લાઓમાં એ **दस्यु** લોકો ભરાઈ રહેતા હતા તે કિલ્લાઓને માટે "**पुर्**" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ કિલ્લાઓની સંખ્યા ઘણી મ્હોટી હશે એમ જણાય છે, કારણ કે ઇન્દ્રે પોતાના સાથીઓને માટે સો કિલ્લાઓ ભાંગી નાંખ્યા એવું ઇન્દ્રના સમ્બન્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ऋग्वेदમાં આર્ય લોકોની અનેક ટોળીઓનાં નામ વાંચવામાં આવે છે. તેમાંની જે ટોળી સૌથી વધારે વાયવ્ય દિશામાં વસતી હતી તેના માણસો ગંધારીઓ કહેવાતા હતા. તેઓ વિષે જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેઓ ઘેટાં ઉછેરવાનું કામ કરતા હતા. પાછલા સમયમાં તેઓ ગંધાર અથવા ગાંધાર એ નામથી ઓળખાતા હતા. ગંધારીઓની પાસે રહેનારા તરીકે, મૂજવત્ લોકો વિષે **अथर्ववेद**માં લખ્યું છે. એ લોકો મૂજવત્ પર્વતની પાસેના પ્રદેશમાં વસતા હશે એમાં કંઈ સંશય જેવું નથી. આર્ય લોકોનાં વાયવ્ય દિશા તરફનાં સંસ્થાનોની છેવટની હદ આ બે પ્રજાઓ વડે અંકાય છે એવું તેઓ માનતા હોય એમ તેઓની લખવાની રીત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ऋग्वेदમાં "પાંચ ટોળીઓ" (**पञ्चजनाः**) એવા શબ્દો ઘણે ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યા છે. હિન્દુસ્તાનના સઘળા આર્ય લોકો નહીં તો આર્ય પ્રજાના સૌથી વધારે અગત્યના ભાગનો તો આ "પાંચ ટોળીઓ"માંજ સમાવેશ થતો હતો એ નક્કી છે. બે મંત્રોમાં જે પાંચ ટોળીઓને સાથે ગણાવવામાં આવી છે, પૂરુ, તુર્વશ, યદુ, અનુ, અને દ્રુહ્યુ, તેજ આ શબ્દો વડે સૂચવાતી હશે એ બીલકુલ અસંભવિત નથી. આ પાંચ ટોળીઓને એકબીજાની સાથે યુદ્ધ કરતી ઘણી વાર વર્ણવવામાં આવી છે. એમાંની ચાર ટોળીઓ બીજી કેટલીક ટોળીઓની સાથે એકઠી થઈ ગઈ હતી, અને દશ રાજાઓના ઉપરીપણા નીચે રહીને **તૃત્સુ*** લોકોના રાજા સુદાસની સાથે તેઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું. બેઉ પક્ષની સેનાઓ પરુષ્ણીના કિનારાઓ ઉપર એકઠી થઈ હતી અને ત્યાં આગળ "દશ રાજાઓની ભારે લડાઈ" લડવામાં આવી હતી. એકઠી થયલી ટોળીઓએ નદી ઓળંગવાના અને નદીના પ્રવાહને બીજી દિશા તરફ વાળવાના ઘણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગઈ, અને **તૃત્સુ** લોકોએ ભારે હાર ખવડાવીને એ ટોળીઓને પાછાં ફરવાની ફરજ પાડી.

પૂરૂ એ નામના લોકોને **સરસ્વતી**ના બેઉ કિનારાઓ ઉપર રહેતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પણ એમાંના કેટલાક માણસો દૂરની પશ્ચિમ દિશાના પાછલા પ્રદેશમાં રહ્યા હોવા જોઈએ; કારણ કે સિકંદર બાદશાહના વખતમાં તેઓ પરુષ્ણીના કિનારા ઉપર વસતા હતા. **ऋग्वेद**માં એ લોકોના રાજા અને **પુરુકુત્સ**ના પુત્ર **ત્રસદસ્યુ** વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એના વંશજ **તૃક્ષી**ને એક સમર્થ રાજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તુર્વશ લોકો વિષે પણ **ऋग्वेद**માં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. તેનીજ સાથે **યદુ** લોકોનું નામ પણ સાધારણ રીતે જોડવામાં આવ્યું હોય છે. કણ્વ એ નામના વિપ્ર લોકોનું કુટુમ્બ

---

* તૃત્સુઓ કોણ હતા અને ભરત લોકોની સાથે તેમને શો સમ્બન્ધ હતો એ પ્રશ્ન ગુંચવણભરેલો છે અને ડૉ. મૅકડોનલથી પણ એ સમ્બન્ધમાં ચોક્કસ મત બાંધી શકાયો નથી. પણ એમનો હાલનો મત અત્રે જણાવેલા વિચારથી કંઇક જુદો છે અને તે એવો છે કે "ઘણુંખરૂં સુદાસની સાથે શત્રુતા નહીં પણ મિત્રતા રાખનારા ભરત લોકોના રાજાઓનું કુટુમ્બ એ હશે." એ વિષે વધારે ચર્ચાને માટે મૅકડોનલ અને કીથનાં 'Vedic Index of Names and Subjects' (વેદનાં નામો અને વિષયોની અનુક્રમણિકા) એ નામનાં પુસ્તકો જોવાં, ખાસ કરીને પુસ્તક ૧, પૃ. ૩૨૦-૨૩.

પણ યદુ લોકોની સાથેજ રહેતું હતું એમ જણાય છે. **ઋગ્વેદ**ના એક મંત્ર ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે અનુ એ નામના લોકો પરુષ્ણીના કિનારા ઉપર રહેતા હતા; અને ભૃગુ એ નામના વિપ્રોનું કુટુમ્બ આ અનુ લોકોની સાથેજ જોડાયલું હતું. દ્રુહ્યુ લોકોની સાથે આ લોકોનો સમ્બન્ધ ઘણો ગાઢો હતો એવું જણાય છે. **ઋગ્વેદ**ના એકજ મંત્રમાં મત્સ્ય લોકો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આ મત્સ્ય લોકો પણ તૃત્સુ લોકોના શત્રુઓ હતા. **મહાભારત**માં, આ લોકોને યમુના નદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર રહેતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

સુદાસના શત્રુઓમાંથી વધારે અગત્યનું નામ ભરત લોકોનું છે. એક સૂક્ત(મં. ૩, સૂ. ૩૩)માં, **વિશ્વામિત્ર**, જે અગાઉ સુદાસનો મુખ્ય પુરોહિત હતો એમ એક બીજા સૂક્ત(મં. ૩, સૂ. ૫૩) ઉપરથી જણાય છે, તેની સાથે રહીને એ ભરત લોકો **વિપાશ્** અને શુતુદ્રી એ બે નદીઓ આગળ આવી પ્હોંચ્યા, અને પછી **વિશ્વામિત્રે** પ્રાર્થના કરીને એ નદીઓને ઓળંગી શકાય એવી કીધી એ પ્રકારનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. બીજા એક સૂક્ત(મં. ૭, સૂ. ૩૩)માં, સુદાસ અને એના હાથ નીચેના તૃત્સુ લોકો, જેઓને વિશ્વામિત્રના ઉત્તરાધિકારી અને પ્રતિસ્પર્ધી વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાની પ્રાર્થનાઓ વડે મદદ કરી હતી, તેઓથી ભરત લોકોની હાર થયલી વર્ણવવામાં આવી છે તે આજ પ્રસંગે બન્યું હશે. **ઋગ્વેદ**માં, યજ્ઞવિધિઓની સાથે ભરત લોકોનો ખાસ સમ્બન્ધ હોય એવું જણાય છે; કારણ કે અગ્નિને માટે **भारत**, "ભરતની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારો," એવું વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે; અને સરસ્વતીની સાથે ભારતી દેવીનું નામ ઘણી વાર જોડવામાં આવ્યું હોય છે તે ભારતીનું નામ પણ એ ભરત લોકો ઉપરથીજ પડ્યું છે. અગ્નિનું જેમાં આવાહન કરવામાં આવ્યું છે તેવા એક સૂક્તમાં (મં. ૩, સૂ. ૨૩), **देवश्रवस्** અને **देववात** એ નામના બે ભરતો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓએ **दृषद्वती**, **आपया**, અને **सरस्वती**ના કિનારા ઉપર પવિત્ર અગ્નિને પ્રકટાવ્યો હતો. **ब्रह्मावर्त** અને **कुरुक्षेत्र** એ નામથી બ્રાહ્મણધર્મની જે પવિત્ર ભૂમિની પાછલા સમયમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે ભૂમિ આજ છે. વિશ્વામિત્રનો જે કુટુમ્બમાં જન્મ થયો હતો તે **कुशिक** લોકોનું કુટુમ્બ ભરત લોકોની સાથે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું.

તૃત્સુ લોકોએ પરુષ્ણી નદીની પૂર્વમાં કોઈક સ્થળે મુકામ કર્યો હોય એવું જણાય છે. પશ્ચિમ તરફથી નદી ઓળંગીને આવવાનો પ્રયત્ન કરનારા દશ રાજાઓની સ્હામે થવાને માટે, પરુષ્ણી નદીના ડાબી બાજુના કિનારા ઉપર સુદાસે પોતાનું લશ્કર તૈયાર રાખ્યું હતું એવું અનુમાન થાય છે. આ મ્હોટી લડાઈમાં, સુદાસની સાથે રહેનારી પાંચ પ્રજાઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. આ નામ ત્યાર પછીનાં સૂક્તોમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતાં નથી. તૃત્સુ લોકોની પેઠે સૃંજય લોકોને પણ તુર્વશ લોકોના શત્રુ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી સૃંજય લોકો પણ ઘણુંખરૂં તૃત્સુ લોકોના પક્ષમાંજ હતા એવું અનુમાન થાય છે.

ઋગ્વેદમાં કેટલીક પ્રજાઓનાં તો નામજ આપણા જોવામાં આવે છે; નામ સિવાય કંઈ પણ વિશેષ તેઓના સમ્બન્ધમાં આપણા જોવામાં આવતું નથી પણ એ નામ પાછલા સમયના સાહિત્યમાં પણ જળવાઈ રહેલાં આપણે જોઈએ છિયે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉશીનર લોકોને વિષે ઋગ્વેદમાં એકજ વાર કથન કરવામાં આવ્યુ છે તે લોકો જે સમયે ઐતરેય બ્રાહ્મણ રચાયુ તે સમયે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશમાં વસતા હતા; અને ચેદી લોકો વિષે પણ એકજ વાર કથન કરવામાં આવ્યુ છે તે લોકો રામાયણ–મહાભારતના સમયમાં મગધદેશમાં (એટલે દક્ષિણ બિહારમાં) વસતા હતા ક્રિવિ એ નામની પ્રજાનો સિન્ધુ અને અસિક્ની નદીઓ સાથે સમ્બન્ધ હોય એવું જણાય છે, અને એ નામથી વાયવ્ય દિશાનું સૂચન થાય છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં એવું કહ્યું છે કે પંચાલ લોકોનું જૂનુ નામ એ હતું. હાલ જે દિલ્હીના નામથી ઓળખાય છે તેની ઉત્તરમાં એ લોકો વસતા હતા.

અથર્વવેદમાં ગંધારી અને મૂજવત્ લોકોનેજ નહીં, પણ મગધ (બિહાર) અને અંગ લોકો(બંગાળા)ને પણ દૂરના દેશોમાં વસનારી પ્રજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે એ વેદ પૂરો થયો ત્યાર સુધીમાં આર્ય લોકો ગંગા નદીના દૂરના કિનારાઓ સુધી ફેલાઈ વળ્યા હતા.

એમાંથી એકે વેદમાં પંચાલ લોકોનું નામ જોવામાં આવતુ નથી, અને કુરુ લોકોનું નામ પણ આકસ્તરી રીતે–બે ત્રણ સમાસો

અથવા વ્યુત્પન્ન શબ્દોમાંજ–દેવામાં આવેલું જણાય છે. એ લોકોનું નામ સૌથી પહેલું **शुक्ल यजुर्वेद**માં જોવામાં આવે છે; છતાં બ્રાહ્મણ સમયની સૌથી આગળ પડતી પ્રજાઓ આ બે છે. એથી ઉલટું, પૂરુ, તુર્વશ, યદુ, તૃત્સુ વગેરે જે પ્રજાઓને **ऋग्वेद**માં ઘણી અગત્યની ગણવામાં આવી છે તે બ્રાહ્મણોમાં બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી અથવાતો ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે. ભરત લોકો તરફ બ્રાહ્મણના રચનારાઓ માનની દૃષ્ટિથી જોય છે અને એ લોકોને સદાચારના આદર્શ તરીકે સ્થાપે છે, છતાં એ લોકોનું પણ એ સમયમાં એક પ્રજા તરીકેનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું ને હોય એવું જણાય છે, કારણ કે તે સમયની બીજી પ્રજાઓ વિષે જેવી રીતનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતનું કથન–એક મહત્ત્વની પ્રજા તરીકેનું અસ્તિત્વ જેથી સચવાય તેવી રીતનુ કથન–આ પ્રજાના સમ્બન્ધમાં કરવામાં આવ્યું નથી. વળી **ऐतरेयब्राह्मण**માં અને **मनुस्मृति**માં જુદી જુદી પ્રજાઓનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં આ પ્રજાનું નામ જોવામાં આવતું નથી, અને બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં તો એની તદ્દનજ અવગણના કરવામાં આવી હોય એવું જણાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન થાય છે કે એ વિશાળ પ્રદેશમાં વસનારી પ્રજાના જીવનમાં થતા નવા નવા ફેરફારોને પરિણામે વેદના સમયની જુદી જુદી ટોળીઓ જુદી જુદી પ્રજાઓ તરીકે એકઠી થઈ ગઈ અને તેને જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં. ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતના કુરુ લોકો ભરત લોકોની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવતા હતા અને કુરુ લોકોની મ્હોટી લડાઈ જેમાં વર્ણવાયલી છે તે **महाभारत**નું નામ પણ એ ભરત લોકો ઉપરથીજ પડયું હતું, પણ એ ભરત લોકો પાછળથી જે કુરુ લોકોના નામથી ઓળખાયા તેમાંજ લીન થઈ ગયા અને તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિનાશ પામ્યું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. **महाभारत**ની વંશાવલીમાં, પૂરુ લોકોનો કુરુ લોકોની સાથેનો ગાઢ સમ્બન્ધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ પૂરુ લોકો પણ કુરુ લોકોની સાથે પાછળથી ભળી ગયા હશે, અને એવી રીતે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ તેઓએ ગુમાવ્યુ હશે. તૃત્સુ લોકોનું નામ **ऋग्वेद** પછીના સમયમાં બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. તે લોકોનો પણ કુરુ લોકોમાંજ સમાવેશ થઈ ગયો હોય એ બીલકુલ અસંભવિત નથી.

પંચાલ લોકોના સમ્બન્ધમાં આપણે જોઈ ગયા છિયે કે અસલના ક્રિવિ લોકોનું સ્થાન તેઓએ લીધું છે. પણ એ ક્રિવિ લોકો અને બીજા કેટલાક લોકો સર્વ મળીને પાછલા સમયની પંચાલ પ્રજા બની હોય એ સંભવિત લાગે છે. એક બ્રાહ્મણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ એકઠા થનાર લોકોમાં તુર્વશ લોકો પણ હશે. ऋग्वेदમાં સાધારણ રીતે જે તુર્વશ લોકોની સાથે જોડાયલા જોવામાં આવે છે એવા યદુ લોકોનો પણ એ એકઠા થનારા મંડળમાંજ સમાવેશ થતો હશે. महाभारतમાં "यादव" એ નામથી યદુ લોકોનુંજ સૂચન થતું આપણે જોઈએ છિયે, અને એ યદુકુળમાંજ કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. પંચાલ એ શબ્દ पञ्च, એટલે "પાંચ," ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને એ નામ ઉપરથીજ એવું માલમ પડે છે કે પાંચ જાતના લોકો મળીને એ પંચાલ પ્રજા થઈ હતી.

તે છતાં ऋग्वेदમાં જેનાં નામ જોવામાં આવે છે એવી કેટલીક પ્રજાઓનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને તેનાં પ્રાચીન સમયથી ઉતરી આવેલાં નામ રામાયણ-મહાભારતના સમય સુધી જળવાઈ રહેલાં જોવામાં આવે છે. ઉશીનર, સૃંજય, મત્સ્ય, અને ચેદી લોકોનાં નામ એવી રીતે લાંબા સમય સુધી ટકી રહેલાં આપણે જોઈએ છિયે.

ऋग्वेदમાં इक्ष्वाकु નામના એક પૈસાદાર અને સમર્થ રાજા વિષે પણ લખ્યું છે એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. રામાયણમાં, ગંગા નદીની પૂર્વેના અયોધ્યા નગરમાં રાજ્ય ચલાવનારા અને સૂર્યવંશના સ્થાપનારા સમર્થ રાજા તરીકે એ નામ ફરીથી આપણા જોવામાં આવે છે.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે વેદસમયના આર્ય લોકો જુદી જુદી ટોળીઓમાં વ્હેંચાઈ ગયા હતા, અને સર્વનું એકજ લોહી, સર્વની એકજ ભાષા, અને સર્વનો એકજ ધર્મ છે એવું તેઓ સમજતા હતા છતાં એકજ પ્રજા તરીકેનું મજબૂત બંધારણ તેઓનું હજી થયું ન્હોતું. કેટલીક વાર એ ટોળીઓ એકબીજાની સાથે જોડાઈ જતી એ વાત ખરી છે, પણ તેનીજ સાથે એકબીજાની સાથે લડાઈ પણ તેઓને એટલીજ વાર થયા વગર રહેતી નહીં. ખરેખર, રાજ્યમાં ટોળીઓનુંજ વ્યક્તિત્વ ગણાતું, અને હાલના વખતમાં અગ્રધાન લોકોનું

જેવું બંધારણ છે અને ટૅસિટસના વખતમાં જર્મન લોકોનું જેવી રીતનું બંધારણ હતું તેવીજ રીતનું બંધારણ તે સમયમાં એ ટોળીઓનું હતું. જુદાં જુદાં સંસ્થાનો(विश) મળીને એક ટોળી(जन) થતી, અને જુદાં જુદાં ગામડાઓ(ग्राम) મળીને એક સંસ્થાન થતું. ટોળીનું લશ્કરી બંધારણ આ વિભાગના પાયા ઉપરજ ઘડવામાં આવતું. ગામડાંનાં મકાનો તે વખત તદ્દન લાકડાનાંજ બાંધવામાં આવતાં હોય એમ જણાય છે; ત્યાર પછીના વખતમાં પણ—મિગૅસ્થનિસના વખતમાં પણ—લાકડાનાંજ મકાનો બાંધવામાં આવતાં હતાં. દરેક ગૃહના મધ્ય ભાગમાં પવિત્ર અગ્નિને પ્રકટાવવામાં આવતો. શત્રુઓના અથવા પાણીના ધસારો સ્હામું ટકી રહેવાને માટે ઉંચા પ્રદેશો ઉપર ચોપાસથી બંધ કરેલા મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવતા, અને તે पुर એ નામથી ઓળખાતા. આ કિલ્લાઓમાં માટીનું કામ કરીને તેને લક્કડકામથી અથવા પત્થરો વડે મજબૂતી આપવામાં આવતી. એ કિલ્લાઓ નિવાસસ્થાન તરીકે વપરાતા હતા એવું દર્શાવનારાં કાઈ પણ પ્રમાણો મળી આવતાં નથી. પાછલા સમયની પેઠે વેદના સમયમાં પણ पुरનો અર્થ " શહેર " એવો, થતો હોય એમ માનવું એ તો કેવળ નિરાધારજ છે.

પિતૃસત્તાક કુટુમ્બ ઉપરજ વેદના સમાજબંધારણનો આધાર હતો, એટલે રાજસત્તા (Monarchy)ના ધોરણ ઉપરજ એ સમાજની રાજ્યવ્યવસ્થા ઘડાઈ હોય તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. રાજાની પદવી ઘણુંખરૂં પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે, તૃત્સુ લોકોના અને પૂરુ લોકોના રાજાની પદવી એકજ કુટુમ્બના વંશજોને વારાફરતી મળતી રહી હતી એવું એકજ કુટુમ્બના માણસોનાં નામ રાજા તરીકે આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી. માલમ પડે છે. રાજાની કોઈ પણ વખત ચૂંટણી કરવામાં આવી હોય એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. શાન્તિના સમયમાં, પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ રાજાનો મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ હતો. એ રક્ષણના બદલામાં પ્રજા એની આજ્ઞામાં રહેતી, અને એના નિર્વાહને માટે પ્રજાજનો તરફથી બક્ષીસો-મુકરર કરવામાં આવેલા કર નહીં, પણ બક્ષીસો-એને ખુશીથી આપવામાં આવતી. એની સત્તા નિરંકુશ ન્હોતી, પણ " समिति " એ નામનું પ્રજાનું મંડળ હતું તેની પ્રકટ કરાયલી ઇચ્છાનુસાર રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું. રાજાની સત્તા ઉપર એ समितिનો અંકુશ હમેશાં રહેતો. એ

સમિતિનું બંધારણું શા પ્રકારનું હતું અને એનો કર્તવ્યપ્રદેશ કેવી રીતનો હતો તેના સમ્બન્ધમાં દુર્ભાગ્યે આપણને કંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. યુદ્ધમાં, સ્વાભાવિક રીતે મુખ્ય સરદારી તો રાજાનીજ હતી. વળી યુદ્ધની તૈયારીના કે એવા કોઈ અગત્યના પ્રસંગો ઉપર, પોતાની પ્રજા તરફથી યજ્ઞનો વિધિ જાતે કરવો અથવા કોઈ વિપ્રની પાસે કરાવવો એ ફરજ પણ રાજાની હતી.

દરેક ટોળીની સાથે કવિઓનું મંડળ પણ રહેતું. એ કવિઓ રાજાની સાથે રહેતા, એનાં પરાક્રમોની પ્રશંસા કરતા, અને દેવતાઓના માનને માટે યજ્ઞવિધિની સાથે વાપરવાનાં સૂક્તો પણ રચતા. પોતાના રાજાઓની ઉદારતા ઉપર એ કવિઓના જીવનનો આધાર રહેતો, એટલે પોતાની રચેલી પ્રાર્થનાઓની સમર્થતા વિષે તેમજ પોતાની સેવાના બદલામાં વિપ્રોને સારૂં પારિતોષિક આપવાની અગત્યતા વિષે ભાર મૂકીને કહેવાની તેઓએ ખાસ સંભાળ રાખી હોય તો તેમાં કંઈ પણ અસ્વાભાવિક નથી. રાજાની તરફથી યજ્ઞનો વિધિ ચલાવવાનું કામ જે વિપ્રને સોંપવામાં આવતું તે **પુરોહિત** એ નામથી ઓળખાતો. **વસિષ્ઠ** એ સુદાસ રાજાનો **પુરોહિત** હતો; અને "**તૃત્સુ** લોકોનો વિજય થયો તે મ્હારી પ્રાર્થનાઓને લીધેજ થયો" એવું પણ પોતાના એક સૂક્ત-(મં ૭, સૂ. ૩૩)માં એ કહ્યા વગર રહ્યો નથી. ઉદાર યજમાનોની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તેમાં અતિશયોક્તિભરેલાં કથનો કરાયલાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, અને એવી રીતની અતિશયોક્તિ કરવાનું એક કારણ નિઃસંશય એજ હતું કે દાન વિષેનાં એવી રીતનાં વર્ણનો વાંચીને બીજા રાજાઓને પણ ઉદારતાથી દાન કરવાનું મન થાય. તોપણ એટલું નક્કી છે કે રાજાઓ તરફથી પોતાના પુરોહિતને સુવર્ણ, ગાય, ઘોડા, રથ અને વસ્ત્રોનાં જે દાન કરવામાં આવતાં તે ઘણી વખત ભારે કિંમતનાં હતાં. મહત્ત્વની લડાઈઓમાં જીત મેળવ્યા પછી જે દાન કરવામાં આવતાં તે હમેશાં વિશેષ મૂલ્યવાન્ હતાં. પાછલા સમયમાં, બ્રાહ્મણોની સંપૂર્ણ સત્તા જે વખતે સ્થાપિત થઈ તે વખતે, બ્રાહ્મણોને દાન કરવાં એ મ્હોટી ફરજ ગણાવા મંડાઈ, અને દરેક વિધિના સમ્બન્ધમાં, યજ્ઞની દક્ષિણા તરીકે શું રકમ આપવી તે પણ ચોક્કસ નક્કી થઈ ગઈ.

યજ્ઞના વિધિઓને માટે રાજાઓ તરફથી પુરોહિતોની નીમણૂક

કરવામાં આવી ત્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્રવર્ગના ઉદયની અને આખા દેશ ઉપર તેઓની સત્તાના સ્વીકારની શરૂઆત થઈ. સમાજમાં વિપ્રવર્ગનીજ પદવી સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય અને રાજ્યની સત્તા તે ધર્મની સત્તામાં તદન લીન થઈ જાય એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અપૂર્વ જણાતી વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ આ સમયથીજ થયો હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં, માધ્યમિક યુગમાં, કેથોલિક ધર્મની ભાવના ખરેખર આવીજ હતી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં જેવી રીતે એ ભાવનાએ સિદ્ધ વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું તેવી રીતે યુરોપમાં કદી પણ થવા પામ્યું ન્હોતું. વિપ્રની પદવી વંશપરંપરા પ્રાપ્ત થવા માંડી તેનીજ સાથે હિન્દુસ્તાનમાં જ્ઞાતિબંધારણનો જે વિકાસ થવા માંડયો તેને મળતો આવે એવો દાખલો બીજા કોઈ પણ દેશમાંથી મળી આવશે નહીં. પણ ઋગ્વેદનો વિશેષ પ્રાચીન વિભાગ જે સમયમાં રચાયો તે સમયમાં, એટલે સુદાસ અને વસિષ્ઠના સમયમાં, વિપ્રની પદવી વંશપરંપરા પ્રાપ્ત થાય એવું હજી થયું ન્હોતું, તો પંજાબમાં વસતી આર્ય પ્રજાઓમાંથી ક્ષત્રિય અને વિપ્રવર્ગની જુદી જ્ઞાતિઓજ બનેલી હોય એવો તો સંભવજ ક્યાંથી હોય? રામાયણ-મહાભારતના સમયમાં, મધ્યદેશ, કે જ્યાં બ્રાહ્મણોની વર્ણવ્યવસ્થા ખીલી નીકળી હતી, ત્યાંના નિવાસીઓ વાયવ્ય દિશાના લોકોને અડધા જંગલી જેવા ગણતા હતા એ ઉપરથી આ વાતને ટેકો મળે છે.

આ પ્રદેશની વૈદિક સમયની પ્રજાઓના સામાજિક બંધારણમાં જુદા જુદા ધંધાઓનો ભેદ નહીં જેવો હતો, અને ઘણે અંશે હાલના અફઘાનોની પેઠે તે વખતના લોકો લડવૈયા અને શહેરી તરીકેનું બેવડું જીવન ગાળતા. તેઓ પૂર્વ દિશા તરફ જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ તેઓની સમાજવ્યવસ્થા વધારે ને વધારે ગુંચવણભરેલી થવા માંડી, અને જુદા જુદા ધંધાઓ પેઢી દર પેઢી ઉતરવા માંડયા. લોકોની વસ્તી હવે બ્હોળા પ્રદેશ ઉપર ફેલાઈ ગઈ હતી, એટલે અચાનક કરવામાં આવેલા હુમલાઓને દબાવી દેવાને માટે અથવા તાબે થયેલા મૂળ વતનીઓના બળવાઓને શમાવી દેવાને માટે એક જાતના બાજુના લશ્કર જેવા કોઈક મંડળની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ. ન્હાનાં મંડળોના સરદારોનાં જે કુટુમ્બો કોઈ સેનાપતિના હાથ નીચે એકઠાં થયલાં તેનાથી લશ્કરી વર્ગની સૌથી પ્હેલી શરૂઆત થઈ હશે. એવી રીતનો લશ્કરી વર્ગ,

નીકળ્યાથી ખેતી અને હુન્નર-ઉદ્યોગ-કરનારા લોકો પોતપોતાના કર્મમાં વગર અડચણે મંડયા રહે એવી રીતની વ્યવસ્થા થઈ શકી. એ દરમ્યાન, ધર્મના વિધિઓ વધારે ને વધારે ગુંચવણભરેલા થતા જતા હતા, યોગ્ય રીતે વિધિઓ કરવામાં આવે તેના ઉપરજ તે વિધિઓની સફળતાનો આધાર રહે છે એવું વધારે ને વધારે મનાતું જતું હતું, અને પ્રાચીન સૂક્તોને સાચવી રાખવાનું કામ વધારે ને વધારે અગત્યનું લાગતું જતું હતું. આને પરિણામે, પોતાની ધાર્મિક ફરજો બજાવવામાં અને પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલા વેદના મંત્રોને પોતાના કુટુમ્બમાં સાચવી રાખવામાં વિપ્રવર્ગને પોતાનો સઘળો સમય ગાળવો પડતો અને પોતાની સઘળી શક્તિઓ અજમાવવી પડતી.

આ કારણોને લીધે આર્ય લોકોના ત્રણ મુખ્ય વર્ગો એકબીજાથી વધારે ને વધારે છૂટા પડતા ગયા. પણ અમુક માણસનો અમુક વર્ગમાં જન્મ થયો તેથી તે તેજ વર્ગનો ગણાય અને બીજા વર્ગનાં માણસો સાથે તે લગ્નનો સમ્બન્ધ ન કરી શકે અને ખાવા પીવાનો વ્યવહાર પણ ન રાખી શકે એવી રીતનો વર્ણવિભાગ એ ત્રિવર્ગમાંથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો હશે એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. ત્રણે વર્ણ આ પ્રમાણે એકબીજાથી તદ્દન છૂટા પડી ગયા તેનું પ્રથમ કારણ તો એ હશે કે હિન્દુસ્તાનના જે મૂળ વતનીઓને જીતવામાં આવેલા તેઓએ આર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યાર પછી આર્ય લોકોના સમાજમાં તેઓને રહેવા દેવામાં આવતા ખરા, પણ તેઓને ગુલામના જેવા ગણવામાં આવતા. હાલને સમયે અમેરિકામાં ગોરી ચામડી અને કાળી ચામડીની વચ્ચે જેવો ભેદ છે તેના કરતાં આર્ય વિજેતાઓ અને હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ એ બેની વચ્ચે વધારે ભેદ હતો એવું માનવાનું કંઈ કારણ નથી. ન્યાતને માટે હિન્દુસ્તાનમાં જે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે (वर्ण) તેનો અર્થ પણ "રંગ" એવોજ થાય છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. વિપ્રની પદવી વંશપરંપરા ઉતરવા માંડી ત્યાર પછી એ વિપ્રવર્ગ તરફથી બીજા વર્ગોની વ્યવસ્થા પણ એજ ધોરણે કરવામાં આવી, અને દરેક વર્ગને બીજા વર્ગોથી તદ્દન સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યો. આર્ય પ્રજાના ત્રણ વર્ણો અને ચોથો શૂદ્રનો, એ પ્રમાણે ચાર વર્ણો પ્રથમ સ્થાપિત થયા તે સમયેજ યજુર્વેદના સ્વતંત્ર રીતે રચાયલા વિભાગનો મ્હોટો અંશ તૈયાર થયો, અને અથર્વવેદનો મ્હોટો ભાગ (મં. ૮ થી ૧૨ સુધીનો

ઘણોખરો ભાગ) પણ એજ સમયે રચાયો; પણ તે સમયે **ऋग्वेद**માં તો થોડાકજ ભાગનો નવો ઉમેરો થયો. જે સૂક્ત(મં. ૧૦, સૂ. ૯૦)માં ચારે વર્ણોનાં ચોક્કસ નામ દેવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરાંત પ્હેલા, આઠમા, અને દશમા મંડલનાં થોડાંકજ નવાં સૂક્તો એ સમયે રચાયાં. **ब्राह्मण** એ શબ્દ " પ્રથમ વર્ણના માણસ " ને માટે હમેશાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે **ऋग्वेद**માં આઠજ વખત વપરાયલો જોવામાં આવે છે, ત્યારે **ब्रह्मन्** જેનો અર્થ " ઋષિ " અથવા " કર્મ કરાવનાર વિપ્ર " એવો થાય છે તે શબ્દ ૪૯ વખત વપરાયલો જોવામાં આવે છે.

હવે આપણે **ऋग्वेद**ના સમયની સમાજસ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન ઝપાટાબંધ આપી જઈશું. " વહુનો ભાઈ " અને " વરનો ભાઈ " અથવા " વરની બ્હેન ", એને માટે જુદા શબ્દોજ જ્યાં વપરાતા હતા તે કુટુમ્બ ઉપર સમાજના બંધારણનો આધાર હતો એ તો ખુલ્લુંજ છે. પિતા તે ઘરનો મુરબ્બી ગણાતો, અને તેને " गृहपति "(ઘરધણી) એ નામ આપવામાં આવતું. જે પુરુષ પરણવા ઇચ્છતો હોય તે કોઈ ખાસ મિત્રદ્વારા કન્યાના પિતાની પાસેથી કન્યાનું માગું કરતો. કન્યાનાં માબાપને ત્યાં લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવતી અને લગ્નનો પ્રસંગ ઉજવવામાં આવતો વરરાજા અને તેનાં સગાંવ્હાલાંઓ વરઘોડો કાઢીને. કન્યાનાં માબાપને ઘેર આવતાં. ત્યાં આગળ ખાસ એ પ્રસંગને માટે ગાયનો વધ કરીને તેનું માંસ આપવામાં આવતું અને એવી રીતે વરરાજા અને તેની સાથે આવેલાં માણસોનો સત્કાર કરવામાં આવતો. વળી સાંજ આગળ વરરાજા કન્યાનો હાથ ઝાલીને અગ્નિની આસપાસ મંગળફેરા ફરતો. **अथर्ववेद**માં એટલું વિશેષ કહ્યું છે કે જમીન ઉપર એક પત્થર મૂકવામાં આવતો, અને સંતાનપ્રાપ્તિને માટે એ પત્થર ઉપર પગ મૂકવાનું વર તરફથી કન્યાને કહેવામાં આવતું. કન્યાને તેલ ચોળવામાં આવતું અને મંગલ વસ્ત્રો પ્હેરાવવામાં આવતાં. લગ્નનો ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યા પછી કન્યા એક રથ ઉપર ચઢીને પોતાના પતિની સાથે બેસતી. એ રથને રાતાં પુષ્પોથી શણગારવામાં આવતો અને તેને બે સફેદ બળદો જોડવામાં આવતા. એ રથમાં બેસાડીને વરઘોડા સાથે કન્યાને પોતાને નવે ઘેર લઈ જવામાં આવતી. ૩૦૦૦ વર્ષ થયાં તોપણ આ વિવાહવિધિનાં મુખ્ય લક્ષણો હિન્દુસ્તાનમાં હજી જેવાં ને તેવાં કાયમ રહ્યાં છે.)

છોકરાંઓની પેઠે, સ્રીને પણ પોતાના પતિની ઇચ્છાને આધીન રહેવું પડતું; તોપણ **બ્રાહ્મણ**ના સમય કરતાં **ઋગ્વેદ**ના સમયમાં સ્રીની પદવી વધારે ઉંચી* હતી, કારણ કે યજ્ઞ કરતી વખતે સ્રી પણ પોતાના પતિની સાથે ધર્મવિધિમાં શામિલ રહેતી હતી. એ ઘરની ધણિયાણી (**ગૃહપત્ની**) ગણાતી, અને નોકરચાકર ઉપર, એટલુંજ નહીં પણ વરના અવિવાહિત ભાઈઓ અને બ્હેનો ઉપર પણ એની સત્તા ચાલતી. **યજુર્વેદ** ઉપરથી આપણને એવું માલમ પડે છે કે છોકરાઓ અને છોકરીઓને તેઓની વય પ્રમાણે ક્રમવાર પરણાવવાનો રિવાજ હતો, પણ અવિવાહિત રહેલી અને પિતાને ઘેર રહીને મ્હોટી થતી કન્યાઓ વિષે **ઋગ્વેદ**માં એક કરતાં વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે. પુરુષ વંશ ટકી રહે તેના ઉપરજ કુટુમ્બના અસ્તિત્વનો આધાર રહેતો, તેથી પશુ અને પૃથ્વી રૂપી ધનની સાથે પુત્રોની પણ પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે અનેક વાર પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, અને લગ્નસમયે નવો પરણેલો પતિ એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે કે "મ્હારી પત્ની વીર પુત્રોની જનેતા થાય !" પુત્રપ્રાપ્તિનો અભાવ અને દરિદ્રતા એ બેઉ દુઃખોને એક-સરખાં ગણવામાં આવતાં, અને દત્તકવિધાનને જ્યાંત્યાંથી કામ ચલાવવાના એક સાધન તરીકેજ ગણવામાં આવતું. **ઋગ્વેદ**માં કોઈ પણ સ્થળે "કન્યાનો જન્મ થાય!" એવી ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવી નથી; અને **અથર્વવેદ**માં તો "કન્યાનો જન્મ ન થાય!" એવુંજ ઇચ્છવામાં આવ્યું છે. **ऐतरेय ब्राह्मण**માં એવો વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે "કન્યાના પિતા થવું એ એક દુઃખ છે." વેદના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના લોકો પણ આ વિચારની સાથે મળતા આવ્યા વગર રહેત નહીં એ નક્કી છે. આ ખોટો વિચાર એવો ને એવો આજ દિન સુધી

* અનેક સ્રીઓને પરણવાનો રિવાજ ઋગ્વેદના સમયમા હોય એમ જણાતુ નથી. કેટલેક સ્થળે સ્રીઓના સમ્બન્ધમાં બહુવચન વાપરવામાં આવ્યું છે તે પરથી કદાચ કોઈ કોઈ શ્રીમંતો એકથી વધારે સ્રીને પરણતા હશે એવું અનુમાન થાય છે, તોપણ સાધારણ રિવાજ તો એક સ્રીને પરણવાનોજ હતો. ખરેખર, "Vedic India" (વેદના સમયનું હિન્દુસ્તાન) એ પુસ્તકના રચનાર મિ. રૅગોઝિન કહે છે તે પ્રમાણે, વિવાહસૂક્તમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેવો લગ્નનો ઉચ્ચ આદર્શ જે સમાજમાં રાખવામાં આવતો હતો તે સમાજમાં અનેક સ્રીઓ પરણવાનો રિવાજ ન હોય એ સ્વતઃસિદ્ધ જેવુંજ છે. બહુપત્નીકતાનો રિવાજ તો બ્રાહ્મણોના સમયમાંજ દાખલ થયો.

હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતો આવ્યો છે, અને એનું બળ લેશમાત્ર પણ ઓછું થયું જણાતું નથી.

તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોતાં, તે વખતનું નીતિનું ધોરણ ઉંચું હતું એવું અનુમાન થાય છે, કારણ કે વ્યભિચાર અને બળાત્કાર એ ગુન્હાઓને ઘણાજ ગભીર ગણવામાં આવતા અને લગ્નના પવિત્ર સમ્બન્ધ સિવાય બીજી રીતે થયલી સંતાનપ્રાપ્તિને છૂપી રાખવાની જરૂર પડતી.

બીજી ઘણી પ્રાચીન પ્રજાઓની પેઠે ઘરડા માણસોને તજી દેવાનો રિવાજ ऋग्वेदના સમયમાં તદ્દન અજાણ્યો ન્હોતો એવું અનુમાન પણ એક બે મંત્રો ઉપરથી કરી શકાય છે.†

ગુન્હાઓમાં લૂંટ કરવાનો ગુન્હો સૌથી વધારે સાધારણ જણાય છે. પશુઓને વારવાર ચોરી લઈ જવામાં આવતાં. એ ગુન્હો ઘણુંખરૂં રાતની વખતે થતો. ચોરો અને લૂંટારાઓ વિષે ऋग्वेदમાં ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઘરમાં, ઘર બહાર, અને મુસાફરીમાં રક્ષણ કરવામાં આવે તેને માટે દેવતાઓની પ્રાર્થના ऋग्वेदમાં ઘણે ઠેકાણે કરવામાં આવી છે. એવા ગુન્હેગારો જ્યારે પકડાતા ત્યારે તેઓને ખૂંટાની સાથે દોરડાં વડે બાંધવામાં આવતા, અને એવી રીતે તેઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી. દેવાં(ऋण) પણ ઘણી વાર કરવામાં આવતાં. ખાસ કરીને, જુગારની રમતમાં ઘણાં દેવાંઓ થતાં, અને ऋग्वेदમાં એ દેવું કકડે કકડે, હપતાથી, ચુકવવામાં આવ્યા વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

ऋग्वेदની અંદર પહેરવેશના સમ્બન્ધમાં જે વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એક વસ્ત્ર શરીરના નીચલા ભાગ માટેનું અને એક ડગલા જેવું એમ બે વસ્ત્રો પહેરવામાં આવતાં. ઘેટાંના ઊનના રંગબેરંગી વસ્ત્રો બનાવવામાં આવતાં, અને કેટલીક વાર તેને કસબ દેવામાં આવતો. ગળચવા, બંગડીઓ, કડાં, અને એરીંગ એ ઘરેણાંઓ પણ ऋग्वेदમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે. વાળમાં તેલ ઘાલવામાં આવતું અને તેને ઓળવામાં આવતા. अथर्ववेदમાં

†આ મંત્રો કયા તે પ્રો. મેકડોનલે બતાવ્યું નથી અને એવા કોઈ પણ મંત્રો આ લેખકની જાણમાં નથી એટલે પ્રો. મેકડોનલના આ અનુમાનને માટે શો આધાર છે તેનો વિચાર કરવાનું બની શકતું નથી.

સે દાંતાવાળી કાંસકી વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે, અને વળી વાળને મજબૂત કરવાના અથવા વાળ ન ઊગતા હોય તો તેને ઉગાડવાના ઉપાય વિષે પણ લખવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીઓ પોતાના વાળને ગૂંથતી, અને પુરુષો પોતાના વાળને ચીંટાળી દેતા. રુદ્ર અને પૂષન્ એ દેવતાઓને આવી રીતે અલંકૃત થયલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે; અને વસિષ્ઠ કુળના માણસો મસ્તકની જમણી બાજુએ ચોટલો રાખતા એવું પણ આપણને માલમ પડે છે. ઉત્સવના પ્રસંગોએ પુરુષો માળા પહેરતા. સાધારણ રીતે તેઓ દાઢી રાખતા, પણ કોઈ કોઈ વખતે વાળ કઢાવી નાંખવામાં પણ આવતા. સોમ રાજાની દાઢી કાઢી નાંખવાનો વિધિ જે વખતે કરવામાં આવ્યો તે વખતે વાયુ દેવ ઊનું પાણી લઈ આવ્યા અને સવિતા દેવતાએ ઘણી હોંશિયારીથી અસ્રો ફેરવ્યો એવું વર્ણન **અથર્વવેદ**માં આપવામાં આવ્યું છે.

ભોજનમાં મુખ્ય પદાર્થ તરીકે દૂધ વપરાતું. તે જેવું દોહાવાય કે તરત પીવામાં આવતું, અથવા તો રાંધવામાં કે સોમની સાથે મેળવવામાં તેનો ઉપયોગ થતો. એનાથી બીજે નંબરે **ઘૃત**, અથવા ઘીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ઘી એ માણસોનો પ્રિય ખોરાક હતો, અને દેવતાઓને પણ એનું હવિ આપવામાં આવતું. અનાજને સૂકવીને ખાવામાં આવતું, અથવા તો તેને ઘંટીમાં દળીને દૂધ અથવા માખણથી તેના રોટલા બનાવવામાં આવતા. વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના નિત્યના ખોરાકમાં જુદી જુદી જાતનાં શાકભાજી અને ફળ વગેરેનો પણ ઉપયોગ થતો. મહત્ત્વના પ્રસંગો ઉપરજ માંસ વાપરવામાં આવતું. એવા પ્રસંગો ઉપર પશુઓનું બલિદાન આપવામાં આવતું. દેવતાઓને વૃષભનાં બલિદાન વધારે આપવામાં આવતાં, એટલે ભોજનમાં વૃષભના માંસનો ઉપયોગ સૌથી વધારે થતો હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. બીજા યજ્ઞોના પ્રમાણમાં અશ્વમેધ ઓછા થતા એટલે અશ્વનું માંસ ભોજનમાં પણ થોડુંજ વપરાતું હતું. માંસને લોઢાના સળિયા ઉપર સેકવામાં આવતું અથવા વાસણોમાં રાંધવામાં આવતું. ભોજનને માટે ધાતુનાં અથવા માટીનાં વાસણો વપરાતાં; પણ પીવાને માટે સાધારણ રીતે લાકડાનાં વાસણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

ઋગ્વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ ઓછામાં ઓછા

એ જાતના માદક પદાર્થોથી જાણીતા હતા. એમાંનો **સોમ** એ વધારે અગત્યનો પદાર્થ હતો; પણ યજ્ઞ, ઉત્સવ આદિ ધર્મનાં પ્રસંગોએજ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. વળી, આર્ય લોકો પર્વતો આગળથી વધારે ને વધારે આઘા જતા ગયા તેમ ખરેખરી સોમવલ્લી મેળવવાનું કામ પણ વધારે ને વધારે અઘરૂં થતું ગયું. સાધારણ રીતે જે દારૂ વપરાતો તેનું નામ **सुरा** હતું. ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ એ પદાર્થ અજાણ્યો રહ્યો ન્હોતો એવું જણાય છે, કારણ કે **सोम** એ નામની પેઠે **सुरा** એ નામ પણ **હુરા** એ રૂપે અવસ્તામાં વપરાયલું જોવામાં આવે છે. હાલના સમયમાં હિન્દુસ્તાનમાં જેવી રીતે ચોખાનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે તેવી રીતે એ સમયમાં કોઈ પ્રકારના અનાજમાંથી એ દારૂ બનાવવામાં આવતો હશે એ નક્કી છે. સુરાપાનની સાથેજ જુગારનો દુર્ગુણ પણ એ સમયે દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો. એક કવિ જુદાં જુદાં પાપનાં કારણ તરીકે ક્રોધ, જુગાર, અને **सुरा** એ ત્રણ વસ્તુઓને ગણાવે છે, ત્યારે બીજો કવિ **सुरा**થી મત્ત થયલા માણસો દેવતાઓની નિન્દા કરે છે તે વિષે કહે છે. **सुरा**નો ઉપયોગ ઘણો સાધારણ થઈ પડ્યો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે **वाजसनेयी संहिता**ના સમયમાં **सुराकार** અથવા "દારૂ બનાવનાર"નો એક ધંધોજ થઈ પડ્યો હતો.

વૈદિક સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓનો મુખ્ય ધંધો નિઃસંશય યુદ્ધનો હતો. તેઓ ઊભા રહીને અથવા રથમાં બેસીને લડતા. એ રથમાં બે જણા બેસતા, લડનારો અને રથ હાંકનારો. **महाभारत**માં પણ એવીજ રીતનું જોવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ **कृष्ण**ને **अर्जुन**નું સારથિપણું કરતો આપણે જોઈએ છિયે. હયદળ વિષે કોઈ ઠેકાણે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને ઘણા લાંબા વખત પછીજ હયદળનો પ્રચાર થયો હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. પણ સિકંદર બાદશાહે જે વખતે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કીધી તે વખતે હિન્દુસ્તાનની સેનાના ચાર વિભાગમાંનો એક વિભાગ ઘોડેસ્વારોનો હતો. ઘોડાની સ્વારી વિષે **ऋग्वेद**ના લોકો તદ્દન અજાણ્યા ન્હોતા એવું સૂચવનારાં કેટલાંક વચનો **ऋग्वेद**માંથી મળી આવે છે, અને **अथर्ववेद** તથા **यजुर्वेद**માં તો એ વિષે સ્પષ્ટ કથન પણ કરવામાં આવ્યું છે. વેદસમયના લડવૈયાઓ બખ્તર પહેરતા અને માથા ઉપર લોઢાંના ટોપ ધારણ કરતા. ધનુષ્ અને

તીર એ તેઓનાં મુખ્ય હથિયાર હતાં, અને તીરને વિષમય શૃંગની અથવા તીક્ષ્ણ ધાતુની અણી કરવામાં આવતી. કોહાળીઓ વિષે પણ ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. પશુ એ વેદના સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીનું મુખ્ય ધન હતું. પશુઓનાં મ્હોટાં ટોળાંઓ પોતાની પાસે હોય એ એની મ્હોટામાં મ્હોટી ઇચ્છા હતી; અને રક્ષણ, આરોગ્ય, તથા સુખસંપત્તિને માટે જે અનેક પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે તેમાં પશુઓને લગભગ ખચિત ઠેકાણે સૌથી પ્હેલાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

તોપણ વેદના સમયના આર્ય લોકોની જિંદગી કેવળ ભરવાડના જેવી ન્હોતી. "ખેતી કરવી" (कृष्) એવા એવા શબ્દો હિન્દુસ્તાનની અને ઇરાનની ભાષાઓમાં સરખાજ છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે અફઘાનિસ્તાનની ખીણોની પેલી બાજુએથી આર્ય લોકો જ્યારે આવ્યા ત્યારે ખેતીનું વધારે નહીં તો સ્હેજસાજ જ્ઞાન પણ તેઓ પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા. ખરેખર, ऋग्वेद લગીના સમયમાં તો ખેતીનો ઉદ્યોગ એટલો વધી ગયો હતો કે એ ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ પશુઓને ઉછેરવાના ઉદ્યોગ સિવાય બીજા સઘળા ઉદ્યોગોના કરતાં વધારે હતું. अथर्ववेद ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે ખેતીના કામમાં જે હળ વાપરવામાં આવતા તેના કોશ ધાતુના હતા. એ હળ વડે ખેતરોમાં ચાસ પાડવામાં આવતા, અને એને બળદ જોડવામાં આવતા. આ પ્રમાણે જમીન તૈયાર થતી એટલે તેના ઉપર બી નાંખવામાં આવતાં. પાણીને માટે ખોદવામાં આવેલી નહેરો વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાણીનાં બાંધકામ તે વખતે અજાણ્યાં ન્હોતાં. દાણો(यव) તૈયાર થતો એટલે દાતરડાં વડે તેની કાપણી કરવામાં આવતી. પછી તેના જુદા જુદા ઢગલાઓ કરવામાં આવતા, તેને ઝૂડવામાં આવતા, અને છેવટે તેને ઝાટકીને સ્વચ્છ કરવામાં આવતા.

વેદસમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ ભરવાડની અને ખેડૂતની જિંદગી ગાળવા લાગ્યા હતા તોપણ હજી મ્હોટે ભાગે શિકારનો ધંધો તેઓ જાળવી રહ્યા હતા. શિકારી પોતાના શિકારની પાછળ તીરકામઠાં લઈને દોડતો અથવાતો ગાંચાઓ અને જાળનો ઉપયોગ કરતો. પક્ષીઓને પકડવાને માટે સાધારણ રીતે જમીન ઉપર જાળ પાથરવામાં આવતી. સિંહને પણ જાળમાંજ પકડવામાં આવતા; હરણને ખાડાઓમાં ફસાવવામાં આવતાં; અને ડુક્કરનો શિકાર કૂતરાઓ વડે કરવામાં આવતો.

ऋग्वेदના સમયમાં, નદીઓને પેલે પાર જવાને માટેજ હોડીઓ વાપરવામાં આવતી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે. હોડીને માટે સંસ્કૃત શબ્દ नौस् છે, અને ગ્રીક શબ્દ "nau-s" છે. એ હોડીઓ હલેસાં(अरित्र) વડે હંકારવામાં આવતી, અને એ ઘણીજ પ્રાથમિક અને કઢંગી હશે એમાં શક જેવું નથી. ઝાડનાં થડને ઉખેડી નાંખીને ઘણુંખરૂં તેને હલેસાં તરીકે વાપરવામાં આવતાં હશે. સુકાન અથવા લંગર વિષે, ડોલકાઠી અથવા સઢ વિષે ऋग्वेदમાં કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

તે સમયે, એક ચીજના બદલામાં બીજી ચીજ આપવામાં આવે એવી રીતે વેપાર ચાલતો. ગાયને કિંમતના ધોરણ તરીકે લઈને તે ઉપરથી દરેક વસ્તુના વત્તાઓછા મૂલ્યનો નિર્ણય કરવામાં આવતો. પ્રાચીન જર્મનીમાં થયું તેવી રીતે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ સુવર્ણના અલંકારો અને ઝવાહિરનો પારિતોષિક અને વેતનમાં ઉપયોગ થયો અને પછી સિક્કાઓ નીકળ્યા. આજ કારણથી, निष्क જેવા શબ્દનો અર્થ ऋग्वेदમાં "ગળચવો" એવો થાય છે, પણ પાછલા સમયમાં એક સિક્કાના નામ તરીકે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

વેદના પ્રાચીન સમયમાં માણસની જરૂરિયાતો એટલી થોડી હતી કે દરેક માણસ પોતપોતાને જોઈતી વસ્તુ થોડે કે ઘણે અંશે પૂરી પાડી શકતો, તોપણ જુદા જુદા વેપારઉદ્યોગોની શરૂઆત થઈ ગયલી એવું ऋग्वेदમાંથીજ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છિયે. લાકડાનું કામ કરનાર વિષે ऋग्वेदમાં સૌથી વિશેષ કથન કરવામાં આવેલું છે - તે પરથી એવું માલમ પડે છે કે સુથારનું, ઇમારત બાંધવાનું, ગાડાં બનાવવાનું, એ સઘળું કામ એકજ માણસ કરતો. રથ અને ગાડાં બનાવવામાં વધારે હોશિયારી જોઈએ એવું હોવાથી અમુક માણસો એને ખાસ કળા તરીકે ગણીને એ કામની પાછળજ મંડતા અને પૈસા લઈને એ કામ કરતા. આજ કારણથી, સ્તોત્રો રચવાના કૌશલને રથ બનાવનારની હોશિયારી સાથે ઘણી વાર સરખાવવામાં આવ્યું છે. ધાતુને ભઠ્ઠીમાં નાંખીને શોધનારા લુહાર વિષે પણ કેટલેક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ધમણને બદલે એ પક્ષીની પાંખ વાપરતો એમ જણાય છે. કિટલીઓ અને બીજાં નિત્યનાં ઉપયોગનાં ધાતુનાં વાસણો બનાવતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે ऋग्वेदમાં મોચીઓ વિષે અને મોચીઓ જે ચામડું તૈયાર

કરે છે તે વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. * બૈરાંઓને સીવવાનું અને ઘાસની અથવા બરૂની સાદડીઓ બનાવવાનું આવડતું એમ જણાય છે. રૂપક અને ઉપમાઓ વડે જેના વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવી કળા કપડાં વણવાની છે, પણ એ સમ્બન્ધમાં જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે એટલાં તો સંક્ષિપ્ત છે કે તે ઉપરથી એ કળા કેવી હતી તેનો કંઈ પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આપણને આવી શકતો નથી. પણ **અથર્વવેદ**ના એક મંત્રમાં, રાત્રિ અને દિવસ એ બે બ્હેનો કદી પણ તૂટે નહીં અને કદી પણ ખૂટે નહીં એવા દોરાઓ વડે વર્ષરૂપી વસ્ત્રને વારાફરતી કેવી રીતે વણે છે તે વિષેનું વર્ણન આપ્યું છે. **શુક્લયજુર્વેદ** સુધીના સમયમાં જુદા જુદા ધંધાઓના વિભાગ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતા ગયા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં દોરડાં બનાવનારાઓ, ઝવેરીઓ, હાથીની દેખરેખ રાખનારાઓ, નાટક ભજવનારાઓ એવા એવા અનેક ધંધાદારીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે.

વેદસમયના ચાલાક અને યુદ્ધકુશળ લોકોમાં રથની સરતો ઘણી વાર થતી એવું એ રમત ઉપરથી જે દૃષ્ટાન્તો લેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે. રામાયણ–મહાભારતના સમયમાં રથ હોંશિયારીથી હાંકવો એ પણ ઘણી અગત્યની કળા ગણાતી, પણ કંઇક અંશે સુસ્તી આવે એવી હવાની અસરને લીધે તો કંઇક અંશે સિન્ધુ નદીના પ્રદેશ આગળથી ઘોડાઓ લાવવા પડતા તે ઘોડાઓની અછતને લીધે યુદ્ધના કામમાં અને સરતના કામમાં રથનો ઉપયોગ થતો હિન્દુસ્તાનમાં ધીરે ધીરે બંધ પડી ગયો એમ જણાય છે.

માણસો જ્યારે ભેગાં મળતાં ત્યારે તેઓને રમવાની મુખ્ય રમત દ્યૂતની હતી. એ રમતનું અનિવાર્ય આકર્ષણ અને તેને પરિણામે અનેક વાર થતી હાનિ, એનું વર્ણન "જુગારીના વિલાપ"માં અપાઈ ગયલું આપણે જોયું છે. દ્યૂત રમવાના સ્થાનક(**સભા**) આગળ કેટલાક તો એટલો વખત સુધી રોકાઈ રહેતા કે **યજુર્વેદ**માં તેઓને "**સભાસ્થાણુ**" એવું નામ મશ્કરીમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ રમત કેવી રીતે રમાતી

* હજામ વિષે પણ કેટલેક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે. એક મંત્રમાં અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે "હજામ જેવી રીતે દાઢી સાફ કરી નાખે છે તેવી રીતે અગ્નિ પૃથ્વી ઉપરનો ક્યરો સાફ કરી નાંખે છે"

તે વિષે **ऋग्वेद**માંથી કંઈ પણ ચોક્કસ માહિતી આપણને મળી શકતી નથી. પણ એક મંત્ર ઉપરથી એટલું આપણે જાણી શકીએ છિયે કે ચાર પાસાઓ વડે એ રમત રમવામાં આવતી. **यजुर्वेद**માં, પાંચ પાસાઓ વડે રમાતી એવી પણ એક રમત વિષે લખવામાં આવ્યું છે, અને તે દરેક પાસાનું જુદું જુદું નામ હતું. રમવામાં લુચ્ચાઈ કરવી એ ગુન્હો **ऋग्वेद**ના સમયમાં ઘણો સાધારણ થઈ પડયો હતો એમ જણાય છે; અને એક કવિ વરુણની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન થવાના એક મુખ્ય કારણ તરીકે પાસાને ગણાવે છે. આ કારણથી, **ऋग्वेद**માં જે શબ્દ "ધૂત રમનાર" એ અર્થમાં વપરાતો (**कितव**), તે પાછલા સમયની સંસ્કૃત ભાષામાં "લુચ્ચો માણસ" એ અર્થમાં વપરાય છે, અને પાછલા સમયનો "**धूर्त**" એ શબ્દ "જુગારી"ના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

નૃત્યકળા એ આનન્દનું એક બીજું સાધન હતું. એ કળામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બેઉ રસ લેતાં એમ જણાય છે. પણ જ્યાં આગળ નૃત્ય કરનારાઓની જાતિ વિષે સ્પષ્ટ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં આગળ લગભગ હમેશાંજ યુવતિઓને વર્ણવવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક સ્થળે ઉષાદેવીને સારાં વસ્ત્રમાં સજ્જ થયલી નૃત્ય કરનારી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. એક પંક્તિ(મં. ૧૦, સૂ. ૭૨)માં એવું કહ્યું છે કેઃ—

अत्रा वो नृत्यतामिव
तीव्रो रेणुरपायत ॥

"નાચનારા માણસોથી ઊડતી હોય (नृत्यतामिव) તેમ પુષ્કળ ધૂળ ઉડતી હતી." આ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે ખુલ્લા મેદાનમાં નૃત્ય કરવામાં આવતું.

ऋग्वेदની અંદરથી મળી આવતાં જુદાં જુદાં પ્રમાણો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ પ્રાચીન સમયમાં પણ હિન્દુસ્તાનના લોકો જાતજાતનાં વાદ્યોથી જાણીતા હતા; કારણ કે **दुन्दुभि**, **वेणु**, અને **वीणा** એ વડે હાથથી ઠોકવાનાં, મ્હોંએથી વગાડવાનાં, અને તારવાળાં એ ત્રણ જુદી જુદી જાતના વાજિંત્રોનું સૂચન થાય છે. **वीणा** એ ઠેઠ પ્રાચીન સમયથી તે અત્યાર સુધી હિન્દુસ્તાનના પ્રિય વાજિંત્ર તરીકે

ગણાતી આવી છે. એક ઋષિએ કહ્યું છે કે " જ્યાં પિતૃલોકોનો વાસ છે તે યમ લોકમાં પણ વેણુનો અવાજ સંભળાય છે " તે ઉપરથી વેદ-સમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને એ પ્રકારના સંગીતનો શોખ હતો એમ જણાઈ આવે છે. એક સૂત્ર ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ વખતે વાજિત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, અને પિતૃઓને હવિ આપતી વખતે **वीणा** વગાડવામાં આવતી. **यजुर्वेद**સુધીના સમયમાં જુદાં જુદાં વાજિત્ર વગાડનારાઓના જુદા જુદા વર્ગ જ ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ વેદમાં જાતજાતના ધંધાઓની જે ટીપ આપવામાં આવી છે તેમાં વીણા વગાડનારાઓ, દુન્દુભિ વગાડનારાઓ, વેણુ વગાડનારાઓ અને શંખ ફુંકનારાઓ, એ સર્વેને ગણાવવામાં આવ્યા છે. ગાયન ગાવા વિષે તો **ऋग्वेद**માં ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું હોય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. **सामवेद** ગાવાની રીત કંઇક ગુંચવણભરેલી છે, અને હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ સોમયાગનું અસ્તિત્વ હતું તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ રીત ઘણી પ્રાચીન હોવી જોઈએ. એ **सामवेद** ગાવાની રીતઉપરથી માલમ પડે છે કે એ વખતે હિન્દુસ્તાનની ગાયનકળા છેક પ્રાથમિક સ્થિતિમાં રહી ન્હોતી, પણ એ સ્થિતિના કરતાં ઘણી આગળ વધી હતી.

પ્રકરણ ૭.

ઉત્તર કાળના વેદો.

ત્રણ ઉત્તર કાળના વેદોમાંથી **ऋग्वेद**ની સાથે **सामवेद**નો સમ્બન્ધ સૌથી વધારે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં એ વેદ બહુ અગત્યનો નથી, કારણ કે એ વેદના ૭૫ સિવાય બાકીના સઘળા મંત્રો **ऋग्वेद**માંથી લેવાયલા છે, એટલે એ વેદમાં સ્વતંત્ર વસ્તુ નહીં જેવુંજ છે. **ऋग्वेद**નું આઠમુ મંડલ અને ખાસ કરીને નવમુ મંડલ, જેમાં સોમને લગતાં સૂક્તો છે, તેમાંથી મ્હોટે ભાગે **सामवेद**ના મંત્રો લેવામાં આવ્યા છે. **यजुर्वेद**ની પેઠે **सामवेद**નો સંગ્રહ પણ વિધિઓની સાથે સાથે વાપરવાને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે; એમાં જે મંત્રો છે તે સોમયાગની ક્રિયાઓ વખતે ગાવામાં આવે એવા ઉદ્દેશથી આપવામાં આવ્યા છે. **ऋग्वेद**માંથી ખસેડીને એ મંત્રોને કોઈ પણ આંતર સમ્બન્ધ તરફ લક્ષ રાખ્યા વગર એકબીજા સાથે જોડી દેવામા આવ્યા છે, અને અમુક વિધિઓની સાથે તેઓને જે સમ્બન્ધ હોય છે તેના ઉપરજ તેના સઘળા અર્થનો આધાર રહે છે. સામવેદના ગ્રન્થમાં બોલવા અથવા ગાવાને માટેજ એ મંત્રો મૂકવામાં આવેલા જણાય છે, અને એ મંત્રોમાં અને **ऋग्वेद**ના મંત્રોમાં ફેર માત્ર સ્વરનાં ચિહ્ન મૂકવાની રીતનોજ છે. આ કારણથી સોમયાગમાં ઉદ્‌ગાતૃ નામના વિપ્રવર્ગને વાપરવાના મંત્રો જે ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ગ્રન્થ **सामवेद** એ નામથી ઓળખાય છે. **गान** એ નામની ચોપડીઓમાંજ એ મંત્રોનું ખરૂં લક્ષણ—ગેયતાનું લક્ષણ—આપણા જોવામાં આવે છે. યુરોપનાં પુસ્તકોમાં સંગીતના અંકની નીચે શબ્દો આપવામાં આવ્યા હોય છે તેની રીતે એ ચોપડીઓમાં ગાતી વખતે સ્વર લંબાવવો ક્યાં આગળ, સ્વર ફરીથી બોલવો ક્યાં આગળ, અને સ્વર ઉમેરવા ક્યાં આગળ તે દર્શાવ્યું હોય છે. **सामवेद**ના દરેક વિભાગની બબ્બે એવી રીતે ગાનની ચાર ચોપડીઓ હાલ અસ્તિત્વમાં છે. એ ચોપડીઓમાં જેટલાં **साम** આપેલાં છે તેની સંખ્યામાં કરવો હોય તેટલો વધારો થઈ શકે એમ છે, કારણ કે દરેક મંત્ર ઘણા રાગમાં ગવાઈ શકે એવો હોય છે.

સામવેદમાં બધા મળીને ૧૫૪૯ મંત્રો છે. એ મંત્રોને બે વિભાગમાં વ્હેંચી નાંખવામાં આવ્યા છે. એ વિભાગને માટે **આર્ચિક** અથવા 'ઋચાઓનો સંગ્રહ' એવો શબ્દ વપરાય છે. આ બે વિભાગમાં મંત્રો જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે એકજ ધોરણ પ્રમાણે નથી ગોઠવવામાં આવ્યા. પ્હેલા વિભાગના છ **પ્રપાઠક** છે. તેમાંના પાંચ **પ્રપાઠક**માં મંત્રોના દશ "**दशत्**" આપવામાં આવ્યા છે; માત્ર છઠ્ઠા **પ્રપાઠક**માં દશ "**दशत्**"ને બદલે નવ "**दशत्**" આપવામાં આવ્યા છે. પ્હેલા બાર "**दशत्**"ના મંત્રોમાં અગ્નિનું આવાહન કરવામાં આવ્યુ છે, છેલ્લા અગિયાર "**दशत्**"ના મંત્રોમાં સોમનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે, અને વચલા છત્રીસ "**दशत्**"માં મ્હોટે ભાગે સોમરસના પ્રતાપી પીનારા ઇન્દ્ર દેવનું આવાહન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા વિભાગના નવ **પ્રપાઠકો** છે, અને એ દરેક વિભાગના બબ્બે, અને કોઈ કોઈ વાર ત્રણ ત્રણ પેટાવિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. આ બીજા વિભાગમાં પ્હેલેથી તે છેલ્લે સુધી મંત્રોના ન્હાના ન્હાના સંગ્રહો, સાધારણ રીતે ત્રણ ત્રણ મંત્રોના સંગ્રહો આપવામાં આવેલા છે. એ મંત્રો એકબીજા સાથે ગાઢ સમ્બન્ધથી જોડાયલા હોય છે, અને એ સંગ્રહમાં જે પ્હેલો મંત્ર હોય છે તે ઘણુંખરૂ **સામવેદ**ના પ્હેલા વિભાગમાં પણ આવી ગયલો હોય છે. આ પ્રમાણે પ્હેલા વિભાગમાં જે મંત્રો આવી ગયા હોય છે તેજ બીજા વિભાગમાં પણ આપવામાં આવ્યા હોય છે તે પરથી, તેમજ પ્હેલા વિભાગ કરતાં બીજા વિભાગમાં **ઋગ્વેદ**ના પાઠને વધારે કાળજીથી વળગી રહેવામાં આવ્યું છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે બીજો વિભાગ વધારે મોડો રચાયલો હોવો જોઈએ અને **એનું સ્થાન પણ ઉતરતું હોવું જોઈએ.** આ સમ્બન્ધમાં વળી આ વાત પણ ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે કે પ્હેલા વિભાગના જે મંત્રો બીજા વિભાગમાં પાછા દીઠામાં આવે છે તે એની આસપાસના બીજા મંત્રો કરતાં **ઋગ્વેદ**ના પાઠની સાથે વધારે સરખાપણું ધરાવે છે. આનો ખુલાસો એવીજ રીતે થઈ શકે છે કે બીજા વિભાગના એજ મંત્રો ઉપર **ઋગ્વેદ**ની સીધી અસર થયલી, અને એ મંત્રોની સાથે પ્હેલા વિભાગના મંત્રો મળતા આવે તેટલા માટે તેમાં જાણી જોઈને ફેરફાર કરવામાં આવેલો. વળી, પ્હેલા વિભાગના પાઠોમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, કારણ કે એ વિભાગના મંત્રો **ઋગ્વેદ**માંથી

લેવાયા ત્યાર પછી સ્વતંત્ર રીતે એ મંત્રોનો પાઠ વૃદ્ધપરંપરાએ ઉતરી આવ્યો હતો.

शतपथब्राह्मणમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ બ્રાહ્મણનો બીજો ભાગ રચાયો તે પ્રાચીન સમયમાં પણ **सामवेद**ના પ્હેલા વિભાગના પેટાવિભાગો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. વળી, મંત્રોના સંગ્રહ તરીકે **सामवेद** એ **यजुर्वेद**ની **तैत्तिरीय** અને **वाजसनेयी** શાખા કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું માનવાને કંઇક આધાર છે; કારણ કે **साम**ના ગાયન તરીકે વપરાતા હોય એવા મંત્રો **यजुर्वेद**ની **तैत्तिरीय** અને **वाजसनेयी** શાખાઓમાં જે સ્વરૂપે દીઠામાં આવે છે તે ઉપરથી **ऋग्वेद** અને **सामवेद**ના પાઠનો ભેદ જોઈ શકાય છે. આ ભેદ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એમ હોવાનું કારણ એ છે કે **वाजसनेयी** શાખામાં **ऋग्वेद**ના પાઠને વળગી રહેવાનું વલણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એથી ઉલટું પ્રોફેસર વેબરે એવો વિચાર દર્શાવ્યો છે કે **सामवेद**ના અનેક મંત્રોનાં રૂપો **ऋग्वेद**ના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે, અને તેથી **ऋग्वेद**ની **સંહિતા** હાલના સંગ્રહના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર પ્હેલાં એ મંત્રો **ऋग्वेद**માંથી લેવામાં આવેલા હોવા જોઇએ. પણ આ વિચાર ભૂલભરેલો છે એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.‡ **सामवेद**માં જે જુદા જુદા પાઠો જોવામાં આવે છે તે કંઇક અંશે હલકો સંપ્રદાય ઉતરી આવેલો તેને લીધે, અને કંઇક અંશે છૂટક મંત્રો લઈ લેવામાં આવેલા તેને વિધિના ઉદ્દેશની સાથે બંધબેસતા કરવા માટે તેમાં સ્વેચ્છાનુસાર ફેરફાર કરવામા આવેલા તેને લીધે હશે.

‡ પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલરનો મત એવો છે કે જે સમયમાં બ્રાહ્મણો રચાયા તે સમયમાંજ સામવેદ અને યજુર્વેદની સંહિતાઓ તૈયાર કરવામા આવી હશે. ખરેખર कौषीतकी ब्राह्मणમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે સામવેદ અને યજુર્વેદ એ બે ઋગ્વેદના સેવકોજ હતા: (तत्परिचरणावितरौ वेदौ) એ વિદ્વાન એમ ધારે છે કે ત્રણ વેદની ત્રણ સંહિતાઓ જુદે જુદે સમયે તૈયાર કરવામાં આવી એમ નહીં હોય ત્રણ સહિતાઓ જો જુદે જુદે સમયે તૈયાર કરવામા આવી હોય તો ત્રણેમા જે મંત્રો સરખા દીઠામાં આવે છે તેના વિષે પાઠભેદ છે તે કરતા ઘણા વિશેષ હોવા જોઈએ. આ પાઠભેદો તો સ્વતંત્ર સંહિતાના કરતા એકજ સહિતાની જુદી જુદી શાખાઓના જેવા લાગે છે એમ એ વિદ્વાનનું માનવું છે.

सामवेदની **कौथुम** અને **राणायनीय** એ બે શાખાઓ જાણીતી છે. એમાંની પ્હેલી શાખા હજી ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહેવાય છે, અને બીજી શાખા એક વખતે મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ જોવામાં આવતી હતી અને હાલ પૂર્વે હૈદરાબાદમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહેવાય છે. એ બે શાખાઓના પાઠમાં થોડોજ ફેર હોય એવું જણાય છે. **राणायनीय** શાખાનો પાઠ એક કરતાં વધારે વખત પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. એની સૌથી પ્હેલી આવૃત્તિ સ્ટીવનસન નામના એક પાદરીએ ૧૮૪૨માં બહાર પાડી હતી. ત્યાર પછી બેન્ફીનું કીમતી પુસ્તક ૧૮૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયું. તેનાથી આગલું પુસ્તક તદ્દન વિસારે પડયું. એ પુસ્તકમાં મૂળ ગ્રન્થ ઉપરાંત જર્મન ભાષામાં તરજુમો અને શબ્દકોષ બેઉ આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર ગ્રન્થ પ્રકાશિત થયાનું માન સઘળા વેદોમાં સૌથી પ્હેલું **सामवेद**ને મળ્યું હતું. આ વેદનો ગ્રન્થ એજ શાખાના પાઠ પ્રમાણે અને **सायण**ના ભાષ્ય સાથે પાછળથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રકટ થયો હતો. **कौथुम** શાખામાં, સાતમા **प्रपाठक** સિવાય બીજું કંઈ પણ સચવાયલું રહ્યું નથી. એ **प्रपाठक**ને એજ શાખાના **नैगेय** નામના પેટાવિભાગમાં પ્હેલા વિભાગના વધારા તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે, અને એને ૧૮૬૮માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી, **नैगेय** શાખા પ્રમાણેની **सामवेद**ના દેવતાઓ અને ઋષિઓની બે અનુક્રમણિકાઓ પણ સાચવી રાખવામાં આવી છે, તે ઉપરથી **कौथुम** શાખાના પાઠ વિષે કેટલીક માહિતી આડકતરી રીતે મળી શકે છે.

यजुर्वेद† આગળ આવી પ્હોંચતાં **ऋग्वेद**થી જુદાજ પ્રદેશમાં આપણે દાખલ થઈએ છિયે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના

---

† યજુર્વેદના સમ્બન્ધમાં એવી કથા કહેવામાં આવે છે કે એ વેદનો આદ્યદ્રષ્ટા વૈશંપાયન હતો. એ વૈશંપાયનના શિષ્યવર્ગમાં કઠ, કલાપ, અને યાસ્ક પૈંગિ એ ત્રણને ખાસ ગણાવવામાં આવે છે. આમાંના છેલ્લા શિષ્યે તિત્તિરિને યજ્ઞસમ્બન્ધી જ્ઞાન શીખવ્યું આ કથામાં સત્યાંશ શો છે તે નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે, પણ काठक, कालापक અથવા मैत्रायणी સંહિતા, અને તૈત્તિરીય સંહિતા એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રાચીન સંગ્રહો ખરેખરા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ વાત ચોક્કસ છે. काठक અને कालापक એ બેને વિષે ઘણે ઠેકાણે સાથે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને પાણિનિના પ્રખ્યાત ભાષ્યકારે એક સ્થળે એવું જણાવ્યું છે કે દરેક ગામમાં એ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ

ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનનો નવોજ યુગ આપણે જોઈએ છિયે. વૈદિક સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન વધારે પૂર્વ દિશા તરફ ગયલું હવે આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. સિન્ધુ અને એમાં મળનારી બીજી નદીઓ વિષે હવે આપણા સાંભળવામાં આવતું નથી; પણ यजुर्वेदની સઘળી શાખાઓના પાઠ ઉપરથી, કુરુ અને પંચાલની પાડોશી પ્રજાઓ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના જે મધ્ય પ્રદેશમાં વસતી હતી તેનું આપણને ભાન થાય છે. કુરુ લોકોનો દેશ, જે કુરુક્ષેત્રના નામથી ઓળખાય છે, તે यजुर्वेदમાં અને એ વેદને લગતાં બ્રાહ્મણોમાં પવિત્ર ભૂમિ તરીકે ખાસ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દૃષદ્વતી(સિતાંગ) અને સરસ્વતી એ બે ન્હાની નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં એ સ્થળ આવેલું છે. હાલના સરહિન્દના જીલ્લા સાથે એ મળતું આવે છે. . આ કુરુક્ષેત્રની સાથે જોડાયલો અને એની પૂર્વમાં આવેલો પંચાલ દેશ તે મીરત જીલ્લા આગળથી આગ્નેયી દિશા તરફ અલાહાબાદ સુધી ફેલાયલો છે, અને જમના તથા ગંગા એ બેની વચ્ચેનો "દોઆબ"(બે પાણી)નો મુલક પણ એમાંજ આવી જાય છે. બ્રાહ્મણોની ધાર્મિક અને સામાજિક ઘટના કુરુક્ષેત્રમાંજ વિકાસ પામી, અને ત્યાંથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાઈ ગઈ. વળી, પાછલા સમયમાં, એક તરફ પંચાલ અને મત્સ્ય લોકો અને બીજી તરફ કુરુ અને પ્રાચીન ભરત લોકો એ બેની વચ્ચે જે લડાઈ થયલી કુરુક્ષેત્રમાં વર્ણવવામાં આવી છે તેનું સ્થળ પણ આજ હતું એ કારણને લીધે એ સ્થળ વિશેષ ઐતિહાસિક અગત્યનું થઈ પડે છે. મનુના પ્રખ્યાત ગ્રન્થમાં પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના ખાસ મુકામ તરીકે કુરુક્ષેત્ર તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવ્યું છે અને એને બ્રહ્માવર્ત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પંચાલ લોકોનો દેશ અને તેની પાસેના, જમના નદીની દક્ષિણે આવેલા, મત્સ્ય લોકો (જેની રાજધાની મથુરામાં હતી તેના) અને શૂરસેન લોકોના દેશની સાથે કુરુક્ષેત્રને પણ બ્રાહ્મણ ઋષિઓની ભૂમિ તરીકે

કરવામાં આવતો હતો. कठની શાખાના બે ત્રણ પેટાવિભાગ પડી ગયલા જણાય છે, તેમાંના એક વિભાગનો પાઠ–' कपिष्ठल–कठ–संहिता '–થોડા વખત ઉપરજ ઉપલબ્ધ થયો છે. कालापना પણ એવીજ રીતે પેટાવિભાગ પડી ગયા હતા. तैत्तिरीयसंहिताની પણ જુદી જુદી શાખાઓ થઈ ગઈ, તેમાંથી आपस्तम्बनो પાઠ આજ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે, અને आत्रेय શાખાની તો અનુક્રમણીજ જોવામાં આવે છે.

વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં આગળ બહાદુરમાં બહાદુર લડવૈયાઓ અને પવિત્રમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણો વસતા હોવાથી એ ક્ષેત્રના રીતરિવાજોને પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યા છે.

આ સ્થળે **યજુર્વેદ**ને પાળનારા વિપ્રોના જુદા જુદા પંથ પડી ગયા અને ધીરે ધીરે એ પંથ હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમાં પણ ફેલાઈ ગયા. એમાંથી **कठ** શાખાના માણસો અને એના પેટાવિભાગમાં આવનારા **कपिष्ठल** શાખાના માણસો યવન લોકોના સમયમાં પંજાબમાં રહેતા હતા, અને ત્યાર પછીના સમયમાં કાશ્મીરમાં પણ રહેતા હતા. **कठ** શાખા હવે કાશ્મીરમાંજ દીઠામાં આવે છે, અને **कपिष्ठल** શાખા બીલકુલ દીઠામાં આવતીજ નથી. **मैत्रायणीय** શાખાના માણસો અગાઉ **कालाप** એ નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓ નર્મદા નદી આગળ, દરિયાથી બસેંએક માઈલ સુધીના પ્રદેશમાં વસતા હતા. એ નદીના મુખની દક્ષિણ બાજુએ સો કરતાં વધારે માઈલ સુધી, નાસિક સુધી, અને ઉત્તર બાજુએ હાલના વડોદરા શહેરની પેલી દિશા તરફ સુધી તેઓ ફેલાયા હતા. હવે એ શાખાનાં થોડાંકજ માણસો ગુજરાતમાં નર્મદા નદીની ઉત્તરે, ખાસ કરીને અમદાવાદમાં અને દૂર પશ્ચિમે મોરબીમાં દીઠામાં આવે છે. ઇસ્વી સનની શરૂઆત પહેલાં આ બે પ્રાચીન શાખાઓ (**कठ** અને **कालाप**) હિન્દુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે ફેલાઈ ગઈ હશે એમ જણાય છે; કારણ કે **પતંજલિ** પોતાના વ્યાકરણમાં કહે છે કે " **यजुर्वेद**ની **कठ** અને **कालाप** એ બે શાખાઓ સર્વત્ર જાણીતી છે, અને એના સિદ્ધાન્તો દરેક ગામડામાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.". વળી **रामायण** ઉપરથી પણ આપણને માલમ પડે છે કે અયોધ્યામાં પણ એ બેઉ શાખાઓ તરફ ઘણા માનની નજરથી જોવામાં આવતું. પણ **यजुर्वेद**ની બે નવી શાખાઓ નીકળવાથી આ જૂની શાખાઓનો ધીરે ધીરે પરાભવ થવા માંડ્યો. એ બેમાંથી **तैत्तिरीय** શાખાનાં માણસો નર્મદા નદીની દક્ષિણમાંજ જોવામાં આવ્યાં છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં પણ એ શાખાનાં માણસો ત્યાં આગળ વસતાં હતાં એવું માનવાને પ્રમાણ મળી આવે છે. એ શાખાનો સૌથી વધારે અગત્યનો પેટાવિભાગ **आपस्तम्ब**નો છે, અને એ વિભાગનાં માણસો ગોદાવરી નદીની પાસેના પ્રદેશમાં હજી જોવામાં આવે છે. એજ શાખાનો બીજો વિભાગ **हिरण्यकेशी**નો છે, અને એ વિભાગનાં

માણસો હજી વધારે દક્ષિણ તરફ જતાં જોવામાં આવે છે. वाजसनेयी-ની શાખા આગ્નેયી દિશા તરફ ગંગા નદીની ખીણ આગળ ફેલાઈ ગઈ હતી. હાલના સમયમાં ઐશાની અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના વિશાળ પ્રદેશમાં એ શાખાના માણસો જોવામાં આવે છે.

આ ચાર શાખાઓમાંથી દરેકે यजुर्वेदના અક્કેક અથવા બબ્બે પાઠ સાચવી રાખ્યા છે. मैत्रायणीसंहिताના ચાર काण्ड છે, અને ૫૪ प्रपाठक છે. એ સંહિતા પ્રોફેસર એલ. વી. શ્રોડરે પ્રસિદ્ધ કરી છે (૧૮૮૧–૮૬). એજ વિદ્વાન્ काठकसंहिताની પણ એક આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે. આ બે સંહિતાની ભાષા એકબીજાને મળતી આવે છે, અને બીજે સ્થળે ન દીઠામાં આવતાં એવાં ઘણાં રૂપો એ બેમાં એકસરખાં દીઠામાં આવે છે. कपिष्ठल–कठसंहिताના તો ગમે તેવા છૂટક છૂટક કકડાઓજ પ્રકાશમાં આવ્યા છે, અને એ સંહિતાની આવૃત્તિ પ્રકાશમાં આણી શકાય એટલી હસ્તલિખિત ગ્રન્થની સામગ્રી કદી પણ મળશે કે નહીં એ ઘણું શક પડતું છે. तैत्तिरीयसंहिताના સાત काण्ड છે અને ૪૪ प्रपाठक છે. काठकसंहिता અથવા मैत्रायणी-संहिताના કરતાં એ સંહિતા મોડી અસ્તિત્વમાં આવેલી નથી. પ્રોફેસર એ. વેબરે ૧૮૭૧–૭૨મા એ સહિતાની આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ यजुर्वेदની સંહિતાઓનો એકબીજાની સાથેનો સમ્બન્ધ ઘણો ગાઢો છે, કારણ કે મુખ્ય તત્ત્વ તરફ જોતાં એ સર્વનું સ્વરૂપ એકસરખુંજ છે. ઘણી વાર તો એ સંહિતાઓમાં શબ્દ પણ તેના તેજ જોવામાં આવે છે. અંદર જે મંત્રો ઉચ્ચારવાના આપ્યા હોય છે તેના શબ્દો તો ઘણીજ વાર તેના તેજ દીઠામાં આવે છે. વળી, એ સઘળી સંહિતાના મંત્રો જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે ક્રમનું ધોરણ પણ એકસરખું છે, અને એ ધોરણ वाजसनेयिसंहिता કરતાં જુદું છે.

वाजसनेयिसंहिताમાં યજ્ઞ વખતે બોલવાના મંત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ આપ્યુ નથી, અને તેથી એ शुक्ल છે, એટલે મંત્રોની સમજુતી વિષેનાં વચનોથી નિર્લિપ્ત છે. સઘળાં સમજુતીનાં વચનોનો સંગ્રહ બ્રાહ્મણમાં જુદો આપવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી એ સંહિતાને शुक्ल यजुर्वेद એવુ નામ આપવામા આવ્યું છે, અને બીજી બધી સંહિતાઓને कृष्ण यजुर्वेद એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યુ છે.

એ સંહિતાઓમાં મંત્રો અને મંત્રોની સમજુતી એ બેઉ સાથે ભળેલાં હોય છે, તેથી એ સંહિતાઓ અને **વાજસનેયિસંહિતા** એ બેનો ભેદ દર્શાવવાને માટે એને **કૃષ્ણ યજુર્વેદ** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. **વાજસનેયિસંહિતા**ના બે પાઠ છે, એક **માધ્યંદિન**નો છે અને એક **કાણ્વ**નો * છે. એ બેઉ પાઠનો વિષય અને એનો અનુક્રમ બેઉ લગભગ એકસરખાં છે. ભેદ છે તે માત્ર કેટલાક શબ્દોનોજ છે; અને એ ભેદ પણ મંત્રોમાં નહીં, પણ ગદ્યનો જે ભાગ છે તેમાંજ દીઠામાં આવે છે. એ બેઉ પાઠ આ પ્રમાણે એકબીજાને મળતા આવતા હોવાથી બેઉનો ઉદ્દ્ભવ લગભગ એકજ વખતે થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે. બેઉમાં જે ભેદ જણાય છે તે ઘણુંખરૂં નિવાસસ્થાનના ભેદને લીધે ઉત્પન્ન થયો હશે, કારણ કે દરેકની જોડણીમાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. આ બેઉ પાઠ પ્રમાણેની **શુક્લ યજુર્વેદ**ની આવૃત્તિ પ્રોફેસર વેબર તરફથી બહાર પાડવામાં આવી છે(૧૮૪૯-૫૨).

એ સંહિતાનાં ચાળીસ પ્રકરણો છે, તેને **અધ્યાય** કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ એ સંહિતામાં પ્હેલા અઢાર અધ્યાયજ હતા એવું બાહ્ય તેમજ આન્તર પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એમાંનાં ગદ્ય અને પદ્ય (એ બેઉને માટે **મંત્ર** એ સામાન્ય શબ્દજ વપરાય છે) તે **તૈત્તિરીયસંહિતા**માં પણ પાછાં જોવામાં આવતાં હોય એવો ભાગ એકસો આઠ છે. એ સિવાય, ૨૨થી ૨૫ સુધીના અધ્યાયમાં અશ્વમેધને લગતા જે થોડા મંત્રો **વાજસનેયિ સંહિતા**માં દીઠામાં આવે છે તે **તૈત્તિરીયસંહિતા**માં ફરીથી દીઠામાં આવે છે. બાકી, છેલ્લા બાવીસ અધ્યાયમાં જે આપ્યું છે તે **તૈત્તિરીયસંહિતા**ના **બ્રાહ્મણ** અને **આરણ્યક**માંજ ફરીથી જોવામાં આવે છે. વળી, **વાજસનેયિસંહિતા**ના પ્હેલા અઢાર અધ્યાયમાં જે મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે તેજ એ સંહિતાને લગતા **બ્રાહ્મણ**નાં પ્હેલાં નવા પ્રકરણમાં ફરીથી ટાંકવામાં આવ્યા છે અને તેના શબ્દેશબ્દની સમજુતી આપવામાં આવી છે, પણ ત્યાર પછીના સત્તર અધ્યાયમાંના થોડાકજ મંત્રો વિષે એ **બ્રાહ્મણ**માં કથન કરવામાં આવ્યું છે. વળી, **શુક્લ યજુર્વેદ**ની એક પ્રાચીન અનુક્રમણિકા છે, અને કાત્યાયન ઋષિ એ એના પ્રણેતા કહેવાય છે. તેના પ્રમાણ ઉપરથી

* આ કાણ્વ કુટુમ્બને ઋગ્વેદના આઠમા મંડલનાં સૂક્તો રચનારા કણ્વની સાથે કંઈ સમ્બન્ધ હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે.

વળી વધારે ચોક્કસ રીતે સાબીત થાય છે કે ૨૬થી ૩૫ સુધીના અધ્યાય એ સંહિતાનો પરિશિષ્ટ ભાગ (खिल) છે.

वाजसनेयिसंहिताનાં આન્તર પ્રમાણો ઉપરથી પણ એવાજ નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છિયે. ગ્રન્થના આગલા અધ્યાયોમાં વર્ણવવામાં આવેલી ક્રિયાઓ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા અને એ ક્રિયાઓ કરતી વખતે વાપરવાના મંત્રો ૨૬થી તે ૨૯ સુધીના અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એ ચાર અધ્યાયનું પરિશિષ્ટ તરીકેનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. ત્યાર પછીના દશ અધ્યાયો (૩૦–૩૯)માં તદ્દન નવીજ ક્રિયાઓ, જેમકે અશ્વમેધ, સર્વમેધ, પિતૃઓને માટે કરવાનો મેધ, વિષે લખવામાં આવ્યું છે. છેવટનો ૪૦મો અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયલો હોવો જોઈએ, કારણ કે ક્રિયાની સાથે એ અધ્યાયને કોઈ પણ રીતનો સીધો સમ્બન્ધ છે નહીં અને એ અધ્યાયનું સ્વરૂપ ઉપનિષદ્‌ના જેવું છે. વળી, એ **संहिता**ના જુદા જુદા ભાગ ઉપરથી ધાર્મિક તથા સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિના જુદા જુદા સમયનું સૂચન થાય એવી રીતનાં પ્રમાણ આપણને મળી આવે છે. ૧૬મા અધ્યાયમાં રુદ્ર દેવનું વર્ણન આપતી વખતે તેના સમ્બન્ધમાં અનેક વિશેષણો વાપરવામાં આવ્યાં છે, તે સઘળાં પાછલા સમયમાં ખાસ **શિવ**ને માટેજ વપરાતાં હતાં. પણ **શિવ**નાં બે વિશેષણો વધારે સૂચક છેઃ **ईशान** (રાજ્ય કરનાર) અને **महादेव** (મ્હોટો દેવ). એ બે વિશેષણો આ ૧૬મા અધ્યાયમાં દીઠામાં આવતાં નથી, પણ ૩૯મા અધ્યાયમાં એ બેઉ વિશેષણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. એ વિશેષણો ઉપરથી એ દેવની ખાસ પૂજા થતી એવું સૂચવાય છે, અને પાછલા સમયમાં થયલો ફેરફાર એ વિશેષણો ઉપરથી માલમ પડે છે. વળી, ૩૦મા અધ્યાયમાં હિન્દુસ્તાનની ઘણીખરી મિશ્ર જ્ઞાતિઓ ગણાવવામાં આવી છે, ત્યારે ૧૬મા અધ્યાયમાં એ મિશ્ર જ્ઞાતિઓમાંથી થોડીએક વિષેજ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એવું સંભવિત જણાય છે કે ૩૦મો અધ્યાય લખાયો તે વખતે જે જ્ઞાતિઓ જાણીતી થઈ ચૂકી હતી તેમાની કેટલીક તો ૧૬મો અધ્યાય લખાયો તે વખતે બીલકુલ અસ્તિત્વમા આવીજ ન્હોતી.

આ સર્વ ઉપરથી, **शुक्ल यजुर्वेद**માં તવારીખના ચાર જુદા જુદા સમયનો ભેદ આપણે પાડી શકીએ એમ છે. મૂળ અઢાર અધ્યાય, તેમાં બીજા સાત પ્રથમ ઉમેરાયા હશે, કારણ કે એ બેઉ વિભાગ મન્ત્રના

સામાન્ય વિધિનેજ લગતા છે. એ વિધિની ઉત્ક્રાન્તિ થતી ગઈ તેને પરિણામે બીજા ચૌદ અધ્યાય ઉમેરાયા. એ અધ્યાયોમાં, અગાઉ જે વિધિઓ આવી ગયા હતા તેનાજ વિષે (૨૬–૨૯) અથવાતો તદ્દન નવા વિધિઓ વિષે (૩૦–૩૯) વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લો અધ્યાય લખાયલો તે વિધિઓના હદબહારના વિકાસને લીધે વિધિઓની વિરુદ્ધમાં જે સમયે પ્રત્યાઘાત થવા માંડેલો તે સમયેજ લખાયલો હોવો જોઈએ એમ એ અધ્યાયના સ્વરૂપ ઉપરથીજ માલમ પડે છે. એ અધ્યાયમાં યજ્ઞના મંત્રો આપવામાં આવ્યા નથી; પણ યજ્ઞવિધિઓ તરફ હદબહારનું લક્ષ અને એ તરફ કેવળ દુર્લક્ષ એ બેની વચ્ચેનો માર્ગ કાઢી આપવો એજ એ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ જણાય છે.

શુક્લ યજુર્વેદના મૂળ ભાગને પણ સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ મળ્યું તે **કૃષ્ણ યજુર્વેદ**ની સઘળી સંહિતાના કરતાં કંઇક મોડુંજ મળેલું હોવું જોઈએ એમ લાગે છે; કારણ કે **મંત્રોને સંહિતા**માં આપવામા આવ્યા હોય અને તેના અર્થની સમજુતી **બ્રાહ્મણ**ના જુદા ગ્રન્થમાં આપવામાં આવી હોય એવી રીતનો સુવ્યવસ્થિત વિષયવિભાગ જે ગ્રન્થમાં દીઠામાં આવે તે ગ્રન્થ મંત્રો અને મંત્રોની સમજુતી એ બેની જેમાં સારી રીતે ભેળસેળા કરી નાંખવામાં આવી હોય તે ગ્રન્થના જેટલો પ્રાચીન ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

યજુર્વેદની જુદી જુદી સંહિતાઓમાં જ્યાં આગળ પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞો વિષે તથા સોમયાગ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે અને જ્યાં આગળ અગ્નિની વેદિ કેવી રીતે બનાવવી જોઈએ તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યુ છે તે, એ બે વિભાગ સૌથી વધારે અગત્યના છે. **શુક્લ યજુર્વેદ**ના ૧થી ૧૦ સુધીના અધ્યાયમાં ઉપર જણાવેલા વિધિના પ્રથમ વિભાગ વિષેના મંત્રો આપેલા છે, અને ૧૧થી ૧૮ સુધીના અધ્યાયમાં દ્વિતીય વિભાગ વિષેના મંત્રો આપેલા છે. એ વિધિઓને લગતી સમજુતીઓ **શતપથબ્રાહ્મણ**ના ૧થી ૫ સુધીના અને ૬થી ૯ સુધીના કાણ્ડોમાં આપવામા આવી છે. આ મુખ્ય વિભાગના સમ્બન્ધમાં તો **કૃષ્ણ યજુર્વેદ**માં પણ મંત્રો અને તેની સમજુતીઓની ભેળસેળા કરાયલી જોવામાં આવતી નથી. **તૈત્તિરીય-સંહિતા**ના પ્રથમ કાણ્ડના પ્હેલા ચાર પ્રપાઠકમાં પૂર્ણિમા તથા અમા-

વાસ્યાના યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞને વખતે ભણવાના મંત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ આપવામાં આવ્યું નથી; અને ચોથા કાણ્ડમાં પણ અગ્નિની વેદિને લગતા વિધિ સમયે વાપરવાના મંત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ આપવામાં આવ્યું નથી. આ બેઉ કાણ્ડમાં, **वाजसनेयिसंहिता**ના એને મળતા આવતા વિભાગના ક્રમનેજ અનુસરવામાં આવ્યું છે, અને ખરેખર એ કાણ્ડ **वाजसनेयिसंहिता**ના એજ વિભાગનો જાણે બીજો પાઠ પૂરો પાડતા ન હોય તેવા સરખા છે. એથી ઉલટું, **तैत्तिरीयसंहिता**ની અંદરજ, પણ જુદે સ્થાને, એ વિષયોને લગતાં બે બ્રાહ્મણો આપવામાં આવ્યાં છે તે એકંદરે મંત્રોની ભેળભેળા થયા વગરનાં છે. પાંચમો કાણ્ડ તે અગ્નિવિધાનનું બ્રાહ્મણ છે, અને છઠ્ઠો કાણ્ડ તે સોમયાગનું બ્રાહ્મણ છે; પણ પૂર્ણિમાના અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞોને લગતી સમજુતીઓ એ સ્થળે બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી. એ સમજુતીઓ **तैत्तिरीयब्राह्मण**ના ત્રીજા કાણ્ડમાં આપવામાં આવેલી આપણે જોઈએ છિયે. **मैत्रायणीसंहिता**માં પણ આની સાથે મળતા આવતા વિષયોનો વિભાગ એવીજ રીતનો કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ કાણ્ડના પ્હેલા ત્રણ પ્રપાઠકમાં પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાના યજ્ઞો તથા સોમયાગને લગતા મંત્રોજ આપવામાં આવ્યા છે; અને દ્વિતીય કાણ્ડના દ્વિતીયાર્ધમાં, એટલે ૭થી તે ૧૩ સુધીના પ્રપાઠકમાં અગ્નિની વેદિને માટેનાજ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. આને લગતાં બ્રાહ્મણો ત્રીજા કાણ્ડના ક્રમશઃ છઠ્ઠા તથા પ્હેલા પ્રપાઠકથી શરૂ થાય છે. **कृष्ण यजुर्वेद**ના આ મૂળ ભાગોમાં જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં આગળજ મંત્ર અને બ્રાહ્મણને એકબીજાથી છૂટાં પાડવામાં નથી આવ્યાં. ત્યારે **कृष्ण** અને **शुक्ल** એ બેમાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે **कृष्ण यजुर्वेद**ના એકજ સંગ્રહમાં બ્રાહ્મણ અને મંત્ર એ બેઉ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, અને **शुक्ल यजुर्वेद**માં એમ કરવામાં આવ્યું નથી. મુખ્ય અને અગત્યના ભાગ તરફ જોતાં, **वाजसनेयिसंहिता** અને **शतपथब्राह्मण** એ બેના કરતાં જે મંત્રો અને બ્રાહ્મણોને છૂટાં અને વગર ભેળાયલાં રાખવામાં આવ્યાં છે તેનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ વધારે ગાઢો છે, તે પાસે પાસેના સમયમાં લખાયલાં છે ;અથવા તેની અંદરનું તત્વ એકબીજા સાથે વધારે મળતાપણું ધરાવે છે એવું અનુમાન કરવાને કોઈ પણ રીતનું કારણ નથી.

यजुर्वेद અને **सामवेद** એ બેમાં મળતાપણું એટલું છે, કે બેઉ સંગ્રહો યજ્ઞના વિધિઓ વખતે વાપરવાને માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. પણ **सामवेद**માં કર્મકાણ્ડના એકજ ભાગ વિષેના, સોમયાગ વિષેનાજ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે ત્યારે **यजुर्वेद**માંથી યજ્ઞના સઘળા વિધિઓ માટેના મંત્રો મળી આવે છે. **सामवेद**ની પેઠે **यजुर्वेद** પણ **ऋग्वेद**ની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે; પણ **सामवेद**ના મંત્રો લગભગ બધાજ **ऋग्वेद**માંથી લેવાયલા છે ત્યારે **यजुर्वेद**ની અંદરના ઘણા મંત્રો પણ **ऋग्वेद**માંથીજ લેવાયલા હોવા છતાં મ્હોટે ભાગે એ એક સ્વતંત્ર રચના છે. ઉદાહરણ તરીકે, **वाजसनेयिसंहिता**માં એકચતુર્થાંશ કરતાં સ્હેજસાજ વધારે એટલો ભાગજ **ऋग्वेद**માંથી લેવાયલો છે. એ સંહિતાનો અડધો ભાગ ઋચાઓનો છે, તેમાંની ઘણીખરી (૭૦૦ ઉપરાંતની) ઋચાઓ **ऋग्वेद**માં પણ દીઠામાં આવે છે; બાકીનો અડધો ભાગ ગદ્યમાં રચાયલા મંત્રો (**यजुस्**)નો બનેલો છે. એ પાછલો ભાગ, અને જે મંત્રો **ऋग्वेद**માંથી નથી લેવાયા તે મંત્રો એટલું **यजुर्वेद**ના રચનારાઓની સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે ગણાવાને યોગ્ય છે. ખરેખર, તદ્દન નવા વિધિઓની ઉત્ક્રાન્તિ અને કર્મકાંડનો થઈ ગયલો અદ્ભુત વિસ્તાર એ એને લીધેજ એટલી પણ નવીન રચના થવા પામી. એ નવી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સ્હેજસાજ પણ ચાલી શકે એવા મંત્રો **ऋग्वेद**માંથી મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડયું તેને લીધેજ નવા મંત્રો રચાયા.

यजुर्वेदના મંત્રવિભાગની ભાષા ઉપરથી એ વિભાગ **ऋग्वेद** કરતાં કંઇક મોડો લખાયો હોવો જોઈએ એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થયા વગર જોક રહેતી નથી, તોપણ એકંદરે વિચાર કરતાં એ ભાષા **ऋग्वेद**ની ભાષાને મળતી આવતી હોય એવું આપણને લાગે છે, અને પાછલી સંસ્કૃત સમયની ભાષા અને આ ભાષા એ બેની વચ્ચે લાંબા સમયનો અંતર હોવો જોઈએ એવું પણ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

હવે દંતકથાઓ તરફ આપણે વળીએ તો એ દષ્ટિથી જોતાં **यजुर्वेद**નો ધર્મ અને **ऋग्वेद**નો ધર્મ એ બેમાં ઝાઝો ફેર આપણા જોવામાં આવતો નથી; કારણ કે બેઉ વેદોનું દેવતામંડળ હજી એકજ છે. પણ વધારે વિગતમાં ઉતરીએ તો કેટલાક અગત્યના ફેરફારો પણ

આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ ઋગ્વેદનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં સૂક્તોદ્વારા ઝાંખું ઝાંખું આપણા જોવામાં આવતું હતું, પણ આ વેદમાં મુખ્ય દેવ તરીકે પ્રજાપતિ એ વધારે ને વધારે આગળ પડતો આપણા જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદના રુદ્ર દેવતા તે હવે આપણને શિવ તરીકે દર્શન દે છે, અને અનેક વાર એના સમ્બન્ધમાં શિવ એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. પાછલા સમયમાં જે વિશેષણો શિવનેજ લગાડવામાં આવતાં, શંકર, મહાદેવ વગેરે, તેજ અહીં પણ વાપરવામાં આવેલાં આપણે જોઈએ છિયે. વિષ્ણુની પદવી ઋગ્વેદના સમયમાં હતી તેના કરતાં હવે કંઇક ચઢિયાતી થયલી જોવામાં આવે છે. એના સમ્બન્ધમાં એક નવું લક્ષણ આપણે એ જોઈએ છિયે કે વારંવાર યજ્ઞની સાથે એની એકતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. દૈત્યોને માટે હવે હમેશાં અસુર એ શબ્દજ વપરાય છે, અને સાધુવૃત્તિવાળા દેવતાઓની સાથે લડાઈ કરનારાં દુષ્ટ પ્રાણીઓ તરીકે તેઓ વારવાર જોવામાં આવે છે. યજુર્વેદની દંતકથાઓમાં દેવદાનવની લડાઈ વિષે ઘણે ઠેકાણે કથન કરવામાં આવેલું જણાય છે. સ્ત્રીસૌન્દર્યની સઘળી મોહક સામગ્રીથી સંપન્ન થયલી અપ્સરાઓ વેદ પછીની દંતકથાઓમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લે છે, પણ ઋગ્વેદમાં તો ક્વચિતજ તેઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. યજુર્વેદમાં એ અપ્સરાઓને કંઇક આગળ પડવા માંડેલી આપણે જોઈએ છિયે, અને એમાંની ઘણીઓને તો સ્વતંત્ર નામો પણ મળી ચૂક્યાં છે એવું પણ આપણા જોવામાં આવે છે.

વળી કેટલાક ધાર્મિક વિચારોમાં ફેરફાર થયો છે અને નવા વિધિઓ દાખલ થયા છે. ઉદાહરણ તરીકે, ब्रह्म એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં કેવળ "ભક્તિ" એ અર્થમાંજ વપરાયો છે, પણ હવે એનો અર્થ "પ્રાર્થના અને પવિત્રતાનું ખરૂં તત્ત્વ" એવો થાય છે, અને એવી રીતે ઉપનિષદોના ઈશ્વરના અર્થ તરફ એ શબ્દની ગતિ થતી આપણા જોવામાં આવે છે. વળી નાગપૂજા, જે ઋગ્વેદમાં બીલકુલ જોવામાં આવતી ન્હોતી, તે હવે હિન્દુસ્તાનના ધર્મના એક તત્ત્વ તરીકે દાખલ થયલી આપણા જોવામાં આવે છે. પણ યજુર્વેદની રચના ઉપર નવાજ સમયની જે ચોક્કસ છાપ પડી છે તે એમાં પૂજાનો જે જુદો પ્રકાર જોવામાં આવે છે તેને લીધે છે. વિશેષ પ્રાચીન ધર્મમાં દેવતાઓ અને

યજ્ઞ એ બેની વચ્ચેનો જે સમ્બન્ધ હતો તે હવે ઉલટાઈ ગયેલો જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદના સમયમાં દેવતાઓ એજ ભક્તિનો વિષય ગણાતા હતા, કારણ કે માનવ-લોકોને સુખની સામગ્રીઓ પૂરી પાડવાની શક્તિ તેઓમાંજ છે એવું માનવામાં આવતું હતું અને યજ્ઞ તો માત્ર દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાના એક સાધન તરીકેજ ઉપયોગનો હતો. એથી ઉલટું, યજુર્વેદમાં યજ્ઞ તેજ સઘળા વિચારો અને સઘળી ઇચ્છાઓનું મુખ્ય બિન્દુ થઈ પડ્યો છે, અને એ યજ્ઞનો વિધિ સર્વાંગે પરિપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવે તેજ સૌથી વધારે અગત્યનું છે એવું માનવામાં આવ્યું છે. એ યજ્ઞનું સામર્થ્ય હવે એટલું બધું ગણવામાં આવ્યું છે કે દેવતાઓ એ વડે પ્રસન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ યજ્ઞ કરાવનાર વિપ્રની ઇચ્છાનુસાર ચાલવાની તેઓને ફરજ પડે છે એવી માન્યતા સાધારણ થઈ ગઈ છે. ખરેખર, બ્રાહ્મણ લોકો યજ્ઞ વડે દેવતાઓને પણ પોતાના તાબામાં રાખે છે એવું આપણે એ સમયની સ્થિતિ વિષે કહીશું તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં.

યજુર્વેદના ધર્મને 'યન્ત્રતુલ્ય એકસરખી ગતિથી ચાલ્યા જનારા પુરોહિતોના કર્મ' તરીકે આપણે વર્ણવી શકીશું. એ ધર્મ પ્રમાણે વિપ્રોનું ટોળું એકઠું થઈને બાહ્ય વિધિઓની એક વિસ્તૃત અને ગુંચવણભરી ઘટના અનુસાર પોતાનાં કર્મ કર્યાં જાય છે. વિધિઓમાં ગૂઢ અર્થનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, અને એની ઝીણામાં ઝીણી વિગતને પણ અત્યંત અગત્યની ગણવામાં આવી હોય છે. નિરંતર ચાલ્યાંજ કરે એવા યજ્ઞો અને વિધિઓના ગુંગળાવી નાંખે એવા વાતાવરણમાં ઋગ્વેદના ખરા ધર્મનું સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું ન હોય તો તેમાં કંઈ પણ અસ્વાભાવિક નથી. દેવતાઓના સામર્થ્ય અને દેવતાઓની સાધુવૃત્તિ તરફનો પૂજ્યભાવ, પોતાના પશ્ચાત્તાપ; એમાંનું કઈ પણ આ સ્થળે આપણા જોવામાં આવતું નથી, પણ દરેક પ્રાર્થના કોઈ ચોક્કસ વિધિની સાથે જોડી દેવાયલી હોય છે અને કેવળ ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિ એજ એ દરેક પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ હોય છે. આ સ્થિતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે યજુર્વેદના મંત્રોમાં તેનો તેજ વિચાર શુષ્ક રીતે ફરી ફરીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, અને અડધાંજ સમજી શકાય એવા અથવા બીલકુલજ ન સમજી શકાય એવા ઉદ્‌ગારો એમાં ઉભરાય છે. તેમાં ॐ એ શબ્દનો પ્રયોગ તો વારવાર થયો છે. મૈત્રાયણીસંહિતાનો નીચલો ઉતારો આ શૈલીનું એક સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે:—

निघायो वा निघायो वा ॐ वा ॐ वा ॐ वा ई ऐ ॐ स्वर्णज्योतिः ॥

આ વાક્યમાં, જેનો તરજુમો થઈ શકે એવો શબ્દ એકજ છેઃ **स्वर्णज्योतिः**, "સુવર્ણના જેવો પ્રકાશઃ"

આ પ્રમાણે હોવાથી, જેઓ બ્રાહ્મણ જાતના ન હોય તેઓને ધર્મવિધિઓ વધારે ને વધારે ગહન અને ન સમજી શકાય એવા લાગ્યા વિના રહે નહીં એ તો ખુલ્લુંજ છે. યજ્ઞ વખતે વપરાતા મંત્રોમાં પણ પ્રકૃતિને, એટલુંજ નહીં પણ પ્રકૃતિથી પર એવાં દિવ્ય સત્વોને પોતાના તાબામાં રાખવાની શક્તિ રહેલી છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક મંત્રો વિજયની પ્રાપ્તિને માટે વાપરવાના છે; એ મંત્રો વડે કરીને ઇન્દ્રે પોતાના વિરોધી દૈત્યોને અનેકવાર હરાવ્યા હતા એવું કહેવામાં આવ્યું છે. વળી એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમુક હવિ તૈયાર કરતી વખતે વરસાદ માટેનો મંત્ર જો વિપ્ર તરફથી બોલવામાં આવે તો તરત વરસાદ આવ્યા વગર રહે નહીં. આ કારણથી અમુક વસ્તુ જોરજુલમથી પ્રાપ્ત કરાવી શકે એવી એક જાતની જાદુઈ શક્તિ મંત્રોમાં રહેલી છે એવું માનવામાં આવતું. પાછલા સમયમાં, બ્રાહ્મણ લોકોમાં તપ અને વૈરાગ્યનો પ્રભાવ અને બૌદ્ધ લોકોમાં પવિત્રતાનો પ્રભાવ પણ એવોજ જાદુઈ ગણાવા લાગ્યો હતો. યજુર્વેદના જે મંત્રો છે તે સાધારણ રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થનાના નથી, પણ અમુક વિધિઓ કર્યાનું અને અમુક મંત્રો ભણ્યાનું ફળ શું મળે તે વિષેનાંજ કથનો પ્રધાનપણે એ મંત્રોમાં કરવામાં આવ્યાં છે. સાથે સાથે કરવાના વિધિ ઉપરાંત, સઘળાં ઐહિક સુખની તેમજ પશુઓ, જમીન વગેરે ખાસ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને માટે જરૂરની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સામગ્રી એ મંત્રો વડે પૂરી પાડવામાં આવી છે. સઘળા જરૂરના વિધિઓ શુદ્ધ રીતે કરાવી શકે એવા બ્રાહ્મણ વગર તો ચાલેજ નહીં એ કંઈ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. જે કામનાઓ ફળીભૂત કરવાને માટે અમુક વિધિઓ કરવાના છે તેમાંની કેટલીક કામનાઓ તો તદ્દન બાલિશતાભરેલી અને અર્થહીન છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક વિધિઓ વર્ષની પ્રાપ્તિને માટે કરવાના છે. ચંદ્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટેના મંત્રો આપ્યા હોત તો તેની અગત્યના આ મંત્રો કરતાં ઓછી ગણાત નહીં. બેઉની બાલિશતા અને નિરુપયોગિતા એકસરખી છે.

યજ્ઞનો વિધિ વધારે ને વધારે વિસ્તાર પામતો ગયો તેનીજ સાથે જ્ઞાતિબંધારણ પણ વધારે ખીલતું ગયું અને તેને વધારે ને વધારે મજબૂતી મળતી ગઈ. એ બંધારણને પરિણામે સામાજિક બાબતોમાં તેમજ ધાર્મિક બાબતોમાં બ્રાહ્મણોએ સૌથી શ્રેષ્ઠ પદવી પ્રાપ્ત કીધી અને એજ બંધારણને પરિણામે ૨૫૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ વહી ગયાં છતાં આખું હિન્દુસ્તાન એક પ્રકારની બેડીમાં હજી સુધી એવું ને એવું જકડાઈ રહ્યું છે. હિન્દુસ્તાનના સમાજના મુખ્ય વિભાગ તરીકે ચાર વર્ણો ચોક્કસ ઝામી ગયા હતા એવું આપણને **યજુર્વેદ** ઉપરથી માલમ પડે છે, એટલું જ નહીં પણ પાછલા સમયમાં જાણીતી થયલી ઘણીખરી મિશ્ર-જ્ઞાતિઓ એ સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એવું **વાજસનેયિ-સંહિતા**ના એક પાછળથી લખાયલા કાણ્ડ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ વખતે હિન્દુસ્તાનના લોકોની સામાજિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિનું સ્વરૂપ **ઋગ્વેદ**ના સમય કરતાં તદ્દન જુદુંજ હતું.

ઋગ્વેદ, **સામવેદ** અને **યજુર્વેદ** એ ત્રણનેજ પ્રથમ પવિત્ર ગ્રન્થ તરીકે ગણવામાં આવતા હતા; કારણ કે એ વેદોજ યજ્ઞના વિધિઓની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા હતા.§ છેલ્લા કાણ્ડ સિવાય **અથર્વવેદ**નો બાકીનો ભાગ યજ્ઞવિધિની સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતો નથી. માત્ર છેલ્લો કાણ્ડ યજ્ઞવિધિને લગતો છે, અને એ કાણ્ડ પણ અથર્વવેદને યજ્ઞવિધિની સાથે જોડવાના હેતુથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો એવું આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એ વેદના મંત્રો જન્મ, લગ્ન, મરણ આદિ સાંસારિક પ્રસંગો ઉપર અથવા રાજ્યાભિષેક જેવા રાજકીય પ્રસંગ ઉપર વાપરવાના છે. એમાંના ઘણાખરા વિધિઓ વિષે ગૃહ્યસૂત્રોમાં

§ અથર્વવેદને પ્હેલાં વેદ તરીકે ન્હોતો ગણવામાં આવતો તેનું કારણ શું એ વિષે વિદ્વાનોમાં એક વખતે ઘણો મતભેદ હતો. કેટલાક કહેતા કે એ વેદમાં જે મંત્રો આપ્યા છે તેને યજ્ઞની સાથે સમ્બન્ધ નથી તેથી એની વેદ તરીકે ગણના કરવામાં આવી ન્હોતી; અને કેટલાક કહેતા કે એ વેદ મોટો રચાયલો તેથી એને વેદ તરીકે ગણવામાં આવ્યો ન્હોતો. આ પાછલો મત પ્રો. મેકડોનલ કંઇક ખોટો માને છે તેનું કારણ એ છે કે જોકે અથર્વવેદનો મ્હોટો ભાગ પાછળથી રચાયો હતો તોપણ એના કેટલાક મંત્રો અત્યન્ત પ્રાચીન સમયમાં-છેક ઈંડો-યુરોપીયન સમયમાં-પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એવું વિદ્વાનોને હવે ચોક્કસ માલમ પડ્યું છે.

વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ વેદ તરફ સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં એવું જણાય છે કે વિવિધ પ્રકારના મંતરજંતરના સંગ્રહ સિવાય બીજું કંઈ પણ એ વેદમાં નથી. એ વેદમાંથી જે ખાસ જ્ઞાન મળે છે તે જાદુને લગતું છે. વ્યાધિઓ, હિંસક પ્રાણીઓ, રાક્ષસો, ભૂતપિશાચો, શત્રુઓ; બ્રાહ્મણોને દુઃખ દેનારાઓ એ સર્વનું મૂળ નાબુદ થાય એ અથર્વવેદમાંના ઘણાખરા મંત્રોનો હેતુ છે. પણ તેનીજ સાથે કુટુમ્બમાં અને ગામમાં સુલેહ-શાન્તિ જળવાય, શત્રુઓની શત્રુતા શમી જાય, લાંબું આયુષ્ય, આરોગ્ય, અને સુખસંપત્તિ મળે, પ્રવાસથી નિર્વિઘ્ને પાછા ફરાય, જુગારમાં લાભ થાય એવા એવા શુભ મંત્રો પણ અથર્વવેદમાં આપવામાં આવ્યા છે. એવી રીતે અથર્વવેદના મંત્રો બે પ્રકારના છેઃ કેટલાક શુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે છે, અને કેટલાક શત્રુઓ ઉપર દુઃખ આવી પડે તેને માટે છે.

અથર્વવેદના મુખ્ય મંત્રો તરફ જોતાં એવું માલમ પડે છે કે ઋગ્વેદના કરતાં જાતજાતના વહેમનું તત્ત્વ એ વેદમાં વધારે છે: કારણ કે વિપ્રવર્ગના વધારે ઉંચા અને વધારે કેળવાયલા ધર્મવિચારો એ વેદમાં જોવામાં આવતા નથી, પણ સામાન્ય જનસમૂહમાં સાધારણ રીતે આસુરી સત્ત્વોના વિશેષ પ્રાથમિક વિચારો જોવામાં આવે છે તેને અનુકૂળ થઈ પડે એવા સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય જંતરમંતરોનો સંગ્રહ એ વેદમાં આપવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક સમયના પ્હેલાંના વિચારો એ વેદમાં પ્રકટ થયલા આપણને જણાય છે. એમાંના થોડાક મંત્રો તો છેક ઇંડો-યુરોપીયન સમયથી ઉતરી આવ્યા હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે; કારણ કે એડલબર્ટ કુને બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે શારીરિક વ્યાધિઓને મટાડવાના કેટલાક મંત્રો અથર્વવેદમાં આપ્યા છે તેનો ઉદ્દેશ અને તેની વિગત, એટલુંજ નહીં પણ કંઇક અંશે તેનું સ્વરૂપ પણ કેટલાક પ્રાચીન સમયના જર્મન, લેટિન, અને રશિયન મંત્રોને મળતું આવે છે. પણ દેવતાઓ વિષેના વધારે ઉંચા ધાર્મિક વિચારો તરફ આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો ઋગ્વેદના કરતાં અથર્વવેદ વધારે મોડા અને વધારે સુધરેલા સમયમાં લખાયલો હોવો જોઇએ એવું આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ખરેખર, ઇશ્વરસમ્બન્ધી જ્ઞાન એ વેદમાંથી બીજી કોઈ પણ સંહિતાના કરતાં વધારે મળી આવે છે. સુધારાના ઇતિહાસને માટે તો એ વેદ એકંદરે ઋગ્વેદના કરતાં પણ વધારે રસ ઉત્પન્ન કરે અને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે.

એ જુદી જુદી શાખાઓના પાઠમાં **अथर्ववेद** સચવાઈ રહ્યો છે. પણ **पिप्पलाद**નો જે પાઠ છે તે 'ભર્જ' નામના ઝાડની છાલના બનાવેલા એકજ હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાં જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થ જૂનો છે પણ તે અશુદ્ધ છે, અને તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે સ્વરનાં ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યાં નથી. એ ગ્રન્થ પ્રોફેસર બુલરને કાસ્મીરમાંથી મળી આવ્યો હતો, અને "Der Atharvaveda in Kaschmir" (૧૮૭૫) એ નામના એક નિબંધમાં પ્રોફેસર રૉથે એનું વર્ણન આપ્યું હતું. મૂળ ગ્રન્થના પ્રતિબિમ્બ તરીકે પ્રોફેસર બ્લૂમફીલ્ડ તરફથી પ્રસિદ્ધિ પામતાં એ ગ્રન્થ વિદ્વાનોને થોડા વખતમાં સુલભ થશે એવો પાકો સંભવ છે.§ **अथर्ववेद**ના એક **परिशिष्ट**માં "પિપ્પલાદમંત્રો" વિષે લખ્યું છે તે આજ ગ્રન્થને વિષે લખ્યું છે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

રૉથ અને વ્હિટની તરફથી જે છાપેલો ગ્રન્થ ૧૮૫૬માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે તે આપણને **शौनक** શાખાનો પાઠ પૂરો પાડે છે. **अथर्ववेद** ઉપરનું સાયણનું ભાષ્ય * લગભગ આખું હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયું છે. એ ભાષ્યમાં ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરે એવું એ છે કે એ વેદની છાપેલી આવૃત્તિમાં આપ્યા છે તેનાથી જુદા અનેક પાઠો એ ભાષ્યમાંથી આપણને મળી આવે છે.

આ સંહિતાના વીશ કાણ્ડ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં ૭૩૦ સૂક્તો અને આશરે ૬૦૦૦ મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. એમાંના આશરે ૧૨૦૦ મંત્રો **ऋग्वेद**માંથી લેવાયલા છે. ઘણાખરા મંત્રો દશમા, પ્હેલા, અને આઠમા મંડળમાંથી લેવાયલા છે. વીશમા કાણ્ડના ૧૪૩ સૂક્ત છે તેમાંનાં બાર સિવાય બાકીનાં બધાં સૂક્તો **ऋग्वेद**ના પ્રચલિત ગ્રન્થમાંથી કંઈ પણ ફેરફાર વિના ઉપાડી લેવામાં આવ્યાં છે. બીજા કાણ્ડોમાં **ऋग्वेद**ના જે મંત્રો મૂકવામાં આવ્યા છે તેના પાઠમાં કેટલાક ફેરફાર કરાયલા જોવામાં આવે છે, પણ બીજી સંહિતામાં જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ એ ફેરફાર વાળા પાઠો **ऋग्वेद**ના પાઠ કરતાં ઉતરતાજ લાગે છે. **यजुर्वेद**ની પેઠે **अथर्ववेद**નો પણ કેટલોક ભાગ (આશરે છઠ્ઠો ભાગ) ગદ્યમાં લખાયલો છે. પદ્યારા કરતાં વધારે સૂક્તો, ૧૫મા

§ પ્રો. મૅકડાનલે આ પ્રમાણે લખ્યું ત્યાર પછી એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યો છે.

* એ ભાષ્ય સાયણનુંજ રચેલું છે કે કેમ તે વિષે કેટલાક વિદ્વાનોને શક છે.

અને ૧૬મા કાણ્ડનાં બધાં, અને બીજા કાણ્ડમાંનાં છૂટાં છૂટાં ત્રીશેક સૂક્તો કોઈ પણ પ્રકારની છંદરચના વગરનાં છે. બીજાં સો ઉપરાંત સૂક્તોના પણ થોડાક ભાગ અથવા એક્કેક મંત્રો એજ પ્રમાણે છંદરચના વગરનાં છે.

અગાઉ, અથર્વવેદ પ્હેલા ૧૩ કાણ્ડનોજ બનેલો હતો એમ એનાં સૂક્તોનો અનુક્રમ અને એનો વિષય એ બેઉ ઉપરથી માલમ પડે છે. ૧ થી ૭ સુધીના કાણ્ડમાં, મંત્રોની સંખ્યા પ્રમાણે સૂક્તોને જુદે જુદે સ્થાને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. પ્હેલા કાણ્ડનાં સૂક્તો લગભગ ચાર મંત્રોનાં છે, બીજા કાણ્ડનાં સૂક્તો પાંચ મંત્રોનાં છે, ત્રીજા કાણ્ડનાં સૂક્તો ૭ મંત્રોનાં છે, ચોથા કાણ્ડનાં સૂક્તો સાત મંત્રોનાં છે; પાંચમા કાણ્ડનાં સૂક્તોમાં મંત્રોની સંખ્યા ૮થી ૧૮ સુધીની છે; છઠ્ઠા કાણ્ડનાં સૂક્તો ત્રણ મંત્રોનાં છે; અને સાતમા કાણ્ડનાં સૂક્તોનો લગભગ અડધો ભાગ એક્કેકજ મંત્રનો છે. આઠથી તેર સુધીના કાણ્ડમાં વધારે લાંબા મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. આ તેર કાણ્ડમાં જુદા જુદા વિષયો એક બીજા સાથે ગમે તેમ ભેળસેળ થઈ ગયલા જોવામાં આવે છે.

એથી ઉલટું, ૧૪થી ૧૮ સુધીના કાણ્ડ સરખા વિષયો તરફ લક્ષ આપીને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. ૧૪મા કાણ્ડમાં વિવાહવિધિને લગતા મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાંથી લીધેલા છે. ૧૫મા કાણ્ડમાં બ્રાત્યના નામથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને ૧૬મા તથા ૧૭મા કાણ્ડમાં કેટલાક જંતરમંતર આપવામાં આવ્યા છે. વળી ૧૫મો કાણ્ડ આખો અને ૧૬મો કાણ્ડ લગભગ આખો બ્રાહ્મણોના જેવી ગદ્ય શૈલીમાં લખાયલા છે. ૧૬મો અને ૧૭મો કાણ્ડ એ બેઉ ઘણા ટૂંકા છે. એમાંથી ૧૬મા કાણ્ડમાં નવ સૂક્તો આપેલાં છે, તે બધાં મળીને છાપેલાં ચાર પૃષ્ઠ જેટલી જગા રોકે છે. ૧૭મો કાણ્ડ એકજ સૂક્તનો છે તે એ પૃષ્ઠ કરતાં લગાર વધારે જગા રોકે છે. ૧૮મો કાણ્ડ મૃતક્રિયા અને પિતૃઓને લગતો છે. ૧૪મા કાણ્ડની પેઠે એના ઘણુંખરા મંત્રો ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાંથી લેવાયલા છે. આ કારણથી એ બેઉ અધ્યાયના મંત્રો સાધારણ રીતે અથર્વવેદના મંત્રો જેવી રીતના હોય છે તેના કરતાં જુદી રીતના છે.

છેલ્લા બે કાણ્ડ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા છે એ તો ઉઘાડું જણાઈ આવે છે. ૧૯મા કાણ્ડમાં પરિશિષ્ટ મંત્રો એકઠા કરવામાં આવેલા છે, અને એ કાણ્ડના કેટલાક પાઠ બરાબર નથી. ૨૦મા કાણ્ડમાં (એક ન્હાના સરખા અપવાદ સિવાય) ઇન્દ્રનેજ લગતાં સૂક્તો આખાં આપવામાં આવ્યાં છે. એ સૂક્તો **ऋग्वेद**માંથીજ કંઈ પણ ફેરફાર વગર લઈને આ સ્થળે મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ કાણ્ડના પાઠ **ऋग्वेद**ની સાથે પૂરેપૂરા મળતા આવે છે, અને બીજા મૂળ કાણ્ડના પાઠ ઘણે ઠેકાણે **ऋग्वेद**થી જુદા પડે છે એ એકજ વાત ઉપરથી એ કાણ્ડ **અથર્વવેદ**ની **સંહિતા**માં મોડો દાખલ થયો હોવો જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે. પણ એ કાણ્ડના મોડાપણા વિષે એથી પણ વધારે સચોટ સાબીતી આપણને મળી શકે છે. **अथर्ववेद**ના બીજા કાણ્ડ કરતાં આ કાણ્ડનો વિષયજ તદ્દન જુદા પ્રકારનો–સોમયાગનો છે. ત્રણ પ્રાચીન વેદના જાણીતા યજ્ઞવિધિની સાથે જોડાવાથી **अथर्वसंहिता**ને ચોથા વેદ તરીકેની પદવી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથીજ **अथर्वसंहिता**માં એ કાણ્ડ ઉમેરવામાં આવ્યો હતો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. વળી આ કાણ્ડ તેમજ ૧૯મા કાણ્ડ વિષે **अथर्ववेद**ના **प्रातिशाख्य**માં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી તે પરથી જણાય છે કે એ **प्रातिशाख्य** રચાયું ત્યાર પછી **अथर्ववेद**ની **संहिता**માં એ બે કાણ્ડ ઉમેરવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ. એ ગદ્યમાં રચાયલા મંત્રો (૪૮ અને ૪૯) સિવાય વીશમા કાણ્ડમાં નવાં સૂક્તો એકલાં "**कुन्ताप**" એ નામથી જે ઓળખાય છે તેજ છે (૧૨૭-૧૩૬). **ऋग्वेद**ની દાનસ્તુતિઓ, જે શૂરવીર-લડવૈયાઓ અને વીર નરોની પ્રશંસા કરનારાં મહાકાવ્યોની આરંભદશા સૂચવે છે, તેની સાથે આ(**कुन्ताप**નાં) સૂક્તો ઘણું મળતાપણું ધરાવે છે.

शतपथब्राह्मणના છેલ્લા અધ્યાય (૧૧,૧૩,૧૪), **तैत्तिरीयब्राह्मण**, અને **छान्दोग्य उपनिषद्**માં **अथर्वसंहिता** વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી, **अथर्वसंहिता** એ નામનો કોઈ પણ રીતનો સંગ્રહ એ ગ્રન્થો જે વખતે રચાયા તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. **पतंजलि**ના **महाभाष्य**માં **अथर्ववेद**ની પદવી એવી ચોક્કસ સ્થાપિત થયલી જોવામાં આવે છે કે વેદોમાં મુખ્ય સ્થાને **अथर्ववेद**ને મૂકવામાં આવ્યો છે અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ સઘળા વેદોના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ એને એકલાને ગણવામાં આવ્યો છે.

આ વેદનું જૂનામાં જૂનું નામ "अथर्वाङ्गिरसः" એ છે. અથર્વવેદની સંહિતામાં એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે, અને હસ્તલિખિત ગ્રન્થોના પ્રારંભમાં પણ એજ નામ જોવામાં આવે છે. ઋષિઓનાં બે પ્રાચીન કુટુમ્બોનાં નામ ઉપરથી એ વેદનું એવું નામ પડયું છે. અથર્વ અને અંગિરસ એ બે શબ્દો મળીને "अथर्वाङ्गिरसः" એવો સમાસ થયો છે. પ્રોફેસર બ્લૂમફીલ્ડના અભિપ્રાય પ્રમાણે આમાંના પ્હેલા શબ્દનો અર્થ "શુભ મંત્રો" એવો થાય છે, અને બીજા શબ્દનો અર્થ "ભૂતપ્રેતના મંત્રો" એવો થાય છે. આવી રીતે, अथर्वन् એ શબ્દ અને એના ઉપરથી નીકળેલા બીજા શબ્દોથી ચતુર્થ વેદના કલ્યાણકારી વિભાગનુજ સૂચન થાય છે તોપણ ધીરે ધીરે એ શબ્દ આખા ચતુર્થ વેદને માટે વપરાતો થઈ ગયો. આ અર્થમાં "अथर्वाण" એ બહુવચનનો શબ્દ બ્રાહ્મણોમાં અનેક વખતે વપરાયલો જોવામાં આવે છે, પણ એકવચનમાં એ શબ્દ સૌથી પ્હેલો એક ઉપનિષદ્‌માં વપરાયો હોય એવું જણાય છે. आथर्वण એ વિશેષણ अथर्ववेदમાંજ (૧૯મા કાણ્ડમાં) "અથર્વવેદનાં સૂક્તો" એ અર્થમાં નાન્યતરજાતિના બહુવચનના શબ્દ તરીકે પ્રથમ વપરાયલું જોવામાં આવે છે. अथर्ववेद એ નામ પ્હેલું सूत्रोમાં દીઠામાં આવે છે, અને ऋग्वेद અને બીજી સંહિતાઓનાં નામ જે વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેજ અરસામાં આ નામ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એવું જણાય છે. એ સિવાય अथर्ववेदનાં બે બીજાં નામ પણ છે. તે એ વેદને લગતા કર્મકાંડના ગ્રન્થોમાંજ વાપરવામાં આવ્યાં છે. એમાંનું એક નામ "भृग्वङ्गिरसः" એવું છે, તેમાં भृगु એ નામના અગ્નિપૂજકોના કુટુમ્બનું નામ અથર્વોના નામને ઠેકાણે વાપરવામાં આવ્યું છે. બીજું નામ "ब्रह्मवेद" છે, તે અથર્વને લગતા સાહિત્યની બહારના પ્રદેશમાં એકજ વાર વપરાયલું જોવામાં આવે છે, અને તે ऋग्वेदના એક શ્રૌતસૂત્રમાં વપરાયલું છે.

अथर्ववेदની અંદરનાં સૂક્તોના સામાન્ય સ્વરૂપને લીધે એ વેદને પવિત્ર ગ્રન્થ તરીકેની પદવી મળી ત્યાર પ્હેલાં ઘણો વખત ગયો. ऋग्वेदના મોડામાં મોડા સમયમાં પણ अथर्ववेदના જંતરમંતરને સાહિત્યના ગ્રન્થ તરીકેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ રીતસરનું પ્રાપ્ત થયું હતું એવું દર્શાવનારાં કોઈ પણ પ્રમાણ મળી આવતાં નથી; કારણ કે पुरुषसूक्तમાં ऋक्, साम, અને यजुस् એ ત્રણ વેદો ગણાવ્યા છે, પણ अथर्ववेदના મંત્રો

વિષે એ સૂક્તમાં કંઈ પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી.‡ તોપણ **ઋગ્વેદ** જોકે મ્હોટે ભાગે યજ્ઞના સમ્બન્ધમાં કરવામાં આવેલી દેવતાઓની પ્રાર્થનાઓથી ભરેલો છે છતાં હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયના રીતરિવાજોની સાથે જાદુની માન્યતાનું જે તત્ત્વ મળેલું હતું તે દર્શાવનારાં સૂક્તો **ઋગ્વેદ**માંથી મળી આવે છે. **યજુર્વેદ**ની સંહિતાઓમાં **અથર્વવેદ**ના મંત્રોનો એક જુદોજ વર્ગ ગણીને તેનાં વિષે જો કોઈ પણ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે **તૈત્તિરીયસંહિતા**માં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં આગળ એક ઠેકાણે **ऋक्, साम,** અને **यजुस्** એ ત્રણનાંજ નામ દેવામાં આવ્યાં છે, પણ બીજે ઠેકાણે એ ત્રણની સાથે **अङ्गिरसः** એ નામથી **अथर्ववेद** વિષે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. તોપણ **યજુર્વેદ**ના મંત્રો ઉપર **અથર્વવેદ**ના જેવા સંસ્કાર પડેલા ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, અને કેટલીક વાર તો તેના શબ્દપ્રયોગ પણ **અથર્વવેદ**ને મળતા આવે એવા હોય છે. ખરેખર, જાદુની બાબતમાં એક તરફ **ઋગ્વેદ** અને **યજુર્વેદ** અને બીજી તરફ **અથર્વવેદ** એ બેમાં ફેર એટલોજ છે કે **અથર્વવેદ**માં જાદુના પ્રયોગ વિષે વધારે કથન કરવામાં આવ્યું છે અને એમાં જાદુનું તત્ત્વ વધારે આગળ પડતું છે.

અથર્વવેદની અંદરજ વેદસાહિત્ય તરીકેના એના સ્વરૂપ વિષે **अथर्वाङ्गिरसः** એ નામથી સ્પષ્ટ રીતે એકજ વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એક વખત (**भेषजा** અથવા "શુભ મંત્રો" એ નામથી) આડકતરી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. એ એજ ઠેકાણે બીજા ત્રણ વેદોની

‡ એક વિદ્વાનનું માનવું એવું છે કેઃ—

" तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छंदांसि जज्ञिरे तस्मा-
द्यजुस्तस्मादजायत ॥ "

એ મંત્રમાં 'छंदांसि' શબ્દ છે તે "અથર્વવેદ"ને માટે વપરાયલો છે પણ સાયણાચાર્યે તો "छंदांसि गायत्र्यादीनि" એ પ્રમાણેજ કહ્યું છે, અને એ અર્થજ સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે તે જો આપણે કબૂલ રાખીએ તો તો "पुरुषसूक्त" જેવા મોડા રચાયલા સૂક્તમાં પણ 'અથર્વવેદ' એને વેદ તરીકે ગણવામાં નથી આવ્યો એમજ આપણે કહેવું પડશે.

સાથે એના વિષે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તે સિવાય અનેક ઠેકાણે એકલા ત્રણ વેદો વિષેજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી **અથર્વવેદ**ના જાણનારાઓ અને વિશેષ પ્રાચીન વેદોના જાણનારાઓ એ એની વચ્ચે વિરોધના જેવી કોઈ પણ રીતની લાગણી હતી નહીં.

આપણે બ્રાહ્મણો તરફ વળીએ છિયે તો આપણને જણાય છે કે **ઋગ્વેદ**નાં બ્રાહ્મણોમાં **અથર્વવેદ** વિષે કશુંજ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને (**તૈત્તિરીય આરણ્યક**ની પેઠે) **તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ**માં એના વિષે બે વાર કહેવામાં આવ્યું છે. **શતપથબ્રાહ્મણ**માં એના વિષે વધારે વખત કહેવામાં આવ્યું છે, અને જોકે હજી એ ગ્રન્થમાં એને વેદની પદવી મળેલી જણાતી નથી, તોપણ એનું સ્થાન અગાઉના કરતાં વધારે ચોક્ક્સ થયલું આપણા જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થમાં **ઋક્**, **સામ**, **યજુસ્** એ પ્રમાણે ત્રણેનાં સ્પષ્ટ નામ દઈને અથવાતો **"ત્રયી વિદ્યા"** એ શબ્દો વાપરીને એકલા ત્રણ પ્રાચીન વેદો વિષેજ ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે **ઇતિહાસ**, **પુરાણ**, **ગાથા**, **સૂત્ર**, અને **ઉપનિષદ્** એ સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારની સાથે પણ વેદોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. એવી ગણનાઓમાં **અથર્વવેદ**ને હમેશાં ચોથું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એટલે ત્રણ વેદોની પાછળ એ વેદને મૂકવામાં આવ્યો છે, અને સાહિત્યના બાકી રહેલા પ્રકારોની ગણત્રીના સમ્બન્ધમાં કોઈ પણ એકજ નિયમ હમેશાં જાળવવામાં આવ્યો નથી. સાધારણ રીતે ઉપનિષદોમાં પણ **અથર્વવેદ** વિષે એવીજ રીતે કથન કરવામાં આવે છે; પણ **અથર્વવેદ**નાંજ જે ઉપનિષદો છે તેમાં કેટલીક વખત સાહિત્યના બીજા પ્રકારો ગણાવ્યા વગર પણ ત્રણ વેદોની પાછળ એના વિષે ગર્ભિત રીતે કથન કરવામાં આવ્યું હોય છે. **શ્રૌત** સૂત્રો તરફ વળતાં આપણને જણાય છે કે **શુક્લ યજુર્વેદ**નાં **કાત્યાયન**નાં સૂત્રોમાં અથવાતો **સામવેદ**નાં **લાટ્યાયન**નાં સૂત્રોમાં **અથર્વવેદ** વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી, અને **ઋગ્વેદ**નાં **શાંખાયન** તથા **આશ્વલાયન**નાં સૂત્રોમાં એકેકજ વખત એના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

આ સઘળા યજ્ઞવિષયક સાહિત્યમાં, બીજા વેદના પાળનારાઓને **અથર્વવેદ**ના ઉપર કોઈ પણ રીતનો કટાક્ષ અથવા તિરસ્કારબુદ્ધિ હોય એવું બીલકુલ જણાતું નથી. ખરેખર, એવી તિરસ્કારબુદ્ધિના

સંભવની કલ્પના કરવાનું કંઈ પણ કારણજ નથી; કારણ કે વેદના યજ્ઞવિધિઓ અને જંતરમંતરનાજ પ્રયોગો એ બેનો પ્રદેશ જોકે એક-બીજાથી જુદો છે તોપણ વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞ અને જંતરમંતર એ બે વચ્ચેની સ્પષ્ટ અને સુરેખ મર્યાદા આંકવી એ વાત ન બની શકે એવી છે. આ કારણથી, યજ્ઞની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા ત્રણે વેદોમાં માન-નારાઓ જંતરમંતરનો સંગ્રહ જે ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો હોય તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે એમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, **શતપથબ્રાહ્મણ**માં જોકે **યાતુ** અથવા જાદુ આસુરી ગણ્યું છે—અને જાદુ કરનારાઓને પોતાને જે જોખમ રહેલું છે તેને લીધેજ જાદુને આસુરી ગણવામાં આવ્યું હશે એમાં કંઈ સંશય નથી–તોપણ એ **બ્રાહ્મણ**માં **બહ્વૃચઃ** અથવા "**ઋગ્વેદ**ની ઘણી ઋચાઓને જાણનારા"ની સાથેજ **યાતુવિદઃ** અથવા જાદુગરોને પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે. **ઋગ્વેદ**માં જેવી રીતે જાદુની સાથે સીધો સમ્બન્ધ ધરાવનારાં સૂક્તો ઘણાં થોડાં આપવામાં આવ્યાં છે તેવી રીતે અગાઉ **અથર્વવેદ**માં યજ્ઞવિધિના આનુષંગિક વિષયોનોજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, એમાં અમુક મંત્રો એવા છે(૬, ૪૭-૪૮) કે તેનો નિત્યનાં ત્રણ સોમસવનોની સાથે સમ્બન્ધ વિચાર્યા વગર તેનો કંઈ પણ અર્થજ થઈ શકે નહીં. વળી, યજ્ઞમાં જે દોષ થયા હોય તેના પ્રાયશ્ચિત્તને માટેજ કામનાં એવાં સૂક્તો પણ એ વેદમાં આપણા જોવામાં આવે છે (ઉ. ૬, ૧૧૪). આ ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છિયે કે એ વેદનાં સૂક્તોનો હાલનો સંગ્રહ પૂરો તૈયાર થયો ત્યાર પહેલાંથી **અથર્વવેદ**ના પાળનારાઓ અમુક અંશે યજ્ઞવિધિ જાણતા પણ હતા અને કરતા પણ હતા. તોપણ **શ્રૌત** વિધિઓની સાથે **અથર્વવેદ**નો સમ્બન્ધ અગાઉ એટલો થોડો હતો કે એ વેદને **શ્રૌત** વિધિઓની સાથે સીધા સમ્બન્ધમાં આણવાને માટે એની સાથે વીશમો કાણ્ડ ઉમેરવાની જરૂર પડી. યજ્ઞવિધિને માટે **ઋગ્વેદ**માંથી મંત્રો લઈને એ કાણ્ડ રચવામાં આવ્યો હતો.

એ ઉપરથી જણાય છે કે, **શ્રૌત સૂત્રો**માં **અથર્વવેદ** વિષે કંઈ કથન કરવામાં નથી આવ્યું તે કંઈ એના ઉપરના અણગમાને લીધે અથવા એના પોતાના પ્રદેશમાં એની ઉપયોગિતા નથી એવા વિચારને લીધે એમ નહીં, પણ યજ્ઞવિષયની સાથે એનો સમ્બન્ધ નહીં જેવોજ

છે, તેને લીધે હોવું જોઈએ. ગૃહ્યસૂત્રો, જેમાં જાદુઈ **विधान**ના ઘણા અંશો જોવામાં આવે છે, તેની સાથે **अथर्ववेद**નો વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ આપણા જોવામાં આવે એવી રીતની આશા આપણે સ્વાભાવિક રીતે રાખી શકીએ. ખરેખર, કેટલેક અંશે એમ છે પણ ખરૂં; કારણ કે **श्रौत**સૂત્રોની પેઠે ગૃહ્યસૂત્રોમાં પણ બની શકે ત્યાંસુધી જે વેદની સાથે પોતે જોડાયલા હોય તે વેદના મંત્રોજ વાપરવાનું વલણ જણાઈ આવે છે તોપણ, એ સૂત્રોમાં **अथर्ववेद**નાજ મંત્રો તેના તેજ સ્વરૂપમાં અથવા સ્હેજસાજ ફેરફાર સાથે ટાંકવામાં આવેલા ઘણી વાર આપણા જોવામાં આવે છે. પણ એ સિવાય, **गृह्य** સૂત્રોમાં **अथर्ववेद** વિષેનાં જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે પરથી **श्रौत** સૂત્રોના કરતાં એ સૂત્રોને **अथर्ववेद** તરફ કંઈ વધારે પક્ષપાત હોય એવું બીલકુલ જણાતું નથી. એ ખરૂં છે કે **गृह्य** સૂત્રોમાં ચોથા વેદ વિષે વધારે વખત અને વધારે દૃઢ વચનો વાપરીને કથન કરવામાં આવ્યું છે; પણ તે ઉપરથી "**गृह्य** સૂત્રો વધારે મોડાં રચાયલાં હતાં" એ ઉપરાંત કંઈ પણ વિશેષ અનુમાન થઈ શકતું નથી. કાયદાનાં-"**धर्मशास्त्र**"નાં પુસ્તકો, જેમાં લૌકિક રૂઢિઓ અને રીતરિવાજો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં **अथर्व**ની વિદ્યાઓને ચોક્કસ સ્થાન મળેલું જોવામાં આવે છે; કારણ કે વૈદકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર એ બેઉ અત્યંત અગત્યની વિદ્યાઓનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ **अथर्ववेद**નેજ મળતું જણાય છે, અને જંતરમંતર વડે શત્રુઓને નુકસાન કરવાના અને તેઓને હરાવવાના કામમાં ઘણા સમર્થ હોય એવા પુરુષની રાજાના **पुरोहित** તરીકે નીમણુક કરવામાં આવતી, એટલે સાધારણ રીતે જે **अथर्ववेद**નો જાણનાર હોય એવા પુરુષનેજ **पुरोहित** તરીકે પસંદ કરવામાં આવતો. તેનીજ સાથે **अथर्व**ની વિદ્યાઓ વિષે નિન્દાનાં વચનો પણ વપરાયલાં **धर्मशास्त्र**ના ગ્રન્થોમાં પ્હેલીજ વાર જોવામાં આવે તો તે સ્વાભાવિકજ છે. એકંદરે, ધર્મશાસ્ત્રોનો મત એવો જણાય છે કે જુદી જુદી જાતના જંતરમંતરો હાનિકારક હોવાથી, બીજા વેદોના કરતાં **अथर्ववेद** ઉતરતો છે અને એની વિદ્યા મલિન છે. **आपस्तम्ब**ના **धर्मसूत्र**માં એ વેદના ઉતરતા-પણા વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે; અને ત્યાર પછીના સમયની **विष्णुस्मृति**માં સાત જાતના ખૂનીઓને ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં **अथर्ववेद**ના કોઈ હિંસક મંત્રનો પાઠ કરનારને પણ ખૂની તરીકે ગણા-વવામાં આવ્યો છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં વૈદો અને જોશીઓને અપવિત્ર કહેવામાં

આવ્યા છે; મૂળિયાંઓ લઈને તે વડે પ્રયોગ કરવાનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે; અને જંતરમંતર તથા શાપવચનોને માટે સખત પ્રાયશ્ચિત્તની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી છે. તોપણ કેટલીક વખતે **અથર્વવેદ**ને ઉપયોગી પણ કહેવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'શત્રુઓની સ્હામે વાપરવાને માટે **અથર્વવેદ** એ બ્રાહ્મણોનું યોગ્ય હથિયાર છે' એવાં વચનોથી **મનુસ્મૃતિ**માં **અથર્વવેદ**ની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

મહાભારતમાં, **અથર્વવેદ**ની અગત્યતા અને વેદગ્રન્થ તરીકેની એની ઉંચી પદવી સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે. એ વીરચરિત કાવ્યમાં ચારે વેદો વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને કેટલાક શ્લોકોમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ દેવતાઓએ ચારે વેદને સર્જ્યા એવો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે. એજ પુસ્તકમાં એકલા **અથર્વવેદ** વિષે ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને એના તરફ પસંદગી બતાવવામાં આવી છે. એની વિદ્યાઓ એ સમયે સારી રીતે જાણીતી હતી એવું જોવામાં આવે છે, અને સાધારણ રીતે જાદુ અને જંતરમંતરના પ્રયોગોને સારા ગણવામાં આવતા હોવાથી એ વેદની વિરુદ્ધ ક્વચિતજ કહેવામાં આવ્યું છે.

છેવટે, **પુરાણો**માં હમેશાં ચાર વેદો વિષેજ કહેવામાં આવ્યુ છે, એટલુજ નહીં પણ **અથર્વવેદ**ના પોતાના વિધિવિષયક સાહિત્યને માટે જે ઉંચા સ્થાનનો દાવો કરવામાં આવે છે તે ઉંચું સ્થાન આ **પુરાણો**માં એને આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે **વિષ્ણુપુરાણ**મા યજ્ઞવિધિનો "**બ્રહ્મન્**" એ નામનો જે ચોથો વિપ્ર તેની સાથે **અથર્વવેદ**નો સમ્બન્ધ યોજવામાં આવ્યો .છે.

તોપણ ધર્મસૂત્રોના સમયથી **અથર્વવેદ**ની વિરુદ્ધ એક જાતની ખોટી લાગણી વ્યાપી ગઈ છે. આ વાત એટલા ઉપરથી સમજાશે કે હાલના સમયમાં પણ, બર્નેલના કહેવા પ્રમાણે, દક્ષિણ **હિન્દુસ્તાન**ના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણો ચતુર્થ વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી, અને એને સાચા ગ્રન્થ તરીકે ગણતા નથી. સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં પ્રસંગવશાત્ જે જે કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પણ આવુંજ અનુમાન નીકળે છે, અને ખાસ કરીને પાછલા સમયના **અથર્વવેદ**ને લગતા ગ્રન્થોમાં પોતાના વેદની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવાના જે પ્રયત્નો કરવામાં

આવ્યા છે. તે ઉપરથી પણ એજ અનુમાન નીકળે છે. એ ગ્રન્થોમાં જ્યારે જ્યારે વેદોનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે ત્યારે ત્યારે **અથર્વવેદ**નું નામ ગણાવવામાં આવ્યા વગર રહ્યું નથી, એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક વખત તો ચારે વેદમાં સૌથી પ્હેલો **અથર્વવેદ**ને ગણાવવામાં આવ્યો છે. યજ્ઞવિધિના પ્રદેશમાંથી **અથર્વવેદ**નો બહિષ્કાર થવાની લાગણીને લીધે, "**ब्रह्मन्**" એ ચોથા પ્રકારનો વિપ્ર **અથર્વવેદ**ની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ધર્મમાં, ત્રણમાંથી કોઈ પણ વેદની સાથે "**ब्रह्मन्**" એ વિપ્ર જોડાયલો ન્હોતો, પણ ત્રણે વેદોના મંત્રો, યજ્ઞવિધિઓમાં એ મંત્રોનો પ્રયોગ, એ સઘળું જ્ઞાન એને આવશ્યક હતું, અને યજ્ઞવિધિ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને તેની વ્યવસ્થા કરવી એ એનું કર્તવ્ય હતું. ત્રણમાંથી કોઈ પણ વેદની સાથે એ વિપ્રને ખાસ સમ્બન્ધ નથી એ વાતનો લાભ લઈને એ ગ્રન્થોમાં યુક્તિપુરઃસર એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે ચતુર્થ વેદ એ ચતુર્થ વિપ્રનો ("**ब्रह्मन्**"નો) ખાસ વિષય છે. વળી, સઘળી ધર્મવિદ્યા(**ब्रह्म**)નું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એનામાં હોવાથી, દેવતાઓની પ્રકૃતિ અને મહતું રહસ્ય એ એઉની સંપૂર્ણ માહિતી એને હોવાથી, એ વિપ્રનું મહત્ત્વ સૌના કરતાં વધારે છે. આ કારણથી **गोपथब्राह्मण**માં ઉંચામાં ઉંચી ધર્મવિદ્યા(**ब्रह्म**) તરીકે **અથર્વવેદ**ની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, અને એને **ब्रह्मवेद** કહેવામાં આવ્યો છે.

ब्रह्म એ શબ્દ "જાદુઈ મંત્ર"ના અર્થમાં **અથર્વવેદ**માં ઘણી વખત વપરાયો છે, અને બીજી કોઈ પણ સંહિતાના કરતાં **અથર્વવેદ**માં ઈશ્વરજ્ઞાન(**ब्रह्मविद्या**)ના વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી **અથર્વવેદ**ને માટે "**ब्रह्मवेद**" એ નામનો જે દાવો કરવામાં આવેલો તેને ઘણો ટેકો મળ્યો હશે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. **અથર્વવેદ** સિવાયના બીજા ત્રણે વેદોને લગતા ગ્રન્થોમાં, '**અથર્વવેદ** એ ચોથા વિપ્રનો ખાસ વિષય છે' એવું કદી સૂચવવામાં આવ્યું નથી; અને કેટલાંક બ્રાહ્મણોમાં તો, જરૂરના જ્ઞાનથી સંપન્ન થયલો કોઈ પણ માણસ "**ब्रह्मन्**" થઈ શકે એવું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. **અથર્વવેદ**ના વિધિવિષયક ગ્રન્થોમાં આ ઉપરાંત વિશેષમાં આગ્રહપૂર્વક એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે **પુરોહિત** તે હમેશાં **અથર્વવેદી** હોવો જોઈએ. આ **પુરોહિત**ના પદને માટે એ પુસ્તકોમાં અથર્વવેદીઓના પક્ષનો જે દાવો કરવામાં આવેલો તેમાં આખરે તેઓ ફાવ્યા જણાય છે, તેનું

ખાસ કારણ ખરેખર એજ હશે કે રાજાઓ તરફથી જંતરમંતરના વિશેષ જ્ઞાનને ઘણું અગત્યનું ગણવામાં આવતું હતું.

અથર્વવેદમાંથી ભૂગોળ સમ્બન્ધી માહિતી ઘણી થોડીજ મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી **અથર્વવેદ**નાં સૂક્તો ક્યાં આગળ રચાયાં હશે તે વિષેનાં કંઈ ચોક્કસ પ્રમાણ નીકળી શકતાં નથી. એ વેદના વિશેષ પ્રાચીન વિભાગના એક સૂક્ત(૫,૨૨)માં વાયવ્ય દિશાના ગંધારી, મૂજવત, મહાવૃષ, અને બલ્હિક લોકોને અને પૂર્વ દિશાના મગધ અને અંગ લોકોને ગણાવવામાં આવ્યા છે; પણ તેઓને જે ગણાવવામાં આવ્યા છે તે એવી રીતે ગણાવવામાં આવ્યા છે કે તે ઉપરથી એ સૂક્તનો રચનાર કયા પ્રદેશમાં રહેતો હતો તે વિષે કંઈ પણ ચોક્કસ અનુમાન આપણાથી બાંધી શકાય નહીં.

અથર્વવેદમાંથી કેટલાંક ખગોળશાસ્ત્રને લગતાં વચનો પણ મળી આવે છે, અને ૧૯મા અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં નક્ષત્રો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. નક્ષત્રોનાં અહીં જે નામ આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં અને **તૈત્તિરીય-સંહિતા**માં જે નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં ઘણો ફેર જણાય છે. આ નામો મ્હોટે ભાગે વધારે મોડાં રચાયલાં હોય એવાં લાગે છે. પણ તેનું કારણ એવું જણાય છે કે જે રચનામાં આ નામોની ટીપ આપવામાં આવી છે તે રચના **અથર્વવેદ**ની સંહિતામાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલી છે.

વૈયાકરણની દૃષ્ટિએ જોતાં **અથર્વવેદ**ની ભાષા **ઋગ્વેદ**ની ભાષા કરતાં વિશેષ ઉત્તર કાળની, પણ **બ્રાહ્મણો**ની ભાષા કરતાં વિશેષ પૂર્વ કાળની છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. જનસમૂહમાં તે વખતે વપરાતા હોય અને વાપરવાનો પ્રસંગ ન આવ્યાથી બીજા કોઈ પણ ગ્રન્થમાં બીલકુલ ન વપરાયા હોય એવા શબ્દો ઘણાજ એ વેદમાંથી મળી આવે છે.

અથર્વવેદનાં સૂક્તોમાંથી કેટલાંક ઘણાં પ્રાચીન હોવાંજ જોઈએ, તોપણ **ઋગ્વેદ**નાં બ્રાહ્મણો રચાયાં ત્યાર પછીજ એ સઘળાં સૂક્તોનો સંગ્રહ સંહિતા તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે.

અથર્વવેદનાં સૂક્તોને વધારે બારીકાઈથી તપાસતાં આપણને જણાય છે કે એમાંના જે હિંસક મંત્રો છે તે મ્હોટે ભાગે જુદા જુદા

વ્યાધિઓનો અથવા જે આસુરી સત્ત્વોને લીધે એ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિનાશ થાય તે માટેના છે. તાવ(तक्मन्), કહોડ, કમળો, જળોધર, કંઠમાળ, ઉધરસ, નેત્રરોગ, કેશહીનતા, અશક્તિ, હાડકાંનું ભાંગવું, જખમ, સર્પનો અથવા ઝેરી જન્તુઓનો દંશ, કોઈ પણ પ્રકારનું ઝેર, ગાંડપણુ વગેરે અનેક જાતનાં દરદોને મટાડવાના મંત્રો **अथर्ववेद**ની સંહિતામાંથી મળી આવે છે. આ મંત્રોની સાથે યોગ્ય ઓષધિઓનો ઉપયોગ પણ કરવાનો હોય છે. આ પ્રમાણે **अथर्ववेद** એ હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રના સાહિત્યનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થ છે.

ઉધરસ મટાડવાના મંત્રનો એક નમૂનો નીચે પ્રમાણે છે. (૬,૧૦૫)—

यथा मनो मनस्केतैः
परापतत्याशुमत् ।
एवा त्वं कासे प्र पत
मनसोऽनु प्रवाय्यम् ॥ १

यथा बाणः सुसंशितः
परापतत्याशुमत् ।
एवा त्वं कासे प्र पत
पृथिव्या अनु संवतम् ॥ २

यथा सूर्यस्य रश्मयः
परापतन्त्याशुमत् ।
एवा त्वं कासे प्र पत
समुद्रस्यानु विक्षरम् ॥ ३

(જેવી રીતે મન અને મનની ઇચ્છાઓ ઝડપથી દૂર ખસી જાય

છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ! તું પણ મનના જેવી ઝડપથી દૂર થાલી જા. જેવી રીતે તીણી અણીવાળું બાણ ઝડપથી દૂર ઊડતું જાય છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ! પૃથ્વીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર થઈને તું પણ ઊડી જા. જેની રીતે સૂર્યનાં કિરણો ઝડપથી દૂર પ્હોંચી જાય છે તેવીજ રીતે, હે ઉધરસ! સમુદ્રના ઉછળતા પાણીને માર્ગે થઈને તું પણ દૂર પ્હોંચી જા).

ઘેરા રંગના છોડવા વડે કહોડ મટાડવાનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે. (૧,૨૩,૧) —

नक्तंजाता॑स्योषधे
रामे॒ कृष्णे॒ असि॑क्नि च ।
इ॒दं र॑जनि रजय
कि॒लासं॑ पलि॒तं च॒ यत् ॥ १

(હે છોડવા! તું રાત્રીએ ઉત્પન્ન થયલો છે. તું ઘેરા રંગનો છે, કાળો છે, શ્યામ વર્ણનો છે. હે રંગની વિપુલતાવાળા! આ કહોડને તું ત્હારા રંગથી રંગજે અને એના ધોળા ડાઘાઓને તું કાઢી નાંખજે).

ભૂતપિશાચો, જંતરમંતર કરનારાઓ, અને શત્રુઓની વિરુદ્ધ શાપવચનો ઘણે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યાં છે. નીચલો મંત્ર જંતરમંતર કરનારના વિનાશ માટેનો છે. (૬,૩૭,૨):—

परि॑ णो वृङ्धि शपथ
ह्र॒दम॒ग्निरि॑वा दह॑न् ।
श॒प्तार॒मत्र॑ नो जहि
दि॒वो वृ॒क्षमि॑वा॒शनिः ॥

(હે શપથ! સળગતો અગ્નિ જેવી રીતે સરોવરથી દૂર ખસી જાય છે તેવી રીતે તું હમારાથી દૂર ખસી જજે, અને આકાશની વીજળી

જેવી રીતે વૃક્ષનો નાશ કરે છે તેવી રીતે આ સ્થળે હમને શાપ દેનારનો તું નાશ કરજે).

શત્રુઓનું બળ હરી લેવા માટેનો એક મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે (૭,૧૩,૧):—

यथा सूर्यो नक्षत्राणा-
मुद्यस्तेजांस्यादुदे ।
एवा स्त्रीणां च पुंसां च
द्विषतां वर्च आ ददे ॥

(જેવી રીતે પૂર્વમાં ઉદય પામતો સૂર્ય તારાઓનું તેજ હરી લે છે તેવી રીતે મ્હારાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષ શત્રુઓનું બળ હું હરી લઉં છું).

બ્રાહ્મણોને પીડા આપનારાઓ અને બ્રાહ્મણોને યોગ્ય દક્ષિણા ન આપનારાઓને માટે શાપવચનો જેમાં કહેવામાં આવ્યાં હોય એવા મંત્રો ઘણા છે. એવા દુષ્ટોને માટે જે ધમકીઓ બતાવવામાં આવી છે તેમાંની એક નીચે પ્રમાણે છે (૫,૧૯,૧૪):—

येनं मृतं स्नपयन्ति
श्मश्रूणि येनोन्दते ।
तं वै ब्रह्मज्य ते देवा
अपां भागमधारयन् ॥

(હે બ્રાહ્મણને પીડનારા! જે પાણીથી મરનારના શબને લોકો ન્હવડાવે છે અને જે પાણીથી મરનારની દાઢીને તેઓ ભીંજવે છે તે પાણી દેવતાઓએ ત્હારા ભાગ તરીકે રાખ્યું છે).

બીજા કેટલાક મંત્રો સ્ત્રીઓના સમ્બન્ધમાં છે. જુદી જુદી સમર્થ ઓષધિઓ વડે તેઓનો પ્યાર મેળવવાનો એ મંત્રોનો હેતુ છે. કેટલાક મંત્રો શત્રુભાવથી પ્રેરાયલા છે, અને તે પ્રેમમાં હરીફાઈ કરનારને ઇજા કરવા માટેના છે. નીચલા બે મંત્રો સ્ત્રીનો પ્યાર મેળવવા માટેના છે.—

यथेमे द्यावापृथिवी
सद्यः पर्येति सूर्यः ।
एवा पर्येमि ते मनो
यथा मां कामिन्यसो
यथा मन्नापगा असः ॥

(જેવી રીતે સૂર્ય આ આકાશ અને પૃથ્વીની આસપાસ,ફરીને તેને ઝડપથી ઘેરી લે છે તેવી રીતે હું હારા મનની આસપાસ ફરીને તેને ઘેરી લઉં છું, કે તું મ્હારા પર વ્હાલ રાખે અને મ્હારાથી કદી વેગળી થાય નહીં).

आधीपर्णां कामशल्या-
मिषुं संकल्पकुल्मलाम् ।
तां सुसंनतां कृत्वा
कामो विध्यतु त्वा हृदि ॥

(મનની પીડાઓ એ જેનું પર્ણ છે, કામ એ જેનું શલ્ય છે, અને સંકલ્પ એ જેનું રાડું છે, એવું ધનુષ્ય બરાબર વાળીને કામદેવ હારા હૃદયને વીંધશે).

અથર્વવેદના શુભ મંત્રામાં લાંબું આયુષ્ય અને આરોગ્ય માંગવામાં આવ્યું છે અને વ્યાધિ તથા મૃત્યુ દૂર રહે એવું ઇચ્છવામાં આવ્યું છેઃ—

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो
यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।
तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्था-
दस्पार्शमेनं शतशारदाय ॥ (૩,૧૧,૨)

(જો એનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય અથવા જતું રહ્યું હોય, જો મૃત્યુની સમીપમાંજ એને લઈ જવામા આવ્યો હોય તો હું મૃત્યુના ખોળામાંથી એને પાછો ખેંચી લઉં છુ અને એ સો વરસ જીવે એવું બળ હું એને આપું છું).

उत् क्रामातः पुरुष मावं पत्था
मृत्योः पड्वींशमवमुञ्चमानः ।
मा च्छित्था अस्माल्लोका-
दग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥ (૮,૧,૪)

(હે પુરુષ! તું અહીંથી ઊઠ અને મૃત્યુના પાશથી છૂટો થઈને તું નીચે પડતો અટક. આ લોક પરના જીવનથી તેમજ અગ્નિ અને સૂર્યના દર્શનથી ત્હારો વિચ્છેદ થાઓ નહીં।)

બીજા કેટલાક મંત્રોમાં દુ:ખ અને દહેશતમાથી બચવાને માટે, ધન, ધાન્ય અને પશુની પ્રાપ્તિને માટે, વેપારમા અને જુગારમાં પણ લાભ થાય તેને માટે પ્રાર્થનાઓ કરવામા આવી છે. જુગારમાં પાસો સવળો પડે તે માટેના બે મંત્રો આ પ્રમાણેના છેઃ—

यथा वृक्षमशनिं-
र्विश्वाहा हन्त्यप्रति ।
एवाहमद्य कितवा-
नक्षैर्बध्यासमप्रति ॥

(જેવી રીતે વીજળીનો પ્રહાર હમેશા વૃક્ષનો સપૂર્ણ નાશ કરે છે તેવી રીતે જુગાર ખેલનારાઓને પાસા વડે હું આજે પૂરેપૂરા હરાવુ!)

अक्षा. फलवतीं द्युवं
दत्त गां क्षीरिणीमिव ।
स मां कृतस्य धारया
धनु. स्नावेव नह्यत ॥

(હે પાસાઓ ! ગાયો જેમ પુષ્કળ દૂધ આપે છે તેમ તમે હમને લાભ થાય એવી બાજી આપો ! ધનુષ્ય જેમ દોરીની સાથે બંધાયલુ હોય છે તેમ લાભની ધારા સાથે હું પણ જોડાયલો રહુ !)

કેટલાક મંત્રો સુલેહશાન્તિ જળવાય, ક્રોધ, કલહ, અને કંકાસ શમી જાય, અને સભામાં વિજય મળે તેને માટેના છે. નીચલો મંત્ર સભામાં અગ્રસ્થાન મળે તેને માટેનો છેઃ—

विद्म ते' सभे नाम
नरिष्टा नाम वा असि ।
ये ते के च सभासद–
स्ते मे' सन्तु सवाचसः ॥

(હે સભા !+ ત્હારૂ નામ હમે જાણીએ છિયે. ત્હારૂ નામ ખરેખર ' નરિષ્ટા ' છે. સભામાં જે કોઈ મળે અને બેસે ઊઠે તે પોતાનાં વચનોમાં મ્હને અનુકૂળ થાય !)

કેટલાંક સૂક્તોમાં અધુરા યજ્ઞ કર્યાનું પાપ, મ્હોટા ભાઈના પ્હેલાં પરણ્યાનુ પાપ વગેરેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત માટેના મંત્રો આપ્યા છે, કેટલાંક સૂક્તોમાં અપશુકનિયાં પક્ષીઓથી થયલી અશુદ્ધિનુ નિવારણ કરવાના

+સભા એજ એ વખતે સામાજિક આનન્દનુ, અને ખાસ કરીને જુગારનુ સ્થાન હતુ ' નરિષ્ટા ' એ નામ સભાને માટે વપરાય છે તે વિષે સાયણાચાર્ય નીચે પ્રમાણે ખુલાસો આપે છેઃ—

"एकस्य वचनम् अन्यैराद्रियते तिरस्क्रियतेपि । बहव संभूय यद्येक वाक्यं वदेयुस्तद्धि न परैरतिलङ्घ्यम् अतः अनतिलङ्घ्यवाक्यत्वाद् नरिष्टेति नाम सभाया युज्यते ।"

(એકજ માણસનું વચન હોય તેનો આદર થાય કે અનાદર પણ થાય, પણ જો ઘણા માણસો સામટા મળીને એક વચન બોલે તો તેનુ કોઈથી ઉલ્લંઘન થઈ શકતુ નથી. આ કારણથી નરિષ્ટા–એટલે " अहिंसिता परैरनभिभाव्या "–જેની હિંસા થઈ શકતી નથી, પારકાથી જેનો અભિભવ થઈ શકતો નથી તે, એ નામ 'સભા'ને માટે યુક્તજ છે).

મંત્રો આપ્યા છે, અને કેટલાંક સૂક્તોમાં નઠારાં સ્વપ્ન આવતાં હોય તેને અટકાવવાના મંત્રો આપ્યા છેઃ—

यदि जाग्रद् यदि स्वपन्
एनं एनस्यो करम् ।
भूतं मा तस्माद् भव्यं च
द्रुपदादिव मुञ्चताम् ॥

(જાગતાં કે ઉંઘતાં મ્હેં પાપીએ જે કંઈ પણ પાપ કર્યાં હોય તો જે થઈ ગયું છે અને જે થવાનું છે તે લાકડાના થાંભલા આગળથી છૂટો કરતાં હોય તેવી રીતે મ્હને એ પાપમાંથી છૂટો કરે!)

એક ટૂંકા સૂક્તમાં (૬,૧૨૦), પાપની માફી માગવામાં આવી છે, તેનો છેલ્લો મંત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

यत्रा सुहार्दः सुकृतो मदन्ति
विहाय रोगं तन्वः स्वायाः ।
अश्लोणा अङ्गैरह्रुताः स्वर्गे
तत्र पश्येम पितरौ च पुत्रान् ॥

(જ્યાં સારાં કર્મ કરનારા આપણા મિત્રો પોતાના શરીરના રોગોને છોડીને આનન્દમાં રહે છે તે સ્વર્ગલોકમાં, પાંગળાપણાંથી મુક્ત અને અવિકળ અંગોવાળા આપણે આપણાં માબાપને અને આપણાં સન્તાનોને જોઈએ !)

બીજાં કેટલાંક સૂક્તોનો મુખ્ય વિષય રાજા છે. રાજાની ચૂંટણી વખતે અથવા રાજ્યાભિષેક વખતે વાપરવાના મંત્રો, કાઢી મૂકાએલા રાજાને ફરીથી રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપવાના મંત્રો, કીર્તિ અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટેના મંત્રો, અને ખાસ કરીને યુદ્ધમાં વિજય માટેના મંત્રો

આપવામાં આવેલા છે. શત્રુના હૃદયમાં ભય ઉપજાવવા માટેના મંત્રોને એક નમૂનો નીચે આપ્યો છેઃ—

उत्तिष्ठत सं नह्यध्व-
मुदाराः केतुभिः सह ।
सर्पा इतरजना रक्षां-
स्यमित्राननु धावत ॥

(હે ભૂતગણો ! ત્હમારી સળગતી જ્વાળાઓ સાથે ત્હમે ઊઠો અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજીને તૈયાર થઈ જાઓ ! હે સર્પો અને અન્ય જનો ! હે રાક્ષસો ! શત્રુઓની પાછળ ત્હમે પડો !)

રણદુન્દુભિ વિષેના સૂક્તનો(૫,૨૧,૬) આ મંત્ર પણ એવાજ હેતુથી રચાયલો છેઃ—

यथा श्येनात् पतत्रिणः संविजन्ते
अहर्दिवि सिंहस्य स्तनथोर्यथा ।
एवा त्वं दुन्दुभेमित्रानभि क्रन्द
प्र त्रासयाथो चित्तानि मोहय ॥

(જેવી રીતે ગરુડનો અવાજ સાંભળીને પક્ષીઓ ભયભીત થઈ પાછાં હઠે છે, જેવી રીતે રાતદિવસ સિંહની ગર્જનાથી તેઓ કંપે છે, તેવી રીતે, હે દુન્દુભિ ! તું ત્હારા ગડગડાટથી હમારા શત્રુઓને ભયભીત બનાવી દે, તેઓ ત્રાસ પામીને ન્હાસી જાય એવું કર, અને તેઓનાં ચિત્તને મોહમાં નાંખી દે!).

સૃષ્ટિવિષયક અને ઈશ્વરવિષયક સૂક્તોમાં સૌથી સરસ સૂક્ત છે તે ૬૩ મંત્રોનું છે, અને એ સૂક્તમાં પૃથ્વીને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે(૧૨,૧). એ સૂક્તના વિષયનો તેમજ શૈલીનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે માટે એમાંની થોડીક પંક્તિઓ નીચે ટાંકવામાં આવી છેઃ—

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति
भूम्यां मर्त्या व्यैऽलबाः ।
युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो
यस्यां वदति दुन्दुभिः ।
सा नो भूमिः प्र णुदतां सपत्नान्
असपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥ ४१

* * *

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु
मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे ।
वसूनि नो वसुदा रासमाना
देवी दधातु सुमनस्यमाना ॥ ४४

(જે ભૂમિ ઉપર મ્હોટા ઘોંઘાટ સાથે મર્ત્ય લોકો ગાય છે અને નાચે છે, જે ભૂમિ ઉપર તેઓ ભયંકર લડાઈઓ લડે છે, અને જે ભૂમિ ઉપર દુન્દુભિ ગડગડે છે, તે ભૂમિ હમારી પાસેથી હમારા શત્રુઓને હાંકી કાઢશે અને હમને કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી વગરના બનાવશે...... છૂપી જગાઓમાં વિવિધ પ્રકારનું દ્રવ્ય જેની પાસે ભરેલું છે તે પૃથ્વી હમને રત્નો અને સુવર્ણ આપશે. તે હમને છૂટે હાથે દ્રવ્ય આપશે. તે સ્નેહાળ દેવી હમને પુષ્કળ સંપત્તિ આપશે).

તેરમા કાણ્ડનાં ચાર સૂક્તોમાં રોહિત, એટલે "રાતા" સૂર્યની, સૃષ્ટિના બળવાન્ સત્ત્વ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. બીજા એક સૂક્તમાં (૧૧,૫) "ब्रह्मचारिन्" એ રૂપે પુરાતન તત્ત્વ તરીકે સૂર્યનો યશ ગાવામાં આવ્યો છે. બીજાં સૂક્તોમાં પ્રાણ (૧૧,૪), કામ (૯,૨), અને કાલ (૧૯,૫૩-૫૪) એ સર્વેની પણ એવીજ રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એક સૂક્ત છે (૧૧,૭) તેમાં યજ્ઞના ઉચ્છિષ્ટને પણ પરમાત્મા તરીકે પૂજવામાં આવ્યો છે. એની રચના છન્દોબદ્ધ છે તે સિવાય એનું સ્વરૂપ બ્રાહ્મણસાહિત્યને મળતું આવે છે.

અથર્વવેદની આ સમાલોચના પૂરી કરતાં પ્હેલાં વરુણના એક સૂક્ત (૪,૧૬) તરફ લક્ષ દોરવાની મ્હને જરૂર જણાય છે. એ સૂક્તના છેલ્લા બે મંત્રો અથર્વવેદના બીજા સાધારણ મંત્રો જેવા છે, અને તેમાં વરુણદેવના પાશ વડે શત્રુઓનું બંધન કરવા વિષે લખ્યું છે. પણ તે સિવાય બાકીના મંત્રોમાં ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા વિષે જે ઉંચી શૈલીમાં લખવામાં આવ્યું છે તેનો નમૂનો વેદસમયની બીજી કોઈ પણ કાવ્ય-રચનામાંથી મળી શકે એમ નથી. નીચલા ત્રણ મંત્રો મ્હારા ધારવા પ્રમાણે સૌથી સારા છેઃ—

उतेयं भूमिर्वरुणस्य राज्ञ
उतासौ द्यौर्बृहती दूरेअन्ता ।
उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी
उतास्मिन्नल्प उदके निलीनः ॥ ३

उत यो द्यामतिसर्पात् परस्तात्
न स मुच्यातै वरुणस्य राज्ञः ।
दिव स्पशः प्र चरन्तीदमस्य
सहस्राक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥ ४

सर्वं तद् राजा वरुणो वि चष्टे
यदन्तरा रोदसी यत् परस्तात् ।
संख्याता अस्य निमिषो जनानाम्
अक्षानिव श्वघ्नी नि मिनोति तानि ॥ ५

(આ પૃથ્વી તે સઘળી વરુણ રાજાની છે, અને આ વિશાળ આકાશ, જેની સીમા ઘણી દૂર છે, તે પણ એનુંજ છે. આ બે સમુદ્રો તે વરુણની કુખ છે; તે છતાં આ પાણીના ટીપામાં પણ એ છુપાયેલો છે. આકાશને પણ મૂકીને જે દૂર ઊડયો જતો હોય તે વરુણ રાજાની દૃષ્ટિથી કદી દૂર ખસી શકતો નથી. એના દૂતો આકાશમાંથી ઊતરીને

અહીં આવે છે, અને પોતાની હજારો આંખો વડે તેઓ આ ભૂમિને જોય છે. પૃથ્વી અને આકાશ એ બેની વચમાં જે કંઈ છે અને એ બેની દૂર જે કંઈ છે તે સઘળું વરુણ રાજા જોય છે. માણસો પોતાની આંખ કેટલી વાર ઉઘાડમીંચ કરે છે તે પણ એનું ગણેલુ હોય છે. જુગારી જેવી રીતે પાસાને મૂકે છે તેવી રીતે એ પોતાના નિયમોને આ પૃથ્વી ઉપર મૂકે છે).

પ્રકરણ ૮.

બ્રાહ્મણો.

(આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦–૫૦૦).

વેદની સંહિતાઓની કવિતા જે સમયે રચાઈ ત્યાર પછીના સમયમાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું સાહિત્ય—બ્રાહ્મણો એ નામના ધર્મગ્રન્થોનું સાહિત્ય–રચાયું. એ ગ્રન્થોના બાહ્ય સ્વરૂપનું ખાસ લક્ષણું એ છે કે એ ગ્રન્થો ગદ્યમાં રચાયલા છે, અને એના અંતસ્તત્ત્વનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એ ગ્રન્થોમાં યજ્ઞના વિધિ સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. યજ્ઞવિધિ જેઓ જાણતા હોય તેઓને એ વિધિઓના પરમ પવિત્ર રહસ્યનું જ્ઞાન આપવું એ **બ્રાહ્મણોનો** મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી યજ્ઞના વિધિઓનું સવિસ્તર વર્ણન એ ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવ્યું નથી, પણ મ્હોટે ભાગે તેની રૂપરેખાજ દોરવામાં આવી છે અને ઘણી વસ્તુઓ વિષે તો કંઇજ કહેવામાં આવ્યું નથી. એ ગ્રન્થો વિધિવિષયક ચર્ચા ચલાવનારા છે, તોપણ યજ્ઞવિધિ વિષે જેઓને કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોય તેઓને તેની સંપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડવી એવો કંઈ એ ગ્રન્થોનો ઉદ્દેશ નથી. એ ગ્રન્થોમાં જે વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે તેના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય એમ છેઃ–**विधि** (યજ્ઞની વ્યવહારૂ સૂચનાઓ), **अर्थवाद** (સમજુતી), અને **उपनिषद्** (વસ્તુસ્વરૂપ વિષેનાં સમજુતીનાં, દંતકથાનાં, અથવા વાદવિવાદનાં, અને ધાર્મિક ચર્ચાનાં અથવા ફિલસુફીનાં વચનો). એ ગ્રન્થોમાંથી જેટલા સંચવાઈ રહ્યા છે તેટલા મળીનેજ એક મ્હોટું સાહિત્ય થાય છે; પણ એ સચવાઈ રહેલા ગ્રન્થોમાં આપણને અજ્ઞાત એવાં બીજાં **બ્રાહ્મણોનાં** નામ આપવામાં આવ્યાં છે અને તેમાંથી ઉતારાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હાલ અસ્તિત્વ ન ધરાવનારા ઘણા ગ્રન્થો એક વખતે સુવિખ્યાત ગણાયા હશે. જે સમયે યજ્ઞ એજ સઘળી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો મુખ્ય વિષય થઈ પડયો હતો, યજ્ઞવિધિઓનું વર્ણન આપવું, એ વિધિઓની અગત્યતા વિષે ચર્ચા ચલાવવી, એ વિધિઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને એનું ખરૂં રહસ્ય શું છે તેનું અન્વેષણ કરવું એજ જે સમયે માનવબુદ્ધિનો અગત્યનો

વ્યાપાર થઈ પડયો હતો તે સમયના સ્વરૂપનું પ્રતિબિમ્બ એ ગ્રન્થોમાં પડેલું આપણા જોવામાં આવે છે. આવી રીતનો સમય, કે જેમાં બીજા કોઈ પણ સાહિત્યના ગ્રન્થો રચાયા ન્હોતા, તે અનેક વર્ષો સુધી પ્હોંચ્યો હશે એવું અનુમાન કરવું એ વાસ્તવિકજ છે, કારણ કે જુદા જુદા બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોનું સ્વરૂપ જોકે એકંદરે સરખું છે, તોપણ તેમાં જુદા જુદા સમયનો ભેદ આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. યજુર્વેદની સંહિતાઓના ગદ્યવિભાગ પછીના રીતસરના બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં **पञ्चविंशब्राह्मण**†, **तैत्तिरीय ब्राह्मण**§, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણનો જૂનામાં જૂનો ભાગ (પ્હેલી પાંચ પંચિકાઓ) એ ત્રણની વાક્યરચના તથા શબ્દપ્રયોગ એવાં છે કે તે પરથી એ ગ્રન્થો સૌથી વધારે પ્રાચીન છે એવું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે છે. આ ગ્રન્થોમાંથી **तैत्तिरीयब्राह्मण**માં સ્વરોનાં ચિહ્ન આપવામાં આવ્યાં છે, અને **पञ्चविंशब्राह्मण**માં સ્વરોનાં ચિહ્ન હોવા વિષે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા અનુમાનને વળી વિશેષ ટેકો મળે છે. **जैमिनीयब्राह्मण, कौषीतकिब्राह्मण,** અને **ऐतरेयब्राह्मण**‡નો પાછલો ભાગ એ વધારે મોડા લખાયલા છે. એ ત્રણમાંથી

† એ ગ્રન્થના પચીસ અધ્યાય છે તે ઉપરથી એવું "पञ्चविंशब्राह्मण" એવું નામ પડયું છે. એ ગ્રન્થને "ताण्ड्यमहाब्राह्मण" અથવા "प्रौढब्राह्मण" એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે એ ગ્રન્થ સામવેદને લગતો છે, અને એમાં ઉદ્ગાતાના ધર્મ વિષે અને જુદી જુદી જાતના સામ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

§ तैत्तिरीयब्राह्मण એ कृष्ण यजुर्वेदને લગતું છે. कृष्ण यजुर्वेदમાં અન્યત્ર મંત્રો અને તેની સમજૂતી એ બેની જેવી ભેળસેળ જોવામાં આવે છે તેવીજ અહીં પણ જોવામાં આવે છે. शुक्ल यजुर्वेदનાં જેવાં જુદાં બ્રાહ્મણો છે તેવાં कृष्ण यजुर्वेदને પણ જોઈએ એવા વિચારથી આ બ્રાહ્મણ પાછળથી તૈયાર કરવામાં આવેલું એવો પ્રો. ઇગ્લિંગનો મત છે. પણ એ ગ્રન્થની ભાષા ઉપરથી તેમજ સ્વરોનાં ચિહ્ન પણ એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી એની પ્રાચીનતા જણાઈ આવે છે. कृष्ण यजुर्वेदની સંહિતાનાં अष्टक આઠને બદલે સાતજ છે અને એ ગ્રન્થમાં ચર્ચેલા કેટલાક વિષયો વિષે સંહિતામાં કંઈ પણ ચર્ચા કરવામા આવી નથી તે પરથી એવું લાગે છે કે એ બ્રાહ્મણનો કેટલોક ભાગ તો અત્યન્ત પ્રાચીન હશે અને સંહિતાની અંદરજ તેનો સમાવેશ થતો હશે.

‡ जैमिनीय (અથવા तलवकारब्राह्मण) સામવેદનું લગતું છે, ऐतरेय અને

જૈમિનીયબ્રાહ્મણ સૌથી જૂનું લાગે છે, અને ઐતરેયબ્રાહ્મણ બીજું કંઈ નહીં તો ભાષા ઉપરથી તો સૌથી મોડું રચાયલું જણાય છે. વળી શતપથબ્રાહ્મણ એ એના કરતાં પણ મોડું રચાયલું છે; કારણ કે એના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે વધારે આગળ વધેલા જણાય છે; જુદી જુદી જાતનાં ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદો ઉપરથી એનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે; અને ઉપર ગણાવેલાં સઘળાં બ્રાહ્મણો કરતાં એની શૈલી વધારે વિકાસ પામેલી છે એવું પણ આપણે સ્હેલાઈથી જોઈ શકીએ છિયે. અથર્વવેદનું ગોપથબ્રાહ્મણ અને સામવેદનાં ટૂંકાં ટૂંકાં બ્રાહ્મણો એ બ્રાહ્મણ-સાહિત્યના સૌથી મોડા રચાયલા ગ્રન્થો છે.

ભાષા તરફ જોતાં, ઋગ્વેદના કરતાં બ્રાહ્મણોમાં જુદાં જુદાં રૂપો વપરાયલાં ઓછાં જોવામાં આવે છે. તોપણ સંકેતરૂપ (subjunctive) હજી વપરાતું જોવામાં આવે છે, અને પ્રાચીન સમયનાં સામાન્યરૂપ (infinitives) પણ ઘણાં હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ખરેખર, એ બ્રાહ્મણોની વાક્યરચના ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની ભાષાની સૌથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થિતિનો ખ્યાલ ઋગ્વેદના કરતાં પણ વધારે સારો આપણને આવી શકે છે; અને એમ હોવાનું મ્હોટામાં મ્હોટું કારણ એ છે કે ઋગ્વેદની શૈલી ઉપર છંદને લીધે અમુક પ્રકારનું બંધન રહેલું છે અને બ્રાહ્મણોમાં તેમ નથી. બ્રાહ્મણોની અંદર કેટલીક છંદોબદ્ધ રચનાઓ (ગાથાઓ) છે તે એ પ્રકારની રચનાઓનાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણોને લીધે અને એના વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપને લીધે એની આસપાસના ગદ્યથી ઘણી જુદી પડી આવે છે. એ પ્રકારની રચનાઓ સાથે મળતી આવે એવી આ સમયની "સુપર્ણાધ્યાય" એ નામની એક કવિતા છે તેની અંદર વેદની જીવંત કવિતાનો સમય પૂરો થયા પછી વેદનાં સૂક્તોની શૈલીનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ કવિતામાં વેદનાં ઘણાં રૂપો જોવામાં આવે છે, અને સ્વરનાં ચિહ્ન પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે, પણ તેનીજ સાથે એ કવિતામાં ઘણાં અર્વાચીન રૂપો પણ વપરાયલાં છે તે ઉપરથી, એટલુંજ નહીં પણ વૈદિક ભાષાનું અનુકરણ કરવાની મુશ્કેલીને લીધે અનેક અત્યંત વિચિત્ર પ્રયોગો પણ થયલા છે તે ઉપરથી, એનું ખરૂં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

કૌષીતકિ ઋગ્વેદને લગતાં છે, અને શતપથબ્રાહ્મણ એ શુક્લ યજુર્વેદને લગતું છે. કૌષીતકિબ્રાહ્મણને શાંખાયનબ્રાહ્મણ એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મણોથી આગળ વધતાં આરણ્યકો (અથવા અરણ્યના ગ્રન્થો) આગળ આપણે આવી પ્હોંચીએ છિયે. એ ગ્રન્થો બ્રાહ્મણોને છેડે મૂકવામાં આવ્યા છે તે પરથી તેમજ એ ગ્રન્થોમાં ઇશ્વરજ્ઞાન સમ્બન્ધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે પરથી એ મોડા લખાયલા હોવા જોઈએ એવું માલમ પડી આવે છે. સંસારથી નિવૃત્ત થઈને અરણ્યમાં જેઓ વસતા હોય અને યજ્ઞવિધિઓનો જેઓએ ત્યાગ કર્યો હોય એવા ધાર્મિક માણસોના ઉપયોગને માટે એ ગ્રન્થો રચાયલા છે એવું સાધારણ રીતે કહેવામાં આવે છે. પણ પ્રોફેસર ઓલ્ડનબર્ગના વિચાર પ્રમાણે, એ ગ્રન્થોની અંદરનો વિષય વધારે પ્રૌઢ, વધારે ગહન, અને વધારે પવિત્ર હોવાને લીધે ગુરુ તરફથી શિષ્યને એનો ઉપદેશ ગામડામાં નહીં પણ અરણ્યમાં આપવામાં આવે એવા હેતુથી એ ગ્રન્થો રચાયલા હોવા જોઈએ એવું અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે.

આરણ્યકોના વિચાર તથા વાણી ઉપરથી, સાહિત્યની ઉપનિષદો તરફની સંક્રાન્તિ એ આરણ્યકોદ્વારા થયલી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. કેટલીક વાર એ ઉપનિષદોનો આરણ્યકની અંદરજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને ઘણી વાર આરણ્યકને છેડે એ ઉપનિષદોને મૂકવામાં આવ્યાં છે. उपनिषद् એ શબ્દનો યૌગિક અર્થ "પાસે નીચે બેસવું"† એવો થાય છે, અને નિઃસંશય પ્રથમ એ શબ્દનો અર્થ "ખાનગી બેઠક" એવોજ થતો હશે, પણ એ ઉપનિષદોનું જ્ઞાન સઘળા શિષ્યોને નહીં, પણ ઉત્તમ અધિકારવાળા થોડાકજ શિષ્યોને (ઘણુંખરૂં શિષ્ય તરીકેની અવસ્થા પૂરી થવા આવી હોય તે સમયે) આપવામાં

---

† सद् એ ધાતુના "બેસવું," "નાશ કરવો," "જવું" એવા જુદા જુદા અર્થ થાય છે(षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु). પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એક મતે એવું કહે છે કે "सद् એટલે બેસવું તે ઉપરથી उपनिषद् એ શબ્દ થયો છે." પણ આપણા ટીકાકારો એ શબ્દને सद् એટલે "નાશ કરવો" અથવા "જવું" એ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયલો માને છે. યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને અવિદ્યાનો જે નાશ કરે છે તે "उपनिषद्." બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન જેના વડે આપણી સમીપ આવે છે અથવા જેના વડે આપણે બ્રહ્મની સમીપ જઈ શકીએ છિયે તે "उपनिषद्". तैत्तिरीय उपनिषद्માં શંકરાચાર્યે વળી ત્રીજો ખુલાસો આપ્યો છેઃ—"परं श्रेयोऽस्यां निषण्णम्" (ઉંચામાં ઉંચું શ્રેય જેમાં સમાયલું છે તે ઉપનિષદ્)

આવતું હશે તે ઉપરથી પાછળથી "ગૂઢ અથવા અલૌકિક વિદ્યા" એવો એ શબ્દનો અર્થ થયો હશે.* એ ગ્રન્થોમાં વસ્તુસ્વરૂપ વિષે ધર્મની અને ફિલસુફીની ચર્ચાઓ જ કરવામાં આવી છે, અને બ્રાહ્મણ સાહિત્યના વિકાસક્રમનું છેવટનું પગથિયું ઉપનિષદોથી અંકિત થયલું છે. એ ઉપનિષદોને બ્રાહ્મણગ્રન્થોને છેડે મૂકવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એને "વેદાન્ત" (વેદનો છેડો) એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળથી, "વેદનો અંતિમ ઉદ્દેશ" એવો એ નામનો અર્થ સમજાવવામાં આવતો હતો. આ ઉપનિષદોને "શ્રુતિ"માં ગણવામાં આવતાં, પણ સૂત્રોની ગણત્રી "સ્મૃતિ"ના ગ્રન્થોમાં કરવામાં આવતી. આત્મા અથવા બ્રહ્મ (પરમાત્મા)નું સ્વરૂપ એ સઘળાં જૂનાં ઉપનિષદોનો મુખ્ય વિષય છે. વેદની જુદી જુદી શાખાઓ તરફથી આ મુખ્ય વિષય સમ્બન્ધી જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ, ઉપનિષદો તે એ સઘળી શાખાઓના જ્ઞાનકાણ્ડના ગ્રન્થો ગણાતા હતા અને બ્રાહ્મણો તે કર્મકાણ્ડના ગ્રન્થો ગણાતા હતા.

એકંદરે, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનું ભાષાસ્વરૂપ પાછલા સમયની સંસ્કૃત ભાષાને ઘણું મળતું આવે છે અને ભાષાદૃષ્ટિએ જોતાં, જે ઉપનિષદો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે તે બ્રાહ્મણગ્રન્થો અને સૂત્રગ્રન્થો એ બેની વચ્ચેનું સ્થાન રોકે છે.

ऋग्वेदની સાથે બે બ્રાહ્મણો જોડાયલાં છે, તેમાંનું ऐतरेय-ब्राह्मणं એ વધારે અગત્યનું છે. એ ब्राह्मणનો જે ગ્રન્થ હાલ મોજુદ

* 'उपनिषद्' એ શબ્દના અર્થ વિષે શાસ્ત્રીય ચર્ચાને માટે જુઓ પ્રો. મૅક્સ મ્યુલરનું "Sacred Books of the East," પુસ્તક પ્હેલું, પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૭૯–૮૪.

† એ બ્રાહ્મણ મહિદાસ ઐતરેય નામના ઋષિનું રચેલું હોવાથી એનું "ઐતરેય બ્રાહ્મણ" એવું નામ પડયું હશે એમ જણાય છે. એ ઋષિના સમ્બન્ધમાં સાયણાચાર્યે એવી આખ્યાયિકા આપી છે કે એના પિતાને અનેક સ્ત્રીઓ હતી તેમાં એકનું નામ ઇતરા હતું. મહિદાસ એ ઇતરાનો પુત્ર હતો. ઇતરાના પુત્ર મહિદાસના કરતાં અન્ય સ્ત્રીઓના પુત્રો ઉપર મહિદાસનો પિતાની વિશેષ પ્રીતિ હતી. એક વખતે યજ્ઞસભામાં મહિદાસના પિતાએ બીજા પુત્રોને પોતાના ખોળામાં બેસાડયા, પણ મહિદાસને ન બેસાડયો. આથી મહિદાસની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે જોઈને મહિદાસની

છે તેના ૪૦ **अध्याय** છે. એ ગ્રન્થના આઠ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને દરેક વિભાગ પાંચ પાંચ અધ્યાયનો બનેલો હોવાથી તેને '**पञ्चिका**' એવું નામ આપવામાં આવ્યુ છે. આંતર પ્રમાણ ઉપરથી ઐતરેય બ્રાહ્મણના છેલ્લા દસ અધ્યાયમાં જે વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેને મળતું આવે એવું એ બ્રાહ્મણની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનારા **शांखायनब्राह्मण**માં કંઈ પણ આપવામા આવ્યુ નથી, પણ એ વિષય **शांखायनसूत्र**માં ચર્ચનામા આવ્યો છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ છેલ્લા દસ અધ્યાય **ऐतरेयब्राह्मण**માં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હશે વળી છેલ્લી ત્રણ **पञ्चिका**ઓ પ્હેલી પાચના કરતા વધારે મોડી લખાઈ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ ત્રણ **पञ्चिका**ઓમાં હાલ જેને પરોક્ષ ભૂતકાળ કહેવામાં આવે છે તે(perfect)નાં રૂપો વૃત્તાન્તોનાં વર્ણન આપવાને માટે વપરાયલાં છે, ત્યારે પ્હેલી પાંચ **पञ्चिका**ઓમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન બ્રાહ્મણોની પેઠે આધુનિકતા સૂચવવાની એ રૂપોની મૂળ શક્તિ જળવાઈ રહેલી જોવામા આવે છે. આ બ્રાહ્મણનો જે અગત્યનો ભાગ છે તે સોમયાગને લગતો છે. પ્રથમ **अग्निष्टोम** એ નામનો સોમયાગ, જે એક દિવસ સુધી પ્હોચે છે, તેની ચર્ચા કરવામા આવી છે (૧–૧૬), પછી **गवामयन**, જે ૩૬૦ દિવસ સુધી પ્હોચે છે, તેની ચર્ચા કરવામા આવી છે (૧૭-૧૮), અને પછી **द्वादशाह**, અથવા "બાર દિવસનો વિધિ," તેના વિષે ચર્ચા કરવાના આવી છે (૧૯–૨૪). બાકીના ભાગ(૨૫–૩૨)માં **अग्निहोत्र** વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, અને એ ભાગ **परिशिष्ट**ના જેવો જણાય છે.

માતાને પણ ઘણુ લાગી આવ્યુ તેણે પોતાની કુલદેવતા " ભૂમિ "ની પ્રાર્થના કીધી એટલે ભૂમિદેવી પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે યજ્ઞસભામાં પ્રકટ થયા તેમણે મહિદાસને એક સિંહાસન ઉપર બેસાડયો અને તે વિદ્વાન્ હતો તેથી તેને ચાળીસ અધ્યાયના બ્રાહ્મણનુ જ્ઞાન આપ્યુ ,આ કારણથી એ બ્રાહ્મણનુ " ઐતરેય " એવુ નામ પડયુ. એજ મહિદાસને આનન્દતીર્થે " ઐતરેય ઉપનિષદ્ "ના ભાષ્યમા નારાયણના અવતાર તરીકે વર્ણવ્યો છે, અને કહ્યું છે કે એક મગળ પ્રસગે એ મહિદાસ સહસા પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે પ્રકટ થયા તે વખતે સઘળા બ્રાહ્મણોને અને દેવતાઓને પણ મૂર્છા આવી ગઈ પણ બ્રહ્માના આવી પ્હોચવાથી તેઓ પાછા શુદ્ધિમા આવ્યા મહિદાસને તેઓએ નમન કીધું અને એની પાસથી તેઓએ જ્ઞાન મેળવ્યુ અને મહાત્માઓએ "અમે તમારા દાસ છિયે" એવુ એને કહ્યુ તે પરથી એવુ " મહિદાસ' એવુ નામ પડયુ ૧

છેલ્લા ભાગમાં (૩૩-૪૦), રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓ વિષે અને રાજાના પુરોહિતની પદવી વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તે પણ મોડો રચાયલો હોવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જણાઈ આવે છે.

ઋગ્વેદના બીજા બ્રાહ્મણનું નામ **कौषीतकिब्राह्मण** અથવા **शांखायनब्राह्मण** એવું છે. એના ત્રીસ અધ્યાય છે. એકંદરે, **ऐतरेयना** મૂળ ગ્રન્થમાં, એટલે એની પ્રથમની પાંચ **पञ्चिका**ઓમાં, જે વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે તેજ અહીં પણ ચર્ચવામાં આવ્યો છે, પણ ચર્ચાનું ક્ષેત્ર અહીં લગાર વધારે મ્હોટું રાખવામાં આવ્યું છે. કારણ કે એના પ્રથમના અધ્યાયોમાં **अग्नि-आधानથી** માંડીને રોજના સ્હવાર-સાંઝના હોમ (**अग्निहोत्र**) વિષે, પૂર્ણિમા તથા અમાવાસ્યાના વિધિ વિષે, તેમજ ચાતુર્માસના યજ્ઞો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તોપણ આ સ્થળે પણ સોમયાગને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યુ છે. **कौषीतकिब्राह्मण**માં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વધારે સંપૂર્ણ અને વધારે સુવ્યવસ્થિત છે, તે ઉપરથી એવું ભાસે છે કે આ **બ્રાહ્મણ ऐतरेयनी** પ્હેલી પાંચ **पञ्चिका**ઓ કરતાં વધારે મોડું લખાયું હશે. **ऐतरेयना** પ્હેલા ભાગની ભાષાશૈલી **कौषीतकिना** કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એ ચોક્કસ સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. એક ઠેકાણે, જે દેવને માટે પાછલા સમયમાં **शिव** એજ નામ હમેશાં વાપરવામાં આવ્યુ છે તેના સમ્બન્ધમાં ઈશાન અને મહાદેવ એ નામો વાપરવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પ્રોફેસર વેબર એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે **शुक्ल यजुर्वेदના** મોડામાં મોડા ગ્રન્થો અને **अथर्ववेद** તથા **शतपथब्राह्मणના** જે ભાગોમાં શિવને માટે આ નામો વપરાયલાં જોવામાં આવે છે તે જે વખતે રચાયાં તે અરસામાંજ **कौषीतकिब्राह्मण** રચાયું હોવું જોઈએ.

આ બ્રાહ્મણોમાંથી સ્થળસમ્બન્ધી પ્રમાણો ઘણાં થોડાં નીકળી આવે છે. તોપણ, **ऐतरेयब्राह्मण**માં હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ટોળીઓ વિષે જે રીતથી કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સહીસલામત રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે કુરુ-પંચાલનો દેશ, કે જેમાં (આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે) વેદના વિધિઓનો વિકાસ થયો હોવો જોઈએ અને ઘણુંખરૂં **ऋग्वेदનાં** સૂક્તોનો હાલની **संहिताના** રૂપમાં સંગ્રહ થયો હોવો જોઈએ, તેમાં એ ગ્રન્થનો (**ऐतरेयब्राह्मणनो**) જન્મ

થયો હશે. **કૌષીતકિબ્રાહ્મણ** ઉપરથી આપણને એવું માલુમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશમાં ભાષાનો અભ્યાસ વિશેષ કરવામાં આવતો હતો, અને ત્યાં આગળ અભ્યાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ પાછા ફરતા તેઓ ભાષાશાસ્ત્રની બાબતમાં પ્રમાણરૂપ ગણાતા હતા.

આ બ્રાહ્મણોમાં, માણસને ખાસ રસ પડે એવું તત્ત્વ અનેક વાર્તાઓ તથા દંતકથાઓનું છે. **ઐતરેયબ્રાહ્મણ**માં સૌથી વધારે લાંબી અને સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચે એવી વાર્તા **શુનઃશેપ**("કૂતરાની પૂંછડી")ની છે. એ વાર્તા સાતમી **પઞ્ચિકા**ના ત્રીજા અધ્યાયમાં આવે છે. એ વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે:

હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને કંઈ પણ સંતાન ન્હોતું, તેથી તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે "મ્હને જો પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો વરુણદેવને યજ્ઞ કરીને હું તેનું બલિદાન કરીશ." પછી **રોહિત** નામના પુત્રનો જન્મ થયો, પણ હરિશ્ચન્દ્રે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી નહીં અને કંઈ કંઈ બ્હાનાં કાઢીને વિલંબ કર્યા કીધો. આખરે, એ છોકરો મ્હોટો થયો એટલે વરુણના આગ્રહને લીધે એના પિતાને યજ્ઞની તૈયારી કરવી પડી. પણ **રોહિત** વનમાં ન્હાસી ગયો અને ત્યાં આગળ ૬ વર્ષ સુધી તેણે ભટક્યાં કર્યું, અને એ દરમ્યાન વરુણની અવકૃપાથી **રોહિત**ના પિતા **હરિશ્ચન્દ્ર**ને જળંધરનો રોગ લાગુ પડયો. આખરે એ **હરિશ્ચન્દ્ર**ને એક ભૂખે મરતો બ્રાહ્મણ મળી આવ્યો તેણે સો ગાયો લઈને તેના બદલામાં **રોહિત**ને સ્થાને બલિદાનાર્થે પોતાના પુત્ર **શુનઃશેપ**ને વેચવાનું કબૂલ કર્યું. "બ્રાહ્મણની કિંમત ક્ષત્રિયના કરતાં વધારે છે" એવું કહીને **રોહિત**ને સ્થાને **શુનઃશેપ**ને સ્વીકારવાની વરુણે હા પાડી. પછી **શુનઃશેપ**ને યજ્ઞના સ્તંભની સાથે બાંધવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછીનો યજ્ઞવિધિ થવાની તૈયારી હતી તે વખતે **શુનઃશેપ** તરફથી વારાફરતી જુદા જુદા દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. એકેક પછી એકેક મંત્ર એ બોલતો ગયો તેમ તેમ વરુણના પાશ દૂર થતા ગયા અને રાજાનો વ્યાધિ પણ મટવા માંડયો. એવી રીતે આખરે **શુનઃશેપ** છૂટો થયો અને **હરિશ્ચન્દ્ર**ને પણ સંપૂર્ણ આરોગ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ થઈ.

ઐતરેયબ્રાહ્મણના ગદ્યની શૈલી અપકવ, વિષમ, કઢંગી, અને અધુરી (ઘણા શબ્દો જેમાં અધ્યાહાર રાખવામાં આવ્યા હોય એવી)

છે. શુનઃશેપની વાર્તામાં વચ્ચે વચ્ચે જે કવિતાઓ સેજાયલી છે તેમાંનો નીચેનો ઉતારો બ્રાહ્મણોની અંદર ગાથાઓ આપનામાં આવી હોય છે તેનો નમૂનો આપણી આગળ રજુ કરે છે. પુત્રજન્મની અગત્યતા વિષે નારદ નામના ઋષિ તરફથી હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને જે વચનો કહેવામાં આવેલાં તે નીચેના શ્લોકોમાં આપ્યાં છેઃ—

ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥
यावंतः पृथिव्या भोगा यावंतो जातवेदसि ।
यावंतो अप्सु प्राणीनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥
शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः
आत्मा हि जज्ञ आत्मन स इरावत्यतितारिणी ॥

* * * *

अन्नं ह प्राण शरणं ह वासो
रूपं हिरण्यं पशवो विवाहा ।
सखा ह जाया कृपण ह दुहिता
ज्योतिर्ह पुत्र परमे व्योमन् ॥

(પિતા જ્યારે જીવતા પુત્રને જન્મ પામેલો જોય છે અને તેના મુખનું દર્શન કરે છે ત્યારે એના વડે એ પોતાના ઋણથી મુક્ત થાય છે અને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે. પ્રાણીઓને પૃથ્વી, અગ્નિ, તથા પાણી વડે જે જે સુખ મળી શકે છે તેના કરતાં પુત્રથી પિતાને વધારે સુખ મળે છે. હમેશાં, પુત્ર વડે પિતાઓ ગાઢા અંધકારને ભેદીને આગળ નીકળી ગયા છે. પિતાનો આત્મા તેજ પુત્રરૂપે જન્મ પામે છે અને એને નદીને પેલે પાર લઈ જાય છે...અન્ન એ માણસનો પ્રાણ છે, વસ્ત્રો એને આશ્રય આપનારાં છે, હિરણ્ય એને રૂપ આપનાર છે, અને વિવાહ એને પશુઓની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, એની સ્ત્રી તે એની મિત્ર છે, એની દુહિતા તે એનામાં કૃપણતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરનારી છે; એનો પુત્ર તેજ પરમ આકાશના જ્યોતિ જેવો છે.)

ऐतरेय आरण्यक તે ऐतरेय ब्राह्मणनेज લગતું છે. એ આરણ્યકના ૧૮ અધ્યાય છે, તેને પાંચ અણસરખા વિભાગમાં વ્હેંચી દેવામાં આવ્યા છે. એ પાંચમાંથી છેલ્લા બે વિભાગ સૂત્રની શૈલીમાં રચાયલા છે, અને ખરૂં જોતાં સૂત્રના સાહિત્યમાંજ એની ગણત્રી થવી જોઈએ. પ્હેલા ત્રણ વિભાગમાં ચાર જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા થયલી સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. પ્હેલા વિભાગમાં સોમયાગની જુદી જુદી પ્રાર્થનાઓ વિષે કેવળ કર્મકાણ્ડની દૃષ્ટિએ કથન કરવામાં આવ્યું છે. એથી ઉલટું, બીજા વિભાગના પ્હેલા ત્રણ અધ્યાય તે ઈશ્વરજ્ઞાનને લગતા છે, અને તેમાં પ્રાણ અને પુરુષ એ નામથી પરમાત્મા વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એનો વિષય ઉપનિષદોને મળતો આવે છે; અને એમાં જે વધારે મહત્ત્વના વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાક कौषीतकि उपनिषद्‌માં, કોઈ વખત તો શબ્દેશબ્દ, ફરીથી જોવામાં આવે છે. એજ વિભાગના બાકીના ચાર અધ્યાયનું ऐतरेय उपनिषद् બનેલું છે. છેવટે, ત્રીજા વિભાગમાં વેદના संहितापाठ, पदपाठ, અને क्रमपाठ એ ત્રણ વિભાગના તેમજ જુદા જુદા મૂળાક્ષરોના ગૂઢ તથા આલંકારિક અર્થોની સમજુતી આપવામાં આવી છે. ચોથા વિભાગમાં માત્ર महानाम्नीના શ્લોકો આપ્યા છે, અને પાંચમો વિભાગ સૂત્રનો છે.

कौषीतकि आरण्यक એ कौषीतकि ब्राह्मणની સાથે જોડાયલું છે. એ આરણ્યકના ૧૫ અધ્યાય છે. તેમાંના પ્હેલા બે અધ્યાય ऐतरेय आरण्यकની પ્હેલી તથા પાંચમી पञ्चिकाને મળતા આવે છે, સાતમો અને આઠમો એ બે અધ્યાય ऐतरेय आरण्यकની ત્રીજી पञ्चिकाને મળતા આવે છે, અને વચ્ચેના ચાર અધ્યાય (૩-૬)નું कौषीतकि उपनिषद् બનેલું છે. આ પાછલું ઉપનિષદ્ લાંબું અને ઘણું રસ પડે એવું છે. आरण्यकના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોમાં એ उपनिषद् હમેશાં એકજ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી તે ઉપરથી आरण्यक પૂરૂં થયા પછી उपनिषद्‌નો સ્વતંત્ર ગ્રન્થ પાછળથી એની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન કરવામાં આવે તો તે વધારે પડતું કહેવામાં આવશે નહીં.

सामवेदની ताण्डी અને तलवकार અથવા जैमिनीय એવી બે સ્વતંત્ર શાખાઓનાં બ્રાહ્મણો આજ દિન સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે. આ વેદના બીજા પણ કેટલાક ગ્રન્થોને ધર્મવિષયક ગ્રન્થો તરીકે ગણવામાં

આવ્યા છે, પણ ખરેખરા બ્રાહ્મણો ત્રણ જ છે **तलवकारनुं ब्राह्मण** ઘણુંખરૂં હજી છપાયા વગરનું છે તેના પાંચ વિભાગ હોય એમ જણાય છે પ્હેલા ત્રણ વિભાગ, જે હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞવિધિના જુદા જુદા વિભાગ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે ચોથા વિભાગને **उपनिषद्ब्राह्मण** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ઘણુંખરૂં, "ગૂઢ અર્થોનું બ્રાહ્મણ" એવો એ નામનો અર્થ થતો હશે. એમા આરણ્યકની જાતના જુદા જુદા રૂપકો, ગુરુઓની બે નામાવલી, પ્રાણની ઉત્પત્તિ અને **सावित्री** છંદ વિષેનું એક પ્રકરણ, એ સર્વ ઉપરાંત **केन** એ નામનું ટૂંકુ પણ અગત્યનું **उपनिषद्** પણ આપવામાં આવ્યું છે પાંચમા વિભાગનું નામ **आर्षेयब्राह्मण** છે, તેમાં **सामवेद**ના રચનારાઓને સંક્ષેપમાં ગણાવી જવામાં આવ્યા છે

पञ्चविंशब्राह्मण એ તાણ્ડીઓની શાખાનું છે એને **ताण्ड्य** અથવા **प्रौढब्राह्मण** એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે **पञ्चविंश ब्राह्मण** એ નામ ઉપરથીજ સૂચવાય છે તે પ્રમાણે એ બ્રાહ્મણના પચીસ વિભાગ છે ન્હાના હવિઓથી માંડીને સો દિવસ સુધી અથવા કેટલાક વરસો સુધી પણ પ્હોંચે એવા સોમયજ્ઞો વિષે એ બ્રાહ્મણમાં કથન કરાયલું છે ઘણી દંતકથાઓ ઉપરાંત, **सरस्वती** અને **दृषद्वती**ના કિનારાઓ ઉપર કરવામાં આવતા યજ્ઞોનો સૂક્ષ્મ અહેવાલ એ બ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવ્યો છે કુરુક્ષેત્રનું સ્થાન એ બ્રાહ્મણના રચનારાઓને અજ્ઞાત ન્હોતું, પણ સ્થળ સમ્બન્ધી વિશેષ માહિતી એ ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે તે ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ બ્રાહ્મણનું સ્થાન વધારે પૂર્વ દિશામાં આવેલું હોવું જોઈએ એ બ્રાહ્મણમાં આપેલા **व्रात्यस्तोम** નામના યજ્ઞો, જે બ્રાહ્મણ વર્ગની બહારના આર્ય લોકોને બ્રાહ્મણ વર્ગમાં દાખલ થવા માટે કરવાના હતા, તે ખાસ ગણાવવા જેવા છે **कौषीतकि**ઓની શાખા વિરુદ્ધ જે સખત દ્વેષની લાગણી એ બ્રાહ્મણમાં દર્શાવવામાં આવી છે તે પણ આપણું વિશેષ લક્ષ ખેંચે એવી છે **षड्विंशब्राह्मण** એ જોકે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ ગણાય છે, તોપણ એની સ્વતંત્રતા નામનીજ છે ખરૂં જોતાં એ **पञ्चविंशब्राह्मण**નું પરિશિષ્ટ છે એના નામ ઉપરથી સૂચવાય છે તે પ્રમાણે **पञ्चविंशब्राह्मण**નો એ છવીસમો વિભાગ છે એના છેલ્લા પાંચ પ્રકરણોને **अद्भुतब्राह्मण** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે બહારના અદ્‌ભુત બનાવોની અથવા

નઠારા શકુનોની માઠી અસર દૂર થાય એ **अद्भुतब्राह्मण**નો ઉદ્દેશ છે. દેવતાઓની મૂર્તિઓ ખડખડ હસતી, રડતી, ગાતી, નાચતી, પ્રસ્વેદથી ભીંજાઈ જતી, ભાંગી જતી જણાય અથવા એવું બીજું કંઈ જણાય તેના અશુભ ફળનો ત્યાગ કરવાનાં સાધન એ બ્રાહ્મણમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

આ શાખાના બીજા બ્રાહ્મણનું નામ "**छान्दोग्यब्राह्मण**" છે, તેમાં કર્મકાણ્ડનો વિષય થોડોજ ચર્ચ્યો છે. એમાં સોમયાગ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ જન્મપ્રસંગના તથા વિવાહપ્રસંગના વિધિઓ અથવા દેવતાઓની પ્રાર્થનાઓ, એ વિષેજ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ બ્રાહ્મણના પ્હેલા બે **प्रपाठक**માંજ આ ચર્ચા થયલી છે. બાકીના આઠ **प्रपाठक** મળીને **छान्दोग्य उपनिषद्** થયું છે.

આ સિવાય બીજા ચાર ટૂંકા ગ્રન્થો છે. તેને બ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ખરૂ, પણ ખરૂં જોતાં તે બ્રાહ્મણ નથી. આ ચાર ગ્રન્થો તે **सामविधानब्राह्मण**, જે સઘળી જાતના વહેમી રિવાજોને લગતા મંત્રોના ઉપયોગ વિષેનો ગ્રન્થ છે તે; **देवताध्यायब्राह्मण**, જેમાં **सामवेद**ના જુદા જુદા મંત્રોના દેવતાઓ વિષે કેટલાંક કથન કરવામાં આવ્યાં છે તે; **वंशब्राह्मण**, જેમાં **सामवेद**ના આચાર્યોની વંશાવલી આપવામાં આવી છે તે, અને છેલ્લું **संहितोपनिषद्**, જેમાં **ऐतरेय आरण्यक**ની ત્રીજી **पञ्चिका**ની પેઠે, વેદનો પાઠ કેવી રીતે થવો જોઈએ તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે એ પ્રમાણે છે.

सामवेदનાં બ્રાહ્મણોમાં જે ગહન ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે તેનું સ્વરૂપ એવું અતિશયોક્તિભરેલું અને વિલક્ષણ છે કે તેને લીધે એ બ્રાહ્મણો બીજાં સઘળાં બ્રાહ્મણોથી જુદાં પડી આવે છે. જુદાં જુદાં **साम**ની પૃથ્વી ઉપરના અને સ્વર્ગ ઉપરના સઘળા પદાર્થોની સાથે એકતા સ્થાપિત કરવી એ **सामवेद**નાં બ્રાહ્મણોનુ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે. તેનીજ સાથે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં રસ ઉત્પન્ન કરે એવી પણ ઘણી હકીગતો એ બ્રાહ્મણમા આપવામાં આવી છે.

कृष्ण यजुर्वेदની **कठ** અને **मैत्रायणीय** શાખાઓમાં જુદી જુદી **संहिता**ઓના ગદ્યવિભાગ સિવાય બીજાં કંઈ પણ બ્રાહ્મણો નથી. **तैत्तिरीय** શાખામાં, સંહિતાનો ગદ્યવિભાગ એ સૌથી વધારે

જૂનું અને સૌથી વધારે અગત્યનું બ્રાહ્મણ છે. તે ઉપરાંત એ શાખામાં **तैत्तिरीयब्राह्मण**નો ત્રણ વિભાગનો સ્વતંત્ર ગ્રન્થ પણ છે. પણ એ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ **तैत्तिरीय संहिता** કરતાં જુદું હોય એવું લાગતું નથી, પણ તેના તેજ વિષયને આગળ લંબાવવામાં આવ્યો હોય એવું જણાય છે. **संहिता**માં નહીં આપેલા એવા થોડાક યજ્ઞો વિષેનો એ પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ છે, તે ઉપરાંત **संहिता**માં ચર્ચાઈ ગયેલા કેટલાક વિષયો એ ગ્રન્થમાં વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવ્યા છે. વળી **तैत्तिरीय आरण्यक** એ નામનો ગ્રન્થ પણ છે, તે પાછો **तैत्तिरीय ब्राह्मण**નો પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ છે. એનાં દશ પ્રકરણમાંથી છેલ્લાં ચાર પ્રકરણો વડે આ શાખાનાં બે ઉપનિષદો બનેલાં છે: ૭ થી ૯ સુધીનાં પ્રકરણો **तैत्तिरीय उपनिषद्** કહેવાય છે, અને દશમું પ્રકરણ તે **महानारायण उपनिषद्** અથવા **याज्ञिकी उपनिषद्** એ નામથી ઓળખાય છે. આ ચાર પ્રકરણો સિવાય, બ્રાહ્મણ અથવા આરણ્યક એ નામથી સંહિતાના કરતાં જુદા વિષયનું સૂચન થતું નથી, પણ પાછળથી બીજા વેદોનું કૃત્રિમ અનુકરણ કરીને વિષયની ભિન્નતા ન હોવા છતાં **ब्राह्मण, आरण्यक** એ જુદાં જુદાં નામોનો પ્રયોગ તેના તેજ વિષયની ચર્ચા કરનારા ગ્રન્થોના સમ્બન્ધમાં કરવામાં આવ્યો છે.

तैत्तिरीय ब्राह्मणના ત્રીજા વિભાગનાં છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણો તેમજ **तैत्तिरीय आरण्यक**ના પ્હેલા બે વિભાગ, એ જોકે **कठ** શાખાના ગ્રન્થો તરીકે ગણવામાં આવ્યા નથી, તોપણ પ્રથમ એ ગ્રન્થો **कठ** શાખાનાજ હતા. **तैत्तिरीयब्राह्मण** અને **तैत्तिरीय आरण्यक**ના આ સિવાયના બીજા ભાગમાં **य्** અને **व्**નો **इय्** અને **उव्** કરવામાં આવેલો જણાય છે, પણ આ ભાગમાં તેમ કરવામાં આવેલું નથી, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે આ ભાગની ઉત્પત્તિનું સ્થાન બીજા ભાગ કરતાં જુદું છે. આ **काठक** પ્રકરણોમાં એક સ્થળે (**तै. ब्रा. ३,११**) **नाचिकेत** એ નામના અગ્નિનું રહસ્ય સમજાવતી વખતે એવી વાર્તા કહેવામાં આવી છે કે **नचिकेतस्** એ નામનો છોકરો હતો તે **यम**ને ઘેર ગયો હતો તે વખતે યમ રાજા તરફથી તેને ત્રણ વરદાન આપવામાં આવ્યાં હતાં, આ વાર્તા ઉપરથી **काठक उपनिषद्** રચાયલું છે.

मैत्रायणीसंहिताનું સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણ નથી, પણ એ સંહિતાના ચોથા વિભાગમાં પ્હેલા ત્રણ વિભાગની સમજુતીઓ તથા વધારાની

હકીગતો આપવામાં આવી છે, તેથી એ ચોથા વિભાગને એક જાતનું **બ્રાહ્મણ** ગણી શકાય એમ છે આ સહિતાની સાથે જોડાયલો **मैत्रायण उपनिषद्** એ નામનો ગ્રન્થ છે, તેને હસ્તલિખિત પ્રતોમા કેટલીક વાર બીજા વિભાગ તરીકે અને કેટલીક વાર પાચમા વિભાગ તરીકે મૂકવામા આવ્યો છે **मैत्रायणीय** અથવા **मैत्री उपनिषद्** એવુ નામ પણ એ ગ્રન્થને આપવામા આવ્યું છે

शुक्ल यजुर्वेदના વિધિઓની સમજુતી **शतपथब्राह्मण**મા વિસ્તાર સાથે આપવામા આવી છે એ બ્રાહ્મણના સો અધ્યાય છે તે પરથી **शतपथ** અથવા "સો રસ્તાવાળુ, એવુ નામ એને આપવામા આવ્યુ છે **ऋग्वेद**થી બીજે નબરે, વૈદિક સાહિત્યના આખા ક્ષેત્રમા સૌથી વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ આ છે એ ગ્રન્થના બે પાઠ છે **माध्यंदिन** શાખાનો પાઠ તે પ્રોફેસર વેબર તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, અને **काण्व** શાખાનો પાઠ તે પ્રોફેસર ઇગલિંગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માડ્યો છે **माध्यंदिन** શાખાનો ગ્રન્થ ૧૪ કાણ્ડનો બનેલો છે, અને **काण्व** શાખાનો ગ્રન્થ ૧૭ કાણ્ડનો બનેલો છે પ્રથમ ગ્રન્થના પ્હેલા નવ કાણ્ડ **वाजसनेयिसंहिता**ના પ્રથમના ૧૮ કાણ્ડને મળતા આવે છે એ નવ કાણ્ડ તે આખા ગ્રન્થનો જૂનામા જૂનો ભાગ છે એમા કઈ પણ સશય નથી બારમા કાણ્ડને **मध्यम**, અથવા "વચલો" એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે તે પરથી જણાય છે કે છેલા પાચ કાણ્ડ (અથવા એકલા ૧૦થી૧૩ સુધીના કાણ્ડ એમ પણ હોય) તેને એક વખતે બ્રાહ્મણના જુદાજ ભાગ તરીકે ગણવામા આવતા ૧૦મા કાણ્ડમા **अग्निरहस्य** સમજાવવામા આવ્યુ છે ૧૧મા કાણ્ડમા આગના વિધિનુ એક પ્રકારનુ સિંહાવલોકન કરવામા આવ્યુ છે, અને ૧૨મા તથા ૧૩મા કાણ્ડમા જુદી જુદી વધારાની હકીગતો કહેવામા આવી છે ૧૪મો કાણ્ડ તે **आरण्यक**નો છે, અને એના છેલ્લા ૭ અધ્યાયનું **बृहदारण्यक उपनिषद्** બનેલુ છે.

शतपथब्राह्मणના ૬–૧૦ કાણ્ડની સ્થિતિ જુદી રીતની છે અગ્નિની વેદિ કેવી કરવી તે વિષય એ કાણ્ડોમા ચર્ચ્યો છે એ કાણ્ડોમા યાજ્ઞવલ્ક્યનું નામ પણ દેખામા આવ્યુ નથી અને શાણ્ડિલ્યના વચનોને મ્હોટામા મ્હોટા પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે **गान्धार**, **सल्व**, **केकय** વગેરે લોકોના નામ આપવામા આવ્યા છે તે પશ્ચિમ

દિશામાં વસનારા લોકોનાં છે. બીજા કાણ્ડોમાં હમેશાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું પ્રમાણ મ્હોટામાં મ્હોટું ગણવામાં આવ્યું છે, અને પૂર્વના અથવા હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશના લોકો, **कुरुपञ्चाल**, **कोसल**, **विदेह**, **सृंजय** વગેરે સિવાય બીજા કોઈ લોકોનું નામ પણ ભાગ્યેજ દેવામાં આવ્યું છે. પાંચ શાણ્ડિલ્યના કાણ્ડોનો મૂળ રચનાર બીજા કાણ્ડોના રચનારથી જુદો હતો એ વાત ભાષાના કેટલાક તફાવતો, જે પાછલા સમયના સંગ્રહ-કર્તાથી દૂર કરી શકાયા નથી, તે પરથી માલમ પડી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, હાલ જે પરોક્ષ ભૂતકાળ (perfect) કહેવાય છે તેનાં રૂપોનો **शाण्डिल्य**ના કાણ્ડોમાં (તેમજ ૧૩મા કાણ્ડમાં) વૃત્તાન્તકથનને માટે ઉપયોગ કરાયલો બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી.

शतपथब्राह्मणમાંથી સ્થળ સમ્બન્ધી જે માહિતી મળી શકે છે તે પરથી એવું જણાય છે કે **कुरु-पंचाल**નો દેશ તેજ બ્રાહ્મણોના સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ ગ્રન્થમાં **कुरु** લોકોના રાજા તરીકે **जनमेजय**ની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મના એ સમયના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ઉપદેશક **आरुणि**ને વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ **पंचाल** હતો. તોપણ એટલું ખુલ્લું છે કે એ વખત સુધીમાં **मध्यदेश**ની પૂર્વના મુલકો લગી—**कोसल**, જેનું રાજધાનીનું નગર **अयोध्या** હતું, અને **विदेह** (એટલે તિર્હુત અથવા ઉત્તર બિહાર), જેનું રાજધાનીનું નગર **मिथिला** હતું, ત્યાં લગી—બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ફેલાઈ ચૂક્યો હતો. **विदेह**ના રાજા જનકની દરબારમાં **कुरु-पंचाल** દેશના અનેક બ્રાહ્મણો આવતા હતા. એ દરબારમાં જે વાગ્યુદ્ધો ચાલતાં તે **शतपथब्राह्मण**ના પાછલા કાણ્ડોમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. એવાં યુદ્ધોમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું પરાક્રમ સૌથી વધારે હતું. એ જાતે **आरुणि**નો શિષ્ય હતો, અને (૬થી ૧૦ સુધીના કાણ્ડ સિવાય) આખા બ્રાહ્મણમાં, આધ્યાત્મિક વિષયોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું પ્રમાણ એનું ગણવામાં આવ્યું છે. એ બ્રાહ્મણના કેટલાક ફકરાઓ ઉપરથી, યાજ્ઞવલ્ક્યની જન્મ ભૂમિ **विदेह**માં હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે.‡ એ બ્રાહ્મણનો

‡ શતપથ બ્રાહ્મણ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય એ બેઉ વિદેહના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારાં છે એવો મત (જે આ સ્થળે જણાવવામાં આવ્યો છે) તે હવે પ્રો. મેકડોનલને ભૂલભરેલો લાગે છે, અને તેઓ ધારે છે કે જો કે શતપથ બ્રાહ્મણને પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયનું સારૂં જ્ઞાન હતુ, તોપણ એ ગ્રન્થનો ઉદ્ભવ ઘણું કરીને કુરુપંચાલમાં થયો હશે.

હકીગતો આપવામાં આવી છે, તેથી એ ચોથા વિભાગને એક જાતનું બ્રાહ્મણ ગણી શકાય એમ છે. આ સંહિતાની સાથે જોડાયલો **મૈત્રાયણ उपनिषद्** એ નામનો ગ્રન્થ છે, તેને હસ્તલિખિત પ્રતોમાં કેટલીક વાર બીજા વિભાગ તરીકે અને કેટલીક વાર પાંચમા વિભાગ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે. **મૈત્રાયર્ણીય** અથવા **મૈત્રી उपनिषद्** એવું નામ પણ એ ગ્રન્થને આપવામાં આવ્યું છે.

शुक्ल यजुर्वेदના વિધિઓની સમજુતી **शतपथब्राह्मण**માં વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવી છે. એ બ્રાહ્મણના સો અધ્યાય છે તે ઉપરથી **शतपथ** અથવા "સો રસ્તાવાળું," એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું છે. **ऋग्वेद**થી બીજે નંબરે, વૈદિક સાહિત્યના આખા ક્ષેત્રમાં સૌથી વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ આ છે. એ ગ્રન્થના બે પાઠ છે: **माध्यंदिन** શાખાનો પાઠ તે પ્રોફેસર વેબર તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, અને **काण्व** શાખાનો પાઠ તે પ્રોફેસર ઇગલિંગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યો છે. **माध्यंदिन** શાખાનો ગ્રન્થ ૧૪ કાણ્ડનો બનેલો છે, અને **काण्व** શાખાનો ગ્રન્થ ૧૭ કાણ્ડનો બનેલો છે. પ્રથમ ગ્રન્થના પ્હેલા નવ કાણ્ડ **वाजसनेयिसंहिता**ના પ્રથમના ૧૮ કાણ્ડને મળતા આવે છે. એ નવ કાણ્ડ તે આખા ગ્રન્થનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. બારમા કાણ્ડને **मध्यम**, અથવા "વચલો" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે છેલ્લા પાંચ કાણ્ડ (અથવા એકલા ૧૦થી૧૩ સુધીના કાણ્ડ એમ પણ હોય) તેને એક વખતે બ્રાહ્મણના જુદાજ ભાગ તરીકે ગણવામાં આવતા. ૧૦મા કાણ્ડમાં **अग्निरहस्य** સમજાવવામાં આવ્યું છે, ૧૧મા કાણ્ડમાં આગલા વિધિનું એક પ્રકારનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે, અને ૧૨મા તથા ૧૩મા કાણ્ડમાં જુદી જુદી વધારાની હકીગતો કહેવામાં આવી છે. ૧૪મો કાણ્ડ તે **आरण्यक**નો છે, અને એના છેલ્લા ૭ અધ્યાયનું **बृहदारण्यक उपनिषद्** બનેલું છે.

शतपथ ब्राह्मणના ૬–૧૦ કાણ્ડની સ્થિતિ જુદી રીતની છે. અગ્નિની વેદિ કેવી કરવી તે વિષય એ કાણ્ડોમાં ચર્ચ્યો છે. એ કાણ્ડોમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું નામ પણ દેવામાં આવ્યું નથી અને શાણ્ડિલ્યનાં વચનોને મ્હોટામાં મ્હોટાં પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. અંદર **गांधार**, **सल्व**, **केकय** વગેરે લોકોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે વાયવ્ય

દિશામાં વસનારા લોકોનાં છે. બીજા કાણ્ડોમાં હમેશાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું પ્રમાણ મ્હોટામાં મ્હોટું ગણવામાં આવ્યું છે, અને પૂર્વના અથવા હિન્દુસ્તાનના મધ્ય પ્રદેશના લોકો, **કુરુપઞ્ચાલ, कोसल, विदेह, सृंजय** વગેરે સિવાય બીજા કોઈ લોકોનું નામ પણ ભાગ્યેજ દેવામાં આવ્યું છે. પાંચ **શાણ્ડિલ્યના** કાણ્ડોનો મૂળ રચનાર બીજા કાણ્ડોના રચનારથી જુદો હતો એ વાત ભાષાના કેટલાક તફાવતો, જે પાછલા સમયના મેળવ-કર્તાથી દૂર કરી શકાયા નથી, તે પરથી માલમ પડી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, હાલ જે પરોક્ષ ભૂતકાળ (perfect) કહેવાય છે તેનાં રૂપોનો **શાણ્ડિલ્યના** કાણ્ડોમાં (તેમજ ૧૩મા કાણ્ડમાં) વૃત્તાન્તકથનને માટે ઉપયોગ કરાયલો બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી.

शतपथब्राह्मणમાંથી સ્થળ સમ્બન્ધી જે માહિતી મળી શકે છે તે પરથી એવું જણાય છે કે **कुरु-पंचाल**નો દેશ તેજ બ્રાહ્મણોના સુધારાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એ ગ્રન્થમાં **कुरु** લોકોના રાજા તરીકે **जनमेजय**ની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મના એ સમયના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત ઉપદેશક **आरुणि**ને વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ **पंचाल** હતો. તોપણ એટલું ખુલ્લું છે કે એ વખત સુધીમાં **मध्यदेश**ની પૂર્વના મુલકો લગી—**कोसल,** જેનું રાજધાનીનું નગર **अयोध्या** હતું, અને **विदेह** (એટલે તિર્હુત અથવા ઉત્તર બિહાર), જેનું રાજધાનીનું નગર **मिथिला** હતું, ત્યાં લગી—બ્રાહ્મણોનો ધર્મ ફેલાઈ ચૂકેલો હતો. **विदेह**ના રાજા જનકની દરબારમાં **कुरु-पंचाल** દેશના અનેક બ્રાહ્મણો [illegible] હતા. એ દરબારમાં જે વાગ્યુદ્ધો ચાલતાં
તે **शतपथब्राह्मण**ના [illegible] વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. એવાં
યુદ્ધોમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું પરાક્[illegible] જાતે **आरुणि**નો
શિષ્ય હતો, અને (૬થી ૧૦ [illegible] બ્રાહ્મણમાં
આધ્યાત્મિક વિષયોમાં સૌથી [illegible]
આવ્યું છે. એ બ્રાહ્મણના કેટલ[illegible]
ભૂમિ વિદેહમાં હોય એ ઘણું સં[illegible] ત

‡ શતપથ બ્રાહ્મણ અને યાજ્ઞવ[illegible] તનું
ધરાવનારાં છે એવો મત (જે આ સ્થળે [illegible] ત હમારત્તનો
મેકડોનલને મૂકાબલો લાગે છે, અને તેઓ [illegible] ર્ક શતપથ ' એ નામ
પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયનું સારૂં જ્ઞાન હતું, તોપણ એ ગ્રન્થનો કલ્પનાનો ઉદ્ભવ
કરીને કુરુપંચાલમાં થયો હશે.

સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ," જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'આ' પૂર્વના દેશનો હોય એવું લાગે છે,' તેણે વાદવિવાદમાં પશ્ચિમના સૌથી નામાંકિત આચાર્યોને પણ હરાવ્યા એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી **શુક્લ યજુર્વેદ**નો સંગ્રહ આ પૂર્વના પ્રદેશમાંજ થયો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

જે સમયે **વિદેહ**ના દેશમાં બ્રાહ્મણધર્મ હજી ફેલાઈ ચૂક્યો ન્હોતો તે ગત સમયના સંસ્કાર ટકી રહેલા **શતપથબ્રાહ્મણ**માં આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્હેલા કાણ્ડમાં એક વાર્તા કહેવામાં આવી છે તે પરથી આર્ય લોકોના પૂર્વ તરફના પ્રયાણના ત્રણ જુદા જુદા સમય આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છિયે. વિદેઘ (જે વિદેહનું વિશેષ પ્રાચીન રૂપ છે) તે દેશનો રાજા **માધવ** હતો, અને તેનો કુલગુરુ **ગોતમ રાહૂગણ** હતો. તે રાજા એક વખતે **સરસ્વતી**ના કિનારા ઉપર હતો. **અગ્નિવૈશ્વાનર** (જે આ સ્થળે બ્રાહ્મણધર્મના એક મુખ્ય ચિહ્ન તરીકે બ્રાહ્મણોનો સુધારો સૂચવે છે) તે આ સ્થળ આગળથી સળગતો સળગતો પૂર્વ દિશા તરફ ગયો, અને **માધવ** પોતાના કુલગુરુ સાથે એની પાછળ પાછળ ગયો. આખરે એ **સદાનીર**(ઘણુંખરૂં હાલની ગંડક, જે પટના આગળ ગંગાનદીની સાથે મળી જાય છે) ત્યાં સુધી આવી પ્હોંચ્યો. એ નદી ઉત્તર તરફના પ્હાડમાંથી નીકળે છે, અને એ નદી ઉપર થઈને પેલો સળગતો અગ્નિ ગયો નહીં. આગલા સમયમાં "**અગ્નિવૈશ્વાનર** એ નદી ઉપર થઈને ગયો નથી" એવું વિચારીને બ્રાહ્મણો એ નદી ઓળંગતા ન્હોતા. એ વખતે પૂર્વ દિશા તરફની જમીન વગર ખેડાયલી અને ભીનાશવાળી હતી, પણ હવે ઘણા બ્રાહ્મણો ત્યાં વસે છે અને એ જમીન ઘણી સુધરી ગઈ છે, કારણ કે યજ્ઞો વડે બ્રાહ્મણોએ અગ્નિને એનું આસ્વાદન કરાવ્યું છે. **વિદેઘ** દેશના **માધવ** રાજાએ પછી **અગ્નિ**ને પૂછ્યું કે "મ્હારે ક્યાં આગળ રહેવું?" અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે "આ નદીની પૂર્વમાં ત્હારે વાસ કરવો." લેખક ઉમેરે છે કે હજી પણ **કોસલ** (અયોધ્યા) અને **વિદેહ** (તિર્હુત) એ બે દેશ વચ્ચેની સીમા આ નદી વડે અંકાય છે.

રહસ્યનું ... **યજુર્વેદ**ની **વાજસનેયી** શાખાનાં બ્રાહ્મણોને યાજ્ઞિકી વિદ્યા, ...માં મ્હોટા ...ના દેશોમાં વધારે વિકાસ પામી હતી, તેમાં પોતાનું ..., કેકય ...વા વિશે કંઈક અભિમાન હતું એ તો ખુલ્લુંજ છે.

चरक શાખાના અધ્વર્યુઓના દોષ વિષે **शतपथब्राह्मण**માં ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યુ છે. "**चरकशाखा**" એનો અર્થ ઘણો વ્યાપક છે, અને **कृष्ण यजुर्वेद**ની ઘણુ વધારે પ્રાચીન શાખાઓ, **कठ**, **कपिष्ठल**, અને **मैत्रायणीय**, તેનો પણ એ "**चरकशाखा**"માં સમાવેશ થઈ જાય છે.

બૌદ્ધ ધર્મને દૃઢ સ્થાન સૌથી પ્હેલું **कोसल** અને **विदेह**ના દેશોમા મળ્યું તેથી એ ધર્મના પ્રથમના સિદ્ધાન્તો તરફ **शतपथब्राह्मण**નુ કેવું વલણ જણાય છે એ પ્રશ્ન જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે એવો છે. આ સમ્બન્ધમાં એટલુ નોંધવા જેવું છે કે **अर्हत**, **श्रमण**, અને **प्रतिबुद्ध** એ શબ્દો પ્હેલીજ વખત આ ગ્રન્થમા વપરાયલા જોવામાં આવે છે, પણ બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં એ શબ્દોના જે પારિભાષિક અર્થ થાય છે તે અર્થમા હજી એ શબ્દો વપરાયા નથી. વળી, આ બ્રાહ્મણમાં ગુરુઓની જે નામાવલી આપવામાં આવી છે તેમા **गौतम** લોકોનુ નામ વધારે વખત જોવામા આવે છે. **कपिलवस्तु**ના **शाक्य** લોકોનુ કૌટુમ્બિક નામ "**गौतम**" હતું, અને એ કુટુમ્બમા **बुद्ध**નો જન્મ થયો હતો. વળી, એ બ્રાહ્મણના કેટલાક વચનો ઉપરથી **सांख्यदर्शन**ની શરૂઆતની સ્થિતિનુ પણ સૂચન થાય છે કારણ કે કટલીક વાર **आसुरि** એ નામના આચાર્ય વિષે કથન કરવામા આવ્યુ છે, અને પરંપરાગત વચનો પ્રમાણે, **सांख्यदर्शन**મા પ્રમાણ તરીકે ગણાતા એક આગળ પડતા આચાર્યનુ નામ આસુરિ હતું આ બ્રાહ્મણની દંતકથાઓમા રામાયણ-મહાભારતની વાર્તાઓનાં બીજ કેટલે અંશે જોવામાં આવે છે એ વિષે આપણે તજવીજ કરીએ ત્યારે તો આપણને જણાય છે કે ખરેખર, એ મહાકાવ્યોની સાથે આ બ્રાહ્મણને કાંઈક સમ્બન્ધ છે ખરો. **महाभारत**નો **जनमेजय**, **कुरु** લોકોનો પ્રખ્યાત રાજા, તેનુ નામ આ બ્રાહ્મણમાં પ્હેલીજ વાર જોવામા આવે છે પણ **पाण्डु** લોકો, જેને **महाभारत**ની લડાઇમા વિજય પામેલા વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તેનું નામ બીજા બ્રાહ્મણોમા નથી જોવામા આવતુ તેમ આ બ્રાહ્મણમાં પણ નથી જોવામા આવતું; અને **पाण्डु**ઓના આગેવાન **अर्जुन**, તેનુ નામ હજી **इन्द्र**નેજ લગાડવામા આવેલુ જણાય છે. પણ **महाभारत**નો **अर्जुन** તે **इन्द्र**નો પુત્ર હતો, એટલે **इन्द्र**ના "**अर्जुन**" એ નામ ઉપરથીજ "**इन्द्र** એ **अर्जुन**નો પિતા હતો" એવી કલ્પનાનો ઉદ્ભવ

થયો હોવો જોઇએ. **विदेह**નો પ્રખ્યાત રાજા **जनक** તેજ **रामायण**ની નાયિકા **सीता**નો પિતા છે એમ ન માનવું જોઇએ, કારણ કે સીતાનું પાત્ર કેવળ કલ્પિત છે, ઐતિહાસિક નથી.

સંસ્કૃત કવિ **कालिदास**ને પોતાનાં બે સૌથી પ્રખ્યાત નાટકોનું વસ્તુ જે દંતકથાઓમાંથી મળી આવ્યું તેમાંની એક અત્રે સવિસ્તર કહેવામાં આવી છે, અને બીજી વિષે કંઈ નહીં તો સુચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. **पुरूरवस्** અને **उर्वशी**ના પ્રેમ અને વિયોગની વાર્તા **ऋग्वेद**માં ઘણા ઝાંખા સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતી હતી તે આ સ્થળે ઘણા વધારે વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવી છે; અને **दुष्यन्त** તથા **शकुन्तला**નો પુત્ર **भरत** પણ આ બ્રાહ્મણમાં આપણા જોવામાં આવે છે.

જળપ્રલયની અત્યત રસ પડે એવી વાર્તા, જે **अवस्ता**ના રચનારાઓને પણ જાણીતી હતી અને જે **महाभारत**માં ફરીથી જોવામાં આવે છે, તે સવિસ્તર કહેવામાં આવેલી હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાં અહીં પ્હેલીજ વખત આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. સેમિટિક પ્રજામાંથી આ દંતકથા ઉતરી આવી છે એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનને નક્ષત્રોનું જ્ઞાન સેમિટિક પ્રજા તરફથી મળ્યું હતું એવું માનનારાને જે આધાર છે તે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે. એક વખતે **मनु**ના હાથમાં એક ન્હાનકડું મત્સ્ય આવ્યું, તેણે **मनु**ને વિનંતિ કરી કે "તું મ્હને ઉછેરીને મ્હોટું કર," અને વચન આપ્યું કે "જે જળ-પ્રલય થવાનો છે તે વખતે હું ત્હારૂં રક્ષણ કરીશ." પછી મત્સ્યની શિખામણ પ્રમાણે **मनु**એ એક વહાણ કર્યું, અને જળપ્રલય થવા માંડ્યો તે વખતે એ વહાણમાં તે બેઠો. પેલું મત્સ્ય, કે જેના શૃંગ સાથે એ વહાણને **मनु**એ બાંધ્યું હતું, તે આખરે ઉત્તર તરફના પર્વત આગળ એને લઈ ગયું. પાછળથી એ **मनु** પોતાની પુત્રી વડે આખી માનવજાતનો ઉત્પન્નકર્તા થયો.

આ પ્રમાણે, **शतपथब्राह्मण**નો ગ્રન્થ અગત્યની હકીકતો અને ધ્યાન ખેંચે એવા વૃત્તાન્તોની મ્હોટી ખાણના જેવો છે. એ ગ્રન્થ બ્રાહ્મણ સમયના પાછલા ભાગમાં લખાયો હશે એવું આંતર પ્રમાણો ઉપરથી માલમ પડે છે. એજ જાતના વધારે પ્રાચીન ગ્રન્થોની સરખામણીમાં એની શૈલી કંઈક વધારે સરળ અને સમજી શકાય એવી જણાય છે.

યજ્ઞવિધિ વિષે એમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે મ્હોટે ભાગે **કૃષ્ણ યજુર્વેદના** બ્રાહ્મણ વિભાગની સાથે મળતું આવે છે, પણ તે પ્હેલેથી છેલ્લે સુધી વધારે સરળ અને વધારે સુવ્યવસ્થિત રીતે મૂકવામાં આવ્યું છે. ઈશ્વરજ્ઞાનની બાબતમાં જોઈએ તો, 'વિશ્વમાં એકતાનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે' એ વિચારને બીજા કોઈ પણ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થના કરતાં આ સ્થળે વધારે ખિલવવામાં આવેલો જણાય છે, અને એનું ઉપનિષદ્ તે વેદના સમયની ફિલસુફીનો સૌથી સારામાં સારો ગ્રન્થ છે.

અથર્વવેદની સાથે જે બ્રાહ્મણ જોડાયલું છે તે **"ગોપથબ્રાહ્મણ"** એ નામથી ઓળખાય છે. એ બ્રાહ્મણ **અથર્વવેદની સંહિતા** સાથે કંઈ ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવતું નથી. એ બ્રાહ્મણના બે કાણ્ડ છે, તેમાંના પ્હેલા કાણ્ડમાં પાંચ અધ્યાય છે અને બીજા કાણ્ડમાં ૭ અધ્યાય છે. એ બેઉ ભાગ ઘણા મોડા રચાયલા છે; કારણ કે **વૈતાનસૂત્ર** પછી અને **અથર્વના** કોઈ પણ રીતના ખરેખરા પરંપરાપ્રાપ્ત સંપ્રદાય વિના એ ભાગોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એ બ્રાહ્મણના પ્રથમાર્ધમાં જે વિષય ચર્ચ્યો છે તે કોઈ પણ વિધિવિષયક ગ્રન્થમાં આપેલા યજ્ઞના ક્રમને અનુસરતા નથી, અને મ્હોટે ભાગે એ વિષયો તો નવાજ લખાયા છે, પણ એજ પ્રથમાર્ધના બાકીના ભાગમાં **શતપથબ્રાહ્મણના** ૧૧મા તથા ૧૨મા કાણ્ડમાંથી ઘણું લીધેલું છે, અને તે ઉપરાંત **ઐતરેયબ્રાહ્મણમાંથી** પણ થોડાક ફકરાઓ લીધેલા છે. **અથર્વવેદનું** અને ચોથા અથવા **"બ્રહ્મા"** એ નામના વિપ્રનું મહત્ત્વ દર્શાવવું એ આ વિભાગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. એમાં શિવનું નામ દેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એ વિભાગ બ્રાહ્મણોના સમયમાં નહીં, પણ વૈદિક સમય પૂરો થયા પછી રચાયો હશે એવું અનુમાન થાય છે. **અથર્વવેદના** વીસ કાણ્ડનું અસ્તિત્વ એમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે પરથી અને વ્યાકરણ સમ્બન્ધી ઘણા આગળ વધેલા વિચારો એમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે પરથી પણ એ વિભાગનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે. **ગોપથબ્રાહ્મણના** દ્વિતીયાર્ધનું સ્વરૂપ બીજા બ્રાહ્મણોને વિશેષ મળતું આવે એવું છે. **વૈતાનશ્રૌતસૂત્રમાં** આપેલા યજ્ઞના ક્રમ પ્રમાણે વિધિઓનો સુબદ્ધ વૃત્તાન્ત એ વિભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે; પણ મ્હોટે ભાગે એ ગ્રન્થ સ્વતંત્ર રચનાનો નહીં, પણ સંગૃહીત વચનોનો છે. સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણ અને સૂત્રનો જે ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ હોય છે તે અહીં ઉલટાઈ ગયલો

જોવામાં આવે છે. **ગોપથબ્રાહ્મણ**નો બીજો કાણ્ડ તે **વૈતાનસૂત્ર** ઉપરથી રચાયો છે. ખરેખર, **વૈતાનસૂત્ર** તે આ બ્રાહ્મણના સંબન્ધમાં **સંહિતા**નીજ ગરજ સારે છે. એનો લગભગ બેતૃતીયાંશ જેટલો ભાગ વધારે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી લેવાયલો છે એવું અત્યાર સુધીમાં પૂરવાર થઈ ચૂક્યું છે. સૌથી વધારે ફકરાઓ **ઐતરેયબ્રાહ્મણ** અને **કૌષીતકિ-બ્રાહ્મણ**માંથી લેવાયલા છે, અને **મૈત્રાયણીસંહિતા** અને **તૈત્તિરીય-સંહિતા**માંથી કંઈક ઓછા લેવાયલા છે. એ ઉપરાંત થોડાક ફકરાઓ **શતપથબ્રાહ્મણ**માંથી, રે! **પઞ્ચવિંશબ્રાહ્મણ**માંથી પણ લેવાયલાં છે.

જોકે **ઉપનિષદ્** એ સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણોનોજ એક ભાગ હોય છે અને બ્રાહ્મણના વિચારતત્ત્વનો—**જ્ઞાનકાંડ**નોજ—**ઉપનિષદ્**માં આગળ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, તોપણ ખરૂં જોતાં **ઉપનિષદ્**થી વિધાનતત્ત્વ(**કર્મકાંડ**)ની સાથે વાસ્તવિક વિરોધમાં રહેનારા વિચાર-તત્ત્વ(**જ્ઞાનકાંડ**)ના નવા ધર્મનું સ્થાપન થાય છે. દેવતાઓને માટે કોઈ પણ રીતની ખોડખાંપણ વગરના યજ્ઞો કરીને પૃથ્વી ઉપરનું સુખ મેળવવું અને પછી યમના નિવાસસ્થાન આગળ સુખમાં રહેવું એવો જે ઉદ્દેશ બ્રાહ્મણોમાં દીઠામાં આવે છે તે આ ઉપનિષદોમાં દીઠામાં આવતો નથી, પણ યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતા થતાં સંસારી જીવનમાંથી મુક્તિ મળે એજ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ જણાય છે. આ કારણથી આ સ્થળે યજ્ઞનો વિધિ બિનઉપયોગી થઈ પડયો છે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ સૌથી વધારે અગત્યનું ગણાવા મંડાયું છે.†

† ઉપનિષદોના સમયમાં ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, રે! સ્ત્રીઓ પણ, ફિલસુફીની ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતી. ધર્મની સભાઓ ભરાતી, અને રાજાઓ તરફથી કીમતી બક્ષીસો આપવામાં આવતી(જુઓ **કૌષીતકિ–ઉપનિષદ્**). **અજાતશત્રુ** નામના રાજાએ **બાલાકિ** નામના બ્રાહ્મણને અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. **છાન્દોગ્યોપનિષદ્**માં **અશ્વપતિ કૈકેય** નામના રાજાને ગુરુ તરીકે સ્થાપીને તેની પાસથી જ્ઞાન મેળવતા અનેક બ્રાહ્મણોને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. કોસલના રાજા **પ્રસેનજિત્** અને મગધના રાજા **બિંબિસારે** બુદ્ધનો સત્કાર કર્યો હતો તે પણ આજ સમયમાં અશોક રાજાએ બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપ્યો ત્યાર પછી પણ કેટલાંક ઉપનિષદો રચાયાં હતાં અને એ ઉપનિષદો ઉપર બુદ્ધના નવા ધર્મની અસર થઈ હતી. એ વખતે બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ એકબીજાને શત્રુ જેવા ન્હોતા ગણતા, પણ **ષડ્દર્શનો**ના મતભેદ તરફ જેવી ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવતી તેવીજ બૌદ્ધ-ધર્મ તરફ પણ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવતી.

પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર એ સઘળાં ઉપનિષદોનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. ऋग्वेदના "पुरुष"માંથી ધીરે ધીરે "आत्मन्"ના વિચારનો ઉદ્‌ભવ થયો, સૃષ્ટિના રચનાર "प्रजापति"માંથી ભૂતમાત્રના આદિકારણ એવા નિર્ગુણ "ब्रह्म"નો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. એ ક્રમનું છેવટમાં છેવટનું પગથિયું તે આ ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છિયે. ऋग्वेदમાં "आत्मन्" એનો અર્થ "શ્વાસ" એટલોજ થાય છે; ઉદાહરણ તરીકે, વાયુને વરુણનો "आत्मन्" કહેવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણોમાંજ એ શબ્દનો "જીવ" એવો અર્થ થયો. એક ઠેકાણે, "आत्मन्" ઉપર જેઓનો આધાર ગણવામાં આવ્યો છે તેવા "प्राण"ની દેવતાઓની સાથે એકતા સ્થાપવામાં આવી છે, અને એવી રીતે વિશ્વનો 'आत्मन्' હોવાની કલ્પના ઉદ્‌ભવી છે. शतपथब्राह्मणના એક મોડા રચાયલા કાણ્ડમાં (૧૦,૬,૩) આ आत्मन्‌નો વિચાર વધારે ખિલવવામાં આવ્યો છે, અને એ आत्मन् "વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે" એવું એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. ऋग्वेदમાં "ब्रह्म" (નાન્યતર જાતિ) એનો અર્થ "પ્રાર્થના" અથવા "ભક્તિ" એથી વિશેષ કંઈ પણ થતો ન્હોતો. પણ જૂનામાં જૂનાં બ્રાહ્મણોમાં પણ પ્રાર્થના, વિધ, અને યજ્ઞમાં પ્રકટ થતી "સાર્વત્રિક વિશુદ્ધિ"નો અર્થ એ શબ્દમાં દાખલ થયલો આપણે જોઈએ છિયે. ઉપનિષદોમાં "પ્રકૃતિને સચેત કરનારૂં પવિત્ર તત્ત્વ" એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે. એ શબ્દનો પાછલો ઇતિહાસ લાંબો છે, અને હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક વિચારની ઉત્ક્રાન્તિનું સઘળું તત્ત્વ આ એક શબ્દના ઇતિહાસથીજ સૂચવાય છે. "आत्मन्" અને "ब्रह्म" એ બેઉ શબ્દથી જે વિચારો દર્શાવાય છે તેને ઉપનિષદોમાં સાધારણ રીતે એકજ ગણવામાં આવ્યા છે. પણ, ખરૂં જોતાં, "ब्रह्म" એ વધારે પ્રાચીન શબ્દથી વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમ તત્ત્વનું સૂચન થાય છે, અને "आत्मन्" એ શબ્દથી માનવીમાં પ્રકટ થતા ચૈતન્યનું ભાન કરાવાય છે; અને 'જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત પર જવું' એ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને "आत्मन्" એ વિશેષ જાણીતા તત્ત્વને "ब्रह्म" એ અજ્ઞાત તત્ત્વનો પરિચય કરાવવાના કામમાં લેવામાં આવ્યું છે. बृहदारण्यक उपनिषद्‌માં (૩, ૮, ૮ ને ૧૧, "अक्षरम्" એ નામથી "आत्मन्"નું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—

"अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवायवना-

काशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखम मात्रमनन्तरबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन नतदश्नाति कश्चन ॥.... .

अदृष्ट द्रष्टृश्रुत श्रोत्रमत मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ॥"

(એ સ્થૂલ નથી તેમ સૂક્ષ્મ નથી, હ્રસ્વ નથી તેમ દીર્ઘ નથી, એ લોહી વગરનો છે, ચરબી વગરનો છે, છાયા વગરનો છે, અંધકાર વગરનો છે, વાયુ વગરનો છે, આકાશ વગરનો છે, કોઇના સંગમાં લપટાઈ ન જાય એવો, કોઇથી સ્પર્શ ન કરી શકાય એવો છે, એ સ્વાદ વગરનો છે, ગંધ વગરનો છે, એને આંખ નથી, એને કાન નથી, એને વાણી નથી એને મન નથી, એને તેજ નથી, એને પ્રાણ નથી, એને મુખ નથી, એને માપ નથી, એને અંદર અને બહાર એવું કંઈ નથી એ કોઈ પણ ચીજનું ભક્ષણ કરતો નથી કોઈ એનું ભક્ષણ કરતો નથી એને કોઈ જોતું નથી છતાં એ સઘળું જોય છે, એને કોઈ સાંભળતું નથી છતાં એ સઘળું સાંભળે છે, એના વિષે કોઈ મનન કરી શકતું નથી, છતાં એ સઘળાનો મનન કરનારો છે, એના વિષે કોઈને જ્ઞાન નથી, છતાં એ સમગ્ર વસ્તુનો વિજ્ઞાતા છે એના સિવાય બીજો કોઈ જોનારો નથી, એના સિવાય બીજો કોઈ સાંભળનારો નથી. એના સિવાય બીજો કોઈ મનન કરનારો નથી, એના સિવાય બીજો કોઈ વિજ્ઞાતા નથી હે ગાર્ગી! એ અવિનાશી સત્ત્વની અંદર આકાશ ઓતપ્રોત થઈને રહ્યું છે)

આખી મનુષ્ય જાતિના તત્ત્વચિંતનના ઇતિહાસમાં પરમ તત્ત્વનું ગ્રહણ કરાયલું અને તેના વિષે ઉદ્‌ઘોષ કરાયતો સૌથી પ્હેલો આ સ્થળે આપણે જોઈએ છિયે

"आत्मन्"ના સ્વરૂપ વિષે काठक उपनिषद्‌ના નીચલા શ્લોકોમાં આ પ્રમાણેનું કવિત્વભર્યું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે—

यतश्चोदेति सूर्य
अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पिता -
स्तदु नात्येति कश्चन ॥

(જ્યાંથી સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને જ્યાં આગળ સૂર્યનો અસ્ત થાય છે તેમાં સઘળા દેવતાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે; તેની પેલી તરફ કોઈથી પણ જઈ શકાતું નથી).

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

(એનું રૂપ કદી આંખથી જોઈ શકાતું નથી; કોઈ પણ માણસ ચક્ષુ વડે એને જોઈ શકતો નથી; હૃદયથી, મનથી, બુદ્ધિથીજ એનું ગ્રહણ થઈ શકે છે; એને જેઓ જાણે છે તે અમર બની જાય છે).

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

(વાણી વડે કે મન વડે કે ચક્ષુ વડે એની પ્રાપ્તિ કદી થઈ શકતી નથી; "એ છે" એવું કહેવામાં આવે તે સિવાય બીજી કઈ રીતે એનું જ્ઞાન થઈ શકે?)

ઉપનિષદોમાં સ્રષ્ટા તરીકેનું સ્થાન "प्रजापति"ને બદલે "आत्मन्"ને આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, बृहदारण्यकના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે શરૂઆતમાં आत्मा અથવા ब्रह्म તેજ આ વિશ્વ હતું. તેને એકલાં બ્હીક લાગવા માંડી અને કંઈ ગમ્યું નહીં. તેને બીજાં માણસની ઇચ્છા થઈ. તે સ્ત્રી અને પુરુષ થયો. તેનાથી આખી માનવ જાતની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી એજ રીતે નરજાતિનાં અને નારીજાતિનાં પશુઓની ઉત્પત્તિ તેણે કરવા માંડી. છેવટે પાણી, અગ્નિ, દેવતાઓ વગેરેને એણે ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી ગ્રન્થકાર વધારે પ્રૌઢ શૈલીમાં કહે છે કે:—

"स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति कृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद ।.... आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । "

[તે (आत्मन्) અહીં નખનાં ટેરવાં સુધી સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે. જેમ ખોખાંની અંદર મૂકાયલો અસ્ત્રો જણાતો નથી, જેમ અગ્નિને ઢાંકી રાખવાના સ્થાનમાં મૂકાયલો અગ્નિ જણાતો નથી તેમ એને કોઈ જોઈ શકતું નથી; કારણ કે એ આખો જોવામાં આવતો નથી. જ્યારે શ્વાસ લે છે ત્યારે એ પ્રાણ કહેવાય છે; જ્યારે બોલે છે ત્યારે એ વાક્ કહેવાય છે; જ્યારે જોય છે ત્યારે એ ચક્ષુ કહેવાય છે; જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે એ શ્રોત્ર કહેવાય છે; જ્યારે મનન કરે છે ત્યારે એ મન કહેવાય છે. આ સઘળાં માત્ર એનાં કર્મનાં નામો છે. આમાંના ગમે તે એકેકની જે કોઈ પૂજા કરે છે તે (યથાર્થ) જ્ઞાન ધરાવતો નથી....આત્મા તરીકેજ એની ઉપાસના કરવી જોઈએ; કારણ કે (પ્રાણ વગેરે) સર્વે એનામાં એકઠા થાય છે].

શ્વેતાશ્વતર, જે એક મોડું રચાયલું ઉપનિષદ્ છે, તેના ચતુર્થાધ્યાયના ૧૦મા શ્લોકમાં* " આ જગત્ તે માયા છે " એવો વિચાર, જે પાછલા સમયની વેદાન્ત ફિલસુફીનો મ્હોટામાં મ્હોટો સિદ્ધાન્ત છે, તે પ્હેલીજ વાર સ્પષ્ટ રીતે મૂકાયલો આપણા જોવામાં આવે છે. જગત્ તે માયા છે અને બ્રહ્મ તે એ જગત્ની માયાને ઉત્પન્ન કરનારો જાદુગર (मायिन्) છે, એવું એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પણ આ વિચાર જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોની સાથે પણ જોડાયલો છે. "અનુભવની વસ્તુઓ તે સત્ય વસ્તુઓની છાયા માત્ર છે " એવો પ્લેટોનો ઉપદેશ, અને " અનુભવની વસ્તુઓ તે જે ખરેખરી વસ્તુઓજ છે તેના દેખાવ માત્ર છે " એવો કૅન્ટનો ઉપદેશ, અને ઉપનિષદ્નાં આ વચનો એ ઉભયનું તાત્પર્ય ખરેખરૂં જોતાં એકજ છે.

---

* मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ, એ ઉપનિષદોનો મ્હોટામાં મ્હોટો સિદ્ધાન્ત છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના ૭મા પ્રપાઠકના ૮ થી ૧૬ સુધીના ખંડમાં ફરી ફરીને ઉચ્ચારાયલું એક વાક્ય છે તેમાં એ સિદ્ધાન્ત ઘણોજ જુસ્સાદાર રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે:

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ॥"

(આ સઘળું તેજ છે; તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છે, ઓ શ્વેતકેતુ!)

"तत्त्वमसि" (તે તું છે) એ પ્રખ્યાત શબ્દોમાં ઉપનિષદોનાં સઘળાં વચનોનો સાર આવી જાય છે.

बृहदारण्यकમાં એજ સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે મૂકવામાં આવ્યો છે:–

"य एवं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या इशत आत्मा ह्येषां स भवति ॥"

("अहं ब्रह्मास्मि"—હું બ્રહ્મ છું–એવું જે જાણે છે તે આ સઘળું બની જાય છે. એને એમ થતો અટકાવવાની શક્તિ દેવતાઓમાં પણ નથી. કારણ કે એ તેઓનો આત્મા છે).

આ અભેદ **शतपथब्राह्मण**માં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. જુઓ ૧૦,૬,૩:—

"यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमय- मन्तरान्तमन् पुरुषो हिरण्मयः ।" વગેરે.

(જેમ ચોખો કે જવ કે સામો કે સામાનો દાણો એમ આ હિરણ્મય પુરુષ અન્તરાત્માને વિષે છે...એ પુરુષનો આત્મા તેજ મ્હારો આત્મા છે; અહીંથી જઈશ એટલે હું તે આત્માને પ્રાપ્ત કરીશ.)

આ ઉપનિષદ્‌ગ્રન્થોમાં પરમાત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાને માટે સર્વત્ર ભારે ઘડમથલ ચાલી રહેલી જોવામાં આવે છે, અને એ ઘડ-

મથલને પરિણામે કોઈ વાર એક રૂપક વાપરવામાં આવ્યું હોય તો કોઈ વાર બીજું રૂપક વાપરવામાં આવ્યું હોય એવું બન્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, **बृहदारण्यक उपनिषद्**માં, યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ સંસાર છોડીને વનમાં જવાની તૈયારી કરતા હોય છે તે વખતે એની સ્ત્રી મૈત્રેયી એને પ્રશ્ન કરે છે તેના જવાબમાં એ કહે છે.—

"स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यत स्त्वाददीत लवणमेव, एवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति ॥"

(જેવી રીતે એક મીઠાંનો ગાંગડો પાણીમાં નાંખ્યો હોય તો તે પાણીમાં ગળી જાય અને તેને પાછો બહાર કાઢી શકાય નહીં, પણ પાણી જ્યાંથી ચાખો ત્યાંથી ખારૂં ને ખારૂં લાગ્યાં કરે તેવી રીતે આ મહા સત્ત્વ અનન્ત છે, અપાર છે, વિજ્ઞાનનોજ જથ્થો છે. આ મૂળ તત્ત્વોમાંથી બહાર નીકળીને એમાં ને એમાંજ એ પાછું વિલીન થાય છે. મરણ પછી ચૈતન્ય રહેતું નથી);

કારણ કે, યાજ્ઞવલ્ક્યે આગળ સમજાવ્યું છે તે પ્રમાણે, જે દ્વૈતભાવ ઉપર ચૈતન્યનો આધાર રહે છે તે જતો રહ્યો એટલે ચૈતન્ય પણ જતુંજ રહેવું જોઈએ. *

એજ ઉપનિષદ્માં બીજે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કેઃ—

"स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्यु-

* यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्, तत्केन कं पश्येत्, तत्केन कं शृणुयात्, तत्केन कमभिवदेत्, तत्केन कं मन्वीत, तत्केन कं विजानीयात्, येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्। विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ।

चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ॥"

(જેવી રીતે કરોળિયો પોતાના તંતુઓ વડે બહાર નીકળે છે, જેવી રીતે ન્હાના ન્હાના તનખાઓ અગ્નિમાંથી બહાર નીકળે છે, તેવી રીતે એ આત્મામાંથી સઘળા પ્રાણ, સઘળા લોક, સઘળા દેવતાઓ, સઘળાં પ્રાણીઓ બહાર નીકળે છે).

વળી આ શ્લોક मुण्डकोपनिषद्‌માંનો છેઃ—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

(નદીઓ વહેતી વહેતી જેવી રીતે સમુદ્રમાં અદૃશ્ય થાય છે અને પોતાનાં નામ તથા રૂપ છોડી દે છે તેવી રીતે વિદ્વાન્ માણસ નામ તથા રૂપથી વિમુક્ત થઈને પરથી પણ પર એવા દિવ્ય પુરુષમાં લીન થઈ જાય છે).

बृहदारण्यकમાં એક ઠેકાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય આત્માને "અંતર્યામી" તરીકે વર્ણવે છેઃ—

"यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥"

(જે સર્વ પ્રાણીઓની અંદર રહે છે, જે સર્વ પ્રાણીઓથી જુદો છે, જે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર અંદરથી રાજ્ય ચલાવે છે, તે ત્હારો આત્મા છે, તે અંતર્યામી છે, તે અમૃત છે).

એજ ઉપનિષદ્‌માં એક રસ પડે એવી વાતચીત આપી છે, તેમાં કાશીનો રાજા અજાતશત્રુ બાલાકિ ગાર્ગ્ય નામના બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપે છે કે સૂર્ય, ચન્દ્ર, વાયુ, અને બીજા કુદરતી દેખાવોમાં અથવા

(જાગ્રત), **આત્મામાં** પણ જે **પુરુષ** છે તે **બ્રહ્મ** નથી, પણ સ્વપ્નાવસ્થ આત્મા, જે સૃજનશીલ અને મનમાં જે વખતે જેવું રૂપ લેવાનું ધારે તેવું લઈ શકે એવો છે તે, અથવા તો પરમ દશામાં, સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આત્મા તેજ **બ્રહ્મ** છે, કારણ કે એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સઘળા બાહ્ય પદાર્થો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સઘળા પ્રકારના સંસારવ્યવહારમાં સ્વપ્નાવસ્થાની ભ્રમણાઓ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને સંસાર જે અવસ્થામાં લુપ્ત થઈ જાય છે તેજ બ્રહ્મની પ્હેલી અને છેલ્લી અવસ્થા છે.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ના આઠમા પ્રપાઠકના ૭ થી ૧૨ સુધીના ખંડમાં એવીજ મતલબની એક બીજી વાર્તા આપવામાં આવી છે. એ ઠેકાણે, **પ્રજાપતિને** ત્રણ કકડે આત્માના[1] સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ દર્પણમાં અથવા પાણીમાં જેનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે શરીરી આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, પછી જેને સ્વપ્નાં આવે છે તે આત્મા છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને છેવટે, જે સ્વપ્નાં વગરની સુષુપ્તિમાં છે તે આત્મા છે એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે.

જનક રાજાની દરબારમાં જે વખતે પંડિતોના વાદવિવાદ ચાલતા હતા તે વખતે વિશ્વદેવતાવાદ(*pantheism*)ના વિચારો કેવા સાધારણ થઈ ગયા હતા તે જે ઢબથી દરબારમાં પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા તે ઢબ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **બૃહદારણ્યક**માં બે જુદા જુદા ઋષિઓ એકેક પછી એકેક યાજ્ઞવલ્ક્યને તેના તેજ શબ્દોમાં પૂછે છે કેઃ—

"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व"।

(જે પ્રકટ છે અને જે છુપાયલું નથી, જે સર્વની અંદર રહેનારો આત્મા છે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હમને સમજાવો).

[1] યથાર્થ જ્ઞાન વડે જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય થતાં પરમ આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે એ સિદ્ધાન્તની સાથેજ જોડાયલો બીજો સિદ્ધાન્ત પુનર્જન્મ અથવા **સંસાર**નો હતો. જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોમાં પણ એ સિદ્ધાન્ત સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો જોવામાં આવે છે; બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો ત્યાર સુધીમાં એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ સ્થાપિત થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે બુદ્ધે પોતે વગર પ્રશ્ને એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો. **શતપથબ્રાહ્મણ**માં

એ સિદ્ધાન્તનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ આપણા જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થમાં, મૃત્યુ પછીનો જન્મ અને ફરી ફરીને આવતું મૃત્યુ એ વિચારની સાથે પાપપુણ્યના બદલાનો વિચાર પણ જોડાયલો આપણે જોઈએ છિયે. ઉદાહરણ તરીકે, એ ગ્રન્થમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેઓએ યથાર્થ જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમુક યજ્ઞ કરે છે તે મૃત્યુ પછી અમરત્વની પ્રાપ્તિને મઽેજ જન્મ લે છે, પણ જેઓને યથાર્થ જ્ઞાન મળ્યું નથી અને જેઓ એ યજ્ઞ કરતા નથી તેઓ મૃત્યુનો ભક્ષ થઈને ફરી ફરીને જન્મ લીધાં કરે છે. અહીં જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમાં "બીજી દુનિયામાં ફરી ફરીને જન્મ તથા મરણની પ્રાપ્તિ થાય છે" એવા ખ્યાલ કરતાં વધારે આગળ જવામાં આવ્યું નથી. "આ દુનિયામાંજ પુનર્જન્મ થાય છે" એવા સિદ્ધાન્ત રૂપે એ વિચાર પ્રકટ થયલો સૌથી પ્હેલો ઉપનિષદોમાંજ જોવામાં આવે છે. વળી, **बृहदारण्यक**માં **कर्म**ના સિદ્ધાન્તની શરૂઆત થયલી પણ આપણે જોઈએ છિયે. નવો જન્મ કેવી રીતનો થાય તેનો આધાર માણસનાં પોતાનાં "કર્મ" ઉપરજ રહે છે એવી આ "**कर्म**"ના સિદ્ધાન્તની મતલબ છે **बृहदारण्यक**માં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસનું શરીર જ્યારે પચ મહાભૂતમાં ભળી જાય છે ત્યારે જે **कर्म** વડે માણસ સારો કે નઠારો થાય છે તે **कर्म** સિવાય બીજું કંઈ પણ એનું રહેતું નથી. **બૌદ્ધ** ધર્મમાં આત્માનું અસ્તિત્વ બીલકુલ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, પણ મરણ પછી મનુષ્યનાં "**कर्म**" ટકી રહે છે અને તે "**कर्म**" એ મનુષ્યના નવા જન્મનાં નિર્ણાયક બને છે એ વાત કબૂલ રાખવામાં આવી છે. ખરેખર, આ "**कर्म**"નો સિદ્ધાન્ત એજ બુદ્ધના ઉપદેશનો પાયો છે.

पुनर्जन्मનો વેદના સમયથી ઉતરી આવેલો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે સવિસ્તર અહેવાલ આપણને **छान्दोग्य उपनिषद्**-માંથી મળી આવે છે. એ ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે વિદ્યા અને શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થયલો અરણ્યનિવાસી યોગી મૃત્યુ પછી **देवयान** અથવા "દેવતાઓના પંથ"માં પ્રવેશ કરે છે અને આખરે **ब्रह्म**માં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે યજ્ઞ અને પુણ્ય કર્મો કરનારો ગૃહસ્થ **पितृयाण** અથવા "પિતૃઓના પંથ"થી ચન્દ્ર પાસે જાય છે, અને પોતાનાં કર્મ ક્ષીણ થાય, એ કર્મોનું ફળ પૂરૂં મળી રહે ત્યાં સુધી એ ત્યાં આગળ રહે છે. પછી એ પૃથ્વી ઉપર પાછો આવે છે, અને પ્રથમ છોડવા તરીકેનો અને પછી

ત્રણ ઉંચામાં ઉંચી વર્ણમાંથી ગમે તે એકમાં માણસ તરીકેનો જન્મ લે છે. અહીં, "પાપપુણ્યનો બદલો બે પ્રકારનો મળે છે" એવું આપણા જોવામાં આવે છે: પ્રથમ બીજી દુનિયામાં, અને પછી આ દુનિયામાં જન્મ પામીને. કર્મનું ફળ બીજી દુનિયામાં મળે છે એવો વિચાર વેદની પ્રાચીન સમયની જે માન્યતા હતી તેમાંથી ઉતરી આવેલો છે. નઠારાં કર્મો કરનારાઓને ચાંડાલ, કૂતરા, અથવા ડુક્કરનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. **पुनर्जन्म** વિષેનું **बृहदारण्यक**નું કથન પણ એવીજ રીતનું છે (૬,૨, ૧૫–૧૬). એ ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે જેઓ યથાર્થ જ્ઞાનવાળા અને શ્રદ્ધા રાખનારા છે તે દેવલોક અને સૂર્ય આગળ થઈને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી તે પાછા આવતા નથી, જેઓ યજ્ઞ અને સત્કર્મો કરે છે તેઓ પિતૃલોકમાં થઈને ચન્દ્ર આગળ જાય છે, અને ત્યાંથી પાછા માણસ તરીકે પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે. આ બેમાંથી એકે પંથ જેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી એવાં બીજાં માણસો પશુ, પક્ષી, અથવા સર્પ તરીકેનો જન્મ લે છે.

कौषीतकि उपनिषद्નો વિચાર કંઈક જુદી રીતનો છે. એ ઉપનિષદ્ પ્રમાણે, મૃત્યુ પછી સર્વે ચન્દ્ર આગળ જાય છે, અને ત્યાંથી કેટલાક "પિતૃયાણ"થી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, અને બાકીનાઓ પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે તથા પોતપોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યથી તે કીટ સુધીનાં જુદાં જુદાં જીવનમાંથી ગમે તે એક પ્રકારનું જીવન પ્રાપ્ત કરે છે.

काठक उपनिषद् એ સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવાં અને સૌથી વધારે સુન્દર ઉપનિષદોમાંનું એક છે. એમાં મૃત્યુ પછીના જીવન વિષેનો પ્રશ્ન એક દંતકથાના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. **नाचिकेतस्** એ નામનો જુવાન બ્રાહ્મણ યમના રાજ્યમાં જાય છે, ત્યાં આગળ યમ એને ગમે તે ત્રણ વરદાન માગી લેવાનું કહે છે. ત્રીજા વરદાનમાં "મૃત્યુ પછી માણસ રહે છે ખરો કે નહીં?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ માગી લે છે. મૃત્યુ એને કહે છે કે "દેવતાઓ પણ આ વિષે સંશયમાં પડી ગયા છે; આ વિષય ઘણો સૂક્ષ્મ છે, તું કોઈ બીજું વરદાન માગી લે":—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
नहि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥

(દેવતાઓ પણ આ વિષયમાં શંકાશીલ બની ગયા છે; એ વિષય બારીક છે; એ વિષય સ્હેલાઈથી સમજાય એવો નથી. હે નચિકેતસ્! તું કોઈ બીજું વરદાન માગી લે; આ વરદાનને માટે મ્હને તું આગ્રહ કરીશ નહીં; આ વરદાનની માગણીમાંથી મ્હને તું છોડ કર).

નચિકેતસ્‌ને પૃથ્વી ઉપરનો સઘળો વૈભવ તથા જાતજાતની સંપત્તિ આપવાનું કહીને આ પ્રશ્ન ઉઠાવવાના યમના સઘળા પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે પછી આખરે યમ એના આગ્રહને આધીન થાય છે, અને આ વિષયનું રહસ્ય એની આગળ પ્રકટ કરે છે. એ સમજાવે છે કે જીવન અને મરણ એ બેઉ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિનાજ જુદા જુદા પ્રકાર છે. "જીવાત્મા અને પરમાત્મા બેઉ એકજ છે" એ યથાર્થ જ્ઞાન જેણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેને મૃત્યુ કદી લાગી શકતું નથી:—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

(માણસના હૃદયમાં રહેનારી સઘળી કામનાઓ જ્યારે જતી રહે છે ત્યારે મર્ત્ય માનવી તે અમર બને છે; તે વખતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એને થાય છે).

પરમ જ્ઞાનના કરતાં આ પૃથ્વીના સુખવૈભવને એ વધારે પસંદ કરે એવા હેતુથી નચિકેતસ્‌ને લલચાવવામાં આવ્યો એ વાત ઉપરથી **માર** અથવા મૃત્યુએ **બુદ્ધ**ને લલચાવવાના પ્રયત્ન કર્યાની જે આખ્યાયિકા છે તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એ ઘણું સંભવિત છે. **નચિકેતસ્** અને **બુદ્ધ** બેઉ લાલચની સ્હામે ટકી રહીને અંતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અલબત્ત, સઘળાં ઉપનિષદો મળીને અથવા અમુક ઉપનિષદ્‌માંથી વિશ્વ વિષે તર્કશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે સારી રીતે ખિલવવામાં આવેલા, સંપૂર્ણતાવાળા, અને અસંગતિ વિનાના ચોક્કસ વિચારો નીકળી આવે છે એવું માનવાનું કંઈ કારણ નથી. અડધા કવિત્વમય, અડધા ફિલસુફીમય

વિચારો, આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો વિષેના કામચલાઉ સંવાદો અને ચર્ચાઓનું મિશ્રણ આ ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છિયે. એ વિચારોને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ તો વેદાન્તની ફિલસુફી વડે પાછલા સમયમાંજ મળ્યું. એ ઉપનિષદોમાંથી જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે તેને આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ કરતાં વધારે મોડું રચાયલું ભાગ્યેજ ગણી શકાશે, કારણ કે એ ઉપનિષદોમાં પ્હેલીજ વાર જોવામાં આવતા કેટલાક અગત્યના સિદ્ધાન્તો બૌદ્ધ ધર્મની શરૂઆત પ્હેલાં જાણીતા હોવાનાજ જોઈએ એમ બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. આન્તર પ્રમાણોને આધારે ઉપનિષદોના તારીખ પ્રમાણેના ચાર વિભાગ પાડી શકાય. જૂનામાં જૂનાં ઉપનિષદોને તારીખ પ્રમાણે **बृहदारण्यक, छान्दोग्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय,** અને **कौषीतकि,** એ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય. એ ઉપનિષદો ગદ્યમાં રચાયલાં છે, અને એ ગદ્યની શૈલી હજી બ્રાહ્મણોના જેવી કઢંગી રહેલી જણાય છે. **केन** એ અડધું ગદ્યમાં અને અડધું પદ્યમાં રચાયલું છે અને એ વચલું સ્થાન રોકે છે. તેને મૂકીને આપણે **काठक, ईश, श्वेताश्वतर, मुण्डक,** અને **महानारायण,** એ ઉપનિષદો આગળ આવી પ્હોંચીએ છિયે. એ ઉપનિષદો મોડાં લખાયલાં છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. એ ઉપનિષદો પદ્યમાં રચાયલાં છે, અને એ ગ્રન્થોમાં ઉપનિષદ્‌નો સિદ્ધાન્ત હવે વિકાસ પામતો જતો આપણા જોવામાં આવતો નથી, પણ એ એકની એકજ સ્થિતિમાં નિશ્ચલ રહ્યો હોય એવું આપણે જોઈએ છિયે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં, આ ઉપનિષદો વધારે રમણીય લાગે એવાં છે. વિશેષ પ્રાચીન સમયનાં ઉપનિષદો પણ તેની અંદર રહેલા આનન્દ, ઉત્સાહ અને આડંબરહીનતાને લીધે વિલક્ષણ સૌન્દર્યવાળાં જણાય છે, અને તેની ભાષા પણ ઘણી વાર બહુજ છટાદાર લાગે છે. ઉપનિષદોના ત્રીજા વર્ગમાં **प्रश्न, मैत्रायणीय,** અને **माण्डूक्य** એ ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય છે. એ ગ્રન્થો પાછા ગદ્યમાં રચાયલા છે, પણ એ ગદ્યની શૈલી પ્હેલા વર્ગના જેવી જૂની નથી, અને સંસ્કૃત સમયના ગ્રન્થોની સાથે એ શૈલી મળતી આવે છે. ચોથા વર્ગમાં પાછલા સમયનાં અથર્વનાં ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. એ ઉપનિષદોમાંથી કેટલાંક ગદ્યમાં અને બાકીનાં પદ્યમાં રચાયલાં છે.

ટૂંકામાં ટૂંકાં ઉપનિષદોમાંનું એક **ऐतरेय उपनिषद्** છે. આઠ પાની કદની ચોપડીનાં આશરે બાર પાનાં ભરાય એટલો એનો વિસ્તાર

છે. એ ઉપનિષદ્‌ના ત્રણ અધ્યાય છે. પ્હેલા અધ્યાયમાં જગતની ઉત્પત્તિ આત્મન્(અથવા "**બ્રહ્મ**")થી થયલી કહેવામાં આવી છે, અને માણસને એ "આત્મન્"નો સૌથી ઉંચામાં ઉંચો આવિર્ભાવ ગણવામાં આવ્યો છે. એ અધ્યાય **ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્ત**નો આધાર લઈને રચાયો છે, પણ ઉપનિષદ્‌માં, મૂળ **પુરુષ**ને આત્માએ પોતાનાં સર્જેલાં પાણીમાંથી ઉત્પન્ન કર્યો એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે (**स अद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्॥**). આ અધ્યાયમાં **પુરુષ**શરીરના ત્રણ સ્થાનમાં આત્માનો નિવાસ ગણવામાં આવ્યો છે: ઇન્દ્રિયો, મન, અને હૃદય. આ ત્રણ સ્થાન તે ક્રમશઃ જાગ્રત્ અવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણને મળતાં આવે છે. બીજા અધ્યાયમાં, આત્માના ત્રણ પ્રકારના જન્મ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મોક્ષ એ સંસારનો હેતુ છે, અને સ્વર્ગલોકની અમરતા એનું નામજ મોક્ષ છે એવું આ અધ્યાયમાં સૂચવવામાં આવ્યુ છે. છેલ્લો અધ્યાય આત્માના સ્વરૂપ વિષેનો છે. તેમાં કહ્યું છે કે "ચેતન (**પ્રજ્ઞા**) તેજ **બ્રહ્મ** છે."

કૌષીતકિ ઉપનિષદ્નો ગ્રન્થ વિશેષ વિસ્તારવાળો છે. એ ઉપનિષદ્‌ના ચાર અધ્યાય છે. પ્હેલા અધ્યાયમાં, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં જે બે માર્ગથી આત્માઓનું પ્રયાણ થાય છે તે માર્ગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે; બીજા અધ્યાયમાં, આત્માનું સર્જન કરનાર તરીકે **પ્રાણ** વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા બે અધ્યાયમાં **બ્રહ્મ**ના સિદ્ધાન્ત વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેનીજ સાથે સુખદુઃખના વિષયોનો આધાર ઇન્દ્રિયો ઉપર છે અને ઇન્દ્રિયોનો આધાર **પ્રાણ** (ચેતનની અપેક્ષા વગરનું જીવન) અને **પ્રજ્ઞાત્મા** (ચેતનની અપેક્ષાવાળું જીવન) એના ઉપર છે તે વિષે પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિવેચનને પરિણામે જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જેઓનો ઉદ્દેશ હોય તેઓએ વિષયો અથવા વિષયનું ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો વિષે તપાસ કરવાની છોડીને જ્ઞાન અને કર્મ એ બેઉ જેને અવલંબીને રહે છે તે તત્ત્વનીજ તપાસ કરવી જોઈએ. એ તત્ત્વને આ સ્થળે પરમ દેવતા તરીકે, અને તેનીજ સાથે આપણી અંદર વસનારા આત્મા તરીકે ઘણા જુસ્સા સાથે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ઋગ્વેદનાં ઉપનિષદો જેવી રીતે **उक्थ** અથવા "**હોતા**" એ

નામના વિપ્રને બોલવાના સૂક્તથી શરૂઆત કરે છે તેવી રીતે **સામવેદ**નાં ઉપનિષદો **સામ**થી શરૂઆત કરે છે, અને પછી રૂપકની કલ્પના વડે આત્મા અથવા **બ્રહ્મ**ના જ્ઞાન સુધી આપણને લઈ જાય છે. એ ઉપનિષદોનું આધારભૂત તત્ત્વ એકજ છે, અને વળી એ તત્ત્વ સમ્બન્ધી વિવેચન પણ મ્હોટે ભાગે એકસરખું કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીએ છિયે કે વેદની જુદી જુદી શાખાનાં માણસોને મુખપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં કેટલાંક વચનોનું એકસરખું જ્ઞાન હતું, અને એ વચનો ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉપનિષદો નામના જુદા જુદા ગ્રન્થો રચ્યા.

આ પ્રમાણે **છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્**, જેનું મહત્ત્વ **બૃહદારણ્યક**ના જેટલુંજ છે અને જેનો વિસ્તાર **બૃહદારણ્યક**ના કરતાં સ્હેજજ ઓછો હશે, તે **બૃહદારણ્યક**ની પેઠે મુખપરંપરા ચાલતી આવેલી અને ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ન ગોઠવાયલી વાતોના સંગ્રહનુંજ બનેલું છે એવું એ ગ્રન્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એ ગ્રન્થ આઠ પ્રપાઠકનો બનેલો છે, તેમાંનો દરેક પ્રપાઠક એક સ્વતન્ત્ર અને સંપૂર્ણ રચના જેવોજ છે, અને તે દરેક પ્રપાઠકની પાછળ જે વધારાના પરિશિષ્ટ ખડા આપ્યા છે તેમાંના ઘણા મુખ્ય વિષયની સાથે સ્હેજસાજજ સમ્બન્ધ ધરાવે છે.

પ્હેલા બે પ્રપાઠકમાં **સામ** અને તેનો મુખ્ય વિભાગ, **ઉદ્ગીથ** (*"મ્હોટે અવાજે ગાવાનું ગાયન"*), *તેના ગૂઢ અર્થ સમજાવવામાં* આવ્યા છે. બીજા પ્રપાઠકના એક પરિશિષ્ટમાં અન્ય વિષયોની સાથે ૐ એ અક્ષરની ઉત્પત્તિ વિષે, અને ધાર્મિક જીવનની બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, અને વાનપ્રસ્થ, એ ત્રણ અવસ્થા (જેની સાથે પાછળા સમયમાં સંન્યાસની ચોથી અવસ્થા ઉમેરવામાં આવી હતી) તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિશ્વના સૂર્ય તરીકે **બ્રહ્મ** વિષેના વિચાર, અને આકાશમાં દેખાતા સૂર્યનારાયણ તે એ **બ્રહ્મ**નોજ આવિર્ભાવ છે એવી બુદ્ધિ એ ત્રીજા પ્રપાઠકનો મુખ્ય વિષય છે. વળી એજ પ્રપાઠકમાં અનન્ત **બ્રહ્મ**ને માનવીના હૃદયમાં અખિલ અને અખંડ રહીને નિવાસ કરતું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પછી **બ્રહ્મ**ની પ્રાપ્તિનો માર્ગ કયો છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને **બ્રહ્મ** અને **આત્મા**ના ઐક્યનો મ્હોટો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રપાઠકના છેવટના ભાગમાં એક દંતકથા

આપી છે, તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેના **ऋग्वेद**ના વિચારો અને **मनुस्मृति**ના વિચારો એ બેને જોડનારી સાંકળની ગરજ સારે છે. ચોથા પ્રપાઠકમાં વાયુ, પ્રાણ અને બ્રહ્મની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા બીજા બનાવો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને તે ઉપરાંત, મરણ પછી **ब्रह्म** તરફ આત્માની ગતિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

છાન્દોગ્યના પાંચમા પ્રપાઠકનો પ્રથમાર્ધ અને **बृहदारण्यक**ના છઠ્ઠા અધ્યાયનો શરૂઆતનો ભાગ એ બેઉ લગભગ એકસરખાંજ છે. આ પ્રપાઠકમાં **पुनर्जन्म**નો સિદ્ધાન્ત આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે એ પ્રપાઠક આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે એવો થઈ પડ્યો છે. એ પ્રપાઠકના દ્વિતીયાર્ધમાં "આ વિવિધતાભરેલું જગત્ મિથ્યા છે" એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. એ સિદ્ધાન્તનું કથન **સૌથી** પ્હેલીજ વારનું આ સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે તે કારણથી પાંચમા પ્રપાઠકનો આ દ્વિતીયાર્ધ અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. **सत्**ને ઇચ્છા થવાથી પોતાનામાંથીજ ત્રણ મૂળ તત્ત્વો—તેજ, પાણી, અને અન્નને–એણે ઉત્પન્ન કર્યાં (પાછલા સમયમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી, અને પૃથ્વી, એ પ્રમાણે એ તત્ત્વોની સંખ્યા પાંચની થઈ હતી). **जीवात्मा** તરીકે એણે આ તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કર્યો, અને એ તત્ત્વોના અમુક અમુક અંશોની મેળવણીઓ, જેને "**त्रिवृत्करण**" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે થવાથી જુદા જુદા **विकार**નો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પણ એ વિકારો એ નામમાત્ર છે. **सत्** એજ એકલી સાચી વસ્તુ છે, એજ આત્મા છે: "તું તે છે" (**तत्त्वमसि**). સાતમા પ્રપાઠકમાં બ્રહ્મની ઉપાસનાના "**नामन्**"થી શરૂ કરીને ચઢતા ચઢતા "**भूमन्**," જે સર્વસ્વ છે અને જે આપણી અંદરનો આત્મા છે; તે સુધીના ૧૬ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. છેલ્લા પ્રપાઠકના પ્રથમાર્ધમાં હૃદયની અંદર અને વિશ્વની અંદર જે આત્મા છે તેના વિષે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ પ્રપાઠકના છેવટના ભાગમાં ખરા આત્મા અને ખોટા આત્માનો ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને સ્થૂલ શરીરમાં, સ્વપ્નાવસ્થામાં, અને સુષુપ્તિમાં એની જે ત્રણ સ્થિતિ જણાય છે તેના ઉપરથી એ ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે. છેલ્લી સ્થિતિમાં, વિષય અને વિષયી એ ભેદને માટે અવકાશજ ર્‌હેતો નથી, અને સાચા આત્માની એજ સ્થિતિ હોય છે.

વળી **सामवेद**નું એક બીજું પણ ઉપનિષદ્ છે તે ઘણું ટૂંકું છે.

એ ઉપનિષદ્ જે શાખાની સાથે જોડાયલું હતું તેના ઉપરથી લાંબા વખત સુધી "**तलवकार उपनिषद्**" એ નામથી એ ઓળખાતું હતું, પણ પાછળથી એ શાખાની સાથેનો એનો સમ્બન્ધ ટળી ગયો ત્યાર પછી એના શરૂઆતના શબ્દ ઉપરથી એને "**केन**" એવું નામ મળ્યું. એ ઉપનિષદ્‌ના બે વિભાગ છે. તેમાંનો બીજો વિભાગ ગદ્યમાં રચાયલો છે અને તે ઘણો વધારે પ્રાચીન છે. એ વિભાગમાં બ્રહ્મની સાથેનો વેદના દેવતાઓનો સમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને એ દેવતાઓની સત્તા બ્રહ્મને લીધે છે, બ્રહ્મ ઉપરજ એ દેવતાઓનો સઘળો આધાર છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એ ઉપનિષદ્‌નો પ્હેલો વિભાગ પદ્યમાં રચાયલો છે, અને જે સમયે વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂક્યો હતો તે સમયે એ વિભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો એમ જણાય છે. એ વિભાગમાં **सगुण ब्रह्म**, જે ઉપાસનાનો વિષય છે, અને **निर्गुण ब्रह्म**, જે અજ્ઞેય છે, તેનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે:—

"न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥"

(ત્યાં આંખ પ્હોંચી શકતી નથી, ત્યાં વાણી જઈ શકતી નથી, ત્યાં વિચાર દોડી શકતા નથી. આપણે એને જોઈ શકતા નથી; કોઈ એના વિષે આપણને કેવી રીતે જ્ઞાન આપી શકે તે આપણે સમજી શકતા નથી).

कृष्णयजुर्वेदનાં જુદાં જુદાં ઉપનિષદો સઘળાં મોડાં લખાયલાં હોય એવું જણાય છે. **मैत्रायण उपनिषद्**નો ગ્રન્થ કંઈક મ્હોટો છે અને તે ગદ્યમાં લખાયલો છે. વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ શ્લોકો પણ આવે છે. એના સાત પ્રપાઠક છે, તેમાંનો સાતમો પ્રપાઠક અને છઠ્ઠા પ્રપાઠકના છેલ્લા આઠ ખંડ મળીને ગ્રન્થનો પરિશિષ્ટ ભાગ થાય છે. જોડણી અને મધુર શબ્દોને લગતાં મૈત્રાયણ શાખાનાં ખાસ લક્ષણો આ ઉપનિષદ્‌માં જળવાઈ રહ્યાં છે, તેથી એ ઉપનિષદ્ પ્રાચીન હોય એવું જણાય છે. પણ બીજાં ઉપનિષદોમાંથી અનેક ઉતારાઓ એ ઉપનિષદ્‌માં આપ્યા છે તે ઉપરથી, કેટલાક પાછલા સમયના શબ્દો એ ઉપનિષદ્‌માં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી, સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત એ ઉપનિષદ્ પ્હેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ એવું એ ઉપનિષદ્‌ની

અંદરનાં વચનોથી માલમ પડે છે તે ઉપરથી, વેદ વિરુદ્ધના નાસ્તિક સંપ્રદાયો વિષે એ ઉપનિષદ્‌માં સ્પષ્ટ સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી, એ ઉપનિષદ્ મોડું રચાયલું હોવું જોઈએ એ વિષે કંઈ પણ સંશય રહેતો નથી. ખરેખર, સાંખ્ય દર્શનમાંથી અને બૌદ્ધ ધર્મમાંથી લીધેલા વિચારોની સાથે મેળવણી કરીને ઉપનિષદ્‌ના જૂના સિદ્ધાન્તોને આ સ્થળે આપણી આગળ સંક્ષેપમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય એવું આપણને લાગે છે. એ ગ્રન્થના મુખ્ય વિભાગમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે સમજુતી આપવામાં આવી છે. "**બૃહદ્રથ**" એ નામનો ઈક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા (જે ઘણું કરીને **રામાયણ**માં એજ નામનો રાજા વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેજ હશે) તે પૃથ્વી ઉપરના જીવનની દુઃખમયતા અને ક્ષણિકતા વિષે વિવેચન કરે છે તે વખતે તેને આત્માના સ્વરૂપ વિષેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં કોઈ પણ સ્થળે દુઃખવાદ બીલકુલ પ્રકટ નથી થયો એવું કંઈ નથી, તોપણ આ ઉપનિષદ્‌માં એ દુઃખવાદ વધારે પ્રકટ સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છિયે, તેનું કારણ નિઃસંશય એજ છે કે **સાંખ્ય** અને **બૌદ્ધ** દર્શનની અસર આ ઉપનિષદ્‌ના રચનાર ઉપર થયલી છે.

એ ઉપનિષદ્‌માં આત્માનું સ્વરૂપ એ વિષયની ચર્ચા ત્રણ પ્રશ્નના રૂપમાં કરવામાં આવી છે. પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે "આત્મા શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે?" એના ઉત્તરમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે "પોતાના સર્જેલા અચેતન શરીરોને સચેત કરવાને માટે પંચ પ્રાણના રૂપમાં **પ્રજાપતિ** એ શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે." બીજો પ્રશ્ન એ છે કે "પરમાત્મા તે જીવાત્મા (અથવા **ભૂતાત્મા**) કેવી રીતે થાય છે?" આનો ઉત્તર વેદાન્ત દર્શન પ્રમાણે નહીં, પણ **સાંખ્ય** દર્શન પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે. **પ્રકૃતિ**ના ત્રણ ગુણો વડે કરીને પરવશ થઈને આત્મા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે, અને અહંભાવ તથા સંસારના પ્રપંચમાં સપડાઈ જાય છે. ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે "આ દુઃખની સ્થિતિમાંથી કેવી રીતે છૂટા થઈ શકાય?" આનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે તે વેદાંત દર્શન કે **સાંખ્ય** દર્શન બેમાંથી એકેની સાથે મળતો આવતો નથી, પણ બેઉથી જુદીજ જાતનો—**બ્રાહ્મણો**ના સમયની સ્થિતિ પાછી આણવાની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાયલો—છે. એ જવાબ એવી રીતનો છે કે **બ્રાહ્મણ** ધર્મના પ્રાચીન નિયમોને જેઓ વળગી રહે છે, વર્ણાશ્રમના

ધર્મ જેઓ પાળે છે તેઓનેજ જ્ઞાન વડે કરીને, તપ વડે કરીને, અને બ્રહ્મના ચિંતન વડે કરીને મોક્ષ મળી શકે છે મુખ્ય દેવતાઓ, એટલે બ્રાહ્મણોના સમયની અગ્નિ, વાયુ, અને સૂર્ય એ ત્રિમૂર્તિ, કાલ, પ્રાણ, અને અન્ન એ ત્રણ અમૂર્ત તત્ત્વો, અને **બ્રહ્મા**, **રુદ્ર** (એટલે **શિવ**), અને **વિષ્ણુ** એ ત્રણ સેન્દ્રિય દેવતાઓ, એ સર્વ બ્રહ્મનાજ સ્વરૂપો છે એવુ પણ એ ઉપનિષદ્મા કહ્યું છે

એ ઉપનિષદ્નો બાકીનો ભાગ પરિશિષ્ટ જેવો છે પણ વચમા વચમા કેટલુક ઘણું રસ પડે એવુ પણ એ ઉપનિષદ્મા આવે છે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમા હોય છે તેવી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેની એક આખ્યાયિકા પણ એ ઉપનિષદ્મા આપી છે એ આખ્યાયિકામા, પ્રકૃતિના **તમસ્**, **રજસ્**, અને **સત્ત્વ** એ ત્રણ ગુણોનો સમ્બન્ધ **રુદ્ર**, **બ્રહ્મા**, અને **વિષ્ણુ** એ ત્રણ દેવતાઓની સાથે છે એવુ કહેવામા આવ્યુ છે, અને બીજી રીતે, **ઋગ્વેદ**ની ફિલસુફી અને પાછળના સમયની **સાંખ્ય** ફિલસુફી એ બેને જોડનારી સાંકળ તરીકે એ આખ્યાયિકા ઘણી ધ્યાન ખેંચે એવી છે વળી સૂર્ય એ બાહ્ય વસ્તુ અને **પ્રાણ** એ આંતર વસ્તુ, એ બેઉથી આત્માનુજ સૂચન થાય છે એવુ કહેવામા આવ્યુ છે, અને ૐ એ પવિત્ર અક્ષર વડે **ભૂ ભુવ સ્વ** એ ત્રણ **વ્યાહૃતિ**ઓ વડે, અને **સાવિત્રી**ના પ્રખ્યાત મંત્ર વડે એ બેઉનુ પૂજન કરવાનુ કહેવામા આવ્યુ છે એ ઉપરાંત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના એક સાધન તરીકે **યોગ**ની બનાવણ કરવામા આવી છે, અને **યોગ**થી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને **સમાધિ** ચઢાવી શકાય છે એવુ કહેવામા આવ્યુ છે **યોગ**ની રીતો વિષેની જે માહિતી આ ઉપનિષદ્માથી આપણને મળે છે તે પાછલા સમયની વ્યવસ્થાના પ્રમાણમા ઘણી પ્રાથમિક જણાય છે બ્રહ્મની જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા ઉપરાંત એક ચોથી (**તુરીય**) અવસ્થા વિષે પણ આ ઉપનિષદ્મા કહેવામા આવ્યુ છે અને આ અવસ્થાને સૌથી ઉંચામા ઉંચી ગણવામા આવી છે ઉપનિષદ્ના છેવટના ભાગમા એવુ જણાવવામા આવ્યુ છે કે સત્ય અને અનૃત એ ઉભયનુ આસ્વાદન કરવાની આત્માને ઇચ્છા થઈ તેથી દ્વૈતભાવથી ભરેલા આ સંસારમા આત્માએ પ્રવેશ કર્યો

મૈત્રાયણ કરતા વિશેષ પ્રાચીન એવા **કૃષ્ણ યજુર્વેદ**ના બીજા બે ઉપનિષદો છે **કાઠક** અને **શ્વેતાશ્વતર** એ બેમાથી લીધેલા ઘણા શ્લોકો

मैत्रायण उपनिषद्‌માં જોવામાં આવે છે. એમાં काठक उपनिषद्‌ના આશરે ૧૨૦ શ્લોકો છે, અને શ્વેતાશ્વતરના આશરે ૧૧૦ શ્લોકો છે.

काठक उपनिषद् એ નચિકેતસૂની આખ્યાયિકાને લગતું છે. એ આખ્યાયિકા तैत्तिरीय ब्राह्मणના काठक વિભાગમાં આપવામાં આવી છે, અને એ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાનું જ્ઞાન ઉપનિષદ્‌ના રચનારને હતું: એમ એ ઉપનિષદ્‌ના આરંભના શબ્દો ઉપરથી માલમ પડે છે. બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની જે શબ્દોથી શરૂઆત થાય છે તેજ શબ્દોથી આ ઉપનિષદ્‌ની પણ શરૂઆત થાય છે. એ ગ્રન્થમાં હાલ બે અધ્યાય આપેલા છે, પણ અગાઉ એકજ અધ્યાય હતો એમ જણાય છે. કારણ કે બીજા અધ્યાયમાં योग વિષેના વધારે આગળ વધેલા વિચારો જોવામાં આવે છે અને બાહ્ય દેખાવોની અસત્યતા વિષેનો વિચાર પણ ઘણો વધારે સ્ફુટ રીતે મૂકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એ અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. પ્હેલા અધ્યાયમાં પ્રાસ્તાવિક વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે, આત્મા વિષેની હકીગત કહેવામાં આવી છે, એ આત્મા અશરીર હોવા છતાં પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરે છે એ વાત વર્ણવવામાં આવી છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે योग વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. પ્હેલા અધ્યાયના કરતા બીજો અધ્યાય લગાર ઓછો સુવ્યવસ્થિત છે, તોપણ એકંદરે એ અધ્યાયનો વિષય પણ પ્હેલા અધ્યાયની સાથે મળતોજ આવે છે. એની ચોથી વલ્લીમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને पुरुष અને प्रकृति એ બેઉની આત્માની સાથે એકતા છે એવું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. પાંચમી વલ્લીમાં, આત્માનો જગતમાં અને ખાસ કરીને મનુષ્યમાં જે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેના વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ આત્મા જગત્ અને મનુષ્યના સઘળા વ્યવહારથી અળગો રહે છે અને જીવન્ત પ્રાણીઓના દુઃખથી અલિપ્ત રહીને પોતાનું અખંડ સ્વરૂપ જાળવી રાખે છે, તેના સમ્બન્ધમાં અગ્નિ અને વાયુના તથા વિશ્વની જે ચક્ષુ છે એવા સૂર્યનારાયણનાં સચોટ દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવ્યાં છે:—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

(એકજ અગ્નિ જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં દાહ્ય વસ્તુઓના ભેદને લીધે તે જેવી રીતે જુદો જુદો દેખાય છે તેવીજ રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા એકજ હોવા છતાં જુદાં જુદાં શરીરોના ભેદને લીધે તે જુદો જુદો દેખાય છે).

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

(એકજ વાયુ જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં પ્રાણ રૂપે જુદા જુદા શરીરમાં પ્રવેશ પામેલો હોવાને લીધે તે જેવી રીતે જુદો જુદો દેખાય છે તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા એકજ હોવા છતાં જુદાં જુદાં શરીરોના ભેદને લીધે તે જુદો જુદો દેખાય છે).

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

(સૂર્ય એ સર્વ લોકોની ચક્ષુ હોવા છતાં ચક્ષુને લગતા બહારના દોષોથી તે જેમ નિર્લિપ્ત રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓનો જે એક અંતરાત્મા છે તે પણ લોકનાં દુઃખથી નિર્લેપ રહે છે, કારણ કે તે તેનાથી બાહ્ય છે).

છેલ્લી વલ્લીમાં, યોગ એજ પરમ પદને પામવાનું સાધન છે એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળે ભગવાનની જુદી જુદી શક્તિઓને જે ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવી છે તે સાંખ્ય અને યોગ દર્શનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારને વિશેષ રસ આપે એવી છે. આ ચર્ચાની અંદર અજાણપણે એક જાતની અસંગતિ ઘુસી ગયલી જણાય છે, કારણ કે આત્માને સર્વસ્વ ગણવામાં આવ્યું છે, છતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેની વચ્ચે સખત ભેદ છે એવું પણ સ્થળે સ્થળે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પાછલા સમયનું વેદાન્ત દર્શન અને સાંખ્ય–યોગનાં દર્શનો એ બે વચ્ચેની જે અસંગતિ તે આ સ્થળે પ્રકટ થયલી જોવામાં આવે છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્નાં પોતાનાં વચનો ઉપરથી એવું જણાય છે કે અમુક રચનારના નામથી એ ગ્રન્થનું નામ **શ્વેતાશ્વતર** એવું પડયું છે, અને એ ગ્રન્થ **કૃષ્ણ યજુર્વેદ**ની એક શાખા તરફથી સ્થાપેલો છે એવું જે કહેવામાં આવે છે તેને માટે કંઈ જોઈએ તેવો આધાર હોય એવું જણાતું નથી. એના અધ્યાયો ગમે તેમ ગોઠવાયલા છે તે ઉપરથી, એના છંદોમાં નિયમભંગ થયલા છે અને છંદોના ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તે પણ સ્વચ્છંદ રીતે કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી, એમાં પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલા ઉતારાઓ ઘણા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી, હાલના સ્વરૂપમાં જે ગ્રન્થ આપણે જોઈએ છિયે તે એકજ લેખકનો રચેલો નથી એવું અનુમાન ઘણું વાસ્તવિક જણાય છે. એના હાલના સ્વરૂપમાં એ ગ્રન્થ **કાઠક ઉપનિષદ્**ના કરતાં વધારે મોડો ભૂતાયલો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી, કારણ કે **કાઠક**ની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા કેટલાક ફકરાઓ એ ગ્રન્થમાં આપેલા છે, તે ઉપરાંત **કાઠક**માંથી કંઈક ફેરફાર સાથે અથવા ફેરફાર વગર લીધેલા એવા પણ ઘણા શ્લોકો એ ગ્રન્થમાં જોવામાં આવે છે. વળી, **યોગ** વિષેના વધારે આગળ વધેલા વિચારો એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી તેમજ વધારે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં બીલકુલ ન જોવામાં આવતા અથવા સ્હેજસાજ-ઝાંખી રીતેજ-મળવાયલા વેદાન્તના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો થોડાઘણા પણ વધારે ચોકસ રૂપમાંજ આ સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી પણ આ ગ્રન્થનું મોડાપણું જણાઈ આવે છે. એ સિદ્ધાન્તોમાંનો એક એ છે કે **કલ્પ**ને અંતે **બ્રહ્મ** આખી સૃષ્ટિનો નાશ કરે છે અને એજ **બ્રહ્મ**થી સૃષ્ટિનો પાછો ઉદ્ભવ થાય છે. એ સિવાય બીજો ખાસ સિદ્ધાન્ત એ છે કે **બ્રહ્મ**થી ઉત્પન્ન થયલું આ જગત ખાલી આભાસ છે-*માયા* છે. તેનીજ સાથે **બ્રહ્મ**નાં **સવિતા, ઈશાન,** અથવા **રુદ્ર** એ મૂર્ત સ્વરૂપો વિષે ગ્રન્થકારને કંઈક વિચિત્ર પક્ષપાત હોય એવું જણાય છે. **શિવ** એ **રુદ્ર**ના નામ તરીકેજ સ્વીકારાયું હોય એવું જોકે હજી નથી થયું, તોપણ **રુદ્ર**ના વિશેષણ તરીકે એ શબ્દનો વારંવાર ઉપયોગ થયો છે તે પરથી જણાય છે કે આ ઉપનિષદ્ના સમયમાં મ્હોટામાં મ્હોટા દેવતાના નામ તરીકે **શિવ** એ શબ્દનો પ્રચાર થવાની તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. આ ઉપનિષદ્માં **સાંખ્યદર્શન**ના શબ્દો તથા મૂળ વિચારો અનેક આપણા જોવામાં આવે છે, જોકે લખનારનું દૃષ્ટિબિન્દુ પાકા

વેદાન્તીના જેવુંજ રચ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, प्रकृति વિષે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ ब्रह्मની ઉત્પન્ન કરેલી માયા છે.

शुक्लयजुर्वेदની સાથે જોડાયલું એક ઉપનિષદ્ * સૌથી વધારે લાંબું અને छान्दोग्य સિવાય બીજાં ઉપનિષદોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે. અગાઉ જે છૂટા છૂટા ગ્રન્થો હશે તેના સમુદાયનો આખો ગ્રન્થ બનેલો છે એવું छान्दोग्य उपनिषद्ના કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ ગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં આપણે જોઈ શકીએ છિયે એ ગ્રન્થના ત્રણ કાણ્ડ છે, અને એ દરેક કાણ્ડ બબ્બે અધ્યાયનો બનેલો છે. એમાંના છેલ્લા કાણ્ડને ભાષ્યકારની પરંપરાથી પણ खिलकाण्ड એવું નામ મળેલું છે, અને એ ગ્રન્થની અંદરના વિષય ઉપરથી પણ એનું પરિશિષ્ટ તરીકેનું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. વળી, પ્હેલો કાણ્ડ અને બીજો કાણ્ડ એ બેઉ એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હતા એ વાત याज्ञवल्क्य અને એની બે પત્નીઓ વિષેની આખી આખ્યાયિકા બેઉ કાણ્ડમાં લગભગ તેના તેજ શબ્દમાં આપેલી છે તે ઉપરથી ચોક્કસ સાબીત થાય છે. આ દરેક ખંડને છેડે (તેમ શતપથ બ્રાહ્મણના દસમા કાણ્ડને છેડે) આચાર્યોના वंश આપવામાં આવ્યા છે. એ વંશોની સરખામણી કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે પ્હેલો मधुकाण्ड અને બીજો याज्ञवल्क्यकाण्ड એ બેઉ નવ પેઢી સુધી शुक्लयजुर्वेदની અંદરજ સ્વતંત્ર ઉપનિષદો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને ત્યાર પછી अग्निवेश्य નામના આચાર્યે એ બેઉ ગ્રન્થોને એકઠા કરીને તેને એકજ ઉપનિષદ્‌માં મૂક્યા; અને ત્રીજો કાણ્ડ, જેમાં જુદી જુદી જાતની વધારાની વસ્તુઓ આપવામાં આવી છે, તે પાછળથી એ બે ગ્રન્થોના ભેગો દાખલ કરવામાં આવ્યો. વળી, એ વંશો ઉપરથી એવું અનુમાન પણ વાસ્તવિક જણાય છે કે બ્રાહ્મણોના અને ઉપનિષદોના મુખ્ય આચાર્યો એકજ ન્હોતા, પણ જુદા જુદા હતા.

એ ઉપનિષદ્‌ના પ્હેલા અધ્યાયની શરૂઆતમાં अश्वमेध એ નામથી અગત્યના યજ્ઞને વિશ્વ તરીકે ગણીને એ રૂપકનો અર્થ સમજાવવામાં આવ્યો છે. પછી આત્માના સૂચક તરીકે प्राण વિષે લખવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાર પછી આત્મા અથવા ब्रह्मથી થયલી જગતની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી છે, તેનીજ સાથે દરેક વ્યક્તિમાં રહેલા

× बृहदारण्यकोपनिषद् .

તરીકે પ્રાદુર્ભાવ પામતા પરમાત્મા ઉપર; સત્તામાત્રનો આધાર છે એ વાત પણ ખાસ ભાર દઈને કહેવામાં આવી છે. દેવતાઓની પૂજા વિરુદ્ધ જે વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે, અને એ વચનો ઉપરથી એવું સમજાય છે કે જે ફકરામાં એ વચનો આવે છે તે ફકરો દેવતાઓના કરતાં આત્માનું ચઢિયાતાપણું હજી સ્થાપિત કરાતું હતું તે પ્રાચીન સમયમાં લખાયલો હોવો જોઈએ. બીજા અધ્યાયમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે અને પ્રાણ અને પુરુષ તરીકેના એના આવિર્ભાવ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

એ ઉપનિષદ્ના બીજા કાણ્ડમાં ફિલસુફી વિષે ચાર ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે, તે દરેકમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર તરીકે યાજ્ઞવલ્કય જોવામાં આવે છે. પ્હેલી ચર્ચા ત્રીજા અધ્યાયનાં પ્હેલાં નવ બ્રાહ્મણોમાં આપી છે, તેમાં એકેક પછી એકેક એમ નવ વાદવિવાદ કરનારાઓને હરાવીને યાજ્ઞવલ્ક્ય એ સર્વના કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવું બતાવી આપે છે. આ ચર્ચામાં ઘણોજ રસ પડે એવો એક નિર્ણય એ નીકળ્યો છે કે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં બ્રહ્મ એ અજ્ઞેય છે, પણ વ્યાવહારિક રીતે જોતાં એના વિષે જ્ઞાન મળી શકે એમ છે. બીજી ચર્ચા જનક રાજા અને યાજ્ઞવલ્કય એ બેના સંવાદ તરીકે પ્રકટ થઈ છે, તેમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે બીજા આચાર્યો તરફથી આપવામા આવેલાં "બ્રહ્મ એ પ્રાણ છે" અથવા "બ્રહ્મ એ મન છે" એવાં એવાં છ લક્ષણો ચાલી શકે એવાં નથી એવુ યાજ્ઞવલ્કય તરફથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. છેવટે યાજ્ઞવલ્કય જણાવે છે કે "નેતિ નેતિ" (એ આવો નથી, એ આવો નથી એવુ એવું) કહીનેજ આત્માનુ વર્ણન આપી શકાય એમ છે : એ અગૃહ્ય છે, એ અશીર્ય છે, એ અસંગ છે, એ અચળ છે.

ત્રીજી ચર્ચા ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા તથા ચોથા બ્રાહ્મણમાં આપેલી છે તે પણ જનક અને યાજ્ઞવલ્કય એ બેની વચ્ચેનાજ સંવાદ તરીકે આપવામાં આવેલી છે. જાગ્રત્ અવસ્થા, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ, અને મોક્ષ, એ સઘળા પ્રસંગોમાં આત્માની કેવી સ્થિતિ હોય છે જેનું ચિત્ર એ સંવાદદ્વારા આપણને પૂરૂ પડે છે. સચોટ દૃષ્ટાન્તોની સુખકર સમૃદ્ધિ તરફ જોતાં, દૃઢ શ્રદ્ધાની ઉછળતી ઊર્મિઓ તરફ જોતાં, વિચારની સુન્દરતા તથા પ્રૌઢતા તરફ જોતા ઉપનિષદ્નો આ વિભાગ

બીજાં સઘળાં ઉપનિષદોના કરતાં, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના બીજા કોઈ પણ ગ્રન્થના કરતાં ચઢી જાય એવો છે એવું આપણે દૃઢતાથી કહી શકીશું. સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂના તરીકે એ વિભાગથી આપણા હૃદય ઉપર જે અસર થાય છે તેમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતા અનેક શ્લોકોથી ઘણો ઉમેરો થયા વગર રહેતો નથી. પણ એ શ્લોકો પાછળથી ઉમેરાયલા એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. એ શ્લોકોમાં સ્વપ્નાવસ્થ આત્માનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છેઃ—

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलाये
बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।
स ईयतेऽमृतो यत्र कामं
हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो
रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
*   *   *

(નીચલા માળાને પ્રાણના રક્ષણમાં સોંપીને અને એ માળામાંથી બહાર નીકળીને ઉંચે ઉડતું અમર સત્વ, સુવર્ણની પાંખોવાળો એ એક હંસ, એ પુરુષ પોતે અમર રહીને પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે વિચરે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં એ દેવ ઉંચોનીચો જાય છે, અને જાતજાતનાં રૂપ લે છે).

ત્યાર પછી આત્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વર્ણન આપ્યું છેઃ—

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ सल्लयायेव ध्रियते, एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥........ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं रूप तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् ॥

(જેવી રીતે બાજ અથવા ગરૂડ પક્ષી હવામાં ઉંચે ઉડાઉડ કર્યા પછી થાકી જઈને પોતાની પાંખ બીડી દે છે અને નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરે છે તેવી રીતે આ પુરુષ એવી સ્થિતિ તરફ દોડે છે કે જે સ્થિતિમાં સુપ્ત રહીને એ કંઈ પણ ઇચ્છા રાખતો નથી અને કોઈ પણ સ્વપ્ન જોતો નથી...તે એનું સાચું સ્વરૂપ છે કે જેમાં સઘળી ઇચ્છાઓથી ઉંચે રહીને એ પાપ વગરનો અને નિર્ભય રહી શકે છે. કારણ કે પોતાની વ્હાલી સ્ત્રી તરફથી જેને ગાઢ આલિંગન કરાયલું હોય તે માણસ જેવી રીતે બહારની કે અંદરની કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો નથી તેવી રીતે પ્રાજ્ઞ આત્મા તરફથી જેને ગાઢ આલિંગન કરાયલું છે એવો આ પુરુષ બહારની કે અંદરની કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો નથી)

જેઓને મોક્ષ ન મળ્યો હોય તેઓના આત્મા વિષે લેખકનો વિચાર એવો જણાય છે કે મરણ પછી તરતજ, એટલે વચમાં પાપ પુણ્યનો બદલો મેળવવાને માટે કોઈ બીજી દુનિયામાં ગયા વગરજ બરાબર પોતપોતાની બુદ્ધિ તથા નીતિનાં લક્ષણ પ્રમાણે એ આત્માને નવા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે.

"तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥"

(જેવી રીતે તૃણનો કીડો એક તૃણને છેડે આવી પહોંચ્યા પછી બીજા તૃણ આગળથી શરૂઆત કરે છે અને તે તરફ પોતાની જાતને લઈ જાય છે, તેવીજ રીતે આ આત્મા આ શરીરને છોડીને અને અવિદ્યાને વિદાય કરીને નવા દેહથી શરૂઆત કરે છે અને તે તરફ પોતાની જાતને લઈ જાય છે.

જેવી રીતે સોની અમુક ઘાટ ઘડવા માટેનું સુવર્ણ લઈને તેમાંથી

બીજો નવો અને વધારે સુન્દર ઘાટ ઘડે છે તેવીજ રીતે આ આત્મા આ શરીરને છોડીને અને અવિદ્યાને વિદાય કરીને બીજું નવું અને વધારે સુન્દર રૂપ ધારણ કરે છે, પછી તે પિતૃઓનું હોય કે ગંધર્વોનું હોય, કે દેવતાઓનું હોય; કે પ્રજાપતિનું હોય, કે બ્રહ્મનું હોય, કે બીજાં કોઈ પ્રાણીઓનું હોય).

પણ જેને મુક્તિ મળી હોય, પોતે બ્રહ્મ છે એ સત્યનું જેને ભાન થયું હોય, તેના પ્રાણ તેનાથી દૂર જતા નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, રે! તેજ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છેઃ—

"यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते यथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्म एव तेज एव" ॥

(જેવી રીતે સાપની કાંચળી મૃત થઈ હોય અને કાઢી નાંખવામાં આવી હોય તે કીડીના દર ઉપર પડી રહે છે તેવીજ રીતે એનું શરીર પડી રહે છે; પણ અશરીર અને અમર એવા જે પ્રાણ તેજ બ્રહ્મ છે, તેજ પ્રકાશ છે).

ચોથી ચર્ચા याज्ञवल्क्य અને એની સ્ત્રી मैत्रेयी એ બેના સંવાદ રૂપે પ્રકટ થઈ છે. याज्ञवल्क्य સંસારનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતો અને એકાન્તનિવાસને માટે અરણ્યમાં જવાનો વિચાર કરતો હતો તે વખતે એ સંવાદ ચાલેલો છે. આગલા અધ્યાયમાં (બીજા અધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મણમાં) જે વાર્તા આવી ગઈ છે તેનીજ આ બીજી આવૃત્તિ છે એવું સૂચવનારાં કેટલાંક ચિહ્નો આ સ્થળેથી આપણને મળી આવે છે.

ત્રીજા અથવા પરિશિષ્ટ કાણ્ડના પ્હેલા અધ્યાયનાં ૧૫ બ્રાહ્મણો છે, તેમાંનાં ઘણાં તો તદ્દન ટૂંકાં છે. મ્હોટે ભાગે તેઓના વિષય એકબીજાથી જુદા જુદા–અવ્યવસ્થિત–છે, અને એ બ્રાહ્મણો તદ્દન જુદાજ સમયમાં લખાયલાં હોય એવું જણાય છે. પણ એનો બીજો અધ્યાય લાંબો અને અગત્યનો છે, અને पुनर्जन्म એ એનો વિષય છે. (એ અધ્યાય छान्दोग्यના એજ વિષયના અધ્યાયની સાથે પૂરેપૂરો મળતો આવે છે). એ અધ્યાયમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે યાજ્ઞવલ્ક્યના વિચારોથી એટલા જુદા પડે છે કે ગ્રન્થનો આ વિભાગ

વેદની કોઈ બીજી શાખામાં ઉત્પન્ન થયો હશે અને એના વિષયની ખાસ અગત્યતાને લીધે આ ઉપનિષદ્‌ની સાથે એ વિભાગને ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. એની આગળનું અને એની પાછળનું બ્રાહ્મણ, જે એની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે અને જે छान्दोग्य उपनिषद्‌માં પણ જોવામાં આવે છે, તે એજ વખતે એની સાથે ઉમેરવામાં આવ્યાં એ સંભવિત જણાય છે.

લાંબામાં લાંબું ઉપનિષદ્ તેજ शुक्लयजुर्वेद્‌ની સાથે જોડાયલું છે એમ નથી, પણ જે ટૂંકામાં ટૂંકાં ઉપનિષદોમાંનું એક છે × તે પણ એજ વેદની સાથે જોડાયલું છે. એ ઉપનિષદ્ તે ઈશા ઉપનિષદ્. એનો આરંભનો શબ્દ 'ઈશા' છે તે ઉપરથી એ 'ઈશા ઉપનિષદ્'ના નામથી ઓળખાય છે. એ ઉપનિષદ્‌ના અઢારજ શ્લોકો છે. આ ઉપનિષદ્ તે જો કે वाजसनेयिसंहिता‌નું છેલ્લું પ્રકરણ છે, તોપણ એ સંહિતાના કરતાં એ કંઈક મોડું લખાયલું છે. बृहदारण्यक‌ના મોડામાં મોડા ભાગ જે વખતે રચાયા તે અરસામાંજ એ લખાયલું છે, અને ઘણી બાબતમાં काठक उपनिषद्‌ના કરતાં એ વધારે આગળ વધેલું છે, તોપણ श्वेताश्वतर‌ના કરતાં એ વધારે જૂનું જણાય છે. "હું તેજ આત્મા છું" એવું જે જાણે છે અને યથાર્થ જ્ઞાન જેને મળ્યું નથી તે, એ બેની વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવો એ આ ઉપનિષદ્‌નો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વેદાન્ત ફિલસુફીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું સિંહાવલોકન એ ઉપનિષદ્ વડે ઘણું સારૂં થઈ શકે છે.

अथर्ववेद્‌ની સાથે જોડાયલાં એવાં ઉપનિષદો ઘણાં છે, અને એ ઉપનિષદોની સંખ્યા ચોક્કસ નિર્ણીત થઈ નથી, પણ સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય એવી જે ટીપ છે તેમાં અથર્વવેદનાં ઉપનિષદોની સંખ્યા બધી મળીને સત્તાવીસની ગણાવવામાં આવી છે. એ ઉપનિષદોમાંનો ઘણાંખરા મોડાં એટલે વૈદિક સમય પૂરો થયા પછી લખાયલાં છે, અને ત્રણ સિવાય બાકીનાં બધાં ઉપનિષદો પુરાણોના સમયમાંજ લખાયલાં છે. એમાનો એક તો ખરેખરો મુસલમાનોનોજ ગ્રન્થ છે, અને તેને अल्ला उपनिषद् એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે! પ્હેલા ત્રણ વેદોને લગતાં વધારે પ્રાચીન ઉપનિષદો श्वेताश्वतर જેવા

× वाजसनेयसंहितोपनिषद् અથવા ईशोपनिषद्.

થોડાક અપવાદો સિવાય સઘળાં ખરેખરી વેદની શાખાઓનાજ ઉપદેશ-ગ્રન્થો છે, અને તેઓનાં નામ પણ એ શાખાઓ ઉપરથીજ પડયાં છે. વિધિ વિષેની ચર્ચા ચલાવનારાં બ્રાહ્મણોની સાથે એ ઉપનિષદો જોડાયલાં છે. અને એ ઉપનિષદો તે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોના પરિશિષ્ટ ભાગ છે. એથી ઉલટું, **अथर्ववेद**નાં ઉપનિષદો તે **माण्डूक्य** અને **जाबाल** જેવા થોડાક અપવાદો સિવાય વેદની શાખાઓ સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતાં નથી, અને તેઓની અંદર ચર્ચાયલા વિષય ઉપરથી અથવા કોઈ બીજા પ્રસંગ ઉપરથી તેઓનાં જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવેલાં છે. પ્રાચીન વેદની શાખાઓનું અનુકરણ કરીને પોતાનાં પણ જુદાં ઉપનિષદો હોય એવી ઉત્કંઠા ધરાવનારા અને ધર્મવિષયની ચર્ચા ચલાવનારા યોગીઓનાં અથવા અમુક અમુક પંથનાં મંડળોના વિચારો એ ઉપનિષદોમાં ઘણુંખરૂં પ્રકટ કરાયલા છે. એ ઉપનિષદો **अथर्ववेद**ની સાથે જોડાયાં તે કોઈ પણ આંતર સમ્બન્ધને લીધે નથી જોડાયાં, પણ કંઈક અંશે, "હમારાં પણ જુદાં ઉપનિષદો જોઈએ" એવી **अथर्ववेद**ના માનનારાઓની ઉત્કંઠાને લીધે, અને કંઈક અંશે, વેદની પ્રાચીન શાખાઓનાં જેવાં ધાર્મિક મંડળોની કાળજીને પરિણામે બાહ્ય તત્ત્વોનો પ્રવેશ ન થાય એવું એ વેદના સમ્બન્ધમાં બન્યું ન્હોતું તેને લીધે એ ઉપનિષદો એ વેદની સાથે જોડાયાં છે.

अथर्ववेदનાં સઘળાં ઉપનિષદોમાં જે જોવામાં આવે છે તે મૂળ સિદ્ધાન્તને ઘણાંખરાં ઉપનિષદોમાં જુદી જુદી ખાસ દિશાઓમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી એ ઉપનિષદોના ચાર વિભાગ પાડી શકાય. એ દરેક વિભાગનો સમય એકસરખો છે, પણ દરેક વિભાગની અંદરનાં જુદાં જુદાં ઉપનિષદોની એકબીજા સાથે સરખામણી કરતાં કોઈ વ્હેલાં રચાયલાં હોય અને કોઈ મોડાં રચાયલાં હોય એવું જણાય છે. પ્હેલા વિભાગનાં ઉપનિષદોમાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે ખાસ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. બીજા વેદોનાં ઉપનિષદો જે ઉદ્દેશથી રચાયલાં છે તેવાજ ઉદ્દેશથી આ વિભાગનાં ઉપનિષદો રચાયલાં છે, અને એ સમ્બન્ધની પ્રતિજ્ઞા(thesis)માં બીજાં ઉપનિષદોના કરતાં આ વિભાગનાં ઉપનિષદો કોઈ પણ રીતે આગળ વધતાં હોય એમ જણાતું નથી. **अथर्ववेद**નાં ઉપનિષદોનો જે બીજો વિભાગ પાડી શકાય એમ છે તેમાં ઉપનિષદોનો આ મૂળ સિદ્ધાન્ત સત્ય તરીકે વગર ચર્ચાએજ

સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો છે, અને ૐ એ પવિત્ર અક્ષરના જુદા જુદા ખંડને આધારે યોગ દ્વારા આત્માની સાથે ઐક્ય કેવી રીતે પામી શકાય એ વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે. આ ઉપનિષદો લગભગ બધાંજ પદ્યમાં રચાયલાં અને ટૂંકાં છે. સરાસરી કાઢતાં આ વિભાગના દરેક ઉપનિષદ્‌માં લગભગ વીસેક શ્લોક હોય એવું જણાય છે. ત્યાર પછીના ત્રીજા વિભાગનાં ઉપનિષદોમાં, મૂળ સિદ્ધાન્તના વ્યાવહારિક પરિણામ તરીકે **સંન્યાસ**ની ભલામણ કરવામાં આવી છે અને તે વિષેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપનિષદો પણ ટૂંકાં છે, અને તેમાં વચમાં વચમાં કવિતા આવે છે, પણ તે ગદ્યમાં રચાયલાં છે. ઉપનિષદોના છેવટના વિભાગનું સ્વરૂપ અમુક પંથને લગતા ગ્રન્થોના જેવું છે. એ ગ્રન્થોમાં શિવને માટે **ईशान, महेश्वर, महादेव** એવાં એવાં નામો, અને વિષ્ણુને માટે **नारायण, नृसिंह** એવાં એવાં નામો વાપરીને એ બેઉ દેવતાઓને આત્માનાં પ્રકટ સ્વરૂપો તરીકે સમજાવવામાં આવ્યાં છે. વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોને આ સ્થળે માણસ તરીકેના આત્માના પ્રાદુર્ભાવ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

આ અથર્વનાં ઉપનિષદોમાંથી, વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું સૌથી સચોટ રીતે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવાં સૌથી જૂનાં અને સૌથી વધારે અગત્યનાં ઉપનિષદો **मुण्डक, प्रश्न**, અને એ બેના કરતાં કંઇક ઉતરતા પ્રમાણમાં **माण्डूक्य** એ ત્રણ છે. એમાંનાં પ્હેલાં બે ઉપનિષદો વધારે પ્રાચીન વેદોનાં ઉપનિષદોની સાથે વિશેષ મળતાં આવે છે, અને પાછલા સમયની વેદાન્ત ફિલસુફીમાં મ્હોટાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતા **बादरायण** અને **शङ्कर** એ બે આચાર્યોના ગ્રન્થોમાં આ ઉપનિષદોમાંના ઉતારાઓ સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે. **અથર્વવેદ**નાં મૂળ અને ખરેખરાં ઉપનિષદો આ બેજ છે. પાછલા સમયના **બૌદ્ધધર્મ**ના સાધુઓની પેઠે જે યોગીઓ પોતાનું માથું મુડાવી નાંખતા (**मुण्ड**) તેઓનું ઉપનિષદ્ હોવાથી આ બેમાંના એક ઉપનિષદ્‌ને **मुण्डक** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જે ઉપનિષદો ઘણાં લોકપ્રિય છે તેમાંનું એક આ ઉપનિષદ્ છે. એ ઉપનિષદ્‌ના વિચારો મ્હોટે ભાગે વિશેષ પ્રાચીન ગ્રન્થો ઉપરથી લેવાયલા છે, તે ઉપરાંત વેદાન્તનો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત એ ઉપનિષદ્‌માં ઘણી શુદ્ધ રીતે જળવાઈ રહ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ઉપનિષદ્‌ના શ્લોકો પણ ઘણા સુન્દર છે; અને આ

સઘળાં કારણોને લીધે એ ઉપનિષદ્ ઘણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે. **छान्दोग्य उपनिषद्** તો આ ઉપનિષદ્‌ની પ્હેલાંજ રચાયલું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી, અને **बृहदारण्यक**, **तैत्तिरीय**, અને **काठक** એ ગ્રન્થો પણ આ ઉપનિષદ્‌ના રચનારને જાણીતા હતા એમ માનવાને કારણો છે. આ ઉપનિષદ્‌ના કેટલાક શ્લોકો **कृष्णयजुर्वेद**ના **श्वेताश्वतर** અને **बृहन्नारायण उपनिषद्**માં પણ જોવામાં આવે છે, અને જે વખતે એ **कृष्णयजुर्वेद**નાં ઉપનિષદો રચાયલાં તે અરસામાંજ આ ઉપનિષદ્ પણ રચાયલું એ ઘણું સંભવિત જણાય છે. **श्वेताश्वतर उपनिषद्** રચાયું ત્યાર પછી અને **बृहन्नारायण उपनिषद्** રચાયું ત્યાર પ્હેલાં આ ઉપનિષદ્ રચાયું હશે એવી રીતનું અનુમાન થાય છે. એ ઉપનિષદ્‌ના ત્રણ વિભાગ (**मुण्डक**) છે, અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો, **ब्रह्म**ના જ્ઞાનની તૈયારી, **ब्रह्म**નો સિદ્ધાન્ત, અને **ब्रह्म**ની પ્રાપ્તિનો માર્ગ, એ પ્રમાણે ક્રમશઃ ત્રણ વિષયો એ ત્રણ વિભાગોમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

प्रश्नोपनिषद् એ ગદ્યમાં રચાયલું છે અને એ ઉપનિષદ્ **अथर्ववेद**ની **पिप्पलाद** નામની શાખાને લગતું હોય એવું જણાય છે. **वेदान्त**ના છ મુખ્ય વિષયો સમ્બન્ધી **ब्रह्म**ની જિજ્ઞાસા ધરાવનાર છ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી **पिप्पलाद** ઋષિને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એ ઉપનિષદ્‌નું **प्रश्नोपनिषद्** એવું નામ પડ્યું છે. પ્રજાપતિએ પ્રકૃતિ તથા પ્રાણની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કરી, જુદા જુદા પ્રાણના કરતાં **वरिष्ठ प्राण**નું કેવું ચઢિયાતાપણું છે, એ જુદા જુદા પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેના વિભાગ કયા કયા છે, સ્વપ્નની અને સ્વપ્ન વગરની નિદ્રા વખતે આત્માની સ્થિતિ કેવી હોય છે, ૐનું મનન કેવું ફલદાયી નીવડે છે, અને પુરુષના સોળ વિભાગ કયા કયા છે, એને લગતા પ્રશ્નો આ ઉપનિષદ્‌માં ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

माण्डूक्य उपनिषद् એ ગદ્યમાં રચાયલું છે અને આ ચોપડીનાં બે પાનાં જેટલું પણ ભાગ્યે થાય એવું ટૂંકું છે. અડધી ભૂલી જવાયલી એવી **ऋग्वेद**ની એક શાખા ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે, તોપણ **अथर्ववेद**નાં ઉપનિષદોમાં એની ગણત્રી કરવામાં આવે છે. ત્રણ પ્રાચીન વેદોનાં ગદ્યમાં રચાયલાં ઉપનિષદો કરતાં આ ઉપનિષદ્ ઘણું મોડું લખાયલું હોવું જોઈએ. એ આગલાં ઉપનિષદો અવ્યવસ્થિત અને

અતિવિસ્તારના દોષવાળાં છે તેની સરખામણીમાં આ ઉપનિષદ્‌ની સ્ફુટતા અને સંક્ષિપ્તતા આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી થઈ પડે છે. ઘણી બાબતોમાં આ ઉપનિષદ્ **મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્**ની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને એ **મૈત્રાયણ ઉપનિષદ્**ના કરતાં આ ઉપનિષદ્ વધારે મોડું લખાયું હોય એમ જણાય છે. તોપણ **અથર્વવેદ**નાં બીજાં જે ઉપનિષદોને આપણે ચોથા વિભાગમાં મૂકીએ છિયે તેના કરતાં આ ઉપનિષદ્ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એ ઉપનિષદ્‌માં ૐકારના ત્રણજ ખંડ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, હજી સાડાત્રણ નથી ગણવામાં આવ્યા. આખું વિશ્વ તે ૐ એ પવિત્ર અક્ષરનોજ પ્રાદુર્ભાવ છે એ આ ઉપનિષદ્‌નો મુખ્ય વિચાર છે. **શઙ્કર**ના ગ્રન્થમાં આ ઉપનિષદ્‌માંથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા નથી એ વાત લગાર ધ્યાન ખેંચે એવી છે; તોપણ **અથર્વવેદ**નાં કેટલાંક ઉપનિષદો ઉપર આ ન્હાનકડા ગ્રન્થની ઘણી મજબૂત અસર થઈ હતી, એટલુંજ નહીં પણ પાછલા સમયમાં લખાયલા **વેદાન્તસાર** એ નામના વેદાન્ત વિષેના સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થના સુવિખ્યાત લેખકે બીજા કોઈ પણ ઉપનિષદ્‌ના કરતાં આ ઉપનિષદ્‌નો સૌથી વધારે ઉપયોગ કરેલો છે.

પણ આ ઉપનિષદ્‌નું સૌથી વધારે મહત્ત્વ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીના સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવા ગ્રન્થોમાંનો એક, **ગૌડપાદની કારિકા**, તેની ઉત્પત્તિ આ ગ્રન્થને લીધે થઈ છે. આ **કારિકા**માં શ્લોકોની સંખ્યા ૨૦૦ ઉપરાંતની છે અને તેના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાંના પ્હેલા વિભાગમાં **માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્**નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચારે વિભાગને ચાર ઉપનિષદો તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી આ **કારિકા**ની કેટલી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એ **કારિકા**નો રચનાર, અને વેદાન્તનો પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર **શઙ્કર** (ઇ. સ. ૮૦૦)જેનો શિષ્ય હતો તે **ગોવિન્દ**નો ગુરુ **ગૌડપાદ**, એ બેઉ એક જ છે એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે. મુખ્ય બાબતમાં **શઙ્કર**નું દૃષ્ટિબિન્દુ અને **કારિકા**ના રચનારનું દૃષ્ટિબિન્દુ એકજ છે અને જે વિચારો અને જે અલંકારો **કારિકા**માં નવાજ વપરાવા માંડેલા જોવામાં આવે છે તે **શઙ્કર**નાં ભાષ્યોમાં સાધારણ જેવા થઈ ગયેલા જણાય છે. ખરેખર, પ્લેટોએ જેવી રીતે પાર્મિનાઇડિસના સિદ્ધાન્તોને લઈને તેની સુવ્યવસ્થિ

યોજના કીધી હતી તેવી રીતે શંકરે **गौडपाद**ના સિદ્ધાન્તોને લઈને તેની સુવ્યવસ્થિત યોજના કીધી હતી એવું આપણાથી કહી શકાય એમ છે. ખચીત, પ્રોફેસર ડયૂસને બતાવી આપ્યું છે તે પ્રમાણે, **अद्वैत** (વિશ્વમાં એકજ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે) અને **अजाति** (કોઈ વસ્તુ નવી જન્મ પામતી નથી) એ બે **गौडपाद**ની **कारिका**ના મુખ્ય વિચારો ઉપર જણાવેલા ગ્રીક ફિલસુફના વિચારોની સાથે પૂરેપૂરા મળતા આવે છે.

कारिकाના પ્રથમ વિભાગમાં **माण्डूक्यउपनिषद्**નેજ જાણે પદ્યમાં મૂકવામાં આવ્યું હોય એવું જણાય છે. એ વિભાગમાં કંઈક નવુંજ કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે આ જગત્ કંઈ છેજ નહીં એમ નથી તેમ અમુક તત્ત્વનો આ જગતને રૂપે પરિણામ થયો છે એવું પણ નથી, પણ એ બ્રહ્મનો **स्वभाव**જ છે. જેવી રીતે સૂર્યનાં જુદાં જુદાં કિરણો તે એકજ વસ્તુ(પ્રકાશ) છે અને તે સૂર્યથી ભિન્ન નથી તેવીજ રીતે વિશ્વના વિવિધ પદાર્થો તે પણ એકજ વસ્તુ (જ્ઞાન) છે અને તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. **कारिका**ના બાકીના ભાગને ઉપનિષદ્‌ની સાથે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી અને ઉપનિષદ્‌ના સિદ્ધાન્તો કરતાં એ ભાગમાં ઘણું આગળ વધવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય વિભાગને **वैतथ्य** એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. જગત્ એ જગત્ તરીકે સત્યજ છે એ સિદ્ધાન્તનું "ખોટાપણું" એ વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અંધકારને લીધે રજ્જુને જેવી રીતે સર્પ તરીકે ગણવામાં આવે છે તેવી રીતે અજ્ઞાનના અંધકારને લીધે જગતને આત્મા તરીકે ગણવામાં આવે છે. શાસ્ત્રનો આધાર લીધા વિના જગત્ ઉપરથી આત્મા વિષે જે કંઈ કલ્પના કરવામાં આવે તે વૃથા છે, કારણ કે જગતનો અનુભવ દરેક માણસનો જુદો જુદો હોય છે.

कारिकाના ત્રીજા વિભાગને "**अद्वैत**" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ વિભાગમાં પરમાત્મા અને જીવાત્મા એ બેનો અભેદ સમજાવવાને આકાશ અને આકાશનો જે ભાગ એક ઘડામાં આવી જાય છે તે (**घटाकाश**) એની સરખામણી કરવામાં આવી છે. વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા વસ્તુઓ અનેક છે એ વિચારોની વિરુદ્ધ દલીલ કરતી વખતે કવિએ એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે વસ્તુનો પોતાનો

જે સ્વભાવ હોય તેનાથી ભિન્ન તે કદી પણ થઈ શકે નહીં. જે વસ્તુ **सत्** છે તેની ઉત્પત્તિ (**सतो जन्म**) થઈ શકે નહીં, કારણ કે જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાંજ છે તેનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થઈ શકે? જે વસ્તુ **असत्** છે તેની ઉત્પત્તિ (**असतो जन्म**) એ પણ અશક્ય છે, કારણ કે વંધ્યાપુત્રનો જન્મ કદી સંભવતો નથી તેમ જે વસ્તુ છેજ નહીં તેની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી. છેલ્લા વિભાગનું "अलातशान्ति" (અથવા "બળતા લાકડાનું હોલવાવું") એવું નામ છે. જગતમાં અનેકતા અને ઉત્પત્તિનો આભાસ કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવવાને માટે જે ચાતુર્યવાળી કલ્પના કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી એ વિભાગનું "अलातशान्ति" એવું નામ પડયું છે. લાકડાનો એક છેડો સળગતો હોય તેને આપણે જોરથી હલાવીએ તો અગ્નિની લીટીઓ અથવા અગ્નિનાં ચક્રો આપણા જોવામાં આવે છે, પણ તે વખતે લાકડાનો છેડા ઉપરનો જે ભાગ સળગતો હોય છે તેમાં કંઈ પણ ઉમેરો થતો નથી તેમ એ ભાગમાંથી કંઈ બહાર પણ નીકળતું નથી. પેલી જે અગ્નિની લીટી અથવા અગ્નિનું ચક્ર જણાય છે તેનું અસ્તિત્વ આપણી બુદ્ધિ(**विज्ञान**)માંજ છે. તેજ પ્રમાણે જગતના જે જુદા જુદા દેખાવો જણાય છે તેમાં એકજ ચૈતન્યની જુદી જુદી વૃત્તિઓ સિવાય વિશેષ કંઈ પણ નથી.

પ્રકરણ ૯.

સૂત્રો.

(આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦–૨૦૦)

બ્રાહ્મણોના વિચારોનો જેવી રીતે ઉપનિષદોમાં વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે તેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વિધિઓનો વિષય સૂત્રોમાં આગળ ચર્ચવામાં આવેલો જણાય છે, પણ ઉપનિષદોને જેવી રીતે શ્રુતિના ગ્રન્થો તરીકેજ ગણવામાં આવે છે તેવી રીતે આ સૂત્રોને શ્રુતિના ગ્રન્થ તરીકે ગણવામાં આવતા નથી. એ સૂત્રોની પવિત્ર ગ્રન્થ તરીકેની એવી પ્રતિષ્ઠા કદી પણ સ્થાપિત થઈ નથી, તેનું કારણ ઘણું ખરૂં એજ હશે કે એ ગ્રન્થો કેવળ વ્યાવહારિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે વિપ્ર લોકોના મુખપરંપરાએ ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના મદદ વડે કરીને બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોની અંદરનાં વચનો ઉપરથીજ રચાયા હશે. એ ગ્રન્થમાંના જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે તે છેક બૌદ્ધ ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે અરસામાંજ રચાયા હોય એમ જણાય છે. ખરેખર, હરીફાઈમાં ટકી શકે એવા નવા ધર્મના ઉદયને લીધેજ બ્રાહ્મણ ધર્મની પૂજાના સુવ્યવસ્થિત અને સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થો રચવાની જરૂરિયાત સૌથી પ્હેલી જણાઈ હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે. ત્યાર પછી બૌદ્ધ લોકોને પણ ધર્મસિદ્ધાન્તો પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રગ્રન્થોની આ નવી શૈલી ઘણી અનુકૂળ જણાઈ હોય એવું લાગે છે, કારણ કે પાલી ભાષાના સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો તે એ શૈલીમાંજ લખાયલા છે. વેદની અમુક શાખાને લગતાં ધર્મ વિષેનાં સૂત્રોનો જે સંપૂર્ણ સંગ્રહ તેને **કલ્પસૂત્ર** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એવો સંપૂર્ણ સંગ્રહ સચવાઈ રહેલો જ્યાં જોવામાં આવે છે ત્યાં તે સંગ્રહનો સૌથી પ્હેલો અને સૌથી વધારે વિસ્તારવાળો ભાગ તે શ્રૌતસૂત્રનો હોય છે.

ऋग्वेदની સાથે **शांखायन** અને **आश्वलायन** એ બે શાખા (**चरण**)ના શ્રૌતસૂત્રના ગ્રન્થો જોડાયલા છે. એમાંની પ્હેલી એટલે શાંખાયન શાખાએ પાછળથી ઉત્તર ગુજરાતમાં નિવાસ કર્યો હતો, અને બીજી એટલે આશ્વલાયન શાખાએ દક્ષિણમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની

વચ્ચેના પ્રદેશમાં નિવાસ કર્યો હતો. એ બેઉ શાખામાં વિધિનો વૃત્તાન્ત લગભગ એકસરખા ક્રમમાંજ આપવામાં આવ્યો છે, પણ મ્હોટા રાજકીય યજ્ઞોનું વર્ણન **શાંખાયન શ્રૌતસૂત્ર**માં ઘણા વધારે વિસ્તાર સાથે આપ્યું છે. એ સૂત્ર **શાંખાયન બ્રાહ્મણ**ની સાથે ઘણા ગાઢા સમ્બન્ધથી જોડાયલું છે, અને એની અંદરનું વસ્તુ અને એની શૈલી, જે ઘણે ઠેકાણે બ્રાહ્મણોની શૈલીને મળતી આવે છે, તે બેઉ ઉપરથી **આશ્વલાયન**ના **શ્રૌતસૂત્ર**ના કરતાં એ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એ ગ્રન્થ અઢાર અધ્યાયનો બનેલો છે, તેમાંના છેલ્લા બે અધ્યાય પાછળથી ઉમેરાયલા છે, અને તે **કૌષીતકિ આરણ્યક**ના પ્હેલા બે અધ્યાયને મળતા આવે છે. **આશ્વલાયનનું શ્રૌતસૂત્ર**§ બાર અધ્યાયનું બનેલું છે, અને એ સૂત્ર **ઐતરેય બ્રાહ્મણ**ની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. **આશ્વલાયન** એ **ઐતરેય આરણ્યક**ના ચોથા અધ્યાયના રચનાર તરીકે પણ જાણીતો છે, અને એ શૌનકનો શિષ્ય હતો એવું મુખપરંપરાએ ઉતરી આવેલી દંતકથાને આધારે માનવામાં આવે છે.

સામવેદનાં ત્રણ શ્રૌતસૂત્રો સચવાઈ રહ્યાં છે. તેમાંથી **મશક**નું શ્રૌતસૂત્ર, જે સૌથી વધારે પ્રાચીન છે, તેને **આર્ષેય કલ્પ** એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રન્થમાં, **પઞ્ચવિંશ બ્રાહ્મણ**ના ક્રમને અનુસરીને સોમયાગના જુદા જુદા વિધિઓને લગતી પ્રાર્થનાઓ ગણાવી જવા ઉપરાંત કંઈ પણ વિશેષ કરવામાં આવ્યું નથી. **લાટ્યાયન**નું રચેલું શ્રૌતસૂત્ર તે કૌથુમ શાખાના ગ્રન્થ તરીકે સ્વીકારાયું. એ ગ્રન્થમાં મશકના શ્રૌતસૂત્રમાંથી ઘણા ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. મશક અને લાટ્યાયન, એ બેઉનાં શ્રૌતસૂત્રો **પઞ્ચવિંશ બ્રાહ્મણ**ની સાથે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. **દ્રાહ્યાયણ**નું શ્રૌતસૂત્ર અને લાટ્યાયનનું શ્રૌતસૂત્ર, એ બેમાં તફાવત નહીં જેટલોજ છે. એ દ્રાહ્યાયણનું શ્રૌતસૂત્ર તે **સામવેદ**ની રાણાયનીય શાખાનો ગ્રન્થ છે.

શુક્લયજુર્વેદની સાથે **કાત્યાયન**નું શ્રૌતસૂત્ર જોડાયલું છે. આ ગ્રન્થ ૨૬ અધ્યાયનો બનેલો છે, અને એકંદરે એ ગ્રન્થમાં **શતપથ**

§. આશ્વલાયન એ શૌનક, જેણે ઋક્પ્રાતિશાખ્ય રચ્યું કહેવાય છે, તેનો શિષ્ય છે શૌનકે પોતે પણ એક શ્રૌતસૂત્ર લખ્યું હતું, પણ પોતાના શિષ્યનો ગ્રન્થ એને વધારે ચઢિયાતો લાગ્યો એટલે એણે પોતાના ગ્રન્થનો નાશ કર્યો એવી દંતકથા છે.

બ્રાહ્મણના યજ્ઞવિધિના ક્રમને ચુસ્ત વળગી રહેવામાં આવ્યુ હોય એવુ જણાય છે, તોપણ એના ત્રણ અધ્યાય (૨૨-૨૪) **સામવેદ**ના વિધિને લગતા છે એની ગૂઢાર્થવાળી શૈલી ઉપરથી સૂત્ર સમયનો એ એક મોડો રચાયલો ગ્રન્થ હોય એવુ અનુમાન થાય છે

કૃષ્ણયજુર્વેદના આખા ૭ **શ્રૌતસૂત્રો** સચવાઈ રહ્યા છે, પણ તેમાથી અત્યાર સુધીમા બેજ **શ્રૌતસૂત્રો** પ્રસિદ્ધ થયા છે એ **શ્રૌત** સૂત્રોમાના ચાર એકબીજા સાથે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને **તૈત્તિરીય શાખા**ના ચાર પેટાવિભાગ, જેનાથી કોઈ ખાસ વેદ અથવા **બ્રાહ્મણ**ની સાથે જોડાયલી નહીં એવી પાછના સમયની સૂત્ર શાખાઓ (**ચરણ**)નું સૂચન થાય છે, તેના કલ્પસૂત્રોમા એ ચાર **શ્રૌતસૂત્રો**નો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે આપસ્તમ્બના કલ્પસૂત્રના ત્રીસ અધ્યાય (**પ્રશ્ન**) છે તેમાના પ્હેલા ચોવીસ અધ્યાયનું **આપસ્તમ્બનુ શ્રૌત** સૂત્ર બનેલુ છે, અને હિરણ્યકેશીના કલ્પસૂત્રના ૨૯ અધ્યાય છે તેમાના પ્હેલા અઢાર અધ્યાયનું **હિરણ્યકેશીનું શ્રૌતસૂત્ર** બનેલું છે **બૌધાયન** એ આપસ્તમ્બના કરતા વધારે જૂનો છે તે **બૌધાયનનુ સૂત્ર** અને **ભારદ્વાજનુ** સૂત્ર, એ હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી

મૈત્રાયણી સહિતાને લગતું **માનવશ્રૌતસૂત્ર** છે મૈત્રાયણીય શાખાનો માનવ એ નામનો જે પેટાવિભાગ હતો અને જેનાથી **મનુસ્મૃતિ**ની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવુ મજબૂત અનુમાન થઈ શકે છે તેને લગતો આ **માનવશ્રૌતસૂત્ર**નો ગ્રન્થ છે એ ગ્રન્થ જૂનામા જૂના **શ્રૌતસૂત્રો**માનો એક જણાય છે **યજુર્વેદ**ના **બ્રાહ્મણ** વિભાગના જેવી વર્ણનાત્મક શૈલી એ ગ્રન્થમા આપણે જોઈએ છિયે, પણ એ ગ્રન્થમા અને **યજુર્વેદ**ના **બ્રાહ્મણ** વિભાગમા ફેર એટલો છે કે અહીં યજ્ઞનો વિધિજ વર્ણવવામા આવ્યો છે અને **યજુર્વેદ**ના **બ્રાહ્મણો**ની પેઠે કોઈ પણ રીતની દતકથાઓ, ચર્ચાઓ, અથવા વિવેચનો અહીં આપવામા આવ્યા નથી. **કૃષ્ણયજુર્વેદ**ની સાથે **વૈખાનસશ્રૌતસૂત્ર** એ નામનો ગ્રન્થ પણ જોવામાં આવે છે, પણ એ ગ્રન્થની તો થોડીક હસ્તલિખિત પ્રતોજ જોવામા આવે છે એ ગ્રન્થ હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી

અથર્વવેદનુ **શ્રૌતસૂત્ર** તે '**વૈતાનસૂત્ર**' ના નામથી ઓળખાય છે એ સૂત્ર જૂનું નથી તેમજ એ સૂત્રમા કંઈ અપૂર્વતા પણ

નથી, પણ બીજા વેદોની પેઠે અથર્વવેદનું પણ જુદું સૂત્ર હોવું જોઈએ એવા હેતુથી એ સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે. જે શબ્દથી એ સૂત્રની શરૂઆત થાય છે તે શબ્દ ઉપરથી એનું "વૈતાનસૂત્ર" એવું નામ પડયું હોય એ ઘણું સંભવિત છે; કારણ કે વૈતાન ("યજ્ઞના ત્રણ અગ્નિઓને લગતું") એ નામ તો સઘળાં શ્રૌતસૂત્રોને એકસરખું લાગુ પાડી શકાય એવું છે. એ સૂત્ર જોકે ખુલ્લું **શુક્લયજુર્વેદ**ના **કાત્યાયનસૂત્ર**નું અનુકરણ કરે છે તોપણ મ્હોટે ભાગે એ **ગોપથબ્રાહ્મણ**ની સાથે મળતું આવે છે. એ સૂત્રનું મોડાપણું સૂચવનારી એક વાત એ છે કે બીજે ઠેકાણે હમેશાં ગૃહ્યસૂત્ર તે શ્રૌતસૂત્રની પાછળ લખાયલું જોવામાં આવે છે, પણ આ વૈતાનસૂત્ર તે અથર્વવેદના ગૃહ્યસૂત્રની પાછળ પાછળ ઘસડાનારૂં છે અને તેના ઉપરજ આધાર રાખનારૂં છે.

જોકે યજ્ઞના વિધિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે શ્રૌતસૂત્રો અત્યન્ત આવશ્યક છે તોપણ બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં, સાહિત્યનાં સઘળાં સ્વરૂપોમાં એ શ્રૌતસૂત્રોનું સ્વરૂપ સૌથી ઓછું આકર્ષક છે. આ કારણથી એ શ્રૌતસૂત્રોમાં જે વિધિઓ આપ્યા છે તે વિષે જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં કથન કરવું એટલુંજ બસ થશે. પ્રથમ તો એટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે એ વિધિઓ કદી પણ અમુક ભેગા થયલા મંડળ તરફથી કરવાના નથી હોતા, પણ હમેશાં અમુક વ્યક્તિને માટેજ કરવાના હોય છે. એ વ્યક્તિને **યજમાન** અથવા "યજ્ઞ કરનાર" એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને એ વિધિઓમાં એ વ્યક્તિ પોતે નહીં જેવોજ ભાગ લે છે. ખરેખરા એ વિધિઓના કરનારા તો બ્રાહ્મણો હોય છે, અને યજ્ઞના સ્વરૂપ પ્રમાણે એ વિધિઓમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. કોઈમાં એકજ બ્રાહ્મણ બસ થાય છે તો કોઈમાં સોળ બ્રાહ્મણોની પણ જરૂર પડે છે. એ સઘળા વિધિઓમાં વેદીની આસપાસના ત્રણ પવિત્ર અગ્નિઓનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવામાં આવે છે.* (દેવતાઓ માટેનાં હવિ નાખવાને માટે કંઈક ઉંડો ખાડો ખોદ્યો હોય છે અને તેના ઉપર ઘાસ પાથર્યું હોય છે તેને "વેદી" એવું નામ

* गार्हपत्य, आहवनीय અને दक्षिणाग्नि. યજમાન અને યજમાનપત્ની સૌથી પ્રથમ જે અગ્નિને સળગાવે છે તે 'गार्हपत्य' ના નામથી ઓળખાય છે, અને એ અગ્નિ વડેજ બીજા બે અગ્નિઓ પ્રકટાવવામાં આવે છે.

આપવામાં આવે છે). સૌથી પ્હેલો વિધિ અગ્નિઓની સ્થાપના કરવાનો છે (**अग्नि–आधेय**). યજમાન અને યજમાનપત્ની બેઉ અરણીઓ વડે એ અગ્નિને સળગાવે છે, અને ત્યાર પછી એ અગ્નિને એવો ને એવો પ્રજ્વલિત રાખવામાં આવે છે.

શ્રૌત વિધિઓની સંખ્યા ચૌદની છે તેના બે મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; સાત હવિના યજ્ઞો અને સાત સોમના યજ્ઞો. જુદા જુદા પ્રકારના પશુયજ્ઞોને જુદા જુદા વિભાગમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. *હવિના યજ્ઞમાં દુગ્ધ, ઘૃત, યૂપ, ધાન્ય, પુરોડાશ વગેરેના હવિ* આપવામાં આવે છે. એવા યજ્ઞોમાં **अग्निहोत्र** એ સૌથી સાધારણ છે. એમાં રોજ સ્હવારે અને સાંઝે ત્રણ અગ્નિઓને દૂધના હવિ આપવામાં આવે છે. બાકીના યજ્ઞોમાં પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાએ કરવાના (**दर्शपूर्णमास**) અને ત્રણે ઋતુઓની શરૂઆતમાં કરવાના (**चातुर्मास्य**) એ યજ્ઞો સૌથી વધારે અગત્યના છે. આ ઉપરાંત કેટલાક ફરી ફરીને કરવાના યજ્ઞો છે, તે સિવાય ઘણા તો અમુક પ્રસંગ ઉપરજ અથવા અમુક અર્થની સિદ્ધિને માટેજ કરવાના છે.

જુદી જુદી જાતના સોમયજ્ઞો તે ઘણા વધારે ગુંચવણિયા હતા. સાદામાં સાદો " **अग्निष्टोम** " તેમાં પણ સોળ બ્રાહ્મણોની જરૂર પડતી. આ વિધિ એકજ દિવસ પ્હોંચતો, અને તેમાં સ્હવાર, બપોર, અને સાંઝ એ ત્રણ વખતે સોમનાં સવનો કરવાનાં હતાં; પણ એ દિવસની આગળથી જે તૈયારીઓ કરવાની હતી તે ઘણી ભારે હતી. એ તૈયારીના વિધિઓ ઘણા વિસ્તારવાળા હતા. એમાંનો એક વિધિ યજમાન અને યજમાનપત્નીની દીક્ષાનો હતો. બીજા સોમયજ્ઞો કેટલાક દિવસો સુધી–બારબાર દિવસો સુધી પણ–પ્હોંચતા; અને બીજી જાતના યજ્ઞો, જેને **सत्र** (" બેઠક ") એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે વર્ષ દિવસ અથવા તેના કરતાં પણ વધારે વખત સુધી પ્હોંચતા.

જેને સોમયજ્ઞની સાથે જોડી શકાય એવો એક ઘણો પવિત્ર વિધિ " **अग्निचयन** " એ નામનો છે. તે વર્ષ દિવસ પ્હોંચે છે. પાંચ પશુઓના બલિદાન સાથે એ વિધિની શરૂઆત થાય છે. પછી, વર્ષ દિવસ સુધી અગ્નિ જેમાં નાખી મકવાનો તે " **उखा** " નામનું માટીનું પાત્ર તૈયાર કરવામાં ઘણો વખત જાય છે. કાળા હરણનો વાળ અને

એવા એવા પદાર્થોને માટીની સાથે કેવી રીતે મેળવવા તે વિષે, એ માટીને અમુક ઘાટ કેવી રીતે આપવો તે વિષે, અને છેવટે એ માટીને પકવવી કેવી રીતે તે વિષે ઘણા સૂક્ષ્મ નિયમો અતિ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યા છે. પછી ઈંટો, તે પણ જુદા જુદા કદની અને દરેકનું કદ ચોક્કસ નક્કી કરવામાં આવેલું એવી, તેને અમુક ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાની હોય છે. ઈંટોનાં ઉપરાચાપરી પાંચ પડ કરવાનાં તેમાં સૌથી નીચેના પડમાં ૧૯૫૦ ઈંટો ગોઠવવાની, અને બધી મળીને ૧૦,૮૦૦ ઈંટો ગોઠવવાની હોય છે. એમાંની ઘણી ઈંટોનાં જુદાં જુદાં નામ અને જુદા જુદા અર્થ હોય છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું મ્હોટું લશ્કર એકઠું થઈને અનુકૂળ વિધિઓ તથા પ્રાર્થનાઓની સાથે ઈંટોને બરાબર ગોઠવીને ધીમે ધીમે "વેદી" તૈયાર કરે છે. આ સ્થળે તો એ વિધિના અગત્યના મુદ્દાઓમાંથી કેટલાએકજ ગણાવવામાં આવ્યા છે, પણ તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ વિધિઓ કેટલા વિસ્તારવાળા અને કેવા ગુંચવણભરેલા છે, ઝીણામાં ઝીણી વિગત પણ અગત્યની ગણાતી હોય એવી કેટલી વિગતોનો એમાં સમાવેશ થાય છે તેનો કંઈક ઝાંખો ઝાંખો પણ ખ્યાલ આવી શકશે એવો પાકો સંભવ છે. બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં આવી રીતના વિધિઓ કદી જોવામાં આવ્યા નથી.

ઘરમાં કરવાના વિધિઓ વિષે બ્રાહ્મણોમાં કંઈ પણ ક્વચિતજ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે રોજના જીવનવિધિઓની સુવ્યવસ્થિત યોજના કરતી વખતે ગૃહ્યસૂત્રોના રચનારાઓની પાસે લોકમાં પ્રચાર પામેલા સંપ્રદાય સિવાય બીજો કોઈ પણ આધાર ન્હોતો. સાધારણ રીતે, શ્રૌતસૂત્રના ગ્રન્થો કરતાં ગૃહ્યસૂત્રના ગ્રન્થો કંઈક મોડા લખાયલા હોવા જોઈએ, કારણ કે ગૃહ્યસૂત્રના રચનારાઓને શ્રૌતસૂત્રનું જ્ઞાન હતું એમ એ ગૃહ્યસૂત્રના ગ્રન્થો ઉપરથી હમેશાં જણાઈ આવે છે.

ઋગ્વેદની સાથે જોડાયલું પ્હેલું તો **શાંખાયનગૃહ્યસૂત્ર** છે. એ ગ્રન્થના ૭ અધ્યાય છે, પણ ગ્રન્થનો મૂળ વિભાગ તો પ્હેલા ચારજ અધ્યાયનો બનેલો હતો, અને એ ચાર અધ્યાયમાં પણ કેટલાક ફકરાઓ પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલા જણાય છે. આ ગ્રન્થની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનાર **શામ્બવ્યગૃહ્ય** છે તે પણ **કૌષીતકી** શાખાનું છે, અને અત્યાર સુધી તો એ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રતજ જોવામાં આવી છે. એ ગ્રન્થના રચનારને **શાંખાયનગૃહ્યસૂત્ર**ના છેલ્લા

બે કાણ્ડ વિષે કંઈ પણ માહિતી હોય એમ જણાતું નથી, તેમજ ત્રીજા અને ચોથા કાણ્ડમાં વર્ણવેલા કેટલાક વિધિઓ વિષે પણ એ અજ્ઞાન હોય એમ જણાય છે, તેનીજ સાથે પિતૃઓના યજ્ઞ વિષે એક નવીજ કાણ્ડ એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે. **ऐतरेय ब्राह्मण**ની સાથે **આશ્વલાયનનું ગૃહ્યસૂત્ર** જોડાયલું છે. એ ગ્રન્થનો રચનાર પોતાના પ્હેલાજ સૂત્રમાં કહે છે તે પરથી સમજાય છે કે પોતાના **શ્રૌત**સૂત્રના ગ્રન્થનો બાકીનો ભાગ એ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ સૂત્રના ચાર અધ્યાય છે, અને **શ્રૌત**સૂત્રના ગ્રન્થની પેઠે એ ગ્રન્થને છેડે પણ **नमः शौनकाय** "શૌનકને નમસ્કાર" એવા શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે.

सामवेदનું મુખ્ય ગૃહ્યસૂત્ર **ગોભિલ**નું છે. આ વર્ગના સઘળા ગ્રન્થોમાં એ ગ્રન્થ સૌથી વધારે પ્રાચીન, સૌથી વધારે સંપૂર્ણ, અને સૌથી વધારે રસદાયી છે. **सामवेद**ની બેઉ શાખાઓ તરફથી એ ગ્રન્થનોજ ઉપયોગ કરાતો હોય એમ જણાય છે. **सामवेद**ની **સંહિતા** સિવાય **मंत्रब्राह्मण** પણ એ ગ્રન્થના પ્હેલાં રચાયું હોવું જોઈએ એમ માલમ પડે છે. **सामवेद**ની **સંહિતા**માં ન આપેલા એવા મંત્રોનો વિધિના ક્રમ પ્રમાણે સંગ્રહ કરીને તે **मंत्रब्राह्मण**માં આપવામાં આવ્યો છે. ગોભિલે પોતાના ગ્રન્થમાં એ મંત્રના ઉતારાઓ ટૂંકા રૂપમાં આપ્યા છે. ખાદિરનું ગૃહ્યસૂત્ર દ્રાહ્યાયણ શાખાને લગતું છે, અને **सामवेद**ની રાણાયનીય શાખા પણ એ સૂત્રનોજ ઉપયોગ કરે છે. ગોભિલનું ગૃહ્યસૂત્ર આ ગ્રન્થમાં વધારે સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે આપવામાં આવ્યું છે તે સિવાય એ બે ગ્રન્થમાં વિશેષ તફાવત જણાતો નથી.

शुक्लयजुर्वेदનું ગૃહ્યસૂત્ર **પારસ્કર**નું છે, તેને **कातीय** અથવા **वाजसनेय गृह्यसूत्र** એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. કાત્યાયનના શ્રૌતસૂત્રની સાથે એ સૂત્રનો એવો ગાઢો સમ્બન્ધ છે કે ઘણીવાર કાત્યાયનનું નામ દઈને એ સૂત્રમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. પાછલા સમયમાં રચાયલી **याज्ञवल्क्यस्मृति** ઉપર આ પારસ્કરના ગ્રન્થની અસર થઈ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

कृष्णयजुर्वेदનાં સાત ગૃહ્યસૂત્રો છે, તેમાંનાં ત્રણજ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. આપસ્તમ્બનું ગૃહ્યસૂત્ર તે એનાજ કલ્પસૂત્રના બે અધ્યાય(૨૬-૨૭)નું બનેલું છે. એ બેમાંના પ્હેલા

અધ્યાયનું નામ **મંત્રપાઠ** છે, તેમાં વિધિઓની સાથે વાપરવાના મંત્રોનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. ખરેખર ગૃહ્યસૂત્ર બીજા અધ્યાયમાં છે, અને તે **મંત્રપાઠ**ની પછી લખાયલું છે. **હિરણ્યકેશી**ના કલ્પસૂત્રના ૧૯મા અને ૨૦મા અધ્યાયનું હિરણ્યકેશીનું ગૃહ્યસૂત્ર બનેલું છે. **બૌધાયન**ના ગૃહ્યસૂત્ર વિષે બહુ જાણવામાં આવ્યું નથી, અને **ભારદ્વાજ**ના ગૃહ્યસૂત્ર વિષે તો એથી પણ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે. **માનવગૃહ્યસૂત્ર** તે **માનવશ્રૌતસૂત્ર**ની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. પાછલા ગ્રન્થનાં ઘણાં વચનો ફરીથી શબ્દેશબ્દ એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યાં છે. બીજાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં ન દીઠામાં આવતો એવો એક વિધિ–વિનાયકોની પૂજાનો વિધિ–આ ગૃહ્યસૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે એ સૂત્ર આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. એજ ફકરો પાછો **યાજ્ઞવલ્ક્ય**ની સ્મૃતિમાં પદ્યમાં મૂકાયલો આપણા જોવામાં આવે છે. તેમાં ચાર **વિનાયક**ને બદલે એકજ વિનાયક (ગણેશ એ નામના દેવ) જોવામાં આવે છે. **માનવગૃહ્યસૂત્ર**ની સાથે **કાઠકગૃહ્યસૂત્ર**નો સમ્બન્ધ ખુલ્લો જણાઈ આવે છે. બેઉમાં વિષયોની ગોઠવણી એકસરખી છે એટલુંજ નહીં પણ ઘણા ફકરાઓ પણ એકસરખા જોવામાં આવે છે. **વિષ્ણુ**ની **સ્મૃતિ** સાથે પણ એ ગ્રન્થ ઘણો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. **વૈખાનસગૃહ્યસૂત્ર** એ એક વિસ્તૃત ગ્રન્થ છે, અને એ ગ્રન્થ મોડો લખાયો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે વિષયોની વિશેષ ચર્ચા પરિશિષ્ટ ગ્રન્થોને માટે રહેવા દેવામાં આવી છે તે વિષયોના સમ્બન્ધમાં એ ગ્રન્થમાં કંઈક કંઈક કહેવામાં આવ્યું છે.

અથર્વવેદને લગતો "**કૌશિકસૂત્ર**" એ નામનો અગત્યનો ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થ કેવળ ગૃહ્યસૂત્રનોજ નથી, કારણ કે ગૃહ્ય વિધિઓ વિષેના વધારે અગત્યના નિયમો ઉપરાંત **અથર્વ વેદ**ની સાથે ખાસ સમ્બન્ધ ધરાવનારા જાદુઈ તથા બીજા પ્રયોગો વિષે પણ એમાં ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે. આ વિષયો સમ્બન્ધી એ ગ્રન્થમાં જે વિસ્તૃત કથનો કરવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી વેદની બીજી શાખાઓમાં ન દીઠામાં આવતી એવી ઘણી માહિતી એ ગ્રન્થમાંથી આપણને મળી આવે છે. ચાર પાંચ જુદા જુદા ગ્રન્થોને એકઠા કરીને તેનો એક સમગ્ર ગ્રન્થ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય એવું એ ગ્રન્થનું સ્વરૂપ જણાય છે. **અથર્વવેદ** અને એ ગ્રન્થ, બે મળીને વેદસમયના હિન્દુસ્તાનના વતનીના સામાન્ય જીવનનું લગભગ સંપૂર્ણ ચિત્ર આપણી આગળ ખડું કરે છે.

જન્મથી તે મરણ સુધીના મનુષ્યના જુદા જુદા કૌટુમ્બિક વ્યવહારમાં લાગુ પાડી શકાય એવા અનેક વિધિઓ વિષેના નિયમો ગૃહ્યસૂત્રમાં આપેલા છે.† શ્રૌતસૂત્રના ત્રણ અગ્નિઓને બદલે એ વિધિઓ કરવાને માટે **आवसथ्य** અથવા **वैवाहिक** એ એકજ અગ્નિની જરૂર પડતી. મનુષ્યના જીવન દરમ્યાન જે જુદા જુદા મહત્વના પ્રસંગો આવે છે તે વખતે કરવાના ચાળીસ **संस्कार**નું વર્ણન એ સૂત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે. ગર્ભાધાનથી તે વિવાહ સુધીના પ્હેલા અઢાર સંસ્કાર તે "**દેહના સંસ્કાર**" કહેવાય છે. બાકીના બાવીસ યજ્ઞો છે. તેમાંના આઠ–નિત્ય કરવાના પંચ **महायज्ञ** અને બીજા કેટલાક **पाकयज्ञ**–તે ગૃહ્ય વિધિઓનોજ એક ભાગ છે, અને એ સિવાયના યજ્ઞો તે શ્રૌત વિધિઓને લગતા છે.

પ્રથમ સંસ્કાર **पुंसवन**નો છે. પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે એ સંસ્કાર કરવાનો છે. વટવૃક્ષના પ્રરોહને છૂંદીને સ્ત્રીના જમણા નસકોરાની આગળ ધરવો એ વિધિ સૌથી સાધારણ છે. **जातकर्म** પછી **नामकरण**નો વિધિ કરવામાં આવે છે. ઘણુંખરૂં બાળકના જન્મ પછી દસમે દહાડે એ વિધિ કરવામાં આવે છે. બાળકનું એક "છૂપું નામ" પાડવામાં આવે છે તે તેનાં માબાપ સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી, અને ભૂતપ્રેતની અસરમાંથી બાળકનું રક્ષણ કરવાને માટે એ નામ પાડવામાં આવે છે. નામ કેવું હોવું જોઈએ તેને માટે ઘણી સૂક્ષ્મ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે; ઉદાહરણ તરીકે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે દરેક નામના અક્ષરની સંખ્યા વિષમ (એકીની) નહીં, પણ સમ (બેકીની) હોવી જોઈએ, તે નામની શરૂઆત ઘોષ વર્ણથી થવી જોઈએ, અને તેની મધ્યમાં અંતઃસ્થ વર્ણ (य्, र्, ल्, કે व्,) આવવો જોઈએ; બ્રાહ્મણના નામને છેડે "**शर्मन्**," ક્ષત્રિયના નામને છેડે "**वर्मन्**," અને વૈશ્યના નામને છેડે "**गुप्त**" આવવું જોઈએ. ઘણુંખરૂં ત્રીજે વરસે **चूडाकरण**નો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે વખતે છોકરાના વાળ કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને કુટુમ્બની રીત પ્રમાણે કેશ ધારણ કરી શકાય તેટલા માટે મસ્તક પર એક કે બે ગુચ્છાઓજ રહેવા દેવામાં આવે છે. સોળમે વરસે દાઢી મુંડાવવાનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એ વખતે સાધારણ

†એ નિયમોનો મ્હોટો ભાગ હાલ આપણા આચારમાંથી લુપ્ત થઈ ગયો છે

રીતે એ ગાયનું દાન કરવામાં આવતું હોવાથી એ સંસ્કારને **"गोदान"** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

બાળક વયનો સૌથી વધારે અગત્યનો સંસ્કાર **ઉપનયનનો છે.** વિદ્યાભ્યાસ માટે બાળકને ગુરુની સમીપ લઈ જવો એનું નામ **ઉપનયન** છે. જે બ્રાહ્મણ હોય તેનો સંસ્કાર આઠમા અને સોળમા વરસની વચમાં થવો જોઈએ, પણ જે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય હોય તેનો સંસ્કાર કંઈક મોડો કરવામાં આવે તો તે ચાલે. આ સંસ્કાર વખતે છોકરાને દંડ, વસ્ત્ર, મેખલા, અને એક તરફના ખભાની ઉપરથી લઈને બીજી તરફના હાથની નીચે રાખવાનું જનોઈ, એટલાં વાનાં આપવામાં આવે છે. દંડ તે જુદા જુદા કાષ્ઠનો બનાવેલો હોય છે, અને બીજી વસ્તુઓ તે જુદી જુદી વર્ણ પ્રમાણે જુદા જુદા પદાર્થની બનાવેલી હોય છે. જનોઈ તે ત્રણ ઉંચી વર્ણનું–આર્ય જાતિનુ–બહારનું ચિહ્ન છે, અને તે ધારણ કરાવાથી આર્ય વર્ણના માણસને "દ્વિતીય જન્મ"ની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે "**द्वि–ज**" (બે વખત જન્મેલો) એવા નામને યોગ્ય બને છે. આ સંસ્કારનું ધાર્મિક પ્રયોજન એ છે કે એનાથી વેદના અધ્યયનનો અને ખાસ કરીને **સાવિત્રી** એ સૌથી પવિત્ર પ્રાર્થનાનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર એને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિધિમાં, બાળક બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપનારા **આચાર્યને** તેનો ધર્મપિતા ગણવામાં આવે છે, અને **સાવિત્રીને** તેની માતા ગણવામાં આવે છે.

ઉપનયનનો વિધિ હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે. ઘણી પ્રાચીન રૂઢિ ઉપરથી એ વિધિની શરૂઆત થઈ હોય એમ જણાય છે. પંદર વરસના છોકરાને ઝરથોસ્તી કોમમાં દાખલ કરતી વખતે જે કસ્તી ધારણ કરાવવાનો વિધિ અવસ્તામાં લખ્યો છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ એ વિધિ પ્રચાર પામેલો હતો. છોકરાની મ્હોટી ઉમ્મર થતાં, દ્વિતીય જન્મ તરીકે ગણવામાં આવતા ઉપનયનનો વિધિ કરવામાં આવે એવું જગતની સઘળી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઇંડો–ઈરાનના સમય કરતાં પણ એ રૂઢિ વધારે પ્રાચીન હતી, અને પાછળથી એ રૂઢિનું સ્વરૂપ બદલાઈને વેદાધ્યયનના અધિકારની પ્રાપ્તિ માટેના વિધિ તરીકે એની ગણના થવા માંડી.

ઉપનયનસંસ્કાર પછી વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો

તેને માટે ઘણા વિસ્તૃત નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. એ અભ્યાસ ઉપરાંત કાષ્ઠને એકઠાં કરવાં, નિયમસર સંધ્યા કરવી, ભિક્ષા માગી લાવવી, ભોંય પર સુવું, અને ગુરુની આજ્ઞા માનવી, એ વિદ્યાર્થીના હંમેશના ધર્મ તરીકે ગણાવવામાં આવ્યા છે.

બ્રહ્મચર્યની અવસ્થા બાર વર્ષ સુધી અથવા તો શિષ્યનો વેદાભ્યાસ પૂરો થાય ત્યાંસુધી પ્હોંચતી. એ અવસ્થાનો અંત આને એટલે **સમાવર્તન**નો વિધિ કરવામાં આવતો. એ વિધિમાં સ્નાન કરવાનું કામ ઘણું મહત્ત્વનું ગણવામાં આવતું. એ સ્નાન વડે કરીને એની બ્રહ્મચર્યની અવસ્થાને જાણે ધોઈ નાખવામાં આવતી હોય એવું સૂચવાતું. ત્યાર પછી એ **સ્નાતક** ("જેણે સ્નાન કર્યું છે તે") એ નામથી ઓળખાતો, અને પછી થોડા વખતમાં જીવનનો સૌથી અગત્યનો સંસ્કાર, **વિવાહવિધિ**, તે કરવામાં આવતો. આ વિધિનાં મુખ્ય તત્ત્વો નિ:સંશય ઇંડો–યુરોપીયન સમયમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં, અને એ તત્ત્વો યજ્ઞવિધિના કરતાં વધારે જંતરમંતરની વિધાને લગતાં હતાં. પાણિગ્રહણથી કન્યા પોતાના પતિના તાબામાં મૂકાતી. જે પત્થર ઉપર કન્યાનો પગ મૂકાવવામાં આવતો તે એ કન્યામાં દૃઢતા આવે તેને માટે હતો. પતિની સાથે રહીને જે સાત પગલાં એ ભરતી અને યજ્ઞનું ભોજન કરતી તે દંપતીમાં સ્નેહ અને સાહચર્યનો પ્રારંભ થાય તેને માટે હતું કન્યાને સાસરે લઈ જવામાં આવે પછી ભવિષ્યમાં સંપત્તિ અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેને માટે રાતા વૃષભના ચર્મ ઉપર તેને બેસાડવામાં આવતી અને જેણે જીવતા પુત્રોનોજ જન્મ આપ્યો હોય તેવી સ્ત્રીના બાળકને તેના ખોળામાં બેસાડવામાં આવતો. આ વિધિની સાથે સૌથી વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ અગ્નિ એ દેવતાનો હતો; કારણ કે એ વૈવાહિક અગ્નિની આસપાસ પતિ પોતાની સ્ત્રીને ત્રણ વાર ફેરવતો એ ઉપરથી લગ્નને માટે "**परिणय**" (આસપાસ ફેરવવું) એવો સંસ્કૃત શબ્દ થયો છે—અને એ નવો સળગેલો અગ્નિ આખા જીવન સુધી એ દંપતીની સાથે રહેતો. એ અગ્નિને હવિ આપવામાં આવતા અને એ અગ્નિની આગળ વેદના મંત્રો ઉચ્ચારવામાં આવતા. સૂર્યાસ્ત થયા પછી પતિ પોતાની સ્ત્રીને બહાર લઈ જઈને ધ્રુવનો તથા અરુન્ધતીનો તારો બતાવે છે, અને અવિચળ પ્રેમ રાખવાને માટે તથા હંમેશનાં જોડાયલાં રહેવાને માટે બેઉ એકબીજાનું પ્રોત્સાહન કરે છે. સૂત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેવા ને તેવા સચવાઈ

રહેલા આ વિવાહવિધિઓ હજી હાલના હિન્દુસ્તાનમાં પણ બ્હોળો પ્રચાર પામેલા જોવામાં આવે છે.

ઉપર ગણાવેલા સઘળા સંસ્કારો પુરુષોને માટેના છે. કન્યાઓને પણ જેમાં ભાગ લેવાનો હોય એવો સંસ્કાર એકલો એકજ-વિવાહનો-છે. એમાંના બારેક સંસ્કાર હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે, અને ઉપનયન તે હજી પણ વિવાહથી બીજે નંબરે, સૌથી વધારે અગત્યનો સંસ્કાર ગણાય છે. કેટલાક વિધિઓનું તો માત્ર બહારનુંજ સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું છે, જેમકે બ્રહ્મચર્યને લગતા વિધિઓ.

નવા ગૃહસ્થાશ્રમીની સૌથી અગત્યની ફરજોમાં નિયમસર રોજ કરવાના પંચ મહાયજ્ઞોનો સમાવેશ થાય છે. એ મહાયજ્ઞો તે **ब्रह्मयज्ञ** (અથવા વેદનું પઠન), **देवयज्ञ** (અથવા અગ્નિમાં ઘી નાંખવાનો વિધિ, હોમ), **पितृयज्ञ** (અથવા **तर्पण**), **भूतयज्ञ** (ભૂત વગેરેને માટે જુદે જુદે સ્થળે જમીન પર બલિ નાંખવાનો વિધિ), અને **मनुष्ययज्ञ** (બ્રાહ્મણ ભિક્ષુકો વગેરેનું આતિથ્ય), એ પ્રમાણે છે. એમાંથી **ब्रह्मयज्ञ**ને સૌથી વધારે મહત્ત્વનો ગણવામાં આવે છે; ખાસ કરીને, સંધ્યા વખતે **सावित्री**નો પાઠ એ વેદાધ્યયનના જેટલું પુણ્ય આપનારો ગણાય છે. જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો તરફથી રોજના આ પંચ મહાયજ્ઞો હજી પણ થોડા થોડા કરવામાં આવે છે.

બીજા યજ્ઞો અમુક પ્રસંગો ઉપર કરવાના છે. પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના યજ્ઞો તે એવી રીતના છે. એ દિવસોએ ગૃહ્ય વિધિ પ્રમાણે **पाकयज्ञ** કરવાનો. છે અને શ્રૌત વિધિ પ્રમાણે **पुरोडाश**નો હવિ આપવાનો છે. વળી, વર્ષા ઋતુની શરૂઆતમાં સર્પને હવિ આપવાનો છે. એ વખતે સર્પનો ભય હોય છે તેથી ઉંચી પથારી રાખવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. નવું ઘર બંધાવવા માટેના અને તે ઘરમાં રહેવા માટેના પણ જુદા જુદા વિધિઓ છે. ઘરને માટે સ્થળ કેવું જોઈએ અને ઘર કેવી રીતે બંધાવવું જોઈએ તેને માટે પણ ઘણા સૂક્ષ્મ નિયમો આપેલા છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશ્ચિમ તરફનું બારણું રાખવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. ઘર લાકડાનું અને વાંસનું બાંધવામાં આવે છે. તે પૂરેપૂરૂં બંધાઈ રહે એટલે એક પશુનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. બીજા વિધિઓ પશુને લગતા છે; ઉદાહરણ તરીકે, મંડળના હિતને માટે

વાછરડાને છૂટો મૂકવાનો વિધિ. એ સિવાય પ્હેલી વખતના પાકનું હવિ આપવાના અને હળ ખેડવાના વગેરે કૃષિકર્મને લગતા વિધિઓ પણ છે. ગુરુઓના સ્મરણને માટે બંધાયલી કબરો(चैत्य)ને આપવાના હવિઓ વિષે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. વળી નઠારાં સ્વપ્નો, અપશુકન, અને વ્યાધિની અસર નાબુદ કરવા માટે શું કરવું તેની પણ સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.

છેવટમાં, ગૃહ્યસૂત્રોના અત્યંત અગત્યના વિષયોમાંનો એક अंत्येष्टि અને પિતૃઓની પૂજાનો છે. બે વર્ષની અંદરના બાળકો સિવાય બીજાં સર્વેને બાળવામાં આવે છે. મરનારના વાળ તથા દાઢી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને એના નખ કાપી લેવામાં આવે છે. પછી એને શરીરે જટામાસીનો લેપ કરવામાં આવે છે અને એના મસ્તક ઉપર માળા ચઢાવવામાં આવે છે અગ્નિદાહ કરતાં પ્હેલાં મરનારના શબને કાળા હરણનાં ચામડાં ઉપર સુવાડવામાં આવે છે. ક્ષત્રિય હોય તો તેનું ધનુષ્ (બ્રાહ્મણ હોય તો તેનો દંડ, વૈશ્ય હોય તો તેની પરોણી) તેના હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવે છે, અને તે ભાંગીને ચિતા ઉપર નાંખવામાં આવે છે; અને શબની સાથે એક ગાય અથવા એક બકરાનો પણ અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે. પછી છઠ્ઠી અથવા દસમી પેઢી સુધીનાં સઘળાં સગાંઓ પવિત્ર થવાને માટે સ્નાન કરી નાંખે છે. ત્યાર પછી તેઓ એક ઘાસવાળી જગા ઉપર બેસે છે અને તારાઓ જણાય ત્યાં સુધી પ્રાચીન કથાઓ અથવા જિંદગીની ક્ષણિકતા વિષેનું વ્યાખ્યાન સાંભળે છે. આખરે, પાછા ફરીને જોયા વગર સર્વે સાથે રહીને ઘેર પાછા આવે છે, અને ત્યાં આગળ પાછા જુદા જુદા વિધિઓ કરવામાં આવે છે. મરણ પછી અમુક સમય અશુદ્ધિનો (સૂતકનો) ગણવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સૂતક ત્રણ દિવસનું હોય છે. એ દિવસોમાં સગાંવહાલાંઓને અન્ય વસ્તુઓ ઉપરાંત ભૂમિ ઉપર શયન કરવાનું અને માંસાહારનો ત્યાગ કરવાનું પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. મરણ પછીની રાત્રીએ મરનારના આત્માને એક પિંડ તથા ઉદક આપવામાં આવે છે; વળી દૂધ તથા પાણીનું એક પાત્ર પણ ખુલ્લી હવામાં મૂકવામાં આવે છે અને એ પાત્રમાં સ્નાન કરવાને માટે મરનારનું આવાહન કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે દસમા દહાડા પછી હાડકાંઓને એકઠાં કરીને એક વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે, અને " उपं सर्प मातरं भूमिमेताम् "

ત્હારી માતા પૃથ્વીની પાસે જા (મં. ૧૦, સૂ. ૧૮) એ ઋગ્વેદનો શ્લોક બોલીને એ પાત્રને દાટવામાં આવે છે.

અમુક વખત સુધી, "પ્રેત" તરીકે મરનારનો આત્મા પિતૃઓથી દૂર રહે છે. આ સ્થિતિમાં, એ એકજ જેનો ઉદ્દેશ છે (एकोद्दिष्ट) તે श्राद्ध અથવા "શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવામાં આવતું હવિ" એની આગળ ધરવામાં આવે છે, અને એમ કરવાનું કારણ એ છે કે એ શ્રાદ્ધ જો ન કરવામાં આવ્યું હોય તો એ પ્રેત પાછું આવે અને સગાંઓને ત્રાસ આપે એવી માન્યતા છે. વરસ દહાડો પૂરો થાય ત્યાર પ્હેલાં એ આત્મા પિતૃઓના વર્ગમાં દાખલ થાય છે. જે વિધિ વડે કરીને એ આત્માને પિતૃવર્ગમાં સ્થાન મળે છે તે વિધિથી એ આત્મા પિતૃઓનો सपिण्ड બને છે. વરસ દહાડો પૂરો થાય પછી पितृमेध એ નામનો કબર તૈયાર કરવાના કામને લગતો બીજો એક મ્હોટો વિધિ કરવામાં આવે છે. એ વિધિ વખતે મરનારનાં હાડકાંને વાસણમાંથી કાઢીને યોગ્ય સ્થાનકે દાટવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત અમુક અમુક વખતે જુદાં જુદાં श्राद्ध કરવામાં આવે છે, જેમકે पार्वण श्राद्ध તે અમાવાસ્યાને દહાડે કરવામાં આવે છે, અને બીજાં श्राद्ध કોઈ કોઈ વખતે અને શ્રાદ્ધ કરનારની મરજીમાં આવે ત્યારે કરવાનાં હોય છે. આ વિધિઓ હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા અગત્યના ગણાય છે, અને બંગાળાના પૈસાદાર કુટુમ્બોમાં પ્રથમના શ્રાદ્ધ વખતે ૫૦૦૦–૬૦૦૦ રૂપિયાનો ખરચ કરવામાં આવે છે.

ગૃહ્યવિધિનાં આ સઘળાં હવિઓ તે श्रौत વિધિના બે નિયમસરના યજ્ઞોથી તદ્દન જુદાં છે. એમાંના એકનું નામ पिण्डपितृयज्ञ છે તે અમાવાસ્યાના યજ્ઞની તરતજ પ્હેલાં કરવાનો છે, અને બીજો ચાતુર્માસ્યના ત્રીજા યજ્ઞને લગતો છે.

પિતૃઓની પૂજાના વિધિનો સૌથી વિશેષ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું જુદુંજ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. વેદના સમયથી તે માધ્યમિક યુગની સ્મૃતિઓના સમય સુધી એ સાહિત્યનો વિકાસ થતો રહ્યો હતો. હેમાદ્રિનો श्राद्धकल्प નામનો ગ્રન્થ છે, તેની Bibliotheca Indicaની આવૃત્તિનાં ૧૭૦૦ કરતાં વધારે પાનાં ભરાયાં છે.

પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના નિત્યના ગૃહજીવનનો ખ્યાલ આપનારાં ગૃહ્યસૂત્રોના વિપુલ સાહિત્યની રૂપરેખા જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં અત્રે દોરવામાં આવી છે. તોપણ એ સૂત્રોમાં રસ પડે એવું ઘણું છે અને સુધારાના ઇતિહાસમાં એ સૂત્રોનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે એટલું દર્શાવવાને માટે ઉપર જે કંઈ કહ્યું છે તે કદાચ બસ થશે.

વૃદ્ધપરંપરાએ ઉતરી આવેલા સંપ્રદાય અથવા "**स्मृति**" ઉપર આધાર રાખનારો સૂત્રસાહિત્યનો બીજો વિભાગ ધર્મસૂત્રોનો છે. નિત્યના જીવનને લગતા રીતરિવાજો વિષે એ સૂત્રોમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે (**सामयाचारिक**). કાયદા વિષેના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો તે આ છે, અને એ ગ્રન્થોમાં કાયદાના ધાર્મિક તત્ત્વ વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પણ વ્યાવહારિક તત્ત્વ વિષે તો થોડું થોડું અને સંક્ષિપ્ત વિવેચનજ કરવામાં આવ્યું છે. ખરેખરૂં જોતાં, કાયદાના જે સૂત્રસંગ્રહનો વેદની અમુક શાખાને લગતા સૂત્રસાહિત્યની અંદર સમાવેશ થાય છે તેનેજ "ધર્મસૂત્ર" એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખતાં ત્રણ ધર્મસૂત્રો જળવાઈ રહેલાં આપણા જોવામાં આવે છે. એ ત્રણે ધર્મસૂત્રો **कृष्णयजुर्वेद**ની તૈત્તિરીય શાખાની સાથે જોડાયલાં છે. પણ એજ પ્રકારના બીજા ગ્રન્થો, જે અત્યાર સુધી જળવાઈ રહ્યા છે અથવા તો તે એક વખતે અસ્તિત્વમાં હતા એવું જેના વિષે આપણે કહી શકીએ એમ છે, તે પણ પ્રથમ અમુક અમુક વેદની શાખાઓ સાથે જોડાયલા હતા એવું માનવાને મજબૂત કારણ છે. યાસ્ક, જે સૂત્રસમયના લગભગ પ્રારંભના વખતમાં થઈ ગયો છે, તે સૂત્રશૈલીમાં લખાયલા કાયદાઓનું અવતરણ કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ધર્મ વિષેનાં સૂત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયમાં રચાયાં હતાં. ખરેખર, હાલ જે ધર્મસૂત્રો અસ્તિત્વમાં છે તેમાંનાં એકપણ તો યાસ્ક જે વખતે થઈ ગયો તે અરસામાંજ લખાયલાં હોવાં જોઈએ.

જે ધર્મસૂત્ર સૌથી સારી રીતે જળવાઈ રહ્યું છે અને જે અમુક પંથના અનુયાયીઓની અથવા આધુનિક પ્રકાશકોની અસરથી મુક્ત રહ્યું છે તે આપસ્તમ્બનું છે. "**आपस्तम्बकल्पसूत्र**" અથવા સૂત્રોનું અનુષ્ઠાન અને ત્રણ ઉંચી વર્ણોનાં કર્તવ્યો એ વિષયનાં સૂત્રોનો મોટો સંગ્રહ જેમાં આપ્યો છે તે ગ્રન્થના ૩૦ અધ્યાયમાંથી બે (૨૮–૨૯) અધ્યાયનું એ સૂત્ર બનેલું છે. એ ગ્રન્થમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રહ્મચારી

અને ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો વિષે, કયો ખોરાક ન ખાવો જોઈએ તે વિષે, પ્રાયશ્ચિત્ત, અને તપશ્ચર્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને વ્યાવહારિક બાજુ તરફ જોતા, માત્ર લગ્ન, વારસા, અને ગુન્હાના કાયદાઓનો વિષય એમાં સ્હેજસાજ ચર્ચવામા આવ્યો છે. ઉત્તર તરફના લોકોના અમુક રિવાજ તરફ એ ગ્રન્થના લેખકે અણગમો બતાવ્યો છે તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે પાછલા સમયમા આપસ્તમ્બની શાખાએ જે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો હતો એવું આપણે જાણીએ છિયે તે પ્રમાણે આ લેખકનો નિવાસ પણ દક્ષિણમાજ હશે. આ ધર્મસૂત્રની ભાષા પાણિનિની આગળના સાહિત્યને મળતી આવે છે તે ઉપરથી અને બીજી કેટલીક કસોટીઓ ઉપરથી એ ગ્રન્થ આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયો હોવો જોઈએ એવુ બ્યુલર સાહેબે અનુમાન કર્યું છે.

હિરણ્યકેશીનુ ધર્મસૂત્ર તે પણ આ ગ્રન્થની સાથે ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, કારણ કે એ બેની વચ્ચે કેટલાક પાઠભેદ સિવાય બીજો કંઈ વિશેષ તફાવત નથી હિરણ્યકેશી એ આપસ્તમ્બની શાખાથી છૂટો પડી ગયો હતો અને નૈર્ઋત્ય કોણના કોંકણના પ્રદેશમા (ગોવાની સમીપમા) એણે નવી શાખા કાઢી હતી એવી જે દંતકથા છે તે આ બે ગ્રન્થોનો જે સમ્બન્ધ જણાય છે તેની સાથે બંધબેસતી આવે છે. ઇ સ ૫૦૦ના અરસાનો એક મુદ્રાલેખ છે તેમા એક હિરણ્યકેશી બ્રાહ્મણ વિષે કથન કરવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી એવુ માલમ પડે છે કે આ આપસ્તમ્બની શાખાથી છૂટા પડ્યાનો બનાવ મોડામાં મોડો એ અરસામા બન્યો હોવો જોઈએ. આ સૂત્રનુ વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એ સૂત્રનો પાઠ આપસ્તમ્બના પાઠ સાથે મળતો આવે છે તે પરથી આપસ્તમ્બના ગ્રન્થનો ઘણો મ્હોટો ભાગ જેવો ને તેવો શુદ્ધ જળવાઈ રહ્યો છે એવુ ચોક્કસ સાબીત થાય છે. (હિરણ્યકેશીની શાખાને લગતા કલ્પસૂત્રના ૨૯ અધ્યાય છે તેમાંના બે (૨૬-૨૭) અધ્યાયનુ આ સૂત્ર બનેલુ છે.

ત્રીજુ ધર્મસૂત્ર, જેને હસ્તલિખિત પ્રતોમા સાધારણ રીતે "ધર્મશાસ્ત્ર" એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે, તે બૌધાયનનુ છે પણ પોતપોતાની શાખાને લગતા કલ્પસૂત્રોમાં આગના બે ધર્મસૂત્રોનુ સ્થાન જેવુ ચોક્કસ નક્કી થયુ છે તેવુ આ ધર્મસૂત્રનું સ્થાન નક્કી થયુ નથી. એ ધર્મસૂત્રની અંદર ચર્ચાયેલા વિષયને આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રની

અંદર ચર્ચાયલા વિષયની સાથે આપણે સરખાવીએ છિયે ત્યારે, જેવી રીતે બૌધાયનના ગૃહ્યસૂત્રની વધારે જૂની અને કઢંગી શૈલી ઉપરથી આપસ્તમ્બના ગૃહ્યસૂત્ર કરતાં એ ગૃહ્યસૂત્ર વધારે વ્હેલું રચાયલું જણાય છે તેવી રીતે એ ધર્મસૂત્ર તે પણ આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્ર કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું આપણને માલમ પડે છે. બૌધાયનની શાખાનું નામ-નિશાન હાલના વખતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી, પણ એ શાખા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની હોય એમ જણાય છે. ચૌદમા સૈકામાં થઈ ગયલો વેદનો પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર સાયણ તે એજ શાખાનો હતો, અને તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો વતની હતો.' એ શાખાના ધર્મસૂત્રમાં ચારે આશ્રમના ધર્મો, જુદી જુદી મિશ્ર જ્ઞાતિઓ, વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો, પ્રાયશ્ચિત્ત, તપશ્ચર્યા, મંગલવિધિઓ, રાજાના ધર્મો, ગુન્હેગારોનો ઇનસાફ, સાક્ષીઓની તપાસ, વારસાનો અને લગ્ન વિષેનો કાયદો, સ્ત્રીઓની પદવી, એવા જાતજાતના વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. ચોથો અધ્યાય, જે લગભગ બધોજ પદ્યમાં—શ્લોકોમાં—રચાયલો છે, તે આધુનિક સમયમાં ઉમેરવામાં આવ્યો હોય એવું અનુમાન કરવાને મજબૂત કારણ છે, અને ત્રીજો અધ્યાય છે તે પણ ક્યારે રચાયો હશે તે વિષે જરા શક રહે છે.

ગૌતમનું ધર્મશાસ્ત્ર સારી રીતે સચવાયલું છે તે પણ ઉપલા ગ્રન્થોની સાથેજ ગણાવવા જેવું છે. જોકે એ ગ્રન્થનો કોઈ પણ કલ્પ-સૂત્રની અંદર સમાવેશ થતો નથી, તોપણ એક વખતે એ ગ્રન્થ અમુક વેદની શાખા સાથે જોડાયલો હશેજ એવું અનુમાન થાય છે; કારણ કે સામવેદની રાણાયનીય શાખાના પેટાવિભાગ તરીકે ગૌતમોને ગણાવ-વામાં આવ્યા છે, અને "ગૌતમનો ગ્રન્થ અગાઉ સામવેદની સાથે જોડાયલો હતો" એવું કુમારિલનું કહેવું છે તેને 'એ ગ્રન્થનો છવીસમો અધ્યાય શબ્દેશબ્દ *સામવિધાન બ્રાહ્મણ*માંથી લેવાયલો છે' એ વાતથી ટેકો મળે છે. જોકે એને ધર્મશાસ્ત્ર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તોપણ એની શૈલી અને એનુ એકંદર સ્વરૂપ બધી રીતે ધર્મસૂત્રનેજ મળતું આવે છે. એ વર્ગના બીજા ગ્રન્થોમાં જેમ શ્લોકો પણ આપ્યા હોય છે તેમ આ ગ્રન્થમાં નથી, પણ એ આખો ગ્રન્થ ગદ્યમાંજ રચા-યલો છે. વિષયોના વૈવિધ્યની બાબતમાં તેમજ વિષયની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિમાં આ ગ્રન્થ બૌધાયનના ધર્મસૂત્રને ઘણો મળતો આવતો હોય એમ જણાય છે. ખરેખર, આ પાછલા ગ્રન્થના ઘણા ફકરાઓ ગૌતમના

ગ્રન્થને આધારે અથવા તો ગૌતમના ગ્રન્થની અંદરથીજ લેવાયલા છે એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે જૂનામાં જૂનું ધર્મસૂત્ર જે સચવાઈ રહ્યું છે, અને સચવાઈ રહ્યું ન ગણીએ તો જે પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ગૌતમનું છે, અને તે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ કરતાં વધારે મોડું રચાયલું ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

સૂત્રનીજ શૈલીમાં રચાયલો અને વેદના સમયને લગતો બીજો ગ્રન્થ તે વસિષ્ઠના ધર્મશાસ્ત્રનો છે. હલકી હસ્તલિખિત પ્રતો વડેજ એ ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો છે, અને ગ્રન્થની જાળવણીમાં મદદરૂપ થઈ પડે એવા ભાષ્યનો લાભ એને મળ્યો નથી. એ ગ્રન્થના ત્રીસ અધ્યાય છે, તેમાંના છેલ્લા પાંચ અધ્યાય તે મ્હોટે ભાગે પાછળથી કરવામાં આવેલા ઉમેરાથીજ ભરાયલા હોય એમ જણાય છે. એ અધ્યાયનાજ નહીં, પણ વધારે જૂના અધ્યાયના પણ ઘણાં સૂત્રોના પાઠ એટલા ખરાબ છે કે તે ઉપરથી ખરો પાઠ શું હશે તે વિષે કંઈ પણ અનુમાન થઇ શકે નહીં. એ ગ્રન્થમાં ગદ્યની સાથે વચમાં વચમાં પદ્ય પણ આવતું જાય છે; અને પાછલા સમયમાં મનુ વગેરેએ **અનુષ્ટુભ્** છંદના શ્લોક લખ્યા છે ત્યારે અહીં **ત્રિષ્ટુભ્**ના જૂના છંદનો વારંવાર ઉપયોગ કરાયલો જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થની અંદરના વિષય ઉપર ધર્મસૂત્રની શૈલીના મજબૂત સંસ્કાર પડેલા જોવામાં આવે છે, અને એ ગ્રન્થને તપાસતાં ઘણી બાબતોમાં પ્રાચીનતાનું તીવ્ર ભાન આપણને થયા વગર રહેતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં તેમ અહીં પણ, વિવાહના આઠને બદલે ૭ પ્રકારજ ગણાવવામાં આવ્યા છે. કુમારિલ કહે છે કે " વર્તમાન સમયમાં (એટલે કુમારિલના સમયમાં) વસિષ્ઠના ધર્મ-શાસ્ત્રને સાધારણ રીતે પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવે છે ખરું, પણ એનો ખાસ અભ્યાસ તો એકલા ઋગ્વેદીઓજ કરે છે. " આ સ્થળે એ જે ગ્રન્થની વાત કરે છે તે કોઈ બીજો નહીં, પણ આપણે જેનું અત્યારે વર્ણન કરીએ છિયે તેજ હતો એમ એ ગ્રન્થમાંથી એણે જે ઉતારાઓ આપ્યા છે અને જે પ્રસિદ્ધ થયલા ગ્રન્થમાં પણ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વેદની સંહિતાઓ અને સૂત્રોમાંથી વસિષ્ઠે જે ઉતારાઓ આપ્યા છે તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનની ઉત્તર તરફના ગ્રન્થોને માટે એને કંઈક પક્ષપાત હોય એમ જણાય છે, અને પરિણામે એવું અનુમાન પણ નીકળે છે કે એ અથવા એની શાખાનો નિવાસ એ

ઉત્તરના પ્રદેશમાંજ હશે. વસિષ્ઠે એક સ્થળે ગૌતમના ગ્રન્થમાંથી ઉતારો કીધો છે તે ગૌતમનો જે ગ્રન્થ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાંના એક ફકરાને લગતો હોય એવો જણાય છે. એણે મનુના ગ્રન્થમાંથી જે જુદા જુદા ઉતારાઓ આપ્યા છે તે પાછલા સમયની પ્રખ્યાત સ્મૃતિમાંથી લીધેલા નથી, પણ એ સ્મૃતિની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા ધર્મસૂત્રમાંથી લીધેલા છે એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે. એથી ઉલટું, મનુસ્મૃતિનો જે ગ્રન્થ હાલ અસ્તિત્વમાં છે તેમાં વસિષ્ઠના ગ્રન્થનું વચન એક સ્થળે ટાંકવામાં આવેલું છે, અને વસિષ્ઠના ગ્રન્થની જે પ્રસિદ્ધ થયલી આવૃત્તિ છે તેમાં એ વચન જોવામાં પણ આવે છે. આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે વસિષ્ઠનો ગ્રન્થ ગૌતમના કરતાં મોડો અને મનુના કરતાં વ્હેલો લખાયલો હોવો જોઇએ. વળી **ऋग्वेद**ને લગતી ઉત્તર તરફની એક શાખાના સૂત્રનો મૂળ વિભાગ ઇસ્વીસનના પ્હેલાં કેટલાક સૈકાઓ આગળથી અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એ અનુમાન પણ ઘણું વાસ્તવિક જણાય છે.

કેટલાંક ધર્મસૂત્રોનું અસ્તિત્વ માત્ર એ સૂત્રોમાંથી જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા હોય છે તે ઉપરથીજ માલમ પડે છે, અને બીજાં ધર્મસૂત્રોમાં જેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે સૂત્રો સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. એમાંનું એક સૂત્ર, મનુ અથવા **માનવો**નું સૂત્ર, તે "**मानवधर्मशास्त्र**"ના પ્રખ્યાત ગ્રન્થની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતું હોવાથી આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. વસિષ્ઠના ગ્રન્થમાં એ સૂત્રમાંથી અનેક ઉતારાઓ આપ્યા છે, તેમાંના છ ઉતારાઓ મનુનો જે ગ્રન્થ આપણે જોઈએ છિયે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર વગર અથવા તો સ્હેજસાજ ફેરફાર સાથે આપણા જોવામાં આવે છે. વસિષ્ઠના ગ્રન્થમાં એક ફકરો ટાંકેલો છે તે અડધો ગદ્યમાં અને અડધો પદ્યમાં રચાયલો છે, અને એમાંનો પાછલો-એટલે પદ્યમાં રચાયલો-ભાગ મનુના ગ્રન્થમાં પણ ફરીથી જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થમાં પદ્યના જે ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેમાં બીજાં ધર્મસૂત્રોની પેઠે **त्रिष्टुम्** અને **अनुष्टुम्** એ બેઉ છંદો વપરાયલા જોવામાં આવે છે. આ છૂટક છૂટક ટાંકવામાં આવેલાં વચનો **માનવધર્મસૂત્ર**, કે જેના ઉપરથી **માનવધર્મશાસ્ત્ર** અથવા **મનુસ્મૃતિ**નો ગ્રન્થ રચાયો હશે, તેમાંથી લેવાયાં હોય એ ઘણું સંભવિત જણાય છે.

ગદ્ય તથા પદ્યમાં રચાયલો એક ધર્મગ્રન્થ શંખ અને લિખિત એ બેઉ ભાઈઓ, જે ન્યાયીપણાને લીધે ઘણા સુવિખ્યાત થયા

હતા, તેમનો રચેલો કહેવાય છે. એ ગ્રન્થના પણ છૂટક છૂટક કકડાઓ એનીજ રીતે બચવાઈ રહ્યા છે. એ ગ્રન્થ ઘણો મ્હોટો હશે અને કાયદાના સઘળા વિભાગનો એમાં સમાવેશ થતો હતો. એ ગ્રન્થને પ્રમાણભૂત ગણીને પરાશરે એમાંથી ઉતારાઓ પણ આપ્યા છે. એ ગ્રન્થ **શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાખા** સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતો હતો એવું જે કુમારિલે કહ્યું છે (ઇ સ. ૭૦૦) તેને એ ગ્રન્થના જે ઉતારાઓ આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી ટેકો મળે છે.

સૂત્રો તે હિન્દુસ્તાનના કાયદાનો જે જૂનામાં જૂનો સમય તેમાં જ રચાયાં હોવાં જોઈએ એવું માની લેવાની કંઈ પણ જરૂર નથી, કારણ કે છન્દનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો એટલે સૂત્રના પ્રકારની રચના તદ્દન નાબુદ થઈ ગઈ એવું કદી પણ બન્યું ન્હોતું. ઉદાહરણ તરીકે, **વૈખાનસધર્મસૂત્ર** નામનો ચાર પ્રશ્ન અથવા અધ્યાયનો જે ગ્રન્થ છે, તેના આંતર પ્રમાણ ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એ ગ્રન્થ ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકા કરતાં વ્હેલો લખાયો હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે. એની અંદર નારાયણ(વિષ્ણુ)ના પંથ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને "બુધવાર" (બુધ નામના ગ્રહનો દિવસ) એ શબ્દ પણ વાપરવામા આવ્યો છે એ ગ્રન્થ બધી રીતે ધર્મસૂત્રના જેવો નથી, કારણ કે ખરેખર કાયદાને લગતું કંઈ પણ એમા કહેવામા આવ્યું નથી, પણ એ માત્ર **ગૃહ્યધર્મ**નોજ ગ્રન્થ છે. ચારે આશ્રમોનાં કર્તવ્યો, ખાસ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમનાં કર્તવ્યો, એ ગ્રન્થમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે **વૈખાનસ** અથવા **વિખનસ્**ના અનુયાયીઓની સાથે એ આશ્રમનો વિશેષ સમ્બન્ધ છે. તૈત્તિરીય શાખાના ગોડામા મોડા પ્રરોહમાનો એક આ **વૈખાનસ**નો જણાય છે.

સૂત્રો વડે નિયન્ત્રિત થતા ધર્મવિધિઓ તથા રીતરિવાજોના મ્હોટા સમૂહ તરફ આપણે પાછા ફરીને દૃષ્ટિ કરીએ છિયે તો સ્વાભાવિક રીતે આપણને એવું માનવાની લાલચ થઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી કે હિન્દુ લોકોની બુદ્ધિને દાસત્વમા આણવાને માટે અને ધર્મના વિષયમા તેઓ હમેશા એવી ને એવી દાસત્વનીજ સ્થિતિમાં રહે એટલા માટે કંઈ પણ ઉદ્યોગ વગરના વિપ્ર લોકોએજ જાણી જોઈ ને એ સઘળું કામ કર્યું છે. પણ દિનપ્રતિદિન જે શોધખોળો થતી જાય છે તેને પરિણામે હવે જણાવા માંડ્યું છે કે વિપ્રોનુંજ જેમાં વિશેષ કામ એવા બ્રાહ્મણ

વિધિઓનો પણ મૂળ આધાર તો લોકમાં પ્રચાર પામેલા ધર્મવિધિઓ ઉપરજ હતો જો એમ ન હોય તો હિન્દુસ્તાનના લોકો ઉપર બ્રાહ્મણ ધર્મની આટલી સત્તા કેવી રીતે સ્થાપિત થઈ અને તે અત્યાર સુધી કેવી રીતે ટકી રહી તે સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે જે વિધિઓ પ્હેલેથી જ અસ્તિત્વમાં હતા તેને વધારે વિસ્તૃત તથા સુવ્યવસ્થિત કરવામાંજ બ્રાહ્મણોની સર્ગશક્તિનો ખરેખરો ઉપયોગ થયો હતો, અને તેઓએ જે કામ માથે લીધું તેમાં, નિઃસંશય બીજે કોઈ પણ સ્થળે કદી નથી જોવામાં આવ્યો એવો વિજય તેઓએ પ્રાપ્ત કીધો

જુદી જુદી પ્રજાના પ્રાચીન ઇતિહાસની એકબીજાની સાથે સરખામણી કરી જોતાં એવું માલમ પડ્યું છે કે હિન્દુસ્તાન અને ઇરાનના લોકો જે વખતે સાથે વસતા હતા તે વખતે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના ઘણા વિધિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા ઉદાહરણ તરીકે, તે વખતે પણ યજ્ઞ એ સઘળા વિસ્તૃત વિધિઓનું મુખ્ય બિન્દુ ગણાતું હતું અને એ યજ્ઞ કરવાને માટે ખાસ વિપ્રવર્ગની જરૂર પડતી વેદના વિધિમાં વપરાતા ઘણા શબ્દો તે વખતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, અને **સોમ** એ શબ્દ તો સૌથી સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એ સોમનો રસ કાઢીને પછી તેને ગાળવામાં આવતો, તેમાં દૂધ મેળવવામાં આવતું, અને પછી તે મુખ્ય હવિ તરીકે અર્પણ કરવામાં આવતો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે જનોઈ ધારણ કરવાનો વિધિ પણ તે વખતે જાણીતો હતો, અને એ વિધિ પાછો પુખ્ત ઉમ્મર થતાં છોકરાઓને દીક્ષા આપવાનો જે એથી પણ વધારે પ્રાચીન રિવાજ હતો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો અગ્નિદ્વારા દેવતાઓને હવિ પ્હોંચાડવાનો રિવાજ ઇંડો-યુરોપીયન સમયમાં પણ હતો એમ જણાય છે, કારણ કે ગ્રીસ, રોમ અને હિન્દુસ્તાન એ ત્રણે દેશના લોકોમાં એ રિવાજ જોવામાં આવે છે વિવાહવિધિમાં નવાં પરણેલાં દંપતી વૈવાહિક અગ્નિની આસપાસ ફરે છે અને એ પ્રમાણે ફરતી વખતે વર તરફથી સેકેલું હવિ અને કન્યા તરફથી ધાન્યનું હવિ અગ્નિની આગળ ધરી રાખવામાં આવે છે એ રિવાજ પણ ઇંડો-યુરોપીયન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, કારણ કે રોમન લોકોમાં પણ અગ્નિની અંદર રોટલી નાખતાં પ્હેલાં દંપતીએ વેદીની આસપાસ ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ ફરવું એવો રિવાજ હતો વરકન્યાની ઉપર (ફળદ્રુપતાના ચિહ્ન તરીકે) ચોખા અથવા ધાન્ય નાખવાનો રિવાજ વિદ્વાનોમાં કહ્યું છે તે રિવાજ

પણ ઇંડો-યુરોપીયન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ; કારણ કે એ રિવાજ એકબીજામાંથી લેવાયો છે એવું જેના વિષે ન કહી શકાય એવી જુદી જુદી પ્રજાઓમાં એ રિવાજ બ્હોળો પ્રચાર પામેલો જોવામાં આવે છે. બે લાકડાના કકડાઓ ઘસીને તેમાંથી યજ્ઞનો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો એવો જે હિન્દુસ્તાનનો વિધિ છે તે તો એથી પણ વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એજ પ્રમાણે, હિન્દુસ્તાનમાં અગ્નિની વેદી કરતી વખતે પાંચ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ-માણસ વગેરે-નાં મસ્તક ઉપરથી ઇંટોનું નીચલામાં નીચલું પડ ચણી લેવું એવો જે રિવાજ હતો તે પણ, એક માણસ અથવા એક પશુને પાયાની સાથે દાટવામાં આવે તોજ મકાનને મજબૂતી મળે એવી પ્રાચીન માન્યતા જે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે વખતનોજ પ્રચારમાં આવેલો હોવો જોઇએ.

છેવટમાં, ધર્મવિધિને લગતાં સૂત્રોના એક વિભાગ તરીકે **શુલ્વ-સૂત્રો**ને ગણાવવાં બાકી રહ્યાં છે. **आपस्तम्बकल्पसूत्र**ના મ્હોટા ગ્રન્થનો ત્રીસમો અને છેલ્લો **प्रश्न** તે આ પ્રકારનો ગ્રન્થ છે. વેદી તૈયાર કરવાને માટે જે માપ લેવાનાં તે વિષેની અને એવી એવી બીજી વ્યાવહારિક અગત્યની સૂચનાઓ એ ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવી છે. એ ગ્રન્થોમાં ભૂમિતિનું ઘણું ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનના ગણિતશાસ્ત્રના જૂનામાં જૂના ગ્રન્થો એ છે, જોકે એ ગ્રન્થોની પ્રાચીનતા પણ હજી વિવાદગ્રસ્ત છે.

હિન્દુસ્તાનના પરંપરાપ્રાપ્ત સંપ્રદાય પ્રમાણે, સૂત્રની શૈલીમાં રચાયલા વૈદિક ગ્રન્થોના સમગ્ર સમુદાયના "વેદાંગ" એ નામના ૭ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે.—**शिक्षा** અથવા સ્વરશાસ્ત્ર, **छन्दस्**, **व्याकरण**, **निरुक्त** અથવા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, **कल्प** અથવા ધર્મના આચાર, અને **ज्योतिष्** અથવા ખગોળશાસ્ત્ર. આમાના પ્હેલા ચાર વિષયો તે વેદગ્રન્થોનો શુદ્ધ રીતે પાઠ કરી શકાય અને તે સમજી શકાય તેને માટે છે, અને છેલ્લા બે વિષયો તે ધર્મના વિધિઓ તથા કર્તવ્યો શાં શાં છે અને તે કરવાનો યોગ્ય વખત કયો છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેને માટે છે. ધર્મની જરૂરિયાતોને લીધે એ બધાં વેદાંગોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને વેદ પછીના સમયમાં શાસ્ત્રની જે પાંચ શાખાઓ સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં આવી તેનો પ્રારંભ છેલ્લાં ચાર વેદાંગોમાં થયલો જોવામાં આવે છે અને એ ચારમાંથી એકનો તો સંપૂર્ણ વિકાસ

પણ થઈ ચૂક્યો હતો એવું આપણને માલમ પડે છે. ચોથો અને છઠ્ઠો એ બે વર્ગના સમ્બન્ધમાં, આખા વર્ગનું નામ તે એ વર્ગના પ્રતિનિધિ જેવો જે અમુક ગ્રન્થ તેનેજ લાગુ પાડવામાં આવેલું આપણે જોઈએ છિયે.

कल्प વિષે તો ઉપર આપણે સવિસ્તર વિવેચન કરીજ ચૂક્યા છિયે. ખગોળશાસ્ત્રને લગતો વેદના સમયનો કોઈ પણ ગ્રન્થ સચવાઈ રહેલો જોવામાં આવતો નથી; કારણ કે ज्योतिष એ નામનું વૈદિક પંચાગ, જેની બે આવૃત્તિઓ ક્રમશઃ ऋग्वेद અને यजुर्वेदની હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તે તો વેદ પછીના સમયમાં ઘણું મોડું લખાયલું છે.

तैत्तिरीय आरण्यक (૭,૧) જેવા પ્રાચીન ગ્રન્થમાં પણ **शिक्षा** અથવા સ્વરશાસ્ત્ર વિષે કથન કરવામાં આવેલું જણાય છે. તે વખતે પણ વર્ણ, સ્વર, માત્રા, ઉચ્ચાર, અને સંધિના નિયમોનો એ વિષયની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો એમ જણાય છે. **शिक्षा** એ નામના કેટલાક ગ્રન્થો જળવાઈ રહ્યા છે, પણ તે વૈદિક સાહિત્યના મોડા લખાયલા પરિશિષ્ટ ગ્રન્થોજ છે. એ ન્હાનકડા ગ્રન્થોમાં વેદના પાઠ અને શુદ્ધ ઉચ્ચારની સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. જુદા જુદા વેદની સંહિતાના ગ્રન્થો, જે સંધિના નિયમો પ્રમાણે ઘડાયા હતા. તે અલબત્ત સ્વરશાસ્ત્રને લગતા અભ્યાસનાં જે ફળ જળવાઈ રહ્યાં છે તેમાં સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. **पदपाठ** ઘડાયો તે વખતે વળી એક ડગલું આગળ ભરવામાં આવ્યું. એ પાઠમાં સંધિથી જોડાયલા શબ્દોને છૂટા પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે અને દરેક શબ્દ (સમાસના કકડાઓને પણ) જુદા જુદા, સંધિના નિયમોથી વિકાર નહીં પામેલા એવી અસલની સ્થિતિમાં, આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીના એ વિષયના અભ્યાસને માટે એ **पदपाठ** તે એક આધારરૂપ થઈ પડયો હતો. યાસ્ક, પાણિનિ, અને બીજા વૈયાકરણોને જે વખતે વેદનું અમુક રૂપ પોતે વધારે સારૂ સમજે છે એમ લાગે તે વખતે તેઓ **पदपाठ**નાં પૃથક્કરણને હંમેશાં વળગી રહેતા નથી, અને પતંજલિ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એ **पदपाठ**ના પ્રામાણ્ય વિષે શંકા દર્શાવે છે. વૈદિક સ્વરશાસ્ત્રના ખરેખરા ગ્રન્થો તે "**प्रातिशाख्य**" એ નામના છે. **संहिता** અને **पदपाठ**ની સાથેનો એ **प्रातिशाख्य**નો સમ્બન્ધ ઉઘાડો છે. એ બેઉ પાઠનો એકબીજાની સાથેનો સમ્બન્ધ કેવી રીતનો છે તેનો નિર્ણય કરવો એ **प्रातिशाख्य**નું કામ

છે. એ નિર્ણય કરવામાં પ્રસંગવશાત્ વૈદિક સંધિઓ વિષેનો સવિસ્તર અહેવાલ પણ તેઓએ આપ્યો છે, અને તે ઉપરાંત વેદના મંત્રોના પાઠ શુદ્ધ રીતે થઈ શકે તે માટે સ્વરશાસ્ત્ર વિષેની ચર્ચાઓ પણ તેઓએ ચલાવી છે. સાધારણ રીતે, એ પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થો પાણિનિના પ્હેલાં લખાયા હતા એવું ગણવામાં આવે છે. ચોક્કસ બાબતોમાં એ ગ્રન્થોની સાથે પાણિનિનું મળતાપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વેદની સંધિ વિષે પાણિનિએ જે જે ઠેકાણે લખ્યું છે તે તે ઠેકાણે હમેશાં પ્રાતિશાખ્યના કરતાં એનાં વચનોમાં ઓછી પૂર્ણતા જણાઈ છે, અને પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થોમાં, ખાસ કરીને અથર્વવેદના પ્રાતિશાખ્યમાં તો, વૈયાકરણોના શબ્દપ્રયોગ ઉપરજ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. પણ એટલા ઉપરથી હાલનાં જે પ્રાતિશાખ્યો છે તેનું કોઈ વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપ પાણિનિના ઉપયોગમાં આવ્યું હશે એવા અનુમાન ઉપર આવવું એ ભાગ્યેજ વાસ્તવિક કહેવાશે; કારણ કે વેદની સંધિ વિષે પાણિનિએ જે પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું કારણ એવું ન હોય કે હાલના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રાતિશાખ્યના ગ્રન્થો એના જોવામાં આવ્યા ન્હોતા, પણ કોઈ બીજુંજ કારણ હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે, અને વૈયાકરણોના જે શબ્દપ્રયોગો છે તે તો પાણિનિના સમય કરતાં ઘણા વધારે જૂના વખતના છે એ વાત ઉઘાડી છે. એ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોમાંના ચાર જળવાઈ રહ્યા છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. એક ઋગ્વેદનો છે; બીજો અથર્વવેદનો છે; અને બે યજુર્વેદના છે તે ક્રમશઃ વાજસનેયી અને તૈત્તિરીય-સંહિતાની સાથે જોડાયલા છે. વેદની જુદી જુદી શાખાના ઉપયોગને માટે રચાયલા હોવાથી એ ગ્રન્થોને "પ્રાતિશાખ્ય" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઋગ્વેદનું પ્રાતિશાખ્યસૂત્ર તે એક વિસ્તૃત ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થ પદ્યમાં રચાયલો છે અને એના ત્રણ અધ્યાય છે. આશ્વલાયનનો ગુરુ શૌનક તે એ ગ્રન્થનો રચનાર હતો એવું કહેવાય છે; પણ હાલના સ્વરૂપમાં જે ગ્રન્થ દીઠામાં આવે છે તે તો માત્ર શૌનકની શાખામાં-થીજ ઉત્પન્ન થયો હશે. પાછળથી આ પ્રાતિશાખ્યને ટૂંકું કરીને અને કેટલીક પરિશિષ્ટ વસ્તુઓનો ઉમેરો કરીને "ઉપલેખ" એ નામનો ગ્રન્થ બનાવવામાં આવ્યો હતો. તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં વીસ આચાર્યોનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંક નામ એવાં

વિલક્ષણ છે કે તેને લીધે એ ગ્રન્થ આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. **वाजसनेयी प्रातिशाख्य**ના આઠ અધ્યાય છે. તેમાં ગ્રન્થના રચનાર તરીકે કાત્યાયનનું નામ ગણાવવામાં આવ્યું છે, અને આગળ થઈ ગયેલા આચાર્યોમાં શૌનકને પણ ગણાવવામાં આવ્યો છે. **अथर्ववेद-प्रातिशाख्य**ના ચાર અધ્યાય છે અને એ શૌનકની શાખાનો ગ્રન્થ છે. આ પ્રકારના બીજા ગ્રન્થો કરતાં આ ગ્રન્થમાં વ્યાકરણના વિષય વધારે આપવામાં આવ્યા છે.

છન્દ વિષે બ્રાહ્મણોમાં સ્થળે સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે, પણ એની સ્વતન્ત્ર ચર્ચા તો **शांखायनश्रौतसूत्र**ના એક અધ્યાય (૭,૨૭)માં, **ऋग्वेदप्रातिशाख्य**ના છેલ્લા ત્રણ **पटल**માં, અને ખાસ કરીને **निदानसूत्र**, જે **सामवेद**ને લગતો ગ્રન્થ છે, તેમાં કરવામાં આવી છે. પિંગલનો **छन्दःसूत्र** એ નામનો ગ્રન્થ છે તેમાં પણ વેદના છન્દોનો વિષય ચર્ચવામાં આવ્યો છે; પણ એ ગ્રન્થ તે જોકે વેદાંગમાં ગણાય છે તોપણ ખરેખરૂં જોતાં એ એક પાછલા સમયનો પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ છે, અને ખાસ કરીને વેદ પછીની પદ્યરચનાનો વિષય એ ગ્રન્થમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. ખરેખર, એ વિષયમાં તો એ ગ્રન્થનાં વચનોને પ્રમાણ તરીકેજ ગણવામાં આવે છે.

વળી, કાત્યાયનની બે **अनुक्रमणी**, જે નીચે ગણાવવામાં આવી છે, તે દરેકમાં એકેક અધ્યાય વેદના છન્દ વિષેનો છે એ બેઉ અધ્યાયમાં સ્હેજસાજજ ફેર જોવામાં આવે છે. **ऋग्वेदप्रातिशाख्य**ના છેલ્લા **पटल**માં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે અને આ અધ્યાયમાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે લગભગ એકજ છે, અને પ્રાતિશાખ્યનો સમગ્ર ગ્રન્થ જોકે **अनुक्रमणी**ના પ્હેલાંનો લખાયલો છે એમાં કંઈ સંશય નથી, તોપણ **प्रातिशाख्य**નો જે ભાગ **अनुक्रमणी**ના આ અધ્યાય સાથે મળતો આવે છે તે ભાગ એ **अनुक्रमणी**ના અધ્યાય કરતાં વધારે મોડો લખાયો હોય એ બનવા જોગ છે.

पदपाठ ઉપરથી જણાય છે કે એ **पदपाठ**ના રચનારાઓએ ઉચ્ચાર અને સંધિના વિષયનું સારૂં અન્વેષણ કર્યું હતું, એટલુંજ નહીં પણ વ્યાકરણની રીતિએ શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરવા વિષે પણ તેઓ સારી માહિતી ધરાવતા હતા: કારણ કે સમાસના શબ્દોને અને ક્રિયાપદના

ઉપસર્ગ તથા નામના અમુક પ્રત્યયોને પદપાઠમાં છૂટા પાડી નાંખવામાં આવ્યા હોય છે. એ વખતથીજ નિઃસંશય શબ્દોના ચાર વિભાગ (**चत्वारि पदजातानि**) તેઓએ પાડ્યા હતા, જોકે એ વિભાગનું કથન સૌથી પ્હેલું યાસ્ક તરફથીજ કરવામાં આવ્યું છે. એ વિભાગ **नाम** (જેની અંદર "**सर्वनाम**"નો પણ સમાવેશ થાય છે), **आख्यात** અથવા ક્રિયાપદ, **उपसर्ग**, અને **निपात** અથવા અવ્યય એ પ્રમાણે છે. શબ્દોના પૃથક્કરણ ઉપરથી નહીં, પણ પદમાત્રના આ ચાર પ્રકારના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા તે ઉપરથીજ કદાચ "**व्याकरण**" એ નામ સૌથી પ્હેલું વપરાવા માડ્યું હશે. બ્રાહ્મણોમાં પણ ભાષાશાસ્ત્રની શોધખોળો થતી હોવાનાં પ્રમાણ મળી આવે છે; કારણ કે **वर्ण**, **वृषन्**, **वचन**, **विभक्ति**, એવાં એવાં વ્યાકરણનાં નામો એ ગ્રન્થોમાં વપરાયલાં આપણા જોવામાં આવે છે. આરણ્યકો, ઉપનિષદો, અને સૂત્રોમાં એવા પ્રયોગો એથી પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. પણ પાણિનિની પ્હેલાંના વ્યાકરણ વિષે આપણને જે સૌથી અગત્યની માહિતી મળે છે તે યાસ્કના ગ્રન્થમાંથીજ મળે છે.

યાસ્કના પ્હેલાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનું અધ્યયન ઘણું આગળ વધેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે પ્રાચ્ય અને ઉદીચ્ય એવી બે શાખાઓનો ભેદ એણે દર્શાવ્યો છે, અને તે ઉપરાંત એની આગળ થઈ ગયેલા વીસેક આચાર્યોનાં નામ એણે ગણાવ્યાં છે, તેમાના ત્રણ આચાર્યો–શાકટાયન, ગાર્ગ્ય, અને શાકલ્ય–એ સૌથી વધારે મહત્ત્વના છે. યાસ્કના વખત સુધીમાં શબ્દનાં મૂળ રૂપ અને તે રૂપને લગાડવામાં આવતા પ્રત્યય વગેરે, એ બેની વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજાતો થયો હતો; એક તરફથી ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવતા જુદા જુદા પુરુષ અને જુદા જુદા કાળના પ્રત્યયોનું લોકોને જ્ઞાન હતું તેમ બીજી તરફથી **कृत्** અથવા નામને લગાડવાના **तद्धित** પ્રત્યય વિષે પણ તેઓ જાણીતા હતા. યાસ્કના **निरुक्त**માં, "નામ તે ક્રિયાપદમાંથી નીકળ્યાં છે" (**आख्यातजानि नामानि**) એ શાકટાયનના સિદ્ધાન્ત વિષે ઘણી રસભરી ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને યાસ્ક પોતે શાકટાયનના સિદ્ધાન્તનેજ સ્વીકારે છે. એણે (યાસ્કે) એવું દર્શાવ્યુ છે કે ગાર્ગ્ય અને બીજા કેટલાક વૈયાકરણો સામાન્ય રીતે એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે, પણ સઘળાંજ નામો ક્રિયાપદમાંથી નીકળ્યાં છે એટલે સુધી કહેવું એ ભૂલભરેલું છે એમ તેઓનુ માનવું છે. એ વૈયાકરણો તરફથી જે વાંધાઓ ઉઠાવવામા આવે છે તેની

પરીક્ષા કરીને અન્તે એ જણાવે છે કે એ વાંધાઓ ચાલી શકે એવા નથી. ક્રિયાપદમાંથી નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ શાકટાયનના સિદ્ધાન્ત ઉપરથીજ પાણિનિના વ્યાકરણની સઘળી વ્યવસ્થા થયલી છે. એ પાણિનિના વ્યાકરણસૂત્રમાં વેદનાં રૂપો સમ્બન્ધી સેંકડો નિયમો આપ્યા છે; પણ એ ગ્રન્થનો મ્હોટો ભાગ તો સંસ્કૃત ભાષાના વર્ણનને અર્થે લખાયલો છે એટલે આ નિયમો તે અપવાદના જેવા સ્વરૂપના છે. પાછલા સાહિત્ય ઉપર એ (પાણિનિના) ગ્રન્થની લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા જામેલી જોવામાં આવે છે. જોકે સૂત્રસમયની મધ્યમાં એ ગ્રન્થ રચાયલો છે, તોપણ વેદ પછીના યુગનો પ્રારંભ એ ગ્રન્થથી થાય છે એવું ગણ્યા વગર ચાલે એમ નથી.' એ ગ્રન્થનું પ્રામાણ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારાયું એટલે એની આગળ થઈ ગયલા સઘળા આચાર્યો કરતાં એની શ્રેષ્ઠતા સ્હેલાઈથી સ્થાપિત થઈ શકી અને પરિણામે એ આગલા આચાર્યોના ગ્રન્થો† વિનાશ પામ્યા. આગલા આચાર્યોમાંથી માત્ર યાસ્કનો ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો, અને એ ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો તેનું પણ ખરૂ કારણ એ છે કે એ ગ્રન્થ ખાસ વ્યાકરણનો નથી, પણ "निरुक्त" (વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર) એ એનો વિષય છે, અને એ વેદાંગનો ગ્રન્થ પણ એ એકલોજ છે; એજ વિષય ઉપર એના સિવાય બીજો કોઈ પણ ગ્રન્થ છે નહીં.

યાસ્કનુ "निरुक्त" તે ખરું જોતાં વેદ ઉપરના એક ભાષ્યનો ગ્રન્થ છે, અને સંસ્કૃત ભાષામાં જળવાઈ રહેલા બીજા કોઈ પણ ભાષ્યના કરતાં એ ગ્રન્થ કેટલાક સૈકાઓ પૂર્વે રચાયલો હોવાથી એ સર્વના કરતાં વિશેષ પ્રાચીન છે. "निघण्टु" એ નામના ઓછી વપરાશના અને ન સમજાય એવા વૈદિક શબ્દોના સંગ્રહો આચાર્યોના ઉપયોગને માટે

---

† એ વિનાશ પામેલા ગ્રન્થોમાં શાકટાયનનો ગ્રન્થ વિશેષ અગત્યનો હશે એવું માનવાને કારણ છે. શાકટાયનનુ નામ પાણિનિના તેમજ યાસ્કના ગ્રન્થમા પણ જોવામા આવે છે પણ એ શાકટાયનનો ગ્રન્થ પાછો ઉપલબ્ધ થાય એવો સભવ જણાતો નથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના જે હસ્તલિખિત ગ્રન્થો સચવાઈ રહ્યા છે તેમાં 'शब्दानुशासन' નામનો એક ગ્રન્થ છે તે *શાકટાયનનો છે એવુ કહેવામા આવ્યુ છે. પણ એ ગ્રન્થ વિષે તો એવું* જણાય છે કે એ ગ્રન્થ આધુનિક સમયના કોઈ જૈન પડિતનો રચેલો છે તે કંઈક અશે મૂળ ગ્રન્થનો આધાર લઈને અને કંઈક અશે પાણિનિ વગેરેના ગ્રન્થોનો આધાર લઈ ને રચાયલો છે.

તૈયાર કરવામાં આવેલા તેના ઉપરથી આ "**निरुक्त**"નો ગ્રન્થ રચાયો છે. યાસ્કની આગળ એવા "**निघण्टु**"ના પાંચ સંગ્રહો હતા. તેમાંના પ્હેલા ત્રણમાં એક અર્થવાળા જુદા જુદા શબ્દોના સમુદાય આપવામાં આવ્યા છે, ચોથામાં જે શબ્દો ખાસ અઘરા હોય તે આપવામાં આવ્યા છે, અને પાંચમામાં વેદના જુદા જુદા દેવતાઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સર્વેની સમજુતી યાસ્કે મ્હોટે ભાગે પોતાના ભાષ્યના બાર અધ્યાયમાં આપી છે (એ બાર અધ્યાયની સાથે બીજા બે અધ્યાય પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા). આ સમજુતી આપતી વખતે ઉદાહરણ તરીકે એણે ઘણા મંત્રો ટાંક્યા છે, અને તે ખાસ કરીને **ऋग्वेद**માંથી લીધેલા છે. એ મંત્રો એણે સમજાવ્યા છે તેની સાથે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને લગતી ચર્ચાઓ પણ એણે ઠેકાણે ઠેકાણે કીધી છે.

આ ગ્રન્થનો પ્હેલો અધ્યાય પ્રાસ્તાવિક છે, તેમાં વ્યાકરણ અને વેદના અર્થ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં એક અર્થવાળા શબ્દોના જે ત્રણ "**निघण्टु**"-ઓ છે તેને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ સમજાવવામાં આવ્યા છે; ૪થી ૬ સુધીના અધ્યાયમાં ચોથા "**निघण्टु**" ઉપરનું ભાષ્ય, અને ૬થી ૧૨ સુધીના અધ્યાયમાં પાંચમા "**निघण्टु**" ઉપરનું ભાષ્ય આપવામાં આવ્યું છે. "**निरुक्त**" એ ગ્રન્થ વેદના અર્થ અને વ્યાકરણના દૃષ્ટિ-બિન્દુથી ઘણો અગત્યનો છે તે ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યના જેની શૈલીમાં રચાયલા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન—પાણિનિના પોતાના કરતાં પણ આગળના-ગદ્યના નમૂના તરીકે એ ગ્રન્થ આપણને ખાસ આનન્દ આપે એવો છે. વ્યાકરણના જે શબ્દો પાણિનિએ વાપર્યા છે તેજ યાસ્કે પણ વાપરેલા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **ધાતુ**, **કૃત**, **તદ્ધિત**, એજ શબ્દો યાસ્કે પણ વાપર્યા છે. તોપણ યાસ્ક એ પાણિનિના પ્હેલાં ઘણો આગળ થઈ ગયો હોવો જોઈએ; કારણ કે એ બેની વચ્ચેના સમયમાં થઈ ગયલા સમર્થ વૈયાકરણોનાં નામ ગણાવવામાં આવે છે તેની સંખ્યા મ્હોટી છે. આ કારણથી યાસ્કને આપણે ક્રિસ્તીસનની પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયલો ગણવો જોઈએ, અને નિઃસંશય સૂત્રસમયના આરંભમાં એને મૂક્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

"**निरुक्त**" વડે એક ઘણી મહત્ત્વની વાત સાબીત થાય છે, અને તે એ છે કે **यास्क**ના વખતમાં **ऋग्वेद**ને સ્થાયી સ્વરૂપ મળ્યું

સૂત્રું-હતું, અને ऋग्वेदનો જે પાઠ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે અને તે વખતે જે પાઠ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે એમાં કંઈ પણ અગત્યનો તફાવત હોય એમ જણાતું નથી. यास्कના પાઠમાં કોઈ કોઈ સ્થળે જે ફેરફાર જણાય છે તે ઘણો તુચ્છ જેવો છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ઠેકાણે (મં. ૧૦, સૂ. ૨૯) " घायो " એને એ એક સામ્દ્ર ગણે છે, ત્યારે शाकल्यના पदपाठમાં " घा यो " એમ બે શબ્દ છૂટા છૂટા આપવામાં આવ્યા છે. યાસ્કે ऋग्वेदના મન્ત્રો સમજાવ્યા છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે એનો પાઠ સંહિતાના પાઠથી જુદો પડે છે, જોકે ऋग्वेदના જે મન્ત્રો यास्कના ગ્રન્થમાં ટાંકવામાં આવ્યા છે તે તો એવા સુધારી લેવામાં આવ્યા છે કે પરંપરાથી આપણને જે પાઠ પ્રાપ્ત થયલો તેમાં અને એમાં લેશમાત્ર પણ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. પણ આવા જે ઝીણા ઝીણા ભેદ જોવામાં આવે છે તે ऋग्वेदના પાઠની અનેકતાને લીધે નહીં, પણ " निरुक्त "ની અંદરની ભૂલોને લીધે હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એવીજ રીતના નહીં જેવા થોડાક ભેદો सायणના ગ્રન્થમાં પણ જોવામાં આવે છે, પણ એ ભેદો હમેશાં ભાષ્યકારની શરતચુકને લીધેજ થયા હોય છે એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

સૂત્રોની સાથે " परिशिष्ट " એ નામનુ ઘણુ વિશાળ સાહિત્ય જોડાયલું છે. વેદની સઘળી શાખાઓમાં એ परिशिष्टના ગ્રન્થો જોવામાં આવે છે. સૂત્રોની અંદર જે વિષયોનું સ્ટેજસાજ સૂચનજ કરાયલુ હોય છે તે વિષયોનો આ ગ્રન્થોમાં વધારે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય છે, અથવાતો સૂત્રોની અંદર, જે વિષયો બીલકુલ આપવામાંજ આવ્યા નથી હોતા તેના સમ્બન્ધની અગત્યની હકીગતો આ ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવી હોય છે. આ પ્રમાણે, " आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट " એ નામનો એક ગ્રન્થ છે તેના ચાર અધ્યાય છે, અને તે ऋग्वेदની સાથે જોડાયલો છે. " गोभिलसंग्रहपरिशिष्ट "મા સામાન્ય ગૃહ્ય વિધિઓની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને જાદુને લગતા વિધિઓ તરફ એ ગ્રન્થનુ ખાસ વલણ જણાય છે. એ ગ્રન્થ सामवेदની સાથે જોડાયલો છે. એજ ગ્રન્થની સાથે વિશેષ સમ્બન્ધ ધરાવનારો અને ઘણું-ખરૂ એ ગ્રન્થના કરતાં મોડો લખાયલો " कर्मप्रदीप " એ નામનો ગ્રન્થ છે. તે " सामगृह्यपरिशिष्ट, " " छान्दोग्यगृह्यपरिशिष्ट, " " छान्दोग्यपरिशिष्ट, " " गोभिलस्मृति " એવાં એવાં અનેક

નામથી ઓળખાય છે. એ ગ્રન્થ **शुक्ल यजुर्वेद**ના કાત્યાયનનો અથવાતો ગોભિલનો રચેલો હોય એવું માનવામાં આવે છે. " **गृह्यसंग्रह** " એ નામના ગ્રન્થમાં જે વિષયો આપ્યા છે તેજ એ ગ્રન્થમાં પણ આપવામાં આવ્યા છે, પણ એ ગ્રન્થની વિષયચર્ચા " **गृह्यसंग्रह** "થી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતની છે. બેઉ ગ્રન્થમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે આખા ને આખા શ્લોકો તેના તેજ દીઠામાં આવે છે.

" **प्रयोग** " અને " **पद्धति** " એ નામના હસ્તલિખિત ગ્રન્થો પણ ઘણા છે, તે યજ્ઞનો વિધિ સમજવાને માટે ઘણા અગત્યના છે. જુદી જુદી શાખાઓના **શ્રૌત** અને ગૃહ્ય એ બેઉ જાતના વિધિઓ આ ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવ્યા છે. " **प्रयोग** "ના ગ્રન્થોમાં કેવળ વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી યજ્ઞનો ક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને વિપ્રનાં જુદાં જુદાં મંડળોએ બજાવવાનાં યજ્ઞને લગતાં કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે " **पद्धति** "ના ગ્રન્થોમાં સૂત્રોનાં સુઘટિત વર્ણનોને વળગી રહેવા તરફ અને સૂત્રોમાં અપાયલી હકીગતો સંક્ષેપમાં કહી જવા તરફ વિશેષ વલણ રાખવામાં આવ્યું છે. એ સિવાય, જુદા જુદા વિધિઓનાં વર્ણનો પદ્યમાં પણ અપાયલાં છે તે " **कारिका** " એ નામથી ઓળખાય છે, અને સૂત્રો અથવા પદ્ધતિઓની સાથેજ એ " **कारिका** "ઓને જોડવામાં આવી છે. એ " **कारिका** "ઓમાંથી કુમારિલની જે " **कारिका** "છે તે સૌથી વધારે પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. એ " **कारिका** " આશરે ઇ. સ. ૭૦૦માં રચાઈ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

" **अनुक्रमणी** " એ નામના ગ્રન્થોનુ સ્વરૂપ પણ પરિશિષ્ટના જેવું છે. જુદી જુદી સંહિતાઓમાં જે ક્રમ પ્રમાણે સૂક્તો આપવામાં આવ્યાં છે તે ક્રમ પ્રમાણેનાં સૂક્તો, તેના ઋષિ, છન્દ, અને દેવતાની ટીપ આ " **अनुक्रमणी** "ઓમાં આપી છે. આ પ્રકારના સાત ગ્રન્થો **ऋग्वेद**ની સાથે જોડાયલા છે. એ સાતે ગ્રન્થો **શૌનક**ના બનાવેલા છે એવું માનવામાં આવે છે અને **अनुष्टुप्** તથા **त्रिष्टुप्** એ બે છન્દોમાં એ ગ્રન્થો રચાયલા છે. **શૌનક**ના **ऋग्वेदप्रातिशाख्य**માં પણ એજ છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત એક " **सर्वानुक्रमणी** "નો ગ્રન્થ પણ છે તે કાત્યાયનનો રચેલો કહેવાય છે, અને પદ્યમાં રચાયલી " **अनुक्रमणी** "ઓનો સાર એ ગ્રન્થમાં સૂત્રની શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. પદ્યમાં રચાયલી પાંચ " **अनुक्रमणी** "ઓ સચવાઈ રહી

છે **आर्षानुक्रमणी**માં શ્લોકોની સંખ્યા ૩૦૦ કરતા કંઈક ઓછી છે, અને તેમાં **ऋग्वेद**ના ઋષિઓની ટીપ આપવામાં આવી છે એ "**अनुक्रमणी**"નો હાલનો ગ્રન્થ તે બારમા સૈકામાં **षड्गुरुशिष्य** નામના ટીકાકારને જે ગ્રન્થ પરિચિત હતો તેને આધુનિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય તેવી રીતનો જણાય છે "**छन्दोनुक्रमणी**" એ ગ્રન્થનો વિસ્તાર પણ બરાબર આશરે એટલોજ હોય એમ જણાય છે **ऋग्वेद**ના સૂક્તો જે જે છન્દમાં રચાયા હતા તે તે છન્દોની ગણત્રી એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત જુદા જુદા મંડળમાં પ્રત્યેક છન્દના મંત્રોની સંખ્યા કેટલી છે, અને છન્દોના સઘળા શ્લોકો મળીને સામટી સંખ્યા કેટલી થાય છે તે પણ એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યું છે '**अनुवाकानुक्रमणी**'નો ગ્રન્થ ટુંકો છે, અને એમાં ચાળીસેકજ શ્લોક આપેલા છે **ऋग्वेद**ના ૮૫ "**अनुवाक**" અથવા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે દરેક **अनुवाक**ના શરૂઆતના શબ્દો એ **अनुक्रमणी**માં આપવામાં આવ્યા છે, તેમજ પ્રત્યેક **अनुवाक**ના સૂક્તોની સંખ્યા પણ આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત એ **अनुक्रमणी**માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે **ऋग्वेद**માં સઘળા મળીને ૧૦૧૭ (અને વાષ્કલ શાખા પ્રમાણે ગણીએ તો ૧૦૨૫) સૂક્તો, ૧૦૫૮૦ૣ મંત્રો, ૧૫૩૮૨૬ શબ્દો, અને ૪૩૨૦૦૦ અક્ષરો આવે છે, અને આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક વિગતવારના આંકડાઓ એ **अनुक्रमणी**માં આપવામાં આવ્યા છે એમાં મંત્રોની જે સંખ્યા ગણાવવામાં આવી છે તે હાલના વખતમાં કરવામાં આવેલી જુદી જુદી ગણત્રીઓ સાથે બરાબર મળતી આવતી નથી, પણ ગણત્રીનો જે ફેર પડે છે તે મહેનતસાજ છે, અને અમુક તેના તે મંત્રો ફરી ફરીને આવે છે તેની ગણત્રી કરવાની **अनुक्रमणी**ના રચનારની જે રીત હશે તેને લીધે એ ફેર પડતો હશે એ ઘણું સંભવિત લાગે છે

બીજી એક ટુંકી **अनुक्रमणी** છે તે "**पादानुक्रमणी**" એ નામથી ઓળખાય છે, અને બીજી **अनुक्रमणी**ના જેવાજ મિશ્ર છન્દો એ **अनुक्रमणी**માં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમાં **पाद**નો-મંત્રની "લીટીઓનો"-અનુક્રમ આપવામાં આવ્યો છે, અને અત્યાર સુધી તો એ ગ્રન્થની બે હસ્તલિખિત પ્રતોજ જાણવામાં આવી છે "**सूक्तानुक्रमणी**"નું તો એકલું નામજ રહ્યું છે. એ ગ્રન્થ જળવાઈ

રહ્યો નથી. એ ગ્રન્થ જે વખતે હશે તે વખતે એમાં ઘણુંખરૂં માત્ર સૂક્તોના પ્રારંભના શબ્દો(**प्रतीक**)જ આપવામાં આવ્યા હશે એવું અનુમાન થાય છે. "**सर्वानुक्रमणी**"ને લીધે એવો ગ્રન્થ નિરુપયોગી થઈ પડયો હશે તેથીજ એ જળવાઈ રહ્યો નહીં હોય એમ લાગે છે. "**देवतानुक्रमणी**" એ નામના ગ્રન્થની કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રત અસ્તિત્વમાં નથી, પણ **षड्गुरुशिष्य** નામના ભાષ્યકારે પોતાના ગ્રન્થમાં એ **अनुक्रमणी**માંથી દસ ઉતારાઓ ટાંક્યા છે. "**बृहद्देवता**"—એટલે "ઘણા દેવતાઓ"ની અનુક્રમણી–એ નામના ગ્રન્થને લીધે "**देवतानुक्रमणी**"નો ગ્રન્થ નિરુપયોગી થઈ પડયો હશે અને પરિણામે વિનાશ પામ્યો હશે એમ જણાય છે. બીજી કોઈ પણ અનુક્રમણીના કરતાં એ ગ્રન્થ વધારે મ્હોટો જણાય છે. એમાં આશરે ૧૨૦૦ **अनुष्टुभ्**ના શ્લોક આપ્યા છે, અને વચમાં વચમાં **त्रिष्टुभ्** પણ આવે છે. **ऋग्वेद**ના આઠ અષ્ટકોને અનુસરીને એ ગ્રન્થના આઠ **अध्याय** કરવામાં આવ્યા છે. **ऋग्वेद**ના ક્રમને અનુસરીને દરેક મંત્રના દેવતા વિષે કથન કરવું એવો એ ગ્રન્થનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. પણ એમાં સમજુતીને માટે અનેક વાર્તાઓ તથા દંતકથાઓ આપવામાં આવી છે તેને લીધે વાર્તાઓના પ્રાચીન સંગ્રહ તરીકે એ ગ્રન્થ ઘણો કીમતી છે. મ્હોટે ભાગે **यास्क**ના **निरुक्त**નો આધાર લઈને એ ગ્રન્થ રચાયો છે. **यास्क** પોતે અને **यास्क**ના ગણાવેલા બીજા આચાર્યો ઉપરાંત **मागुरि** અને **आश्वलायन** તેમજ **निदानसूत्र** વિષે પણ એ ગ્રન્થમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રન્થની વિલક્ષણતા એ છે કે **ऋग्वेद**ના ધર્મગ્રન્થમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી એવાં અનેક વધારાનાં સૂક્તો (**खिल**) એ ગ્રન્થમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

આ પદ્યમાં રચાયલી **अनुक्रमणी**ઓના કરતાં–વિશેષ નહીં તો એ **अनुक्रमणी**ઓનું જે મૂળ સ્વરૂપ હશે તેના કરતાં–વધારે મોડી રચાયલી કાત્યાયનની **सर्वानुक्रमणी** છે, તેમાં એ **अनुक्रमणी**ઓમાં આપાયલી સઘળી માહિતી એકઠી કરીને એકજ ગ્રન્થને સ્વરૂપે રજુ કરવામાં આવી છે. એ ગ્રન્થ સૂત્રની શૈલીમાં રચાયલો છે, અને એ જરા વિસ્તારવાળો છે. છાપેલી આવૃત્તિનાં આશરે છેંતાળીસ પાનાં એ ગ્રન્થ વડે ભરાયાં છે. **ऋग्वेद**ના દરેકના સૂક્તના સમ્બન્ધમાં સૂક્તની શરૂઆતના શબ્દ અથવા શબ્દો, સૂક્તની અંદર કેટલા મંત્રો આવે છે

તે, સૂક્તનો ઋષિ કોણ છે, સૂક્તના દેવતા કોણ છે, અને સૂક્તમા છન્દ કયો વપરાયો છે તે—એકેક મન્ત્રને માટે જુદો છન્દ વપરાયો હોય તો તે પણ-કહેવામા આવ્યુ છે એ ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનાના બાર અધ્યાય છે તેમાના નવ અધ્યાય મળીને **ऋग्वेदप्रातिशाख्य**ના છેલ્લા ત્રણ અધ્યાયને મળતો આવતો વેદના છન્દ વિષેનો એક ન્હાનકડો ગ્રન્થ બને છે ગ્રન્થની શરૂઆતમા લેખક કહે છે કે ‘ પ્રમાણગ્રન્થોને આધારે (**यथोपदेशम्**), **ऋग्वेद**ના **प्रतीक** વગેરેની અનુક્રમણી આપવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ છે, કારણ કે એવા પ્રકારના જ્ઞાન વગર **श्रौत** અને **स्मार्त** વિધિઓ કરવાનુ બની શકે નહીં ’ આ ‘ પ્રમાણગ્રન્થો ’ તે ઉપર ગણાવેલી પદ્યમય **अनुक्रमणी**ઓજ છે એ વિષે કઈ પણ સંશય નથી, કારણ કે **सर्वानुक्रमणी**, જે સૂત્રની સક્ષિપ્ત શૈલીમા લખાયલો ગ્રન્થ છે, તેમાના કેટલાક **पाद** (લીટીઓ) એટલુજ નહીં પણ કેટલાક ફકરાઓ પણ **आर्षानुक्रमणी** અને **बृहद्देवता**માથી મળતો અસલ સ્વરૂપમા જેવા હોય તેવા ને તેવાજ લીધેલા છે અથવા તો તેની પદ્યમય રચનામા સ્હેજસાજજ ફેરફાર કરીને લીધેલા છે. પદ્યમા રચાયલો બીજો ગ્રન્થ “ **ऋग्विधान** ” એ નામનો છે તે શૌનકનો રચેલો મનાય છે, અને **ऋग्वेद**ના આખા સૂક્તો અથવા તો છૂટક મન્ત્રોના પાઠથી કેવી જાદુઈ અસર થાય છે તેનું વર્ણન એ ગ્રન્થમા આપવામા આવ્યુ છે

सामवेदના પરિશિષ્ટને લગતી **आर्ष** અને **दैवत** એવી બે અનુક્રમણીઓ છે, તેમા **सामवेद**ની નૈગેય શાખાનો જે ગ્રન્થ છે તેના ઋષિઓ તથા દેવતાઓને ક્રમશ ગણાવવામા આવ્યા છે એ અનુક્રમણીઓમા યાસ્ક, શૌનક, અને આશ્વલાયનના ગ્રન્થોમાથી, અને તે સિવાય બીજા ગ્રન્થોમાથી પણ ઉતારાઓ આપવામા આવ્યા છે **कृष्णयजुर्वेद**ની પણ બે અનુક્રમણીઓ છે તેમાથી આત્રેય શાખાની જે અનુક્રમણી છે તેના બે વિભાગ છે પહેલો વિભાગ ગદ્યમા રચાયલો છે અને બીજા વિભાગમા **अनुष्टुम्** છન્દના શ્લોકો આપવામા આવ્યા છે સહિતાના જે ભાગો છે તેને લગતા નામો ગણાવવા ઉપરાંત કઈ પણ વિશેષ એ અનુક્રમણીમા આપવામા આવ્યુ નથી બીજી અનુક્રમણી છે તે **काठक**ની ચારાયણીય શાખાની છે જુદા જુદા વિભાગના અને જુદા જુદા મન્ત્રોના રચનારાઓનો અનુક્રમ એ ગ્રન્થમાં દર્શાવવામા

આવ્યો છે. **ऋग्वेद**માંથી લેવાયલા મંત્રોના સમ્બન્ધમાં એ ગ્રન્થમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં અને **ऋग्वेद**ની **सर्वानुक्रमणी**માં જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં ઘણો ફેર પડે છેઃ એ ગ્રન્થમાં તદ્દન નવાં એવાં ઘણાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. એ ગ્રન્થ અત્રિનો રચેલો છે, અને અત્રિએ એ ગ્રન્થનો ઉપદેશ લૌગાક્ષિને આપ્યો એવું કહેવામાં આવ્યું છે. **माध्यंदिन** શાખાના **शुक्लयजुर्वेद**ની **अनुक्रमणी** કાત્યાયનની રચેલી ગણાય છે. એ **अनुक्रमणी**ના પાંચ અધ્યાય છે તેમાંના પહેલા ચાર અધ્યાયમાં ઋષિઓ, દેવતાઓ, અને છન્દોનો અનુક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. **ऋग्वेद**માંથી લીધેલા મંત્રોના જે ઋષિઓ આ **अनुक्रमणी**માં ગણાવવામાં આવ્યા છે અને જે **सर्वानुक्रमणी**માં ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં સાધારણ રીતે ફેર પડતો નથી. પણ તેનીજ સાથે આ સામાન્ય નિયમના ઘણા અપવાદો પણ જોવામાં આવે છે. એ **अनुक्रमणी**માં કેટલાંક નવાં નામો પણ આવે છે તે વધારે મોડા સમયનાં છે, અને કેટલાંક તો **शतपथब्राह्मण**ના સમયનાં પણ છે. એ **अनुक्रमणी**ના પાંચમા અધ્યાયમાં, સંહિતાની અંદર આવતા મંત્રોનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. **सर्वानुक्रमणी**ની પ્રસ્તાવનાનો જે ભાગ એજ વિષયને લગતો છે તેમાં અને આ અધ્યાયમાં કોઈ પણ રીતનો ફેર નથી. **सर्वानुक्रमणी**ની પ્રસ્તાવના એજ આ અધ્યાયનું મૂળ સ્થાન હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એ ઉપરાંત, **शुक्लयजुर्वेद**નાં બીજાં ઘણાં પરિશિષ્ટો છે તે સઘળાં કાત્યાયનનાં રચેલાં કહેવાય છે. એ પરિશિષ્ટ-માંથી ત્રણ વિષેજ આ સ્થળે કથન કરવાની જરૂર છે. **निगमपरिशिष्ट**માં, **शुक्लयजुर्वेद**ના એકજ અર્થના શબ્દોનો કોષ આપવામાં આવ્યો છે. કોષના ગ્રન્થ તરીકેજ એ પરિશિષ્ટનું ખાસ મહત્ત્વ છે. **प्रवराध्याय**માં, કોની સાથે લગ્ન ન થઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવાને માટે અને યજ્ઞના અનુષ્ઠાનને માટે યોગ્ય વિપ્રો કયા તે દર્શાવવાને માટે બ્રાહ્મણોના કુટુમ્બની ટીપ આપવામાં આવી છે. **चरणव्यूह**, અથવા જુદા જુદા વેદોની "શાખાઓ વિષેની સમજુતી," એ ગ્રન્થ ઘણો મોડો લખાયલો છે અને એ ઝાઝો અગત્યનો નથી. એમાં વેદની શાખાઓ વિષે જે ગણત્રી આપવામાં આવી છે તેના કરતાં **विष्णुपुराण** અને **वायुपुराण**ના અમુક પ્રકરણોમાંની એજ વિષયની ગણત્રી વધારે ચોક્કસ છે. આ ઉપરાંત, **अथर्ववेद**નાં પરિશિષ્ટો ૭૦ કરતાં પણ વધારે છે તેમાં પણ

એક "**चरणव्यूह**" નામનું પરિશિષ્ટ છે. **अथर्ववेद**માં ૨૦૦૦ સૂક્તો છે અને ૧૨૭૮૦ મંત્રો છે એવું એ પરિશિષ્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક સાહિત્યનો આ અહેવાલ સમાપ્ત કરતાં પ્હેલાં માધ્યમિક યુગમાં થઈ ગયલા વેદના સમર્થ વિદ્વાન્ **સાયણાચાર્ય**, કે જેણે **ऋग्वेद, ऐतरेयब्राह्मण** અને **आरण्यक**. તેમજ **तैत्तिरीयसंहिता, ब्राह्मण**, અને **आरण्यक** ઉપર ઘણાં કીમતી ભાષ્યો તેમજ બીજા પણ ઘણા ગ્રન્થો અથથી તે ઇતિ સુધી પોતે જાતે લખ્યા છે અથવાતો લખવાનો પ્રારંભ કરીને અન્યને હાથે તેને સંપૂર્ણ થવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તેના વિષે બે બોલ કહ્યા વિના ચાલે તેમ-નથી. એ સંહિતાઓ ઉપર એનાં જે ભાષ્ય છે તે એને હાથે અપૂર્ણ રહ્યાં હતાં અને એના શિષ્યોએ તે સંપૂર્ણ કર્યા એવું જણાય છે. પ્હેલા બુક્ક રાજા (૧૩૫૦–૭૯), જેનો એ ગુરુ અને પ્રધાન હતો એમ એના કહેવા પરથી જણાય છે તે, અને તેની પછીનો રાજા હરિહર (૧૩૭૯–૯૯), તેના વખતમાં એણે પોતાના ગ્રન્થો રચ્યા, અને એ ૧૩૮૭માં મરણ પામ્યો. ચૌદમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં મુસલમાનોની સત્તાને દૂર કરીને વિજયનગર, જે હવે હંપીના નામથી ઓળખાય છે અને જે બિલારી પ્રાંતમાં તુંગભદ્રા નદી ઉપર આવેલું છે, તેનો વંશ જેણે ચલાવ્યો તે કુટુમ્બના આ રાજાઓ હતા. સાયણનો મ્હોટો ભાઈ માધવ તે બુક્ક રાજાનો પ્રધાન હતો અને વિદ્યારણ્ય સ્વામી એ નામથી તે શૃંગેરી મઠના અધ્યક્ષનું કામ કરતો હતો તેવામાં મરણ પામ્યો. એ માધવે પણ જાતે ગ્રન્થો રચ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ સાયણનાં ભાષ્યો એના આશ્રયને લીધે લખાયાં તેથી તે ભાષ્યો "**माधवीय**" અથવા (માધવના ઉત્તેજનથી લખાયલાં) એ નામથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરની સાયણના ભાષ્ય સાથેની ऋग्वेदની બીજી આવૃત્તિ છપાઈ તે વિજય-નગરના મહારાજાના આશ્રય વડે છપાઈ હતી એ દૈવયોગ લગાર ધ્યાન ખેંચે એવો છે. પણ જે નગર ઉપરથી બુક્ક રાજાને પોતાની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી તેની સાથે આ પાછળ જણાવેલા વિજયનગરને કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી.

[યાસ્ક અને પાણિનિનો સમય—યાસ્ક અને પાણિનિ એ બેક ક્યારે થઈ ગયા તે વિષે, એટલુંજ નહીં પણ એ બેકમાં પ્હેલો

કોણ થઈ ગયો અને પછી કોણ થઈ ગયો તે વિષે એક વખતે વિદ્વાનોમા ઘણો મતભેદ હતો એમ જણાય છે. પ્રો. મૅક્સ મ્યુલરનું અનુમાન એવું હતું કે ઇસ્વી સન પૂર્વે પાચમા સૈકામા યાસ્ક થઈ ગયો હતો, અને પાણિનિ એના પ્હેલા એટલે ચોથા સૈકામા થઈ ગયો હતો. એ વિદ્વાનની દલીલ એવી હતી કે વાજસનેયિપ્રાતિશાખ્યના રચનાર કાત્યાયને પાણિનિના ગ્રન્થ ઉપર એક વાર્તિક લખ્યું છે, એટલે કાત્યાયન પાણિનિના પછી થઈ ગયો હોવો જોઈએ એ કાત્યાયને પોતાના ગ્રન્થમા શબ્દોના જુદા જુદા વિભાગ ગણાવીનેજ સન્તોષ માન્યો છે, તે પરથી એવું માલમ પડે છે કે "નામ માત્રની ઉત્પત્તિ ક્રિયાપદમાથી થતી કે કેમ?" (**आख्यातजानि नामानि**) એવો જે નવીન પ્રશ્ન યાસ્કે ઉઠાવ્યો છે તેના વિષે એને કઈ પણ જ્ઞાન ન્હોતું. આ પ્રમાણેની દલીલ કરીને છેવટે પ્રો મૅક્સ મ્યૂલર એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે પાણિનિ, કાત્યાયન, અને યાસ્ક એ ક્રમ પ્રમાણે એ ત્રણે વૈયાકરણો એકેકના પછી કેટલોક વખત રહીને થઈ ગયા હતા આ અનુમાનની વિરુદ્ધ પ્રો લૅસન એવી દલીલ કરે છે કે પાણિનિના ગ્રન્થમા જે અનેક પારિભાષિક શબ્દો જોવામા આવે છે તે યાસ્કમા જોવામાં આવતા નથી તે ઉપરથી અને પાણિનિએ પોતાના ગ્રન્થમા યાસ્કનુ નામ સ્પષ્ટ આપ્યુ છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્ક એ પાણિનિના પ્હેના થઈ ગયો હતો વળી એ બેઉની ભાષામા તેમજ ચર્ચાપદ્ધતિમા એટલો ફેર જોવામા આવે છે કે તેઓની વચ્ચે ઘણા વર્ષનો અન્તર હોવો જોઈએ એમ પ્રો લૅસનનુ કહેવુ છે આ પ્રશ્ન વિષે સૌથી સમર્થ અને સવિસ્તર ચર્ચા તો પ્રો ગોલ્ડસ્ટૂકરે પોતાના 'પાણિનિ' વિષેના ગ્રન્થમા કરી છે પ્રો મૅક્સ મ્યૂલરની દલીલનો રદિયો આપતા એ વિદ્વાન્ જણાવે છે કે 'નામની ઉત્પત્તિ ક્રિયાપદમાથી થયલી કે કેમ?' એ પ્રશ્ન વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે કે નહીં એ કઈ કાલનિર્ણય માટેની ખરી કસોટી નથી, તે છતા પણ કાત્યાયન અને પાણિનિ એ બેઉમા '**उणादि**' વિષે જે કથન કર્યું છે તે પરથી માલમ પડે છે કે તેમને એ પ્રશ્ન વિષેનુ જ્ઞાન હતુ પાણિનિએ પોતાના ગ્રન્થમા યાસ્કનુ સ્પષ્ટ નામ આપ્યુ છે તે ઉપરાત યાસ્કની વિશેષ પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રો ગોલ્ડસ્ટૂકર બીજી બે દલીલો આપે છે –

(૧) યાસ્કે પોતાના ગ્રન્થની શરૂઆતમા "**भावप्रधानमाख्यात**

सत्त्वप्रधानानि नामानि" એ પ્રમાણે આખ્યાત (ક્રિયાપદ), નામ વગેરેની સમજૂતી આપી છે, પણ **પાણિનિએ** વ્યાકરણની અનેક સંજ્ઞાઓ (કારક, સમાસ વગેરે) સમજૂતી આપ્યા વગરજ વાપરી છે, તે પરથી જણાય છે કે **પાણિનિના** વખતમાં એ સંજ્ઞાઓ એવી જાણીતી થઈ ચૂકી હતી કે તેના સમ્બન્ધમાં કંઈ પણ સમજૂતી આપવાની એને જરૂર પડી નહીં. ઉપસર્ગના સ્વરૂપ વિષે પણ **યાસ્કે** જેવા વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે તેવા **પાણિનિએ** કરી નથી, અને તેનું કારણ પણ એજ છે.

(૨) ઉપસર્ગ વિષે **યાસ્કે** જે કંઈ લખ્યું છે તેના ઉપર **પાણિનિએ** કેટલોક સુધારોવધારો કરેલો જોવામાં આવે છે. **યાસ્કે** ઉપસર્ગ અને નિપાત એ બેને જુદા ગણાવ્યા છે ત્યારે **પાણિનિએ** ઉપસર્ગને નિપાતના એક પેટાવિભાગ તરીકે ગણાવ્યો છે. એણે એવું કહ્યું છે કે નિપાતને જ્યારે કોઈ ક્રિયાપદની સાથે જોડવામાં આવે ત્યારે તે "**उपसर्ग**" કહેવાય છે; જે ધાતુની સાથે એ જોડવામાં આવે તેને જ્યારે નામનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ "**गति**" કહેવાય છે; અને જ્યારે એને ખાસ જોડવામાં ન આવ્યાં હોય પણ નામની સાથે એને સમ્બન્ધ હોય (ઉ૦ "**सर्वं मामनु ते**"), ત્યારે એ "**कर्मप्रवचनीय**" કહેવાય છે. આવી રીતના સૂક્ષ્મ વિભાગ **યાસ્કના** ગ્રન્થમાં જોવામાં આવતા નથી. ત્યાં તો **શાકટાયન** અને **ગાર્ગ્યના** મત જણાવીનેજ એ ચર્ચા સમાપ્ત કરવામાં આવી છે. એ **શાકટાયન** અને **ગાર્ગ્ય** બેઉનાં નામ **પાણિનિના** ગ્રન્થમાં પણ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે **શાકટાયન** અને **ગાર્ગ્ય** બેઉ **પાણિનિના** પહેલાં થઈ ગયા હતા અને તેઓની વચ્ચેના મતભેદ વિષે **પાણિનિને** ખબર હતી. જુદા જુદા ઉપસર્ગોના **યાસ્કે** જે અર્થ આપ્યા છે તેમાં પણ **પાણિનિના** જેવી સંપૂર્ણતા જોવામાં આવતી નથી.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે **યાસ્કના** પછીજ **પાણિનિ** થઈ ગયો હતો. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે **પાણિનિ** કયા સૈકામાં થઈ ગયો હતો. આ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં પણ એટલોજ મતભેદ છે. એક તરફથી પ્રો. ગોલ્ડસ્ટ્કર કેટલીક વિચારવા યોગ્ય દલીલો આપીને પાણિનિ ઇસ્વીસન પૂર્વે સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એવું સિદ્ધ કરવાને મથે છે ત્યારે બીજી તરફથી વેબર એવું જણાવે છે કે મહાન્ સિકંદર

બાદશાહની ચઢાઈ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬) પછી પાણિનિનો ગ્રન્થ લખાયો હોવો જોઈએ. વેબરની મુખ્ય દલીલ એ છે કે પાણિનિનાં સૂત્રોમાં એક સ્થળે "**યવનાની**" એવો શબ્દ આવે છે અને એ શબ્દનો એ સ્થળે "યવનોની લિપિ" એવો અર્થ થાય છે. આ ઉપરથી એ એવું અનુમાન કરે છે કે **પાણિનિના** સમયમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોને યવનો (ગ્રીક) લોકોની લિપિનો સારો પરિચય હોવો જોઈએ. હવે, સિકંદરની ચઢાઈ પ્હેલાં હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ લિપિનો એવો પરિચય થયો હોય એ બીલકુલ સંભવિત નથી, પણ સિકંદરની ચઢાઈ પછી કેટલોક કાળ વીત્યો હશે ત્યારેજ એ લિપિનો એવો પરિચય તેઓને થયો હશે. આ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે સિકંદર બાદશાહની ચઢાઈ પછી કેટલોક વખત રહીનેજ, "**યવનાની**" એ શબ્દ જેમાં વાપરવામાં આવ્યો છે તે પાણિનિનો ગ્રન્થ લખાયો હશે. ડૉ. વેબરની આ દલીલને ઝાઝું માન આપી શકાય એમ નથી, કારણ કે "**યવનાની**" એ શબ્દનો 'યવનોની લિપિ ' એવોજ અર્થ થાય છે એમ માનવાને માટે કંઇ ચોક્કસ કારણ નથી. એટલે એ દલીલ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકીને પાણિનિ ઇસ્વીસન પછી થઈ ગયો હતો એવું ઠરાવવામાં આવે તો તે ભૂલભરેલું છે. પ્રો. ગોલ્ડસ્ટૂકરે અનેક દલીલો આપીને દર્શાવ્યું છે કે **પાણિનિ** બુદ્ધના પ્હેલાં, એટલે ઇસ્વીસન પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાના પ્હેલાં, અર્થાત્ સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો. એ વિદ્વાન્ તો અનેકઆન્તર પ્રમાણો આપીને એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરે છે કે **મીમાંસા**, **વેદાન્ત**, **સાંખ્ય**, **યોગ**, **ન્યાય**, અને **વૈશેષિક** એ ષટ્દર્શન વિષે **પાણિનિને** જ્ઞાન ન્હોતું, અને એ ઉપરથી જણાય છે કે એ ષટ્દર્શન રચાયાં ત્યાર પ્હેલાં પાણિનિ થઈ ગયો હતો. એ. ષટ્દર્શનમાં **સાંખ્યદર્શન** સૌથી વિશેષ પ્રાચીન ગણાય છે, અને એ દર્શન ઉપર આધાર રાખનારાં **બૌદ્ધ** અને **જૈન** દર્શનો ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાનાં છે એ વાત જાણીતી છે એટલે **સાંખ્ય**-દર્શન એનાથી પણ પ્હેલાંનું હોવું જોઈએ અને પાણિનિના ગ્રન્થને મોડામાં મોડો આપણે ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં મૂકી શકીએ. પ્રો. ગોલ્ડસ્ટૂકરનો મત વિદ્વાનોમાં સાધારણ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ પ્રો. મૅકડૉનલનો મત એવો જણાય છે કે **પાણિનિ** ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં અને યાસ્કમુનિ પાંચમા સૈકામાં થઇ ગયા હતા. એક વિદ્વાન્ તો પાણિનિને માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦નો સમય ઠરે છે !]

પ્રકરણ ૧૦.

વીરચરિત કાવ્યો.

(આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ૫૦).

વેદનો સમય છોડીને સંસ્કૃત ગ્રન્થોના સમય તરફ આપણે વળીએ છિયે તે વખતે વસ્તુ, વિચાર, અને સ્વરૂપમાં પ્રાચીન સાહિત્યના કરતાં તદ્દન જુદાજ પ્રકારના સાહિત્યનો સૌથી પ્હેલો પરિચય આપણને થાય છે. વેદનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે ધર્મ વિષેનું છે; સંસ્કૃત સાહિત્ય બીજા વિષયોમાં પુષ્કળ આગળ વધેલું છે, પણ તેને ધર્મની સાથે કંઈ પણ ખાસ સમ્બન્ધ નથી. તે છતાં, નિઃસંશય ઉપનિષદોની વિચારાત્મક વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એકંદરે ઉપદેશ આપવા તરફનું વલણ સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતું નથી. હવેના સમયમાં જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તેનું સ્વરૂપજ વેદના સમય કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે; કારણ કે એ નવા સમયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણ મ્હોટા દેવતાઓની ખાસ પૂજા કરવામાં આવતી આપણે જોઈએ છિયે. લડવૈયાઓને પ્રાપ્ત કરવાની સ્વર્ગની ભૂમિના રાજા તરીકે બીજા દેવતાઓના કરતાં ઇન્દ્રનું પદ હજી પણ લગાર અધિયાતું ગણાય છે, તોપણ વેદના અગત્યના દેવતાઓનું ગૌરવ અગાઉના કરતાં હવે ઘણું ઘટી ગયલું જોવામાં આવે છે. ધનવૈભવના દેવતા **કુવેર**, પંડિતાઇના દેવતા **गणेश**, યુદ્ધના દેવતા **कार्तिकेय**, સૌન્દર્ય અને સંપત્તિની દેવી **श्री** અથવા **लक्ष्मी**, ભય ઉત્પન્ન કરે એવી શિવની સ્ત્રી **दुर्गा** અથવા **पार्वती** એવી રીતના હલકી પદવીના કેટલાક નવા નવા દેવતાઓ; અને તે ઉપરાંત નાગલોક અને, યક્ષ, ગંધર્વ આદિના તથા દાનવોના જુદા જુદા વર્ગો હવે ઉત્પન્ન થયા છે.

વેદનું સાહિત્ય આખું નહીં તો એનો પ્રથમનો ભાગ ઉત્સાહ અને આનન્દનાં લક્ષણોથી અંકિત થયલો છે ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, હવે સર્વત્ર સ્વીકારાયલા પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને લીધે દુઃખવાદ વ્યાપી

ગ્યલી આપણા જોવામાં આવે છે. નિઃસંશય, બ્રહ્માથી, મનુષ્યવર્ગમાં અને પ્રાણીવર્ગમાં થઈને જીવનનાં હલકામાં હલકાં સ્વરૂપોની ભૂતમાત્રને પ્રાપ્તિ થાય છે એવી રીતનો જે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત તેજ મ્હોટે ભાગે આ પાછલા સમયની કવિતામાં જોવામાં આવતા વૈચિત્ર્યના તત્ત્વનું ખાસ કારણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાણીઓને સ્વરૂપે પૃથ્વી પર વિષ્ણુના અવતાર થયા વિષે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે આમ તેમ ભટકનારા ઋષિઓ અને સાધુઓ વિષે, સ્વર્ગમાં જઈને ઇન્દ્રની મુલાકાત લેનારા માનવલોકના રાજાઓ વિષે એ કવિતામાં લખવામાં આવેલું આપણે જોઈએ છિયે.

માનવ વૃત્તાન્તોનાં વર્ણન આપતી વખતે અદ્‌ભુત અને અસાધારણ વસ્તુઓને વર્ણનની અંદર દાખલ કરી દેવાની આ વૃત્તિની સાથેજ અતિશયોક્તિ કરવા તરફનું પણ એ સાહિત્યનું વલણ છે એવું આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિશ્વામિત્ર રાજાએ લાગવાગટ હજારો વર્ષો સુધી તપ કર્યાં કીધુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે; અને તપના પ્રભાવ વડે કરીને જુદા જુદા લોકનાં પ્રાણીઓ, એટલુંજ નહીં પરંતુ દેવતાઓ પણ કંપી ઉઠે છે એવી રીતે અતિશયોક્તિભરેલી વાણીમાં તપનો પ્રભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. **મહાભારત**માં ૨૦૦૦૦૦ કરતાં પણ વધારે લીટીઓ છે એ **મહાભારત**નો વિસ્તારજ પ્રમાણબુદ્ધિની આ ખામીનું મ્હોટું ઉદાહરણ આપણને પૂરૂં પાડે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનું જે બાહ્ય સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે વેદના આગલા અને પાછલા એ બેઉ સમયના સાહિત્ય કરતાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદુંજ છે. યજુર્વેદની સંહિતાઓમાં અને બ્રાહ્મણના ગ્રન્થોમાં ગદ્ય વાપરવામાં આવતું હતું અને છેવટે ગદ્યનો અમુક અંશે વિકાસ પણ થયો હતો, ત્યારે સંસ્કૃતમાં ગદ્યનો ઉપયોગ ક્વચિતજ કરવામાં આવેલો જણાય છે. એ સમયે સાહિત્યની દરેક શાખામાં પદ્યનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને પરિણામે ઘણી વાર વિષયની ચર્ચાને હાનિ પણ પ્હોંચી છે, જેમકે ધર્મશાસ્ત્રના વિષયમાં. જેમાં ગદ્યનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એવા વિષયો એજ છે, વ્યાકરણ અને ફિલસૂફી, અને એ વિષયોની ચર્ચામાં જે સંકુચિત અને ગહન શૈલી વાપરવામાં આવી છે તેને પણ

ખરૂં જોતાં ગદ્યના નામને શોભે એવી ભાગ્યેજ ગણી શકાય. સાહિત્યનું નામ જેને આપી શકાય એવું ગદ્ય તો વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કાદમ્બરીઓ, અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ નાટકોમાંજ જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના અને જૈન ધર્મના અનુયાયીઓના રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં પણ ગદ્ય વપરાયલું છે, પણ તે સિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે સાહિત્યના નામને શોભે એવું ગદ્ય બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે ગદ્ય તરફ બેદરકારી રાખવામાં આવેલી તેને પરિણામે, બ્રાહ્મણોના ગદ્ય કરતાં પાછલા સમયનું ગદ્ય ઉતરતું જણાય છે. કાદંબરીઓ અથવા ગદ્યમાં રચાયલાં કાવ્યોની શૈલી ઉપર કાવ્યશાસ્ત્રના કરડા નિયમોનો અંકુશ હોય છે તોપણ એ સમયના એ પ્રકારના સાહિત્યની શૈલી વ્યાકરણનાં ભાષ્યો જેવીજ કઢંગી જણાય છે; કારણ કે સૂત્રોની પેઠે, લાંબા લાંબા સમાસોનો ઉપયોગ એ એ શૈલીનું એક આગળ પડતું લક્ષણ છે.

ત્યારે, સંસ્કૃત સાહિત્ય લગભગ સઘળુંજ પદ્યમાં રચાયલું છે એટલે અંશે એ સાહિત્ય વેદના પાછલા સમયના સાહિત્યની સાથે મળતું આવે છે. પણ એ સાહિત્યમાં જે છન્દ વપરાયલા છે તે જોકે લગભગ સઘળા વેદના છન્દ ઉપરથીજ નીકળ્યા છે તોપણ તે વેદના છન્દથી જુદા છે. એ સાહિત્યનો મ્હોટો ભાગ વેદના સમયથી ઉતરી આવેલા આઠ આઠ અક્ષરની ચાર ચાર પંક્તિઓના **અનુષ્ટુમ્** છન્દમાં રચાયલો છે; પણ વેદની ચારે પંક્તિઓમાં લઘુ ગુરુ લઘુ ગુરુ એ પ્રમાણેના અક્ષરો ગોઠવાતા હતા ત્યારે સંસ્કૃત **શ્લોક**ની પ્હેલી અને ત્રીજી પંક્તિમાં ગુરુ લઘુ ગુરુ લઘુ એ પ્રમાણેના અક્ષરો પણ ગોઠવાય છે. એ સિવાય સંસ્કૃત કવિતામાં બીજા પણ ઘણા છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે તેની દરેક પંક્તિના અક્ષરોની માત્રા પણ ચોક્કસ નક્કી કરવામાં આવેલી હોવાથી વેદના મૂળ છન્દો કરતાં આ છન્દો વધારે આગળ વધેલા જોવામાં આવે છે.

રામાયણ અને મહાભારત એ બે પ્રાચીન સમયનાં વીરચરિત કાવ્યો સિવાય બાકીની સંસ્કૃત કવિતાની શૈલી પણ વધારે કૃત્રિમ કરી નાંખવામાં આવી છે. એમાં લાંબા લાંબા સમાસો વારે ઘડિયે વાપરવામાં આવ્યા છે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ નિયમોને ચુસ્ત વળગી રહેવામાં આવ્યું છે, અને એની ભાષા પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રો વડે નિયન્ત્રિત થયલી છે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતસાહિત્યનું બાહ્ય સ્વરૂપ કરવામાં કરડા

નિયમો વડે ઘડાયલુ છે, અને વિચિત્ર તથા અતિશયોક્તિવાળા વિચારો એમા ઉભરાય છે તેને લીધે પુષ્કળ વનસ્પતિઓ ગમે તેમ ઊગી નીકળી હોય અને તેનીજ સાથે આપણાથી ચૂટી શકાય એવા સાચી કવિતાના સુન્દર કુસુમો પણ ઘણા જોવામા આવતા હોય એવા કોઈ ફળદ્રુપ બગીચાના જેવુ એ સાહિત્ય જણાય છે

આ પાછના સમયની કવિતાની ખુબી બરાબર સમજવી એ કામ હિન્દુસ્તાનમા જે ન રહ્યો હોય એવા કોઈ સસ્કૃત ભાષાના પડિતથી પણુ ન બની શકે એવુ છે, તો ભાષાન્તરો દ્વારાજ એ કવિતાનો જેઓને પરિચય થયો હોય તેઓ તો એ કવિતાની ખરેખરી ખુબી ક્યાથીજ સમજી શકે? કારણુ કે, પ્રથમ તો, એ કવિતાના છન્દો જોકે કૃત્રિમ અને શ્રમસિદ્ધ છે તોપણુ બીજી ભાષાઓમા ન ઉતારી શકાય એવુ કઈક વિલક્ષણ સૌન્દર્ય પણ એ છન્દોમા રહ્યુ હોય છે વળી એ કવિતા જો બરાબર સમજવી હોય તો સૂર્યનો પ્રચડ પ્રકાશ પડતો હોય અથવા તો તેજોમય ચન્દ્રિકા ખીલી રહી હોય તે વખતનો હિન્દુસ્તાનના ફળદ્રુપ મેદાનો તથા અરણ્યોનો દેખાવ એ કવિતાના વાચનારે જોયો હોવો જોઈએ વડના પવિત્ર વૃક્ષની નીચે બેઠેલા મૌનવ્રતધારી તપસ્વીનુ એણે દર્શન કર્યુ હોવુ જોઇએ તળાવમા અને નદીઓમા રમત કરતા પશુઓ તથા પક્ષીઓને એણે નિહાળ્યા હોવા જોઇએ, જુદી જુદી ઋતુઓમા કુદરતના દેખાવોમા જે ફેરફાર થાય છે તેનુ જ્ઞાન એણે મેળવ્યુ હોવુ જોઇએ, ટૂકામા, હિન્દુસ્તાનના સૃષ્ટિસૌન્દર્યને દીપાવનારા જુદા જુદા દેખાવો અને જુદા જુદા અવાજોનુ એવુ સારૂ જ્ઞાન એને હોવુ જોઇએ કે એ દેખાવો અને અવાજોમાના ગમે તે એક વિષે સ્હેજસાજ પણ કથન કરવામા આવ્યુ હોય તે ઉપરથી કોઈ જાણીતુ ચિત્ર એના નયન આગળ ખડુ થાય અથવા તો કોઈ કોમળ લાગણી એના હૃદયમા જાગ્રત થાય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન એને ન હોય તો આમ્રવૃક્ષ, રાતા રગનું અશોકવૃક્ષ, નારગી રગનું કદમ્બ વૃક્ષ, જુદી જુદી જાતના વેલાઓ, જુદી જુદી જાતના કમળો—એ દરેકે દરેક વસ્તુનું કથન થતા વાર ને કોઈ તાદૃશ ચિત્ર ખડુ થવાને બદલે ખાલી નામ સિવાય કઈ પણુ વિશેષ એ વસ્તુઓમા એને જણાય નહીં વળી, લોકોના રીતરિવાજ, વિચાર શૈલી, અને પરંપરાથી ઉતરી આવેલા સંપ્રદાય, એ સઘળાના જ્ઞાન વગર ઘણી વસ્તુઓ એને અર્થ વગરની લાગ્યા વગર રહે નહીં પણ જેમ,

એવી રીતના જ્ઞાનની સઘળી સામગ્રીથી સંપન્ન થયા હોય તેઓ બીજાઓને ન જણાય એવી ઘણી ખુબીઓ સંસ્કૃત કવિતાઓમાં જોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, આ ગ્રન્થના લેખકને જાણીતા એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનને સંસ્કૃત કવિતાની અનેકાનેક ખુબીઓનું એવું સંપૂર્ણ ભાન થયું છે કે એ કવિતાઓ સિવાય બીજી કોઈ પણ કવિતાથી એને આનન્દ મળી શકતોજ નથી.

વેદનો સમય પૂરો થયો ત્યાર પછીજ સંસ્કૃત સાહિત્યની શરૂઆત થઈ અથવા સંસ્કૃત સાહિત્ય "તે વેદના સાહિત્યનોજ પાછલો ભાગ કે વેદના સાહિત્યનુંજ વધારે વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. એ સાહિત્યનાં સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપો હવે આપણા જોવામાં આવતાં નથી, પણ ધર્મ એ જેનો વિષય નથી એવા પ્રકારના સાહિત્ય તરીકે વેદના ધાર્મિક સાહિત્યનો અને એ સાહિત્યનો વખત એકજ હશે એવું અનુમાન થાય છે. ઉપનિષદો અને સૂત્રો એ વેદના સમયના મોડામાં મોડા ગ્રન્થો રચાયા તેની સાથે સાથે એક તરફથી બૌદ્ધ ધર્મનું પાલી ભાષાનું કીમતી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું અને બીજી તરફથી વીરચરિત કાવ્યોના સ્વરૂપની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વાર્તાઓનો ઉદ્ભવ થયો. **ઋગ્વેદ**માં પણ કેટલાંક સૂક્તો વર્ણનાત્મકજ છે એ આપણે જોઈ ગયા છિયે. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં કેટલીક ટૂંકી ટૂંકી દંતકથાઓ જોવામાં આવે છે. તે ઘણુંખરૂં ગદ્યમાં રચાયલી હોય છે, પણ તેમાંની કોઈ કોઈમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્ય પણ આવતું જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, **ऐतरेयब्राह्मण**માં **शुनःशेप**ની વાર્તા આવે છે તે એવી રીતની છે. વળી **निरुक्त**, જે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં લખાયલું હોવું જોઇએ, તેમાં ઘણી ગદ્યમાં રચાયલી વાર્તાઓ આવે છે અને વેદની દંતકથાઓનો જે જૂનામાં જૂનો સંગ્રહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે—"**बृहद्देवता**"-નો પદ્યમાં રચાયલો ગ્રન્થ—તે પણ, એના કરતાં ઘણો મોડો ભાગ્યેજ હોઈ શકે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વીરચરિત કાવ્યોના બે મુખ્ય વિભાગ પડી જાય છે. એક વિભાગમાં **इतिहास**, **आख्यान**, અથવા **पुराण**, એવાં ખાસ નામ વડે ઓળખાતી જૂની વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે બીજા વિભાગના ગ્રન્થોને **काव्य**નું નામ આપવામાં આવે છે. **महाभारत**

એ પ્હેલા વિભાગનો સૌથી વધારે અગત્યનો અને સૌથી વધારે પ્રાચીન ગ્રન્થ છે, અને **રામાયણ** એ બીજા વિભાગનો મુખ્ય ગ્રન્થ છે. સંસ્કૃત સમયની કવિતાઓમાં જે **अनुष्टुभ्** છન્દ વપરાયો છે તેજ એ બેઉ ગ્રન્થોમાં પણ વપરાયો છે. પણ **મહાભારત**માં વિશેષ પ્રાચીન સ્વરૂપના અવશેષ તરીકે **उपजाति** અને **वंशस्थ** (જે વેદના **त्रिष्टुभ्** અને **जगती**માંથી ઉત્પન્ન થયા છે) તે છન્દમાં રચાયલા જૂની ઢબના શ્લોકો પણ જોવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત, એ આખો ગ્રન્થ બીજી રીતે પદ્યમય હોવા છતાં કેટલીક જૂની વાર્તાઓ ગદ્યમાં રચાયલી તે ગદ્યમાં ને ગદ્યમાંજ સચવાઈ રહેલી એ ગ્રન્થમાં આપણે જોઈએ છિયે. એ સિવાય **રામાયણ**માં અને એ ગ્રન્થમાં બીજો તફાવત એ છે કે એ ગ્રન્થમાં ભાષણોની શરૂઆતમાં "**बृहदश्व उवाच**" (બૃહદશ્વે કહ્યું) એવી મતલબના શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય છે તે કવિતાથી છૂટા હોય છે, અને વીરચરિતનાં પ્રાચીન કાવ્યોને એકબીજાની સાથે જોડનારા ગદ્યમય વૃત્તાન્તો ઉપરથી એવી રીતના શબ્દો મૂકવાની પદ્ધતિ ઉતરી આવી હશે એવું અનુમાન થાય છે. વળી **રામાયણ** તે પ્રધાનપણે એકજ કવિનો રચેલો ગ્રન્થ છે; એની યોજના અને એની રચનામાં સજાતીયતા જણાય છે, અને એ હિન્દુસ્તાનની પૂર્વના પ્રદેશમાં રચાયલો છે. એથી ઉલટું **મહાભારત**, જે હિન્દુસ્તાનની પશ્ચિમના અડધા પ્રદેશમાં રચાયલો છે, તેમાં જુદા જુદા ખંડોને એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, અને એ ખંડો વીરચરિતોના એકજ યુગની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા છે એ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારની એકતા એ ખંડોને વિષે આપણા જોવામાં આવતી નથી; વળી એ ગ્રન્થમાં વીરચરિતના વૃત્તાન્તનું જે તત્ત્વ છે તે તો આખા ગ્રન્થની એકપંચમાંશ જેટલીજ જગા રોકે છે, અને જ્ઞાનના તત્ત્વથી એ ગ્રન્થ એટલો તો ભરચક થઈ ગયો છે કે એના છેવટના સ્વરૂપ તરફ આપણે નજર કરીએ છિયે તો એ વીરચરિત કાવ્યના નામને યોગ્યજ નથી, પણ નૈતિક ઉપદેશનો ભંડાર જેમાં ભરેલો હોય એવા જ્ઞાનચક્ર(encyclopædia) નોજ ગ્રન્થ છે એવું આપણને લાગે છે.

મહાભારતનો જે ગ્રન્થ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેમાં શ્લોકોની સંખ્યા ૧૦૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધારે છે. ઇલિયડ અને ઑડિસી એ બેઉને એકઠા કરીએ તેના કરતાં આશરે આઠગણો એ ગ્રન્થનો વિસ્તાર છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એના જેટલું લાંબું કાવ્ય બીજું

કોઈ પણ જોવામા આવતું નથી વર્ણનાત્મક તથા ઉપદેશાત્મક વચનોનો ભડાર એમા ભરેલો છે અગાર પર્વનો એ ગ્રન્થ બનેલો છે, અને ઓગણીસમું પર્વ, હરિવંશ, તે એક પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ છે સઘળા પર્વનો વિસ્તાર એક સરખો નથી કેટલાક પર્વ ઘણા લાબા છે અને કેટલાક ઘણા ટૂકા છે બારમુ પર્વ તે સૌથી વધારે લાબુ છે અને સત્તરમુ પર્વ તે સૌથી વધારે ટૂકુ છે બારમા પર્વમા આશરે ૧૪૦૦૦ શ્લોક છે, ત્યારે સત્તરમા પર્વમા માત્ર ૩૧૨ જ શ્લોક છે આઠમા તથા છેલ્લા ત્રણ પર્વ સિવાય બાકીના સઘળા પર્વના પેટાવિભાગ પાડવામા આવ્યા છે તે પણ પર્વના નામથીજ ઓળખાય છે દરેક પર્વના વિભાગ પાડીને છૂટા છૂટા અધ્યાય પણ કરી નાખવામા આવ્યા છે

આખા ગ્રન્થની યુરોપિયન આવૃત્તિ બહાર પાડવાનુ કામ હજી કોઈના તરફથી ઉપાડી લેવામા આવ્યુ નથી મહાભારતને પ્રસિદ્ધ કરવાનુ મહાભારત કામ સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસને પરિણામે ભવિષ્યમા કોઈ વિદ્વાનો તરફથી ઉપાડી લેવામા આવશે એવી ઉમેદ રહે છે અનેક વિદ્વાનો એકઠા મળીને એ કામ કરવાને તૈયાર થશે ત્યારેજ એ કામ થઈ શકશે લડન, ઑક્સફર્ડ, પૅરિસ, અને બર્લિનમા મહાભારતની સંપૂર્ણ હસ્તલિખિત પ્રત છે, અને તે ઉપરાત હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમા બીજી ઘણી પ્રતો છે એ સિવાય એ ગ્રન્થના કેટલા કકડાજ જેમા આપવામાં આવ્યા હોય એવા હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પ્રત તો ગણાય નહીં એટલી છે

એ ગ્રન્થની મુખ્ય ત્રણ આવૃત્તિઓ હિન્દુસ્તાનમા બહાર પડી ચૂકી છે તેમાની જે પ્રથમ આવૃત્તિ છે તે ૧૮૩૪–૩૯ મા કલકત્તામા ચાર પુસ્તકોના આકારમા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, અને તેમા હરિવંશ પણ આપવામા આવ્યો છે, પણ કાઈની ટીકા આપવામા આવી નથી બીજી આવૃત્તિ ૧૮૬૩ મા મુબાઈમા છપાઈ હતી તે વધારે સારી છે અને તે એક વાર પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યાર પછી અનેક વાર તેની નકલો નીકળી ચૂકી છે એ આવૃત્તિમા હરિવંશ આપવામા આવ્યો નથી, પણ એમા નીલકંઠની ટીકા આપવામા આવી છે એકદરે વિચાર કરતા, આ બે આવૃત્તિઓમા ઝાઝો ફેર જણાતો નથી એકજ મૂળમાંથી બેઉની ઉત્પત્તિ થયલી હોવાને લીધે બેઉના પાઠ મ્હોટે ભાગે એકસરખા છે પણ જ્યા

લગાર ફેર જણાય છે ત્યાં આગળ સાધારણ રીતે મુંબાઈની આવૃત્તિના પાઠ વધારે સારા હોય છે. એ આવૃત્તિમાં કલકત્તાની આવૃત્તિના કરતાં આશરે ૨૦૦ શ્લોક વધારે આપવામાં આવ્યા છે, પણ એ વધારાના શ્લોક કંઈ પણ અગત્યના નથી.

મહાભારતની ત્રીજી આવૃત્તિ મદ્રાસમાં ૧૮૫૫-૬૦માં ચાર પુસ્તકોના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ પુસ્તકો તેલુગુ લિપિમાં લખાયલાં છે. એ પુસ્તકોમાં **હરિવંશ**નો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને **નીલકંઠ**ની ટીકામાંથી પણ એ પુસ્તકોમાં ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. **મહાભારત**ની આ આવૃત્તિમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો પાઠ સંગ્રહવામાં આવ્યો છે. લગભગ **રામાયણ**ની ત્રણ આવૃત્તિઓમાં જેટલો ભેદ છે તેટલોજ આ દક્ષિણના પાઠમાં અને ઉત્તરના પાઠમાં ભેદ છે. બેઉ આવૃત્તિઓનો વિસ્તાર લગભગ સરખોજ છે. એક આવૃત્તિમાં અમુક શ્લોકો નથી આપવામાં આવ્યા, તો બીજી આવૃત્તિમાં બીજા શ્લોકો નથી આપવામાં આવ્યા, એટલે એકંદરે બેઉ આવૃત્તિઓમાં અપાયલા શ્લોકોની સંખ્યા લગભગ એકસરખીજ થાય છે. કોઈ વખતે ઉત્તરની આવૃત્તિનો પાઠ વધારે સારો જોવામાં આવે છે, તો કોઈ વખતે દક્ષિણની આવૃત્તિનો પાઠ વધારે સારો જોવામાં આવે છે.

મહાભારતનો જે મુખ્ય વૃત્તાન્ત છે તેના આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક છે, અને **કુરુ**ઓના આગેવાન **દુર્યોધન** અને **પાંડુ**ઓના આગેવાન યુધિષ્ઠિર જે બેઉ પિત્રાઈ ભાઈ થતા હતા અને શકુન્તલાના પુત્ર ભરત-રાજાના વંશજ હતા, તેની વચ્ચે ચાલેલી અઢાર દિવસની લડાઈનું વર્ણન એમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ મુખ્ય વૃત્તાન્તની સાથે સાથે દેવતાઓ, રાજાઓ, અને ઋષિઓની પ્રાચીન દંતકથાઓ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા દેવતાઓની ઉત્પત્તિને લગતા અહેવાલો, ફિલસુફી, કાયદો, ધર્મ અને ક્ષત્રિય વર્ગનાં કર્તવ્ય વિષેની ચર્ચાઓ વગેરે અનેક વિષયોનો એ ગ્રન્થમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવાં વિસ્તૃત અને વિવિધ પ્રકારનાં વિવેચનોને લીધે વાર્તાના મુખ્ય સૂત્રને સમજવાનું કામ ઘણું અઘરું થઈ પડે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો એક અમુક વચનને સમજાવવાને માટે આખા ને આખા ગ્રન્થો અંદર દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, યુદ્ધને માટે સજ્જ થઈને **કૌરવ** તથા **પાંડવ** ઉભયની સેનાઓ ઊભી હોય છે તે વખતે **ભગવદ્ગીતા** એ આખી અઢાર અધ્યાયની શાનથી

ભરેલી કવિતા વીર અર્જુન, જે રણક્ષેત્રમાં આગળ વધીને પોતાના સગા સમ્બન્ધીઓની સાથે યુદ્ધ કરતાં અચકાતો હતો, તેની આગળ કહી સંભળાવવામાં આવે છે. આ કારણથી **મહાભારત** એ એક **કાવ્યનોજ** ગ્રન્થ નથી, પણ વેદાનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થો વિષે જ્ઞાન આપનારો ગ્રન્થ છે, મનુષ્યના અભિન્ન કર્તવ્ય વિષે સમજ આપનારો **સ્મૃતિનો** ગ્રન્થ છે, અને સઘળી વર્ણના હિંદુઓના ધર્મનો ઉપદેશ આપનારો ગ્રન્થ છે એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતમાંજ એક ઠેકાણે (૧, ૬૨, ૩૫) લખ્યું છે કે "આ પવિત્ર વચનોનો સંગ્રહ, કે જેમાં ગાય તથા બ્રાહ્મણનું ગૌરવ સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેનું સદ્બુદ્ધિવાળા માણસોએ શ્રવણ કરવું જોઇએ." એને **કાર્ષ્ણ** અથવા **કૃષ્ણ** (જે વિષ્ણુનો અવતાર હતો) તેનો વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એના દરેક પર્વની શરૂઆતમાં **નારાયણ** અને **નર** (એ બે વિષ્ણુના નામ) છે અને સરસ્વતી (વિષ્ણુની સ્ત્રી)* ના આવાહનનો પ્રખ્યાત શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો છે, અને એ ગ્રંથમાં સ્થળે સ્થળે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એ **ભાગવત** એ નામના પ્રાચીન વૈષ્ણવ પંથની **સ્મૃતિ** હશે એવું સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે **મહાભારતનો** જે ગ્રન્થ હાલ આપણા જોવામાં આવે છે તેના ગર્ભમાં એક વીરચરિત કાવ્યનો વૃત્તાન્ત સમાયેલો છે, વિષ્ણુની પૂજા તરફ એ ગ્રન્થનું વલણ છે, અને ઘણા વિસ્તારવાળા ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થનું સ્વરૂપ હવે એને પ્રાપ્ત થયું છે. એ ઉપરાંત પ્હેલા પર્વમાં ચોખ્ખું કહેવામાં આવ્યું છે કે એ કાવ્યમાં કેટલાક **ઉપાખ્યાન** ઉમેરવામાં આવ્યા ત્યાર પ્હેલાં એક વખતે એના ૨૪૦૦૦ શ્લોક હતા, મૂળ એ કાવ્યના ૮૮૦૦ શ્લોક હતા† અને એનો પ્રારંભ ત્રણ વખત થયેલો છે. આ ઉપરથી એ મહાન્ ચોક્કસ

* વિષ્ણુની સ્ત્રી તો સરસ્વતીની બ્હેન લક્ષ્મી છે. સરસ્વતી નહીં. સરસ્વતી તો કુમારિકા હતી એ વાત મૅકડોનલ સાહેબના લક્ષમાં રહેલી જણાતી નથી.

† મિ. ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્યે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ૮૮૦૦નો જે આંકડો મહાભારતમાં જણાવવામાં આવ્યો છે તે મૂળ શ્લોકોની સંખ્યાનો નથી, પણ કૂટ શ્લોકો મહાભારતમાં આવે છે તેની સંખ્યાનો છે.

સ્વરૂપમાં સૌથી પ્હેલું મૂકાયું તે સમયથી શરૂ કરીએ તો એનો વિસ્તાર ત્રણ કકડે થયો હોવો જોઇએ એવું અનુમાન ઘણું સ્વાભાવિક લાગે છે, અને આ અનુમાનને જુદી જુદી જાતનાં આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોથી ઘણો ટેકો મળે છે.

કુરુ અને પંચાલ એ બે પાસે પાસે રહેનારી પ્રજાઓ, જે છેવટે એકઠી થઈ ગઈ હતી, તેની વચ્ચે ચાલેલી પ્રાચીન સમયની કોઈ લડાઈના ઐતિહાસિક આધાર ઉપરથી **મહાભારતનું** મુખ્ય વસ્તુ ઉત્પન્ન થયલું એ વિષે કંઈ સંશય જેવું નથી. શુક્લ તથા કૃષ્ણ એ બેઉ પ્રકારના યજુર્વેદમાં આ બે પ્રજાઓ એકઠી પણ થઈ ગયલી જોવામાં આવે છે, અને **કાઠકોપનિષદ્**માં રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર વૈચિત્રવીર્ય, જેનો **મહાભારત**માં ઘણો આગળ પડતો ભાગ જોવામાં આવે છે, તેને એક સુવિખ્યાત પુરુષ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી, **મહાભારતનું** જે ઐતિહાસિક બીજ છે તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઇએ એવું અનુમાન થાય છે. એ સમય ઇ. સ. પૂર્વે દશમા શતક કરતાં વધારે મોડો ભાગ્યેજ હોઈ શકે. એ પ્રાચીન લડાઈ વિષેની અને એ લડાઈમાં જેઓએ ભાગ લીધો હતો તે પરાક્રમી પુરુષો વિષેની જૂની કવિતાઓ મુખપરંપરાએ ઉતરી આવી હતી અને જાહેર મેળાવડાઓમાં અથવા મ્હોટા યજ્ઞ જેવા પ્રસંગોમાં એ કવિતાઓ ગાવામાં આવતી હતી.

આવી છૂટક છૂટક કવિતાઓને એકઠી કરીને તે ઉપરથી કોઈ પ્રતિભાશાળી પુરુષે એક ટૂંકું વીરચરિત કાવ્ય બનાવ્યું હશે, અને કૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ **પાંડુ**ના વિજયી પુત્રોએ કપટ કરીને ધર્મ તથા ન્યાયને પંથે ચાલનારા કુરુ લોકોને કેવી રીતે હરાવ્યા* તેનો કરુણરસથી ભરેલો વૃત્તાન્ત એ કવિએ આપ્યો હશે એવું આપણને માનવું પડે છે. એકંદર જોતાં **મહાભારત**ના કાવ્યમાં જે વધારે મોડા સમયની વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેના કરતાં જુદાજ પ્રકારની વીરતા અને જુદાજ

* આ મતના સમર્થનને માટે **મહાભારત**માં જણાવેલા દુર્યોધનના મૃત્યુપ્રસંગનું સ્મરણ કરો. કપટથી દુર્યોધનને હરાવવામા આવે છે અને યુદ્ધના સામાન્ય નિયમની વિરુદ્ધ જઇને **ભીમસેન** તરફથી એને ગદાનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે તે વખતે એ ઘણું અસરકારક ભાષણ કરે છે અને એ ભાષણને અન્તે સ્વર્ગના દેવતાઓ તરફથી એના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે.

પ્રકારની પ્રાચીન રૂઢિઓ કંઈ પણ ફેરફાર વગર જળવાઈ રહ્યાનાં જે ચિહ્નો **મહાભારત**માંથી મળી આવે છે તે આ મૂળ કાવ્યના સમયની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવતાં હોવાં જોઈએ એ નિઃસંશય છે. મ્હોટામાં મ્હોટા દેવતા તરીકે બ્રહ્માનો જે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે તે પણ આ પ્રાચીન સમયની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવે છે. પાલી ભાષાના સાહિત્ય ઉપરથી માલમ પડે છે કે બુદ્ધના વખતમાં બ્રહ્માને એ ઉંચું પદ મળી ચૂકેલુંજ હતું. ત્યારે **મહાભારત**નું મૂળ સ્વરૂપ આશરે ઇ સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં ઉત્પન્ન થયું એવું કદાચ આપણે માની લઈએ તો તે ખોટું કહેવાશે નહીં. **મહાભારત**નો ગ્રન્થ કોઈ સ્વરૂપમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તેને માટે જૂનામાં જૂનું પ્રમાણ આપણને આશ્વલાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાંથી મળી આવે છે. એ ગૃહ્યસૂત્રમાં **ભારત** અને **મહાભારત** વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી પણ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં એ ગ્રન્થની ઉત્પત્તિ થયાના અનુમાનને ટેકો મળે છે.

ત્યાર પછીના સમયમાં, ગવૈયાઓદ્વારા ઊતરી આવેલું એ કાવ્ય વધારે વિસ્તાર પામીને તેના આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક થયા. એ કાવ્યમાં હવે વિજયી પાંડુઓને વધારે સારા ચીતરવામાં આવ્યા અને બ્રહ્માની સરખી પદવીના મ્હોટા દેવતાઓ તરીકે શિવ અને ખાસ કરીને વિષ્ણુ, જેના અવતાર તરીકે કૃષ્ણ જોવામાં આવે છે, તેને આગળ પડતું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

મિગૅસ્થનિસના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર આ બે દેવતાઓ વિશેષ પૂજ્ય ગણાતા થયા હતા અને શૈવ અને વૈષ્ણવ એવી રીતના બે વિભાગ લોકોમાં પડી ચૂક્યા હતા. વળી **મહાભારત**માં કુરુઓના મદદગાર તરીકે યવન અથવા ગ્રીક લોકોને ગણાવવામાં આવ્યા છે, અને શક (સીથિયન) અને પહ્લવ (પાર્થિયન) લોકોનાં નામ પણ એની સાથેજ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. એ ઉપરાંત હિન્દુ લોકનાં મંદિરો તેમજ બુદ્ધના અવશેષ જ્યાં સાચવી રાખવામાં આવે છે તે ડુંગરો વિષે, પણ એમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે મૂળ કાવ્યનો કંઇક વિસ્તાર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પછી અને ક્રસ્તીસનની શરૂઆતના અરસામાં થયો હોવો જોઈએ એવું માલમ પડે છે.

પ્રાચીન કાવ્યની જે મ્હોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો લાભ લઈને લોક ઉપર અને ખાસ કરીને રાજાઓ ઉપર અસર થાય એવી રીતે વિપ્રવર્ગના સિદ્ધાન્તોને ધીરે ધીરે મૂળ કાવ્યમાં કેવી રીતે ઘુસાડી દેવા એ બ્રાહ્મણોને સારી રીતે આવડતું હતું. આ કારણથી બ્રાહ્મણોની સંસ્થાઓ કેવી દિવ્ય રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે કેવી અગાધ છે, વર્ણની વ્યવસ્થા કેવી અનાદિ અને અનન્ત છે, અને બીજા વર્ણના લોકોએ કેવી રીતે બ્રાહ્મણોના તાબામાં રહેવાનું છે તે સમજાવનારા ધર્મના મહાગ્રન્થનું સ્વરૂપ એ કાવ્યને આખરે પ્રાપ્ત થયું. મહાભારતની ઉત્પત્તિ વ્યાસથી થઈ એવું જે મહાભારતમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથીજ માલુમ પડે છે કે એની છેવટની વ્યવસ્થા વ્યાસ તરફથી કરવામાં આવેલી એવો મહાભારતનો મત છે, કારણ કે વ્યાસ એ શબ્દનો અર્થ "વ્યવસ્થા કરનાર," "ગોઠવનાર" એટલોજ થાય છે.*
ડેલમેન તરફથી હાલ એવો વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે કે મહાભારતનું કાવ્ય પ્રથમથીજ ઉપદેશાત્મક હતું પણ કવિતાની અંદરના પ્રમાણોની સાથે આ વિચાર બીલકુલ બંધબેસતો આવતો નથી, અને વિદ્વાનો તરફથી એ વિચારને કઈ પણ ટેકો મળે એવો સંભવ જણાતો નથી

મહાભારતનો ગ્રન્થ હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છિયે તે સ્વરૂપ એને ક્યારે પ્રાપ્ત થયું તે વિષેના પ્રમાણો આપણી પાસે કયા કયા છે તે આપણે તપાસીએ ઇ સ ૪૬૨નો અથવા મોડામાં મોડો સમય લઈએ તો ઇ સ ૫૩૨નો એક જાગીરી બક્ષીસનો લેખ છે તે ઉપરથી નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થાય છે કે પ્હેલા પર્વની અનુક્રમણિકામાં એ ગ્રન્થનો જેટલો વિસ્તાર જણાવવામાં આવ્યો છે અને હાલ એ ગ્રન્થનો જેટલો વિસ્તાર છે તેટલોજ વિસ્તાર આશરે ઇ સ ૫૦૦માં પણ હતો, કારણ કે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણેના શબ્દો જોવામાં આવે

* મહાભારતની છેવટની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ નહીં, પણ સૌતિ હતો એમ માનવું વધારે વાસ્તવિક લાગે છે વ્યાસ એજ મહાભારતનો મૂળ રચનાર હતો અને વૈશંપાયને તથા સૌતિએ જુદે જુદે વખતે એ ગ્રન્થમાં પાછળથી ઉમેરા કર્યાં હતા એવું મહાભારતના વચનો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે મહાભારતના રચનારનું 'વ્યાસ' એવું નામ પડ્યું તેનું કારણ એવું જણાવવામાં આવે છે કે એણે વેદોની વ્યવસ્થા કરી (वेदान् वि व्यास) મહાભારતની એણે વ્યવસ્થા કરી એવું કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી

છે: "મહર્ષિ વ્યાસ, વેદોના વ્યાસ, પરાશરના પુત્ર વ્યાસના કરેલા ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકના **મહાભારત** નામના સંગ્રહમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે." આ અવતરણ ઉપરથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે એ વખતે **મહાભારત**ના ગ્રન્થમાંજ બારમા અને તેરમા અતિ વિસ્તૃત પર્વોનો તેમજ **હરિવંશ** નામના મ્હોટા પરિશિષ્ટ ગ્રન્થનો પણ સમાવેશ થતો હતો, કારણ કે એમાંના એક પણ પર્વને બાતલ કરવામાં આવે તો ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોકની સંખ્યા વિષેનું કથન આશરા પડતું પણ કરવું અશક્ય થઈ જાય. ઇ. સ. ૪૫૦ તથા ૫૦૦ની વચ્ચેના સમયના બીજા પણ કેટલાક જાગીરી બક્ષીસના લેખો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાંથી મળી આવ્યા છે, તેની અંદર ધર્મી દાતાઓને મળતા લાભ અને અધર્મી લુટારાઓને થતી શિક્ષા વિષે ઉપદેશ આપનારા પ્રમાણગ્રન્થ તરીકે **મહાભારત**માંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે પાંચમા સૈકાના મધ્યમાં હાલની પેઠે **સ્મૃતિ** અથવા **ધર્મશાસ્ત્ર** તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એ ગ્રન્થને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા ઓછામાં ઓછા એક શતક પૂર્વે અથવા ઇ. સ. ૩૫૦ના અરસામાં પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ ગણવું એ વાસ્તવિકજ કહેવાશે. ઉત્તર તરફના **બૌદ્ધ** લોકોનાં લખાણો અને તેના **ચીન**ની ભાષામાં થયલા તારીખ સાથના તરજૂમાઓ સમ્બન્ધી શોધખોળ ઉપરથી આ તારીખને એકાદ સૈકો પાછળ લઈ જવી એ આપણાથી બની શકશે એવો પાકો સંભવ જણાય છે. એ વીરચરિત કાવ્યને સર્વવસ્તુવિષયક ઉપદેશ આપનારા ગ્રન્થનું સ્વરૂપ ઇ. સ. ૨૦૦ કરતાં વધારે મોડુ નહીં મળ્યુ હોય અને એના જે સૌથી મોડા રચાયલા ભાગ છે તેના રચનાકાળ વખતે **મનુનું ધર્મશાસ્ત્ર** પણ જાણીતું હશે એમ માનવાને તો અત્યારે પણ આપણી પાસે જોઈએ તેટલાં સાધન તૈયાર છે. ગમે તેમ હોય પણ ઇ. સ. ૯૦૦ પછી બ્રાહ્મણો તરફથી એ કાવ્યને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું અને એટલા બધા મોડા સમયમાંજ આખાં પર્વનાં પર્વો એ ગ્રન્થમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં એવી મતલબનાં જે વચનો પ્રોફેસર હોલ્ટ્ઝમૅને પોતાના **મહાભારત** ઉપરના ગ્રન્થમાં કહ્યાં છે તે તો તદ્દન ખોટાં છે એમ હાલ આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ છિયે તેને આધારે આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ તેમ છે.

આશરે ઇ. સ. ૬૦૦થી તે ૧૧૦૦ સુધીમાં થઈ ગયલા સંસ્કૃત

ગ્રન્થકારોનાં વચનો ઉપરથી એ પાંચ સૈકાઓ દરમ્યાન **મહાભારત**ની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે ઘણું જ્ઞાન આપણને મળી શકે છે. બાણ અને એની આગળ થઈ ગયલો સુબન્ધુ એ બેઉના ગ્રન્થો તપાસતાં માલમ પડે છે કે સાતમા સૈકાની શરૂઆતના આ બેઉ કવિઓએ **મહાભારત**નાં અઢારે અઢાર પર્વનો અભ્યાસ કીધો હતો અને પોતાના ગ્રન્થની શોભા વધારવાને માટે એમાંની દંતકથાઓનો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ **હરિવંશ**નો ગ્રન્થ પણ તેઓને જાણીતો હતો. આપણે એ પણ જાણીએ છિયે કે બાણના વખતમાં **ભગવદ્ગીતા**નો પણ **મહાભારત**ની અંદરજ સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો. * ઉજ્જૈનમાં મહાકાળના દેહરાંની અંદર **મહાભારત**ની કથા કરવામાં આવતી હતી એવું બાણના એક ગ્રન્થમાં કહેલું છે. એવી રીતની કથા કરાવવાનો રિવાજ એ વખતે ઘણો ફેલાઈ ગયો હતો એ વાતને ઇ. સ. ૬૦૦ના અરસામાં લખાયલા એક લેખ ઉપરથી ટેકો મળે છે. એ લેખ કમ્બોજ એ નામના હિન્દુસ્તાનના દૂરના સંસ્થાનનો છે, અને એ લેખમાં **મહાભારત** અને **રામાયણ** અને એક પુરાણ, કે જેનું નામ દેવામાં આવ્યું નથી, તેની નકલો મંદિરમાં ભેટ તરીકે આપવામાં આવ્યા વિષે અને હમેશાં એ ગ્રન્થોનો પાઠ કરવામાં આવે તેને માટેની ચોક્કસ વ્યવસ્થા દાતા તરફથી કરવામાં આવ્યા વિષે કથન કરાયલું છે. આ પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સમયે **મહાભારત** તે માત્ર એક વીરચરિત કાવ્ય તરીકે નહીં ગણાતું હોય, પણ એની પહેલાં લાંબા સમય થયાં **સ્મૃતિ**ના ગ્રન્થ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા એને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હશે. હાલના વખતમાં પણ રામાયણ મહાભારતની તથા પુરાણોની કથાઓ જાહેર તથા ખાનગી રીતે ઘણી વાર કરાવવામાં આવે છે, અને મંદિરના પૂજારીઓ અથવા કુટુમ્બનાં માણસોના શિક્ષણ તથા ધર્મોપદેશને માટે એ કથાઓ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. કથા કરતી વખતે સાધારણ રીતે સંસ્કૃત શ્લોકો વાંચી જવામાં આવે છે, એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રીઓને માટે અને વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની ભાષા જેઓને આવડતી ન હોય એવા પુરુષોને માટે એ શ્લોકોના જુદી જુદી માતૃભાષામાં તરજુમાઓ કરીને તે સમજાવવામાં આવે છે.

---

* રાજમહેલનું વર્ણન આપતાં "महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्" એ પ્રમાણેના શબ્દો બાણે વાપર્યા છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે બાણના વખતમાં ભગવદ્ગીતાનો પણ મહાભારતની અંદરજ સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો.

ત્યાર પછી **મીમાંસાશાસ્ત્રના** જાણીતા વિદ્વાન્ **કુમારિલ**, જે ઇસ્વીસનના આઠમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયા હતા એવું સિદ્ધ થયુ છે, તેના સમય આગળ આપણે આવી પ્હોચીએ છિયે **तन्त्रवार्त्तिक** નામના એના મ્હોટા ભાષ્યનો જે થોડો ભાગ હમાણ તપાસવામા આવ્યો છે તેમા **महाभारत**નાં અઢાર પર્વમાંથી આશરે દશ પર્વનાં ક્યાતો નામ દેવામા આવ્યા છે અથવાતો તેમાંથી ઉતારાઓ આપવામા આવ્યા છે અથવાતો તેના વિષે કથન કરવામા આવ્યુ છે. એ તો ચુ'ખ્ખુ છે કે **महाभारत**નો જે ગ્રન્થ એને જાણીતો હતો તેમાં **आदिपर्व**નો સમાવેશ થતો હતો, એટલુંજ નહીં પણ એ પર્વનો જે પાઠ હાલ આપણા જોવામા આવે છે અને તે વખતનો જે પાઠ હતો તેમાં ઘણુંજ સરખાપણું હતું **अनुक्रमणिका** એ નામનો પ્હેલો અધ્યાય અને **पर्वसंग्रह** એ નામનો બીજો અધ્યાય એનો પણ એ ગ્રન્થમા તે વખતે સમાવેશ થતો હતો એ ઉપરાંત ૧૨મુ અને ૧૩મુ પર્વ, જે ઘણી વાર મોડા રચાયલા કહેવામા આવે છે, તે અને ૧૮મુ પર્વ એ પણ કુમારિલને જાણીતા હતા. **महाभारत** વિષે એણે જે રીતથી લખ્યુ છે તે ઉપરથી ચોખ્ખુ જણાઈ આવે છે કે ચારે વર્ણના ઉપદેશને માટેજ રચાયલા અતિ પવિત્ર અને પ્રાચીન ગ્રન્થ તરીકે એ કાવ્ય તરફ એ ઘણા માનની નજરથી જોતો હતો કૌરવો અને પાંડવોની મ્હોટી લડાઇના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત તરીકે એ ગ્રન્થ તરફ એ જોતોજ ન્હોતો, એ કાવ્યમા લડાઇના જે વર્ણનો આપવામા આવ્યા છે તે ક્ષત્રિય વર્ણના સ્વાભાવિક શૌર્યને ઉત્તેજન કરવાને માટેજ આપવામા આવ્યા છે એવુ એ માનતો હતો.

વેદાન્તશાસ્ત્રના મ્હોટા વિદ્વાન્ શંકરાચાર્ય, જેણે પોતાનું ભાષ્ય ઇ સ ૮૦૪મા લખ્યું હતું,* તેણે **महाभारत**ને **स्मृति** તરીકે ગણીને તેમાથી ઘણે ઠકાણે ઉતારાઓ આપ્યા છે, અને બારમા પર્વના એક શ્લોક વિષે ચર્ચા કરતા એણે સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે પોતાની ઉતરતી

* અન્ય ગ્રન્થોના સમ્બન્ધમા જેવો મતભેદ ચાલે છે તેવોજ શંકરાચાર્યના સમય વિષે પણ વિદ્વાનોમા ઘણો મતભેદ ચાલે છે મોનિયર વિલિયમ્સ એને સાતમા સૈકાના અન્તમા અથવા આઠમા સૈકાની શરૂઆતમા થઈ ગયલા માને છે, મેક્ષમુલર એને એથી વિશેષ પ્રાચીન સમયમા થઈ ગયલા જણાવે છે, અને કાશીનાથ ત્રિંબક તેલંગ એના વિષે લખે છે કે ' સાધારણ રીતે એને આઠમા સૈકામા થઈ ગયલા ધારવામા આવે છે, પણ એમ માનવાને મને કોઈએ તેવા મજબુત કારણો જણાતા નથી."

સ્થિતિને લીધે વેદ અને વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવાનો જેઓને અધિકાર નહોતો તે વર્ણોના ધર્મોપદેશને માટે **મહાભારત**નો ગ્રન્થ રચાયલો છે

ઇસવીસનના અગિયારમા શતકના મધ્યકાળથી ક્ષેમેન્દ્ર નામના કાશ્મીરના કવિનો રચેલો "**ભારતમઞ્જરી**" નામનો ગ્રન્થ ઉતરી આવેલો છે. **મહાભારત**નો સાર જેમા આપવામા આવ્યો હોય તેવો જે જૂનામા જૂનો ગ્રન્થ આપણને જાણીતો છે તે આ છે આ સારગ્રન્થ ઘણો અગત્યનો છે, કારણ કે એ સમયે **મહાભારત**નો ગ્રન્થ કઈ સ્થિતિમા હતો તેની સવિસ્તર માહિતી એ ગ્રન્થ વડે વિદ્વાનોને મળી શકે છે. એ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે **મહાભારત**ના ગ્રન્થને પ્રોફેસર બ્હુલરે ઘણી કાળજી રાખીને સરખાવી જોયો છે, તેને પરિણામે એ પ્રોફેસરને એવુ માલમ પડ્યુ છે કે બે જાતની હસ્તલિખિત પ્રતો એકબીજાથી જેટલી જુદી પડે તેના કરતા "ક્ષેમેન્દ્ર એ જે ગ્રન્થ ઉપરથી પોતાનો સાર તારવી કાઢ્યો છે તે અને **મહાભારત**નો જે ગ્રન્થ હાલ આપણા જોવામા આવે છે તે, એ બેમા વિશેષ તફાવત નથી આ કવિત્વમય સારગ્રન્થમા કેટલીક વસ્તુઓ મૂકી દેવામા આવી છે એ ખરૂ, પણ જે વસ્તુઓ મૂકી દેવામા આવી છે તે એકદરે એવી રીતની જણાય છે કે કોઈ પણ સાર ગ્રન્થમા એ વસ્તુઓ ન આપવામા આવી હોય તો તે સ્વાભાવિક જ લાગે વળી, એટલુ નક્કી છે કે **મઞ્જરી**મા કેટલાક વિશેષ નામના જે રૂપો જોવામા આવે છે તે **મહાભારત**ની આવૃત્તિઓમા જે રૂપો આપવામા આવ્યા છે તેના કરતા વધાર સારા અને વધારે પ્રાચીન છે મૂળ ગ્રન્થના જેમ અઢાર વિભાગ જોવામા આવે છે તેમ આ ગ્રન્થના પણ અઢાર વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, પણ નવમા પર્વ(**શલ્યપર્વ**)ના ત્રીજા પ્રકરણ(**ગદાપર્વ**)ને તદન જુદુ પાડી નાખીને અને બારમા તથા તેરમા પર્વને એકઠા કરી દઈને અઢારની સખ્યાને વળગી રહેવામા આવ્યુ છે આવી રીતનો જે ફેરફાર જોવામા આવે છે તે કોઈ પ્રાચીન વિભાગને અનુસરીને કરવામા આવેલો જણાય છે, કારણ કે **મહાભારત**ની ઘણી હસ્તલિખિત પ્રતોમા એવી રીતનાજ વિભાગ જોવામા આવે છે

આ સિવાય જાવાનુ એક ભાષાન્તર છે તે પણ **મહાભારત**ના ગ્રન્થની સ્થિતિ વિષે માહિતી મેળવવાને માટે ઘણુ અગત્યનુ છે એ ભાષાન્તર પણ અગિયારમા સૈકાનુજ છે

મહાભારતનો સૌથી વધારે જાણીતો ટીકાકાર **નીલકંઠ** છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરી નદીની પશ્ચિમે કૂર્પર આગળ એ રહેતો હતો, અને બર્નેલના કહેવા પ્રમાણે એ સોળમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો. **નીલકંઠ** જેના ગ્રન્થમાંથી ઉતારાઓ આપે છે એવો, **નીલકંઠ** કરતાં પણ વધારે જૂનો ટીકાકાર **અર્જુન મિશ્ર** છે. ૧૮૭૫માં કલકત્તામાં છપાવવા માંડેલી **મહાભારતની** એક આવૃત્તિમાં **અર્જુન મિશ્ર** અને **નીલકંઠ** એ બેઉની ટીકાઓ આપવામાં આવી છે. **મહાભારતની** જે જૂનામાં જૂની ટીકા હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે **સર્વજ્ઞ નારાયણની** છે. એ ટીકાના છૂટા છૂટા પણ મ્હોટા મ્હોટા કકડાઓ આજદિન સુધી સચવાઈ રહ્યા છે. એ ટીકા ચૌદમા શતકના દ્વિતીયાર્ધ કરતાં વધારે મોડી લખાઈ હોય એ બનવા જોગ નથી, પણ એથી કંઈક વધારે વ્હેલી લખાઈ હોવી જોઈએ.

મહાભારતની મુખ્ય વાર્તા* અત્યન્ત સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાયઃ—

ભરત લોકોનો દેશ, જે રાજ્ય કરતી પ્રજાના નામ ઉપરથી કુરુક્ષેત્ર અથવા "કુરુઓની ભૂમિ" એ નામથી ઓળખાતો હતો, તેમાં હાલના દિલ્હીની ઇશાન દિશામાં ૫૭ માઇલ દૂર હસ્તિનાપુર આગળ ધૃતરાષ્ટ્ર અને **પાંડુ** એ નામના બે રાજકુમારો રહેતા હતા. એ બે ભાઈઓમાંથી ધૃતરાષ્ટ્ર, જે વધારે મ્હોટો હતો, તે આંખે અપંગ હતો એટલે રાજ્યગાદી **પાંડુને** મળી અને એણે ઘણું યશસ્વી રાજ્ય ચલાવ્યું. **પાંડવ** એ નામના પાંચ પુત્રો એને હતા, તેમાંના મુખ્ય યુધિષ્ઠિર, **ભીમ**, અને **અર્જુન** એ ત્રણ હતા. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો હતા તે સાધારણ રીતે "**કૌરવ**"ના નામથી ઓળખાતા. તેમાંનો મુખ્ય દુર્યોધન હતો. **પાંડુનું** અકાળ મરણ થયું ત્યાર પછી રાજ્યની લગામ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના હાથમાં લીધી, અને પોતાના પાંચે ભત્રીજાઓને રાજમહેલમાં દાખલ કરીને પોતાના પુત્રોની સાથે તેઓને ઉછરવા દીધા. યુદ્ધના કામોમાં **પાંડવો** ઘણા પરાક્રમી હતા અને તેઓ વિજય મેળવવામાં એને મદદ કરતા

* આ વાર્તાનુ એકી બેઠકે રસભેર વાંચી શકાય એવું વર્ણન કોઈ વાંચકને જોઈતુ હોય તો તેણે "**મહાભારતની સમાલોચના**"નાં પૃષ્ઠ ૧૦૭થી ૧૬૪ વાચવાં.

હતા તેથી રાજાએ પાટની કુવરની પદની પોતાના સૌથી મ્હોટા ભત્રીજા યુધિષ્ઠિરને આપી. પણ થોડા વખતમાજ, પોતાના પિત્રાઈ ભાઈઓએ હવે પાંડવો તરફ વૈરભાવ રાખીને જે કાવતરાઓ રચવા માડ્યાં હતા તેમાથી બચવાને માટે હસ્તિનાપુરથી દૂર જતા રહેવાની તેઓને ફરજ પડી. તેઓ પંચાલના રાજા દ્રુપદની પાસે ગયા. તે રાજાને દ્રૌપદી નામની એક પુત્રી હતી. રાજાના મ્હોટા ધનુષ્યને વાકું વાળીને એક ચોક્કસ નિશાન તરફ તીર જેનાથી મારી શકાય તેનેજ પોતાની પુત્રી આપવી એવો રાજાનો સંકલ્પ હતો એ કામને માટે અનેક રાજાઓ અને લડવૈયાઓ સ્પર્ધામા નીકળ્યા હતા, પણ તેમાંથી એકલો અર્જુનજ સફળ થયો અને દ્રૌપદીની સાથે એનુ લગ્ન થયુ. ભાઈઓ ભાઈ વચ્ચે તકરાર ન થાય તેટના માટે દ્રૌપદીએ પાચે પાંડવોની સ્ત્રી તરીકે રહે વાનું કબૂલ કર્યું હતું દ્રૌપદીનો સ્વયવર થયો તે વખતે યાદવકુળના વીરપુરુષ કૃષ્ણની સાથે પાંડવોને પ્રથમ મેળાપ થયો એ વખત પછી પાંડવોના સાચા મિત્ર અને સલાહકાર તરીકે હમેશા કૃષ્ણ તેઓને મદદ કરતા રહ્યા આ પ્રમાણે પંચાલ અને યાદવ એ બેઉ લોકોની પાંડવોને મદદ હતી તેથી પાંડવોને પ્રસન્ન રાખવા એ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણું ડહાપણ-ભરેલુ જણાયુ એણે પોતાના રાજ્યના બે ભાગ પાડી નાખ્યા તેમાથી હસ્તિનાપુર તે એણે પોતાના છોકરાઓને આપ્યુ અને પોતાના ભત્રીજાઓને એણે એક બીજો પ્રદેશ આપ્યો. ત્યા આગળ ઈન્દ્રપ્રસ્થ જે હાલ દિલ્હીના નામથી ઓળખાય છે, તે શહેર તેઓએ બાધ્યુ (૧)

એ શહેરમા રહીને પાંડવોએ ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યુ અને ઘણી સારી સ્થિતિમા રહ્યા. આથી દુર્યોધનને તેઓની અદેખાઈ આવવા માંડી. પોતાના મામાં શકુનિની મદદ વડે કરીને પોતાના એ શત્રુઓને પાયમાલ કરવા એવો એણે નિશ્ચય કીધો આ નિશ્ચય પ્રમાણે, ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવીને પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવવામાં આવ્યા તેઓ આવ્યા એટલે દ્યૂત ખેલવાને માટે દુર્યોધન તરફથી યુધિષ્ઠિરને આહ્વાન કરવામા આવ્યુ તે તેણે સ્વીકાર્યું, અને ત્યાર પછી દ્યૂતની જે રમત રમાઈ તેમા યુધિષ્ઠિરે પોતાનુ સર્વસ્વ ગુમાવ્યુ પોતાનુ રાજ્ય, પોતાની લક્ષ્મી, પોતાનુ લશ્કર, પોતાના ભાઈઓ, અને છેવટે દ્રૌપદીને પણ એણે ગુમાવી આખરે એવી રીતનુ સમાધાન થયુ કે પાંડવોએ બાર વર્ષ સુધી વન-વાસ કરવો અને તેરમા વર્ષમા તેઓએ છૂપા રહેવુ ત્યાર પછી ભલે તેઓ પાછા આવીને રાજ્ય ગ્રહણ કરે (૨)

આ શરત પ્રમાણે, દ્રૌપદીને સાથે લઈને સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર કામ્યક વનમાં તેઓ વિદાય થયા. ત્યાં આગળ બાર વર્ષ તેઓએ કેવી રીતે ગાળ્યાં તેનું વર્ણન, અને દેશવટા દરમ્યાન તેઓના સાન્ત્વનને માટે જે વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી તે સઘળુ વનપર્વ, જે ઘણું લાંબુ છે, તેમાં આપવામાં આવ્યું છે. (૩)

તેરમે વર્ષે મત્સ્ય લોકોના રાજા વિરાટના સેવકો તરીકે તેઓ છૂપા વેષમાં રહ્યા. આ સમયે એક બીજા રાજાની સાથે રહીને કૌરવોએ મત્સ્ય લોકોના દેશ ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો. પછી પાંડવોએ સજ્જ થઈને એ શત્રુઓને નસાડી મૂક્યા અને રાજ્યની લગામ પાછી રાજાના હાથમાં સોંપી. ત્યાર બાદ પોતે ખરેખરા કોણ હતા તે તેઓએ જણાવ્યું અને વિરાટ રાજાની સાથે એ વખતથી તેઓને મૈત્રીનો સમ્બન્ધ થયો. (૪)

તેઓએ પોતાનું રાજ્ય પાછું માગ્યું તેનો કંઈ પણ ઉત્તર તેઓને મળ્યો નહીં એટલે તેઓએ યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. કુરુક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિમાં કૌરવ અને પાંડવ એ બેઉ પક્ષની સેનાઓ એકઠી થઈ. બેઉ પક્ષમાં બીજા અનેક રાજાઓની મદદ હતી. કૌરવોની સાથે પૂર્વ તરફના કોસલ, વિદેહ, અંગ, બંગ (બંગાળા), કલિંગ વગેરે, અને પશ્ચિમ તરફના શક, યવન અને સિન્ધુ, ગંધાર, બલ્હીક વગેરેના લોકો જોડાયા હતા. ત્યારે પાંડવોની સાથે પંચાલ, મત્સ્ય, કૃષ્ણની સરદારી હેઠળ કેટલાક યાદવો, અને એ ઉપરાંત કાશી (બનારસ), ચેદિ, મગધ વગેરે દેશના રાજાઓ જોડાયા હતા. (૫)

એ યુદ્ધ અઢાર દિવસ સુધી ચાલ્યું. આખરે સઘળા કૌરવોનો વિનાશ થયો અને એકલા પાંડવો અને કૃષ્ણ તથા તેનો સારથિ એટલા જીવતા રહી શક્યા. આ યુદ્ધનું વર્ણન પાંચ પર્વ સુધી પહોંચે છે. (૬–૧૦) ત્યાર પછી મૃત્યુ પામેલાઓની મરણ પાછળની ક્રિયાઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. (૧૧) અને ત્યાર પછીના બે પર્વમાં કૌરવોનો અગ્રણી ભીષ્મ પોતાની મૃત્યુશય્યા ઉપરથી રાજાના ધર્મ અને બીજા કેટલાક વિષયો સમ્બન્ધી યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપે છે. એ ઉપદેશનો આશરે ૨૦,૦૦૦ શ્લોક જેટલો વિસ્તાર છે.

વૃદ્ધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે પાંડવોને સલાહ થઈ ત્યાર પછી હસ્તિનાપુરમાં યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો અને એણે અશ્વમેધ નામનો મ્હોટો યજ્ઞ કીધો (૧૪). પંદર વર્ષ સુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની સ્ત્રી ગાંધારી સાથે વનમાં જઈને વસ્યો, ત્યાં આગળ દાવાનળમાં એ બેઉનો વિનાશ થયો (૧૫). યાદવ લોકોમાંથી કેટલાક કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા અને કેટલાક પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા તેઓની વચ્ચે માંહોમાંહેની લડાઈ જાગી અને પરિણામે એ લોકોનો પણ તદ્દન વિનાશ થયો. આ બનાવથી ખિન્ન થઈને કૃષ્ણે અરણ્યમાં નિવાસ કીધો, ત્યાં આગળ અકસ્માત્ કોઈ શિકારીનું તીર એને લાગવાથી એ મરણ પામ્યા (૧૬).

પાંડવો પોતે આખરે જિન્દગીથી કંટાળી ગયા. અર્જુનના પૌત્ર પરિક્ષિત્‌ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સોંપીને તેઓ વનમાં ગયા, અને મેરુ એ દેવતાઓના પર્વત આગળ ભટકતાં ભટકતાં તેઓ મરણ પામ્યા (૧૭), અને પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીને સાથે લઈને તેઓ સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા (૧૮).

આ પ્રમાણે **મહાભારત**ની રચના અઢારમા પર્વ આગળ પૂરી થાય છે. પરિક્ષિત્ રાજાને સર્પદંશ થવાથી તે મરણ પામ્યો ત્યાર પછી તેના પુત્ર જનમેજય તરફથી એક મ્હોટો સર્પયજ્ઞ કરવામાં આવ્યો. એ યજ્ઞ વખતે વૈશંપાયન, જેણે વ્યાસની પાસેથી **મહાભારત**ની કથા સાંભળી હતી, તેણે તે જનમેજયને કહી સંભળાવી. વ્યાસના સમ્બન્ધમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવે છે કે ચારે વેદની વ્યવસ્થા કીધા પછી એણે **મહાભારત**, જેમાં પાંડવોની શ્રેષ્ઠતા વિષે, કૃષ્ણના પરાક્રમ વિષે, અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની દુષ્ટતા વિષે ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે, તે રચ્યું.

હરિવંશ અથવા "વિષ્ણુનો વંશ" એ પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ એકલા કૃષ્ણને લગતો છે. એમાં ૧૬૦૦૦ કરતાં વધારે શ્લોકો છે, અને એના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. પહેલા વિભાગમાં વિષ્ણુએ કૃષ્ણનો અવતાર લીધો ત્યાર સુધીનો કૃષ્ણના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે; બીજા વિભાગમાં કૃષ્ણનાં પરાક્રમોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે; અને ત્રીજા વિભાગમાં **કલિ** એ નામના જગતના ચોથા યુગમાં થનારા બગાડનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

મહાભારતમાં ઉપાખ્યાનો ઘણાં આવે છે અને તે કેટલીક વાર બહુ લાંબાં હોય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે આખા ગ્રન્થનો ચારપંચમાંશ જેટલો ભાગ એ ઉપાખ્યાનો વડે રોકાયો છે. એમાંનાં ઘણાં ઉપાખ્યાનો જુદાં જુદાં કારણોને લીધે આપણું લક્ષ ખેંચે એવાં છે, અને કેટલાંકમાં તો ઘણા ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ જોવામાં આવે છે. એમાંનું એક, શકુન્તલાનું ઉપાખ્યાન, (જે પહેલા પર્વમાં આવે છે) તેના ઉપરથી કાલિદાસને પોતાના પ્રખ્યાત નાટકનો વિષય જડી આવ્યો છે. ખાસ કરીને ત્રીજા પર્વમાં ઉપાખ્યાનો વધારે આવે છે. દેશનિકાલ પામેલા પાંડવોનો વખત જાય એટલા માટે એ ઉપાખ્યાનો કહેવામાં આવ્યાં છે. **મત્સ્યોપાખ્યાન** એ પણ એજ પર્વમાં આવે છે. **શતપથબ્રાહ્મણ**માં જળપ્રલયની જે સાદી વાર્તા કહેવામાં આવી છે તે અહીં વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવી છે. પોતે ભૂતમાત્રના પતિ બ્રહ્મા છે એવું મત્સ્ય તરફથી અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. પોતે વિષ્ણુ છે એવું જેમ **ભાગવતપુરાણ**માં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ હજી અહીં કહેવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપાખ્યાનમાં હવે મનુ એ માનવ જાતના પૂર્વજ તરીકે જોવામાં આવતા નથી, પણ પોતાની યોગશક્તિ વડે સઘળાં પ્રાણીઓને તથા સઘળી દુનિયાઓને ફરીથી ઉત્પન્ન કરનાર સ્રષ્ટા તરીકે એ આપણા જોવામાં આવે છે.

બીજું ઉપાખ્યાન રામનું છે તે વાલ્મીકિના **રામાયણ**ની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતું હોવાથી આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. એજ વિષય **રામાયણ**માં ઘણા વધારે વિસ્તાર સાથે આપવામાં આવ્યો છે. ગંગાવતરણની જે વાર્તા અહીં આપવામાં આવી છે તે **રામાયણ**માં પણ જોવામાં આવે છે.

ત્રીજી કથા ઋષ્યશૃંગ ઋષિની છે. અંગ લોકોના રાજા લોમપાદના દેશમાં એણે વરસાદ આણ્યો હતો તેના બદલામાં શાન્તા નામની રાજકુંવરી સાથે એનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું. જે યજ્ઞના ફળ તરીકે રામનો જન્મ થયો તે યજ્ઞ પણ દશરથ રાજાની પાસે એણેજ કરાવ્યો હતો. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોતાં આ ઉપાખ્યાન ખાસ અગત્યનું જણાય છે. એજ વાર્તા **રામાયણ**માં, એટલુંજ નહીં પણ **પદ્મપુરાણ**, **સ્કન્દપુરાણ** અને બીજે ઘણે ઠેકાણે આપવામાં આવી છે.

શિબિનો પુત્ર રાજા ઉશીનર, જેણે એક કબૂતરને શકરાના સપાટામાંથી બચાવવાને માટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો, તેની વાર્તા ખાસ આનન્દ આપે એવી છે. એજ વાર્તા ત્રીજા પર્વના એક બીજા ભાગમાં શિબિના પોતાના સમ્બન્ધમાં અને તેરમા પર્વમાં શિબિના પુત્ર વૃષદર્ભના સમ્બન્ધમાં કહેવામાં આવી છે. એ વાર્તાની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધ ધર્મથી થઈ હોય એમ એના સ્વરૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાલી અને સંસ્કૃત એ બેઉ સાહિત્યમાં એ વાર્તા આવે છે, અને હિન્દુસ્તાનની બહારના પ્રદેશોમાં પણ એ વાર્તા જાણીતી થઈ છે.

કામ્યક વનમાં પાંડવોની સાથે દ્રૌપદી જે વખતે રહેતી હતી તે વખતના એના જીવનની કથામાં દ્રૌપદીહરણની વાર્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ એકલી હતી તે વખતે સિન્ધુનો જયદ્રથ રાજા મ્હોટા લશ્કર સાથે ત્યાં આગળથી જતો હતો. તેની નજર અચાનક એના ઉપર પડી, અને એને જોઈને તરતજ એના ઉપર તે મોહ પામ્યો, તેથી જોરજુલમ કરીને તે એને પોતાની સાથે લઈ ગયો. આ પછી એક ભયંકર લડાઈ થઈ તેમાં પાંડવોએ જયદ્રથની આખી સેનાનો નાશ કર્યો અને દ્રૌપદીને પાછી મેળવી.

ઇન્દ્રના સ્વર્ગલોકમાં અર્જુને પ્રવાસ કીધો તેની વાર્તા પણ તે સમયના દંતકથાને લગતા વિચારો કેવા હતા તેના ઉદાહરણ તરીકે રસ ઉત્પન્ન કરે એવી છે. વેદોમાં યુદ્ધના પ્રતાપી દેવ તરીકે ઇન્દ્રને વર્ણવવામાં આવેલો આપણે જોયો હતો. હવે પોતાના સ્વર્ગીય દરબારના સુખ-વૈભવમાં મઝા માણતો એને આપણે જોઈએ છિયે. એ દરબારમાં સંગીતના મધુરા સ્વરો કર્ણને આનન્દ આપી રહ્યા છે અને અપ્સરા-ઓનાં મનોહર નૃત્યથી અને તેના અનુપમ સૌન્દર્યથી નયનને તૃપ્તિ મળી રહી છે.

•

હિન્દુસ્તાનના વિશેષ પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્યમાં અનેક આદર્શ-રૂપ સ્ત્રીપાત્રો આપણા જોવામાં આવે છે તેમાંનું એક ઉત્તમ પાત્ર સાવિત્રીનું છે. સાવિત્રી એ મદ્રના રાજા અશ્વપતિની પુત્રી હતી. એક આંધળો અને દેશનિકાલ થયલો રાજા અરણ્યના આશ્રમમાં વસેલો હતો, તેના ખુબસુરત અને ઉદાર પુત્ર સત્યવાનને એ પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કરે છે. એ પુત્રનું એકજ વર્ષનું આયુષ્ય રહ્યું છે એવી નારદ

મુનિ તરફથી ચેતવણી આપવામાં આવે છે તોપણ એનેજ પરણવાની પ્રતિજ્ઞાને એ વળગી રહે છે, અને લગ્ન પછી પોતાના પતિની સાથે સસરાના આશ્રમમાં જઈને એ રહે છે. આ સ્થળે એ સુખમાં રહે છે, પણ જે દિવસે પોતાના પતિનું મરણ થવાનું હતું તે દિવસ જેમ જેમ પાસે આવતો જાય છે તેમ તેમ એના હૃદયમાં વધારે ને વધારે ચિન્તા થતી જાય છે. આખરે એ દિવસ આવીને ઊભો રહે છે, અને એ દિવસે **સત્યવાન્**, એનો પતિ, જંગલમાં લાકડાં કાપવાને માટે જાય છે તે વખતે એ પણ તેની સાથે જાય છે. ત્યાં આગળ સત્યવાન્ થોડા વખત પછી શ્રમિત થઈને સુઈ જાય છે. એટલામાં મૃત્યુનો રાજા યમ ત્યાં આગળ આવે છે અને એનો જીવ લઈને ચાલતો થાય છે. **સાવિત્રી** પણ એની પાછળ ને પાછળ જાય છે એટલે **યમ** જુદાં જુદાં વરદાન આપવાનું કબૂલ કરે છે, પણ દરેક વખતે કહે છે કે "ત્હારા પતિની જિન્દગી સિવાય બીજું ગમે તે વરદાન તું માગી લે;" પણ આખરે એ સતી સ્ત્રીના સાચા આગ્રહને આધીન થઈને મૃત શરીરમાં જીવ પાછો મૂકવાનું એ કબૂલ કરે છે. સત્યવાન્ હવે જીવતો થાય છે, અને સાધ્વી સાવિત્રીની સાથે અનેક વર્ષ સુખમાં ગાળે છે.

મહાભારતની અંદર જે જૂનામાં જૂની અને સુન્દરમાં સુન્દર વાર્તાઓ છે તેમાંની એક **"નલોપાખ્યાન"** એ નામની છે. એ વાર્તા અન્યના હાથથી સૌથી ઓછી દૂષિત થયલી છે. એ વાર્તા ઘણી લોકપ્રિય હતી તેથી કોઈ પ્રકારક તરફથી શિવ અને વિષ્ણુને અંદર દાખલ કરવાનું અથવા એમાં જે સાદી રીતભાતનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે— ઉદાહરણ તરીકે, રાજા પોતાનું અન્ન પોતેજ રાંધે છે—એ સાદાઈનું ચિત્ર ઝાંખું કરી નાંખવાનું, અથવા ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ બદલી નાંખવાનું, અથવા કોઈ બીજાં પ્રાચીનતાનાં લક્ષણોને નાબુદ કરવાનું બની શક્યું નથી. એ કવિતામાં સર્વત્ર નીતિનું ઉંચું ધોરણ વ્યાપી રહેલું જોવામાં આવે છે, અને એના મુખ્ય પાત્ર દમયન્તીની અલૌકિક પતિભક્તિ અને પતિપરાયણતામાં એ નીતિનો પ્રભાવ સૌથી વધારે આપણને માલમ પડી આવે છે. વળી કરુણરસની ટપકતી પીંછીથી આલેખાયલાં ઘણાં ચિત્રો એ કાવ્યમાં આપણા જોવામાં આવે છે.

યુધિષ્ઠિરે દ્યૂત રમીને પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું હતું તેના સાન્ત્વનને

ત્યાં દેશનિકાલ દરમ્યાન બૃહદશ્વ તરફથી આ વાર્તા એને કહી સમજાવવામાં આવે છે. વિદર્ભની રાજકુંવરી દમયંતી ઘણી રૂપવતી હતી અને તેના પાણિગ્રહણને માટે ઘણા પુરુષો ઉત્સુકતા ધરાવતા હતા તેમાંથી નળ રાજાને એણે પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કર્યો, અને કેટલાક વર્ષ સુધી દંપતીએ સાથે રહીને સંસારનું સુખ ભોગવ્યું, પછી નળરાજામાં કલિનો પ્રવેશ થયો અને એ દ્યૂત રમ્યો. તેમાં એણે પોતાનું રાજ્ય અને પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું. દમયન્તીને સાથે લઈને અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં એ અરણ્યમાં ભટકતો હતો, અને એક સમયે ઉન્મત્ત બનીને એણે તેનો ત્યાગ કર્યો. એ આખર પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે ત્યાર પહેલાં, જે ભૂમિ ઉપર તે સૂતેલી છે ત્યાં આગળ એ ફરી ફરીને પાછો આવે છે તેનું વર્ણન ઘણુંજ કરુણરસથી ભરેલું છે. ત્યાર પછી તે સ્ત્રી જાગે છે અને અરણ્યમાં પોતે તદ્દન એકલીજ છે એવું જુએ છે તે વખતે તેને જે ભય લાગે છે તેનું વર્ણન અને તે પોતાના પતિની શોધમાં ભટકતી ભટકતી વિલાપ કરે છે અને "ઓ નળ!" "ઓ નળ!" એમ કહીને તેને બૂમ પાડે છે તેનું વર્ણન પણ એટલુંજ હૃદયવેધક છે. તે કહે છે —

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ।
यद्यस्यस्मिन् वने राजन दर्शयात्मानमात्मना ॥
कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥
वैदर्भीत्येह विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
आम्नायसारिणीमृद्धां ममशोकविनाशिनीम् ॥*

(હે વીર નર! હે પરાક્રમી પુરુષ! હે ધર્મના જાણનારા! હે સત્યને વળગી રહેનાર! હે પૃથ્વીના પતિ! જો તું આ વનમાં હોય તો હે રાજન્! ત્હારા ખરા સ્વરૂપમાં તું મ્હારી આગળ પ્રકટ થા. "હે વૈદર્ભિ!" એવી એ મહાત્માની સ્પષ્ટ અને શુભ વાણી, મેઘની ગર્જના

* આ અને અન્ય પંક્તિઓને ગુજરાતી શ્લોકમાં ઉતારાયલી જોવાની વાચકને ઇચ્છા હોય તો તેણે "દમયન્તીનો વિલાપ" એ નામની કવિતા ૧૯૬૮ ના કાર્તિક માસના 'વસન્ત'માં જોવી

જેવી સ્નિગ્ધ અને ગંભીર, અમૃતના જેવી મીઠી, વેદના મંત્ર જેવી પ્રસાદવાળી અને સમૃદ્ધ, મ્હારા શોકનો નાશ કરે એવી નૈષધ રાજાની વાણી હું ક્યારે સાંભળીશ?)

જે અરણ્યમાં દમયન્તી ભટકે છે તેની સુન્દરતા અને તેની ભયાનકતાનાં વર્ણનો પણ આબેહૂબ છે. આખરે કુણ્ડિનપુરમાં પોતાના પિતાના દરબારનો માર્ગ એને જડે છે. પતિના વિયોગને લીધે ખિન્ન તથા મ્લાન થયલી રાજકુંવરીને વિષે કવિએ અનેક સચોટ ઉપમાઓ વાપરી છે:—

चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥

....

दह्यमानामिवार्केण मृणालीमिव चोद्धृताम् ॥

....

पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥

(આકાશમાં કાળી વાદળીઓને લીધે ઢંકાઈ ગયલી નવી ચન્દ્રલેખા જેવી,......સૂર્યના તાપને લીધે સૂકાઈ ગયલી અને જમીન પરથી ઉખડી ગયલી કમલિનીના જેવી,......રાહુએ ચંદ્રનો ગ્રાસ કર્યો હોય તે સમયની પૂર્ણિમાની રાત્રી જેવી.)

એ દરમ્યાનમાં બાહુકના સ્વરૂપમાં બદલાઈ ગયલો નળરાજા અયોધ્યાના રાજાને ત્યાં સારથિ તરીકે રહે છે. દમયન્તીને આખરે પોતાનો પતિ ક્યાં આગળ છે તેની કંઈક સૂચના થાય એવી બાતમી મળે છે. આ ઉપરથી એક દિવસમાં ૫૦૦ માઈલ જેટલું અન્તર કાપીને અયોધ્યાનો રાજા કુણ્ડિનપુરમાં આવી પ્હોંચે તો દમયન્તીનાં તેની સાથે પુનર્લગ્ન થાય એવી આશા અયોધ્યાના રાજાને આપવામાં આવે છે. સારથિ તરીકે નળ આ ચમત્કાર કરી બતાવે છે તેના બદલામાં રાજા એને દ્યુતકળાનું સંપૂર્ણ રહસ્ય સમજાવે છે. એ છૂપા વેષમાં હોવા છતાં દમયન્તી એને ઓળખી કાઢે છે હવે એ ફરીથી દ્યૂત રમે છે અને પોતાનું ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવે છે. આ પ્રમાણે દુઃખનાં, દિલગીરીનાં, દાસત્વનાં અનેક વર્ષો વીત્યા બાદ દમયન્તીની સાથે એનો ફરીથી

મેળાપ થાય છે, અને ત્યાર પછી દંપતી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય સુખમાં ગાળે છે.

નળની આ વાર્તામાં કેટલાંક અકુદરતી અને ચમત્કારી બનાવોનું વર્ણન આવે છે, તોપણ તે વર્ણનો એટલાં બધાં નથી કે એકંદરે એ વાર્તામાં ઉંચી કવિત્વશક્તિનો જે પ્રભાવ ફેલાઈ રહેલો જોવામાં આવે છે તેને કોઈ પણ રીતની હાનિ પ્હોંચે.

પુરાણ.

મહાભારતની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવનારા અઢાર ગ્રન્થોનો એક જુદો વર્ગ છે તે ઉપદેશાત્મક છે અને તે શૈવ કે વૈષ્ણવ એવા કોઈ અમુક પંથને લગતા છે, અને તે પુરાણ એ નામથી ઓળખાય છે. સૃષ્ટિને લગતી ચર્ચાના સમ્બન્ધમાં **પુરાણ** એ શબ્દ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. **મહાભારત**માં પણ "જૂની દંતકથા" એવા કંઈક અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે અને વીરચરિત કથાઓના કોઈ પ્રાચીન સંગ્રહનું એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે. **મહાભારત**ના એક શ્લોક(૧, ૫, ૧)માં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પુરાણની અંદર દેવતાઓની વાર્તાઓ અને ઋષિઓની વંશાવલીઓ આપવામાં આવી હોય છે. અઢારમા પર્વમાં તેમજ **હરિવંશ**માં અઢાર પુરાણો વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે પુરાણો સચવાઈ રહ્યાં નથી; કારણ કે જે પુરાણો આપણને જાણીતાં છે તે તો સઘળાં એકંદરે **મહાભારત** ની મોડાં રચાયલાં છે, અને તેમાં જે પ્રાચીન સમયની વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે તે ઘણીખરી **મહાભારત**માંથીજ લીધેલી છે. તોપણ એ ગ્રન્થોમાં જેને આપણે પ્રાચીન કહી શકીએ એવું પણ ઘણું છે, અને **મહાભારત** અથવા **મનુસ્મૃતિ**નાજ શ્લોકો એ ગ્રન્થોમાં પણ દીઠામાં આવતા હોય તે પરથી એ શ્લોકો **મહાભારત** અથવા **મનુસ્મૃતિ**માંથીજ લેવાયલા છે એમ માની લેવું એ શક્ય નથી જૂની **સ્મૃતિ**ઓ અને વેદોની સાથે એ ગ્રન્થોને ઘણો સમ્બન્ધ છે, અને એજ વર્ગના વિશેષ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એ પણ ઘણું બનવા જોગ છે. પુરાણોનો જે ખાસ વિષય તે જ્યાં આગળ આપવામાં આવ્યો હોય છે ત્યાં આગળ જુદાં જુદાં પુરાણોની વચ્ચે એટલું સરખાપણું જોવામાં આવે છે—ઘણી વાર તો પાનાનાં પાનાં સુધી

શબ્દેશબ્દ તેનાં તેજ જોવામાં આવે છે—કે એ સર્વની ઉત્પત્તિ વધારે પ્રાચીન એવા કોઈ એકજ સંગ્રહમાંથી થઈ હશે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા વગર આપણાથી રહેવાતું નથી. પુરાણની ઘણી વાર્તાઓનો પ્રારંભ બરાબર **મહાભારત**ની પેઠેજ કરવામાં આવ્યો છે: નૈમિશારણ્યમાં યજ્ઞને પ્રસંગે લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવસ્ તરફથી એ વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી એવી રીતનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ઘણાંખરાં પુરાણોનો ઉદ્દેશ વૈષ્ણવ ધર્મનું મહત્ત્વ વધારવાનો છે, જોકે કેટલાંક પુરાણો શિવપૂજા તરફ પણ પક્ષપાત રાખે છે.

જગતની ઉત્પત્તિ સિવાય પૃથ્વી વિષેનાં પુરાણાં વર્ણનો, પ્રાચીન દેવતાઓ, સાધુઓ, અને લડવૈયાઓનાં પરાક્રમો, વિષ્ણુના અવતાર વિષેના વૃત્તાન્તો, સૂર્યવંશ તથા ચન્દ્રવંશના રાજાઓની નામાવલીઓ, અને વિષ્ણુ અથવા શિવનાં સહસ્રનામની ટીપો, એ સઘળું પુરાણોમાં આપવામાં આવ્યુ હોય છે. વળી પ્રાર્થના, ઉપવાસ, નૈવેદ્ય, ઉત્સવ, યાત્રા આદિ સાધનો વડે દેવતાઓની પૂજા કરવાના નિયમો પણ એ ગ્રન્થોમાં આપેલા હોય છે.

ગરુડપુરાણ, તેમજ મોડું રચાયલું અને કંઈ પણ ખાસ મહત્ત્વ વગરનું **અગ્નિપુરાણ**, એ **મહાભારત** તથા **હરિવંશ**નો સાર આપનારા ગ્રન્થો છે.

વાયુપુરાણ, જે એક જૂનામાં જૂનું પુરાણ છે, તેનો અમુક ભાગ **મહાભારત**ની સાથે મળતો આવે છે, પણ **હરિવંશ**ની સાથે એ પુરાણનો સમ્બન્ધ એના કરતાં પણ વધારે છે, અને જગતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન જ્યાં આગળ આપવામાં આવ્યુ છે ત્યાં આગળ તો **હરિવંશ**ના અને એના શબ્દેશબ્દ તેના તેજ જોવામાં આવે છે.

એજ પ્રમાણે **મત્સ્યપુરાણ** પણ **મહાભારત** અને **હરિવંશ**ની સાથે ઘણા ગાઢા સમ્બન્ધથી જોડાયલું છે. મનુ અને મત્સ્યની વાર્તાથી એ પુરાણની શરૂઆત થાય છે. **કૂર્મપુરાણ**માં વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતાર, જેમાંનો એક કૂર્માવતાર પણ છે, તેની હકીકત આપવામાં આવી છે, અને દેવતાઓ તથા રાજાઓની વંશાવલી અને બીજી પણ કેટલીક હકીકતો આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત **મહાભારત** અને

અન્ય પુરાણોના સૃષ્ટિવિષયક વિચારોને અનુકૂળ રહીને સૃષ્ટિનો સવિસ્તર અહેવાલ પણ આપવામાં આવ્યો છે. એ પુરાણમાં, જુદા જુદા સમુદ્રો વડે એકબીજાથી છૂટા પડેલા અને જેનું મધ્યબિન્દુ એકજ છે એવ સાત ટાપુઓની દુનીયા બનેલી છે એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાંનો મુખ્ય ટાપુ, જેની મધ્યમાં મેરુ પર્વત આવેલો છે, તે જંબુદ્વીપ છે, અને **भारतवर्ष**, "ભરત લોકોનો દેશ" અથવા હિન્દુસ્તાન એ એનો મુખ્ય વિભાગ છે.

मार्कंडेयपुराणમાં **महाभारत** એના પહેલાં લખાયાની વાત સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવી છે. કૃષ્ણ તે માણસ કેવી રીતે થઈ શકે? એવી એવી શંકાએ **महाभारत** વાંચતાં ઉત્પન્ન થાય છે તેના નિવારણને માટે **मार्कंडेय** ઋષિ તરફથી એ પુરાણ કહેવામાં આવ્યું છે. વર્ણન એ એનું ખાસ લક્ષણ છે અને અમુક પંથની હિમાયત ગૌણી થોડી કરાયલી એ પુરાણમાં જોવામાં આવે છે.

એથી ઉલટું **पद्मपुराण**, જે ઘણો લાંબો ગ્રન્થ છે અને જેમાંની ઘણી વાર્તાઓ **महाभारत**ની સાથે મળતી આવે છે, તેનું વલણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. તોપણ એ પુરાણમાં તેમજ **मार्कंडेयपुराण**માં, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણ એકજ છે એ ત્રિમૂર્તિનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ સિદ્ધાન્ત, જે **हरिवंश**માં પણ જોવામાં આવે છે, તે વેદ પછીના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેટલો બધો આગળ પડતો નથી. એ વાત જાણવા જેવી છે કે **पद्मपुराण**ની અંદર **राम**ની જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તે **रामायण**ને અનુસરતી છે, એટલુંજ નહીં પણ કાલિદાસના **रघुवंश**ની સાથે પણ ઘણે ઠેકાણે એ શબ્દેશબ્દ મળતી આવે છે. વળી એમાં **शकुन्तला**ની વાર્તા આપવામાં આવી છે તે **महाभारत** પ્રમાણે નહીં, પણ કાલિદાસના નાટકને અનુસરીને આપવામાં આવી છે.

ब्रह्मवैवर्तपुराण પણ વિષ્ણુના કૃષ્ણ તરીકેના અવતાર તરફ ખાસ પક્ષપાત ધરાવે છે. એ પુરાણમાં તેમજ **पद्मपुराण**માં કૃષ્ણની પ્રિયા રાધાનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો જોવામાં આવે છે. **हरिवंश**, **विष्णुपुराण**, અને भागवतपुराणમાં પણ રાધાનું નામ બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી.

विष्णुपुराण ઘણે ઠેકાણે **महाभारत**ની સાથે મળતું આવે છે, તેમાં પુરાણનાં પાંચે લક્ષણો સૌથી વધારે સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છેઃ—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

સૃષ્ટિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિની પાછલા સમયની ઉત્પત્તિ, દેવતાઓ અને ઋષિઓના વંશ, જુદા જુદા મનુઓનો સમય, અને પ્રાચીન રાજાઓના વંશનો ઇતિહાસ એ પાંચે વિષયો એ પુરાણમાં આપવામાં આવ્યા છે.

भागवतपुराणમાં ભાગવત અથવા વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એની અંદર ૧૮૦૦૦ શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે. એ *विष्णुपुराण* કરતાં મોડું લખાયલું છે, પણ એ અગિયારમા સૈકા કરતાં વધારે મોડું નહીં લખાયુ હોય એવું અનુમાન થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં બીજા કોઈ પણ પુરાણના કરતાં લોકોનાં મન ઉપર એની અસર વધારે બળવાન્ થઈ છે. એનો દશમસ્કંધ, જેની અંદર કૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર સવિસ્તર આપ આપવામાં આવ્યું છે, તે સૌથી વધારે લોકપ્રિય થઈ પડયો છે, અને હિન્દુસ્તાનની હાલની દરેક ભાષામાં એ દશમસ્કંધનો તરજુમો કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

ब्रह्मपुराण, नारदीयपुराण, वामनपुराण અને **वराहपुराण** (જેમાંનાં છેલ્લાં બેનાં નામ વામન અને વરાહ એ વિષ્ણુના અવતાર ઉપરથી પડયા છે) તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં બીજાં મોટાં લખાયલાં પુરાણો છે.

स्कन्दपुराण, शिवपुराण, लिंगपुराण, અને **भविष्यपुराण** અથવા **भविष्यत्पुराण** એ શૈવ સંપ્રદાય તરફ પક્ષપાત ધરાવનારા ગ્રન્થો છે. આમાંનાં છેલ્લાં બે પુરાણોમાં વર્ણન બહુ થોડું છે. એ પુરાણોનું સ્વરૂપ કર્મકાંડને લગતા ગ્રન્થોના જેવું વિશેષ છે. **आपस्तम्ब धर्मसूत्र**માં પણ એક **भविष्यत्पुराण** વિષે કથન કરવામાં આવ્યુ છે.

આ અઢાર પુરાણો સિવાય એજ જાતનાં અઢાર ઉપપુરાણો છે, તેની અંદર કર્મકાંડને પ્રધાન પદ આપવામાં આવ્યું છે, અને વર્ણનોને તદ્દન ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યુ છે.

એ ત્રણે આવૃત્તિઓની થઈ. એ ત્રણે આવૃત્તિઓ ઘણા પ્રાચીન સમયની હોય એમ જણાય છે; કારણ કે ઇસ્વીસનના આઠમા તથા નવમા સૈકામાં લખાયલા ગ્રન્થોમાં **रामायण**માંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી માલમ પડે છે કે હાલની **क** આવૃત્તિને મળતી આવે એવી આવૃત્તિ તે વખતે પણ હતી, અને હાલની **ग** આવૃત્તિને મળતી આવે એવી એક બીજી આવૃત્તિ પણ તે વખતે હશે. વળી, **रामायणकथासारमञ्जरी** એ નામના ક્ષેમેન્દ્રના કવિત્વમય સારગ્રન્થમાં મૂળ કથાને અનુસરીને ક્રમશઃ તેનો સાર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે અગિયારમા સૈકાના મધ્યભાગમાં એ **मञ्जरी**ના રચનારે **ग** આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને કદાચ **ख** આવૃત્તિ પણ એણે પોતાના ઉપયોગમાં લીધી હશે. એજ સૈકામાં ભોજ કવિએ **रामायणचंपू** એ નામનો બીજો સારગ્રન્થ રચ્યો તેણે ઘણું કરીને **क** આવૃત્તિનો ઉપયોગ કીધો હોય એવું અનુમાન થાય છે.

પ્રોફેસર જેકોબીએ સંભાળપૂર્વક જે શોધખોળો કરી છે તેને પરિણામે એવું માલમ પડયું છે કે **रामायण**નો ગ્રન્થ અગાઉ પાંચ કાણ્ડ-(૨–૬)નોજ બનેલો હતો. સાતમો કાણ્ડ તો પાછળથીજ ઉમેરવામાં આવેલો એમાં કંઈ પણ સંશય નથી, કારણ કે એક વખતે છઠ્ઠા કાણ્ડનો છેવટનો ભાગ એજ આખા કાવ્યનો છેડો હતો એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે. વળી, પ્હેલા કાણ્ડના કેટલાક ફકરાઓ અને પાછલા કાણ્ડના કેટલાક ફકરાઓ એ બે પરસ્પરવિરોધી જણાય છે. તે ઉપરાંત એમાં બે અનુક્રમણિકાઓ (પ્હેલા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં) આપવામાં આવી છે તે બેઉ જુદે જુદે વખતે રચાયલી એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; કારણ કે એમાંની એક અનુક્રમણિકામાં પ્હેલા અને છેલા કાણ્ડ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી, અને તે ઉપરથી એ કાણ્ડ ઉમેરાયલા ત્યાર પ્હેલાં એ અનુક્રમણિકા રચાયલી હોવી જોઈએ એવું માલમ પડે છે. જે ભાગ મૂળ કાવ્યની શરૂઆતનો હતો, એવું ઉઘાડું જણાઈ આવે છે તેને દ્વિતીય કાણ્ડના અનુસંધાનથી છૂટો પાડી નાંખવામાં આવ્યો છે, અને હવે પ્રથમ કાણ્ડના પાંચમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં એને મૂકવામાં આવ્યો છે. વળી મૂળ કાણ્ડોની અંદર કેટલાક અધ્યાય ઘુસાડી દેવામાં પણ આવ્યા છે. પ્રોફેસર જેકોબીએ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે કાવ્યની અસલ રચનામાં કરવામાં આવેલા આ સઘળા ઉમેરાઓ અસલ

રચનાની સાથે એવી શિથિલ રીતે જોડવામાં આવ્યા છે કે જોડાણ આપણે ઘણી સ્હેલાઇથી પારખી શકીએ છિયે. તોપણ વિશેષ પ્રાચીન વિભાગ અને તેની અંદર પાછળથી કરવામાં આવેલો ઉમેરો એ બેઉની વિચારશૈલી એકસરખી છે. એટલે પ્રથમ ક્ષત્રિય વર્ણને માટે રચાયલી કવિતાને ફેરવીને તેને જુદુંજ સ્વરૂપ આપી દેવાના હેતુથી એ ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા છે એવું માનવાને કોઈ પણ રીતનું કારણ નથી. માત્ર લોકવૃત્તિને અનુકૂળ થવાના હેતુથીજ ગવૈયાનો ધંધો કરનારાઓ તરફથી એ ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા હોય એ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. **રામાયણ**ની અંદરજ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ રામના બે પુત્ર **કુશ** અને **લવ** તરફથી મુખપરંપરાએ પ્રાપ્ત થયલી એ કવિતા ગવૈયાનો ધંધો કરનારાઓ તરફથી વીણા સાથે અથવા વીણા વગર ગાવામાં આવતી. **કુશ** અને **લવ** એ બે નામો **કુશીલવ** એટલે "ગવૈયો" અથવા "નાટક ભજવનાર" એ સંસ્કૃત શબ્દને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે સમજાવવાને માટેજ જોડી કાઢવામાં આવ્યા છે. **રામાયણ**ની જે ત્રણ આવૃત્તિઓ આપણા સમય સુધી ઉતરી આવેલી છે તે ઉત્પન્ન થઈ ત્યાર પહેલાથીજ નવા ઉમેરાઓને મૂળ ગ્રન્થની અંદર દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા હતા, પણ મૂળ કાવ્ય રચાયું અને પાછળથી તેની અંદર ઉમેરાઓ થયા એ બેની વચ્ચે ઘણો સમય ખાલી ગયલો હોવો જોઇએ, કારણ કે મૂળ કાવ્યમાં અમુક ટોળીના નાયક તરીકે જે દીઠામાં આવતો હતો તે પાછળના ઉમેરાઓમાં આખી પ્રજાના નાયક તરીકે, જનમંડળના નીતિવિષયક ઉંચામાં ઉંચા આદર્શ તરીકે બદલાઈ ગયલો જોવામાં આવે છે, અને મૂળના પાંચ કાણ્ડમાં (થોડાંક ઘુસાડી દેવામાં આવેલા ફકરાઓ બાદ કરીએ તો) **મહાભારત**ના કૃષ્ણની પેઠે માનવ વીર તરીકે જે જોવામાં આવતો હતો તેને પહેલા અને છેલ્લા કાણ્ડમાં દેવતાનું પદ પ્રાપ્ત થયું છે અને તેને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. એ ઉમેરાઓમાં એનો દેવતા તરીકેનો પ્રભાવ એ ઉમેરાઓ કરનારાઓના ચિત્તમાંથી કદી પણ ખસ્યો નથી. વળી એ ભાગમાં **રામાયણ**નો રચનાર **વાલ્મીકિ** તે રામના સમકાલીન પુરુષ તરીકે જોવામાં આવે છે અને દ્રષ્ટા તરીકેનું માન અત્યારથીજ એને અપાવા મંડાયું છે. આ ગીતના કર્ત્તારો થયા ત્યાર પહેલા વચમાં લાંબો વખત ગયો હોવો જોઇએ એ અનુમાન ઘણું સ્વાભાવિકજ છે.

એ **રામાયણ** અયોધ્યાના ઇક્ષ્વાકુ વંશનો જ્યાં આગળ અમલ

ચાલતો હતો તે કોસલ દેશમાં રચાયલું એમ માનવાને મજબૂત કારણ છે; કારણ કે સાતમા કાણ્ડના ૪૫મા અધ્યાયમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ ગંગા નદીનાં દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવ્યો હતો. વળી એ કવિને અયોધ્યાના રાજકુટુમ્બ સાથે પણ સમ્બન્ધ હોવો જોઈએ, કારણ કે સીતાને કાઢી મૂકવામાં આવી ત્યાર પછી તેણે એ કવિના આશ્રમમાં આશ્રય લીધો હતો. ત્યાં આગળ તેનાં બે જોડકાં બાળકોનો જન્મ થયો હતો, ત્યાં આગળજ તે બાળકો ઉછેરાઈને મ્હોટાં થયાં હતાં, અને પાછળથી એની તરફથી રામાયણનું જ્ઞાન પણ એ બાળકોને ત્યાં આગળજ આપવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત, પહેલા કાણ્ડના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે **रामायण**નો ગ્રન્થ ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. ત્યારે, અયોધ્યામાં સૂત લોકોની અંદર ઈક્ષ્વાકુ વંશના વીર નર રામચન્દ્રના સમ્બન્ધમાં કેટલીક વાર્તાઓ ચાલતી હશે. એ વાર્તાઓ ઉપરથી વાલ્મીકિએ પોતાનો એકજ સજાતીય ગ્રન્થ રચ્યો અને કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર રચાયલું મહત્ત્વનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાવ્ય* એજ હોવાથી એની પછીના માણસો તરફથી યોગ્ય રીતે **"आदिकाव्य"** એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું.

* રામાયણ અને મહાભારત એ બેમાં પહેલું કયું કાવ્ય લખાયું તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. રામાયણની પદ્યરચના ઉપરથી તેમજ રામ અને સીતાના વૃત્તાન્તમાં બલરામ (હલભૃત્) અને હળ (હિન્દુસ્તાનની ખેતી) વિષેનું રૂપક છે તે ઉપરથી એ કાવ્ય મહાભારતથી મોડું રચાયલું હોવું જોઈએ એવું પ્રો. વેબરનું માનવું છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓમાંથી જેઓ આર્યોના સુધારા તરફ પક્ષપાતની નજરથી જોતા હતા તેઓને એ રૂપકમાં વાનર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આર્ય લોકો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન તરફ જઈને વસવા લાગ્યા તે કંઈ છેક પ્રાચીન સમયમાં હોય નહીં, તેથી રામાયણ વધારે મોડું રચાયલું હોવું જોઈએ એવી વેબરની દલીલ છે. ડૉ. ભાંડારકર કહે છે કે " રામનો અવતાર કૃષ્ણના પહેલાં થયલો મનાય છે તેથી અને વાલ્મીકિને 'આદિકવિ' કહેવામાં આવે છે, તેથી ઘણા લોકો રામાયણનેજ પહેલું રચાયલું માને છે,તોપણ પાણિનિ કે પતંજલિના ગ્રન્થોમાં એકલાં મહાભારતનાં પાત્રોનાંજ નામો જોવામાં આવે છે અને અમરસિંહ જેવા અર્વાચીન લેખકના કોશમાં પણ વિષ્ણુનાં અનેક નામોમાં કૃષ્ણાવતારનાંજ ઘણાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે પણ દશરથના પુત્ર રામનું નામ નથી આપવામાં આવ્યું એ નવાઈ જેવું છે." રામાયણ પહેલું લખાવાની તરફેણમાં કેટલીક મજબૂત દલીલો મિ. મૅકડોનલે આ સ્થળે આપી છે.

પછી એ કાવ્યને ગવૈયાનો ધંધો કરનારાઓએ–કુશીલવોએ–મોટે કરવા માંડ્યું અને દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે તેઓ ભટકતા તે વખતે જાહેર મેળાવડાઓમાં તેઓએ એ કાવ્યની કથા કરવા માંડી.

મહાભારતની મુખ્ય વાર્તાને હજી ચોક્કસ સ્વરૂપ મળ્યું ન્હોતું તે વખતથીજ **રામાયણ**નો અસલ ભાગ તૈયાર થઈ ચૂક્યો હતો એમ જણાય છે; કારણ કે **મહાભારત**ના વીર નરો વિષે **રામાયણ**માં કોઇ પણ ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું નથી ત્યારે રામની વાર્તા વિષે **મહાભારત**ના વધારે મ્હોટા કાવ્યમાં ઘણે ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું છે. વળી **મહાભારત**ના સાતમા પર્વનો એક ફકરો, જે પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલો ગણી શકાય એમ નથી તેમાં—

"अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि"

આ શ્લોક વાલ્મીકિનો રચેલો છે એવું સૂચવીને બે લીટીઓ ઉતારવામાં આવી છે અને એજ લીટીઓ **રામાયણ**ના છઠ્ઠા કાણ્ડમાં કંઈ પણ ફેરફાર વગર જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે **મહાભારત**ને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પહેલાંથી વાલ્મીકિનું કાવ્ય એક પ્રાચીન ગ્રન્થ તરીકે જનમંડળમાં જાણીતું થયું હોવું જોઈએ. વળી **મહાભારત**ના ત્રીજા પર્વ(અધ્યાય ૨૭૭–૨૯૧)માં એક **"રામોપાખ્યાન"** છે, અને તે **રામાયણ** ઉપરથીજ રચાયું હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એમાંના કેટલાક શ્લોકો વાલ્મીકિના શ્લોકો સાથે ચોડાઘણા પણ મળતા આવે છે, અને મુંબાઈની આવૃત્તિમાં સચવાઈ રહેલા **રામાયણ** ગ્રન્થનું જ્ઞાન પોતાના વાંચક વર્ગને છે એવું એ ઉપાખ્યાનનો રચનાર સમજતો હોય એમ એની લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી જણાય છે.

રામાયણ ક્યારે લખાયું તેનો નિર્ણય કરવાની બાબતમાં બીજો એક અગત્યનો સવાલ **બૌદ્ધ** ધર્મના સાહિત્યની સાથેના એના સમ્બન્ધ વિષેનો છે. હવે, રામની વાર્તા કંઈક જુદા સ્વરૂપમાં **દશરથજાતક**, એ નામની બુદ્ધના આગલા જન્મ વિષેની એક **પાલી** ભાષાની વાર્તામાં જોવામાં આવે છે. એ જાતકમાં રામનાં પરાક્રમોનો પ્રથમ વિભાગ, એનાં અરણ્યનાં પરાક્રમોને લગતો વિભાગજ આપવામાં આવ્યો છે, તેથી એ પ્રથમ વિભાગ દ્વિતીય વિભાગના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું પ્રથમ દર્શને

જણાય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે. પણ વાર્તાનો દ્વિતીય એટલે લંકાયુદ્ધનો વિભાગ પણ **दशरथजातक**ના રચનારને જાણીતો હતો એવું માનવાને પણ આધાર મળી આવે છે; કારણ કે વાલ્મીકિના કાવ્યમાં છેવટે રામ અને સીતાનો મેળાપ થાય છે, ત્યારે **दशरथजातक**માં બીજી કહાણીઓની પેઠે દંપતીના લગ્નથી વાર્તાનો છેડો આવે છે, અને તેનીજ સાથે વાર્તાના મૂળ ગ્રન્થમાં—જેના ઉપરથી **दशरथजातक** રચાયું તેમાં—એ બેનાં પ્રથમથીજ લગ્ન થયલાં એવું સૂચવનારાં કથનો હતાં એમ પણ **दशरथजातक**માં જે લખ્યું છે તે પરથી માલમ પડે છે. એ ઉપરાંત આ **जातक**ની અંદરના ગદ્યવિભાગમાં **रामायण**ના પ્રાચીન વિભાગનો એક શ્લોક (૬,૧૩૮) પાલી ભાષામાં ઉતારાયલો જોવામાં આવે છે.*

रामायणની અંદરના **अनुष्टुम्** છન્દમાં રચાયલા શ્લોકો પાછલા સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેવા શ્લોકો હોય છે તેવાજ છે, પણ બૌદ્ધ ધર્મના પવિત્ર ગ્રન્થોમાં **अनुष्टुम्** છન્દ વાપરતી વખતે ઘણી વધારે છૂટ લેવામાં આવી છે તે ઉપરથી, ખરેખર, એ બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થો વધારે પ્રાચીન છે એવું અનુમાન કદાચ ઠરવામાં આવે. પણ ખરું જોતાં એ પાલી ભાષાના ગ્રન્થોમાં એકંદરે સંસ્કૃત સાહિત્યના **अनुष्टुम्** છન્દના નિયમોનેજ વળગી રહેવામાં આવ્યું છે, અને છન્દ વિષેના જે નિયમભંગ થયલા એ ગ્રન્થોમાં દીઠામાં આવે છે તેનું ખરું કારણ તો એ જણાય છે કે સાહિત્યના કામમાં પાલી ભાષાનો ઉપયોગ તે વખતે નવોજ થવા માંડયો હતો અને પાલી ભાષાના ગ્રન્થો તેના અસલ સ્વરૂપમાં જોઇએ તેવા સાચવી રાખવામાં આવ્યા ન્હોતા. એથી ઉલટું, બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં **आर्या** છન્દ, જે પાછલા સમયની સંસ્કૃત કવિતામાં ઘણો લોકપ્રિય

* "दशरथजातक" રામાયણના મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથીજ લખાયું હતું એ વિચારના વિશેષ સમર્થનને માટે જુઓ મિ વૈદ્યનું "રામાયણ", પૃ. ૯૯—૩૪ પિતાના મૃત્યુને માટે વિલાપ કરતા પુરૂષના સાન્ત્વનને અર્થે "दशरथ"ના મૃત્યુનો વૃત્તાન્ત "दशरथजातक'માં આપવામાં આવ્યો છે, એ/યે મૂળ ગ્રન્થમાંની સીતાહરણ અને લંકાયુદ્ધની હકીગત એ ગ્રન્થમાં ન આપવામાં આવી હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. રામાયણના દ્વિતીય વિભાગનો વૃત્તાન્ત "दशरथजातक"માં આવ્યો નથી, તે પરથી એ દ્વિતીય વિભાગ મૂળ ગ્રન્થમાં હતોજ નહીં, પણ હોમરના કાવ્ય ઉપરથી એ વિભાગ પાછળથી "रामायण'માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો એમ સિદ્ધ થતું નથી

થઈ પડ્યો હતો, પણ જે હજી રામાયણ–મહાભારતમાં ક્રીડામાં આવતો નથી તે પ્રાચીન સમયથીજ વપરાવા માંડ્યો હતો.

બુદ્ધને વિષે જેમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવો ફકરો **રામાયણ**માં એક૦૮ છે, અને તે પણ પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ ઉપરથી **બૌદ્ધ** ધર્મની સાથે **રામાયણ**નો કેવી રીતનો સમ્બન્ધ છે તે વિષેનાં પ્રમાણોની એકંદરે તુલના કરતાં, મૂળ **રામાયણ બૌદ્ધ** ધર્મના પહેલાં રચાયલું હોવું જોઈએ એ અનુમાન વધારે વાસ્તવિક લાગે છે.

રામાયણના રચનારને **યવન** લોકો વિષે કંઈ જ્ઞાન હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન પણ, નિઃસંશય, **રામાયણ** રચાયાની તારીખના નિર્ણય માટે ઘણો અગત્યનો છે. **રામાયણ**નું કાવ્ય તપાસતાં આપણને માલમ પડે છે કે એની અંદર યવન લોકો વિષે બેજ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એક પ્રથમ કાણ્ડમાં અને બીજું ચતુર્થ કાણ્ડનો એક અધ્યાય, કે જે પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલો છે એવું પ્રોફેસર જેકોબીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. તેમાં. આ ઉપરથી એકજ અનુમાન નીકળી શકે છે,અને તે એ છે કે મૂળ કાવ્યમાં જે ઉમેરાઓ કરવામાં આવેલા તે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પછી થોડા વખત બાદ કરવામાં આવેલા હોવા જોઇએ. **રામાયણ**ની વાર્તામાં યવન લોકોની વાર્તાઓના પરિચયની અસર થયલી છે એવી પ્રોફેસર વેબરની જે ધારણા છે* તેને માટે જોઈએ તેવો

* એ ધારણા ખોટી છે એવું દર્શાવવા માટે કાશિનાથ ત્રિંબક તેલંગ તરફથી "Was the Ramayana copied from Homer?" એ નામનો એક વિદ્વત્તાભરેલો લેખ લખવામાં આવ્યો હતો. હાલ એક અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે.–" Rama and Homer "–તેમાં પ્રો. વેબરનાથી તદ્દન ઉલટોજ મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે, અને હોમરે રામાયણ ઉપરથી પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હતું એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. પાણિનિ અને કાત્યાયનના વખતમાં રામાયણની કથા સુપ્રસિદ્ધ હતી અને પાણિનિએ " कौशल्या "–"कैकेयी" એ શબ્દો વિષે બે સૂત્રોમાં ખુલાસા પણ આપ્યા છે. રામાયણનો મૂળ ગ્રન્થ બુદ્ધના પહેલાંનો હોવો જોઇએ એ મતની તરફેણમાં અનેક આન્તર પ્રમાણો આપી શકાય તેમ છે (જુઓ વૈદ્યનું "રામાયણ") એટલે હોમરનું કાવ્ય એ ગ્રન્થની પછીજ લખાયલું એમાં સંશય નથી. બૌદ્ધ ધર્મનું " दशरथजातक " પણ એ મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથીજ લખાયું હોવું જોઇએ.

આધાર જણાતો નથી; કારણ કે, સીતાનું હરણ અને લંકાનું યુદ્ધ એ બનાવ અને હેલનનું હરણ અને ટ્રૉયનું યુદ્ધ એ બનાવની વચ્ચે કંઈ ખરેખરૂં સરખાપણું નથી. વળી, સીતાને મેળવવાને માટે રામે એક મજબૂત ધનુષ્યને વાંકું વાળ્યું એ વૃત્તાન્ત યુલિસિઝનાં પરાક્રમો ઉપરથી લેવાયલો છે એમ માનવાને પણ કંઈ પૂરતું કારણ નથી. એવા હેતુને માટે એવાંજ પરાક્રમો કરાયાની વાર્તાઓ યવન સિવાય બીજી પ્રજાઓનાં કાવ્યસાહિત્યમાં પણ જોવામાં આવે છે, અને એવી વાર્તાઓ સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી.

રામાયણમાંથી પૂર્વ હિન્દુસ્તાનની તે સમયની રાજકીય સ્થિતિ વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે તે એ ગ્રન્થ ક્યારે રચાયો હતો એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં કંઈક વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. પ્રથમ તો એ વાત છે કે પાટલિપુત્ર (પટના) એ નગર વિષે **રામાયણ**માં કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી. કાલાશોક રાજા, જેના વખતમાં વૈશાલી આગળ આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૮૦ વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની બીજી સભા મળી હતી, તેણે એ નગર સ્થાપ્યું હતું, અને મિગૅસ્થનિસના સમય (ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦) સુધીમાં એ નગર હિન્દુસ્તાનની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર થઈ પડ્યું હતું. **રામાયણ**ના પ્રથમ કાણ્ડના ૩૫મા અધ્યાયમાં, એ નગર જ્યાં આગળ હતું તે સ્થળથીજ રામને જતો વર્ણવવામા આવ્યો છે. અને (૩૨-૩૩ અધ્યાયમાં), **રામાયણ**ની કીર્તિ કોસલ દેશ, કે જ્યાં એ ગ્રન્થ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનાથી કેટલે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી તે દર્શાવવાને માટે પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના કૌશામ્બી, કાન્યકુબ્જ, કાંપિલ્ય વગેરે અનેક નગરો સ્થપાયા વિષે કવિએ ખાસ લખ્યું છે, પણ તેમાં પાટલિપુત્ર વિષે બીલકુલ લખ્યું નથી. એ નગર જો તે વખતે અસ્તિત્વમાં હોત તો એના વિષે કથન કરવામાં ન આવે એવું કદી પણ બનત નહીં.

વળી એ વાત પણ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે કોસલની રાજધાનીને માટે મૂળ **રામાયણ**માં હમેશાં "અયોધ્યા" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે ત્યારે બૌદ્ધ લોકો, જૈન લોકો, યવન લોકો, અને પતંજલિ હમેશાં એને માટે "સાકેત" એ શબ્દ વાપરે છે. હવે **રામાયણ**ના છેલ્લા કાણ્ડમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવ્યુ

છે કે રામના પુત્ર લવે પોતાના રાજ્યનું મુખ્ય સ્થાન શ્રાવસ્તીમાં રાખ્યું. **રામાયણ**ના પ્રાચીન વિભાગમાં શ્રાવસ્તી નગર વિષે બીલકુલ કથન કરવામાં આવ્યું નથી; અને બુદ્ધના વખતમાં કોસલ દેશનો રાજા પ્રસેનજિત્ શ્રાવસ્તીમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાય છે. આ સર્વ ઉપરથી આપણે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવીએ છિયે કે જે સમયે અયોધ્યાનું પ્રાચીન નગર છોડી દેવામાં આવ્યું ન્હોતું પણ હજી તે કોસલ દેશનું મુખ્ય નગર ગણાતું હતું, જે સમયે "સાકેત" એવું નવું નામ એ નગરને બીલકુલ મળ્યું ન્હોતું, અને જે સમયે રાજ્યનું મુખ્ય મથક એ નગરથી ખસેડીને શ્રાવસ્તી આગળ લઈ જવામાં આવ્યું ન્હોતું તે સમયે **રામાયણ**નો અસલ ભાગ રચાયો હોવો જોઈએ.

વળી, પ્રથમ કાણ્ડના પ્રાચીન વિભાગમાં મિથિલા અને વિશાલા એ બે નગરને જુદા જુદા રાજાના તાબામાં રહેનારાં જોડિયાં નગર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. પણ આપણે જાણીએ છિયે કે બુદ્ધના સમય સુધીમાં તો એ બે નગરો એકઠાં મળી જઈને તેનું વૈશાલી એ નામનું પ્રખ્યાત નગર થયું હતું અને ત્યાં આગળ તે વખતે રાજ્યની સત્તા એક અમુક રાજાના હાથમાં નહીં, પણ થોડાંક આગળ પડતાં માણસોના હાથમાં હતી.

રામાયણની અંદર જે રાજકીય સ્થિતિનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અમુક સાંકડા પ્રદેશ ઉપરજ રાજ્ય ચલાવનારા કુલપતિઓના જેવો અમલ તે વખતે ચાલતો હતો એવું માલમ પડે છે, અને એથી વધારે મહત્ત્વનાં રાજ્યોનું અસ્તિત્વ એ સમયે બીલકુલ જોવામાં આવતું નથી. એથી ઉલટું, જરાસંધ નામના સમર્થ રાજાના તાબામાં પૂર્વ હિન્દુસ્તાનના જે મુલકો હતા અને જેમાં મગધ સિવાય બીજા અનેક દેશોનો સમાવેશ થતો હતો તેના વિષે **મહાભારત**ના કવિઓએ જે કથન કર્યાં છે તેમાં ઇ. સ. પૂર્વેના ચોથા સૈકાની રાજકીય સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું જોવામાં આવે છે. ઉપરની સઘળી દલીલોનો સામટો વિચાર કરતાં, **રામાયણ**નો મુખ્ય વિભાગ ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે મોડો રચાયો નહીં હોય, અને પાછળથી કરવામાં આવેલા વિશેષ નવીન ઉમેરાઓ ઘણુંખરૂં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં નહીં થયા હોય પણ ત્યાર પછી થયા હશે, એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા વગર આપણને ચાલતું નથી.

આ નિર્ણયને **રામાયણ**ની ભાષા ઉપરથી કંઈ ટેકો મળતો હોય એવું પ્રથમ દર્શને આપણને જણાતું નથી; કારણ કે મુંબાઈની આવૃત્તિની આર્ષ ભાષા, જે ખરૂં જોતા **મહાભારત**ની ભાષા સાથે એકતા ધરાવે છે, તે પાણિનિના કરતાં વધારે મોડા સમયની હોય એવી જણાય છે અને પાણિનિએ એ ભાષા વિષે પોતાના ગ્રન્થમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી. પણ એ સઘળું છતાં, **રામાયણ**નો ગ્રન્થ પાણિનિના સમય કરતાં વધારે મોડોજ લખાયલો છે એવું કંઈ ચોક્કસ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે પાણિનિ તો "શિષ્ટ" જનોની, એટલે બ્રાહ્મણોની વધારે સુધરેલી સંસ્કૃત ભાષા વિષેજ ચર્ચા ચલાવે છે, અને એ ભાષાને ભટકતા ગવૈયાઓની જનમંડળમાં વિશેષ પ્રચાર પામેલી ભાષા કરતાં પ્રાચીનતાનો વિશેષ રંગ લાગ્યો હોય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે. હવે અશોકના મુદ્રાલેખના સમયમાં, અથવા પાણિનિ થઈ ગયાને આડધા સૈકા કરતાં વધારે વખત ભાગ્યે થયો હશે એટલામાં, હિન્દુસ્તાનના જે પ્રદેશમાં **રામાયણ** રચાયું તે પ્રદેશમાં પ્રાકૃત એ લોકભાષા થઈ ચૂકી હતી. આ કારણથી *રામાયણ*નું લોકમાં પ્રચાર પામવાને માટેજ રચાયલું કાવ્ય, જે સમયે પાણિનિ થઈ ગયો તે મોડા સમયમાં રચાયું હોય એ બીલકુલ સંભવિત નથી, કારણ કે એ સમયે તો સાધારણ લોકો એ ભાષા સમજતા પણ ભાગ્યેજ હશે. **રામાયણ**ની ભાષા પાણિનિના કરતાં વધારે અર્વાચીન હોય તો પાણિનિના વ્યાકરણની અસર એ ગ્રન્થ ઉપર કેમ ન થવા પામી તેનો પણ ખુલાસો આપવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. વાલ્મીકિના કાવ્ય જેવી રચના થવાથી વીરચરિત કાવ્યોની ભાષાને લોકમાં વધારે પ્રાચીન સમયથી પ્રચાર મળી ચૂક્યો હોય એ વધારે સંભવિત છે. સંસ્કૃત કાવ્યોને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ રાખીને એકબીજાની સાથે તપાસી જોવામાં આવે તો ઘણુંખરું માલમ પડશે કે ભાષાની બાબતમાં પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્યોની સાથે એ કાવ્યોને વધારે ગાઢો સમ્બન્ધ છે અને સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં પાણિનિના ધોરણથી એ કાવ્યો વધારે જુદાં પડે છે.

શૈલીની બાબતમાં, અમલનાં સાદાં લોકગીતોના કરતાં **રામાયણ**ની શૈલી ઘણી જુદી જણાઈ આવે છે. અમલનાં લોકગીતોમાં વાર્તાનેજ પ્રધાન પદ આપવામાં આવતું અને તેના બાહ્ય સ્વરૂપને ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવતું, પણ અહીં તેમ નથી. વાલ્મીકિના ગ્રન્થમાં અનેક

ઉપમાઓ જોવામાં આવે છે, અને ઘણે ઠેકાણે એકની એકજ વસ્તુને માટે અનેક ઉપમાઓ સામટી વાપરવામાં આવી હોય છે. વળી ઉપમાને મળતો આવતો **રૂપક** (ઉ. "ચરણકમળ") એ અલંકાર પણ ઘણી વખત એણે બહુ ચતુરાઈથી વાપર્યો છે, અને એ સિવાય, પાછલા સમયનાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં સાધારણ થઈ પડેલા બીજા અલંકારો પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ એણે વાપર્યા છે. એ ઉપરાંત, વર્ણનશૈલીમાં પણ પાછલા સમયનાં સંસ્કૃત કાવ્યોની સાથે **રામાયણ**નો ગ્રન્થ કેટલુંક સરખાપણું ધરાવે છે. ખરેખર પાછલા સમયના **કાવ્ય** સાહિત્યનો ઉપઃકાળ તે **રામાયણ** વડે સૂચવાય છે, અને વાલ્મીકિના ગ્રન્થની કથા કરનારાઓદ્વારા જે કળા ઉતરી આવેલી તે એ કાવ્યોદ્વારા આગળ વધેલી હોય એ પૂરેપૂરૂં સંભવિત છે. મહાકવિઓ જ્યારે વાલ્મીકિને માટે "**आदिकवि**" એ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે પાછલા સમયના કાવ્યસાહિત્યની સાથેનો **રામાયણ**નો સમ્બન્ધ એ શબ્દ વડે સ્પષ્ટ રીતે સૂચવાતો હોય એવું આપણા જોવામાં આવે છે.

મૂળના પાંચ કાણ્ડમાં **રામાયણ**ની જે વાર્તા આપવામાં આવી છે તેના ચોખ્ખા બે વિભાગ પડી શકે છે. તેમાંના પ્રથમ વિભાગમાં **અયોધ્યા** આગળ **દશરથ** રાજાની દરબારમાં બનેલા બનાવો અને તેનાં પરિણામની હકીકત આપવામાં આવી છે. આ વિભાગમાં પોતાના પુત્રને રાજગાદી ઉપર બેસાડવાને માટે એક રાણી તરફથી કરવામાં આવેલી ખટપટોનો કેવળ સ્વાભાવિક અહેવાલ આપણી આગળ રજુ કરાયલો આપણે જોઇએ છિયે. એ વર્ણનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય નથી, તેમજ કોઈ આગલી દંતકથાના આધાર ઉપરથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું હોય એમ પણ નથી. વૃદ્ધ રાજાના મરણ પછી રાજધાનીના નગરમાં **રામ**નો ભાઈ **ભરત** પાછો આવ્યો એટલેથીજ જો એ કાવ્યનો અંત આવતો હત તો એક ઐતિહાસિક ગાથા તરીકેજ એ કાવ્યને ગણી શકાત. કારણ કે **ઈક્ષ્વાકુ**, **દશરથ**, અને **રામ** એ પ્રખ્યાત અને સમર્થ રાજાઓનાં નામ **ऋग्वेद**માં પણ જોવામાં આવે છે, જોકે ત્યાં આગળ એ ત્રણેઓ એકબીજાની સાથે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ ધરાવતા હોય એવું જોવામાં આવતું નથી.

બીજા વિભાગનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું છે. દંતકથાઓનો આધાર લઇને એ વિભાગ રચાયલો છે, એટલે એમાં ચમત્કાર

અને વૈચિત્ર્યનું પ્રધાનપણું જોવામાં આવે છે. એ વાર્તાના રહસ્ય વિષે જૂનામાં જૂનો સિદ્ધાન્ત લૅસન સાહેબનો હતો, અને તે એ હતો કે દક્ષિણના પ્રદેશોને જીતવાનો આર્ય લોકોનો પ્રથમ પ્રયત્ન આલંકારિક સ્વરૂપમાં રજુ કરવાને માટે એ વાર્તા રચાયલી છે. પણ **રામાયણ**માં કોઈ પણ ઠેકાણે દક્ષિણમાં આર્ય લોકોનું રાજ્ય **રામે** સ્થાપ્યું એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી, તેમજ એવું રાજ્ય સ્થાપવાનો એનો હેતુ હતો એમ માનવાને પણ આખા ગ્રન્થમાંથી. આપણને બીલકુલ આધાર મળી શકતો નથી. વેબરે પાછળથી એનો એજ વિચાર કંઈક જુદા સ્વરૂપમાં મૂકીને દર્શાવ્યો હતો. એના કહેવા પ્રમાણે, આર્ય લોકોનો સુધારો દક્ષિણ સુધી અને લંકા સુધી ફેલાયો તેનો ખુલાસો આપવાને માટે **રામાયણ** લખાયું હતું. પરંતુ આ તર્કને પણ **રામાયણ**ની અંદ૨નાં કોઈ પણ વચનોનો આધાર મળી શકતો નથી; કારણ કે રામે લંકા ઉપર ચઢાઈ કીધી તેને પરિણામે દક્ષિણની સામાજિક સ્થિતિ-માં કંઈ પણ ફેરફાર અથવા સુધારો થયો એવું રામાયણમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું નથી. દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણોના આશ્રમો જોવામાં આવે છે એ ઉપરાંત દક્ષિણના પ્રદેશ વિષે કવિને કંઈ પણ વધારે માહિતી હોય એમ જણાતું નથી. એ સિવાય તો રાક્ષસો અને એવાં કલ્પિત પ્રાણીઓનોજ એ ભૂમિમાં નિવાસ હતો એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે; જે ભૂમિનો પોતાને કંઈ પણ પરિચય ન હોય તેના સમ્બન્ધમાં એવી એવી કલ્પનાઓ કરવામાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની કુશળતા જાણીતીજ છે.

રામાયણમાં એવું કોઈ પણ રૂપક(allegory) છેજ નહીં, પણ હિન્દુસ્તાનની દંતકથાઓને આધારે એ કાવ્ય લખાયું છે એવો જૅકોબી સાહેબનો અભિપ્રાય છે તે ઘણો વધારે વાસ્તવિક જણાય છે. આ વિચાર પ્રમાણે, **રામાયણ**નો બીજો વિભાગ તે વેદની એક દ્યુલોક-ની દંતકથાને પૃથ્વીલોકનાં પરાક્રમોના વર્ણન તરીકે ફેરવી નાંખ્યાથી થયો છે એમ કહી શકાશે. એવી રીતે એક દંતકથા અસલ અમુક સ્વરૂપમાં હોય તેને કોઈ જુદાજ સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવે એવું ઘણી વાર બને છે. **સીતા**નો વૃત્તાન્ત તે પણ **ઋગ્વેદ**ની સાથે જોડી શકાય એમ છે. કારણ કે હળ ખેડ્યાથી જમીનમાં પડેલી ચાસને માટે ચેતનત્વ-

નું આરોપણ થવાથી દેવી તરીકે એનું આવાહન કરવામાં આવેલું **ऋग्वेद**માં આપણે જોઇયે છિયે. કેટલાંક ગૃહ્યસૂત્રોમાં પણ ખેડાયલી જમીનની દેવતા તરીકે એ આપણા જોવામાં આવે છે. અતિ સાન્દર્યવતી સ્ત્રી તરીકે એ સૂત્રોમાં એની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે અને ઇન્દ્ર અથવા **પર્જન્ય**ની સ્ત્રી તરીકે એને ગણવામાં આવી છે. **સીતા**ની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થયલી તેનું સૂચન **રામાયણ**ની અંદરજ થયલું છે. કારણ કે (૧,૬૬) જનક રાજા એક વખતે ખેતર ખેડતા હતા તેવામાં પૃથ્વીમાંથી **સીતા**ની ઉત્પત્તિ થઈ એવું જણાવવામાં આવ્યું છે, અને આખરે પણ પૃથ્વીમાતાના ઉદરમાંજ એ અલોપ થઈ જાય છે (૭,૯૭). એનો પતિ, **રામ**, તે બીજો કોઈ નહીં પણ ઇન્દ્રજ છે, અને દૈત્યોના ઉપરી **રાવણ**ની સાથેનું એનું યુદ્ધ તે **ऋग्वेद**ની ઇન્દ્ર–વૃત્રની લડાઈ વિષેની કથાનુંજ નવું સ્વરૂપ છે. **રાવણ**ના પુત્રનું નામ ઇન્દ્રજિત્ (ઇન્દ્રને જીતનારો) અથવા ઇન્દ્રશત્રુ (ઇન્દ્રનો શત્રુ) છે તે ઉપરથી આ વિચારને વિશેષ ટેકો મળે છે, કારણ કે **ऋग्वेद**માં ઇન્દ્રજિત્ અને ઇન્દ્રશત્રુ એ બે નામમાંથી ઇન્દ્રશત્રુ એ નામ **વૃત્ર**ના સમ્બન્ધમાં ઘણીએ વાર વાપરવામાં આવ્યું છે. **રાવણ**નું ખાસ પરાક્રમ—**સીતા**નું હરણ—તેને મળતો આવે એવો વૃત્તાન્ત **ऋग्वेद**માં જે ગાયો ઇન્દ્રે પાછી મેળવી તે ચોરાયાનો છે. વાંદરાઓનો સરદાર અને **સીતા**ને મેળવવા માટેની ચઢાઈમાં રામનો મદદગાર **હનુમાન્** તે વાયુનો પુત્ર છે અને તેનું બીજું નામ **મારુતિ** છે, અને **સીતા**ને શોધી કાઢવાને માટે હજારો ગાઉ સુધી હવામાં ઊડતો એને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી **વૃત્ર**ની સાથેના યુદ્ધ વખતે **મરુતો**એ ઇન્દ્રને જે મદદ કરી હતી તેના અને **ઇન્દ્ર**ના દૂત તરીકે **સરમા** નામના કૂતરાએ રસાતળની પેલી પાર જઇને ગાયોને શોધી કાઢી હતી તેના સંસ્કાર કદાચ આ હનુમાનના વૃત્તાન્તમાં જળવાઈ રહ્યા હશે. એવું જણાય છે. **સીતા** કેદી તરીકે રહેતી હતી તે વખતે એને સાન્ત્વન આપનારી રાક્ષસી તરીકે **સરમા**નું નામ પણ **રામાયણ**માં પાછું જોવામાં આવે છે. **હનુમાન**નું નામ સંસ્કૃત છે તેથી એ પાત્ર હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ ઉપરથી નહીં લેવાયું હોય એમ જણાય છે. હાલના વખતમાં હિન્દુસ્તાનનાં સઘળાં ગામડાંઓમાં હનુમાનની પૂજા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ દેવને કૃષિકર્મ(ખેતી)ની સાથે કંઇક સમ્બન્ધ હશે અને એ વર્ષાઋતુનું સત્ત્વ હશે એવી પ્રોફેસર

જેકોબીની કલ્પના કંઇક વાસ્તવિક જણાય છે.*

રામાયણની મુખ્ય વાર્તા દશરથ એ પ્રતાપી રાજાના અમલ દરમ્યાન અયોધ્યા નગરીની શી સ્થિતિ હતી તેના વર્ણનથી શરૂ થાય છે. એની ત્રણ સ્ત્રીઓ, કૌશલ્યા, કૈકેયી, અને સુમિત્રાને ક્રમશઃ રામ, ભરત, અને લક્ષ્મણ એ પ્રમાણે પુત્રો હતા રામનાં લગ્ન વિદેહના રાજા જનકની પુત્રી સીતા સાથે થયાં હતા. દશરથને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પાસે આવતી હોય એવું જણાયાથી એક દિવસે રામને યુવરાજ તરીકે સ્થાપવાની ઇચ્છા એક મ્હોટી સભા આગળ એણે જાહેર કરી રામના ઉપર લોકોને ઘણો પ્રેમ હતો તેથી આ સમાચાર સાંભળીને સર્વેને ઘણો આનન્દ થયો એ દરમ્યાન કૈકેયીના મનમાં પોતાના પુત્ર ભરતને રાજગાદી મળે એવી ઇચ્છા થઈ આવી, અને "ત્હારી ઇચ્છામા આવે તે બે વાના તું મ્હારી પાસે માગને તો તે હુ ત્હને આપીશ" એવું વચન રાજાએ એક વખતે એને આપ્યુ હતું, પણ હજી સુધી એ વચનનો એણે લાભ લીધો ન્હોતો તે વાતનું એણે રાજાને સ્મરણ કરાવ્યુ. આખરે દશરથ

* રામાયણની અંદર જે વૃત્તાન્ત આપવામા આવ્યો છે તેને રૂપક તરીકે અથવા કલ્પિત કથા તરીકે ન ગણતા અમુક ઐતિહાસિક બનાવને આધારે બનાવેલો ગણવો એવો પણ એક મત છે રામે લંકા ઉપર ખરેખરી ચઢાઇ કરી હતી એવુ કેટલાક તરફથી કહેવામા આવે છે "રાજાવલી નામના એક પુસ્તકમા તો શ્રી રામચન્દ્રે લંકાનો વિગ્રહ ભગવાન બુદ્ધની પૂર્વે ૧૮૪૪ વર્ષ ઉપર કર્યો એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે અને તે ઉપરથી ઇ સ પૂર્વે ૨૩૭૦ની સાલમા શ્રી રામ લંકા ગયા એમ સિદ્ધ થાય છે" એવુ રા વામનરાવ સોમનારાયણ દલાલ બી એ એમણે ચોથી સાહિત્ય પરિષદ્ આગળ વચાયલા એક નિબન્ધમા જણાવ્યુ હતુ ઇ સ. પૂર્વે ૨૩૭૦ જેટલા પ્રાચીન સમયમા આર્ય લોકો ઠેઠ લંકા સુધી પ્હોચી ગયા હતા એ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સાબીત કરી શકાય એવી છે ખરી ? એક હિન્દુસ્તાનના જ્યોતિષી એ લંકાના યુદ્ધને માટે ઇ સ પૂ ૧,૨૫,૬૭ ૧૦૧ જેટલો પ્રાચીન સમય જણાવ્યો છે, ત્યારે ટૅલબોય વ્હીલરે ઈસ્વીસનના દસમા સૈકામા લંકાનુ યુદ્ધ થયુ હતુ એવુ જણાવ્યુ છે ' વિષ્ણુપુરાણને આધારે રામ અને કૃષ્ણની વચ્ચે ૩૫ રાજાઓ થઈ ગયા હતા એવુ મિ અભ્યંકર કહે છે, અને મહાભારતના યુદ્ધને માટે ઇ સ પૂ ૩૧૦૧નો સમય આપણે સ્વીકારીએ તો રામ ઇ સ પૂ ૩૮૮૧ મા થઇ ગયા હોવા જોઇએ, અથવા એજ વિષ્ણુપુરાણને આધારે તિલકે ઠરવેલો ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦૦નો સમય કૃષ્ણનો ગણીએ અને રામ તથા કૃષ્ણની વચ્ચે ૭૮૦ વર્ષનુ અન્તર ગણીએ તો રામને આપણે ઇ સ પૂર્વે ૨૨૮૦ મા મૂકીશું

એની જે કંઈ ઇચ્છા હોય તે તૃપ્ત કરવાનું વચન આપે છે એટલે "ભરતને રાજગાદી આપો, અને રામને ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ કરાવો" એવું એ રાજાની પાસેથી માગે છે. આ માંગણી પાછી ખેંચી લેવાને માટે રાજા એને ઘણું ઘણું વીનવે છે, પણ એ એકની બે થતી નથી, અને રાજાની આખી રાત નિદ્રા વગરની જાય છે. બીજે દિવસે, રામનો અભિષેક થવાનો હોય છે તે વખતે દશરથ એને પોતાની પાસે બોલાવે છે અને ઉપરના સમાચાર કહે છે. રામ શાન્ત ચિત્તથી આ સમાચાર સાંભળે છે અને બાપની આજ્ઞા માનવી એ મ્હોટામાં મ્હોટું કર્તવ્ય છે એમ સમજીને તે પ્રમાણે કરવાને એ તૈયાર થાય છે. સીતા અને લક્ષ્મણ એ બેઉ પણ એનાં સુખદુઃખમાં સરખો ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે અને એ જાય છે તેની સાથે તે બેઉ પણ વનમાં એની સાથે જાય છે. પેલો વૃદ્ધ રાજા પુત્રવિયોગથી અત્યન્ત ખિન્ન થઇને કૈકેયીથી દૂર રહે છે અને પોતાના બાકીના દિવસોમાં રામની માતા કૌશલ્યાની સાથે રહીને આખરે પોતાના વનવાસ ભોગવતા પુત્રને માટે વિલાપ કરતો કરતો એ મરણ પામે છે. એ દરમ્યાન સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે દણ્ડકારણ્યમાં રામ સુખ અને શાન્તિમાં રહેતા હોય છે. વૃદ્ધ રાજાનું મરણ થતાં ભરત, જે આ વખતે પોતાને મોસાળ રહેતો હતો, તેને રાજગાદી લેવાનું કહેવામાં આવે છે. એક ઉદાર પુરુષને શોભે તેવા ક્રોધની સાથે રાજગાદી લેવાની એ ના પાડે છે અને રામને અયોધ્યામાં પાછા લાવવાને માટે એ દણ્ડકારણ્ય તરફ નીકળી પડે છે. પોતાના ભાઈની વિનંતિથી જોકે રામના મન ઉપર ઘણી અસર થાય છે તોપણ વનવાસની પ્રતિજ્ઞા પોતે પાળવીજ જોઈએ એ વિચારને લીધે અયોધ્યા પાછાં આવવાની એ ના કહે છે. એણે પોતાના તરફથી રાજ્ય ભરતને સોંપ્યું છે તેના ચિહ્ન તરીકે પોતાની પાદુકા ભરતને સોંપે છે. પછી ભરત અયોધ્યા તરફ પાછો વળે છે, રામની પાદુકા સિંહાસન ઉપર મૂકે છે, તેના ઉપર છત્ર ધરે છે, અને તેની પાસે બેસીને સઘળી રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે અને ન્યાય ચૂકવે છે.

દણ્ડકારણ્યમાં જે વિકરાળ રાક્ષસો વસતા હતા અને ત્યાંના ઋષિમુનિઓને યજ્ઞયાગાદિ ધર્મકૃત્યોમાં હેરાન કરતા હતા તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનું કામ હવે રામે કરવા માંડ્યું. અગસ્ત્ય ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે ઇન્દ્રનાં આયુધ મેળવીને એણે સફળ યુદ્ધ ચલાવવા માંડ્યું, અને એ

યુદ્ધમાં હજારો રાક્ષસોને એણે મારી નાંખ્યા. એ રાક્ષસોનો સરદાર રાવણ એના ઉપર ચીઢવાય છે અને વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે છે. પોતાના એક અનુચરને એ સુવર્ણનો મૃગ બનાવે છે અને એ મૃગ સીતાના જોવામાં આવે છે. સીતાની વિનંતિ માન્ય કરીને રામ અને લક્ષ્મણ એ હરણની પાછળ પડ્યા હોય છે તે વખતે એક સાધુનો વેષ લઈને રાવણ સીતાની પાસે આવે છે, તેને જોર જુલમથી લઈ જાય છે, અને તેના મુકામનું રક્ષણ કરનાર જટાયુ નામના ગૃધ્રરાજને ઘાયલ કરે છે. પાછા ફરતાં રામને અત્યંત ખેદ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ ગૃધ્રરાજના શબને એ અગ્નિદાહ દેતા હોય છે તેવામાં ચિતામાંથી એક અવાજ નીકળે છે તે શત્રુને કેવી રીતે હરાવી શકાય અને સીતાને કેવી રીતે પાછી મેળવી શકાય તેનો રસ્તો એને સુઝાડે છે. હવે વાનરોના ઉપરીઓ હનુમાન્ અને સુગ્રીવ એ એની સાથે એ ગાઢ મૈત્રીનો સમ્બન્ધ બાંધે છે એમાંના સુગ્રીવની મદદથી વાલી નામના સમર્થ વાનરને એ હણે છે. એ દરમ્યાન દરિયો ઓળંગીને હનુમાન્ લંકાનો બેટ, કે જ્યાં રાવણનો મુકામ હતો, ત્યાં આગળ સીતાની શોધને માટે પ્હોંચી જાય છે. અહીં એક વૃક્ષવાટિકામાં ખિન્ન હૃદય સાથે ભટકતી સીતા એના જોવામાં આવે છે અને "ત્હારો છુટકારાનો સમય પાસે આવ્યો છે" એવું એ સીતાને જણાવે છે. અનેક રાક્ષસોને હણ્યા પછી એ પાછો રામની પાસે આવે છે અને તેને સઘળી હકીગત કહે છે. યુદ્ધ કરવાની યોજના હવે તૈયાર કરવામાં આવે છે. સમુદ્રના દેવની મદદ વડે કરીને લંકા સુધીનો સેતુ બાંધવાનો ચમત્કાર વાંદરાઓ કરી બતાવે છે. પછી રામ સેતુ ઉપર થઈને પોતાની સેનાને લઈ જાય છે, રાવણને હણે છે, અને સીતાને પાછી મેળવે છે. અગ્નિમાંથી પસાર થઈને સીતા પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી આપે છે પછી આનન્દથી એને પોતાની સાથે લઈને રામ અયોધ્યામાં પાછો આવે છે. ત્યાં પોતાના પ્રેમાળ બંધુ ભરતની સાથે રહીને એ યશસ્વી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે, અને પોતાની પ્રજાને હરેક રીતે સન્તોષ આપે છે.

રામાયણની મુખ્ય વાર્તા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. એની અંદર પહેલા અને છેલ્લા કાણ્ડનો ઉમેરો થવાથી વાલ્મીકિના કાવ્યનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે બદલાઈ ગયું છે અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવાને માટે એ રચાયું હોય એવું જણાય છે. રાવણે બ્રહ્માની પાસેથી એવું વરદાન

માગી લીધું હતું કે "દેવો, ગાંધર્વો, અને રાક્ષસો એમાંથી કોઈ પણ મ્હને હરાવી શકે નહીં". આ વરદાન મળ્યા પછી એણે પોતાની સત્તાનો એવો દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો કે તેથી દેવતાઓમાં ભારે ત્રાસ વર્તી રહ્યો. આખરે તેઓને વિચાર આવ્યો કે રાવણે પોતાના અભિમાનમાં ખેંચાઇને "મનુષ્યોથી હું હારૂં નહીં" એવું વરદાન માગ્યું નથી. આથી તેઓએ વિષ્ણુની પાસે જઈને એ અસુરના સંહારને માટે માનવીનો અવતાર લેવાની તેને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ આ વિનંતિ કબૂલ રાખી અને રામ તરીકેનો અવતાર લઈને પોતાને કરવાનું કામ એણે કરી બતાવ્યું. સાતમા કાણ્ડને છેડે બ્રહ્મા અને બીજા દેવતાઓ રામની પાસે આવે છે, એને નમન કરે છે, અને તમે ખરેખરા "ચક્રધર" વિષ્ણુજ છો એમ કહીને એની સ્તુતિ કરે છે. રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એવો જે વિચાર અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેની એવી મજબૂત અસર થઈ છે કે આજ દિન સુધી હિન્દુ લોકો એ રામાયણના નાયકની પૂજા કરે છે. બારમા શતકના રામાનુજ અને ચૌદમા શતકના રામાનન્દના ધર્મસિદ્ધાન્તોનો પાયોજ રામના ઇશ્વિરત્વની માન્યતા ઉપર છે, અને હિન્દુસ્તાનની ઉત્તરમાં તેમજ દક્ષિણમાં શૈવ ધર્મના હલકા વહેમો અને અશુદ્ધ આચારો ફેલાતા હતા તેને અટકાવવામાં એ માન્યતા ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી છે.

રામાયણની અંદર કેટલાંક રસ પડે એવાં ઉપાખ્યાનો છે, જોકે તેની સંખ્યા અલબત્ત **મહાભારત**ના કરતાં તો ઘણી ઓછીજ છે. એમાંનું એક ઉપાખ્યાન – ગંગાવતરણનું – પહેલા કાણ્ડમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે હિન્દુસ્તાનની વાર્તાના જેવુંજ છે. વાર્તા અતિશયોક્તિ અને અસંભવના દોષોથી ભરેલી છે. કપિલઋષિના તપમાં ભંગ પડવાથી **સગર** રાજાના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને એણે પોતાના શાપથી બાળીને ભસ્મ કર્યા હતાં તેને પવિત્ર કરવાને માટે ગંગા નદીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર કેવી રીતે લાવવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન એ ઉપાખ્યાનની અંદર આપવામાં આવ્યું છે.

બીજું ઉપાખ્યાન (૧, ૫૨–૬૫) વિશ્વામિત્રનું છે. એ એક સમર્થ રાજા હતો. તેણે વસિષ્ઠની ચમત્કારી ગાયને જોરજુલમથી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કીધો તેને લીધે તેની સાથે એને તકરાર થઈ. પછી

વિશ્વામિત્રે ભારે તપ કીધાં. અનેક રૂપવતી અપ્સરાઓ એના તપમાં ભંગ કરવાને આવી, પણ તેઓના મોહમાં એ ફસાયો નહીં. હજારો વર્ષ સુધી એણે તપ કર્યા કીધું. આખરે એને બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયું અને એના પ્રતિસ્પર્ધી વસિષ્ઠની સાથે એને સલાહ થઈ.

શ્લોક અથવા **અનુષ્ટુભ્** છન્દની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેના સમ્બન્ધમાં જે વાર્તા છે તે અત્યન્ત રમણીય અને કવિત્વમય છે. વાલ્મીકિ પોતાના આશ્રમની અંદર રામનુ ચરિત્ર વર્ણવવાની તૈયારી કરતા હોય છે. એક વખતે નદીના કિનારા ઉપર એક પક્ષિયુગલ પ્રેમથી વિહાર કરતું હતું તેના તરફ એની નજર હોય છે એવામાં અચાનક એ પક્ષિયુગલમાંના એકને–નરને–કોઈ શિકારીનું તીર વાગે છે અને તે પક્ષી લોહીથી લદબદ થઈને મૃત દશામાં પૃથ્વી ઉપર પડે છે. એકલી પડી ગયલી માદાના શોકની વાલ્મીકિના હૃદય ઉપર ઉંડી અસર થાય છે અને એમ ને એમજ–કંઈ પણ ખાસ ઇચ્છા કે પ્રયત્ન વગરજ–પેલા પક્ષીના મરણ વિષેના શોકના ઉદ્દગારો અને પેલા દુષ્ટ ખૂનીને શાપ આપનારા ઉદ્દગારો એના મુખમાંથી બહાર નીકળે છે. પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે એ ઉદ્દગારો તે કંઈ સાધારણ ભાષામા નીકળતા નથી અને મધુર અને અસ્ખલિત પ્રવાહમાં તે વહ્યા જાય છે. વિચારમગ્ન થઈને પોતાના આશ્રમ તરફ એ પાછા ફરે છે એટલામાં બ્રહ્મા એને દર્શન દે છે અને પોતાને પણ ખબર નહીં એવી રીતે **અનુષ્ટુભ્** છન્દની કવિતા પોતે રચી હતી એ વાત એને જણાવે છે. પછી એજ છન્દમાં રામના જીવનચરિત્ર અને પરાક્રમોની દિવ્ય કવિતા બનાવવાની બ્રહ્મા એને આજ્ઞા કરે છે. આ વાર્તામાં કંઇક ઐતિહાસિક અર્થ સમાયલો હશે; કારણ કે સૌથી પ્રથમ **રામાયણ**ના મૂળ વિભાગ રચનાર વાલ્મીકિએ **અનુષ્ટુભ્** છન્દનું સ્વરૂપ ચોક્કસ નક્કી કીધું એ હકીગત એ વાર્તા વડે સૂચવાય છે અને તે કંઇક સંભવિત પણ લાગે છે.

એ કાવ્યના એક શ્લોકમાં એની અચળ કીર્તિનું ભવિષ્ય એવું ભાખવામાં આવ્યું છે કે—

"જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર પર્વતોની માળા ઊભી રહેશે અને

નદીઓના પ્રવાહ વહ્યાં કરશે ત્યાં સુધી આ રામાયણનો ગ્રન્થ માનવીઓની જીભ ઉપર રમ્યા કરશે "

હૉરેસની જાણીતી ભવિષ્યવાણીના કરતાં પણ આ ભવિષ્યવાણી વધારે સાચી પડી છે એવું કદાચ આપણાથી કહી શકાશે પ્રથમથી તે આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યનો કોઈ પણ ગ્રન્થ **રામાયણ** કરતાં વિશેષ લોકપ્રિય થયો નથી બીજા અનેક સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોનો વિષય એ **રામાયણ**માંથીજ લેવાયલો છે, અને રામના વાર્ષિક મહોત્સવનો જે મેળાવડો કાશીમાં ભરાય છે ત્યાં આગળ અને બીજે ઘણે ઠેકાણે કથાભટોના મુખમાંથી નીકળતી **રામાયણ**ની વાર્તા હજી પણ હિન્દુસ્તાનના કરોડો માણસોના હૃદયને આનન્દ આપી રહી છે. હિન્દુસ્તાનની હાલની અનેક ભાષાઓમાં એ **રામાયણ**ના તરજૂમાઓ થયા છે. સૌથી વિશેષ મહત્ત્વની વાત એ છે કે માધ્યમિક હિન્દુસ્તાનના મ્હોટામાં મ્હોટા કવિ તુળસીદાસને **રામ ચરિત માનસ** એ નામનું હિન્દી કાવ્ય, જેમાં સદ્ગુણ અને શુદ્ધિનો અતિ ઉંચો આદર્શ મૂકવામાં આવ્યો છે અને જે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કરોડો મનુષ્યોને માટે એક જાતના બાઇબલ(પવિત્ર ધર્મપુસ્તક)ની ગરજ સારે છે તે લખવાની પ્રેરણા આ વાલ્મીકિના ગ્રન્થને લીધેજ થઈ હતી.

[**મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું?**—આ અગત્યના પ્રશ્ન વિષે જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદા જુદા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે મહાભારતની અંદરના કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રને લગતા પ્રમાણને આધારે મિ. મોદક એવું કહે છે કે આજથી આશરે ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ યુદ્ધ થયું હશે. વરાહમિહિરના મતને અનુસરીને કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે કે એ યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦૪ વર્ષ ઉપર થયું હતું. એથી ઉલટું, વિષ્ણુપુરાણની અંદરના એક શ્લોકને આધારે યુરોપીયન વિદ્વાનો માને છે કે એ યુદ્ધ આશરે ઇ. સ પૂર્વે ૧૫૦૦ માં થયું હતું કુરુ-પંચાલના યુદ્ધનો સમય અને બુદ્ધનો સમય એ બેની વચમાં ૩૫ રાજાઓએ મગધ દેશમાં રાજ્ય કર્યું એવું મગધ દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પરથી મિ દત્ત કહે છે કે એ યુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦ માં થયું હતું. મિ વૈદ્યાદિ આયર ગણત્રી કરીને એવા અનુમાન પર આવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૯૪ના ઓક્ટોબર માસની ૧૪મી તારીખે એ યુદ્ધ થયું હતું.

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે કળિયુગનો પ્રારંભ થયાને ૫૦૦૦ વર્ષ ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં પુરાં થયાં, તે ઉપરથી ઘણા જૂના વિચારવાળાઓનું માનવું એવું છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧માં એ યુદ્ધ થયું હશે. મિ. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્ય સઘળા મતમતાન્તરની તુલના કરીને અન્તે આ છેલ્લો મત સ્વીકારે છે અને અનેક આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોને આધારે એ મતનું ખરાપણું દર્શાવે છે. (જુઓ "મહાભારતની સમાલોચના," દ્વિતીય વિભાગ, પ્રકરણ ૧).

મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું?—રૂહેટોર ડાયોન ક્રિસોસ્ટોમ, જે ઇસવીસનના પહેલા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેના વચન ઉપરથી **મહાભારતના** અસ્તિત્વ વિષેનું સૌથી પહેલું પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વેબર કહે છે કે "મિગેસ્થનિસે એ મહાકાવ્ય વિષે કંઈ પણ કહ્યું નથી તે પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મિગેસ્થનિસની પછી અને ક્રિસોસ્ટોમના પહેલાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી તે ઇ. સ. ૫૦ સુધીમાં, મહાભારત રચાયું હોવું જોઇએ." મિ. વૈદ્ય કહે છે કે મિગેસ્થનિસનો આખો ગ્રન્થ કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી અને એનું જે થોડું લખાણ છૂટક છૂટક વાંચવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ હિરૅક્લિસ અને **પાંડિયા** (કૃષ્ણ અને એની બ્હેન) વિષે કથન કરાયલું જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી મિગેસ્થનિસના વખતમાં પણ એ કાવ્ય હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં એ કાવ્ય ન્હોતું એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે, પણ એ કાવ્યને જે હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ પહેલાં નહીં થયું હોય એમ માનવાને કારણ છે. મહાભારતમાં ઘણી વાર યવનોને સમર્થ પ્રજા તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે તે ઉપરથી, આદિપર્વના પૌષ્ય આખ્યાનમાં એક "નગ્ન ક્ષપણક" (જૈન) વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી, મહાભારતમાં જે સમાજસ્થિતિનું ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે તે મિગેસ્થનિસના સમય જેવું છે તે ઉપરથી, સિદ્ધ થાય છે કે મહાભારતને હાલનુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી પહેલું નહીં થયું હોય. આ ઉપરાંત કેટલાંક ખગોળશાસ્ત્રને લગતાં પ્રમાણો આપીને મિ. વૈદ્ય એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધીમાં મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલું હોવું જોઇએ.

મહાભારતનું વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ કેવી રીતનું વલણ છે ?—મહાભારત એ ખાસ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ગ્રન્થ હોય એવું મૅકડોનલનાં વચનોનું તાત્પર્ય જણાય છે, પણ એ મનની તરફેણમાં મૂળ ગ્રન્થમાંથી ખાસ આધાર મળે એવું જણાતું નથી. વ્યાસે જે વખતે પોતાનું મૂળ કાવ્ય રચ્યું તે વખતે બહુ બહુ તો કૃષ્ણપૂજાની શરૂઆતજ થઈ હશે, અને મહાભારતના અસલ કાવ્યમાં તો કૃષ્ણને એક સાધારણ માનવી તરીકેજ વર્ણવવામાં આવ્યા હશે. મૌસલપર્વમાં, કૃષ્ણની કેટલીક સ્ત્રીઓ માર્ગમાં મળેલા દસ્યુ લોકોની સાથે ખુશીથી ચાલી ગયાની હકીકત લખી છે તે ઉપરથી, તેમજ ગદાપર્વમાં, દુર્યોધનના મૃત્યુપ્રસંગે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે અને એ પ્રમાણે જે વર્તણુક તરફ શ્રીકૃષ્ણ જાતે પોતાનો સખ્ત અણગમો બતાવે છે તે તરફ સ્વર્ગના દેવતાઓ પોતાની પ્રીતિ દર્શાવે છે એવું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એક વખતે કૃષ્ણને માનવી તરીકેજ ગણવામાં આવતા એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે એમ મિ. વૈદ્યે પોતાના ગ્રન્થમાં દર્શાવ્યું છે. વ્યાસના રચેલા મહાભારતમાં વૈશંપાયને અને પછી સૌતિએ કેટલાક સુધારાવધારા કર્યા હતા અને વૈશંપાયનના વખતમાં એ ગ્રન્થનું વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તરફ વધારે વલણ થયું હતું. ભીષ્મસ્તવરાજ, નારાયણાસ્ત્રમોક્ષપર્વ એવા એવા ઉમેરાઓ આ વખતેજ કરવામાં આવ્યા હતા. પણ સૌતિના વખતમાં તો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય જેટલો ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો તેટલોજ શૈવ સંપ્રદાય પણ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો. તેવી સ્થિતિમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિરુદ્ધ તેનો બચાવ કરવો એ સૌતિનો ઉદ્દેશ હતો એટલે શિવનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં અનેક આખ્યાનો પણ સૌતિએ મહાભારતમાં ઉમેર્યાં. રામાયણ અને મહાભારત એ બેઉ ગ્રન્થોમાં અસલ રામને તથા કૃષ્ણને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે ન્હોતા વર્ણવવામાં આવ્યા એવું પ્રો. લૅસન, વિલ્સન, અને ગોલ્ડસ્ટૂકર એ સર્વે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું પણ માનવું છે. ઇશ્વરના અવતાર તરીકે રામ તથા કૃષ્ણને જેમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે ફકરાઓ પાછળથી ઉમેરાયલા છે એ વિચારમાં એ વિદ્વાનો મિ. વૈદ્યની સાથે મળતા આવે છે, પણ પ્રો. લૅસનનું વિશેષમાં એવું માનવું છે કે શૈવ સંપ્રદાય ઘણો જૂનો હતો તેની સાથે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પાછળથી સ્પર્ધામાં ઉતર્યો હતો એવું મહાભારત વાંચતાં આપણને લાગે છે. વેબર તો એટલે સુધી માનતા જણાય છે કે કુરુ–પંચાલની પ્રજાઓ વચ્ચે અગાઉ જે યુદ્ધ થયલું તેનું

કારણ ધર્મ વિષેના કોઈ મતભેદમાં પણ રહ્યું હોય. કુરુની પ્રજા રુદ્રની ઉપાસક એટલે શૈવ સંપ્રદાયમાં માનનારી હતી અને પંચાલ પ્રજા ઇન્દ્રની ઉપાસક એટલે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં માનનારી હતી એવું એ વિદ્વાનનું અનુમાન છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં, કૃષ્ણની પૂજનીયતા વિરુદ્ધ શિશુપાલે ઘણી સખ્ત તકરાર કીધી હતી એવું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. શિશુપાલ અને કૃષ્ણની તકરારથી એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરનારા શૈવ સંપ્રદાય તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સૂચન થાય છે એવો પ્રો. લૅસનનો મત છે. શિશુપાલને વિષે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મ વખતે એને ત્રણ આંખ અને ચાર હાથ હતા, પણ કૃષ્ણે એને ખોળામાં લીધો એટલે એના વધારાના હાથ અને એની ત્રીજી આંખ જતાં રહ્યાં. આ દંતકથા ઉપરથી શિવનુંજ સ્મરણ થાય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. "**शिशुपाल**" એ નામ વડે પણ શિવનુંજ સૂચન થાય છે એવું પ્રો. લૅસન કહે છે. શિવનું પણ "**पशुपति**" એવું નામ છે. "**शिशुपाल**" એટલે (માનવીનાં તેમજ **પશુઓનાં**) બાળકોને પાળનારો. આ નામના સરખાપણાથી પણ શૈવ સંપ્રદાય અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સ્પર્ધાનું સૂચન થાય છે.

ભગવદ્દગીતા ક્યારે રચાઈ?—આ અગત્યના પ્રશ્ન વિષે પ્રો. મૅકડોનેલે કંઈ પણ ચર્ચા કીધી નથી એ લગાર નવાઈ જેવું છે. ભગવદ્દગીતા એ ગ્રન્થ એટલો પવિત્ર અને વન્દનીય ગણાય છે કે તેના સમયને માટે વિદ્વાનોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. એક તરફથી, કાશિનાથ ત્ર્યંબક તેલંગે અનેક આન્તર તથા બાહ્ય પ્રમાણોને આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે "ભગવદ્દગીતા રચાયાનો મોડામાં મોડો સમય જે આપણે ગણીએ તે પણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાના કરતાં વધારે પ્રાચીન્ હોવો જોઇએ," ત્યારે બીજી તરફથી ડૉ. લૉરિન્સર, વેબિર વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એવો મત પ્રકટ કરે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન ફેલાયા પછી અને એ જ્ઞાનની અસરને પરિણામે ભગવદ્દગીતાનો ગ્રન્થ રચાયો હોવો જોઈએ. તેલંગની દલીલો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાયઃ—

I. આન્તર પ્રમાણઃ—

(અ) ગ્રન્થના સ્વરૂપ ઉપરથીજ ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે ત્રિલ-

સૂરીના 'સુવ્યવસ્થાવાળા ગ્રન્થો રચાવા માંડ્યા ત્યાર પહેલાંના સમયનો એ ગ્રન્થ છે. ઉદાહરણ તરીકે, યોગને માટે ચિત્તને વશ રાખવું જરૂરનું છે એવું કૃષ્ણ કહે છે ત્યારે અર્જુન પૂછે છે કે "ચિત્તને વશ કેવી રીતે રાખવું ?" તેના જવાબમાં કૃષ્ણ કહે છે કેઃ—

"असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ "

અહીં, ચિત્તને વશ રાખવાનાં બે સાધન બતાવ્યાં છેઃ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. પણ ત્યાર પછી એ અભ્યાસ અથવા વૈરાગ્ય વિષે કંઈ પણ વિશેષ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નથી. એથી ઉલટું "યોગસૂત્ર" માં, "**योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः**" એ પ્રમાણે યોગનું લક્ષણ આપીને પછી "**अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः**" એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એજ બે સાધનો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાર પછી એ બેઉ વિષે યોગસૂત્રકાર પતંજલિએ ઘણો ખુલાસો આપ્યો છે. અર્થાત્ પતંજલિની ચર્ચાપદ્ધતિ વધારે વ્યવસ્થાપૂર્વકની છે, અને ભગવદ્ગીતાની ચર્ચાપદ્ધતિ એથી વિશેષ પ્રાચીન સમયની છે.

(ઘ) ભગવદ્ગીતાની શૈલી ઘણી સરળ, અને તેથી ઘણી પ્રાચીન છે. બાણ અને દંડી, રે ! કાલિદાસની રચનાઓમાં પણ જેટલા સમાસો જોવામાં આવે છે તેટલા આ ગ્રન્થમાં જોવામાં આવતા નથી. અલંકારો પણ ઘણા થોડા છે, વાક્યરચના પણ ગૂંચવણ વગરની છે, અને કેટલાક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે તે પણ ગ્રન્થનું પ્રાચીનપણું બતાવી આપે છે. मन्त्र, माया, ब्रह्मन् એવા કેટલાક શબ્દોના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે અર્થ થાય છે તેના કરતાં અહીં જુદા અર્થ થાય છે. 'ह' એ શબ્દ વેદના સાહિત્યમાં ઘણો જોવામાં આવે છે, અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીલકુલ

જોવામાં આવતો નથી. તે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી પણ એ ગ્રન્થનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે

(क) પદ્યરચના. સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોમાં છન્દના નિયમો સાચવવાની જેટલી કાળજી રાખવામાં આવે છે તેટલી ભગવદ્ગીતામાં નથી રાખવામાં આવી તે ઉપરથી જણાય છે કે એ ગ્રન્થ સંસ્કૃત સાહિત્યના સમય પહેલાંનો, અને ઉપનિષદ્ સાહિત્યના સમયની પાસે પાસેનો છે.

(ઙ) વેદ વગેરે તરફ ભગવદ્ગીતાનું કેવું વલણ છે તે તપાસતા પણ એ ગ્રન્થનું પ્રાચીનપણું જણાઇઆવે છે:—

(૧) વેદ તરફ ભગવદ્ગીતાકારને પૂજ્યભાવ છે, પણ એ પૂજ્યભાવ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે ગીતાકારના વચનોનું તાત્પર્ય એ છે કે અમુક વર્ગના, અમુક માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્થિતિના, માણસોને માટે વેદનો ઉપદેશ અનુકૂળ છે. એટલે અંશે વેદનું પ્રામાણ્ય અબાધિત છે. પણ વેદને વળગી રહેનારાઓ તરફથી વેદના સમ્બન્ધમાં જે એથી કંઈ પણ વિશેષ દાવો કરવામા આવતો હોય તો તે ભગવદ્ગીતાકારને સમત નથી. ભગવદ્ગીતાકાર તો એટલે સુધી કહે છે કે વેદના વચનોનેજ વળગી રહેવું એ પરમ શ્રેયની સિદ્ધિમાં વિઘ્નકર્તા છે. ઉપનિષદોનો ઉપદેશ બરાબર આ વિચારની સાથે મળતો આવે છે. મૅક્સમ્યૂલર કહે છે તેમ "ધર્મવિધિઓની અનર્થતા દર્શાવવી, અભિલાષથી કરાયલા યજ્ઞકર્મો પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવવો, દેવતાઓના માહાત્મ્યનો અસ્વીકાર કરવો, અને પરમાત્માનું જ્ઞાન એ સિવાય જીવાત્માના મોક્ષને માટે બીજું કંઈ પણ સાધન નથી એવો ઉપદેશ કરવો એ ઉપનિષદોનો હેતુ છે." આ ઉપરથી પણ ભગવદ્ગીતા એ ઉપનિષદ્ના સમયનો ગ્રન્થ છે એમ જણાઈ આવે છે.

(૨) ભગવદ્ગીતામા વેદને નરણે ઉતારી પાડવામા આવતો

હોય એવી રીતનાં વચનો જ્યાં જ્યાં કહેવામાં આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં વેદના કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ એવા બે વિભાગ છે એ વાત તરફ બીલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું જણાતું નથી, પણ વેદને કર્મકાંડવિષયકજ ગણવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ભગવદ્‌ગીતા રચાઈ તે વખતે ઉપનિષદોને વેદગ્રન્થ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા હજી પ્રાપ્ત થઈ નહીં હોય. ભગવદ્‌-ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયમાં—

"वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्"

એ પંક્તિ આવે છે તેમાં "વેદાંત,"–વેદનો છેવટનો ભાગ–એટલે "આરણ્યક" એવો અર્થ થતો હોય એ ઘણું સંભવિત છે.

(૩) ભગવદ્‌ગીતામાં અથર્વવેદ વિષે કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી. (આ દલીલ બહુ વજન મૂકવા જેવી નથી, કારણ કે અથર્વવેદની વેદ તરીકે ગણત્રી થવા માંડી ત્યાર પહેલાં ભગવદ્‌ગીતા રચાઈ હતી એમ તો કહી શકાય એવું છેજ નહીં).

(૪) "वेदानां सामवेदोऽस्मि". અહીં સામવેદને સઘળા વેદોમાં ચઢિયાતો ગણવામાં આવ્યો છે. સામવેદની પ્રતિષ્ઠામાં જુદે જુદે સમયે ફેરફાર થતો ગયો હતો "ऐतरेय-ब्राह्मण," "छान्दोग्योपनिषद्", "प्रश्नोपनिषद्" વગેરે ગ્રન્થોમાં સામવેદને સઘળા વેદોમાં ચઢિયાતો ગણવામાં આવ્યો છે. એથી ઉલટું, મનુ અને આપસ્તમ્બના ગ્રન્થોમાં સામવેદના ઉચ્ચારનેજ અપવિત્ર ગણવામાં આવ્યો છે. આપસ્તમ્બે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે જ્યાં બીજા વેદો ભણાતા હોય ત્યાં સામવેદ ભણાવો જોઇએ નહીં. હવે, આ બે પ્રકારના ગ્રન્થો તરફ જોતાં આપણને જણાય છે કે ભગવદ્‌-

ગીતાનો ગ્રન્થ બીજા પ્રકારનો નહીં, પણ પહેલા પ્રકારનો છે, અને એ પહેલા પ્રકારનાજ ગ્રન્થો વધારે પ્રાચીન છે. આપસ્તમ્બ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના પહેલાં થઈ ગયો છે, એટલે ભગવદ્‌ગીતાનો ગ્રન્થ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના પહેલાં રચાયો હોવો જોઇએ.

(૫) વર્ણવ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ ગીતાના વિચારો અને મનુ તથા આપસ્તમ્બના વિચારો સરખાવવા જેવા છે. વર્ણવિભાગ વિષે ભગવદ્ ગીતામાં બે વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે:—

"चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥"

અને

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥"

વર્ણવ્યવસ્થાનો ભેદ જન્મને લઇને નહીં પણ ગુણને લઇને હતો એમ ગીતાકારના વચન ઉપરથી જણાય છે; પણ આપસ્તમ્બના ગ્રન્થમાં તો સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એ ભેદ જન્મને લઇનેજ હતો. ગીતાકારનો દર્શાવેલો સિદ્ધાન્ત વધારે પ્રાચીન જણાય છે. એ પ્રાચીન સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થાનો સંપૂર્ણ વિકાસ હજી થઈ ચૂક્યો નહીં હોય. ગીતાની અંદર બ્રાહ્મણના ધર્મ નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવ્યા છે:—

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥"

આપસ્તમ્બના ગ્રન્થમાં "अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान, અને प्रतिग्रह" એ સુવિખ્યાત ષટ્‌ધર્મો ગણાવવામાં આવ્યા છે. ગીતાકારના ગણાવેલા ધર્મો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે હિન્દુ સમાજમાં જે ગુણો વડે બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત થઈ

તે ગુણો હજી તેઓમાં સંપૂર્ણ જોવામાં આવતા હતા. એ ગુણોની ટીપમાં કોઈ પણ પ્રકારના અધિકારની ગણના કરવામાં આવેલી જણાતી નથી. એથી ઉલટું, આપસ્તમ્બના વચનમાં કોઈ નૈતિક ગુણની વાર્તા નથી. એ સ્થળે તો ક્રિયાઓ અને વિધિઓનોજ વિષય છે, અને બ્રાહ્મણોના ધર્મની ગણત્રી કરવામાં કર્તવ્યની સાથે સાથે અધિકારને પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે. આપસ્તમ્બનાં સૂત્રો રચાયાં તે વખતે બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી અને તેઓ અમુક અમુક અધિકાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા; ગીતા રચાઈ તે વખતે બ્રાહ્મણો ઉત્તમ ગુણ વડે કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને પોતાના ભવિષ્યના ગૌરવનો પાયો નાંખતા હતા. આ કારણ-થી પણ ગીતાનું પ્રાચીનપણું જણાઈ આવે છે. વળી,

"किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥"

એ પંક્તિમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણો અને શ્રદ્ધાળુ રાજ-ઓને સાથે સાથે મૂક્યા છે અને—

"इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥"

એ પંક્તિઓમાં યોગનું ઉત્તમ જ્ઞાન ઈશ્વરના તરફથી મનુષ્યને પહોંચાડવાને માટે મ્હોટા રાજર્ષિઓને કામમાં લેવાયલા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે ક્ષત્રિયોની પદવી તે વખતે આપસ્તમ્બના સમયના કરતાં જુદી રીતની હતી અને એ પદવી ઉપનિષદોના સમયની સાથે વધારે મળતી આવતી હતી. એ ઉપરાંત, આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ભગવદ્-

ગીતામાં દરેક વર્ણને માટે જુદા જુદાજ ધર્મ ગણાવવામા આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે વર્ણવ્યવસ્થાની તે વખતે શરૂઆતજ થઈ હશે.

(૬) પ્રો. વિલ્સનનું માનવુ એવુ હતું કે ગીતાની અંદર એક સ્થળે બૌદ્ધધર્મ વિષે કથન કરવામા આવેલુ છે, પણ એ માનવુ ભૂલભરેલુ હતું "**नान्यदस्तीति-वादिनः**" એમ ગીતામા કહેવામા આવ્યુ છે તે બૌદ્ધ-ધર્મીઓના સમ્બન્ધમાં નહીં, પણ ચાર્વાકમતાનુયાયીઓ ના સમ્બન્ધમાં કહેવામાં આવ્યુ છે. બુદ્ધની પેઠે ગીતા-કારનુ વલણ પણ પોતાના સમયની સ્થિતિને સુધારવા તરફ જણાય છે. બુદ્ધની પેઠે ગીતાકારે વેદનો સ-મૂળગો ત્યાગ કર્યો નથી, તોપણ વેદ અમુક અધિકાર વાળા માણસોને માટેજ છે એવુ એણે કહ્યુ છે ગીતાએ વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ કર્યો નથી, પણ એ વ્યવસ્થાને માટે કેવળ જન્મ કરતાં વધારે મગીન આધાર એણે આપ્યો છે વેદ અને વર્ણવ્યવસ્થા એ બે વિષય બૌદ્ધ-ધર્મ અને ગીતા બેઉને સામાન્ય છે આ વસ્તુસ્થિતિ નો ખુલાસો બે રીતે થઈ શકે પ્રાચીન ધર્મમા ગક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે એવા એકજ આધ્યાત્મિક બળને પરિણામે ગીતા તેમજ બૌદ્ધધર્મ એ ઉભયનો આવિર્ભાવ થયો, અને ગીતા એ આ આવિર્ભાવનુ વધારે જૂનુ અને પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતું એમ હોય, અથવા તો મૂળના બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર થવા લાગી હતી તે વખતે બ્રાહ્મણ ધર્મના જે ઓછા નબળા અગો હતા તેને સુદૃઢ બનાવવાને અને જે વધારે નબળા અગો હતા તેને દૂર કરવાને માટે ગીતા રચાઈ એમ હોય મિ ટેલગને આ બીજો ખુલાસો માન્ય લાગતો નથી, અને એ ધારે છે કે મૂળ બ્રાહ્મણોનો પ્રાચીન ધર્મ, પછી ઉપનિષદોની ફિલસુફી, પછી ગીતા, અને પછી બૌદ્ધધર્મ એ ક્રમમાજ હિન્દુ ધર્મની પ્રગતિ થઈ હતી.

ગ. બાણ પ્રમાણ—

શંકરાચાર્યે ગીતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે અને **શંકરાચાર્યને** માટે મોડામાં મોડો સમય આઠમા સૈકાનો જણાવવામાં આવ્યો છે એટલે આઠમા સૈકામાં તો ગીતા હોવીજ જોઈએ એ ખુલ્લુ છે. એની આગળના સમયને માટે સૌથી પહેલું પ્રમાણ **બાણની કાદમ્બરીમાંથી** મળી આવે છે. એ ગ્રન્થમાં એક સ્થળે લખ્યુ છે કેઃ—

"महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम् ॥"

અહીં રાજમહેલને મહાભારતની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. એ મહેલમાં "અનન્ત ગીતો સાંભળીને નરો આનન્દમાં રહેતા હતા," તેથી એ મહેલ મહાભારતના જેવો હતો. મહાભારતમાં પણ "અનન્તની ગીતા (ભગવદ્ગીતા) સાંભળીને નરને (અર્જુનને) આનન્દ થયો હતો". આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે બાણના વખતમાં એટલે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકામાં ગીતા હતી એટલુંજ નહીં પણ મહાભારતની અંદરજ એનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ સમયે મહાભારત તરફ ઘણા માનની નજરથી જોવામાં આવતુ હતું એવુ કાદમ્બરીના અનેક દાખલાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે રાણી વિલાસવતી મહાભારતની કથા સાભળવા જતી હતી, અને મહાભારતને ધર્મના ગ્રન્થ તરીકે પણ ગણવામાં આવતો હતો. બાણના પહેલાં કાલિદાસ કવિ થઈ ગયો હતો બાણના "हर्षचरित" મા કાલિદાસ વિષે લખ્યુ છે, અને સાતમા શતકની શરૂઆતનો એક તામ્રપટ છે તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે ઘણી સારી જામી ગઈ હતી કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો તે હજી વિવાદગ્રસ્ત છે. પણ "પચતન્ત્ર"ની અદર કાલિદાસનો એક શ્લોક ટાંક્યો છે, અને ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમા ઈરાનના રાજા નૌશિર્વાનને માટે એ ગ્રન્થનુ ભાષાન્તર કરવામા આવ્યુ તે વખતે પણ એ શ્લોક એ ગ્રન્થમા હતો એમ માનવાને કારણ છે. કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા એટલી જામે કે એના વચનોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકવામા આવે એને માટે કંઇક સમય ગયો હોવો જોઇએ, અને એક હિન્દુસ્તાનના ગ્રન્થની પ્રતિષ્ઠા ઈરાન સુધી પહોંચે તેને માટે પણ એ પુરાતન કાળમા કેટલોક સમય લાગેલો હોવો જોઇએ. એ વાત ધ્યાનમા લેતાં જણાશે કે કાલિદાસ પાંચમા શતકના મધ્ય કરતા વધારે મોડા

સમયમાં થઈ ગયો હોય એ બનવા જોગ નથી. હવે, કાલિદાસના "**રઘુવંશ**" અને "**કુમારસંભવ**"માં કેટલીક પંક્તિઓ એવી છે કે જે "ગીતા"ના અમુક અમુક શ્લોક સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. એ પંક્તિઓ "ગીતા" ઉપરથીજ લખાયલી હોવી જોઇએ. વળી, **રઘુવંશ**માં એક સ્થળે કાલિદાસે "**મનુસ્મૃતિ**"નું પ્રમાણ ટાંક્યું છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે "**મનુસ્મૃતિ**" પણ કાલિદાસના પહેલાં રચાયલી હોવી જોઇએ. **આપસ્તમ્બ** એ મનુથી પણ આગળ થઈ ગયા છે, અને ગીતા **એ** મનુ અને આપસ્તમ્બ એ બેઉના ગ્રન્થ પહેલાં રચાયલી હોવી જોઇએ એવું આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છિએ. છેલ્લું પ્રમાણ **બાદરાયણ**નાં "વેદાન્તસૂત્ર" અથવા "બ્રહ્મસૂત્ર"નું છે. આ સૂત્રોમાં કેટલેક ઠેકાણે **સ્મૃતિ**નું પ્રમાણ આપવામાંઆવ્યું છે, અને કેટલાંક સૂત્રોના સમ્બન્ધમાં તો લગભગ બધાજ ટીકાકારો એમ કહે છે કે "અહીં **સ્મૃતિ** તરીકે ભગવદ્‌ગીતાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે." આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ગીતાએ "વેદાન્તસૂત્ર"ના પહેલાં રચાયલી હોવી જોઇએ. ગીતાના ૧૩મા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં "બ્રહ્મસૂત્ર"નું નામ આવે છે, પણ તે "વેદાન્તસૂત્રો"ને ઉદ્દેશીને નહીં, પણ કોઈ બીજા વિષયને ઉદ્દેશીને હશે. [આ સ્થળે એટલું ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ કે અહીં પણ "બ્રહ્મસૂત્ર"નો "વેદાન્તસૂત્ર" એવોજ અર્થ થાય છે એવું રામાનુજનું કહેવું છે, અને પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલરને પણ એ વિષે બીલકુલ સંશય જણાતો નથી. ખરી વસ્તુસ્થિતિ કદાચ એવી હશે કે "બ્રહ્મસૂત્ર" એ શબ્દ વડે અહીં **બાદરાયણ**નાં "વેદાન્તસૂત્ર"નો નિર્દેશ કરવામાં નહીં આવ્યો હોય તેમજ એ શબ્દ કોઈ બીજા વિષયને ઉદ્દેશીને પણ નહીં વાપરવામાં આવ્યો હોય, પણ **બાદરાયણ**નાં "વેદાન્તસૂત્ર" કરતાં પણ વધારે વહેલાં રચાયલાં જે "બ્રહ્મસૂત્રો" ગીતાના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે તેને ઉદ્દેશીને એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હશે. એવાં "બ્રહ્મસૂત્રો" **બાદરાયણ**ના પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં એવુ માનવાને કારણ એ છે કે **બાદરાયણે**જ પોતાનાં સૂત્રોમાં "ઔડુલોમિ", "કાશકૃત્સ્ન" વગેરે આગળ થઈ ગયલા ઋષિઓ વિષે કથન કર્યું છે]. હવે **બાદરાયણ** ક્યારે થઈ ગયો તેનો આપણે વિચાર કરીએ. પૂર્વમીમાંસાદર્શનના પ્રખ્યાત ટીકાકાર કુમારિલ ભટ્ટ સાતમા સૈકાના અન્તમાં થઈ ગયા એ વાત હવે નક્કી થઈ ચૂકી છે. "**મીમાંસાભાષ્ય**"નો રચનાર **શબર સ્વામી** એના પહેલાં કેટલાક વખત ઉપર થઈ ગયો. ભાષ્યની શૈલી ઉપરથી જો આપણે અનુ-

માન બાંધીએ તો આપણને લાગે છે કે એ પતંજલિ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૪૦)થી ખહુ મોડો નહીં થઈ ગયો હોય. એ શબર સ્વામીએ ઉપવર્ષનું પ્રમાણ આપતાં એને માટે "ભગવન્" એવું અતિમાનસૂચક વિશેષણ વાપર્યું છે, અને શંકરાચાર્યનાં વચન ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ ઉપવર્ષે "વેદાન્તસૂત્ર" ઉપર ભાષ્ય રચ્યું હતું. આ સર્વ ઉપરથી "વેદાન્તસૂત્ર" ઘણાં પ્રાચીન હોવાં જોઇએ અને ભગવદ્ગીતા એનાથી પણ પ્રાચીન હોવી જોઇએ એવું માલમ પડે છે. 'વેદાન્તસૂત્ર' ઉપર બૌધાયને પણ ભાષ્ય લખ્યું હતું એમ રામાનુજાચાર્ય તેમજ માધવાચાર્યનાં વચન ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે, અને રામાનુજાચાર્યે તો પોતાનું ભાષ્ય એ બૌધાયનના ભાષ્યને આધારે લખાયાનું જણાવ્યું છે. આ બૌધાયન આપસ્તમ્બના કરતાં વધારે પ્રાચીન જણાય છે, અને આપસ્તમ્બ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકા પહેલાં થઈ ગયો હતો એવો ડૉ. બ્યુલરનો અભિપ્રાય ઘણાં સંગીન પ્રમાણોને આધારે બંધાયલો છે. "વેદાન્તસૂત્ર"ની પ્રાચીનતાને માટે ત્રીજી દલીલ એ છે કે પાણિનિએ પોતાના ગ્રન્થમાં "ભિક્ષુસૂત્ર"ના રચનારા એક પારાશર્ય વિષે લખ્યું છે. આ પારાશર્ય તે વ્યાસ અને "ભિક્ષુસૂત્ર" તે "વેદાન્તસૂત્ર" એમ ભટ્ટોજી દીક્ષિત, નાગોજી ભટ્ટ, જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતી, અને તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ એ સર્વનું કહેવું છે. હવે પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા કરતાં વધારે મોડા સમયમાં થઈ ગયો નથી; અને પ્રો. ગોલ્ડસ્ટૂકર તો ઘણાં સંગીન કારણો આપીને એને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન સમયમાં (આઠમા સૈકામાં) થઈ ગયલો માને છે. ત્યારે, "વેદાન્તસૂત્ર" એ સમયથી પણ વધારે વહેલાં રચાયાં હોવાં જોઇએ અને ભગવદ્ગીતા એનાથી પણ વધારે-વહેલી રચાયલી હોવી જોઇએ એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ સઘળી દલીલો ડેવિસ સાહેબના મગજમાં બીલકુલ ઉતરતી નથી. એ સાહેબ તો એમજ માને છે કે ભગવદ્ ગીતામાં જે પ્રૌઢ વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે હિન્દુ ધર્મમાં ક્યાંથી આવી શકે? હિન્દુ ધર્મનું કોઈ બીજું પુસ્તક લો, કોઈ પુરાણનો ગ્રન્થ તમે વાંચો તો તેમાં વિષયવાસના વાળા અને ક્રૂરતાથી ભરેલા દેવતાઓનાં માહાત્મ્ય વર્ણવાયલાં તમ્હારા જોવામાં આવશે. "કાળી ચામડીની, લોહી જેમાંથી ટપકતું હોય એવા બીહામણા ચ્હેરાની, સર્પોથી વિંટળાયલી, ખોપરીઓને ધારણ કરનારી, અને દરેક રીતે દેવીના કરતાં વિકરાળ રાક્ષસીને વધારે મળતી

આવતી " શિવની સ્ત્રી કાલીનું પણ હિન્દુસ્તાનમા પૂજન થતું, અને ધર્મની એવી અધમ સ્થિતિને લીધે ઠગવિદ્યા અને ખૂનના કર્મો ઘણા સાધારણ થઈ ગયાં હતાં ભગવદ્ ગીતાનું વાતાવરણ એનાથી ઘણુંજ ઉંચુ છે, અને તેનુ કારણ એજ કે હિન્દુસ્તાનમા જે ધર્મ ચાલતો હતો તેના કરતાં કોઈ વધારે ઉંચા અને પવિત્ર ધર્મનો પરિચય ગીતાના રચનારને થયો હતો ખ્રિસ્તી અવંત્ શરૂ થયા પછી ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હતી એ મતના ટેકામા ડેવિસ સાહેબ ત્રણ દલીલો આપે છે —

૧ કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકે પૂજા મહાભારતના વિશેષ પ્રાચીન ભાગમા એવી પૂજા જોવામા આવતી નથી શિશુપાળ જેવો પુરુષ એની પૂજ્યતા વિષે ચોખ્ખો અનાદર દર્શાવે છે, અને જોકે ભીષ્મ એની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તોપણ શિશુપાળના વિચારના માણસો પણ તે વખતે થોડા નહીં હોય એવુ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે વળી કૃષ્ણ પોતેજ પરમેશ્વર તરીકે મહાદેવની અને બ્રહ્માની પૂજા કરે છે સઘળી વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ એનાથી થયો છે એવુ કૃષ્ણને વિષે મહાભારતમા કોઈ કોઈ સ્થળે મ્હેવામા આવ્યુ છે ખરૂ, પણ જ્યા જ્યા એવા ફકરાઓ જોવામા આવે છે ત્યા ત્યા એવુ લાગે છે કે એ ફકરાઓ મહાભારતમા પાછળથી ઘુસાડી દેવામા આવેલા કૃષ્ણની પરમેશ્વર તરીકેની પૂજા ખરે ખરી પુરાણોમાજ જોવામા આવે છે ભાગવત પુરાણ, પદ્મ પુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ એ ગ્રન્થોમાજ એને પરમેશ્વર તરીકે વર્ણવ્યો છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવદ્ ગીતાનો ગ્રન્થ પુરાણના ગ્રન્થો જે વખતે રચાયા તે અરસામાજ રચાયો હોવો જોઇએ

૨ પુરાણની અન્દર દેવતાઓના જે જે ચિહ્નો અને સાહિત્યો ગણાવવામા આવ્યા છે તેજ ગીતાના દશમા અધ્યાયમા ગણાવવામા આવ્યા છે —

સમુદ્રમથનથી ઉત્પન્ન થયલો ઉચ્ચૈઃશ્રવસ્ નામનો ઇન્દ્રનો ઘોડો, વરુણ જેના ઉપર સ્વાર થાય છે અને કામદેવ જેને પોતાના ધ્વજ ઉપર ધરી રાખે છે તે મકર, ઇન્દ્રનો હાથી ઐરાવત વિષ્ણુ જેના પર સ્વાર થાય છે તે વૈનતેય—એ સર્વ પૌરાણિક મહત્ત્વના પ્રાણીઓને ગીતામા ગણાવવામા આવ્યા છે વળી મહાભારતના નલોપાખ્યાનમા

વરુણને સમુદ્રના રાજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે ત્યારે ગીતામાં તેને માત્ર જળચર પ્રાણીઓનો સરદારજ કહેવામાં આવ્યો છે. ભૂતોની પૂજા ઉપરથી પણ પુરાણના સમયનુંજ સૂચન થાય છે. વળી, સામવેદને સઘળા વેદોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે યજ્ઞને પ્રસંગે સામવેદના મંત્રો ભણવામાં આવતા હશે એવા સમયમાંજ—એટલે મનુના પછી લાંબો વખત રહીને—ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હોવી જોઇએ.

(૩) ભગવદ્ ગીતાની ભાષા ઉપરથી પણ એની અર્વાચીનતા જણાઈ આવે છે. "कल्प," "मन्वन्तर," "द्वन्द्व," "माया" (એટલે સિદ્ધ), "योग," "विभूति," "माया" એ સઘળા શબ્દો પુરાણગ્રન્થોમાંજ સામાન્ય વપરાશના થઈ ગયલા જોવામાં આવે છે. વળી, ભગવદ્ ગીતાની ભાષા તે કાલિદાસની "શકુન્તલા"માં વપરાયલી ભાષા જેવી લાગે છે.

આ સઘળાં "પ્રમાણ" ઉપરથી મિ. ડેવિસને લાગે છે કે ઇસ્વીસનના ત્રીજા સૈકા પહેલાં ભગવદ્ ગીતા રચાઈ હશે નહીં, અને એ સમય પહેલાં તો હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ થવા માંડયો હતો, તેની અસર પણ એ ગ્રન્થ ઉપર થઇજ હશે].

[**રામાયણનું કાવ્ય**—એ કાવ્ય વિષે મિ. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્ય કેટલાંક આન્તર પ્રમાણોને આધારે જણાવે છે કે જે સમયે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય થયો ન્હોતો, જે સમયે વેદનાજ દેવતાઓ—ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ વગેરેની—યજ્ઞ વડેજ પૂજા થતી હતી, જે સમયે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગનાં માણસો એકબીજાના પરિચયમાં છૂટથી આવી શકતાં હતાં અને એક વર્ગના માણસથી બીજા વર્ગમાં જવાયજ નહીં એવું ન્હોતું, જે સમયે માંસાહારની પણ છૂટ હતી, જે સમયે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલીજ આવડતહોશિઆરી ધરાવતી હતી અને પુરુષના જેટલીજ સ્વતંત્રતા ભોગવતી હતી તે અત્યન્ત પ્રાચીન સમયમાં વાલ્મીકિએ એ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે એ કાવ્ય મહાભારતના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે, પણ એમાં જે ઉમેરાઓ થયા તે મહાભારતની છેવટની (સૌતિની) આવૃત્તિ તૈયાર થઈ ત્યાર પછી થયલા જણાય છે. હાલના રામાયણમાં 'શ્રમણ' અને 'શ્રમણી' વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ બૌદ્ધ ધર્મ વિરુદ્ધનાં સખ્ત વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે તે પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે અશોકે બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો

ત્યાર પછી કેટલોક વખત રહીને એ ધર્મ અસ્ત થવા લાગ્યો તે અરસામાં રામાયણ રચાયું હોવું જોઈએ. વળી મહાભારતમાં રાશિઓ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરવામાં આવ્યું નથી, પણ રામાયણમાં રાશિઓ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે. એ રાશિઓ વિષેનું જ્ઞાન યવન લોકો મારફત આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થયું હતું. એ ઉપરાંત, ઉત્તરકાણ્ડમાં મારુતિના વ્યાકરણજ્ઞાન વિષે કહેવામાં આવ્યુ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મારુતિને પતજલિના ભાષ્યનું જ્ઞાન પણ હતું. એ સર્વ ઉપરથી એવું જણાય છે કે રામાયણને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ તે પહેલાંમાં પહેલું ખ્રિસ્તી સન પૂર્વે પહેલા સૈકામાં હોઈ શકે. ત્યાર પહેલાં મહાભારતનો ગ્રન્થ અસ્તિત્વમાં હતો અને રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડનો ૧૦૦ મો સર્ગ રાજાના ધર્મ વિષેનો છે તે મહાભારતમાં સભાપર્વનો પાંચમો અધ્યાય છે તે ઉપરથીજ લેવાયલો જણાય છે, કારણ કે રામ તરફથી ભરતને જે સો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તે ઘણે કઢંગે વખતે પૂછવામાં આવે છે અને એ ભાગ એની આગળના તથા પાછળના ભાગથી સ્પષ્ટ જુદો જણાઈ આવે છે તે પરથી મહાભારતનું જોઇને એ સર્ગ રામાયણમાં ઘુસાડી દેવામાં આવેલો એવું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. રામાયણની કથાને લગતાં જુદાં જુદાં કાવ્યોને મિ. વૈદ્ય નીચેના અનુક્રમમાં ગોઠવે છે. એ ક્રમ રચનાકાળ પ્રમાણેનો છે:—

૧. વાલ્મીકિનો મૂળ ગ્રન્થ.

૨. બૌદ્ધ લોકોનું "दशरथजातक".

૩. મહાભારતમાં આપેલું "रामोपाख्यान".

૪. વાલ્મીકિનો ગ્રન્થ હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણા જોવામાં આવે છે તે.

૫. કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરે સંસ્કૃત કવિઓના રચેલા रघुवंश, महावीरचरित, उत्तररामचरित વગેરે ગ્રન્થો.

૬. પુરાણો, ખાસ કરીને "पद्मपुराण" અને "अध्यात्मरामायण".

૭. તુળસીદાસ વગેરે કવિઓના કાવ્યો].

પ્રકરણ ૧૧.

—×✻×—

મહાકાવ્યો.

(આશરે ઇસ પુ ૨૦૦ થી ઇસ. ૧૧૦૦)

હિન્દુસ્તાનના કાવ્યસાહિત્યનો ખરો ઇતિહાસ થાનેશ્વર અને કનોજના રાજા હર્ષવર્ધન, જેણે આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યુ હતુ અને જેના આશ્રયથી બાણ કવિએ **हर्षचरित** એ નામનો ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત અને બીજા ગ્રન્થો લખ્યા હતા, તેના રાજ્યથી (૬૦૬–૬૪૮), એટલે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધથીજ શરૂ થાય છે આ સમયની પહેલાંના કોઈ પણ કાવ્યની તારીખ હજી સુધી ચોક્કસ નક્કી થઈ નથી તોપણ કાવ્યશૈલીની જેના ઉપર મજબૂત અસર થઈ હોય એવો એક ગ્રન્થ, વરાહમિહિર નામના ખગોળશાસ્ત્રીની "**बृहत्संहिता,**" એને આપણે વગર આચકે છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય-ભાગમા મૂકી શકીશુ પણ કાલિદાસ, સુબન્ધુ, ભારવિ, ગુણાઢ્ય* વગેરે સૌથી પ્રખ્યાત કવિઓની તારીખને માટે તો આપણી પાસે કોઈ પણ રીતનુ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. એ કવિઓના સમ્બન્ધમાં ચોક્કસ રીતે તો આપણાથી એટલુજ કહી શકાશે કે આશરે ઇ સ. ૬૦૦મા એ કવિઓની કીર્તિ ઘણે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી. બાણના ગ્રન્થમા

---

* સુબન્ધુએ "**वासवदत्ता**" એ નામનો વાર્તાનો ગ્રન્થ લખ્યો છે એ કવિ કદાચ સાતમા સૈકામા થઈ ગયો હશે એમ પ્રો. વેબર ધારે છે ડૉ હૉલે "**वासवदत्ता**"નો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેની પ્રસ્તાવનામા એણે એવુ અનુમાન કર્યું છે કે ભવભૂતિ સુબન્ધુના પહેલા થઈ ગયો હતો ભારવિએ કિરાતાર્જુનીયનુ મહાકાવ્ય લખ્યુ છે શક સવત્ ૫૦૭, એટલે ઇ સ ૫૮૫–૬ના એક મુદ્રાલેખમા ભારવિ અને કાલિદાસ એ બેઉ કવિઓના નામ સાથે આપવામા આવ્યા છે, એટલે એ સમય સુધીમા બેઉને પ્રખ્યાતિ પણ મળી ચૂકી હતી એમ જણાય છે ગુણાઢ્ય આશરે છઠ્ઠા સૈકામા થઈ ગયો હતો એણે '**बृहत्कथा**"નો ગ્રન્થ રચ્યો હતો તે પૈશાચી ભાષામા લખયેલો હતો એવુ ધારવામા આવે છે એ ગ્રન્થને આધારે બારમા સૈકામા થઈ ગયલા સોમદેવે પોતાનો "**कथासरित्सागर**" નામનો ગ્રન્થ રચ્યો

અને ઇ.સ. ૬૩૪ના એક મુદ્રાલેખમાં એ કવિઓના વિષે જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એટલીજ વાત આપણને માલમ પડે છે. વળી એ કવિઓમાંથી કેટલાક, જેમકે ગુણાઢ્ય, કે જેના ગ્રન્થ વિષે સુબન્ધુએ વારંવાર કથન કર્યું છે, તે તો નક્કી એના કરતાં ઘણા વધારે પ્રાચીન સમયમાંજ થઈ ગયલા હોવા જોઈએ. તારીખ નક્કી કરવામાં ઉપયોગની થાય એવી જે કંઈ થોડી ઘણી સામગ્રી કવિઓની પોતાની તરફથી આપણને ઉપલબ્ધ થઈ છે તેનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કારણ કે ઇસ્વીસનના પહેલા પાંચ સૈકા સુધીનો હિન્દુસ્તાનનો રાજકીય તથા સામાજિક ઇતિહાસ હજી અંધકારમાંજ છવાયલો છે.

કાવ્યસાહિત્યનો પ્રચાર ક્યારે થયો તેના સમ્બન્ધમાં પતંજલિના મહાભાષ્યમાં આપેલા ઉતારાઓને આપણે અગત્યનાં પ્રમાણ તરીકે ગણી શકીશું. એ ઉતારાઓ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે એના વખતમાં કાવ્યસાહિત્ય ઘણું ખીલેલું હતું, અને ઇસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાંથી એ વિકાસ થયલો હોવો જોઈએ. એ ઉતારાઓમાંના કેટલાક શ્લોકો સંસ્કૃત સમયના કૃત્રિમ છન્દોમાં રચાયલા છે અને જે અનુષ્ટુમ્ શ્લોકો છે તેનું વસ્તુ તેમજ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ એ બેઉ રામાયણ–મહાભારતને નહીં, પણ સંસ્કૃત સમયનાં કાવ્યોને મળતાં આવે છે.

આ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છિયે કે ઇ.સ. ૪૧૪ થી ૪૨૧ સુધીમાં અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિતનો ચીનની ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રન્થને માટે ગ્રન્થની અંદરજ "મહાકાવ્ય" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ એ ગ્રન્થ કાવ્યની શૈલીમાંજ લખાયલો છે. બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં મનાતું આવ્યું છે તે પ્રમાણે અશ્વઘોષ એ કનિષ્ક રાજાનો સમકાલીન હતો, એટલે એ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. ગમે તેમ હોય, પણ એનું કાવ્ય ઇ.સ. ૩૫૦ અને ૪૦૦ની વચ્ચેના સમય કરતાં વધારે મોડું નહીં લખાયું હોય એ નક્કી છે. એક બૌદ્ધ ધર્મના સાધુએ આ પ્રમાણે સંસ્કૃત કાવ્યના નિયમાનુસાર બુદ્ધની દંતકથા લખવાનો વહેલો વિચાર કર્યો એજ વાત ઉપરથી બ્રાહ્મણોનું કાવ્યસહિત્ય મોડામાં મોડું ઇસ્વીસનના ચોથા શતકમાં અને ઘણુંખરું એના લાંબા વખત પહેલાં કેવું પ્રચાર પામી ચૂક્યું હતું એ જણાઈ આવે છે.

છેલ્લા પા સૈકામાં નિષ્કર્ષશાસ્ત્રની શોધખોળોમાં જે વધારો થયો છે તેને પરિણામે ઇસ્વીસનના પહેલા પાંચ સૈકાના તિમિરાચ્છાદિત સમયના કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો છે. મિ. ફ્લીટના "Corpus Inscriptionum Indicarum" ના ત્રીજા પુસ્તકમાં એ વિષયના સમ્બન્ધમાં અગત્યના એવા આશરે અઢાર મુદ્રાલેખો આપ્યા છે. એ લેખો મ્હોટે ભાગે પદ્યમાં લખાયલા છે, પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ઉંચા પ્રકારનું ગદ્ય પણ એ લેખોમાં જોવામાં આવે છે. એ લેખો આશરે ઇ.સ. ૩૫૦ થી ૫૫૦, એટલે બસો વર્ષ સુધીમાં લખાયલા છે. એમાંના ઘણાખરા લેખોમાં ગુપ્ત વંશનો સંવત્ વાપરવામાં આવ્યો છે. એ સંવત્ ઇ.સ. ૩૧૯થી શરૂ થાય છે, અને દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્ત, જેને વિક્રમાદિત્ય એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેણે એ સંવતનો પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો હતો. એ રાજાના મુદ્રાલેખો અને સિક્કાઓ ઇ.સ. ૪૦૦ થી ૪૧૩ સુધીના છે. કેટલાક લેખોમાં માલવ સંવત્, જે પાછળથી વિક્રમ સંવત્ એ નામથી ઓળખાયો અને જે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી શરૂ થાય છે, તે વાપરવામાં આવ્યો છે. એમાંના કેટલાક લેખો **પ્રશસ્તિ**ના છે, એટલે તેમાં રાજાઓની પ્રશસા કરવામાં આવી છે. એ **પ્રશસ્તિ**ઓને તપાસતાં માલમ પડે છે કે, ચોથા, પાંચમા, અને છઠ્ઠા સૈકામાં જે કાવ્યશૈલી વપરાતી હતી તે આજ દિન સુધી સચવાઈ રહેલાં કાવ્યોના કરતાં જુદી ન્હોતી. ગુપ્ત વંશનો રાજા **સમુદ્રગુપ્ત**, જે ચોથા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેના વિષે આપણા જોવામાં આવે છે કે તે જાતે કવિ હતો અને બીજા કવિઓને આશ્રય આપતો હતો. એ આશ્રય લેનારા કવિઓમાં એક હરિષેણ કરીને હતો તેણે પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રશંસામાં ત્રીસેક લીટીઓ (નવ શ્લોકો) પદ્યમાં લખ્યા છે અને લગભગ એટલીજ લીટીઓ ગદ્યમાં પણ લખી છે. એ લખાણમાં ભાષા ઉપર એનો કાબુ એવો જણાય છે કે કાલિદાસ અને દણ્ડી જેવા કવિની સાથે પણ એ હરીફાઈમાં ટકી શકે કાવ્યશાસ્ત્ર વિષેના સઘળા સંસ્કૃત ગ્રન્થોના નિયમાનુસાર એના ગદ્યમાં અનેક લાંબા સમાસો જોવામાં આવે છે, અને તેમાંનો એક સમાસ તો એટલો લાંબો છે કે તેના અક્ષરોની સંખ્યા ૧૨૦ કરતાં પણ વધારે થાય છે. એની કવિતામાં કાલિદાસ અને બીજા કવિઓની પેઠે એ વૈદર્ભી રીતિનો સ્વીકાર કરે છે, અને લાંબા સમાસોનો પરિત્યાગ એ વૈદર્ભી રીતિનું ખાસ લક્ષણ છે. સમુદ્રગુપ્તની પછીના રાજા દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્તના પ્રધાન વીરસેનનો

લખેલો એક મુદ્રાલેખ છે તેમાં પણ આ શૈલી, જે ઇ.સ. ૩૦૦ સુધીમાં સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂકી હતી, તે વાપરવામાં આવી છે.

એક ઘણો અગત્યનો મુદ્રાલેખ માલવ (વિક્રમ) સંવત્ ૫૨૫ નો અથવા ઇ. સ. ૪૭૩ નો છે. એ લેખમાં આખા ૪૪ શ્લોકો (બધી મળીને ૧૫૦ લીટીઓ) છે, અને દશપુર (જે હાલ મેન્ડેસરના નામથી ઓળખાય છે) ત્યાં આગળ સૂર્યનું મંદિર છે તેની પ્રતિષ્ઠાના સ્મારક તરીકે વત્સભટ્ટિ નામના કવિએ એ શ્લોકો રચેલા છે. આ મુદ્રાલેખની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે પાંચમા સૈકામાં કાવ્યનું મ્હોટું સાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઇએ, અને એ ઉપરાંત વિશેષ તો એ માલમ પડે છે કે એ કાવ્યમાં અને કાલિદાસના ગ્રન્થોમાં કેટલુંક સરખાપણું છે. આ છેલ્લી વાત પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વત્સભટ્ટિ, જેની કવિત્વશક્તિ ઘણી ઉતરતા પ્રકારની હતી અને જેણે પોતાનું કાવ્ય શ્રમપૂર્વક લખ્યાનું જણાવ્યું છે, તેને કાલિદાસનાં કાવ્યો વિષે માહિતી હતી અને કાલિદાસનાં કાવ્યોનો તેણે ઉપયોગ કર્યો હતો. આ કારણથી દ્વિતીય ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો સમય, એટલે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાનો આરંભકાળ, એ આશરા પડતો સમય હિન્દુસ્તાનના મ્હોટામાં મ્હોટા કવિને માટે મારે સૌથી વધારે સંભવિત જણાય છે.

ગુપ્ત વંશના સમયના મુદ્રાલેખ ઉપરાંત બે અગત્યના લેખો ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાના છે તે ગદ્યમાં લખાયલા છે અને ઘણા લાંબા છે. તેમાંનો એક ગિરનારનો છે અને બીજો નાસિકનો છે. એ લેખો ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સમયે પણ એક ગદ્ય કાવ્યની શૈલી હતી તે ઘણી બાબતોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યની વાર્તાઓ અને કાદંબરીઓને મળતી આવતી હતી, કારણ કે એ લેખોમાં લાંબા સમાસો વારંવાર વાપરવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ અનુપ્રાસ અને જાત જાતની ઉપમાઓ તથા રૂપકોનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તોપણ એ લેખોમાં કાવ્યાલંકારો ઘણા ઓછા વાપરવામાં આવ્યા છે અને તે પણ કેટલીક વખતે તો રામાયણ-મહાભારતના જેવા સાદાજ હોય છે. એકંદર જોતાં એ લેખો હરિષેણના કાવ્યના ગદ્ય વિભાગના કરતાં ઓછી કૃત્રિમતા વાળા છે, એટલે દણ્ડી, સુબન્ધુ, અને બાણના ગ્રન્થો કરતાં તો એની કૃત્રિમતા ઘણીજ ઓછી હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. ગિરનારના મુદ્રાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે એના લેખકને કાવ્યશાસ્ત્રના

એક સિદ્ધાન્ત વિષે ખબર હતી, એના વખતમાં વૈદર્ભી રીતિના નિયમો પ્રમાણેનાં છન્દોબદ્ધ કાવ્યો રચાતાં હતાં, અને ત્યાર પછીના વખતમાં તેમ તે વખતમાં પણ એવાં કાવ્યોને રાજદરબારમાંથી ઉત્તેજન મળતું હતું. કાવ્યસાહિત્ય એ બીજા સૈકાની એક નવીન શોધ હતી એમ માની શકાય એવું નથી. એ સૈકા પહેલાં લાંબા વખત સુધી એ સાહિત્યનો વિકાસ થતો રહ્યો હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે કૃત્રિમ કાવ્યસાહિત્યની શરૂઆત ઇસ્વીસનના પહેલાંથી થઈ હતી એવા મહાભાષ્યના પ્રમાણને મુદ્રાલેખના વાંચનથી ટેકો મળે છે, એટલુંજ નહીં પણ ત્યાર પછીના સૈકાઓમાં પણ એ સાહિત્ય નિરંતર ખેડાતું રહ્યું હતું એવું સિદ્ધ થાય છે.

મર્હૂમ પ્રોફેસર બ્યુલર અને મિ. ફ્લીટની આ શોધખોળોને પરિણામે પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરનો છઠ્ઠા સૈકામાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયાનો ઘણો જાણીતો સિદ્ધાન્ત, જે એ વિદ્વાન્ તરફથી પોતાની હંમેશની તેજદાર રીત પ્રમાણે "India, what can it Teach us?" (હિન્દુસ્તાન એ આપણને શું શીખવે છે?) એ નામના ગ્રન્થમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને જે અનેક વર્ષો સુધી સ્વીકારાયો જતો હતો, તે હવે ભૂલભરેલો ઠરે છે.

શક (સીથિયન) અને બીજા પરદેશીઓના હુમલાઓને લીધે ઇસ્વીસનના પહેલા બે સૈકાઓમાં હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ છોડી દેવી પડી હતી એવું પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરનું શરૂઆતનું વચન છે તે ઉપર જણાવેલા બે મુદ્રાલેખમાંના પાછલા મુદ્રાલેખના પ્રમાણ ઉપરથી ખોટું ઠરે છે. એ મુદ્રાલેખના પ્રમાણને બીલકુલ ન ગણીએ અને બીજી રીતે વિચાર કરીએ તોપણ એ સમયે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એવી રીતે એકદમ અટકી ગઈ હોય એ ઘણું અસંભવિત લાગે છે. પ્રથમ તો સીથિયનોએ હિન્દુસ્તાનના આશરે એક-પંચમાંશ જેટલા ભાગનેજ હંમેશને માટે તાબે કર્યો હતો, કારણ કે તેઓનું રાજ્ય પૂર્વમાં મથુરા કરતાં વધારે આગળ વધ્યું હોય એમ જણાતું નથી, અને પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, રાજપુતાના, અને મધ્ય હિન્દુસ્તાન એટલા પ્રદેશોજ તેઓના તાબામાં આવ્યા હતા. વળી એ જીતનારા લોકોએ ઝડપથી હિન્દુપણું સ્વીકારવા માંડયું હતું. એમાંના ઘણાખરાઓએ બીજી પેઢીએ નામ પણ હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ જેવાં રાખ્યાં હતાં. એમાંના એક ઉષવદાત

(સંસ્કૃત "ऋषभदत्त") તેણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની મિશ્ર ભાષામાં લખાયલા એક મુદ્રાલેખમાં પોતાનાં પરાક્રમો વર્ણવ્યાં હતાં. કનિષ્ક પોતે (ઈ. સ. ૭૮) અને એની પછીના રાજાઓ બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપતા હતા; અને એ રાજાઓના અમલ દરમ્યાન મથુરા આગળ હિન્દુસ્તાનનું શિલ્પશાસ્ત્ર ઘણી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું. આ પ્રમાણે જીતનારી પ્રજાએ હિન્દુસ્તાનનો પ્રમાણમાં થોડો ભાગ જે જીત્યો હતો તેનો સુધારો પોતેજ સ્વીકારી લીધો હતો તો દેશના એ ભાગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તદ્દન બંધ પડી ગઈ હતી એમ માની લેવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી, અને આખા હિન્દુસ્તાનની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એકદમ અટકી ગઈ હતી એમ માનવાને તો આધારજ ક્યાં રહ્યો?

પ્રોફેસર મૅક્સ મ્યૂલરનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે ક્રિસ્તીસનના છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ઉજ્જનના રાજા વિક્રમાદિત્યનુ રાજ્ય ચાલતું હતું અને દંતકથા પ્રમાણે એની દરબારમાં કાલિદાસ વગેરે પ્રખ્યાત કવિઓનો સત્કાર થતો હતો તે સમય હિન્દુસ્તાનના કાવ્યસાહિત્યનો સુવર્ણયુગ હતો. કાવ્યસાહિત્યના પુનરુજ્જીવનનો આ સિદ્ધાન્ત તવારીખ સમ્બન્ધી ફરગ્યુસનના ચતુરાઇભરેલા તર્ક (hypothesis) ઉપર આધાર રાખે છે. ઉજ્જનના એક વિક્રમ નામના રાજાએ હિન્દુસ્તાનમાંથી સીથિયન લોકોને કાઢી મૂક્યા ત્યાર પછી ઇ. સ. ૫૪૪ માં પોતાના વિજયના સ્મારક તરીકે એણે વિક્રમ સંવત્ સ્થાપ્યો અને ઇ.સ. પૂ. ૫૭ થી એટલે પોતાના સમય કરતાં ૬૦૦ વર્ષ પાછળથી, એ સંવતનાં વર્ષો એણે ગણવા માંડયાં એવો ફરગ્યુસનનો તર્ક છે. આ તર્ક તદ્દન ખોટો છે એવું મિ. ફ્લીટની મુદ્રાલેખ સમ્બન્ધી શોધખોળોને પરિણામે સિદ્ધ થયું છે. એ શોધખોળોથી માલમ પડયું છે કે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ થી જેની ગણત્રી કરવામાં આવે છે તે વિક્રમ સંવત્ ઇ. સ. ૫૪૪ માં સ્થાપવામાં આવ્યાની વાત ખોટી છે, એટલુંજ નહીં પણ એના એક સકા કરતાં વધારે વખત પહેલાથી માલવ સંવત્ (જે આશરે ઇ સ ૮૦૦ થી વિક્રમ સંવત્ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો) તે વપરાશમાં આવી ચૂક્યો હતો. એ ઉપરાંત માલમ પડે છે કે છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યભાગમાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાંથી કોઈ શક (સીથિયન) લોકોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે એના સો કરતાં વધારે વર્ષ પહેલાંથી તે દેશ ગુપ્ત રાજાઓથી જીતાઈ ચૂક્યો હતો. અન્તમાં, એવું માલમ

પડે છે કે જોકે બીજા પરદેશી વિજેતાઓને, હૂણ લોકોને, છઠ્ઠા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાંથી ખરેખરા કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા તોપણ તેઓને કાઢી મૂકનારો રાજા કોઈ વિક્રમાદિત્ય ન્હોતો, પણ યશોધર્મન્ વિષ્ણુવર્ધન એ નામનો રાજા હતો.

આ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય એ પ્રતાપી રાજા છઠ્ઠા સૈકાના ઐતિહાસિક પ્રદેશમાંથી ખસીને દંતકથાના તિમિરાચ્છાદિત પ્રદેશમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સોળમા સૈકાના એક ગ્રન્થમાં ઘણીવાર ટાંકવામાં આવતો પણ જેનું પ્રામાણ્ય બરાબર સિદ્ધ થયું નથી એવો એક શ્લોક આપેલો છે તેમાં વિક્રમાદિત્યની સાથે એની દરબારનાં "નવરત્નો" માંના મુખ્ય તરીકે ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, વરાહમિહિર, અને વરરુચિનાં નામ જોડવામાં આવ્યાં છે. વિક્રમ રાજા ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં થયા હતા એ વાત ખોટી ઠરે છે તેની સાથે આ શ્લોકમાં ગણાવેલા કવિઓની તારીખના નિર્ણયની બાબતમાં આ શ્લોકની સઘળી ઉપયોગિતા જતી રહે છે. એવી દંતકથાના પ્રમાણ ઉપરથી એ સઘળા કવિઓ એકજ સમયમાં થયા હતા એમ માનવું એ પણ વાસ્તવિક નથી. જોકે એમાંનો એક વરાહમિહિર તે ખરેખરો છઠ્ઠા સૈકામાંજ થયો હતો, તોપણ હવે તો સ્વતંત્ર રીતે અને બીજી દલીલોને આધારે દરેક કવિના કાળનો નિર્ણય કરીને પછીજ તેને એ સૈકામાં મૂકી શકાય. વિક્રમાદિત્યની દંતકથાને બાદ કરીએ તો છઠ્ઠા સૈકામાં કાવ્ય સાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ થયો હતો એવું માનવાને હવે કંઈ પણ કારણ રહેતું નથી, કારણ કે હરિષેણની પ્રશસ્તિ અને ગુપ્તવંશના સમયની બીજી કેટલીક મુદ્રાલેખની કવિતાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઓછામાં ઓછાં બસો વર્ષ પહેલાંથી એ સાહિત્ય વિકાસ પામી ચૂક્યું હતું.

એકલા કાલિદાસને છઠ્ઠા સૈકામાં મૂકવાને માટે બીજી જે દલીલો મૂકવામાં આવે છે તેમાંની કોઈપણ સંગીન નથી. એમાંની એક મુખ્ય દલીલ ચૌદમા સૈકામાં થઈ ગયલા મલ્લિનાથ નામના ટીકાકારે કાલિદાસના મેઘદૂતના ૧૪ મા શ્લોક ઉપરની ટીકામાં "દિગ્નાગ" એ શબ્દની જે સમજુતી આપી છે તેના ઉપરથી ઉઠાવવામાં આવી છે. એ શબ્દના સાધારણ અર્થ ઉપરાંત દિગ્નાગ નામના કાલિદાસના એક હરીફ શત્રુનું પણ એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે એવું મલ્લિનાથનું કહેવું છે. પ્રથમ તો,

મલ્લિનાથનું આ કહેવું વાસ્તવિક છે કે નહીં તેજ ઘણી શક પડતી વાત છે. ત્યાર પછી; દિગ્નાથ નામનો બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક હતો તેના વિષે મલ્લિનાથે લખ્યું છે કે કોઈ બીજા દિગ્નાથ વિષે લખ્યું છે તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. ત્રીજું, દિગ્નાથ એ વસુબન્ધુનો શિષ્ય હતો એવી બૌદ્ધ ધર્મની વાર્તા ઉપર ઝાઝું વજન મૂકી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સોળમા સૈકા સુધી એવી મતલબનું કથન થયલું જોવામાં આવતું નથી. ચોથું, વસુબન્ધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એમ કહેવાને માટે વિક્રમાદિત્ય વિષેનો સિદ્ધાન્ત એજ એક મુખ્ય આધાર છે, અને વસુબન્ધુના ગ્રન્થોનો ઇ. સ. ૪૦૪માં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો એવું ચીનના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પરથી વસુબન્ધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એ વાત ખોટી ઠરે છે. એ પ્રમાણે આ દલીલ રૂપી સાંકળની એકેએક કડી ઘણીજ નબળી છે એમ જણાઈ આવે છે.

બીજી મુખ્ય દલીલ એ છે કે આર્યભટ(ઇ. સ. ૪૯૯)ની પછી કાલિદાસ થયો હશે, કારણ કે યવન લોકોની પાસેથી પ્રાપ્ત થયલી ખગોળશાસ્ત્રની વિદ્યાનું એને જ્ઞાન હોય એમ જણાઈ આવે છે, પરંતુ ડૉ. થીબોએ બતાવી આપ્યું છે કે "रोमकसिद्धान्त" એ નામનો હિન્દુસ્તાનનો એક ખગોળશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ, જે નિ:સંશય યાવની વિદ્યાના પરિચયની અસરને લીધે લખાયલો છે, તે આર્યભટના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે, અને તે ઇ સ. ૪૦૦ કરતાં વધારે મોડો લખાયલો હતો એમ માની શકાય એવું નથી. આ સ્થળે ઉમેરવું જોઇએ કે ચન્દ્રગ્રહણ થાય છે તે પૃથ્વીની છાયાને લીધે થાય છે એવી કાલિદાસના रघुवंशમાંના એક શ્લોક(૧૪, ૪૦)ની મતલબ છે એમ ગણીને આ ખગોળશાસ્ત્રની દલીલના ટેકામાં એ શ્લોક ગેરવ્યાજબી રીતે ટાંકવામાં આવ્યો છે, પણ ચન્દ્રની અંદર જે ડાઘા જણાય છે તે પૃથ્વીની છાયાને લીધે છે એવો સિદ્ધાન્ત પુરાણોમાં ઘણી વાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, અને ખરૂં જોતાં આ શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ માત્ર એ ડાઘાઓના સમ્બન્ધમાં કહેવામાં આવ્યુ છે.

આ પ્રમાણે આપણને હાલમાં જે માહિતી મળી શકે છે તે ઉપરથી કાલિદાસ ઇસવીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં નહીં, પણ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એમ માનવાને આપણને મજબૂત કારણ મળે છે. તોપણ

એના દરેકેદરેક ગ્રન્થની ભાષા, શૈલી, અને કાવ્યરચનાની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવામા આવે અને જેની તારીખ નક્કી કરી શકાતી હોય એવા મુદ્રા લેખોની સાથે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીનમા પ્રાચીન સસ્કૃત ગ્રન્થોમા આપવામા આવેલા નિયમોની સાથે એ ગ્રન્થોની સરખામણી કરવામા આવે ત્યા સુધી એ ક્યારે થઈ ગયો હતો એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે એવો સભવ નથી

જેવી રીતે પુરાણના વિષયો મુખ્યત્વે કરીને **મહાભારત**માથી લેવાયા હતા તેવી રીતે પાચમાથી તે બારમા સૈકા સુધીમા રચાયના અનેક કાવ્યોના વિષય **રામાયણ**માથી લેવાયા હતા, જોકે **રામાયણ**નું પ્રાચીનમા પ્રાચીન કાવ્ય અને બીજા કાવ્યો એ એની વચ્ચે ઘણો વખત ખાલી ગયો હતો **રામાયણ**ની અદર કાવ્યના વસ્તુને કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપ કરતા વધારે પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યુ છે, પણ પાછના કાવ્યોમા બાહ્ય સ્વરૂપ એનેજ વધારે અગત્યનુ ગણવામા આવ્યુ છે, અને વસ્તુ એ તો વધારે ને વધારે શૈલીની ચમત્કૃતિ દર્શાવવાનુ સાધન માત્ર થતુ જાય છે. જેમ કાવ્ય વધારે મોડુ રચાયલુ હોય છે તેમ તર્કની ચતુરાઈ વડે અને શૈલીની કુશળતા વડે વાચકને ચકિત કરવા તરફ, હમેશા હૃદયના કરતા બુદ્ધિના ઉપર વિશેષ અસર કરવા તરફ કવિઓનુ વલણ વધારે ને વધારે જણાઈ આવે છે જે સારામા સારા કાવ્યો છે તેમા પણ ચોક્કસ નિયમોને બીજા કોઈ પણ દેશની કવિતાના કરતા વધારે સખ્ત રીતે વળગી રહેવામા આવ્યુ છે, કારણ કે પાણિનિના વ્યાકરણના નિયમોનો એ કાવ્યોની ભાષા ઉપર સખત કાબુ રહ્યો હોય છે, એટલુંજ નહીં પણ કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમા યમક અને અલકારના જુદા જુદા પ્રકારને લગતા વિસ્તૃત નિયમોથી એની શૈલી પણ મજબૂત રીતે નિયન્ત્રિત થઈ હોય છે

•

કાલિદાસના **રઘુવશ** અને **કુમારસભવ** એ બે કાવ્યો સૌથી વધારે અગત્યના છે એઉની લેખનશૈલીમા અપૂર્વતા છે અને એઉમા ઘણી ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ જોવામા આવે છે કેટલાક શ્લોકો એઉમાં તેના તેજ છે, બીજા ઘણા શ્લોકો સ્હેજસાજ ફેરફાર સાથે મૂકવામા આવ્યા છે, અને અનેક ફકરાઓ એવા છે કે જે એકની એક રીતે મૂકવામા આવ્યા નથી છતા વિચારમા ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે વળી

બેઉ કાવ્યોમાં અમુક પ્રસંગનું વર્ણન આપવાને માટે અમુકજ છન્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, બેઉમાં દરેક સર્ગ સાધારણ રીતે એકના એકજ છન્દમાં લખાયલો છે, પણ દરેક નવા સર્ગની શરૂઆતથી નવા છન્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત સમય પ્રમાણેનો **अनुष्टुम्** અને વેદના **त्रिष्टुम्** ઉપરથી ઉત્પન્ન થયલો **उपजाति** એ બે છન્દો સૌથી વધારે વાપરવામાં આવ્યા છે.

रघुवंशના ઓગણીસ સર્ગ છે તેમાં રામનું જીવનચરિત્ર અને તેની સાથે એના પૂર્વજો તથા વંશજોનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. પહેલા નવ સર્ગમાં દિલીપ અને એના પુત્ર રઘુથી શરૂ કરીને રામના સૌથી નિકટના ચાર પૂર્વજોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછીના ૭ સર્ગ(૧૦–૧૫)માં રામનો વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે અને તે ઘણોખરો વાલ્મીકિ, જેને કાલિદાસ આ સ્થળે (૧૫, ૪૧) " પહેલો કવિ" *(आद्यकवि) એવું નામ આપે છે, તેના रामायणની સાથે મળતો* આવે છે. ત્યાર પછીના બે સર્ગમાં રામના ત્રણ પાસેના વંશજોની હકીગત આપી છે, અને છેલ્લા બે સર્ગમાં એના વંશજો તરીકે અયોધ્યામાં જેમણે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તે બાકીના ચોવીશ રાજાઓનો અહેવાલ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને કંઇક અણધારી રીતે, વિષયી રાજા અગ્નિવર્ણના મૃત્યુની હકીગતની સાથે એ કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે. રામના આ વંશજોનાં નામ **विष्णुपुराण**ની અંદર જે ટીપ આપવામાં આવી છે તેની સાથે બરાબર મળતાં આવે છે.

रघुवंशનો વૃત્તાન્ત કંઇક ત્વરાથી વહી જાય છે, અને એમાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો અતિશય નડતાં નથી. એની અંદર ઔચિત્યવાળી અને અસર કરે એવી અનેક ઉપમાઓ આવે છે, અને ખરેખરી કવિત્વની ખુબી પણ એમાં ઘણી છે. વળી કાવ્યના પ્રમાણમાં એની શૈલી સરળ છે, જોકે નિઃસંશય ઘણા ફકરાઓ એમાં એવા પણ છે કે જે યુરોપનાં માણસોને તો ઘણા કૃત્રિમ લાગ્યા વગર રહે નહીં. સ્હવારમાં રાજાને જગાડવા એ જેનું કર્તવ્ય છે એવા કવિ તરફથી ઉચ્ચારાયલો નીચેનો શ્લોક (૫, ૭૫) નમુના તરીકે ચાલશે—

मत्तनि विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः।

अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥

(તમને ભેટ તરીકે આપેલાં પુષ્પો કરમાઈ ગયાં છે અને શિથિલ થઈ ગયાં છે; દીવાઓ પણ પોતાનામાંથી જે કિરણો નીકળતાં હતાં તેના પ્રકાશથી શૂન્ય બની ગયા છે; પાંજરામાં રહ્યો રહ્યો મધુર વાણી બોલનારો તમારો પોપટ તે તમને જગાડવાને માટે હમે જે બોલો બોલીએ છિયે તે ફરીથી બોલી સંભળાવે છે).

रघुवंश ઉપરની વીસ કરતાં વધારે ટીકાઓ જાણીતી છે તેમાં **મલ્લિનાથની सञ्जीवनी** નામની ટીકા છે તે સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. મલ્લિનાથે કાવ્યના દરેકેદરેક શબ્દનો અર્થ સમજાવ્યો છે અને એનામાં મ્હોટી ખુબી એ છે કે કવિનો મૂળ પાઠ કયો હતો તે શોધી કાઢવાનો અને તે સાચવી રાખવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એના પહેલાં લખાયલી અનેક ટીકાઓ વિષે એને ખબર હતી, અને એ ટીકાઓમાંથી દક્ષિણાવર્ત અને **નાથ** એ બેની ટીકાઓ વિષે એ અનુમોદનપૂર્વક લખે છે. પણ એ ટીકાઓ હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. જે બીજી ટીકાઓ સચવાઇ રહી છે તેમાં ઇ.સ. ૧૩૮૫ માં દિનકર મિશ્રની રચાયલી **सुबोधिनी** અને ચારિત્રવર્ધન નામના જૈનની **शिशुहितैषिणी**, જેનો દિનકરની ટીકામાં સાર આપવામાં આવેલો જણાય છે, એ બે ગણાવવા જેવી છે.

कुमारसंभव અથવા " કાર્તિકેયનો જન્મ " એ કાવ્યના બધા મળીને સત્તર સર્ગો છે. એમાંના પહેલા સાત સર્ગમાં શિવ અને હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી એ કાર્તિકેયનાં માબાપના પ્રણય તથા લગ્નનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ વાત ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે વર્ણન એ આ કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે. કવિત્વમય ચિત્ર આપવામાં હિન્દુસ્તાનના કવિઓનું જે ખાસ સામર્થ્ય રહેલું છે તે આ કાવ્યમાં ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. પોતાની ફળદ્રુપ અને અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિના ઉપયોગને માટે આ સ્થળે જોઇએ તેટલો અવકાશ મળતો હોવાને લીધે કવિ તરફથી ઉપમા વગેરે અલંકારો એ કાવ્યમાં છૂટથી વપરાયલા જોવામાં આવે છે. वियोगिनी છન્દ (જેની અંદર દશ દશ અને અગિયાર

અગિયાર અક્ષરની પંક્તિઓ વારાફરતી આવે છે અને બીજીના છેલ્લા અક્ષરો લઘુ ગુરુ એ પ્રમાણે હોય છે) તેનો એક શ્લોક નમૂના તરીકે ચાલશે. કુદરતની વસ્તુઓ, જેને કવિત્વદષ્ટિથી પ્રમદા તરીકે કલ્પવામાં આવી છે, તે પણ પતિને અનુસરનારી પત્નીના કર્તવ્યનું કેવું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે તે કવિએ આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે:—

शशिना सह याति कौमुदी
सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प્રतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥

(ચન્દ્ર જાય છે તેની સાથે ચન્દ્રિકા પણ જતી રહે છે; મેઘ જાય છે તેની સાથે વીજળી પણ વિદાય થાય છે. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના પંથને અનુસરે છે એ વાતનું ચેતન વગરની વસ્તુઓ પણ પ્રતિપાદન કરે છે).

પાછલા દસ સર્ગમાં શૃંગારરસ ઘણો વધારે હોવાથી છપાયલી આવૃત્તિઓમાં સાધારણ રીતે પહેલા સાત સર્ગજ આપવામાં આવ્યા હોય છે. જે હેતુને માટે કાર્તિકેયનો જન્મ થયો હતો તે હેતુ પૂરો થયાની હકીગત સાથે—તારકાસુરના વિનાશના વર્ણન સાથે—આ કાવ્ય પૂરું થાય છે.

કુમારસંભવ ઉપરની વીસ કરતાં વધારે ટીકાઓ આજ દિન સુધી સચવાઈ રહી છે. એમાંની કેટલીક ટીકાઓ **રઘુવંશ** ઉપર જેમણે ટીકાઓ કરેલી છે તેમનીજ રચેલી છે. એવા ટીકાકારોમાં **મલ્લિનાથ** એ ખાસ ગણાવવા જેવો છે.

પાછલા સમયનાં કાવ્યોનો વિષય **રામાયણ—મહાભારતમાંથીજ** લેવાયલો છે. પણ એ કાવ્યોની અંદર ભાવાત્મક, શૃંગારાત્મક, અને ઉપદેશાત્મક તત્ત્વો વધારે ને વધારે ભળેલાં જોવામાં આવે છે. પ્રૌઢ કલ્પનાઓનો પ્રભાવ દર્શાવવાના સાધન તરીકે કાવ્યરચનાનો વધારે ને

વધારે ઉપયોગ થતો જાય છે, તે એટલે સુધી કે આખરે નિ:સાર ઉક્તિઓ અને વાક્છલ સિવાય બીજું કંઈ પણ રહેતું નથી. વલભીમાં શ્રીધરસેન† નામના રાજાના વખતમાં, ઘણું કરીને સાતમા સૈકામાં લખાયલું અને જુદા જુદા ટીકાકારોના મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિ નામનો કવિ અને વૈયાકરણ (જે ઇ. સ. ૬૫૧માં મરણ પામ્યો હતો)* તેનું રચેલું કહેવાતું **"भट्टिकाव्य"** બાવીસ સર્ગનું બનેલું છે અને તેમાં રામની વાર્તા આપવામાં આવી છે, પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં રૂપો સમજાવવાં એજ એ કાવ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

किरातार्जुनीयના અઢાર સર્ગો છે તેમાં **किरात**ના વેષમાં શિવ અને અર્જુન એ બેની વચ્ચે થયલી લડાઈ, જે પહેલી **महाभारत**માં આપવામાં આવી છે, તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરાયલું છે. એ કાવ્યના રચનાર **ભારવિ** વિષે ઇ.સ. ૬૩૪ના એક મુદ્રાલેખમાં કથન કરાયલું છે, એટલે એ કાવ્ય છઠ્ઠા સૈકા કરતાં મોડું લખાયું હોય એ સંભવિત નથી એ કાવ્યના પંદરમા સર્ગમાં દણ્ડીના **काव्यादर्श**માં વર્ણવેલા છે તેવા જાત જાતના શબ્દાલંકારોના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અનેક શ્લોકો આપવામાં

† એ રાજાનું નામ "શ્રીધરસેન' નહીં, પણ "ધરસેન" હતું એ નામના ચાર રાજાઓ થઈ ગયા હતા એમાંનો કયો રાજા ભટ્ટિનો આશ્રયદાતા હતો તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી, પણ એ કવિ છઠ્ઠા સૈકાના અન્તમાં અને સાતમા સૈકાના આરંભમાં થઈ ગયો હતો એ વિષે કંઈ સંશય નથી એ કવિને "ભટ્ટિ', "ભટ્ટ સ્વામી', "ભર્તૃ સ્વામી" "ભર્તૃહરિ" એવાં જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે પણ એનું ખરૂં નામ "ભટ્ટિ" હતું. "ભટ્ટિ" એ "भर्तृ"નું પ્રાકૃત રૂપ જણાય છે એના પિતાનું નામ "શ્રીધર સ્વામી" અથવા "શ્રી સ્વામી' હતું નીતિ, વૈરાગ્ય, અને શૃંગારના શતકોનો રચનાર ભર્તૃહરિ એનાથી તદ્દન જુદો છે "वाक्यपदीय"નો રચનાર ભર્તૃહરિ એ બેઉથી જુદોજ છે, અને તે બૌદ્ધ ધર્મી હતો ઇ સ ૫૨૧માં જેનું મૃત્યુ થયું તે વૈયાકરણ આ વાક્યપદીયનો રચનારજ હોવો જોઇએ, કારણ કે ઇત્સિંગે કહ્યું છે કે એ વૈયાકરણ બૌદ્ધધર્મી હતો ભટ્ટિનું ખરૂં નામ શું હતું અને તે ક્યારે થઇ ગયો તે વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચાને માટે જુઓ "Bombay Sanskrit series' માં પ્રસિદ્ધ થયેલા "भट्टिकाव्य"માં રા રા કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ આપેલી પ્રસ્તાવના

* ચીનના મુસાફર ઇત્સિંગના વચન ઉપરથી વૈયાકરણ ભર્તૃહરિનો મૃત્યુકાળ આ પ્રમાણે નક્કી થયો છે.

આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક (૧૪)માં (છેડેનો "**ત**" ન ગણીએ તો) સર્વત્ર "**ન**" સિવાય બીજો કોઈ વ્યંજન જોવામાં આવતો નથી;§ અને ત્યાર પછીના એક શ્લોક (૨૫)માં દરેક લીટીના પ્રથમાર્ધના અક્ષરો ઉલટાવીને વાંચીએ તો બરાબર દ્વિતીયાર્ધના અક્ષરો થઈ રહે છે.*

शिशुपालवध એ કાવ્ય વીસ સર્ગનું છે. તેમાં ચેદિના એક રાજાનો કુંવર અને કૃષ્ણનો પિત્રાઈ શિશુપાલ વિષ્ણુને હાથે કેવી રીતે માર્યો ગયો તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્ય **માઘ** કવિનું રચેલું છે તેથી એ **माघकाव्य** એ નામથી પણ ઓળખાય છે. એ કાવ્ય ઇ.સ. ૬૫૦થી ઇ.સ. ૭૦૦ સુધીમાં રચાયલું છે એવું મર્હૂમ ડૉ. ક્લિહૉર્ને સાબીત કરી આપ્યું છે. એના ૧૯મા સર્ગમાં

છન્દોવિષયક ચમત્કૃતિના ઘણા નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંના કેટલાએક તો બહુજ ગુંચવણિયા છે (ઉ. ૨૯). એની અંદર એક શ્લોક (૩૪) એવો છે કે જે ઉલટાવીને વાંચીએ તો તે આગલો શ્લોક વગર ઉલટાવેલો વાંચીએ તેની બરોબર થઈ રહે. તેનીજ સાથે, એકંદર જોતાં, આ કાવ્યમાં 'કવિત્વની ખુબીઓ અને ધ્યાનમાં રાખવા લાયક વિચારો કંઈ થોડા છે એમ બીલકુલ કહી શકાય એવું નથી.

नैषधीय (જેને "**नैषधचरित**" એ નામે પણ આપવામાં આવે છે) તેના બાવીસ સર્ગો છે, અને તેમાં **महाभारत**નું જાણીતું ઉપાખ્યાન—નિષધના રાજા નલની વાર્તા—વર્ણવવામાં આવી છે. એ કાવ્ય **શ્રીહર્ષે**, જે બારમા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેનું રચેલું છે.

આ ૭ કાવ્યોને "**महाकाव्य**" તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને એ સઘળાં કાવ્યો ઉપર મલ્લિનાથે ટીકા કરેલી છે. "**महाकाव्य**"નાં લક્ષણો દણ્ડીએ પોતાના **काव्यादर्श**માં આપ્યાં છે (૧, ૧૪–૧૯). એ કાવ્યનો વિષય કોઈ **इतिहास**માંથી લેવાયો હોવો જોઈએ, એ

---

§ न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

* देवाकानिनि कावादे, ઇત્યાદિ.

કાવ્ય લાંબાં હોવાં જોઈએ, અને શહેરો, સમુદ્રો, પર્વતો, ઋતુઓ, સૂર્યોદય, લગ્નો, નાયક તરફથી લડવામાં આવેલી લડાઈઓ, વગેરે-વગેરેનાં વર્ણનોથી એ કાવ્યો અલંકૃત થયલાં હોવાં જોઈએ.

હરવિજય અથવા "શિવનો વિજય" એ નામનું એક લાંબું મહાકાવ્ય પચાસ સર્ગનું છે તે **રત્નાકર** નામનો એક કાશ્મીરનો કવિ, જે નવમા સૈકામાં થઈ ગયો છે, તેનું રચેલું છે.

નૈષધીયનો જે નાયક છે તેનાજ જીવનનું વર્ણન આપનારૂં એક બીજું અર્વાચીન કાવ્ય **નલોદય** અથવા "નળનો ઉદય" એ નામનું છે તેમાં **નળ રાજા**એ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું ત્યાર પછી એનો ફરીથી ઉદય કેવી રીતે થયો તેનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. એ કાવ્ય કાલિદાસનું રચેલું કહેવાય છે, પણ કાલિદાસના કરતાં ઘણા વધારે મોડા સમયમાં એ લખાયું હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જાતજાતના કૃત્રિમ છન્દો વાપરવામાં, તેમજ સૌથી મોડાં લખાયલાં કાવ્યોમાં જોવામાં આવે છે તેવી શૈલીની ચમત્કૃતિઓ આણવામાં, પોતે કેવો ચતુર છે તે દર્શાવવું એજ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે આ કાવ્યમાં અનુપ્રાસ પણ આણવામાં આવ્યો છે, અને તે પણ છન્દોબદ્ધ પંક્તિઓના અન્તમાંજ નહીં પણ તેની મધ્યમાં પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. ખરેખરૂં કાવ્યનુ વસ્તુ બહુ ટૂંકામાંજ પતાવી દેવામાં આવ્યું છે, અને નાયક વિષેના વૃત્તાન્તનું સ્થાન મ્હોટે ભાગે લાંબાં લાંબાં વર્ણનો અને લાગણીના ઊભરાઓ વડે રોકાયું છે. ઉદાહરણ તરીકે, એ કાવ્યના ચાર સર્ગમાંથી જે બીજો અને સૌથી વધારે લાંબો સર્ગ છે તે કેવળ ભાવાત્મક છે અને તેમાં માત્ર નવાં પરણેલાં દંપતીના સુખનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને સઘળા પ્રકારની અપ્રાસંગિક વસ્તુઓ પણ અંદર દાખલ કરવામાં આવી છે.

કૃત્રિમતાની પરાકાષ્ઠા **રાઘવપાંડવીય** નામના કાવ્યમાં જોવામાં આવે છે. એ કાવ્ય **કવિરાજ**, જે ઘણું કરીને આશરે ઇ.સ. ૮૦૦ માં થયો હતો, તેનું રચેલું છે. એ કાવ્યમાં **રાઘવ** અથવા **રામ** અને **પાંડવ** એ બેઉનાં પરાક્રમોનું વર્ણન એકી વખતે આપવામાં આવ્યું છે. કાવ્યની રચના એવી રીતની કરવામાં આવી છે કે દ્વિ-અર્થી શબ્દો અને

વાક્યોના પ્રયોગ વડે કરીને **રામાયણ** અને **મહાભારત** એ બેઉની વાર્તા એકી વખતે કહી રહ્યા છે તેના તેજ શબ્દો જે અર્થમાં લઈએ તે પ્રમાણે કહાતો **રામાયણ**ની વાતાનું અથવા તો **મહાભારત**ની વાર્તાનું જ્ઞાન મળે છે આવી રીતનું પરાક્રમ ખરેખર જગતના બીજા કોઈ સાહિત્યમાં કદી જોવામાં આવશે નહીં તોપણ હિન્દુસ્તાનની અન્દર કવિગણનું અનુકરણ કરનારાઓ નીકળ્યા છે

એક મહાકાવ્ય, જે હજી સુધી હસ્તલિખિત પ્રતોમાંજ જોવામાં આવે છે, તે **નવસાહસાંકચરિત** એ નામનું છે એ કાવ્યમાં માળવાના રાજા નવસાહસાંક ઉર્ફે સિંધુરાજના પરાક્રમોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને એ **પદ્મગુપ્ત** નામનો કવિ, જે આશરે ઇસ ૧૦૦૦માં થઈ ગયો, તેનું રચેલું છે એના બધા મળીને અઢાર સર્ગો છે, અને તેની અંદર જુદા જુદા ઓગણીસ છન્દોમાં રચાયેલા ૧૫૦૦ કરતા વધારે શ્લોકોનો સમાવેશ થાય છે એ કાવ્યમાં છન્દરચનાની ચમત્કૃતિઓને કવિએ વેગળી રાખી છે, પણ જેનો છેડોજ ન જણાય એવા લાંબા ભાષણો અને ટાળો આવે એટલા વિસ્તારવાળા વર્ણનોને લીધે એના વૃત્તાન્તનો વેગ ઘણો સ્ખલન પામ્યા વગર રહેતો નથી

અંતમાં, આપણે જણાવીશું કે પ્રાકૃતમાં પણ એક મહાકાવ્ય છે તે કાલિદાસનું રચેલું કહેવાય છે એ કાવ્ય "**સેતુબન્ધ**" અથવા "**રાવણવધ** એ નામનું છે અને એમાં રામની વાર્તા આપવામાં આવી છે કાશ્મીરના રાજા પ્રવરસેને વિતસ્તા(જેલમ)નદીના ઉપર વહાણોનો એક પુલ બંધાવ્યો હતો તેના સ્મારક તરીકે કાલિદાસે એ કાવ્ય રચ્યું હતું એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે

છઠ્ઠા અને સાતમા સૈકાથી શરૂ થતી કેટલીક ગદ્યાત્મક નવલકથાઓ છે તેને કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર લખનારા સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોએ કાવ્યમાં ગણી છે તેથી આ સ્થળે તેના વિષે કથન કરવામાં આવે તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહીં લાંબા સમાસોનો બ્હોળો ઉપયોગ એ આ ગ્રન્થોની શૈલીનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ લક્ષણને લીધે એ ગ્રન્થો વાંચવાનું કામ ખચીત અઘરું થઈ પડે છે એની અંદરના તત્ત્વ તરફ નજર કરતા એની અંદર ગતિ (action) જેવું બહુ જણાતું નથી વૃત્તાન્તના ઝીણા સરખા સૂત્ર ઉપર આધાર રાખનારા છૂટા છૂટા ચિત્રો મ્હોટે ભાગે એ

ગ્રન્થોમા આપવામા આવ્યા હોય છે, અને એવા પ્રસંગોનો લાભ લઈને અનેક ઉપમાઓથી ભરેલા અને ઘણી વાર દ્વિઅર્થી વચનોથી ઉભરાતા લાંબા લાંબાં વર્ણનો અંદર ઘુસાડવામા આવ્યા હોય છે. એ ગ્રન્થોની શૈલી ઘણી કૃત્રિમ અને ગુચવણભરેલી હોય છે, તોપણ યુરોપીયનને આકર્ષક ન લાગે એવા ચોકઠાની અંદર ખરેખરા કવિત્વમય વિચારો ઘણા સમાયા હોય એવુ બને છે.

દશકુમારચરિત અથવા "દસ રાજકુમારોના પરાક્રમ" એ ગ્રન્થમા સામાન્ય જીવનની વાર્તાઓ આપવામા આવી છે અને સમાજની ભ્રષ્ટ સ્થિતિનુ પ્રતિબિમ્બ એમા જણાય છે. એ ગ્રન્થ **દણ્ડીનો** રચેલો છે, અને ઘણુંખરૂ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામા એ લખાયો હતો **સુબન્ધુની** રચેલી **વાસવદત્તા**મા ઉજ્જયિનીની રાજકુવરી **વાસવદત્તા** અને વત્સના રાજા ઉદયનની લોકપ્રિય વાર્તા આપવામા આવી છે ઘણુંખરૂ એ ગ્રન્થ સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાજ લખાયો હતો. એનાથી જરાક મોડી **બાણ**ની **કાદંબરી**, જેની અંદર કાદમ્બરી એ નામની રાજકુવરીનો કવિત્વમય વૃત્તાન્ત આપવામા આવ્યો છે, તે રચાઈ હતી. એજ કવિનો કંઈક એવાજ પ્રકારનો બીજો ગ્રન્થ **હર્ષચરિત** એ નામનો છે તેના આઠ પ્રકરણ છે અને તેની અંદર બાણ કવિએ કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનના જીવનનો કંઇક અહેવાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેની અંદર વૃત્તાન્તનો ભાગ બહુજ થોડો છે. ઉદાહરણ તરીકે, આઠમા ઉચ્છ્વાસના પચીસ પાનામા પાચ લાંબા વર્ણનો આપવામા આવ્યા છે, અને દરેક વર્ણનને ખાતે સરેરાસ બે પાના રોકાયા છે એ ઉપરાત બીજા એના કરતા ટૂકા વર્ણનો પણ એ ઉચ્છ્વાસમા આવે છે તે તો જુદા એક ઠેકાણે દાસત્વનાં દુખો વિષે ચાર પાના ભરીને લાંબુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે અને તેમા જાત જાતની ઉપમાઓ ઉપરાચાપરી વાપરવામા આવી છે. સેવકને વિષે કહેવામા આવ્યુ છે કે—

".. चित्रधनुष इवालीकगुणाध्यारोपणेकक्रियानित्यनम्रस्य निर्वाणतेजस, समार्जनीसमुपार्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्माल्यवाहिन, ... निद्रास्वपि मातृबलिपिण्डस्येव दिक्षु विक्षिप्यमाणस्य,.... ....तुलायन्त्रस्येव पश्चात्कृतगौरवस्य तोयार्थमपि नमत..........

(ચિત્રેલુ ધનુષ્ જેવી રીતે ખોગી–ચિત્રેલી–દોરી ખેંચવાના એક કાર્યમા રોકાયલુ રહીને નિરન્તર વાકુ જણાય છે, છતા બાણનું તેજ તેનામા હોતુ નથી તેવી રીતે સેવકો શેઠને વિષે ખોટા ગુણોનુ અધ્યારોપણ કરવાના એક કાર્યમા રોકાયલા રહીને હમેશા નમ્રભાવ ધારણ કરે છે, છતા તેમનામા કઈ પણ સામર્થ્ય હોતુ નથી, સાવરણી વડે એકઠો કરાયલો ધૂળનો ઢગલો જેમ નિર્માલ્યને પણ ઘસડી જાય છે તેમ તેઓ પણ નિર્માલ્યને લઈ જાય છે, ...માતાને બલિ તરીકે આપેલા પિંડને જેમ ગમે ત્યા ફેંકવામા આવે છે તેમ તેઓને પણ ગમે ત્યા ફેંકવામા આવે છે,......પાણી કાઢવાના સચાનો જેમ ભાર બધો પાછળ રહ્યો હોય છે અને એ સચો પાણીને માટે જેમ નીચો આવે છે તેમ તેઓનું પણ ગૌરવ બધુ પાછળ રહ્યુ હોય છે અને પાણીને માટે પણ તેઓ વાકા નમે છે...વગેરે)*

ત્યાર પછી થોડી વારમા વનના વૃક્ષોનુ વર્ણન આવે છે તેના ખાસા બે પાના ભરાયા છે ત્યાર પછીના પાનામા એક મ્હોટા બૌદ્ધ સાધુનો ઉપદેશ સાભળવાને માટે અરણ્યમા એકઠા થતા જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓને ગણાવવામા આવ્યા છે. એ વિદ્યાર્થીઓમા વાનર,પોપટ, ઘુવડ, અને વ્યાઘ્રને પણ ગણાવવામા આવ્યા છે વાનરો ધર્મવિધિઓના કાર્યમા ગૂથાયલા હોય છે શ્રદ્ધાળુ પોપટો બૌદ્ધ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત સમજાવતા હોય છે, ઘુવડો બુદ્ધના આગના જન્મો વિષે ભાષણ આપતા હોય છે, અને વ્યાઘ્રોએ બૌદ્ધ ધર્મની અસરને લીધે પોતાનુ વિકરાળ પણું તજીને માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો હોય છે.

(अतिविनीतै कपिभिरपि चैत्यकर्म कुर्वाणै, त्रिसरणपरै परमोपासकै शुकैरपि शाक्यशासनकुशलै कोश समुपदिशद्भि ... कौशिकैरपि बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भि, ज्ञानसंगनशीलशान्तस्वभावै शार्दूलैरप्यमांसाशिभिरुपास्यमानम्)

પછી ઋષિનુ વર્ણન આવે છે —

* આ ફકરો આઠમા ઉચ્છ્વાસનો નહીં, પણ સાતમા ઉચ્છ્વાસનો છે

"अरुणेन चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतम्, बहलबालातपानुलिप्तमिव पौरंदरं दिग्भागमुल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव, दिशामप्युपदिशन्तम्."

(એણે ઘણું સુવાળું અને રક્તવર્ણનું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું; રહવારના આછા સૂર્યને પ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવા પૂર્વના દિગ્ભાગ જેવો એ જણાતો હતો; એની રક્તવર્ણની દેહપ્રભા, જે નવા પદ્મરાગના જેવી હતી, તેનાથી ઝળહળી રહેલી દિશાને પણ એ જાણે કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપતો હોય તેવું જણાતું હતું).

પછી અરણ્યમાં નિઃસ્વાન થઈને પડેલી એક દુખિયારી રાજકુમારીનું વર્ણન આવે છેઃ—

"प्रविष्टां वनगहनं ध्यानं च, स्थितां तरुतले मरणे च, पतितां धात्र्युत्सङ्गे महानर्थे च, दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च,........दग्धां चण्डातपेन वैधव्येन च, घृतमुखीं पाणिना मौनेन च, गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च, तथा च भ्रष्टैर्बन्धुभिर्विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुगलेनात्मना च, परित्यक्तैर्भूषणैः सर्वारम्भैश्च, भग्नैर्वलयैर्मनोरथैश्च चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिर्दर्भाङ्कुरसूचीभिश्च, हृदयविनिहतेन चक्षुषा प्रियेण च, दीर्घैः शोकश्वसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिर्वृद्धाभिरश्रुधाराभिश्च ......"

(તેણે વનમાં તેમજ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે ઝાડની નીચે તેમજ મરણની સમીપમાં ઊભી હતી. ધાત્રીના ખોળામાં તેમજ મ્હોટા અનર્થમાં તે પડી હતી, પતિથી તેમજ સુખથી તે વેગળી થઈ હતી, ...સખ્ત તાપથી તેમજ વૈધવ્યથી તે દાઝેલી હતી, હાથ વડે કરીને તેમજ મૌન વડે કરીને તેનું મ્હોં ઢંકાયલું હતું, તેની પ્રિય સખીઓએ તેમજ દિલગીરીએ તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું, તેનાં સગાંસમ્બન્ધીઓથી તેમજ વિલાસોથી તે વિખૂટી પડી હતી, તેના શ્રવણયુગલ તેમજ તેનો આત્મા ઉઘાડા હતા, અલંકારથી તેમજ ઉદ્દેશ સાથની ચોક્કસ પ્રવૃત્તિથી તે

તન્મયસી હતી, તેના વલય તેમજ તેના મનોરથો ભાંગેલા હતા, તેની પરિચારિકાઓ તેમજ દર્ભાંકુરની સોયો તેના ચરણુને લાગી હતી, તેનાં ચક્ષુઓ તેમજ તેનો પ્રીતમ તેના હૃદયમાં ચોંટેલાં હતાં, તેના નિસાસાઓ તેમજ તેના વાળ લાંબા હતા, તેનું શરીર તેમજ તેનું પુણ્ય ટૂંકું હતું, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેમજ અશ્રુની ધારાઓ તેના ચરણે પડી હતી, વગેરે વગેરે વગેરે).

[**કાલિદાસનો સમય**—કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો હતો એ પ્રશ્ન સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસને લગતા અનેક વિકટ પ્રશ્નોમાંનો એક છે. રાજા વિક્રમાદિત્ય એનો આશ્રયદાતા હતો એમ કહેવાય છે અને એક પ્રાચીન શ્લોકમાં વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ ગયલા "નવ રત્નો" ગણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કાલિદાસનું નામ પણ જોવામાં આવે છેઃ—

"धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशंकु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायाम्
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"

આ વિક્રમની સંવત્ ઇ.સ. પૂર્વે ૫૬થી શરૂ થાય છે તેથી પ્રો. વિલ્સન, સર વિલિયમ જોન્સ વગેરે અંગ્રેજોએ એવું અનુમાન કર્યું હતું કે કાલિદાસ ખ્રિસ્તીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હશે. પણ 'વિક્રમાદિત્ય" એ નામના અનેક રાજાઓ થઈ ગયા છે, અને "વિક્રમાદિત્ય" એ શબ્દનો અર્થ "વિક્રમનો આદિત્ય" એટલોજ થતો હોવાથી અનેક પરાક્રમી રાજાઓને સ્તુતિ અર્થે પણ એ નામ આપવામાં આવતું હતું, એટલે કાલિદાસ વિક્રમાદિત્યના વખતમાંજ થઈ ગયો હોય તોપણ એ વિક્રમાદિત્ય કયો એ વિવાદનો વિષય થઈ પડયો. કેટલાક વિદ્વાનો—ડા. કર્ન, પ્રો. વેબર, પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલર, ડૉ ભાઉ દાજી, ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. ફ્લીટ વગેરે—તો એટલે સુધી કહેવા લાગ્યા કે ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં "વિક્રમાદિત્ય" નામનો રાજા થઈ ગયો હતો એવું માનવાને કોઈ પણ લેખી પ્રમાણ આપણી પાસે છે નહીં. મિ. ફર્ગ્યુસને તો વળી એક નવોજ મુદ્દો ઉઠાવ્યો. એ વિદ્વાને એવું જણાવ્યું કે વિક્રમસંવત્

ની ખરેખરી શરૂઆત ઇ.સ. પૂર્વે ૫૭થી થતી નથી, પણ ઇ.સ.૫૪૪માં ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમે મ્લેચ્છ લોકોને હરાવ્યા ત્યારથી એ સંવતની શરૂઆત થાય છે, અને એ સંવતને કૃત્રિમ રીતે ૬૦૦ વર્ષ પાછળ લઈ જઈને ઇ.સ. પૂર્વે ૫૬થી વિક્રમ સંવતની શરૂઆત ગણવામાં આવી છે. આ તર્ક પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલરને ઘણો સાબીત લાગ્યો, અને એ વિદ્વાને જણાવ્યું કે વિક્રમ સંવતના ૬૦૦ વર્ષ પહેલાંનો કોઈ લેખી પુરાવો મળી આવે નહીં ત્યાં સુધી મિ. ફર્ગ્યુસનનો તર્ક ખોટો પડવાનો જરા પણ સંભવ નથી. પણ ડૉ. ફ્લીટની શોધખોળોને પરિણામે ઇ.સ. ૫૪૪થી સૈકા કરતાં વધારે વખત પહેલાંનો એક લેખ મળી આવ્યો છે અને મિ. ફર્ગ્યુસનના તર્કનું ખોટાપણું સિદ્ધ થયું છે. ડૉ. મૅક્સ મ્યૂલરનું એક બીજું અનુમાન એવું હતું કે વેદના સાહિત્યનો કાળ પૂરો થયો ત્યાર પછી કેટલાક વખત સુધી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તદ્દન ખાલી રહ્યું હતું અને પછી એકાએક પ્રજામાં જાગૃતિ આવી હતી અને સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું હતું. કાલિદાસ વગેરે નવ રત્નો એ સાહિત્યના પુનરુજ્જીવનના સમયમાંજ થયા હતા-એટલે ઇસ્વીસનના પાંચમા અથવા છઠ્ઠા સૈકામાં થયા હતા. પણ ડૉ. બ્યુલર અને ડૉ. પીટર્સને બતાવ્યું છે કે વેદના સાહિત્યનો સમય પૂરો થયો ત્યાર પછી પણ ઘણા ગ્રન્થો રચાયા હતા એટલે અમુક વખત સુધી સાહિત્યવિષયક શિથિલતા રહી અને ત્યાર પછી એકદમ સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું એવો પ્રો. મૅક્સ મ્યૂલરનો સિદ્ધાન્ત ખોટો ઠરે છે. ડૉ. ભાઉ દાજીએ અનેક દલીલો આપીને એવો નિર્ણય કીધો હતો કે કાલિદાસ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. એમાંની મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ ગયેલા "નવ રત્નો" જેમાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે શ્લોકમાં કાલિદાસ તથા વરાહમિહિરનાં નામ પણ જોવામાં આવે છેઃ વરાહમિહિર આશરે ૫૭૦માં થઈ ગયો હતો એટલે કાલિદાસ એજ અરસામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. (કોઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ વિના આ શ્લોકને આધારે કાલનિર્ણય કરવો યોગ્ય ગણીએ તોપણ આ કાલિદાસ તે શકુન્તલાનો રચનારજ કે કોઈ બીજો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે).

(૨) "राजतरंगिणी"માં એવું કહ્યું છે કે કાશ્મીરના રાજા હિરણ્યનું

મરણ થયું અને તેની પાછળ કોઈ પણ સંતાન હતું નહીં તે વખતે ઉજ્જનના રાજા હર્ષવિક્રમાદિત્યે પોતાના દરબારમાં નોકરીને અર્થે આવેલા માતૃગુપ્ત કવિને કાશ્મીરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. એ માતૃગુપ્તે ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, અને પછી સંન્યાસ લઈને એ કાશીમાં જઈ વસ્યો. એ અરસામાં હિરણ્યનો ભત્રીજો દ્વિતીય પ્રવરસેન યાત્રા કરીને પાછો ફર્યો હતો તેણે હવે પોતાના હાથમાં રાજ્યની લગામ લીધી. ડૉ. ભાઉ દાજીનું કહેવું એવું હતું કે આ માતૃગુપ્ત તેજ કાલિદાસ હોવો જોઈએ. માતૃગુપ્ત (માતા જેનું રક્ષણ કરે છે તે) અને કાલિદાસ (કાળી માતાનો જે ભક્ત છે તે) એ બેઉ એકજ છે. વળી "सेतुकाव्य" એ નામની એક પ્રાકૃત કવિતા છે તેના વિષે એ કવિતાના ટીકાકારે કહ્યું છે કે પ્રવરસેન રાજાની વિનંતિ થવાથી કાલિદાસે એ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે કાલિદાસ તેજ મિત્રગુપ્ત હોવો જોઈએ. (કાલિદાસ જેવા કવિને માટે "राजतरंगिणी"માં વધારે જાણીતું નામ ન વાપરતાં "માતૃગુપ્ત" એવું અજાણ્યું નામ વાપરવામાં આવે એનું કઈ કારણ? ક્ષેમેન્દ્રએ પોતાના "औचित्यविचारचर्चा" નામના ગ્રન્થમાં જુદા જુદા કવિઓની કૃતિમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે. रघुवंश અને विक्रमोर्वशीयમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે કાલિદાસનું નામ આપ્યું છે, सेतुबन्ध એ કાવ્યમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે પ્રવરસેનનું નામ આપ્યું છે, અને બીજા કેટલાક ઉતારાઓ આપ્યા છે ત્યાં એણે માતૃગુપ્તનું નામ આપ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે सेतुबन्ध એ કાલિદાસનું રચેલું ન્હોતું, અને કાલિદાસ, માતૃગુપ્ત, અને પ્રવરસેન એ ત્રણેના ગ્રન્થો કાલિદાસના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા.)

(૩) મેઘદૂતની એક પંક્તિમાં "દિઙ્નાગ"નું નામ આવે છે. મલ્લિનાથ એના ઉપર ભાષ્ય લખતાં કહે છે કે "દિઙ્નાગ"ના સામાન્ય અર્થ ઉપરાંત "દિઙ્નાગ" એ નામનો કાલિદાસનો સમકાલીન પ્રતિસ્પર્ધી હતો તેનું પણ એ શબ્દ વડે સૂચન થાય છે. એ "દિઙ્નાગ" અસંગ નામના એક બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રીનો શિષ્ય

હતો એમ રત્નધર્મરાજના "ભગવાન્ બુદ્ધના જીવનચરિત્ર" ઉપરથી માલમ પડે છે. એ અસંગ વસુબન્ધુનો વડીલ બન્ધુ અને ગુરુ થતો હતો એવું તારાનાથના "બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસ" ઉપરથી જણાય છે, અને હ્યુન સંગ કહે છે કે વસુબંધુ એ શ્રાવસ્તીના રાજા વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો. આ વસુબંધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો, માટે કાલિદાસ પણ એ વખતમાંજ થયો હોવો જોઈએ. (વસુબંધુ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એ વાત ખોટી છે, કારણ કે એ વસુબંધુના ગ્રન્થોનો ઇ.સ. ૪૦૪માં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો એવું ચીનના પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડયું છે).

(૪) યવન લોકોના ખગોળશાસ્ત્ર વિષેનું એને કેટલુંક જ્ઞાન હતું એમ જણાય છે. "**जामित्र**" (ગ્રીક શબ્દ ડાયેમેટ્રોન) એવો શબ્દ એના "**कुमारसंभव**"માં જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન એને આર્યભટ (ઇ.સ. ૪૯૯) તરફથી મળ્યું હશે. તેથી એ આર્યભટ પછી, એટલે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. ("**रोमकसिद्धान्त**" એ ગ્રન્થ આર્યભટના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે અને તે ઇ.સ. ૪૦૦ કરતાં વધારે મોડો લખાયલો નથી).

(૫) એક દંતકથા એવી છે કે કાલિદાસ અને લંકાનો રાજા કુમારદાસ, જે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો હતો અને જે એક પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ હતો, તે બેઉ સમકાલીન હતા. કુમારદાસ પોતાના રાજ્યની એક રૂપવતી વારાંગનાને ત્યાં ઘણી વાર જતો આવતો હતો. એ વારાંગના ઉપર તેનો ઘણો પ્રેમ હતો. એક વખતે એ વારાંગનાને ત્યાં એ ગયો હતો ત્યારે એણે દિવાલ ઉપર નીચે પ્રમાણેની લીટી લખી:—

"कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।"

આ લીટીની નીચે એણે ઉમેર્યું કે જે કોઈ આ સમસ્યાની પૂર્તિ કરશે તેને સારૂં ઇનામ આપવામાં આવશે. કાલિદાસે આ રાજકવિની કવિતાઓ વાંચી હતી અને એ કવિને મળવા માટે એ ખાસ આવ્યો

હતો તે દરમ્યાન ભોગજોગે આજ વારાંગનાના મકાનમાં એ રહ્યો હતો. એણે પેલી ભીંત પરની લીટી વાંચી અને પછી બીજી એક લીટી ઉમેરીને તેની સમસ્યાપૂર્તિ કીધી:—

"बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ॥"

આ પંક્તિ વડે વારાંગનાના સૌન્દર્યની કાલિદાસે યોગ્ય કદર કરી, પણ તેથી તે વારાંગના સન્તુષ્ટ થઈ નહીં. ઉલટો, રાજાની પાસેથી સમસ્યાપૂર્તિ કર્યા માટે મ્હોટું ઇનામ મેળવવાનો તેને લોભ લાગ્યો. તેની તેજ રાત્રે એ વારાંગનાએ કાલિદાસનું ખૂન કર્યું, અને પછી તેનું મુડદું ગમે ત્યાં છુપાવી દીધું. બીજે દિવસે રાજા એ વારાંગનાની પાસે આવ્યો ત્યારે વારાંગનાએ એની પાસે સમસ્યાપૂરણનું ઇનામ માગ્યું. રાજાએ જોયું કે આ પંક્તિ કોઈ સાધારણ માણસની રચેલી નથી પણ કોઈ પ્રતિભાવાન્ કવિની રચેલી છે. વારાંગનાનું કહ્યું એણે માન્યું નહીં અને એ પંક્તિનો ખરેખરો રચનાર કોણ છે તે જાણવાની એણે હઠ લીધી. "ખરી વાત તું નહીં જણાવે તો હું હને શિક્ષા કરીશ" એવી રાજા તરફથી ધમકી આપવામાં આવી એટલે વારાંગનાએ ખરેખરી વાત કહી દીધી અને કાલિદાસનું મૃત શરીર પોતે સંતાડ્યું હતું તે એને બતલાવ્યું. તે જોઇને રાજાના ખેદનો કંઈ પાર રહ્યો નહીં. એ પ્રખ્યાત કવિના અગ્નિદાહને માટે એણે ભારે સામગ્રી તૈયાર કરાવી, અને ચિતા જેવી સળગાવવામાં આવી તેવીજ એ ઉદાર ચિત્તનો રાજા શોકથી પરવશ બનીને અગ્નિમાં કૂદી પડ્યો અને પોતાના કવિબન્ધુની સાથે એ પણ બળીને રાખ થઈ ગયો. એના અંતઃપુરની પાંચ રાણીઓ પણ એનો દાખલો લઈને એવીજ રીતે એની પાછળ બળી મુઈ. આ પ્રમાણેની દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે કુમારદાસને કાલિદાસની રચનાઓને માટે ઘણું માન હતું. એ કુમારદાસે "जानकीहरण" નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં એણે કાલિદાસની શૈલીનુંજ અનુકરણ કર્યું હોય એવું જણાય છે. કાલિદાસના જેવા શબ્દો, કાલિદાસના જેવી પદ્યરચનાઓ, અને કાલિદાસના જેવા અલંકારો "जानकीहरण"માં પણ જોવામાં આવે છે. પણ કુમારદાસની શૈલી કંઈક વધારે કૃત્રિમ છે. (એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે કાલિદાસ અને કુમારદાસ એ બેઉ સમકાલીન નહીં હોય, પણ કુમારદાસ પાછળથી થયો હશે. વળી કુમારદાસે પોતાના

ગ્રન્થમાં એક સ્થળે એક સમર્થ યવન રાજા વિષે લખ્યું છે, ત્યારે કાલિદાસે યવન લોકોને મહુ મહત્ત્વ આપેલું કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે એ બેઉ કવિઓ સમકાલીન નહોતા)

કાલિદાસને છઠ્ઠા સૈકામાં મૂકવા માટેની સઘળી દલીલો આ પ્રમાણે નબળી ઠરે છે. હવે એ કવિને પહેલો થઈ ગયલો માનવા માટે આપણી પાસે શો આધાર છે તે આપણે તપાસીએ

પ્રો મૅકડોનલે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે સંવત્ પરહનો એટલે ઇ સ ૪૭૩નો મુદ્રાલેખ, વત્સભટ્ટિનો રચેલો છે અને તેના ઉપરથી વત્સભટ્ટિને કાલિદાસના ગ્રન્થોનું સારૂં જ્ઞાન હતું એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ છિયે મુદ્રાલેખને આધારે આપણે કાલિદાસને પાચમા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયેલો ચોક્કસપણે ગણી શકીએ અશ્વઘોષના 'બુદ્ધચરિત" ઉપરથી કાલિદાસના સમયને કદાચ આપણે વધારે પાછળ લઈ શકીશું એ "બુદ્ધચરિત"મા અને કાલિદાસની કૃતિઓમાં વાણી તેમજ વિચારનું કેટલુંક સરખાપણું જોવામા આવે છે તેથી પ્રો કૉવેલ એવું ધારે છે કે "કાલિદાસે એ અશ્વઘોષનો ગ્રન્થ વાચ્યો હોવો જોઇએ" પણ અશ્વઘોષનું કવિત્વ કાલિદાસના કરતા ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું હતું એમ એના ગ્રન્થ ઉપરથી જણાઈ આવે છે ત્યારે કાલિદાસે અશ્વઘોષનો ગ્રન્થ વાચ્યા પછી પોતાની કૃતિઓ રચી હશે એમ કહેવું તેના કરતા અશ્વઘોષે કાલિદાસની કૃતિઓ વાચીને પોતાનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો એમ કહેવું એ શું વધારે વાસ્તવિક નથી ? હવે અશ્વઘોષ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હતો એવું પ્રો કૉવેલે ઠરાવ્યું છે, અને જો એમ હોય તો કાલિદાસ તેનાથી પહેલા, અર્થાત્ ઇસ્વીસન પૂર્વ પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ આ અનુમાનને ટેકો મળે એવા કેટલાક આતર પ્રમાણો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'ના નાટકનો જે નાયક છે (અગ્નિમિત્ર) તેનો પિતા પુષ્પમિત્ર પતંજલિના વખતમાં થઈ ગયો હતો એમ પતંજલિના ગ્રન્થ ઉપરથી માલમ પડે છે એ પતંજલિ ઇ સ પૂર્વે ૧૪૪મા થઈ ગયો હતો એવું ડૉ ભાંડારકરે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે તે ઉપરથી પણ કાલિદાસ ઇ સ પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે વળી કાલિદાસની "શાકુન્તલા"ના છઠ્ઠા અંક ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કાલિદાસના

સમયમા વિધવાને પોતાના પતિની મિલ્કત મળી શકતી ન્હોતી અને ચોરીને માટે મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામા આવતી હતી. આ સ્થિતિ ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે મનુ વગેરે સ્મૃતિકારોની પછી અને બૃહસ્પતિ વગેરે સ્મૃતિકારોના પહેલા કાલિદાસ થઈ ગયો હોવો જોઇએ. હવે બૃહસ્પતિ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામા થઈ ગયલો જણાવવામા આવે છે ત્યારે કાલિદાસ એના પહેના એટલે ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા થઈ ગયો હોવો જોઇએ એમ ફલિત થાય છે આ સિવાય કાલિદાસ ના જુદા જુદા ગ્રન્થોમા હૂણ, યવન વગેરે જુદી જુદી પરદેશી પ્રજાઓ વિષે જે કઈ કહેવામા આવ્યુ છે તે ઇ સ પૂર્વે પહેલા સૈકાની સાથે બનાબર બધબેસતુ આવે છે એવુ કેટલાક કહે છે, અને ખગોળશાસ્ત્ર સિવેનુ જે જ્ઞાન કાલિદાસના ગ્રન્થોમા જોવામા આવે છે તે પણ કાલિદાસને એ સમયે થઈ ગયલો ધારવામા કઈ બાધકર્તા થઈ પડતુ નથી એવુ જણાવવામા આવે છે એ પુરાતન કાળના ઇતિહાસ ઉપર હજી વિશેષ પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે અત્યારે તો આપણને એમજ સ્વીકારવુ પડશે કે કાલિદાસના સમયનો પ્રશ્ન હજી અનિર્ણીત દશામા છે,અને એ સમ્બન્ધમા વગર સંકોચે તો આપણાથી એટલુજ કહી શકાશે કે એ કવિ મોડામા મોડો ઇસ્વીસનના પાચમા સૈકામા થઈ ગયો હતો, અને કદાચ (પ્રથમ જણાવવામા આવતું હતું તે પ્રમાણે) એ એથી ઘણો વહેલો-ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા પણ-થઈ ગયો હોય કાલિદાસને જો આપણે ઇસ્વીસન પૂર્વે પહેલા સૈકામા થઈ ગયલો માનીએ તો ભાસ વગેરે કવિઓ, જે નિસશય કાલિદાસના પહેલા થઈ ગયા હતા એટલુજ નહીં પણ જૂના કવિ તરીકે ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી કરી ચૂકયા હતા, (જુઓ "માલવિકાગ્નિમિત્ર"ની પ્રસ્તાવના) તેમને આપણે કયા સૈકામા મૂકીશુ ? જે સસ્કૃત નાટકો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેના જેવીજ ઢબમા લખાયના સસ્કૃત નાટકોના સાહિત્યનો આરભ કાળ આપણે કયો ગણીશુ ?]

[માઘ, ગુજરાતનો પહેલો સંસ્કૃત કવિ—માઘ કવિ સાધારણ રીતે ઇસ્વીસનના નવમા કે દશમા સૈકામા થઈ ગયલો ધારવામા આવે છે, પણ ડૉ જેકોબીનો મત એવો છે કે એ કવિ ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યમા થઈ ગયો હતો. "ગુજરાતનુ સસ્કૃત સાહિત્ય એનુ રખાદર્શન" એ નામના એક નિબન્ધમા રા આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે એ કવિ વિષે નીચે પ્રમાણેની હકીગત જણાવી છે —

"સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના આદ્ય કવિ તે માઘ છે. એના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, પણ એની ભૂમિ ભિલ્લમાલ યા ભિન્નમાલ (જેને હ્યુએન્સંગ 'પિલોમિલો' કહે છે તે) હતી એ વિષે સર્વે એકમત છે. આ વખતે ગુજરાતના બે વિભાગ હતા; ઉત્તર અને દક્ષિણ—તેમાં દક્ષિણ ગુજરાતની રાજધાની ભરૂચ હતી અને ઉત્તર ગુજરાતની ભિન્નમાળ હતી. ભિન્નમાળ એ ભારે જાહોજલાલીનું શહેર હતું, અને માઘ કવિ પણ પુષ્કળ વૈભવવાળા ગૃહસ્થ હતા.

"માઘ નામના એક વૈશ્ય શેઠ પાસેથી ધન લઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાનું કાવ્ય એ વણિકને નામે ચઢાવી દીધું છે એવી એક દન્તકથા છે, તેને અન્ય કોઈ પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી નથી.

"બલ્લાલકૃત **भोजप्रबन्ध**માં ભોજરાજા અને માઘ પંડિતના અનેક રસિક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેનું પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો માઘ અને ભોજ એ સમકાલીન હતા.

"**शिशुपालवध**ને અન્તે સ્વવંશવર્ણનમાં કવિ કહે છે કે શ્રી વર્મલ નામે રાજાના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવ, તેમના પુત્ર દત્તક, અને દત્તકના પુત્ર પોતે. સુપ્રભદેવ રાજાને હમેશાં સારી અને હિતકારક સલાહ આપતા અને તે રાજા ખુશીથી માનતા–"**तथ्यमुदर्कपथ्यं तथागतस्येव जनः सचेताः**"–ડાહ્યો માણસ **तथागत**(બુદ્ધ)નો ઉપદેશ માને છે તેમ. આ બૌદ્ધ ધર્મ માટે કવિ ઉદાર મન દાખવે છે પણ એમનો સ્વીકૃત ધર્મ બ્રાહ્મણજ છે એ આ મહાકાવ્યના વિષયથી તથા તેમાંના કૃષ્ણાદિકના સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. પણ આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણના અવિરોધકાળનું આ કાવ્ય છે.

"" અને તેજ પ્રમાણે 'મેરુતુંગાચાર્ય(ઇ.સ. ૧૩૦૫ 'ના **प्रबन्धचिन्तामणि**માં અને શ્રી પ્રભાચંદ્ર (ઇ.સ. ૧૨૭૮)ના **प्रभावकचरित**માં પણ માઘને ભોજ રાજાના સમયમાં મૂકે છે. વળી પ્રભાવકચરિતમાં સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તક અને શુભંકર, દત્તકનો માઘ અને શુભંકરનો સિદ્ધર્ષિ એમ **उपमितिभवप्रपञ्च**ના કર્તા સિદ્ધર્ષિને અને માઘને કાકાના છોકરા ભાઈ કહ્યા છે. સિદ્ધર્ષિનો સમય ઇ.સ. ૯૦૬ ગણાય છે એટલે મ્હોટા ભાઈના પુત્ર માઘને ઇ.સ.ના નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકવો

એમ એક મત છે. પણ પૂર્વોક્ત ભોજપ્રબન્ધાદિક ગ્રન્થો બહુધા દન્તકથાથીજ ભરેલા છે, અને સ્પષ્ટ રીતે જુદા જુદા સમયના સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા ગ્રન્થકારોને એમાં ભોજરાજાની સભામાં એકઠા કર્યા છે તેથી એનું પ્રમાણ વજનદાર નથી એમ પ્રસિદ્ધ જૈનશાસ્ત્રી ડૉક્ટર જેકોબીનો મત છે.

"વામન પંડિતે **કાવ્યાલઙ્કારવૃત્તિ**માં માઘનો શ્લોક ઉતાર્યો છે અને વામન ઇ.સ. નવમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થએલા આનન્દવર્ધનના પહેલાં થએલો એ સિદ્ધ છે એટલે આનન્દવર્ધન પહેલાં વામન, અને વામન પહેલાં માઘ એમ પૌર્વાપર્ય ગોઠવતાં માઘનો સમય પૂર્વોક્ત પ્રબન્ધોમાં બતાવેલા સમય કરતાં વધારે જૂનો ઠરે છે. પણ જેકોબી તો માઘને બાણ અને સુબન્ધુની પણ પહેલાં મૂકે છે અને ઇ.સ છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય કરતાં એને વધારે અર્વાચીન ન માની શકાય એમ કહે છે...માઘના કેટલાક શ્લોક જે **સુભાષિતાવલિ**માં વલ્લભદેવે ઉતાર્યા છે તે જોતાં **શિશુપાલવધ** ઉપરાંત એના બીજા ગ્રન્થો પણ હશે એમ લાગે છે. પણ અત્યારે તો **શિશુપાલવધ**જ ઉપલબ્ધ થાય છે "**શિશુપાલવધ**" એ આ યુગનાં (ઇ.સ. ૬–૮ શતકનાં) અનેક વધવિષયક કાવ્યોમાંનું એક છે. પણ આ વર્ગનાં કાવ્યોમાં કોઇએ પ્રાપ્ત ન કરેલી એવી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા—પંચમહાકાવ્યની બૃહત્ત્રયીમાં એક મ્હોટું સ્થાન—આ કાવ્યે પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિષય ગુજરાતના કવિને શોભતો—દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણના યશોગાનનો છે, અને એમાં સમુદ્ર પર્વત (રૈવતક–ગિરનાર) વગેરેનાં બહુ ભવ્ય વર્ણનો છે. નીતિબોધ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી મહાકાવ્યને જે ગાંભીર્ય મળે છે તે પણ અત્રે વિદ્યમાન છે. અને એકાદશ સર્ગમાં માલિનીવૃત્તમાં જે પ્રભાતવર્ણન કર્યું છે તે અસાધારણ કવિત્વથી અંકાએલું છે. વળી એક ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું એ છે કે કવિએ કાવ્યના લક્ષણ ગુણ રસ વગેરે સમ્બન્ધી પણ પોતાના વિચાર એક સ્થળે દાખલ કરી દીધા છે, અને એજ આપણે આગળ જતાં વામન અને મમ્મટ જેઓ માઘમાંથી ઉદાહરણ લે છે તેમના લેખમાં પણ જોઇએ છીએ."]

પ્રકરણ ૧૨.

ભાવપ્રધાન કાવ્યો.

આશરે ઇ.સ ૪૦૦—૧૦૦૦.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભાવપ્રધાન કાવ્યના વિશેષ વિસ્તારવાળા ગ્રન્થો રચાયા નથી. પણ જે ગ્રન્થો રચાયા છે તેમાં કાલિદાસની બે ઉત્તમ કૃતિઓએ અગત્યનુ સ્થાન મેળવ્યું છે. એ કવિ વીરચરિત કાવ્યો તથા નાટકો લખવામાં જેવો કુશળ હતો તેવોજ ભાવપ્રધાન કાવ્ય રચવામાં પણ એ પ્રવીણ હતો. ખરેખર એની ભાવપ્રધાન કાવ્યો રચવાની શક્તિ એનાં નાટકોમાં પણ સ્પષ્ટ માલમ પડ્યા વગર રહેતી નથી.

કાલિદાસના **મેઘદૂત** એ નામના કાવ્યરત્નનાં ગેથેએ ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં. એ કાવ્ય સોળ સોળ અક્ષરની ચચ્ચાર પંક્તિઓવાળા **मंदाक्रान्ता** છન્દમાં રચાયલા ૧૧૫ શ્લોકોનું બનેલું છે. એક વિયોગી પોતાનાથી દૂરના દેશમા વસનારી પોતાની પત્નીને મેઘદ્વારા સંદેશો કહાવે છે, તે આ કાવ્યનો વિષય છે. શિલરે પોતાના "Maria Stuart" નામના નાટકમાં એજ કલ્પનાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ નાટકમાં, બંદીવાન થયલી રાણી મેરી દક્ષિણ તરફ જતાં વાદળાં તરફ જોઈને પોતાના બાળપણની ભૂમિને અભિનંદન આપવાની તેને વિનંતિ કરે છે (અંક ત્રીજો, પ્રવેશ પહેલો). મેઘદૂતનો વિયોગી પુરુષ એક **યક્ષ** અથવા કુબેર ભંડારીનો સેવક છે એ પોતાના કર્તવ્યમાં ચૂક્યો હતો તેથી એને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના રામગિરિના ઢોળાવ ઉપરનાં ઉપવનો તરફ દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રિયાના વિયોગને લીધે એ સુકાઈ ગયો હતો અને ઉદાસ રહેતો હતો. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં ઉત્તર દિશા તરફ જતું એક કાળું વાદળુ એના જોવામાં આવ્યું. એ વાદળાંને જોવાથી એના હૃદયમા તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ આવી અને હિમાલયના દૂરના પ્રદેશમાં રહેનારી પોતાની પત્નીને આશા અને ઉમેદનો એક સંદેશો પહોંચાડવાની એ વાદળાંને વિનંતિ કરવાને એ પ્રેરાયો. કાવ્યના પ્રથમાર્ધમાં, ઉત્તર દિશા તરફ જતાં માર્ગમાં જે જુદા જુદા

દેખાવો મેઘની દષ્ટિએ પડ્યા વિના રહેશે નહીં તેનું વર્ણન યક્ષ તરફથી ઘણી છટા સાથે આપવામાં આવ્યું છે. પાણીનાં ઝાપટાંઓ વડે દાવાનળને શાન્ત કર્યા પછી જેના શિખર ઉપર એ શોભશે તે આમ્રકૂટ નામનો પર્વત; વિંધ્યાચળના પાદ આગળ વાંકી ચૂંકી ભમતી નર્મદા નદી; વિદિશા (ભિલ્સા) નગર, અને વેત્રવતી(બેટવા)નો પ્રવાહ; અવન્તીમાં આવેલી ઉજ્જયિની નગરી (ઉજ્જન); કુરુક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિ; ગંગા નદી અને જ્યાં આગળથી એ નદી વહે છે તે હિમથી સફેદ થઈ ગયેલા પર્વતો; એ સઘળાં સ્થળો આગળ થઈને આખરે કૈલાસ ગિરિ ઉપર આવેલી અલકાનગરી આગળ એ પહોંચશે.

કાવ્યના દ્વિતીયાર્ધમાં પ્રથમ એ નગરીની અને પોતાના ઘરની શોભાનું વર્ણન આવે છે. ત્યાર પછી પોતાની સ્ત્રી, તેની આસપાસની સ્થિતિ, તેની પ્રવૃત્તિ વગેરેનું રસભર્યું વર્ણન એ આપે છે, અને ઉન્નિદ્ર અવસ્થામાં અને સુકાઈ ગયેલે શરીરે બિછાનામાં એ આમથી તેમ પછાડા મારતી હશે એવી એ કલ્પના કરે છે. પછી, એ વિયોગિની બાળાની આંખ બારી આગળ ઠરી હશે તે વખતે મેઘ પોતાની ગર્જના કરીને એના પતિનો સંદેશો એને પહોંચાડશે, અને કહેશે કે એ હજી જીવતો છે અને ત્હને જોવાને રાતદિવસ તલપી રહે છેઃ

"श्यामास्वंगं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥"

(પ્રિયંગુ લતામાં ત્હારા અંગને હું જોઉં છું, ચકિત થયલી હરણીની દૃષ્ટિમાં ત્હારાં નયનને હું જોઉં છું, શશીમાં ત્હારા વક્ત્રની છાયાને હું જોઉં છું; મયૂરનાં પીછાંમાં ત્હારા કેશને હું જોઉં છું; નદીના આછા તરંગોમાં ત્હારા વિલાસો મ્હને જણાય છે; પણ અફસોસ! કોઈ પણ એકજ સ્થળે સાખંડું ત્હારું સાદૃશ્ય મ્હારા દીઠામાં આવતું નથી.)

પણ, એ કહે છે કે હિંમત રાખો; આખરે આપણા શોકનો અન્ત આવશે—આપણે પાછાં મળીશું—

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमेवाभिलापं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

(પછી આપણે વિરહથી વધેલી આપણી જુદી જુદી મનકામનાઓને શરદ્ ઋતુની ચાંદની સંપૂર્ણ ખીલી રહી હોય એવી રાત્રીઓમાં સફળ કરીશું.)

પછી સંદેશો કહ્યા બાદ સાન્ત્વન મળે એવા સમાચાર સાથે પાછાં આવવાની મેઘને વિનંતિ કરીને એ વિયોગી પુરુષ ઇચ્છે છે કે "હારી પ્રિય સખી વિદ્યુતથી તું ક્ષણવાર પણ વિયોગ પામીશ નહીં", અને એ વચનો સાથે એ તેને વિદાય કરે છે.

આ સુન્દર કાવ્યમાં ભાવનું—લાગણીનું—પ્રાધાન્ય છે તેની સાથે એમાં વર્ણનનું તત્ત્વ પણ ઘણું આગળ પડતું જોવામાં આવે છે. એજ તત્ત્વ કાલિદાસના **ઋતુસંહાર**માં એનાથી પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ ન્હાનું કાવ્ય ૭ સર્ગનું બનેલું છે અને તેમાં બધા મળીને ૧૫૩ શ્લોકો આવે છે. એમાં જુદા જુદા છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃત કવિઓ સાધારણ રીતે વર્ષના ૭ વિભાગ પાડે છે તે છએ ઋતુઓનું ઘણું કવિત્વમય વર્ણન એ કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે. શૃંગારનાં ચિત્રો જેની સાથે ગુંથાઈ ગયાં છે એવાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં છટાદાર વર્ણનોની સાથે માનવ લાગણીઓનો જે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેને પણ કવિએ ઘણી ચતુરાઈથી જોડી દીધો છે. કવિને કુદરત ઉપર કેવો ઉંડો પ્રેમ છે, એની અવલોકનશક્તિ કેવી તીવ્ર છે, અને હિન્દુસ્તાનના સૃષ્ટિસૌન્દર્યના દેખાવોનું અત્યન્ત આબેહૂબ વર્ણન આપવામાં એ કેવો કુશળ છે તે આ કાવ્યમાં જેવું જોવામાં આવે છે તેવું કદાચ કાલિદાસના બીજા કોઈ પણ કાવ્યમાં નહીં જોવામાં આવતું હોય.

ગ્રીષ્મના વર્ણનથી એ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે. એ ઋતુમાં દિવસે સૂર્યનો તાપ ઘણો પ્રચંડ લાગતો હોય તો તેના પ્રમાણમાં ચન્દ્રિકાથી શોભી રહેલી રાત્રિઓ પ્રેમી જનોને ઉલટો વિશેષજ આનન્દ આપે છે. સુન્દર યુવતિઓનાં મુખ જોઇને ચંદ્રમા ઈર્ષ્યાથી પરવશ બની જાય છે; અને એજ સમયમાં એકલડા પથિકનું હૈયું વિયોગના અગ્નિથી સળગે

છે. ત્યાર પછી તાપથી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ ઉપર જે અસર થાય છે તેનું છટાદાર વર્ણન આવે છેઃ સર્પ, સિંહ, હાથી, ભેંસ, ડુક્કર, હરણ, મોર, બગલું, દેડકા, અને માછલાં એ સર્વે પ્રાણીઓને તાપને લીધે તૃષા લાગે છે અથવા સુસ્તી આવે છે, અને વનમાં દાવાનળને લીધે અનેક વૃક્ષો તથા વનસ્પતિઓનો વિનાશ થાય છે અને ત્રાસ પામેલાં પશુઓનાં ટોળાઓને એ અગ્નિથી દૂરના દૂર ન્હાસવું પડે છે.

સખ્ત તાપના દિવસો પૂરા થયા પછી વર્ષાદના દિવસો આવે છે. વીજળી રૂપી વાવટા સાથે અને ગર્જના રૂપી દુન્દુભિ સાથે કાળાં અને ભારે વાદળાંઓના આગમનથી વર્ષા ઋતુનું સૂચન થાય છે. માત્ર વર્ષાદનાં ટીપાં ઉપરજ આધાર રાખનારાં ચાતક પક્ષીઓના ગાયનમાં એ વાદળાંઓ ધીરે ધીરે આગળ વધે છે, અને આખરે વર્ષાદ વરસે છે. નદીનાં ઝરણાંઓ સમુદ્ર તરફ ધસતાં જાય છે તે વખતે તેઓ સ્વચ્છન્દે વિહરતી યુવતિઓની પેઠે કિનારા ઉપર આવેલાં વૃક્ષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખે છે. વર્ષાદને લીધે પૃથ્વી તૃણાંકુરોથી આચ્છાદિત થાય છે અને વનના પ્રદેશો સુનેરી કળીઓ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરે છેઃ—

नीलोत्पलाभाम्बुदचुम्बितोपलाः
समाचिताः प्रस्रवणैः समन्ततः ।
प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः
समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥

(નીલ કમળના જેવી કાન્તિવાળાં વરસાદથી ભરેલાં વાદળાંઓ ઉંચા પર્વતોને ચુંબન કરે છે, પર્વતની આસપાસના સઘળા ઢોળાવ ઉપરથી જળની ધારાઓ વહે છે, અને નૃત્યનો જેણે આરંભ કર્યો હોય એવાં મયૂરનાં ટોળાંઓ ઠામ ઠામ નજરે પડે છે તે વખતે પર્વતોનો દેખાવ જોઇને હૃદયમાં પ્રેમના વિચારો ઉભરાય છે).

ત્યાર પછી નવી પરણેલી યુવતિના જેવી સુન્દર, વિકાસ પામેલાં કમળો રૂપી મુખવાળી, શેરડીના અને પાકવા આવેલા ડાંગરના છોડ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનારી, અને હંસોના ઉન્મત્ત કલરવ રૂપી નૂપુરના ઝણ-કારને લીધે રમ્ય જણાતી શરદ ઋતુ આવે છે. કુસુમભારને લીધે જેના

પલ્લવ નમી ગયા છે એવી શ્યામ લતાઓ રૂપવતી યુવતિઓના આભૂષણથી અલંકૃત થયેલા બાહુની કાન્તિને હરી લે છે, અને રાતા રંગના અશોકની કળીઓની વચ્ચેથી જણાતાં જાઈ જુઈનાં પુષ્પો હસતી યુવતિઓના ચળકતા દાંત અને રાતા ઓઠની શોભાને હઠાવી દે છે.

ત્યાર પછી હેમન્ત ઋતુ આવે છે તેમાં ડાંગર પાકે છે, કમળનાં પુષ્પો કરમાય છે, અને રહવારમાં ખેતરો ઉપર ઝાકળનાં બિન્દુ પથરાઈ ગયાં હોય છેઃ—

पाकं व्रजन्ती हिमजातशीतै-
राधूयमाना सततं मरुद्भिः ।
प्रिये प्रियङ्गुः प्रियाविप्रयुक्ता
विपाण्डुतां याति विलासिनीव ॥

(વ્હાલી! એ સમયે, પાકને પામતી અને હિમને લીધે અત્યન્ત શીતળ થયલા પવનોથી કંપાયમાન થઈ રહેતી પ્રિયંગુ લતા પ્રીતમથી વિખૂટી પડેલી વિલાસિની સ્ત્રીની પેઠે વધારે ને વધારે ફિક્કી થતી જાય છે).

આ સમય પ્રેમી જનોને વિશેષ પ્રિય લાગે છે, અને એ પ્રેમી જનોના આનન્દનું વર્ણન આ સર્ગમાં કવિએ ઘણી છટાદાર રીતે આપ્યું છે.

શિશિર ઋતુમાં અગ્નિ અને સૂર્યનાં કૂમળાં કિરણો ઘણાં મધુર લાગે છે. હવે પ્રેમી જનોનાં હૃદય રજની વડે આકર્ષાતાં નથી, કારણ કે એ રાત્રિઓમાં ચન્દ્રનાં કિરણો શીતળ હોય છે અને તારાઓનો પ્રકાશ મન્દ હોય છે.

છેલ્લામાં છેલ્લી, વસન્ત ઋતુ, તેના આનન્દો કવિએ સૌથી વધારે વિસ્તાર સાથે વર્ણવ્યા છે. એ ઋતુમાં કર્ણ ઉપર **કર્ણિકાર** પુષ્પ ધારણ કરીને, અને કેશ ઉપર રાતાં અશોક તથા નવમલ્લિકાનાં પુષ્પો ગૂંથીને પ્રમદાજનો પોતાના પ્રીતમને મળવાને ઉત્સુક બને છે. એજ ઋતુમાં મત્ત થયલા ભ્રમરોનો ગણગણાટ અને કોકિલનો મીઠો ટહુકો સંભળાય છે;

એજ ઋતુમાં પ્રફુલ્લ થયલા ચૂતવૃક્ષના અંકુરો જણાય છે. યુવતિઓનાં હૃદયને વીંધવાને માટે ભગવાન્ કુસુમાયુધ જે તીક્ષ્ણ બાણોનો ઉપયોગ કરે છે તે એ આમ્રવૃક્ષની કળીઓજ છે.

घटखर्पर અથવા "ભાંગેલા ઘડાનો કકડો" એ નામનું એક ભાવપ્રધાન કાવ્ય છે તેના બાવીસજ શ્લોક છે, અને તેની રચના ઘણી કૃત્રિમ છે. એ કાવ્યના છેલ્લા શ્લોકમાં કવિએ પોતાનું નામ-ઘટખર્પર-દાખલ કર્યું છે, અને કવિના નામ ઉપરથી આખા કાવ્યને પણ **घट-खर्पर** એજ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ કવિ ક્યારે થઈ ગયો હતો તે જણાતું નથી. વિક્રમાદિત્ય વિષેના જે શ્લોકનું આપણે ઉપર કથન કરી ગયા છિયે તેમાં વિક્રમની દરબારનાં "નવ રત્નો"માં એનું નામ પણ ગણાવવામાં આવ્યું છે.

चौरपञ्चाशिका અથવા "ચોરના પચાસ શ્લોકો" એ પણ એક ભાવપ્રધાન કાવ્ય છે અને એમાં ઘણી ખુબીઓ છે. કાશ્મીરનો કવિ બિલ્હણ, જે અગિયારમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં થઈ ગયો, તેણે એ કાવ્ય રચ્યુ છે. દંતકથા પ્રમાણે, આ કવિએ એક રાજકુંવરીનો પ્રેમ છૂપી રીતે મેળવ્યો હતો અને એ જ્યારે પકડાઈ ગયો ત્યારે એને મૃત્યુની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. આ ઉપરથી એણે પચાસ શ્લોકો રચ્યા. તે દરેકની શરૂઆતમાં "હજી પણ મ્હને સાંભરે છે" એવા શબ્દો આવે છે, અને પોતે જે પ્રેમનો આનન્દ અનુભવ્યો હતો તેનુ વર્ણન એ શ્લોકોમાં ઘણું ઉત્સાહપૂર્વક અને છટાદાર રીતે આપવામાં આવ્યું છે. એ શ્લોકોની રાજાના મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે કવિને એણે ક્ષમા આપી અને પોતાની પુત્રીની સાથે એનાં લગ્ન કર્યાં.

માધ્યમિક હિન્દુસ્તાનની ભાવપ્રધાન રચનાઓનો મ્હોટો ભાગ ઝાઝા વિસ્તારવાળાં સુસંકલિત કાવ્યોનો બનેલો નથી, પણ થોડીજ રેખાઓ વડે એક ન્હાનું પણ સુન્દર ચિત્ર ચીતરવામાં આવે તે પ્રમાણે ચાર પંક્તિઓના એકજ શ્લોકમાં શૃંગારના અમુક પ્રસંગનું અથવા અમુક ભાવનુ કથન કરવામાં આવ્યું હોય એવું વિશેષ જોવામાં આવે છે. જે ઉપદેશાત્મક રચનાનો ઉપયોગ કરવામાં હિન્દુસ્તાનના લોકોએ ઘણી અસાધારણ ફત્તેહ મેળવી હતી તે રચનાની સાથે આ ભાવપ્રધાન કાવ્યો

ઘણી રીતે સરખાપણું ધરાવે છે. અવલોકનશક્તિની તીવ્રતા અને લાગણીની ઉત્કટતા એમાં જણાઈ આવે છે, અને ઘણુંખરું એ ચિત્રો અતિ કુશળ કારીગરોને હાથેજ ચીતરાયાં હોય છે. એમાંના ઘણા શ્લોકો વિચાર અને વાણી એ બેઉમાં સંપૂર્ણ સૌન્દર્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ આપણને પૂરા પાડે છે. પણ એમાંના કેટલાક શ્લોકોની ખુબી ભાષાન્તર કરવામાં જતી રહે છે, કારણ કે મૂળમાં વપરાયલા પ્રૌઢ છન્દોને બીજી ભાષામાં ઉતારવા એ અશક્ય થઈ પડે છે. કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓએ આવાં પોતાના રચેલાં સુઘળાં ન્હાનકડાં કાવ્યોના સંગ્રહ કર્યા છે.

એવા કવિઓમાં **ભર્તૃહરિ** એ સૌથી વધારે જાણીતો છે. એ એકજ માણસ વૈયાકરણ પણ હતો, ફિલસુફ પણ હતો, અને કવિ પણ હતો*. એકજ માણસમાં આવી રીતનું ત્રણે પ્રકારનું નૈપુણ્ય દીઠામાં આવે એ તો માત્ર હિન્દુસ્તાનની કેળવણીથીજ થઇ શકે, અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ એવો બીજો દાખલો જડી આવવો મુસ્કેલ છે. ભર્તૃહરિ એ સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં થઈ ગયો હતો. ઇત્સિંગ નામનો ચીનનો મુસાફર, જેણે એ શતકના પાછલા ભાગમાં વીસ કરતાં વધારે વર્ષ હિન્દુસ્તાનમાં ગાળ્યાં હતાં, તે કહે છે કે બૌદ્ધ ધર્મનો સાધુ થઇ ગયા પછી એ કવિ પાછો સંસારી થયો હતો અને એવી રીતે સાધુઓનો મઠ અને સંસાર એ બેની વચ્ચે બધું મળીને સાત આઠ વખત એણે આવજાવ કર્યા કીધી હતી. પોતાની અસ્થિરતા વિષે એ પોતાની જાતને ઠપકો આપતો હતો, પણ એ અસ્થિરતાને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં હતું નહીં. છૂટા છૂટા શ્લોકોનાં ત્રણ શતક એણે રચ્યાં છે. એમાંનું પહેલું અને છેલ્લું શતક ઉપદેશાત્મક છે તેને માટે આગળ ઉપર કંઇક કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. માત્ર બીજું—**શૃંગારશતક**—તેમાં કામુકતાની લાગણીનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. આ શતકના લલિત અને પ્રૌઢ શ્લોકો પરથી સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રકારે દૃશ્યમાન થતા સૌન્દર્યનો તેમજ પુરુષોના હૃદયનું હરણ કરવાની તેમની કળાનો કવિને ઘણો સારો પરિચય હતો એમ જણાઈ આવે છે. એમાંના એક શ્લોકમાં

* ઇત્સિંગના વચનોને આધારે આ સ્થળે પ્રૉ. મૅકડોનલે જે હકીગત જણાવી છે તે આ કવિને લાગુ પડતી નથી એવું હમે ઉપર જણાવી ગયા છિયે. ભર્તૃહરિ નામનો વૈયાકરણ તે આ શતકના રચનારથી તદ્દન જુદો છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ તો તેણે સ્વીકાર્યો હતો.

એ પૂછે છે કે સઘળી દિશાઓમાં આંબાની મ્હોરનો પરિમલ વ્યાપી રહ્યો હોય અને મધને લીધે મત્ત બનેલા ભ્રમરોનો ગણગણાટ ચાલી રહ્યો હોય તેવી વસન્ત ઋતુમાં પ્રેમની ઉત્કંઠા કોને નહીં થતી હોય?* બીજા શ્લોકમાં એ કહે છે કે કમળના જેવાં નયનવાળી યુવતિઓના સૌન્દર્યની અસરને કોઈથી રોકી શકાતી નથી. વિદ્વાન્ માણસો પણ એની અસરને રોકવા અસમર્થ છે. તેઓ વૈરાગ્યની જે વાતો કરે છે તેમાં ખાલી શબ્દ સિવાય બીજું કંઈ પણ છે નહીં.§ કવિ પોતે વિલાપ કરે છે કે *"મ્હારી પ્રિયા મ્હારાથી દૂર હોય છે ત્યારે મ્હારા જીવનનો સઘળો પ્રકાશ જાણે જતો રહે છે."*

सति प्रदीपे सत्यग्नौ सत्सु तारारवीन्दुषु ।
विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥

(દીવો છે, અગ્નિ છે, તારા છે, રવિ છે, ચન્દ્ર છે, તોપણ ન્હાનકડા હરણના જેવી આંખવાળી મ્હારી પ્રિયતમાના વિના આ આખું જગત્ મ્હને અંધકારમય લાગે છે).

તેનીજ સાથે અસાવધ મનુષ્યોને એ શીખામણ આપે છે કે સ્રીના સૌન્દર્ય વિષે ત્હમે હદ બહારનો વિચાર કર્યાં કરશો નહીં:—

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।
मा संचर मनः पान्थ तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥

(કુચ રૂપી પર્વતને લીધે દુર્ગમ એવા કામિનીની કાયા રૂપી

---

* सहकार कुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्छितदिगन्ते ।
मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥

§ वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।
जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं
कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥

અરણ્યમાં, હે મન-મુસાફર ! તું જઈશ નહીં; કારણ કે ત્યાં આગળ સ્મર નામનો તસ્કર ત્હને મારવાને માટે હમેશાં છુપાઈ રહ્યો હોય છે).

બીજા એક શ્લોકમાં કામદેવને માછી તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો છે. એ માછી આ સંસાર રૂપી સમુદ્રની અંદર સ્ત્રી નામની (મત્સ્ય વેધવાની) કડી નાંખે છે, અને માંસની ઇચ્છા રાખનારાં માછલાંઓને જેવી રીતે સમુદ્રમાંથી ખેંચી કાઢવામાં આવે તેવી રીતે સ્ત્રીના ગુલાબી ઓષ્ઠના આસ્વાદનને માટે લોલુપતા ધરાવનારા પુરુષોને એ ખેંચી કાઢે છે અને પછી અનુરાગરૂપી અગ્નિમાં તેને શેકે છે.*

એક યુવતિ ઉપર પ્રેમ રાખવાથી કવિ કંઈ કંઈ વિચિત્ર પ્રકારની ગુંચવણમાં ફસાઈ પડે છેઃ—

स्मृता भवति पापाय दृष्टा चोन्मादकारिणी ।
स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥

(એનુ સ્મરણ કરૂં છુ તો પાપ લાગે છે, એને જોઉં છુ તો ઉન્મત્ત બની જાઉં છું, એને સ્પર્શ કરૂં છું તો મ્હારી સઘળી ઇન્દ્રિયો મોહ પામી જાય છે. રે ! એવી સ્ત્રી તે વ્હાલી કેમ લાગે ?).

એ પ્રમાણે, આ શતકના છેવટના ભાગમાં કવિનુ હૃદય સ્ત્રી-સૌન્દર્યના ખેંચાણમાંથી દૂર જવા માંડતું હોય એવું જણાય છે. એ કહે છેઃ "રે બાળા ! મ્હારા તરફ કટાક્ષ ફેંકવાનું તું છોડી દે; ત્હારો શ્રમ મિથ્યા છે. હું હવે તદ્દન બદલાઈ ગયો છું; યૌવન જતું રહ્યું છે અને મ્હારા વિચારો હવે અરણ્ય તરફ વળવા માંડ્યા છે; મ્હારો મોહ નાશ પામ્યો છે, અને આખા જગતને હવે હું એક તણખલાંની બરાબર

---

* विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण
स्त्रीसञ्ज्ञितं बडिशमत्र भवाम्बुराशौ ।
तेनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य-
मत्स्यान्विकृष्य स पचत्यनुरागवह्नौ ॥

ગયું છું.*" આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ ધીરે ધીરે પોતાના "**वैराग्यशतक**" એ નામના ત્રીજા સંગ્રહને માટે તૈયારી કરે છે.

શૃંગારરસના છૂટા છૂટા શ્લોકોનો એક ટૂંકો પણ અતિ મનોહર અને કીમતી સંગ્રહ "**शृंगारतिलक**" એ નામનો છે તે કાલિદાસનો રચેલો કહેવાય છે. એના તેવીસ શ્લોકો છે. તેમાં કેટલીક ઉચી કલ્પનાવાળી ઉપમાઓ ઘણી ખુબીની સાથે દાખલ કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક શ્લોકમાં કવિ પૂછે છે કે જેની આકૃતિ અને જેના અવયવો જુદી જુદી જાતનાં નાજુક પુષ્પોના જેવાં છે તે યુવતિનું હૃદય પત્થરના જેવું કઠણ કેમ હશે ?† બીજા શ્લોકમાં એ પોતાની પ્રિયાને એક શિકારીની સાથે સરખાવે છે:—

इयं व्याधायते बाला भ्रूरस्याः कार्मुकायते ।
कटाक्षाश्च शरायन्ते मनो मे हरिणायते ॥

(આ બાળા એક શિકારીના જેવી છે; એની ભ્રૂલતા તે ધનુષ્યના જેવી છે; કટાક્ષ રૂપી તીર એ ફેંકે છે; મ્હારા મનરૂપી હરણને એ વીંધે છે).

આ પ્રકારનાં ભાવાત્મક કાવ્યોમાં સૌથી વધારે અગત્યનું કાવ્ય **अमरुशतक** અથવા "અમરુના રચેલા સો શ્લોકો" એ નામનું છે. પ્રેમી સ્ત્રી પુરુષોની જુદી જુદી મનોદશાઓ, આનન્દ અને વિષાદ, ક્રોધ

---

* बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।
संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥

† इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधा
कान्ते कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥

અને પ્રણય એ સર્વનાં ચિત્રો આલેખવાની કળામાં આ કવિનું અપાર કૌશલ છે. દંપતીઓના કલહ અને તેનું સમાધાન એની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો ચિતાર આપવામાં તો એની ચતુરાઈ અપૂર્વ છે. વિષય આટલો સંકુચિત હોવા છતાં, પ્રસંગો અને લાગણીઓ એકજ સરખાં હોવા છતાં કઇક આશ્ચર્ય લાગે એવી રીતે વિચારો મૂકવાની ખુબીને લીધે અને હમેશાં નવીનતાજ જણાય એવી રીતની કાવ્યની કળાને લીધે પોતાની રચના તરફ સચોટ લક્ષ રખાવવામાં કવિ જે ફત્તેહ મેળવે છે તે ખરેખર માન ઉપજાવે એવી છે. અમરુ અને બીજા કવિઓ અદ્ભુત અને આધ્યાત્મિક પ્રેમનાં ચિત્રો આપતા નથી, પણ વિષયનુ જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવાજ પ્રેમનાં ચિત્રો આપે છે, તોપણ અમરુના કાવ્યમાં લાગણીની કોમળતા અને વિચારની સુન્દરતા ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંધ્યા સમયે વિદેશ ગયલા પતિના પુનરાગમનની રાહ જોતી સ્રીનુ એણે જે વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ.*

કાવ્યશાસ્ત્ર વિષેના સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં આવાં કાવ્યરત્નો ઘણાં સચવાઈ રહેલા જોવામાં આવે છે. એવો એક શ્લોક રાતા અશોક વૃક્ષ વિષેનો છે. એ શ્લોકમા વૃક્ષને કવિ પૂછે છે કે "હું એના ઉપર આટલો પ્રેમ રાખુ છુ છતાં એ કૃશોદરી મ્હને મૂકીને ક્યાં ગઈ તે તું કહે, મ્હેં એને દીઠી નથી એવું સૂચવતો હોય તેમ તું ત્હારૂ મસ્તક હલાવે છે,

---

* आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया
विश्रान्तेषु पथिष्वह. परिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्त्वैक सशुचा गृह प्रति पद पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे
मा भूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितम् ॥

આ સુન્દર પક્તિઓનું ભાષાન્તર સાક્ષર શ્રી કેશવલાલે નીચે પ્રમાણે ર્યુ છે —

"જ્હેતું પથીનુ જ્હેણ બધ પડિયું દૃષ્ટાએ ગયો આથમી,
ને અંધારું રહ્યું રમી તાહિં લગી ઊંચા ઊંચા ડોકથી,
ખેંચી આંખ વિલોકી વાટ રુચતું બેઠોરા પાડું ભરી,
'આવતા કદી હોય કથ' કરીને જોયે વળી બાપડી

પણ તે વ્યર્થ છે; કારણ કે મ્હારી પ્રિયાના પાદનો સ્પર્શ ત્હને ન થયો હોત તો આટલાં પુષ્પો ત્હને ક્યાંથી આવ્યાં હોત?†"

આ સઘળાં કાવ્યોમાં વનસ્પતિઓ અને પશુપક્ષીઓને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને તેના વિષે ઘણી ખુબીથી લખવામાં આવ્યું છે. પુષ્પોમાં કમળ એ સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચતું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાંના એક શ્લોકમા એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે સંધ્યા સમયે કમળો પોતાનાં નયન મીંચી દે છે, કારણ કે તેઓનો પતિ અને તેઓનો હિતકર્તા સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી વિહીન બનીને અસ્ત પામે છે તે તેઓથી જોઈ શકાતું નથી. બીજા એક શ્લોકમાં કરુણરસ ઉપજાવે એવી ખુબીથી એક ભ્રમરના સ્વપ્નાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છેઃ—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजं च ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुमूल ॥

("રાત જશે, શોભીતું પ્રભાત આવશે, સૂર્ય ઊગશે, કમળ ખીલશે" એ પ્રમાણે કમળના કોશની અંદર પૂરાયલો ભમરો વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો, રે! હાય! એક હાથીએ આવીને કમળના છોડને ઉખેડી નાખ્યો).

જેના સમ્બન્ધમાં કંઈ કંઇ કવિત્વમય વાર્તાઓ જોડાયલી છે

---

† रक्ताशोक कृशोदरि क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कंठा घटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥

અશોક વૃક્ષને કોઈ સુન્દર યુવતિના પાદનો પ્રહાર થાય છે ત્યારેજ તેના પર પુષ્પ આવે છે એવી સંસ્કૃત કવિઓની માન્યતા છે

એવાં જુદાં જુદાં પક્ષીઓને પણ માનવજીવન અને માનવપ્રેમને દૃષ્ટાન્ત પૂરૂં પાડનારાં તરીકે કવિતાઓની અંદર ઘણી વખત દાખલ કરવામાં આવે છે. **ચાતક** પક્ષી, જે મેઘમાંથી ટપકતાં વર્ષાદનાં બિન્દુઓ સિવાય બીજું કોઈ પાણી સ્વીકારવા કરતાં તૃષ્ણાને લીધે મરણ પામવું એ વધારે પસંદ કરે છે, તે આત્મમાનનું દૃષ્ટાન્ત પૂરૂં પાડે છે. **ચકોર,** જે ચન્દ્રનાં કિરણોનું પાન કરતો ગણાય છે, તે પ્રિયતમાના મુખચન્દ્રનાં કિરણોનું પોતાના નયન-વડે પાન કરનારા પ્રેમી પુરુષને અચ્છું સામ્ય પૂરૂં પાડે છે. **ચક્રવાક,** જેના ભાગ્યમાં રાત્રીને સમયે પોતાની પ્રિયાનો વિયોગજ નિર્માયલો કહેવાય છે, તે રાત્રીના પ્રહરોમાં આર્ત સ્વરથી પોતાની પ્રિયાને બૂમ પાડે છે, અને એના વડે દાંપત્યપ્રેમનો સુન્દર આદર્શ આપણી આગળ ખડો થાય છે.

આ સઘળી કવિતાઓમાં, ખીલી રહેલાં વૃક્ષોને લીધે શોભતા, કુસુમોને લીધે મીઠી સુવાસ આપતા, પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારના રંગ વડે નયનને આકર્ષતા અને તેઓના મીઠા સંગીત વડે કર્ણને તૃપ્તિ પમાડતા, સૂર્યપ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવાં કમળો વાળાં સરોવરોથી અને છાંયડામાં સતેજ મ્હોટી આંખ વાળાં હરણોથી વૈવિધ્ય વાળા જણાતા રમ્ય પ્રદેશો એ હિન્દુસ્તાનની યુવતિઓનાં તેજદાર નયન તથા સુન્દર સ્વરૂપને માટે યોગ્ય પશ્ચાદ્‌ભૂમિ પૂરી પાડે છે. એ કવિતાઓ માંનાં કેટલાંક રત્નો તો એવાં છે કે તેનાથી હીન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ "Dio Lotosblume" અને "Auf Flugeln des Gêsangos" જેવાં ભાવપ્રધાન કાવ્યો લખવાને પ્રેરાયો હોય તો તેમાં કંઈ પણ અયોગ્ય કહેવાય નહીં.

એવાજ પ્રકારનાં ઘણાં ભાવપ્રધાન કાવ્યો પ્રાકૃતમાં પણ લખાયાં છે. તેમાં **સપ્તશતક** અથવા "સાતસો શ્લોક" એ નામનો ઉત્તમ કાવ્યોનો એક વિસ્તૃત સંગ્રહ હાલ કવિ, જે ઘણુંખરૂં ઇ. સ. ૧૦૦૦ કરતાં ઘણો વખત પહેલાં થઈ ગયો, તેનો કરેલો છે. એની અંદર ઘણી ખુબીઓ છે, અને એકંદરે હિન્દુસ્તાનનાં લોકપ્રિય ભાવપ્રધાન કાવ્યોનો કીમતી ભણ્ડાર એ ગ્રન્થ વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહમાંથી એકજ શ્લોક વિષે સૂચન કરવું આ ઠેકાણે બસ થશે. એ ન્હાનકડા કાવ્યમાં તારાઓરૂપી કમળોથી અલંકૃત થયલા રાત્રી સમયના

પણ તે વ્યર્થ છે; કારણ કે મ્હારી પ્રિયાના પાદનો સ્પર્શ ત્હને ન થયો હોત તો આટલાં પુષ્પો ત્હને ક્યાંથી આવ્યાં હોત?†"

આ સઘળાં કાવ્યોમાં વનસ્પતિઓ અને પશુપક્ષીઓને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને તેના વિષે ઘણી ખુબીથી લખવામાં આવ્યું છે. પુષ્પોમાં કમળ એ સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચતું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એમાંના એક શ્લોકમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે સંધ્યા સમયે કમળો પોતાનાં નયન મીંચી દે છે, કારણ કે તેઓનો પતિ અને તેઓનો હિતકર્તા સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી વિહીન બનીને અસ્ત પામે છે તે તેઓથી જોઈ શકાતું નથી. બીજા એક શ્લોકમાં કરુણરસ ઉપજાવે એવી ખુબીથી એક ભ્રમરના સ્વપ્નાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છેઃ—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजं च ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुमूल ॥

("રાત જશે, શોભીતું પ્રભાત આવશે, સૂર્ય ઊગશે, કમળ ખીલશે" એ પ્રમાણે કમળના કોશની અંદર પૂરાયલો ભમરો વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો, રે! હાય! એક હાથીએ આવીને કમળના છોડને ઉખેડી નાંખ્યો).

જેના સમ્બન્ધમાં કંઈ કંઇ કવિત્વમય વાર્તાઓ જોડાયલી છે

† रक्ताशोक कृशोदरि क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कंठा घटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद—
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥

અશોક વૃક્ષને કોઈ સુન્દર યુવતિના પાદનો પ્રહાર થાય છે ત્યારેજ તેના પર પુષ્પ આવે છે એવી સંસ્કૃત કવિઓની માન્યતા છે.

એવાં જુદાં જુદાં પક્ષીઓને પણ માનવજીવન અને માનવપ્રેમને દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનારાં તરીકે કવિતાઓની અંદર ઘણી વખત દાખલ કરવામાં આવે છે. **ચાતક** પક્ષી, જે મેઘમાંથી ટપકતાં વર્ષાદનાં બિન્દુઓ સિવાય બીજું કોઈ પાણી સ્વીકારવા કરતાં તૃષ્ણાને લીધે મરણ પામવું એ વધારે પસંદ કરે છે, તે આત્મમાનનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. **ચકોર,** જે ચન્દ્રનાં કિરણોનું પાન કરતો ગણાય છે, તે પ્રિયતમાના મુખચન્દ્રનાં કિરણોનું પોતાના નયન વડે પાન કરનારા પ્રેમી પુરુષને અચ્છું સામ્ય પૂરું પાડે છે. **ચક્રવાક,** જેના ભાગ્યમાં રાત્રીને સમયે પોતાની પ્રિયાનો વિયોગજ નિર્માયલો કહેવાય છે, તે રાત્રીના પ્રહરોમાં આર્ત સ્વથી પોતાની પ્રિયાને બૂમ પાડે છે, અને એના વડે દાંપત્યપ્રેમનો સુન્દર આદર્શ આપણી આગળ ખડો થાય છે.

આ સઘળી કવિતાઓમાં, ખીલી રહેલાં વૃક્ષોને લીધે શોભતા, કુસુમોને લીધે મીઠી સુવાસ આપતા, પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારના રંગ વડે નયનને આકર્ષતા અને તેઓના મીઠા સંગીત વડે કર્ણને તૃપ્તિ પમાડતા, સૂર્યપ્રકાશ જેના ઉપર પડતો હોય એવાં કમળો વાળાં સરોવરોથી અને છાંયડામાં સૂતેલાં મ્હોટી આંખ વાળાં હરણોથી વૈવિધ્ય વાળા જણાતા રમ્ય પ્રદેશો એ હિન્દુસ્તાનની યુવતિઓનાં તેજદાર નયન તથા સુન્દર સ્વરૂપને માટે યોગ્ય પશ્ચાદ્ભૂમિ પૂરી પાડે છે. એ કવિતાઓમાંનાં કેટલાંક રત્નો તો એવાં છે કે તેનાથી હીન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ "Die Lotosblume" અને "Auf Flugeln des Gesanges" જેવાં ભાવપ્રધાન કાવ્યો લખવાને પ્રેરાયો હોય તો તેમાં કંઈ પણ અયોગ્ય કહેવાય નહીં.

એવાજ પ્રકારનાં ઘણાં ભાવપ્રધાન કાવ્યો પ્રાકૃતમાં પણ લખાયાં છે. તેમાં **સપ્તશતક** અથવા "સાતસો શ્લોક" એ નામનો ઉત્તમ કાવ્યોનો એક વિસ્તૃત સંગ્રહ હાલ કવિ, જે ઘણુંખરું ઇ. સ. ૧૦૦૦ કરતાં ઘણો વખત પહેલાં થઈ ગયો, તેનો કરેલો છે. એની અંદર ઘણી ખુબીઓ છે, અને એકંદરે હિન્દુસ્તાનનાં લોકપ્રિય ભાવપ્રધાન કાવ્યોનો કીમતી ભણ્ડાર એ ગ્રન્થ વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહમાંથી એકજ શ્લોક વિષે સૂચન કરવું આ ઠેકાણે બસ થશે. એ ન્હાનકડા કાવ્યમાં તારાઓરૂપી કમળોથી અલંકૃત થયેલા રાત્રી સમયના

આકાશરૂપી સ્વચ્છ સરોવરમાં ધીરે ધીરે ફરતા સફેદ હંસ તરીકે ચન્દ્રને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

ભાવપ્રધાન કાવ્ય અને નાટક એ બેની વચ્ચેનો સંક્રાન્તિનો સમય "गीतगोविन्द" એ નામની રચનાથી સૂચવાય છે. એ રચના જોકે બારમા સૈકાની રચાયલી છે, તોપણ અસલનાં નાટકનો જે પ્રકાર હજી પણ બંગાળામાં સચવાઈ રહ્યો છે અને સુવ્યવસ્થિત નાટકો લખાતાં થયાં તેના પહેલાં જે પ્રકાર અસ્તિત્વ ધરાવતો હશે તેનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નમૂનો એ રચના વડે આપણને પૂરો પડે છે. એ કવિતામાં જેને આપણે "સંવાદ" નું નામ આપી શકીએ તેવું કંઈ જણાતું નથી, કારણ કે એનાં ત્રણે પાત્રો માત્ર એક જાતનાં સ્વગત ભાષણો (Monologues) જ કરે છે, અને બીજાં બેમાંથી એક જણ એ ભાષણ સાંભળે છે; કોઈ વખતે તો એક પણ માણસ સાંભળનારૂં નથી હોતું. કૃષ્ણનો રાધા નામની રૂપવતી ગોવાળણ ઉપરનો પ્રેમ, એ પ્રેમી યુગલ વચ્ચેની તકરાર, અને એ તકરારનું છેવટે સમાધાન એ આ કાવ્યનો વિષય છે. કૃષ્ણના જીવનચરિત્રમાંથી, એ જાતે ગોવાળિયો (गोविन्द) હતો, યમુના નદીના કિનારા ઉપર રહેતો હતો, અને પ્રેમાળ ગોપિકાઓની સાથે સ્વચ્છન્દે વિહાર કરતો હતો એ વૃત્તાન્તને આધારે આ કાવ્ય રચાયું છે. એ કાવ્યમાં ત્રણજ પાત્રો આવે છેઃ કૃષ્ણ, રાધા, અને તેની સખી.

એનો લેખક જયદેવ એ ઘણું કરીને બંગાળામાં જન્મ્યો હતો. બંગાળાના રાજા લક્ષ્મણસેનનો એ સમકાલીન હતો. બંગાળાની હાલની યાત્રાઓની પેઠે કૃષ્ણના જીવનચરિત્રના બનાવો ભજવી બતાવનારાં લોકમાન્ય નાટકોનો નમૂનો લઈને જયદેવે પોતાનું કાવ્ય રચ્યું હોય એ ઘણું સંભવિત છે. **યાત્રા** એ નામનાં ઉત્સવ પ્રસંગનાં નાટકોમાં અત્યારે પણ મુખ્યત્વે કરીને ભાવાત્મક કવિતાઓજ હોય છે. એ કવિતાઓ થોડીક બોલી જવાની અને થોડીક ગાવાની હોય છે. એમાં "સંવાદ"નું તત્ત્વ થોડુંજ હોય છે, અને મ્હોટે ભાગે, વાતચીતના શબ્દો આગળથી ગોખી રાખવાને બદલે તે વખતે એમ ને એમજ જે શબ્દો યોગ્ય લાગે તે વાપરવામાં આવે છે. એવી રીતના આધાર ઉપરથી જયદેવે પોતાની અતિ કૃત્રિમ રચના રચી. શૈલીની મિઠાશ સાથે અધરામાં અધરા

છન્દો વાપરવાની શક્તિ,—એને લીધે આ કાવ્યમાં બાહ્ય સ્વરૂપનું જે અખંડ સૌન્દર્ય એનાથી આણી શકાયું છે તે જેઓ મૂળ સંસ્કૃત વાંચવાને શક્તિમાન્ છે તે સઘળાને આશ્ચર્ય પમાડયા વિના રહ્યું નથી. એની અંદર યમક તથા અનુપ્રાસનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે એટલે સુધી કે નલોદયની પેઠે કાવ્યની પંક્તિઓને છેડેજ નહીં પણ તેની વચમાં પણ અનુપ્રાસ આણવામાં આવ્યો છે;* અને શૃંગારની ઉભરાતી લાગણીઓને જુદા જુદા અને કર્ણને પ્રિય લાગે એવા છન્દોમાં એણે એવી ચતુરાઈથી મૂકી છે કે એ બાબતમાં એનાથી કોઈ પણ ચઢી જાય નહીં. જયદેવની કવિતાને અંગ્રેજી ભાષામાં બરાબર રીતે ઉતારવી એ અશક્ય છે. તોપણ રૂકર્ટ નામના જર્મન કવિએ વિચાર અને વાણી એ ઉભયમાં મૂળનું અતિ કૃત્રિમતાભર્યું સૌન્દર્ય એક ભાષાન્તરદ્વારા જેટલું આણી શકાય તેટલું આણ્યું છે. પૂર્વદેશીય કલ્પનાની સઘળી ફળદ્રુપતા સાથે જે કવિતામાં વિષયસુખના આનન્દોનું છટાદાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેમાંથી પણ ધર્મને લગતો ગૂઢ અર્થ ખેંચી કાઢવામાં આવે એ લગાર વિચિત્ર લાગે એવું છે. પણ આ કાવ્યના સમ્બન્ધમાં એવું બન્યું છે, અને તે પણ એકજ વખત બન્યું છે એમ નથી. હિન્દુસ્તાનના ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે, કૃષ્ણ અને રાધાનો વિયોગ, તેઓની એકબીજાને પામવાની ઉત્કંઠા, અને તેઓની છેવટની મિત્રતા એ સર્વથી જીવાત્માનો પરમાત્માની સાથેનો સમ્બન્ધ સૂચવાય છે. આ વિચાર જયદેવના મગજમાં કદાચ હોય પણ ખરો. પણ તે સામાન્ય રીતની સૂચના તરીકે હશે; દરેકેદરેક વિગતમાં વિસ્તારપૂર્વક એ વિચારને અનુસરવું એવી એની ધારણા નહીં હોય.

* ઉ. अमलकमलदललोचनभवमोचन, ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૧૩.

—×✻×—

નાટકો.

(આશરે ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૧૦૦૦)

હિન્દુસ્તાનના નાટકનો ઇતિહાસ—એ વિષયમાં કોઈ પણ યુરોપીયનને પુષ્કળ રસ પડ્યા વગર રહે નહીં; કારણ કે એ અગત્યનું સાહિત્ય પશ્ચિમની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને હિન્દુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ અને સાર્વત્રિક વિકાસ પામી ચૂક્યુ હતું, અને મુસલમાનોની જીત પહેલાંના પાંચ છ સૈકામાં હિન્દુ લોકોના રીતરિવાજો કેવા હતા તેના ઉપર એ સાહિત્ય ઘણો ઉજ્જવળ પ્રકાશ નાંખે છે.

ઋગ્વેદમાં સરમા અને પણી, યમ અને યમી, પુરૂરવસ્ અને ઉર્વશી એવા એવા સંવાદો જે સૂક્તોમાં આવે છે તે સૂક્તો હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનુ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ આપણી આગળ ખડું કરે છે. એમાંના છેલ્લા—પુરૂરવસ્ અને ઉર્વશીના—સંવાદ ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના મ્હોટામાં મ્હોટા નાટકકારે હજાર કરતાં વધારે વર્ષ પછીથી પોતાનું **વિક્રમોર્વશીય** એ નામનુ પ્રખ્યાત નાટક રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે નાટકનુ મૂળ સ્વરૂપ કેવું હતું તે આપણે જાણીએ છિયે, પણ નાટકો ક્યારથી ભજવવા મંડાયાં એ પ્રશ્નનો જોઈએ તેવો ખુલાસો મળી શકતો નથી. તોપણ દંતકથાનાં અને ભાષાનાં જે પ્રમાણો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે તે ભજવાતાં નાટકોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે તે દર્શાવવાને બસ થાય એટલાં છે.

"**નટ**" અને "**નાટક**" એ શબ્દો, **નટ્** ધાતુ, જે સંસ્કૃત "**નૃત્**" એટલે નાચવું, તેનુ પ્રાકૃત રૂપ છે, તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયા છે નૃત્યને માટે નાચ એ શબ્દ હાલ હિન્દુસ્તાનમાં વપરાય છે તે અંગ્રેજ લોકોના સાંભળવામાં ઘણી વાર આવ્યા વગર રહ્યો નહીં હોય. ખરેખર, નાચથીજ ઘણુંખરૂં હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો ભજવવાનો આરંભ થયો હશે પ્રથમ કંઈ પણ શબ્દ બોલ્યા વગર નૃત્યની શારીરિક હીલચાલો સાથે હાથના અને મ્હોંના ચાળાઓ કરવામાં આવતા હશે. એની સાથે

ખચીત ગાયન પણ છેક પ્રાચીન સમયથી જોડવામાં આવ્યાં હશે. આ કારણથી નાટ્યશાસ્ત્રનો જે મૂળ સ્થાપનાર કહેવાય છે તે **भरत**ના નામનો અર્થ સંસ્કૃતમાં "નાટક ભજવનાર" એવો પણ થાય છે, અને ગુજરાતી બારોટ શબ્દની પેઠે કેટલીક ભાષાઓમાં "ગાનાર" એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. નાચ અને ગાયન ઉપરાંત સંવાદને દાખલ કરવામાં આવ્યા એ નાટકના વિકાસક્રમનું છેલ્લું પગથિયું હતું. આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનાં અને ગ્રીસનાં નાટકોનો વિકાસક્રમ લગભગ એક-સરખોજ હતો એમ જણાય છે. નાટકની આ પ્રાથમિક સ્થિતિનું હાલની બંગાળાની યાત્રાઓ અને **गीतगोविन्द** વડે આપણને સારૂં ભાન થાય છે. સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલાં સંસ્કૃત નાટકમાં ભાવપ્રધાન કાવ્યો અને સંવાદો એકબીજાની સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયાં હોય છે. તે સમયની પહેલાંના સંક્રાન્તિકાળમાં **गीतगोविन्द** જેવી રચનાઓ રચાઈ હશે. હાલમાં ભાસ કવિનાં તેમજ અશ્વઘોષનાં રચેલાં નાટકો જડી આવ્યાં છે, તે પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે નાટકની રચના ઇસ્વીસનના આરંભ-કાળથીજ સંપૂર્ણ વિકાસ પામી ચૂકી હતી.

ભજવાતાં નાટકો વિષે સૌથી પહેલી વાર કથન કરાયલું **महाभाष्य**માં જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થની અંદર કૃષ્ણના જીવનમાંના **कंसवध** અને **बलियन्ध**ના વૃત્તાન્તો ભજવી બતાવવામાં આવ્યા વિષે લખ્યું છે. ભરતે દેવતાઓની સમક્ષ વિષ્ણુની સ્ત્રી લક્ષ્મીના **स्वयंवर**નું નાટક ભજવાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.* વળી **संगीत**, જેની અંદર નૃત્ત, ગીત, અને વાદ્ય એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે,† તેની શરૂઆત કૃષ્ણ અને ગોપીઓથી થયલી એમ કહેવામાં આવે છે. **गीतगोविन्द**માં પણ ના જીવનની હકીગત આપી છે અને હાલની યાત્રાઓમાં પણ સાધારણ રીતે કૃષ્ણના જીવનના અમુક અમુક બનાવોજ ભજવી બતાવવામાં આવે છે. આ સર્વ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે વિષ્ણુ-કૃષ્ણના પંથની સાથે હિન્દુસ્તાનના નાટકસાહિત્યના વિકાસને કંઇક સમ્બન્ધ છે, અને તેથી ખ્રિસ્તી લોકોના માધ્યમિક યુગના ધાર્મિક ખેલો (mysteries)ની પેઠે હિન્દુસ્તાનમાં પણ પ્રથમ ધાર્મિક ખેલોજ ભજ-

---

* જુઓ "विक्रमोर्वशीय" નાટક —અંક ૨-૩.

† नृत्त गीतं तथा वाद्य त्रयं संगीतमुच्यते ॥

વાતા હશે, તેમાં કૃષ્ણની દંતકથામાંના અમુક અમુક બનાવો મ્હોટે ભાગે ગાયન અને નાચ વડે ભજવી બતાવવામાં આવતા હશે અને તેની અંદર ગદ્યાત્મક સંવાદોનો પણ ખેલ ભજવનારાઓ પોતાને તે વખતે જેમ સૂઝે તેમ ઉપયોગ કરતા હશે.

નાટકનું સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનમાં દરેક રીતે પુષ્કળ વિકાસ પામેલું છે એ વાત અનેક નાટકો આજ સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે તે ઉપરથીજ નહીં, પણ નાટકની રચના અને નાટકની શૈલી વિષે વિસ્તૃત નિયમો આપનારા કાવ્યશાસ્ત્રના જે ગ્રન્થો છે તે ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે **"साहित्यदर्पण"** નામનો ગ્રન્થ છે તેમાં સંસ્કૃત-નાટકના **रूपक** અને **उपरूपक** એવા બે મુખ્ય વિભાગ આપવામાં આવ્યા છે, અને પછી **रूपक**ના આખા દશ પ્રકાર અને **उपरूपक**ના અઢાર પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચે એવાં હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનાં ખાસ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે: એમાં છેવટનો પરિણામ દુઃખમય આવતો નથી, એમાં ગદ્યાત્મક સંવાદોની સાથે ભાવપ્રધાન કવિતાઓ વારાફરતી આવી જાય છે, અને એમાં કેટલાક પાત્રો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે ત્યારે બીજાં પ્રાકૃત બોલે છે.

સંસ્કૃત નાટકની રચના મિશ્રિત હોય છે. એમાં આનન્દ અને શોક એ બેઉનું મિશ્રણ થયલું જોવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એમાં વિદૂષકનો ભાગ આગળ પડતો હોય છે, અને એમાં નાયક તથા નાયિકા ઘણી વાર અત્યન્ત નિરાશામાં આવી પડે છે. પણ એનો અન્ત કોઈ દહાડો દુઃખમય આવતો નથી. આ કારણથી શ્રોતાજનોના હૃદયમાં ભયની, શોકની, અથવા દયાની જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તે હમેશા વાર્તાનું શુભ પરિણામ આવવાથી આખરે શાન્ત થઈ જાય છે. એ ઉપરાંત, નાટકની વચમા પણ ઘણોજ કરુણારસ વાળો બનાવ આણવામાં આવતો નથી, દાખલા તરીકે, રંગભૂમિ ઉપર કદી મરણ થયલું દેખાડવામાં આવતું નથી. ખરેખર, કોઈ પણ રીતની અસભ્ય વસ્તુ,— કરડવું, ખંજવાળવું, ચુંબન કરવું, ખાવું, ઉંઘવું, એવું કંઈ પણ—શ્રોતાજનોની સમક્ષ કદી ભજવવામા આવતું નથી

સંસ્કૃત નાટકોમાં ભાવપ્રધાન કવિતાઓ ઘણી આવે છે. એ

કવિતાઓમાં, નજરે પડતા દેખાવો અથવા માણસોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં હોય છે અથવા તો જે બનાવો બને તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે. સાધારણ રીતે એવી કવિતાના ચચ્ચાર લીટીના શ્લોકો હોય છે. शाकुन्तला નાટકમાં એવા બસેંએક શ્લોકો છે, એટલે આખા નાટકનો લગભગ અરધો ભાગ એ શ્લોકો વડે રોકાયલો છે. એ શ્લોકોમાં જાતજાતના છન્દો વાપરવામાં આવ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે शाकुन्तलाના પહેલા ૩૪ શ્લોકોમાં જુદા જુદા અગિયાર છન્દો વપરાયલા છે. એ ગુંથવણિયા અને કેવળ માત્રામેળના છન્દોનું અંગ્રેજી ભાષામાં અનુકરણ કરવું એ બની શકે એવું નથી. નાટકોમાં જે સંવાદો આવે છે તે ઘણાખરા બહુજ સાધારણ ગદ્યમાં લખાયલા હોય છે. પાછળની કવિતામાં જે પ્રૌઢ વિચાર દર્શાવ્યો હોય છે તેની પ્રસ્તાવનાનું કામ એ ગદ્ય વડે કરાય છે.

સંસ્કૃત નાટકમાં જુદાં જુદાં પાત્રો પોતપોતાની પદવી પ્રમાણે જુદી જુદી ભાષાઓ વાપરે છે. નાયકો, રાજાઓ, બ્રાહ્મણો, અને ઉંચી પદવીના પુરુષો સંસ્કૃત ભાષા વાપરે છે, સઘળી સ્ત્રીઓ અને હલકી સ્થિતિના પુરુષો પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે. પ્રાકૃતની અંદરજ પાછા જુદા જુદા ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉંચી પદવીની સ્ત્રીઓ કવિતામાં મહારાષ્ટ્રી ભાષા વાપરે છે, પણ બીજી રીતે તેઓ, તેમજ તેઓનાં છોકરાંઓ અને ઉંચા વર્ગના નોકરો, શૌરસેની ભાષા વાપરે છે. રાજમહેલના નોકરો માગધી ભાષા વાપરે છે, શઠ અને જુગારી લોકો અવન્તી ભાષા વાપરે છે, ગોવાળિયાઓ આભીરી ભાષા વાપરે છે, કોયલા વેચનારાઓ પૈશાચી ભાષા વાપરે છે, અને હલકામાં હલકા અને જંગલી માણસો અપભ્રંશ ભાષા વાપરે છે.

વસ્તુસંકલના અને પાત્રાલેખનની બાબતમાં સંસ્કૃત નાટકકારોનું કૌશલ ઘણું જોવામાં આવે છે, પણ તદ્દન નવુંજ રચવાની શક્તિ તેઓમાં ઝાઝી જોવામાં આવતી નથી. સાધારણ રીતે કોઈ ઐતિહાસિક અથવા પૌરાણિક કથામાંથી તેઓ પોતાના નાટકનું વસ્તુ લે છે. પ્રેમ એ હિન્દુસ્તાનનાં ઘણાંખરાં નાટકોનો ખાસ વિષય હોય છે. નાયક સાધારણ રીતે કોઈ રાજા હોય છે અને એક અથવા અનેક સ્ત્રીઓનો પતિ પણ તે થઈ ચૂકેલો હોય છે. કોઈ સુન્દર યુવતિનું [illegible] ને તે

એકદમ વિહ્વળ બની જાય છે. નાયિકાનું હૃદય પણ કામના બાણથી તરતજ વીંધાઈ જાય એવું હોય છે અને તે પણ નાયકના ઉપર એટલીજ મોહ પામેલી હોય છે, પણ તે પોતાના મનોવિકારને શમાવીને કેટલાક વખત સુધી નાયકને શંકામાં ને શંકામાં રાખી મૂકે છે. દંપતીના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની શંકાઓ ઉદ્ભવે છે. તેઓના માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્ન નડે છે, અનેક પ્રકારના વિલંબ થાય છે, અને બેઉ ઉદાસ અને ફિક્કાં થઈ જાય છે. તેઓની દશા જોઈને આપણને જે ગ્લાનિ ઉપજે છે તેનો ભાર નાયિકાની સખીઓના વર્તન વડે કરીને, પણ ખાસ કરીને નાયકના હંમેશના સાથી વિદૂષકની મૂર્ખતા વડે કરીને ઓછો થાય છે. પોતાના શરીરની ખોડખાંપણને લીધે તેમજ નાયકની બાબતોમાં કઢંગી રીતે વચ્ચે પડીને એ વિદૂષક બીજાઓને હસવાનું કારણ આપે છે. પણ વાક્ચાતુર્યનો એ જે પ્રયત્નો કરે છે તે બહુ ઉચા પ્રકારના નથી હોતા. સર્વની મશ્કરીનું પાત્ર બને એવો માણસ હમેશાં બ્રાહ્મણજ હોવો જોઈએ એ નિયમ લગાર વિચિત્ર લાગે એવો છે.

હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો ગ્રીસના શુભપરિણામી નાટકોની સાથે કંઇક સરખાપણું ધરાવે છે એ ખરૂ, પણ ઇલિઝાબેથના સમયના નાટક-કારોની, અને ખાસ કરીને શેક્સપિયરની, રચનાઓ સાથે એ નાટકોનું સરખાપણું એથી ઘણું વિશેષ છે. જનસ્વભાવના અમુક નમૂનાઓ રજુ કરવા એ હિન્દુસ્તાનના નાટકારોનો ઉદ્દેશ હોતો નથી, પણ અમુક વ્યક્તિ-ઓના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવું એટલોજ તેઓનો ઉદ્દેશ હોય છે; અને સ્થળ તથા સમયની એકતાનો નિયમ પણ તેઓ સાચવતા નથી. નાટકમાં અદ્ભુત અને અસંભવિત બાબતો આણવાની તેઓમે ટેવ હોય છે; ગદ્ય અને પદ્ય એ બેઉનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે, ગંભીર અને હાસ્યરસ વાળા વૃત્તાન્તોનું તેઓ મિશ્રણ કરે છે, અને દ્વિઅર્થી શબ્દો તેઓ વાપરે છે. કેટલીક વખત, હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે શબ્દોને તેઓ મચડી નાંખે છે. *વિદૂષકનું* પાત્ર પણ શેક્સપિયરના મશ્કરાની સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. નાટકની ગતિ(action)ને આગળ વધારવાને માટે પત્રક્ષેપન, નાટકની અંદર નાટક ભજવવું, મૃત જનોનું સજીવન થવું, એવા એવા કેટલાક પ્રયોગો પણ ઉભયમાં સાધારણ છે. એકબીજાની અસર થઈ હોય અથવા એકબીજામાથી કંઈ પણ લેવામાં આવ્યુ હોય એવો જ્યાં સંભવજ નથી ત્યાં આગળ પણ આવી રીતનાં

સાદૃશ્ય જોવામા આવે છે તે ઉપરથી એકજ વસ્તુનો સ્વતન્ત્ર રીતે પણ એકસરખો વિકાસ કેવો થાય છે તેનુ ઘણુ જાણવા જેવુ ઉદાહરણ આપણને મળે છે

દરેક સસ્કૃત નાટકની શરૂઆત એક **પ્રસ્તાવના**થી થાય છે એ પ્રસ્તાવનાના આરમ્ભમા આશિષ અથવા નમસ્કારરૂપ **નાન્દી** આપવામા આવી હોય છે અને તેમા શ્રોતાજનોના હિતને માટે દેવતાની પ્રાર્થના કરવામા આવી હોય છે ત્યાર પછી સાધારણ રીતે સૂત્રધાર અને એક બે નટોની વચ્ચે સવાદ ચાલે છે તેમા નાટક વિષે અને નાટકના લખનાર વિષે કથન કરવામા આવ્યુ હોય છે, શ્રોતૃમડળની પ્રીતિ મેળવવા માટે તેઓની સારાસારપરીક્ષણશક્તિના વખાણ કરવામા આવ્યા હોય છે, નાટકનુ વસ્તુ સમજાવવાને માટે ભૂત કાળના બનાવોનો અને વર્તમાન કાળની સ્થિતિનો અહેવાલ આપવામા આવ્યો હોય છે, અને છેવટે હમેશા ખરેખર નાટકના એક પાત્રના પ્રવેશ વિષે ચતુરાઇથી સૂચન કરવામા આવ્યુ હોય છે સસ્કૃત નાટકના જુદા જુદા પ્રવેશો અને અકો પાડવામા આવ્યા હોય છે એક પાત્રના પ્રવેશ અને બીજા પાત્રના નિષ્ક્રમણથી જુદા જુદા પ્રવેશોનો ભેદ સમજાય છે આખો અક પૂરો થાય ત્યા સુધી રગભૂમિ કદી ખાલી રહેતી નથી, તેમજ એટલા વખત સુધીમા સ્થળ પણ બીનકુલ બદલાતુ નથી નવા અકની શરૂઆત કરતા પહેલા ઘણી વાર સ્વગત ભાષણ અથવા સવાદના રૂપનો ટૂકો સરખો પ્રવેશ મૂકવામા આવ્યો હોય છે, તે **વિષ્કમ્ભક** અથવા **પ્રવેશક**ના નામથી ઓળખાય છે એ પ્રવેશની અદર વચ્ચેના વખતમા જે બીનાઓ બની ગયલી માની લેવાની હોય તે કહી જવામા આવે છે, અને હવે જે બનવાનુ હોય તેને માટે શ્રોતાજનોને તૈયાર રાખવામા આવે છે આખી રચના પૂરી થતા છેવટે સર્વ જનોના સુખને માટે ઇષ્ટ દેવની પ્રાર્થના કરવામા આવે છે, અને એ પ્રાર્થના બોલનાર નાટકનુ કોઈ મુખ્ય પાત્રજ હોય છે

અકોની બાબતમા, કોઈ નાટકમા સાત કે આઠ અક હોય છે તો કોઈમા દશ અક પણ હોય છે એ પ્રમાણે અકોની સખ્યા ન્હાની મ્હોટી હોય છે તોપણ નાટક કઈ જાતનુ છે તેના ઉપર પણ અકોની સખ્યાનો આધાર રહે છે જેમકે, **નાટિકા** એ નામની રચનામા ચાર અક હોય છે અને **પ્રહસન** નામની હાસ્ય જેવી રચનામા એકજ અંક હોય છે.

રંગભૂમિ ઉપર નાટક ભજવાતાં જેટલો વખત જાય તેટલાજ વખતમાં, અથવા બહુ બહુ તો એક દિવસમાં રંગભૂમિ ઉપર દર્શાવવામાં આવતી સઘળી બીનાઓ બનેલી એવું માની લેવામાં આવે છે; અને એક અંક પૂરો થાય અને બીજો શરૂ થાય તેની વચ્ચે એક રાત્રી વહી ગયલી એવું ધારી લેવામાં આવે છે. પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ બે અંકની વચ્ચેનો વખત એથી વિશેષ લાંબો પણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કાલિદાસનાં **शकुन्तला** અને **उर्वशी**નાં નાટકોમાં પહેલા અને છેલ્લા અંકની વચ્ચે કેટલાંએ વર્ષો વહી ગયાં હોય છે, અને ભવભૂતિના **उत्तररामचरित**માં પહેલા અને બીજા અંકની વચ્ચે આખાં બાર વર્ષનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય છે.

અને સ્થળની એકતાનો નિયમ પણ હમેશાં સાચવવામાં આવતો નથી; કારણ કે એક પ્રવેશ પૃથ્વીના એક ભાગને લગતો હોય તો એની પછીનો પ્રવેશ પૃથ્વીના બીજાજ ભાગને લગતો હોય અથવા તો પૃથ્વીને બદલે અંતરિક્ષ ઉપરનોજ હોય એવું ઘણી વાર બને છે. કેટલીક વખત તો એકજ અંકની અંદર જુદાં જુદાં સ્થળો બદલાતાં જોવામાં આવે છે; જેમકે, દિવ્ય રથમાં બેસીને અંતરિક્ષમાર્ગે પ્રમાણ કરાયાનું માની લેવાનું હોય તે વખતે. કંઈક નવાઈ જેવું એ છે કે નાટક ભજવનારાઓના અભિનય વિષે તેમજ તેના વસ્ત્રાલંકારાદિ વિષે અનેક સૂક્ષ્મ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, પણ સ્થળભેદના સમ્બન્ધમાં એવી રીતનું કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. નાટકની અંદર કેટલાં પાત્રો આવવાં જોઈએ તેના સમ્બન્ધમાં કોઈ પણ રીતની મર્યાદા મૂકવામાં આવી નથી.

હિન્દુસ્તાનના માધ્યમિક યુગમાં ખાસ નાટકશાળાનાં મકાનો હતાં નહીં, પણ રાજમહેલની **संगीतशाला**માંજ નાટકો ભજવાતાં હતાં એમ જણાય છે. વચ્ચેથી વિભક્ત થયલો પડદો એ રંગભૂમિની વ્યવસ્થાનું એક આવશ્યક અંગ હતું; પણ રોમની નાટકશાળાની પેઠે એ પડદાથી રંગભૂમિ અને શ્રોતાજનો એકબીજાથી છૂટાં પડી જતાં ન્હોતાં, પણ રંગભૂમિના પશ્ચાદ્ભાગ તરીકે એ પડદો ચાલતો. પડદાની પાછળ **नेपथ्य** હતું ત્યાં આગળથી વસ્ત્રાલંકાર સજીને નાટકનાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરતાં. જ્યારે તેઓને ઝડપથી પ્રવેશ કરવાનો હોય ત્યારે "**अपटीक्षेपेण**"–પડદો હલાવીને–દાખલ થવાની સૂચના કરવામાં આવતી.

રંગભૂમિ ઉપરના પડદા અને શણગાર ઘણાજ સાદા હતા. શેક્સપિયરના વખતનાં નાટકોની પેઠે આ નાટકોમાં પણ સઘળી વસ્તુઓ આબેહૂબ દર્શાવવામાં ન્હોતી આવતી, પણ નાટક જોનારાઓની કલ્પના ઉપર વિશેષ આધાર રાખવામાં આવતો હતો. રંગભૂમિ ઉપર શસ્ત્રો, બેઠકો, સિંહાસનો, અને રથો એ સઘળું દર્શાવવામાં આવતું; પણ એ રથોને ખરેખરા ઘોડાઓ જોડવામાં આવતા હશે એ વાત માની શકાય એવી નથી. સ્વર્ગના અને પૃથ્વીના રહેવાશીઓની વચ્ચે વારંવાર વહેવાર ચાલતો હોવાને લીધે દિવ્ય રથોનો ખ્યાલ આપવાને માટે કોઈ પ્રકારનું હવાઈ યન્ત્ર વાપરવામાં આવતું હોય એ બનવા જોગ છે; પણ આ સમ્બન્ધમાં "**नाटयित्वा**" એવી સૂચના વારંવાર આપવામાં આવેલી હોય છે તે પરથી એવું જણાય છે કે નાટક જોનારાઓને ગતિનો અને ત્વરાનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે નટ તરફથી અમુક ચાળાઓજ કરવામાં આવતા હશે.

હિન્દુસ્તાનનાં સારામાં સારાં નાટકો આશરે ડઝનેક છે, અને તે આશરે ક્રિસ્તીસનના પાંચમા સૈકાની શરૂઆતથી તે આઠમા સૈકાના અન્ત સુધીમાં, એટલે લગભગ ચારસો વર્ષ સુધીમાં લખાયલાં છે. એ નાટકો કાલિદાસ અને ભવભૂતિ એ બે મ્હોટા નાટકકારોનાં રચેલાં છે, અથવા તો અમુક કવિઓનાં રચેલાં નાટકો એ કવિઓને આશ્રય આપનારા રાજાઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં, અને એવી રીતે શૂદ્રક અને **શ્રીહર્ષનાં** નામ સાથે તે નાટકો આપણા સમય સુધી ઊતરી આવેલાં છે.

કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોના રચનાર તરીકે જેને આપણે પ્રથમથીજ ઓળખીએ છિયે તે **કાલિદાસ** એ નાટકકારોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એનાં રચેલાં ત્રણ નાટકો આજદિન સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે: **शाकुन्तला**, **विक्रमोर्वशीय** અને **मालविकाग्निमित्र**.* આ નાટકોમાં એની કલ્પના-

---

* આમાના છેલ્લા નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસે પારિપાર્શ્વકની પાસે નીચે પ્રમાણે વચન બોલાવ્યું છે:—

"मा तावत् प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः।"

આ ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસના પહેલાં ભાસ, સૌમિલ્લ, કવિપુત્ર વગેરે નાટકકારો થઈ ગયા હતા અને તેઓએ સારો યશ પણ મેળવ્યો હતો. એ નાટકકારો ક્યારે થઈ ગયા તે વિષે કંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય હજી

નો જે પ્રભાવ જોવામાં આવે છે અને નાજુક લાગણીઓને પ્રદર્શિત કરવામાં એની જે ચતુરાઈ જોવામાં આવે છે તેને લીધે આખા જગતના નાટકકારોમાં ઉંચું સ્થાન એને પ્રાપ્ત થાય છે. એની કવિતાના વિચારની મિઠાશમાં કોઈ પણ રીતના ઉન્માદ અથવા કોઈ પણ રીતની ભયાનકતાનાં વિઘ્ન આવતાં નથી. દરેક વિકારને નબળો પાડી નાંખ્યા વિના તેને અમુક નિયમમાં રાખવાની એણે કાળજી રાખી છે. એનાં નાટકોમાં પ્રેમની ઉછળતી લાગણી પણ નીતિની મર્યાદાને ઓળંગી જતી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી; એ લાગણી કદી ઈર્ષ્યા અથવા દ્વેષની ઉન્માદદશામાં પલટાઈ જતી જણાતી નથી. દિલગીરીની તીવ્ર પીડાઓને પણ કંઈક અંકુશમાં રાખીને તેને ઉંડી અને અસરકારક ઉદાસીનતાનું સ્વરૂપ એણે આપ્યું છે. અમુક મર્યાદામાં રહેવાની કાળજી હિન્દુસ્તાનના કવિઓમાં બીજે ઠેકાણે ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે, પણ આ કવિએ એ બાબતમાં ઘણી કાળજી રાખી છે અને પરિણામે, હમેશાંજ સુન્દર લાગે એવી અનુપમ કૃતિઓ એને હાથે રચાઈ છે. આજ કારણને લીધે, હિન્દુ લોકોની દંતકથાઓની નિર્મર્યાદતાથી ઘણા અપ્રસન્ન થયલા ગેટેની શાન્ત બુદ્ધિને પણ શાકુન્તલા જેવા નાટકનો અજબ મોહ લાગ્યો હતો.

ગ્રીક નાટકો અને હાલનાં નાટકોની સરખામણીમાં સંસ્કૃત નાટકો કુદરતને ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપતાં જણાય છે. નાટકનાં

ગયો નથી. પણ ભાસનાં રચેલાં નીચે પ્રમાણેનાં ૧૩ નાટકો ઉપલબ્ધ થયાં છેઃ—

स्वप्नवासवदत्ता, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, पञ्चरात्रम्, दरिद्रचारुदत्तम्, दूतघटोत्कचम्, अविमारकम्, बालचरितम्, मध्यमव्यायोगः, कर्णभारम्, ऊरुभङ्गम्, प्रतिमादशरथम्, रामाभिषेकः, दूतवाक्यम्.

આ તમામ નાટકો છપાઈ ચૂક્યાં છે. અને એ નાટકો જોઈને આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે એ કવિએ જે યશ મેળવ્યો હતો તેને માટેની લાયકાત પણ એનામાં હતીજ. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકની કેટલી પ્રતોમાં "ભાસ"ને બદલે "ધાવક"નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ધાવક કવિ કાશ્મીરના રાજા શ્રીહર્ષનો સમકાલીન હતો એટલે સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો હતો, એમ પ્રો. વેબર કહે છે. "भासक, रामिल, सोमिलादीनाम्" એવો પણ એક પાઠ છે.

પાત્રોની આસપાસ પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય પથરાઈ રહ્યું હોય છે, અને એ સૌન્દર્યની સાથે નિરન્તર તેઓ ગાઢો સમ્બન્ધ રાખે છે. આમ્ર વગેરે વૃક્ષો, લતાઓ, કમળો, પાટલપુષ્પો, હરણો, હંસો, પોપટો, અને કોયલો, એ સર્વનો તેઓને પરિચય હોય છે, એ સર્વની સાથે તેઓ વાત કરી શકે છે, એ સર્વને તેઓ જીવનના આધાર જેવાં ગણી શકે છે. આ કારણથી, પ્રેમી જનોનાં હૃદય ઉપર કુદરતની કેવી અસર થાય છે તે વિષે ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત કવિતાઓમાં કુદરતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, પણ કુદરતનો અને માનવહૃદયનો સમ્બન્ધ સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે તો સંસ્કૃત નાટકોમાંજ આપણે જોઇએ છિયે.

કાલિદાસનાં સારામાં સારાં નાટકો પણ રંગભૂમિ ઉપર ભજવવાને માટે જોઇએ તેવાં અનુકૂળ નથી એ વાત કબૂલ કર્યા વગર આપણને ચાલશે નહીં. ભાવની અત્યન્ત કોમળતા, અને તેનીજ સાથે ગતિ (action)ની કંઇક ન્યૂનતા, એ બેને લીધે પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર એ નાટકોની મજબૂત અસર થઈ શકે એમ બનતું નથી. હિન્દુસ્તાનનાં અદ્દ્ભુત રસ વાળાં (romantic) નાટકોમાં **शकुन्तला** અને **विक्रमोर्वशीय** એ બે ઉત્તમ નાટકો ગણાય છે. પ્રાચીન વીરચરિત કાવ્યના બે પ્રખ્યાત રાજાઓની પ્રેમકથાઓ ઉપરથી આ નાટકો રચાયાં છે, અને તેમાં સાધારણ રીતે આપણે જોઈએ છિયે તેનાથી તદ્દન જુદીજ રીતનાં દેખાવો નજરે પડે છે. એ નાટકોમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનાં માણસો એક-બીજાથી સ્વતંત્ર રહેતાં નથી, પણ માણસો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અને ઋષિઓ એકબીજાની સાથે વ્યવહારમાં જોડાતાં આપણાં જોવામાં આવે છે. એથી ઉલટું, **मालविकाग्निमित्र**માં કોઈ અસાધારણ અથવા સ્વર્ગીય બનાવો આવતા નથી, પણ રાજમહેલ અને રાજાના અંતઃપુરની સાથે એ નાટકનો સમ્બન્ધ છે, અને તે વખતની પ્રેમની ખટપટોનું ચિત્ર એ નાટકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

शकुन्तलाનું વસ્તુ **महाभारत**ના પહેલા પર્વમાંથી લેવાયલું છે. પ્રાચીન સમયનો એક નામાંકિત રાજા દુષ્યન્ત તે આ નાટકનો નાયક છે; મેનકા નામની અપ્સરા અને વિશ્વામિત્ર ઋષિની પુત્રી **शकुन्तला** તે એની નાયિકા છે; એ બેનો પુત્ર **भरत** તે એક પ્રખ્યાત વંશનો સ્થાપ-

નારો થયો હતો. આ રચના સાત અંકની બનેલી છે, અને કાવ્ય-શાસ્ત્રના રચનારાઓ જેને "નાટક"નું ખાસ નામ આપે છે તેવા પ્રકારની એ રચના છે. એવી રચનામાં, નાટકનું વસ્તુ કોઈ દંતકથા અથવા ઇતિહાસ ઉપરથી લેવાયલું હોવું જોઈએ, નાટકનાં પાત્રો અ-સાધારણ અથવા સ્વર્ગલોકનાં હોવાં જોઈએ, એની શૈલી પ્રૌઢ હોવી જોઈએ, એમાં અનેક ઉંચા વિચારો આવતા હોવા જોઈએ, અને એના ઓછામાં ઓછા પાંચ અંક અને વધારેમાં વધારે દશ અંક હોવા જોઈએ.

પ્રસ્તાવનામાં નટી તરફથી ગ્રીષ્મ ઋતુની ખુબીઓ વિષેની એક સુન્દર કવિતા ગાવામાં આવે છે. એ પ્રસ્તાવના પૂરી થયા પછી કણ્વ ઋષિના પવિત્ર આશ્રમ આગળ એક મૃગની પાછળ પડેલો દુષ્યન્ત રાજા આવે છે. અહીં શકુન્તલા પોતાની બે સખીઓની સાથે પોતાનાં વ્હાલાં વૃક્ષોને પાણી પીવડાવવાના કામમાં રોકાયલી હોય છે તેના ઉપર રાજાની નજર પડે છે. આ વખતનું એનું સૌન્દર્ય જોઈને રાજા બોલી ઉઠે છેઃ—

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥

(એના અધરનો રંગ ખીલતી કળીના જેવો છે, એના હાથ કોમળ શાખાઓના જેવા છે, એના અંગે અંગ ઉપર જે જુવાની ખીલી રહી છે તે કુસુમના જેવી હૃદયને હરી લેનારી છે.)

તેની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ એ શોધી કાઢે છે. પછી તરત પોતાની રાજધાની તરફ પાછા વળવું એને મુશ્કેલ જણાય છેઃ—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥

(મ્હારૂં શરીર આગળ જાય છે, પણ મ્હારૂં ચિત્ત જાણે શરીરની સાથે કંઈ સમ્બન્ધજ ધરાવતું ન હોય તેમ પાછળનું પાછળ દોડે છે. પવન જેમાંથી આવતો હોય તે દિશા તરફ લઈ જવામાં આવતી રેશમી ધજાના જેવી મ્હારા ચિત્તની સ્થિતિ છે).

બીજા અંકમાં વિદૂષક માઢવ્યના પ્રવેશ સાથે નાટકમાં હાસ્ય-રસનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે. પોતાના શેઠની પ્રેમપરવશતા અને મૃગયા-પ્રીતિ જોઈને એને કંટાળો આવ્યો છે. ત્રીજા અંકમાં વિરહવેદના ભોગવતી શકુન્તલા લતાગૃહમાં કુસુમશયન ઉપર સૂતેલી જોવામાં આવે છે. પોતાની બે સખીઓની સાથે એ વાતચીત કરતી હોય છે તે રાજા સાંભળી લે છે અને પછી પ્રકટ થાય છે, અને શકુન્તલાની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. પછી ચોથા અંકની શરૂઆતમાં એક પ્રવેશ--**विष्कंभक**-- આવે છે. ચિત્તની પરવશતાને લીધે શકુન્તલા તરફથી દુર્વાસા ઋષિનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં ન આવ્યાથી એ ક્રોધી મુનિ એના ઉપર ચીઢવાઈને એવો શાપ દે છે કે "જેના વિષે અનન્ય ચિત્તથી વિચાર કર્યાં કરીને મ્હારા જેવો તપસ્વી આવ્યો હોય છે તેનું પણ તું ભાન રાખતી નથી તે રાજા જેવી રીતે એક પ્રમત્ત માણસ આગળ કરાયલી વાર્તા તદ્દન ભુલી જાય છે તેવી રીતે ત્હને ભૂલી જશે." પાછળ-થી દુર્વાસાની ક્ષમા માગવામાં આવતાં, 'વીંટીના દર્શનથી રાજાને પાછી પ્રત્યભિજ્ઞા થશે " એવું એ કહે છે. આટલો વૃત્તાન્ત આ **विष्कंभक** વડે પ્રેક્ષક જનોને જણાવવામાં આવ્યો છે."

આ દરમ્યાન શકુન્તલાની સાથે ગાંધર્વ લગ્ન કર્યા બાદ રાજા પાછો ફર્યો હોય છે ત્યાર પછી કણ્વ ઋષિ શકુન્તલાને સાસરે વિદાય કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. જે પવિત્ર આશ્રમમાં પોતે ઉછરીને મ્હોટી થઈ હતી, જે વેલીઓને પોતે પાણી પાઈને ઉછેરી હતી, જે હરણાંઓને પોતે વિવિધ પ્રકારનાં લાડ લડાવ્યાં હતાં, અને જે સખીઓની સાથે પોતે કંઈ કંઈ વિશ્રંભકથાઓ કીધી હતી તે સર્વને છોડતી વખતે શકુન્તલાની કેવી સ્થિતિ હોય છે, તેનું વર્ણન આ ચોથા અંકમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉભરાતા હૃદયથી અને સજલ નયનથી આ સઘળાં બાળપણનાં સ્નેહીઓની એ રજા લે છે અને પછી વિદાય થાય છે. કોઈને પણ ગમી ગયા વગર રહે નહીં એવી અનેક ખુબીઓ આ અંકમાં જોવામાં આવે છે. કવિની કલ્પનાનો પ્રભાવ, કુદરત તરફ એનો ઉભરાતો પ્રેમ, અને માનવહૃદયનું ઉંડું જ્ઞાન એ સર્વ આ અંકમાં જેટલું જોવામાં આવે છે તેટલું બીજા કોઈ પણ અંકમાં નથી જોવામાં આવતું.

અરણ્યના આશ્રમને છોડીને જે દિવસે શકુન્તલા જવાની હોય

છે તે દિવસની પ્રભાતનું એક બ્રાહ્મણ શિષ્ય નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोपधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥

(એક તરફથી ઓષધિઓનો પતિ ચન્દ્ર પશ્ચિમના ગિરિશિખર ઉપર ઢળે છે, અને બીજી તરફથી અરુણને આગળ રાખીને સૂર્ય પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે એ બે તેજના ગોળાઓ એકી વખતે અસ્તોદયની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનો અનુભવ કરે છે તે પરથી જગતમાં મનુષ્યની ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી દશાઓનું સૂચન થાય છે).

ત્યાર પછી એ કહે છે:—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥

(ચન્દ્ર છુપાઇ જતાં જેની શોભા સ્મૃતિમાંજ રહે છે એવી કુમુદ્વતી તેની તેજ હોવા છતાં નયનને આનન્દ આપતી નથી. ખરેખર, ઇષ્ટ જનોના વિયોગજનથી અબળા જનોને જે દુઃખ થાય છે તે અતિ દુઃસહજ હોય છે).

શકુન્તલાના વિયોગના સમય પાસે આવતાં આશ્રમના વૃદ્ધ મુનિ પોતાની લાગણીઓ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કરે છે:—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

("શકુન્તલા આજે જવાની છે" એ વિચારથી મ્હારા હૃદયને ખેદ થાય છે; આંસુના પ્રવાહને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મ્હારો કંઠ ગળગળો થઈ ગયો છે, વિચારભારને લીને મ્હારાં નયન જડ જેવાં બની ગયાં છે. સ્નેહને લીધે મ્હારા જેવા વૃદ્ધ અરણ્યનિવાસીને પણ આટલી લાગણી થાય છે તો સંસારીઓને પોતાની પુત્રીના વિયોગનું નવું દુઃખ આવી પડતાં કેમ શોક ન થાય ?)

ત્યાર પછી તપોવનનાં વૃક્ષોને એ કહે છે કે "તમે શકુન્તલાને સાસરે જવાની સ્નેહપૂર્વક રજા આપો", અને પછી ઉમેરે છે કેઃ—

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥

(વનવાસમાં શકુન્તલાનાં જે બન્ધુઓ હતાં તે વૃક્ષોએ આ શકુન્તલાને જવાની રજા આપી છે. તેઓએ કોકિલાના આવા કલરવ વડે કરીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો છે).

ત્યાર પછી આકાશમાંથી આવી રીતની શુભેચ્છાઓના અવાજ સંભળાય છે.—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥

(ત્હારો પ્રવાસ ત્હને સુખરૂપ નીવડો ! એ પ્રવાસ દરમ્યાન શાન્ત અને અનુકૂલ પવન ત્હારા શરીર ઉપર વાઓ ! થોડે થોડે અન્તરે, કમળનાં પુષ્પોથી શોભી રહેલાં સરોવરો ત્હારાં નયનને તૃપ્તિ આપો !

છે તે દિવસની પ્રભાતનુ એક બ્રાહ્મણ શિષ્ય નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે —

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥

(એક તરફથી ઓષધિઓનો પતિ ચન્દ્ર પશ્ચિમના ગિરિશિખર ઉપર ઢળે છે, અને બીજી તરફથી અરુણને આગળ રાખીને સૂર્ય પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે એ બે તેજના ગોળાઓ એકી વખતે અસ્તોદયની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનો અનુભવ કરે છે તે પરથી જગતમા મનુષ્યની ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી દશાઓનુ સૂચન થાય છે)

ત્યાર પછી એ કહે છે —

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥

(ચન્દ્ર છુપાઈ જતા જેની શોભા સ્મૃતિમાત્ર રહે છે એવી કુમુદ્વતી તેની તેજ હોવા છતા નયનને આનન્દ આપતી નથી ખરેખર, ઇષ્ટ જનોના વિદેશગમનથી અબળા જનોને જે દુ:ખ થાય છે તે અતિ દુ:સહ હોય છે)

શકુન્તલાના વિયોગના સમય પાસે આવતા આશ્રમના વૃદ્ધ મુનિ પોતાની લાગણીઓ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કરે છે —

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

("શકુન્તલા આજે જવાની છે" એ વિચારથી મ્હારા હૃદયને ખેદ થાય છે; આંસુના પ્રવાહને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મ્હારો કંઠ ગળગળો થઈ ગયો છે, વિચારભારને લીધે મ્હારાં નયન જડ જેવાં બની ગયાં છે. સ્નેહને લીધે મ્હારા જેવા વૃદ્ધ અરણ્યનિવાસીને પણ આટલી લાગણી થાય છે તો સંસારીઓને પોતાની પુત્રીના વિયોગનું નવું દુઃખ આવી પડતાં કેમ શોક ન થાય?)

ત્યાર પછી તપોવનનાં વૃક્ષોને એ કહે છે કે "તમે શકુન્તલાને સાસરે જવાની સ્નેહપૂર્વક રજા આપો", અને પછી ઉમેરે છે કેઃ—

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥

(વનવાસમાં શકુન્તલાનાં જે બન્ધુઓ હતાં તે વૃક્ષોએ આ શકુન્તલાને જવાની રજા આપી છે. તેઓએ કોકિલાના આવા કલરવ વડે કરીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો છે).

ત્યાર પછી આકાશમાંથી આવી રીતની શુભેચ્છાઓના અવાજ સંભળાય છે.—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥

(ત્હારો પ્રવાસ ત્હને સુખરૂપ નીવડો! એ પ્રવાસ દરમ્યાન શાન્ત અને અનુકૂલ પવન ત્હારા શરીરઉપર વાઓ! થોડે થોડે અન્તરે, કમળનાં પુષ્પોથી શોભી રહેલાં સરોવરો ત્હારાં નયનને તૃપ્તિ આપો!

છાયાવાળાં વૃક્ષોને લીધે સૂર્યનાં કિરણોનો તાપ નિયમમાં રહો ! અને ત્હારા પગ નીચેની ધુળ તે કમળની રજ જેવી સુંવાળી થાઓ !)

પાંચમા અંકમાં શકુન્તલા પોતાના પતિ આગળ આવે છે. એ અંક ઘણો અસરકારક છે. રાજા એને ઓળખતો નથી, અને જોકે એના તરફ એ ક્રૂરતાથી વર્તતો નથી તોપણ એને પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની એ ના પાડે છે. છેવટે, શકુન્તલા પોતાના પતિ તરફથી ભેટ તરીકે આપવામાં આવેલી વીંટી એને બતલાવવાનો વિચાર કરે છે, પણ એ વીંટી ખોવાઈ ગઈ છે એવું માલમ પડતાં એની સઘળી આશા જતી રહે છે. ત્યાર પછી સ્ત્રીના આકારનો એક સ્વર્ગનો જ્યોતિ શકુન્તલાને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે.

ત્યાર પછીના **પ્રવેશક**માં રાજાની વીંટી એક માછીની પાસેથી નીકળતાં સિપાઈઓ તે માછીને ઘસડી જતા જોવામાં આવે છે. એ વીંટી એક માછલીના શરીરમાંથી નીકળી હતી એવું માછીનું કહેવું હતું. રાજા એ માછીને શિક્ષા કરતો નથી, પણ તેને ઇનામ આપીને વિદાય કરે છે. હવે દુષ્યન્તને પોતાના આગલા પ્રેમનું સ્મરણ થાય છે. શકુન્તલાનો પોતે અસ્વીકાર કીધો તેને માટે એ પસ્તાવો કરતો હોય છે તેટલામાં માતલિ નામનો ઇન્દ્રનો સારથિ ત્યાં આગળ આવે છે અને અસુરોને હરાવવાના કામમાં રાજાની મદદ માગે છે.

છેલ્લા અંકમાં, દુષ્યન્ત રાજા ઇન્દ્રના રથમાં બેસીને હેમકૂટ નામના ગંધર્વોના પર્વત તરફ જતો જોવામાં આવે છે. આ સ્થળે સિંહનાં બચ્ચાં સાથે રમતો એક ન્હાનો છોકરો એના જોવામાં આવે છે. એ પોતાનોજ પુત્ર છે એવી હજી એને ખબર નથી. એ છોકરાનો હાથ ઝાલીને એ કહે છે —

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-
द्यस्यायमङ्कात्कृतिनः प्ररूढः ॥

(આ કોઈ પારકાના છોકરાનો સ્પર્શ થવાથી મ્હારાં સઘળાં અવયવોને આટલું સુખ મળે છે તો જે એનો ખરેખરો પિતા થવાને ભાગ્યશાળી થયો હશે તેના ચિત્તમાં એનાથી કેટલો આનન્દ થતો હશે ?)

પછી થોડી વારમાં શકુન્તલા એના જોવામાં આવે છે. એ તેને ઓળખે છે, અને આખરે બેઉ ફરીથી એકબીજાની સાથે જોડાઈને સુખમાં રહે છે.

કાલિદાસના નાટકની બે મુખ્ય આવૃત્તિઓ આપણા જોવામાં આવે છે. દેવનાગરી એ નામથી ઓળખાતી વધારે સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ છે. તે વધારે પ્રાચીન અને વધારે સારી છે. બંગાળાની આવૃત્તિ વધારે વિસ્તારવાળી છે તેનું અસ્તિત્વ સર વિલિયમ જોન્સના ભાષાન્તરદ્વારા પ્રથમ જાણીતું થયું હતું.

विक्रमोर्वशीय અથવા "વિક્રમ વડે કરીને મેળવેલી ઉર્વશી" એ નાટક પાંચ અંકનું છે. **त्रोटक** એ નામનાં નાટકોમાં એ રચનાનો સમાવેશ થાય છે. એની અંદર થોડાક પૃથ્વીના અને થોડાક સ્વર્ગના બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હોય છે અને એમાં પાંચ, સાત, આઠ, અથવા નવ અંકો હોય છે.* આ નાટકનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે. અપ્સરાઓ તરફથી પુરૂરવસ્ રાજાના સાંભળવામાં આવે છે કે તેઓની સખી ઉર્વશીનું દૈત્ય લોકોએ હરણ કર્યું છે. આ ઉપરથી પુરૂરવસ્ રાજા ઉર્વશીને બચાવવા માટે જાય છે અને પોતાના રથમાં બેસાડીને તેને પાછી લઈ આવે છે. એ અપ્સરાનું રૂપ જોઈને રાજા તેના ઉપર મોહિત થઈ ગયો હોય છે અને તે પણ પોતાને બચાવનારા વીર પુરુષ તરફ પ્રેમભીની દૃષ્ટિથી જોય છે. પણ ઇન્દ્રની દરબારમાંથી ઉર્વશીને બોલાવવામાં આવે છે તેથી એ પ્રેમી જોડાંને તરત છૂટાં પડવાની જરૂર પડે છે

બીજા અંકમાં અસ્વસ્થ ચિત્તે ઉદ્યાનમાં રાજા ફરતો હોય છે તે સમયે થોડા વખતને માટે ઉર્વશી એની દૃષ્ટિએ પડે છે. એક પત્રમાં

* सप्ताष्टनवपंचांकं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यंकं सविदूषकम् ॥

ઉર્વશીએ પોતાના પ્રેમની કબૂલાત આપી હતી તે પત્ર રાણીના હાથમા આવે છે તે વાંચીને રાણી ઘણી કોપાયમાન થાય છે

ત્રીજા અંકમા આપણા જાણવામા આવે છે કે ઇન્દ્રની દરબારમા લક્ષ્મીના વિવાહનું નાટક ભજવવાનુ હતું તેમા ઉર્વશીએ લક્ષ્મીનો વેષ ભજવવાનો હતો એ નાટક ભજવતી વખતે, "ત્હારૂં હૃદય કોના પર લાગેલુ છે?" એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા "પુરુષોત્તમ" (એટલે વિષ્ણુ) એમ કહેવાને બદલે એનાથી "પુરૂરવસ્"નું નામ દેવાઈ જાય છે આ ઉપરથી એના ગુરુ ભરત તરફથી એને શાપ દેવામા આવે છે પણ ઇન્દ્ર એને માફ કરે છે, અને પુરૂરવસ્નો પુત્ર પુરૂરવસ્ના જોવામા આવે ત્યા સુધી પુરૂરવસ્ની સાથે રહેવાની એને છૂટ આપે છે

ચોથા અંકની વિલક્ષણતા એ છે કે એ અંક લગભગ આખો ભાવપ્રધાન કવિતાઓનો બનેલો છે કૈલાસ પર્વત આગળ પ્રેમાળ દંપતી ફરતા હોય છે એટલામા ઉર્વશી કુમારના દેવ કુમારના ઉપવનમા પ્રવેશ કરે છે એ ઉપવનમા સ્ત્રીઓને દાખલ થવાની મનાઈ હતી ભરતના શાપને લીધે ઉર્વશી એકદમ લતાના રૂપમા બદલાઈ જાય છે એનાથી વિખૂટા પડતા રાજા શોકથી ગાંડા જેવો બની જાય છે, અને સઘળે ઠેકાણે એને શોધે છે જુદા જુદા જન્તુઓ, પક્ષીઓ, પશુઓ, અને એક પર્વતના શિખરને પણ પોતાની પ્રિયા વિષેના સમાચાર એ પૂછે છે આખરે ગિરિ ઉપરથી નીકળતી સરિતામા એને ઉર્વશીના દર્શન થતા હોય એવો વિચાર એના મનમા આવે છે —

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
पदा विद्धं यान्ती स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥

(નદીના તરંગો તે એના ભ્રૂભંગના જેવા છે ઊડતા પક્ષીઓની હાર તે એના કમરપટા જેવી છે એનું ફીણ તે ઉતાવળથી ચાલવાની સાથે શિથિલ થયેલા વસ્ત્રના જેવું છે, એનો નિનાદ તે મ્હારી ભૂલના

સ્મરણને લીધે થયથી એની અણસરખી ગતિના જેવો છે. ક્રોધને લીધે, ખરેખર, એ જાતેજ નદીના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ છે).

છેવટે, એક જાદુઈ મણિ એના કબજામાં આવ્યું હોય છે તેની અસરને લીધે એક લતાને એ વળગી પડે છે, અને એ આલિંગન થતાંજ લતા પાછું ઉર્વશીનું રૂપ ધરી દે છે.

ચોથા અને પાંચમા અંકની વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો વહી જાય છે. ત્યાર પછી અકસ્માત્ પોતાનો પુત્ર આયુસ્, જેને ઉર્વશીએ છુપી રીતે જન્મ આપ્યો હતો અને એક આશ્રમમાં રાખીને ઉછેરાવ્યો હતો, તે પુરૂરવસના જોવામાં આવે છે એટલે ઉર્વશીને પાછાં સ્વર્ગમાં જવાનું આવે છે. પણ પુરૂરવસે દૈત્યો વિરુદ્ધની લડાઈમાં ઇન્દ્રને જે મદદ કીધી હતી તેના બદલામાં ઇન્દ્ર એના ઉપર ફરીથી કૃપા કરે છે અને ઉર્વશીને હમેશાં રાજાની સાથે રહેવાની છૂટ આપે છે.

આ નાટકની પણ બે આવૃત્તિઓ છે તેમાંની એક દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની છે.

માલવિકાગ્નિમિત્ર અથવા "માલવિકા અને અગ્નિમિત્ર" એ નાટક એની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કાલિદાસનુંજ રચેલું છે કે નહીં તે વિષે, એ નાટક લગાર ઓછું સારૂં છે અને જુદી રીતનુ છે એટલા ઉપરથી લાંબા વખત સુધી ઘણી શંકા રાખવામાં આવતી હતી પણ તે કોઈ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. વેબરે દર્શાવ્યું છે કે વિચાર અને વાણી ઉભયમાં કાલિદાસનાં બીજાં બે નાટકોની સાથે આ નાટક ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે, અને જોકે કવિત્વની ખુબીઓમાં એ બે નાટકોની બરાબરી કરી શકે એવું તો આ નથી, તોપણ એમાં ઘણી ખુબીઓ છે એનો વિષય અલૌકિક અથવા દિવ્ય લોક સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારો નથી હિન્દુસ્તાનના રાજાઓના સાધારણ જીવનના પ્રસંગો ઉપરથી એ નાટકનું વસ્તુ લેવાયલું છે, અને આ કારણને લીધે તે સમયની સામાજિક સ્થિતિનું ઘણું સારૂં ચિત્ર એ નાટક વડે આપણને મળે છે. ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં વિદિશા (ભિલસા) નગરીમાં શુંગ વંશનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે આ નાટકનો નાયક છે. આ અગ્નિમિત્ર રાજા અને માલવિકા એ બેના પ્રેમનું વર્ણન આ નાટકમાં

આપવામાં આવ્યું છે. માલવિકા એ રાણીની દાસી છે. એ ઘણી રૂપવતી હતી તેથી રાજાની દૃષ્ટિ એના ઉપર ન પડે તેની રાણી તરફથી ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી. માલવિકાને જોવાના અને માલવિકાની સાથે વાત કરવાના રાજા તરફથી કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેને લીધે અનેક પ્રકારની ન્હાની ન્હાની ખટપટો ઊભી થાય છે. એ ખટપટો દરમ્યાન અગ્નિમિત્રમાં કોઈ પણ વખતે જુલમી રાજાનાં લક્ષણો દીઠામાં આવતાં નથી, પણ પોતાની સ્ત્રીઓની લાગણીઓ તરફ હમેશાં એ માનની અને કોમળતાની દૃષ્ટિથી જોય છે છેવટે એવુ માલૂમ પડે છે કે માલવિકા ખરેખર જોતા એક રાજકુંવરી હતી, પણ લુટારાઓના હાથમાં સપડાઈ જવાથી અગ્નિમિત્રના દરબારમાં દાસી તરીકે એને આવવું પડયું હતું. રાજાની સાથે એનો સમ્બન્ધ થવામા હવે કંઈ પણ વાધો રહ્યો નહી, એટલે એ સર્વનો અન્ત સારો આવે છે.

કવિત્વની સરસાઈ, હૃદયની કોમળતા, ઉંડી લાગણી એ સર્વમા કાલિદાસની પદવી સૌથી ચઢિયાતી છે ત્યારે જુસ્સો, જાગૃતિ, અને ગતિ (action) એ ગુણોમાં તેમજ પાત્રાલેખનની સચોટતામા મૃચ્છકટિકના રચનારો હિન્દુસ્તાનના સઘળા નાટકકારોમાં ઘણી ઉંચી પદવી ભોગવે છે. આ ગુણોને લીધે નાટકકાર તરીકેની એની બુદ્ધિ કંઇક શેક્સપિયરના જેવી જણાય છે. મૃચ્છકટિકના નાટકમાં સર્ગશક્તિ અને બુદ્ધિપ્રભાવ પણ સારો જોવામાં આવે છે. એ નાટક શૂદ્રક રાજાનું રચેલું કહેવામાં આવ્યું છે અને નાટકની પ્રસ્તાવનામા એ રાજાનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. પણ શૂદ્રક રાજાએ જેને આશ્રય આપ્યો હોય એવા કોઈ કવિનું બનાવેલું એ નાટક હશે એ અનુમાન વધારે સંભવિત જણાય છે; પણ પ્રોફેસર પિશલ ધારે છે તે પ્રમાણે એ નાટક દંડીનું બનાવેલું નથી. ગમે તેમ હોય, પણ એ નાટક છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયું હોય એ સંભવિત જણાય છે. એ નાટકના દસ અંક છે, અને જેને પ્રકરણનું નામ આપવામાં આવે છે તે જાતનું એ નાટક છે

---

† વામનનો "કાવ્યાલંકારવૃત્તિ"નો ગ્રન્થ આઠમા સૈકાનો રચાયલો છે તેમાં "મૃચ્છકટિક"માંથી ઉતારાઓ આપવામા આવ્યા છે એટલે તે વખતે તો એ નાટક હતું એ સિવાય વિશેષ એ નાટકની તારીખના સમ્બન્ધમાં કહી શકાતું નથી કેટલાક એને જૂનામા જૂનું નાટક ગણે છે, પણ કાલિદાસે કે બાણે એના વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કર્યું નથી

નાટકનું જે નામ રાખવામાં આવ્યું છે તેને નાટકની સાથે કંઈ ખાસ સમ્બન્ધ નથી. છઠ્ઠા અંકના એક ગૌણ વૃત્તાન્ત ઉપરથીજ એ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ઉજ્જયિની અને તેની આસપાસના પ્રદેશો એ નાટકનું સ્થળ છે. રંગભૂમિ ઉપર આવનારાં પાત્રોની સંખ્યા એ નાટકમાં ઘણી મ્હોટી છે. એમાંનાં મુખ્ય પાત્રો ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાનાં છે. ચારુદત્ત એક બ્રાહ્મણ વેપારી હતો તેણે અતિશય ઉદારતાને લીધે પોતાની સઘળી મિલ્કત ગુમાવી હતી અને દરિદ્ર થઈ ગયો હતો. વસન્તસેના એક પૈસાદાર વારાંગના હતી તેનો ગરીબ પણ અમીર સ્વભાવના ચારુદત્ત ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો, અને આખરે તે એની સાથે પરણે છે. ત્રીજા અંકમાં ખાતર પાડવાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છેઃ તે ઘણું હાસ્ય ઉપજાવે એવું છે. એ સ્થળે ચોરી કરવાના કામને એક રસિક કળા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ચોથા અંકમાં વસન્તસેનાના મહેલની શોભાનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એ વર્ણનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વખતમાં મોજશોખનાં સાધનો ક્યાં ગણાતાં હતાં તેનો ઘણો રમુજ પડે એવો ચિતાર એ વર્ણનો ઉપરથી આપણાં નયન આગળ ખડો થાય છે. એકંદર જોતાં, આ નાટકમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો ઘણા આવે છે તેમ ગંભીર દેખાવો પણ અંદર ઘણા છે અને એમાંના કેટલાક તો આંખમાંથી આંસુ પડાવે એવા કરુણરસથી ભરેલા છે.

કવિઓના આશ્રયદાતા પ્રખ્યાત રાજા **શ્રીહર્ષ** અથવા **હર્ષદેવ**, જેને આપણે થાનેશ્વર અને કનોજના હર્ષવર્ધન તરીકે ઓળખીએ છિયે, તેનાં રચેલાં* કહેવાતાં બે નાટકો સાતમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં રચાયલાં છે. **रत्नावली** અથવા "રત્નની માળા" એ નાટકમાં તે સમયના રાજદરબાર અને અંતઃપુરના જીવનનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. કાલિદાસનું **मालविकाग्निमित्र** અને આ નાટક ઘણી બાબતમાં સરખાપણું ધરાવે છે. ખરેખર, **मालविकाग्निमित्र** ઉપરથીજ **रत्नावलीनुं** વસ્તુ સૂઝયું હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે. વત્સના રાજા ઉદયન

* "**रत्नावली**" અને "**नागानन्द**" એ બે ઉપરાંત ત્રીજું "**प्रियदर्शिका**" નામનું ચાર અંકનું નાટક છે તે પણ હર્ષ રાજાનું રચેલું કહેવાય છે "**रत्नावली**"ની પેઠે એ નાટકમાં પણ ઉદયન રાજાનીજ કોઈ પ્રેમકથા આપવામાં આવી છે.

અને તેની રાણી વાસવદત્તાની દાસી સાગરિકા એ બેના પ્રેમની વાર્તા આ નાટકમાં આપવામાં આવી છે. આખરે નાટકની નાયિકા સાગરિકા તે લંકાની રાજકુંવરી હતી એવું માલમ પડે છે. વહાણમાં બેસીને જતાં વહાણનો નાશ થયાથી ઉદયન રાજાના દરબારનો આશ્રય તેને લેવો પડયો હતો. નાટકના વસ્તુને દંતકથા સાથે કંઈ સમ્બન્ધ નથી, પણ કોઈ ઇતિહાસ અથવા વીરચરિત કાવ્યમાંથી ઊતરી આવેલી વાર્તા ઉપરથી, એ વસ્તુ લેવાયલું છે. એ વાર્તા કંઇક જુદા સ્વરૂપમાં સોમદેવના **कथासरित्सागर**માં પણ જોવામાં આવે છે. એ વાર્તા રાજાનાં બીજી વારનાં લગ્ન વિષેની હોવાથી વાસવદત્તાની લોકપ્રિય કથાનો પાછલો વૃત્તાન્ત એમાં આવે છે એમ કહી શકાય. આવી રીતે જે વાર્તા ઊતરી આવેલી તેની મુખ્ય રચનામાં કવિએ કંઈ ફેરફાર કીધો છે કે કેમ તે કહેવું અશક્ય છે, પણ દેવતાઓનાં તથા દાવાનળનાં ચિત્ર ખડાં કરનાર જાદુગરનું પાત્ર તદ્દન નવું છે અને કેવળ ગૃહજીવનની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા જે બનાવો અંદર આવે છે તે પણ કવિના પોતાનાજ છે. શ્રીહર્ષની દરબારમાં રહેનારો કોઈ કવિ તેજ આ નાટકનો ખરેખરો રચનારો છે એમાં કંઈ સંશય નથી; પણ એ રચનાર બાણ કવિ ભાગ્યેજ હોય. બાણ કવિએ **पार्वतीपरिणय** લખ્યું છે, પણ તે નાટક ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું છે.

એકંદરે, **रत्नावली**નું નાટક વાંચવું ગમે એવું છે. એમાં પાત્રોનું આલેખન સારૂં થયલું છે અને એમાં કવિત્વની ખુબીઓ પણ ઘણી જોવામાં આવે છે. એ ખુબીઓના નમૂના તરીકે નીચલી પંક્તિઓ અત્રે ટાંકવામાં આવે છે. એ પંક્તિઓમાં ચન્દ્રોદય પડેલાંનો પૂર્વનો ઝાંખો પ્રકાશ રાજા તરફથી વર્ણવવામાં આવ્યો છેઃ—

राजा—कथमुत्सवापहृतचेतोभिः संध्यातिक्रमोऽप्यस्माभिर्नोपलक्षितः ।
देवि, पश्य ।
उदयतटान्तरितमयं प्राची सूचयति दिङ् निशानाथम् ।
परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥

(રાજા-શું ! ઉત્સવમાં ચિત્ત ચોંટયું હોવાને લીધે, સંધ્યાસમય થઈ ગયો તેની પણ આપણને ખબર પડી નહીં ? રાણી, જુઓ. એ

રમણી જેવી રીતે પોતાના અતિ માન વદનથી પોતાના હૃદયમા વસેલા પ્રીતમનુ ભાન કરાવે છે તેવી રીતે અત્યારે પૂર્વ દિશા ઉદયગિરિને લીધે છુપાઈ ગયલા નિશાના પતિ—ચન્દ્રનું આપણને ભાન કરાવે છે.)

શ્રીહર્ષનુ લખેલુ કહેવાતુ **નાગાનન્દ** નામનુ નાટક પણ ઘણી ખુબીઓ વાળુ છે હૃદયમા ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે એવી એ નાટકની રચના અને **બૌદ્ધ** ધર્મના સસ્કાર એ નાટકમા જોવામા આવે છે એનો નાયક બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારો છે અને નાન્દીમા બુદ્ધનીજ સ્તુતિ કરવામાં આવી છે આ કારણથી **રત્નાવલી**નો રચનાર અને આ નાટકનો રચનાર બેઉ જુદા હોવા જોઈએ એવુ અનુમાન થાય છે બાણની પેઠે **શ્રીહર્ષ**ના દરબારમા રહેનારા કોઈ કવિનુ એ નાટક રચેલુ હોય એ સભવિત છે.

ભવભૂતિ એ નાટકકાર **યજુર્વેદ**ની તૈત્તિરીય શાખાનો બ્રાહ્મણ હતો, અને એની પ્રસ્તાવનાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે તે પ્રમાણે દક્ષિણ **હિન્દુસ્તાન**નો વિદર્ભદેશ, જે હાલ **બિરાર**ના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાનો વતની હતો. ઉજ્જયિની નગર એને સારી રીતે જાણીતુ હતુ, અને પોતાના જીવનનો થોડાક પૂર્વ તો એણે ત્યા આગળજ ગાળ્યા હશે એમ જણાય છે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)નો રાજા યશોવર્મન્, જે આઠમા સેકાના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયો, તે એનો આશ્રયદાતા હતો

એ કવિના ત્રણ નાટક આપણા વખત સુધી સચવાઈ રહેલા છે એ ત્રણેમા કવિત્વની અનેકાનેક ખુબીઓ આપણા જોવામા આવે છે પ્રાચીન નાટકકારોની કૃતિઓ અને આ નાટકો એમા બે ત્રણ વસ્તુઓના ભેદ જણાય છે વિદૂષકનુ પાત્ર આ નાટકોમા બીલકુલ જોવામા આવતું નથી, અને હાસ્યરસ તથા પ્રાચાતુર્યનુ તત્વ એમા ભાગ્યેજ સાજ્જ પ્રવેશ થવા પામ્યુ છે હિન્દુસ્તાનના બીજા કવિઓએ સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો વર્ણનો આપતી વખતે કુદરતની કોમળતા અને મૃદુતા તરફજ લક્ષ રાખ્યુ છે ત્યારે ભવભૂતિએ કુદરતની ગૌઢતા અને ભવ્યતાનો ચિતાર આપવો એ વધારે પસદ કર્યુ છે, અને તેનુ કારણ ખચીત એજ હોવુ જોઈએ કે દક્ષિણમા એ કવિનો જન્મ થયો હતો એટલે ત્યાના પર્વતોની એના હૃદય ઉપર ઉડી અસર થઈ હતી ત્વરા, કોમળ અને ઉદાર લાગણીઓ વાળા પાત્રો આલેખવામા એ કુશળ હતો, એટલુંજ નહીં પણ ઉડી

અને ઉત્કટ લાગણીઓ અસરકારક રીતે પ્રકટ કરવાની આવડત પણ એનામાં ઘણી સારી હતી.

ભવભૂતિનાં નાટકોમાં **માલતીમાધવ** એ નામનું દસ અંકનું **પ્રકરણ** સૌથી વધારે જાણીતું અને સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે. નાટકનું સ્થળ ઉજ્જયિની છે, અને માલતી અને માધવની પ્રેમકથા એ નાટકનો વિષય છે. માલતી એ રાજ્યના પ્રધાનની પુત્રી હતી અને માધવ એ ઉજ્જયિનીમાં અભ્યાસ કરનારો એક જુવાન વિદ્યાર્થી અને બીજા રાજ્યના પ્રધાનનો પુત્ર હતો. આ મુખ્ય વાર્તાની સાથે માધવનો મિત્ર મકરન્દ અને રાજાના માનીતાની બ્હેન મદયન્તિકા એ બેના પ્રેમની કથા ઘણી ચતુરાઈથી જોડી દેવામાં આવી છે. માલતી અને માધવ એકબીજાને મળે છે અને તેઓની વચ્ચે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ રાજાએ પોતાના માનીતાની સાથેજ માલતીને પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માલતીને એ માનીતા તરફ ઘણો કંટાળો છે. મકરન્દ તે માલતીનો વેષ લઈને રાજાના માનીતાની સાથે પરણે છે અને એવી રીતે રાજાની ધારણા નિષ્ફળ જાય છે. બૌદ્ધ ધર્મની બે સાધ્વીઓની મદદ વડે કરીને પ્રેમાળ દંપતી છેવટે એકબીજાની સાથે લગ્નના સમ્બન્ધથી જોડાય છે. આ નાટક એક જાતનું રોમિયો અને જ્યૂલિયટના જેવું છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે રોમિયો અને જ્યૂલિયટમાં અન્ત માઠો આવે છે ત્યારે અહીં આખરે શુભ પરિણામ આણવામાં આવે છે. શેક્સપિયરના નાટકમાં ફ્રાયર લૉરન્સ આવે છે તેમ આ નાટકમાં કામન્દકી નામની પરિવ્રાજિકા આવે છે. કોમળ સ્નેહનાં ચિત્રો અને દુર્ગાદેવીની પૂજારણનાં ભયંકર કૃત્યો એ બેનો વિરોધ ખચીત અસરકારક લાગે છે, જોકે તે જોઈએ તે કરતાં વધારે સખત છે એવું કદાચ કહેવાશે. આ નાટકમાં માણસો મૂર્ચ્છાવશ થઈ જાય અને વળી પાછાં થોડીજ વારમાં જાગ્રત્ થઈ જાય એવું લગાર જોઈએ તે કરતાં વધારે આવે છે.

નવમા અંકમાં વિન્ધ્યાચળના દેખાવનું વર્ણન આપનારા કેટલાક સુન્દર શ્લોકો આવે છે. એમાંના બે શ્લોકો અત્રે ઉતારવામાં આવ્યા છે:—

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-
र्मदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः ।

शकुनिशबलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।
शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥

(મ્હોટી શિલાઓવાળો આ પર્વત નયનને આનન્દ આપે છે; એનાં ઉંચાં શિખરો નવાં વાદળાંઓને લીધે કાળાં જણાય છે; એની ઘટાઓમાં આનન્દને લીધે નાચતી તથા કેકારવ કરતી મયૂરીઓનો ઘોંઘાટ વ્યાપી રહે છે; અને ઢોળાવ ઉપરનાં વૃક્ષો માળાઓની આસપાસ ભમ્યાં કરતાં પક્ષીઓને લીધે પ્રકાશમાન જણાય છે; એની ગુફાઓમાંથી રીંછના ઘુરકવાનો ધ્વનિ તથા પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે, અને સલ્લકી વૃક્ષોની હાથીઓએ ભાંગી નાંખેલી ડાળીઓમાંથી ટાઢી અને તીખી સુગન્ધ આવે છે).

ભવભૂતિનાં બીજાં બે નાટકોમાં એકજ નાયકની–રામચન્દ્રની–જીવનકથા વર્ણવવામાં આવી છે. **મહાવીરચરિત** અથવા "મ્હોટા વીરનું ચરિત" એ નાટક **રામાયણ**માં આપેલી વાર્તાના કરતાં સ્હેજ-સાજજ જુદું પડે છે. એ નાટકના સાત અંક છે અને એમાં અનેક પાત્રો આવે છે. રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની હકીગત એ નાટકમાં આપવામાં આવી છે. પ્રેક્ષકની કલ્પના ઉપર કેટલો આધાર રાખવામાં આવતો તેનું સારૂં ઉદાહરણ એ નાટકનો છેલ્લો અંક આપણને પૂરૂં પાડે છે. એક હવાઈ રથમાં બેસીને લંકાથી તે ઠેઠ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના અયોધ્યા નગર સુધીના રામના પ્રવાસનો ચિતાર એ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને માર્ગમાં આવતા દેખાવોનું વર્ણન એ મંડળીમાંના એક માણસ તરફથી આપવામાં આવ્યું છે.

उत्तररामचरित અથવા "રામના ચરિતનો પાછલો ભાગ" એ નાટકમાં ઘણા સુન્દર ફકરાઓ આવે છે. પણ એ નાટકમાં ગતિ(action)ની

ખોટ છે તેને લીધે 'નાટક' કરતાં 'નાટકના સ્વરૂપની કવિતા', એ નામ એને માટે વધારે યોગ્ય જણાય છે. શોકની લાગણી વડે વિશુદ્ધ બનેલા રામ અને સીતાના કોમળ સ્નેહના વર્ણનમાં સાચો કરુણારસ જેટલો જોવામાં આવે છે તેટલો હિન્દુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ નાટકમાંથી ભાગ્યેજ મળી શકશે. સીતાને વનમાં વિદાય કરવામાં આવે છે ત્યાં આગળથી નાટકની શરૂઆત થાય છે અને એકાન્તવાસમાં દુ:ખનાં બાર વર્ષો ગાળ્યા પછી લોકોના હર્ષનાદ વચ્ચે અયોધ્યાની રાણી તરીકે એ ફરીથી સ્થપાય છે એટલેથી નાટકનો અન્ત આવે છે. સીતાને કાઢી મૂકવામાં આવે છે ત્યાર પછી સીતાના બે પુત્રોનો જન્મ થાય છે તેને વાલ્મીકિ ઋષિ ઉછેરીને મ્હોટા કરે છે પણ તે વખતે એ પુત્રો રાજવંશી હોવાનું તેને કંઈ પણ જ્ઞાન નથી હોતું એ વાત શેક્સપિયરના સિમ્બેલાઇનના નાટકમાં બિલેરિયસ નામનો સાધુ ગિડીરિયસ અને આર્વિરેગસ એ બે રાજકુમારોને ઉછેરીને મ્હોટા કરે છે તેનું સ્મરણ કરાવ્યા વગર રહે એવી નથી. એ રાજકુમારો પોતાના પિતા રામને મળે છે તેનું વર્ણન જે પ્રવેશમાં આપવામાં આવ્યું છે તેમાં ઘણા ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ જોવામાં આવે છે.

બીજા નાટકકારોનાં નાટકોમાંથી વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ અથવા "મુદ્રા અને રાક્ષસ" એ નાટક વિલક્ષણ સ્વરૂપનું હોવાથી ખાસ ગણાવવા જેવું છે. અત્યાર સુધી વર્ણવેલાં સઘળાં નાટકો કરતાં આ નાટકની વિલક્ષણતા એ છે કે એમાં રાજખટપટોનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, અને તે પણ ઘણા ઉંચા પ્રકારના કલાવિધાન સાથે આપવામાં આવ્યું છે. જાગૃતિ, ગતિ (action), અને એકસરખુ રસદાયિત્વ આ નાટકમાં આપણા જોવામાં આવે છે. એ નાટક આશરે ઇ. સ. ૬૦૦ માં લખાયું હશે એથી કંઈ પણ વધારે ચોક્કસ એ નાટકની તારીખના સમ્બન્ધમાં આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી. હિન્દુસ્તાન ઉપર સિકંદર બાદશાહે ચઢાઈ કીધી ત્યાર પછી થોડા વખતમાં ચન્દ્રગુપ્તે નન્દ વંશના છેલા રાજાને કહાડી મકીને પાટલિપુત્ર આગળ નવી ગાદી સ્થાપી એ સમયનો વૃત્તાન્ત આ નાટકમાં આપવામાં આવ્યો છે. જૂના રાજાનો પ્રધાન—રાક્ષસ—નવા રાજાને સ્વીકારવાની ના પાડે છે અને પોતાના જૂના શેઠનું વેર લેવાના પ્રયત્ન આદરે છે. ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન ચાણક્ય નામનો બ્રાહ્મણ હતો તે ઉદાર

હૃદયના રાક્ષસને ચન્દ્રગુપ્તના પક્ષમાં આણવાની જે ખટપટો કરે છે તેનું ચિત્ર આ નાટકમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ ખટપટોને પરિણામે ચાણક્યનો હેતુ પાર પડે છે અને રાક્ષસ આખરે ચન્દ્રગુપ્તના પક્ષમાં આવે છે.

ભટ્ટ નારાયણનું **વેણીસંહાર** એ ૭ અંકનું નાટક છે અને એનું વસ્તુ **મહાભારત**માંથી લેવાયલું છે. દુર્યોધનનો એક ભાઈ ગર્જસભાની અંદર દ્રૌપદીને ચોટલો ઝાલીને ખેંચી લાવે છે એ બનાવ ઉપર એ નાટકની ગતિ–action–નો આધાર છે. એ નાટકના રચનારને એક તામ્રપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તે ઇ. સ. ૮૪૦ નું છે તે ઉપરથી એના સમયનો નિર્ણય થઈ શકે છે. એ નાટકમાં જોકે કવિત્વની કંઈ ખાસ ખુબી નથી તોપણ કૃષ્ણના પથ તરફ એમાં ઉઘાડો પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવેલો હોવાથી હિન્દુસ્તાનમાં લાંબા વખત થયાં એ નાટક ઘણું પ્રિય થઈ પડ્યું છે.

રાજશેખર કવિ આશરે ઇ. સ. ૯૦૦ માં થઈ ગયો હતો. સરલતા અને વાણીની મીઠાશ એ એનાં નાટકોનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. એનાં લખેલા ચાર નાટકો આજ દિન સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે, અને તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ **विद्धशालभंजिका**, **कर्पूरमंजरी**, **बालरामायण**, અને **प्रचण्डपाण्डव** અથવા **बालभारत**.

ક્ષેમીશ્વર કવિ, જે ઘણું કરીને મહીપાલ રાજાના સમયમાં કાન્યકુબ્જ આગળ ઇસ્વીસનના દસમા સૈકામાં થઈ ગયો, તેણે **चण्डकौशिक** અથવા "કોપાયમાન કૌશિક" એ નામનું એક નાટક લખ્યું છે.

અગિયારમા સૈકામાં **દામોદર મિશ્ર** એણે **हनुमन्नाटक**, જેને **महानाटक** અથવા "મોટું નાટક" એ નામ પણ આપવામાં આવે છે, તે લખ્યું. દંતકથા એવી છે કે માલવનો રાજા ભોજ, જે અગિયારમા સૈકાના આગલા ભાગમાં ધારા (હાલનું ધાર) અને ઉજ્જયિની (ઉજ્જન) આગળ રહેતો હતો, તેના દરબારમાં એને આશ્રય આપવામાં આવતો હતો. **हनुमन्नाटक**માં હનુમાનની મારફતની રામની વાર્તા આપવામાં આવી છે. એ નાટકમાં કંઈ ઝાઝી ખુબી નથી. એ ચૌદ અંકનું નાટક છે. એમાં સંકલનાની ઘણી ખામી જોવામાં આવે છે,

અને જુદા જુદા કકડાઓ એકઠા કરીને તેને જોડી દીધા હોય તેવી રીતની એ રચના છે.

કૃષ્ણ મિશ્રનું **प्रबोधचन्द्रोदय** અથવા "જ્ઞાનના ચન્દ્રનો ઉદય" એ નામનું નાટક છ અંકનું છે અને તે આશરે અગિયારમા સૈકાના છેવટના ભાગનું રચાયલું છે. એ નાટક હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની એક અત્યન્ત ધ્યાન ખેંચે એવી રચના હોવાથી એના તરફ ખાસ લક્ષ આપવું જરૂરનું છે. એમાં ધર્મ તથા ફિલસુફીના વિષયો આલંકારિક રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે અને અમૂર્ત વિચારોને માણસ તરીકે વર્તતા કલ્પવામાં આવ્યા છે, તોપણ એમાં નાટકને શોભે એવું જીવન અને જુસ્સો ઘણાં જોવામાં આવે છે. સ્પૅનિશ કવિ કૅલ્ડેરોનના આલંકારિક નાટકોમાં કૅથોલિક સંપ્રદાયને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેવીજ રીતે અહીં બ્રાહ્મણ ધર્મના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષત્, સંકલ્પ, મતિ, વિષ્ણુભક્તિ એવાં અમૂર્ત તત્ત્વોને જીવતાં અને જાગતાં પ્રાણીઓમાં ફેરવી નાંખીને એક સુન્દર નાટક રચવાના મુશ્કેલ કામમાં હિન્દુસ્તાનના આ કવિએ સારી ફત્તેહ મેળવી છે. મહામોહ નામના નઠારા રાજા કાશીમાં રાજ્ય કરતા હોય છે. તેની આસપાસ કામ, ક્રોધ વગેરે સેવકો વીટળાયા હોય છે, અને તે સર્વે મળીને વિષ્ણુભક્તિને તેમજ વિવેક નામના ઉદાર રાજાને, અને સબળા સદ્ગુણોને કાઢી મૂકે છે. પણ "વિવેક અને ઉપનિષદ્ દેવી એ બે ફરીથી એકબીજાની સાથે જોડાશે, એ યોગને પરિણામે પ્રબોધોદયનો જન્મ થશે અને એ પ્રબોધોદય મહામોહનું રાજ્ય નાબુદ કરશે" એવું ભવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું હોય છે, તે પરિણામની સિદ્ધિને માટેના પ્રયત્નો અને છેવટે સાચા પક્ષનો વિજય એ આ નાટકનું વસ્તુ છે.

બારમા શતકથી* તે આજ દિન સુધીમાં અનેક સંસ્કૃત નાટકો રચાયાં છે, અને તેનું વસ્તુ ઘણુંખરૂં **મહાભારત** અને **રામાયણ**માંથી

* એ વાત જાણવા જેવી છે કે બારમા સૈકામાં રચાયલાં બે સંસ્કૃત નાટકો, જેની હસ્તલિખિત પ્રત હજી સુધી જોવામાં આવતી નથી, તેનો થોડોક ભાગ અજમેર આગળથી નીકળેલા કેટલાક શિલાલેખોમાં સચવાઈ રહેલો જોવામાં આવે છે (જુઓ કિલ્હૉર્ન, એપિગ્રાફિયા ઇંડિકાનું પરિશિષ્ટ; પુસ્તક ૫ મું, પૃષ્ઠ ૨૦ મું; અંક ૧૩૪ મો. કલકત્તા, ૧૮૯૯)

લેવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય એક અથવા વધારે અંકના ફારસો પણ છે તે મ્હોટે ભાગે હલકી જાતના છે અને તેમાં દંભ વગેરે જુદા જુદા દુર્ગુણોને ઉઘાડા પાડવામાં આવ્યા છે. કળાની દૃષ્ટિથી જોતાં આ પાછલા ગ્રન્થો હિન્દુસ્તાનના અસલના નાટકકારોની રચના કરતાં ઘણા ઉતરતા છે.

પ્રકરણ ૧૪.

વાર્તાઓ અને કહાણીઓ

આશરે ઇ.સ. ૪૦૦–૧૧૦૦.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપદેશાત્મક અને માર્મિક વચનોનો જે ધ્વનિ વ્યાપી રહેલો જોવામાં આવે છે તે એ સાહિત્યના કોઈ પણ અભ્યાસીનું લક્ષ ખેંચ્યા વગર રહે એવો સંભવ નથી. તોપણ બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સાહિત્ય કરતાં વાર્તાઓ અને કહાણીઓમાં એ ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આપણે સાંભળી શકીએ છિયે. એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓમાં બોધનાં વચનો અને કહેવતના રૂપની ફિલસુફીઓ સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવે છે. વાર્તા અને તેમાંથી નીકળતો સાર એ બેઉના કથનને માટે આ પદ્ધતિ ઘણી અનુકૂળ થઈ પડી હોય તો તેમાં કંઈ પણ નવાઈ જેવું નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યની વાર્તાઓ અને કહાણીઓના જુદા જુદા સંગ્રહોનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં એકજ વૃત્તાન્તનાં ખોખાંની અંદર જુદી જુદી અનેક વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય છે. એવા ગ્રન્થોમાં, મુખ્ય કથાનાં જે પાત્રો હોય છે તે એકબીજાને જ્ઞાન આપવાને માટે અથવા તો પોતાના ખાસ વિચારોની સત્તા સાબીત કરવાને માટે વારાફરતી જુદી જુદી વાર્તાઓ કહી સંભળાવે છે. એક પેટાવાતની અંદર બીજી વાત દાખલ કરી શકાય અને તેની અંદર પાછી ત્રીજી વાત દાખલ કરી શકાય એ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરે એમ હોવાથી આખા ગ્રન્થની રચના ચીનાઈ પેટીઓના સટને મળતી આવતી હોય તેવી જણાય છે. વાત કહેવાની હિન્દુસ્તાનની આ પદ્ધતિનો ઈરાન અને અરબસ્તાન એ પૂર્વની પાડોશી પ્રજાઓએ સ્વીકાર કીધો હતો, અને સ્વતંત્ર પુસ્તકો રચતી વખતે તેઓએ આજ પદ્ધતિ વાપરી હતી. અલબત્ત "અરેબિયન નાઇટ્સ" એ આ પદ્ધતિમાં રચાયલા ગ્રન્થનો મ્હોટામાં મ્હોટો નમૂનો છે.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ **पञ्चतंत्र** એ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની આ

શાખાનો સૌથી વધારે-અગત્યનો અને સૌથી વધારે રસ આપે એવો ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થના પાંચ વિભાગ હોવાથી એને **પઞ્ચતંત્ર** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રન્થમાં મ્હોટે ભાગે વાર્તાઓજ છે તે ગદ્યમાં રચાયલી છે અને તેની સાથે વચમાં વચમાં ટૂંકાં ટૂંકાં બોધવચનોના શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ સંગ્રહને ચોક્કસ સ્વરૂપ ક્યારે આપવામાં આવ્યું તે કહેવું અશક્ય છે, પણ એટલું આપણે જાણીએ છિયે કે ઇ.સ.ના છઠ્ઠા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં એ ગ્રન્થ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો: કારણ કે **ખુસરૂ અનુશીર્વાન** (૫૩૧–૭૯) એ બાદશાહના હુકમથી **પ્હેલવી**, જે તે વખતે ઇરાનના પંડિતોની ખાસ ભાષા હતી, તેમાં એનું ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર, પાંચમા સૈકામાં એ ગ્રન્થ જાણીતો થયો હતો એમ આપણે માની લઇએ તો તેમાં કંઈપણ ખોટું નથી; કારણ કે એક પરદેશી રાજા એનું ભાષાન્તર કરાવવાની ઇચ્છા રાખે એટલી પ્રખ્યાતિ એ ગ્રન્થને મળી હોય ત્યાર પહેલાં ઘણો વખત વ્યતીત થઈ ગયલો હોવો જોઇએ એ અનુમાન ઘણું સ્વાભાવિક છે.

પઞ્ચતંત્રનો ગ્રન્થ **બૌદ્ધ** ધર્મનાં પુસ્તકો ઉપરથીજ લખાયલો હોવો જોઇએ એવો મત લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત હતો, પણ એ મતને માટે જોઇએ તેવો આધાર નથી એવું માલમ પડ્યું છે. એ ગ્રન્થમાંની કેટલીએક વાર્તાઓ **બૌદ્ધ** ધર્મનાં પુસ્તકોમાં પણ જોવામાં આવે છે તેને લીધે તેમજ એ ગ્રન્થની અંદરથી પણ કેટલાંક એવાંજ પ્રમાણ મળી આવતાં હોય એવું લાગતુ હતું તેને લીધે એ ગ્રન્થ **બૌદ્ધ**ધર્મનાં પુસ્તકો ઉપરથીજ લખાયલો એવો મત ઊભો થયો હતો, પણ એ મત ખરો નથી એવું હવે સિદ્ધ થયું છે. છેક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી **બૌદ્ધ** લોકોમાં વાર્તાઓ અને કહાણીઓનુ સાહિત્ય ચાલતું આવ્યું હતું. એ વાર્તાઓ **બુદ્ધ**ની રચેલી છે એવું માનવામાં આવતું, અને કોઈ પણ વાર્તાનું જે ભાગમાં સારૂં પાત્ર હોય તેના વિષેના વૃત્તાન્તને **બુદ્ધ**ના આગલા જન્મના વૃત્તાન્ત તરીકે ગણવામાં આવ્યાથી એ વાર્તાઓની પવિત્રતામાં વધારો થતો. આ ઉપરથી એવી વાર્તાઓને **જાતક**, અથવા “ બુદ્ધના આગલા જન્મની વાર્તાઓ ” એવું નામ આપવામાં આવતું. એ નામની વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ ઇસ્વીસનની પહેલાંનો કદાચ હશે એમ લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં, હાલ **સુત્ત-પિટક**માં એ વાર્તાઓ જે સ્વરૂપમાં દીઠામાં આવે છે તે સ્વરૂપ તેઓએ

પ્રાપ્ત કીધું. એ નક્કી છે. વળી, ચીનાઈ ભાષાનાં બે જ્ઞાનચક્રો (encyclopædias) છે, તેમાનું જે વિશેષ પ્રાચીન છે તે ઇ.સ. ૬૬૮ મા સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ ગયુ હતું. તેમા હિન્દુસ્તાનની અનેક વાર્તાઓ ચીનાઈ ભાષામાં તરજુમા કરવામાં આવેલા છે, અને એ વાર્તાઓનાં મૂળ તરીકે બૌદ્ધધર્મના આખા ૨૦૨ ગ્રન્થોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. પણ હાલના સ્વરૂપમાં **પઞ્ચતન્ત્ર**તો, જે ગ્રન્થ જોવામા આવે છે તે તો બ્રાહ્મણોનોજ ગ્રંથ છે. હવે એ સંગ્રહના પાચજ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે, પણ એ સંગ્રહના જૂનામા જૂના ભાષાન્તર ઉપરથી એવુ માલમ પડે છે, કે એક વખતે એ ગ્રન્થનાં બાર પ્રકરણ હશે. એ સંગ્રહનુ મૂળ નામ શું હશે તે આપણાથી કહી શકાતું નથી, પણ પહેલા તંત્રમા, **करटक** અને **दमनक** એ બે શિયાળવાંની વાત, વધારે, આવે છે એટલે તેના ઉપરથી એ ગ્રન્થનું નામ પડ્યું હશે એ ઘણું સંભવિત જણાય છે, કારણ કે સીરિયાના પ્રાચીન ભાષાન્તરના ગ્રન્થનું નામ "**કલિલગ અને દમનગ**" એવુ આપવામા આવ્યુ હતું, અને અરબ્બી ભાષાન્તરના ગ્રન્થનું નામ "**કલીલાહ્ અને દિમનાહ્**" આપવામા આવ્યુ હતું.

પ્રથમ **पञ्चतंत्र** રચાયલું તે રાજાઓના છોકરાઓને નીતિના નિયમોનુ જ્ઞાન આપવાને માટે, એક જાતના "રાજકુમારોના આદર્શ" તરીકે રચાયુ હશે એ ઘણુ સમ્ભવિત જણાય છે, કારણ કે એ પુસ્તકની શરૂઆત એવી રીતે થાય છે કે દક્ષિણના **महिलारोप्य** નામના એક નગરમા **अमरशक्ति** એ નામનો રાજા રહેતો હતો, તેની એવી ઇચ્છા થઈ, કે મ્હારા ત્રણ મૂર્ખા અને નિરુદ્યમી છોકરાઓને માટે તેઓને કેળવી શકે એવો કોઈ સમર્થ વિદ્વાન્ મ્હારે શોધી કાઢવો. આખરે એને એક બ્રાહ્મણ મળી આવ્યો તેણે નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનમા રાજકુમારો સર્વથી ચઢિયાતા થાય એવું શિક્ષણ છ માહિનામાં તેઓને આપવાનુ માથે લીધુ. આ ઉદ્દેશમાં **पञ्चतंत्र** નામનો ગ્રન્થ રચીને અને પેલા રાજકુમારો આગળ તે કહી સમ્ભળાવીને એણે સફળતા મેળવી

પહેલા તંત્રનુ નામ "**मित्रभेद**" છે, તેમા વૃષભ અને સિંહની વાર્તા છે. વનમા બે શિયાળવાઓ આ બેનો એકબીજા સાથે પરિચય કરાવે છે અને પરિણામે તેઓની વચ્ચે ગાઢી મિત્રતા બંધાય છે. પછી

પેલાં બે શિયાળવાંમાંનું એક વિચાર કરે છે કે "હવે આ બેમાંથી એકકે આપણી દરકાર રાખવું નથી, માટે આપણે કંઈ ખટપટ કરીને બેઉને લડાવી મારવાં જોઈએ". પછી બેઉની પાસે વારા ફરતી જઈને એ કહે છે કે "ત્હારો મિત્ર તો ત્હારી વિરુદ્ધનાં કાવતરાં રચે છે". આનું પરિણામ એ થાય છે કે વૃષભ અને સિંહની લડાઈ થાય છે તેમાં વૃષભ માર્યો જાય છે, અને પેલાં શિયાળવાંને પોતાની ખટપટોના ફળ તરીકે મુખ્ય પ્રધાનની પદવી મળે છે. બીજા તંત્રનું નામ "**मित्रसंप्राप्ति**" છે. તેમાં એક કાચબો, એક હરણ, એક કાગડો, અને એક ઉંદર એ ચારેનાં પરાક્રમોની વાત આવે છે. વિચારપૂર્વક બાંધવામાં આવેલી યોગ્ય મૈત્રીથી કેટલા લાભ થાય છે એ દર્શાવવું એ બીજા તંત્રનો ઉદ્દેશ જણાય છે. ત્રીજા તંત્રનું નામ "**काकोलूकीयम्**" (કાગડાઓ અને ઘુવડોની લડાઈ) એવું છે. અગાઉ જે શત્રુઓ હોય તેઓની વચ્ચે કરવામાં આવેલી મિત્રતા કેટલી જોખમભરેલી છે તે આ તંત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ચોથા તંત્રનું નામ "**लब्धप्रणाशम्**" (જે મળ્યું હોય તેનો વિનાશ) એવું છે. તેની અંદરની મુખ્ય વાર્તા "એક વાંદરો અને એક મગર" વિષેની છે. મૂર્ખાઓના તાબામાંની વસ્તુઓ ખુશામત કરીને તેઓની પાસેથી કેવી રીતે કઢાવી લેવાય છે તે આ તંત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પાંચમું તંત્ર "**अपरीक्षितकारकम्**" (વગરવિચાર્યું કામ કરવાની ટેવ વિષે) છે વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા વગર કામ કરવાની ટેવને લીધે એક હજામને જે જુદા જુદા અનુભવો મળ્યા તેને લગતી વાર્તાઓ આ તંત્રમાં આપવામાં આવી છે.

પશુઓને માણસના જેવી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વર્ણવવામાં આવ્યાથી આખા ગ્રન્થમાં હાસ્યરસનું એક વિચિત્ર પ્રકારનું તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, પશુઓને વેદનો અભ્યાસ કરતાં અને ધર્મપરાયણ જીવન વ્યતીત કરતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. તેઓ દેવતાઓ વિષે સાધુઓ વિષે, વીરનરો વિષે મોટી મોટી ચર્ચાઓ ચલાવે છે, અથવા તો નીતિશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો વિષેની વાતચીતોમાં ભમ્યા રહે છે, પણ એવામાં અચાનક તેઓની વિકરાળ પાશવ પ્રકૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે, એક ખીસકોલી અને એક વાંદરો એ બેની વચ્ચે તકરાર થઈ તે વખતે ન્યાય ચૂકવવાનું કામ એક ધર્મનિષ્ઠ બિલાડીને સોંપવામાં આવ્યું. તેણે જીવતની વ્યર્થતા અને સદ્ગુણની મહત્તા વિષે

એક લાંબું ભાષણ આપ્યું તેથી બેઉ પક્ષનો તેના ઉપર એટલો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે તેનાં ડહાપણભર્યાં વચનોનું વધારે સારી રીતે શ્રવણ થાય તેટલા માટે બેઉ જણાં તેની પાસે આવ્યાં, એટલે તરતજ તેણે એકને પોતાના પંજા વડે પકડી લીધું, બીજાને પોતાના દાંતમાં લઈ લીધું, અને બેઉનું એવી રીતે ભક્ષણ કરી નાંખ્યું. ગાયનકળાનું અભિમાન રાખનારા ગધેડાની વાત તો ઘણીજ હાસ્ય ઉપજાવે એવી છે. એક ચાંદની રાતે એ ગધેડો ચીભડાંના ખેતરમા પ્રવેશ કરે છે, અને ત્યાં આગળ એને ગાવાનો શોખ થઈ આવે છે. તે વખતે એના મિત્ર શિયાળવાં તરફથી ગાયનની વિરુદ્ધ કેટલાક વાંધા ઉઠાવવામાં આવે છે તેના એ ગધેડો જવાબ આપે છે અને સંગીતશાસ્ત્રની ખુબીઓ વિષે એ એક મ્હોટું ભાષણ ચલાવે છે. પછી એ ગધેડો ભૂંકવા માંડે છે એટલે ચોકી રાખનારા માણસો એના ભૂંકવાનો અવાજ સાંભળીને જાગી ઊઠે છે અને એને સારી રીતે ધીબી નાંખે છે.

બ્રાહ્મણોનો દંભ અને લોભવૃત્તિ, દરબારી માણસોનો ખટપટિયો સ્વભાવ, સ્ત્રીઓનું વ્યભિચારીપણું, અને એ ઉપરાંત માનવીના જાતજાતના દુર્ગુણો વિષે પુષ્કળ હાસ્યરસ સાથે સખત આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે. બ્રાહ્મણોએ જે હદ બહારની સત્તા પચાવી પાડી હતી તેની વિરુદ્ધની લોકલાગણી આ ગ્રન્થમાં જુસ્સાદાર રીતે પ્રકટ કરવામાં આવી છે, અને હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની બીજી શાખાઓમાં જે અતિશયોક્તિ જોવામાં આવે છે તેને બદલે જીવન વિષે વધારે સંગીન અને સુખકર વિચારો આ ગ્રન્થદ્વારા પ્રકટ થયલા આપણે જોઈએ છિયે.

પહેલા તંત્રની એક ટૂંકી વાર્તાનું ભાષાન્તર નીચે આપવામાં આવ્યું છે તે પંચતંત્રની શૈલીના નમૂના તરીકે ચાલશેઃ—

"કોઈ પર્વતના પ્રદેશમાં વાનરનું યૂથ વસતું હતું. એક વખતે હેમન્ત ઋતુમાં અત્યંત સખત પવન લાગવાને લીધે એ વાનરોનાં શરીર ધ્રુજતાં હતા અને વરસાદનાં સખત ઝાપટાં તેઓને લાગતાં હતાં તેથી તેઓને કંઈ પણ શાન્તિ મળતી ન્હોતી. આ કારણથી કેટલાક વાંદરાઓએ અગ્નિના તણખા જેવાં ગુંજાફળને એકઠાં કીધાં, અને અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છાથી એ ગુંજાફળની આસપાસ વીંટળાઈને તેઓએ ફૂંક મારવા

માંડી. હવે સૂચીમુખ નામનો પક્ષી તેઓનો આ વૃથા પ્રયાસ જોઇને બોલી ઉઠ્યોઃ "રે! વાંદરાઓ! તમે સર્વે મૂરખ છો! આ કંઈ અગ્નિના તનખા નથી. આ તો ગુંજાફળ છે. માટે તમે આ વગરકારણનો શ્રમ શું કરવા કરો છો? એથી કંઈ તમારી ટાઢ કોઈ દિવસ જવાની નથી. આના કરતાં જ્યાં પવન ન આવતો હોય એવો કોઈ વનપ્રદેશ અથવા ગુહા કે ગિરિની બખોલ વિષે તમે શોધ કરશો તો તે ઠીક પડશે. હજી પણ આકાશમાં ભારે વાદળાંઓ દેખાય છે". આ વચનો સાંભળીને પેલા વાનરયૂથમાં એક ઘરડો વાંદરો હતો તે બોલી ઊઠ્યોઃ "અલ્યા મૂર્ખા! ત્હારે હમારી વાતની શી પંચાત? તું ત્હારે રસ્તે જા! કહ્યું છે કેઃ—

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।
नालापयेद्विवेकज्ञो यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥

(પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થાય એવું જે ઇચ્છતો હોય તે વિવેકી માણસે વારંવાર પોતાના કામમાં જેને વિઘ્ન નડતાં હોય અથવા દ્યૂતમાં જે જુગારી હાર્યો હોય તેની સાથે વાતચીત કરવા જવું નહીં).

વળી,—

आखेटकं वृथाक्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।
आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवम् ॥

(જેનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો હોય એવા શિકારી સાથે અથવા દુઃખમાં ફસાઈ પડેલા મૂર્ખ માણસ સાથે જે બોલવા જાય છે તેની હાર થાય છે).

પણ પેલા પક્ષીએ આ વચનોને ન લેખવતાં વાંદરાઓને ફરી ફરીને કહ્યાં કીધું કે "રે! તમે નકામી મહેનત શું કરવા કરો છો?" એવી રીતે એ પક્ષી બોલ બોલ કરતો અટક્યો નહીં એટલે એક વાંદરો વ્યર્થ શ્રમ કરી કરીને ચીડવાઈ ગયો હતો તેણે એની પાંખો વડે એને પકડી લીધો અને એક શિલા સાથે એને પછાડ્યો. અને એવી રીતે એ પંખી મરણ પામ્યો. તેથી હું કહું છું કે—

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।
सूचीमुख विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥

(વળી ન શકે એવું લાકડું વળતું નથી, પત્થર ઉપર હજામત થતી નથીઃ હે સૂચીમુખ! તું યાદ રાખજે કે શિખામણ લેવાની જેને ઇચ્છા ન હોય તેના ઉપર શિખામણની અસર કંઈ પણ થતી નથી)".

વાર્તાઓનો આવો એક બીજો સંગ્રહ *હિતોપદેશ* (અથવા "હિતની શિખામણ") એ નામથી સુવિખ્યાત છે એની અંદરની ખુબીને લીધે એ ગ્રન્થ હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના સૌથી વધારે જાણીતા અને સૌથી વધારે લોકપ્રિય ગ્રન્થોમાંનો એક ગણાય છે, અને વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાને માટે એ ગ્રન્થ ઘણો અનુકૂળ પડે એવો હોવાથી ઇંગ્લાંડમાં સંસ્કૃતનો નવો અભ્યાસ કરવા માંગનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ એ ગ્રન્થજ શિખવવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થ મ્હોટે ભાગે પઞ્ચતન્ત્ર ઉપરથીજ લખાયલો છે પઞ્ચતન્ત્રની ૪૩ વાર્તાઓમાંથી ૨૫ વાર્તાઓ એ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવી છે. મુખ્યત્વે કરીને, પઞ્ચતન્ત્રના પહેલા ત્રણ વિભાગોમાંની વાર્તાઓજ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે; પરન્તુ કે ચોથા વિભાગની એકજ વાર્તા—ગાધનું ચામડું ઓઢનાર ગધેડાની વાર્તા—અને પાંચમા વિભાગની ત્રણજ વાર્તાઓ એ પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે એ પુસ્તકની શરૂઆતનો ભાગ પઞ્ચતન્ત્રના જેવોજ છે; પણ અજ્ઞાન અને દુર્ગુણી રાજકુમારોના પિતાને અહીં *સુદર્શન* એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને એનો નિવાસ *પાટલિપુત્ર*(પટના)માં હતો. એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. હિતોપદેશના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાંના પહેલા બે વિભાગની રચનાનું ખોખું અને તેનાં નામ એ બેઉ પઞ્ચતન્ત્રના પહેલા બે તંત્રની સાથે મળતાં આવે છે, પણ તેનો ક્રમ પઞ્ચતન્ત્રના કરતાં ઉલટો છે. ત્રીજા અને ચોથા વિભાગને માટે ક્રમશઃ "विग्रह" અને "संधि" એવાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે. હંસ અને મોર એ બેની લડાઈ અને તેનું સમાધાન એ આ બે વિભાગની મુખ્ય વાર્તા છે.

રૂઢી અને માર્મિક વચનો પઞ્ચતન્ત્રના કરતાં આ પુસ્તકમાં ઘણાં વધારે જોવામાં આવે છે, અને અંદર દાખલ કરવામાં આવેલા શ્લોકોની

સંખ્યા ઘણી વાર એટલી મ્હોટી હોય છે કે ગદ્યમાં જે વૃત્તાન્ત ચાલતો હોય છે તેની ગતિમાં એ શ્લોકો વિઘ્નરૂપ થઇ પડે છે. તોપણ એ શ્લોકોમાં ઘણી ડહાપણભરેલી કહેવતો અને ઘણા સુન્દર વિચારો સમાયલા હોય છે. ચોથા વિભાગના છેવટના ભાગમાં માનવજીવનની ક્ષણિકતાના જે શ્લોકો છે તેની ઉદાસીમાં કંઇક વિલક્ષણ સૌન્દર્ય રહેલું છે. નીચલા બે શ્લોકો નમૂના તરીકે બસ થશે :

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥

* * *

व्रजन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितां यथा ।
आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी सदा ॥

(મ્હોટા ઉદધિમાં જેવી રીતે બે કાષ્ઠના કકડાઓ એકબીજાની પાસે પાસે આવે છે, અને પાસે આવીને વળી પાછા જુદા પડે છે, તેવી રીતે પ્રાણી માત્રનો સમાગમ ક્ષણવારનો છે......જેવી રીતે નદીઓના પ્રવાહ આગળના આગળ ચાલ્યા જાય છે અને પાછા ફરતા નથી તેવી રીતે માણસોનું આયુષ્ લઈને રાત્રી અને દિવસ બેઉ પાછાં ફરતાં નથી).

હિતોપદેશનો રચનાર કોણ હતો તે નક્કી કરી શકાતું નથી; અને એ ગ્રન્થ રચાયાની તારીખ વિષે પણ વધારેમાં વધારે એટલુંજ કહી શકાય છે કે એ ગ્રન્થ ૫૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે જૂનો છે, કારણ કે એનો સૌથી પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રન્થ જે મળી આવ્યો છે તે ઇ.સ. ૧૩૭૩ માં લખાયો હતો.

પઞ્ચતંત્ર અને હિતોપદેશ એ બેઉ ગ્રન્થો પ્રથમ રાજાઓને ગૃહનીતિ તથા રાજ્યનીતિનું શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી રચાયા હતા તેથી હિન્દુ લોકો જેને નીતિશાસ્ત્રનું સાહિત્ય કહે છે તે વર્ગમાં આ બેઉ ગ્રન્થોને મૂકી શકાય. નીતિશાસ્ત્ર વિષેનો કેવળ છન્દોબદ્ધ રચના-

વાળો એક ગ્રન્થ नीतिसार નામનો છે તે कामन्दकनो રચેલો છે: અને हितोपदेशના રચનારે જે જુદા જુદા ગ્રન્થોમાંથી કહેવતો લીધી છે તેમાંનો એક ગ્રન્થ આ છે.

પૂર્વની કલ્પનાના રંગથી સારી રીતે રંગાયલો એવો સુન્દર અને ચતુરાર્થવાળી વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ છે તેનું નામ वेतालपञ्चविंशति છે તેમાં वेताल (શબમાં વસનાર દૈત્ય) સમ્બન્ધી પચીશ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. આ સંગ્રહની મૂળ રચના નીચે પ્રમાણેની છેઃ—

ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમને એક યોગી તરફથી એવું કહેવામાં આવે છે કે "એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર આ ઝાડ ઉપરનું શબ તું નીચે ઉતાર અને ઉંચા પ્રકારની જાદુઈ શક્તિ મેળવવા માટેના વિધિઓ જ્યાં આગળ કરવામાં આવનાર છે ત્યાં આગળ તું એ શબ લઈને જા". રાજા એ શબને પોતાની ખાંધ ઉપર લઈને ચાલવા માંડે છે એટલામાં એ શબની અંદર દાખલ થયલો વેતાલ બોલવા માંડે છે અને એક વાર્તા કહે છે. એક સવાલના પ્રત્યુત્તરમાં રાજાથી ભૂલમાં બોલી દેવાય છે એટલે પેલું શબ એકદમ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે અને પાછું પેલા ઝાડ ઉપર લટકતું દેખાય છે. રાજા પાછો જઈને એ શબને લઈઆવે છે અને ફરી પાછું એવું ને એવું થાય છે. એવી રીતે વેતાલ બધી મળીને પચીશ વાર્તાઓ કહે છે ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરે છે. એ દરેક વાર્તા એવી રીતે રચવામાં આવી છે કે તેને છેડે અમુક ગુંચવણભરેલો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રાજા પાસેથી માગવામાં આવે છે. આ ગ્રન્થમાં જે વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે તે "Vikrama and the Vampire" એ નામથી ઘણા અંગ્રેજી વાંચકોને જાણીતી છે.

વાર્તાઓનો એક બીજો સંગ્રહ सिंहासनद्वात्रिंशिका (સિંહાસનબત્રીસી) એ નામનો છે. એજ સંગ્રહને માટે विक्रमचरित એ નામ પણ વપરાય છે. એ ગ્રન્થમાં, વિક્રમ રાજાનું સિંહાસન તેજ વાર્તા કહેનારું છે. આ અને એના આગલનો, એ બેઉ સંગ્રહની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી થઈ છે

એજ પ્રકારનો ત્રીજો ગ્રન્થ शुकसप्तति (સુડાસિત્તેરી) એ

નામનો છે. એ ગ્રન્થની વાત એવી છે કે એક સ્ત્રીનો પતિ પરગામ ગયો હતો તે દરમ્યાન તેની સ્ત્રીને પરપુરુષનો સંગ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એના પતિનો પાળેલો પોપટ ઘણો હોંશિયાર હતો તેની એ સલાહ લે છે. એ પોપટ પોતે જાણે પેલી સ્ત્રીના વિચારની વિરુદ્ધ ન હોય તેવી રીતનું બતાવે છે, પણ એવાં કર્મ કરવામાં કેટલું જોખમ રહેલું છે તે તરફ પેલી સ્ત્રીનું એ લક્ષ ખેંચે છે; અને ગુંચવણને પ્રસંગે ફલાણીએ પોતાની જાતનો જેવી રીતે બચાવ કીધો હતો તેવી રીતનો બચાવ કરતાં આવડે એમ ન હોય તો કોઈ પુરુષને મળવા જવું નહીં એવી રીતનું તેની પાસેથી વચન લે છે. તે ફલાણીએ કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીમાં કેવી રીતે પોતાની જાતનો બચાવ કીધો હશે તે વિષે જિજ્ઞાસા થવાથી તે સ્ત્રી એ વિષેની વાર્તા કહી સંભળાવવાને માટે પોપટને વિનંતિ કરે છે અને પોપટ પછી વાર્તા કહે છે. પણ જ્યાં આગળ ગુંચવણનો પ્રસંગ આવે ત્યાં સુધીની જ વાર્તા એ કહે છે, અને પછી તે સ્ત્રીને એ પૂછે છે કે "આવી ગુંચવણને પ્રસંગે પેલી સ્ત્રીએ શું કરવું જોઈએ?" આનો ઉત્તર તે સ્ત્રીથી નથી આપી શકાતો એટલે પોપટ તેને કહે છે કે "આજની રાત ત્હમે ઘરમાં રહો તો હું ત્હમને એનો ખુલાસો કહું". આવી રીતે સિત્તેર દિવસ નીકળી જાય છે, એટલામાં તે સ્ત્રીનો પિયુ પરદેશથી પાછો પધારે છે.

વાર્તાના આ ત્રણે સંગ્રહો ગદ્યમાં લખાયલા છે અને તે પ્રમાણમાં ન્હાના છે. પણ એક બીજો સંગ્રહ વિશેષ મહત્ત્વનો છે. તે કવિતામાં રચાયલો છે અને ઘણો લાંબો છે; કારણ કે તેમાં ૨૨,૦૦૦ શ્લોકો છે, એટલે એ ગ્રન્થ **મહાભારત**ના લગભગ ચોથા ભાગ જેટલો છે, અને ઇલિયડ અને ઑડિસિ એ બેઉ ગ્રન્થને એકઠા કરીએ તો તેના કરતાં એ ગ્રન્થ લગભગ બમણો થાય એટલો એનો વિસ્તાર છે. એ ગ્રન્થનું નામ **કથાસરિત્સાગર** અથવા "કથાઓની નદીઓનો સાગર" એવું છે. એ ગ્રન્થનાં ૧૨૪ પ્રકરણ છે, તેને **તરંગ** અથવા "મોજાં" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત બીજી રીતે એ પુસ્તકના અઢાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેને **લમ્બક** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

એ ગ્રન્થનો રચનાર **સોમદેવ** એ નામનો કાસ્મીરનો કવિ

હતો, તેણે પોતાનો ગ્રન્થ આશરે ઇ.સ. ૧૦૭૦માં લખ્યો હતો. એ કવિ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. તોપણ એના ગ્રન્થ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, એણે પોતાની વાર્તાઓ બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી લીધી છે, એટલુંજ નહીં પણ બુદ્ધના જન્મ સમ્બન્ધી વાર્તાઓનું સ્પષ્ટ કથન પણ એણે પોતાના ગ્રન્થમાં કર્યું છે. **गुणाढ्य** એ નામના કવિએ **बृहत्कथा** એ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો તેને આધારે સોમદેવે પોતાનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો એવું સોમદેવના ગ્રન્થમાં સોમદેવે પોતે કહ્યું છે. એ **गुणाढ्य**ની કૃતિમાંથી **दण्डी**એ પોતાના ગ્રન્થમાં અવતરણ કરેલું છે અને **बृहत्कथा** એ ગ્રન્થનું નામ બાણે પણ પોતાની **कादम्बरी**માં આપ્યું છે બુલ્હરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ **बृहत्कथा**નો ગ્રન્થ ઇસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકામાં લખાયેલો હોવો જોઈએ.

એ ગ્રન્થને ઇ.સ. ૧૦૩૭માં, એટલે સોમદેવના કરતાં થોડા વર્ષ પહેલાં, **क्षेमेन्द्र व्यासदास** નામના સોમદેવના એક સમકાલીન કવિએ નવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ કર્યો હતો. એણે પોતાના ગ્રન્થનું નામ '**बृहत्कथामञ्जरी**' એવું રાખ્યું હતું, અને એ ગ્રન્થ **कथासरित्सागर**ના લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલોજ છે. **क्षेमेन्द्र** અને **सोमदेव** એ એઉએ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના ગ્રન્થ તૈયાર કર્યા છે, અને એઉ જણાવે છે કે પોતે જે ગ્રન્થમાંથી ભાષાન્તર કર્યું છે તે ગ્રન્થ **पैशाची भाषा**માં લખાયલો છે. સૌથી અજ્ઞાન અને સૌથી હલકી વર્ણોમાં જે પ્રાકૃત ભાષાઓ વાપરવામાં આવતી તેને "**पैशाची भाषा**" એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત **कथासरित्सागर**માં (તરંગ ૬૦–૬૪) **पञ्चतंत्र**ના પહેલા ત્રણ તંત્રની વાર્તાઓ પણ આપવામાં આવી છે. એ તંત્રોનું પહેલવીમાં જે વખતે ભાષાન્તર થયું (આશરે ઇ.સ. ૫૭૦) તે વખતે તેનું જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ સોમદેવના વખતમાં પણ કાયમ રહ્યું હતું એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે.

સોમદેવના ગ્રન્થમાં ઘણોજ રસ પડે એવી વાર્તાઓ અનેક છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક રાજાની વાત એવી છે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણના સંધિના નિયમોનું એ રાજાને જ્ઞાન નહોતું તેથી એની સ્ત્રીએ અમુક વચન કહ્યાં તેનો એ ઉંધો અર્થ સમજ્યો, અને પછી એવો શરમાઈ

ગયો કે "સંસ્કૃતનું સારૂં જ્ઞાન મેળવવું અને, તે, જો ન મળે તો તે મેળવવાના પ્રયત્ન કરતાં કરતાં મરણને શરણ થવું" એવો એણે નિશ્ચય કીધો. એમાંની ઘણી પ્રખ્યાત વાર્તાઓમાંની એક **શિબિ** રાજાની છે, કે જેણે એક શકરાના સપાટામાંથી એક કબૂતરને બચાવ્યું હતું. એ જાતકની વાર્તા છે, અને **બૌદ્ધધર્મની** શિલ્પકળાના નમૂનાઓમાં એ વાર્તાનુ ચિત્ર ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **અમરાવતીનો** સ્તૂપ જે ઇસ્વીસનની શરૂઆતનો છે, તેના ઉપર એ વાર્તાનું ચિત્ર છે. એ વાર્તા સ્હેજ ફેરફાર સાથે ચીનાઓ તેમજ મુસલમાનોમાં પણ સુપ્રખ્યાત છે.

ઉપદેશાત્મક કાવ્યો.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિચારશીલ પ્રકૃતિને લીધે ધર્મ, ફિલસુફી, અને વિજ્ઞાનમાં ઘણાં અગત્યનાં પરિણામો આવ્યાં, એટલુંજ નહીં પણ બીજી કોઈ પણ પ્રજાના સાહિત્યના કરતાં સંસ્કૃત સાહિત્યની કવિતામાં વધારે અખ્યાર્થ પ્રૌઢ વિચારો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા વિભાગોમાં સ્થળે સ્થળે અનેક સુભાષિતો જોવામાં આવે છે, તેમાં ડહાપણભર્યા અને પ્રૌઢ, આકર્ષક અને અપૂર્વ, એવા વિચારો વારંવાર ઘણી મનોહારી અને કવિત્વમય વાણી દ્વારા પ્રકટ કરાયલા આપણા જોવામાં આવે છે. **સ્મૃતિના** ગ્રન્થોમાં એવા વિચારો ઉભરાય છે; વીરચરિત કાવ્યો તથા નાટકોમાં પરાક્રમી પુરુષો, સાધુ જનો, અને દેવતાઓને મુખેથી એવાં વચનો નીકળતાં આપણે વારંવાર સાંભળીએ છિયે; અને વાર્તાઓમાં વાઘ, શિયાળવાં, બિલાડી, અને બીજાં પ્રાણીઓને એવાં વચનો વારંવાર બોલતાં આપણે જોઈએ છિયે સૌથી વધારે તો, **મહાભારત**, જેને દરેક ધર્મિષ્ઠ હિન્દુ પોતાના મનથી નીતિવિષયક પ્રશ્નોના સમ્બન્ધમાં એક જ્ઞાનચક્ર (encyclopædia) જેવું ગણે છે તે ફિલસુફીભર્યાં સુવચનોની એક મ્હોટી ખાણના જેવું છે. તોપણ વ્યાવહારિક નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવું એજ જેનો ઉદ્દેશ છે એવાં, **પઞ્ચતંત્ર** અને **હિતોપદેશ** જેવાં પુસ્તકોમાં નીતિશાસ્ત્રનાં વચનો સૌથી વધારે જોવામાં આવે તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ સુભાષિતોની શૈલી એવી સર્વવ્યાપક છે

કે કવિતાભર્યાં સુભાષિતો એકઠાંજ જેમાં આપવામાં આવ્યાં હોય તેવા ગ્રન્થો એ સાહિત્યમાંથી ઘણા થોડા નીકળી આવે છે. એમાંના બે સૌથી અગત્યના ગ્રન્થો છે તે મહાબુદ્ધિશાળી **भर्तृहरि**ના રચેલા છે, તેમાંના એકનું નામ **नीतिशतक** છે અને બીજાનું નામ **वैराग्यशतक** છે. બીજા ગ્રન્થોમાં, **शान्तिशतक** એ **शिल्हण** નામના એક કાશ્મીરી કવિનું રચેલું છે; **मोहमुद्गर** એ નામની કવિતામાં સંસારી વિષયોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને એ કવિતા **शंकराचार्य**ની રચેલી છે એવું કહેવામાં આવે છે, પણ તે ખોટું છે; અને **चाणक्यशतक** એ ગ્રન્થ, જેણે પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યને લીધે **हिन्दुस्तान**માં ઘણી વિખ્યાતિ મેળવી છે અને જે **मुद्राराक्षस** એ નામના રાજકીય ખટપટોના નાટકનો મુખ્ય નાયક છે તે ચાણક્યનું રચેલું છે **नीतिमंजरी***, જે હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, તે એક જુદાજ પ્રકારનો સંગ્રહ છે. એની અંદર જે બોધવચનો આપવામાં આવ્યાં છે તેના સમર્થનમાં સાથે સાથે વાર્તાઓ પણ આપવામાં આવી છે તે એકેએક **ऋग्वेद**માંથીજ લીધેલી છે. એ ગ્રન્થના આશરે બસોએક શ્લોક છે, અને તે **द्या द्विवेद** નામના કવિના રચેલા છે. તેણે પોતાની કવિતા સાથે તે ઉપર ટીકા પણ આપેલી છે. એ ટીકામાં **बृहद्देवता**, **ऋग्वेद** ઉપરનું **सायणाचार्य**નું ભાષ્ય, અને બીજા ગ્રન્થોમાંથી પુષ્કળ ઉતારાઓ આપ્યા છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ચૂંટી કાઢેલાં સુભાષિતોના કેટલાક આધુનિક સંગ્રહો પણ છે. એમાંનો એક **श्रीधरदास**નો **सदुक्तिकर्णामृत** નામનો ગ્રન્થ છે, તેમાં ૪૪૬ કવિઓની કૃતિમાંથી ઉતારાઓ આપ્યા છે. એ કવિઓમાંના ઘણાખરા બંગાળાના છે, અને એ સંગ્રહ ઇ.સ. ૧૨૦૫માં થયો હતો. **शार्ङ्गधरपद्धति** એ ગ્રન્થ ચૌદમા સૈકાનો છે, તેમાં ૨૬૪ કવિઓની કૃતિમાંથી ચૂંટી કાઢેલા આશરે ૬૦૦૦ શ્લોકો છે. **सुभाषितावली** એ નામનો ગ્રન્થ **वल्लभदेव**નો રચેલો છે, તેમાં આશરે ૩૫૦ કવિઓની કૃતિમાંથી આશરે ૩૫૦૦ શ્લોક લીધેલા છે. ડૉ. બ્હોટલિંગ, જેણે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની શોધખોળ કરનારાઓમાં મોટામાં મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેણે સઘળાં સંસ્કૃત સુભાષિતોને પોતાના "Indische

* આ ગ્રન્થ ઇ.સ. ૧૦૫૪માં રચાયો હતો.

spruhe" એ નામના ગ્રન્થમાં એકઠાં કર્યાં છે. એ ગ્રન્થમાં આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આશરે ૮૦૦૦ શ્લોકો ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા છે અને પ્રથમાક્ષરના વર્ણક્રમ પ્રમાણે એ શ્લોકોને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. મૂળ શ્લોકોની શોધિત આવૃત્તિ ઉપરાંત, જર્મન ભાષાનું, ગદ્યમાં રચાયલું ભાષાન્તર એ ગ્રન્થમા આપવામાં આવ્યું છે.

धम्मपद એ ગ્રન્થ **પાલી**માં રચાયલો છે, તોપણ તેના વિષે આ સ્થળે બે બોલ કહેવા એ કદાચ ઠીક થઈ પડશે. બૌદ્ધધર્મના સાહિત્યમાં જે વિચારો સૌથી પ્રૌઢ છે અને સૌથી કવિત્વમય છે, તે જે સુભાષિતના રૂપમાં પ્રકટ થયા છે, તેનો સંગ્રહ આ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આ સઘળી કવિતાઓમાં માનવજીવનની વ્યર્થતાનો સિદ્ધાન્ત સ્થળે સ્થળે આપણા જોવામાં આવ્યા વગર રહેતો નથી ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો ત્યાર પહેલાંથી એ સિદ્ધાન્ત અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને ત્યાર પછી તે આજ દિન સુધી હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિચારપદ્ધતિ ઉપર એ સિદ્ધાન્તની મજબૂત અસર થયા વગર રહી નથી. આપણને અહીં એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે સઘળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો અને સંસારથી નિવૃત્ત થવું એ સિવાય સાચા સુખની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી કુદરતની અનેક સુંદર રચનાઓ કવિનયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તેની મનોહરતાની એના હૃદય ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી; તે છતાં એ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યની અવગણના કરીને નિરાશા તથા ગમગીની સાથે અરણ્યના એકાન્તમાં રહીને ચિત્તની શાન્તિ મેળવવાનું અને શાશ્વત સુખને શોધવાનું એ વધારે પસંદ કરે છે. આ કારણથી એ કવિતાઓમાં એકાંતમાં રહીને મનન કરનાર ધર્મિષ્ઠ સાધુનુ ચિત્ર ઘણી વાર ઉત્સાહપૂર્વક આલેખવામાં આવ્યુ છે. સઘળી કામનાઓથી મુક્ત રહીને જે વખતે પૃથ્વીને એ પોતાની શૈયા ગણે છે, પોતાનાં બાહુને ઓશિકું બનાવે છે, આકાશને તંબુ સમજે છે, ચન્દ્રમાને પોતાનો દીવો બનાવે છે, વૈરાગ્યને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારે છે. અને દિશાઓને વાયુરૂપી પંખા વડે પવન નાંખનારી યુવતિઓ તરીકે માને છે તે વખતે એનુ સુખ

રાજાના કરતાં કોઈ પણ રીતે ઓછું નથી હોતું.* વૈરાગ્યનો ઉપદેશ ભર્તૃહરિએ જેવી જુસ્સાદાર શૈલીમાં આપ્યો છે તેના કરતાં વધારે જુસ્સાદાર શૈલીમાં હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ કવિએ આપ્યો નથી. એ કવિ પોતાના જીવન દરમ્યાન આધ્યાત્મિકતા અને સંસારીપણું એ બેમાંથી કયું વધારે ઇષ્ટ છે તે વિષે ગુંચવણમાં રહેતો હતો, અને કોઈ વાર શૃંગાર તરફ પ્રીતિ દાખવતો તો કોઈ વખત વૈરાગ્યના ઉચ્ચતર પ્રદેશોમાં પણ ઉડ્ડયન કરતો. એની કવિતામાં સ્થળે સ્થળે હાસ્યરસથી ભરેલા ટુચકાઓ જોવામાં આવે છે તે આપણું લક્ષ ખેંચે એવા આ કવિની પ્રકૃતિનુંજ પરિણામ હતું એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

પણ સંસારી સુખની ક્ષણિકતા ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના કવિઓને એકલા વૈરાગ્યનાજ વિચારો આવ્યા હતા એમ નહોતું. માનવજીવનની વ્યર્થતા ઉપરથી સદ્ગુણને સેવવાની આવશ્યકતા વિષેનો વ્યવહારુ ઉપદેશ પણ તેઓએ તારવી કાઢ્યો હતો, અને ઘણાં પ્રૌઢ વચનોમાં એ ઉપદેશ વાંચક સમક્ષ મૂકવામાં આવેલો આપણે જોઈએ છીએઃ—

जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।
तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥

(ખરેખર માનવીઓનું જીવન જળની અંદરના ચન્દ્ર જેવું ચપળ છે. આ વાત કેટલી સાચી છે એવું સમજીને માણસે હમેશાં સારાં કર્મોજ કરવાં જોઈએ).

ઘણી વાર એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માણસ જ્યારે મરી જાય છે અને પોતાનાં વહાલાંઓને પાછળ મૂકીને વિદાય થાય છે ત્યારે એની

* भूः पर्यङ्को निजभुजलता कन्दुकं खं वितानं
दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालब्धसङ्गप्रमोदः ।
दिक्कान्ताभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः समन्ता-
द्भिक्षुः शेते नृप इव भुवि त्यक्तसर्वस्पृहोऽपि ॥

બીજી જીંદગીના પ્રવાસમાં એનાં સારાં કર્મોજ એકલાં સાથે રહે છે.* અને જીંદગીમાં કોઈ ન જોય એવું હોય ત્યારે પણ પાપ કદી કરવાનું નથી, કારણ કે "હૃદયમાં વસનારો પુરાણો ઋષિ"—"conscience" (અંતઃકરણ) ને માટે એવાં ખુબીદાર વચનો વાપરવામાં આવ્યાં છે–તે તો હમેશાં આપણાં સઘળાં કર્મ જોય છે.

સઘળા પ્રકારના મત મતાન્તરને સહન કરવાની અને આખી માનવ જાત ઉપર પ્રેમ રાખવાની જે ઉદાર બુદ્ધિને લીધે જ્ઞાતિનીજ નહીં, પણ પ્રજાકીયતાની મર્યાદા પણ ઓળગી જવા જેટલું સામર્થ્ય બૌદ્ધધર્મમાં આવી શક્યું, અને એવી રીતે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જગદ્ધર્મ હોવાનું માન પણ એને મળી શક્યું તે ઉદાર બુદ્ધિનું તત્ત્વ આ કવિતાઓમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું આપણા જોવામાં આવે છે. **મહાભારતનો** ગ્રન્થ બ્રાહ્મણોનો રચેલો છે, છતાં તેમાં પણ આવા ઉદાર વિચારો આપણા જોવામાં આવે છેઃ—

ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।
अपि शूद्रं च धर्मज्ञं सद्वृत्तमभिपूजयेत् ॥

(મ્હોટા માણસ પણ જો સદાચારથી વિહીન હોય તો તેને માન આપવું નહીં; શૂદ્ર પણ જો ધર્મજ્ઞ અને સદાચારી હોય તો તેની પૂજા કરવી).

ભર્તૃહરિ આખાં જગત્‌ને કેવી ઉદારતાથી પોતાના ઘર જેવું ગણતો હતો તે નીચલા શ્લોક ઉપરથી સમજાશેઃ—

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

("આ માણસ મ્હારૂં છે અને આ માણસ પારકું છે" એવી

* मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥

ગણત્રીઓ સાંકડા મનનાં માણસોજ કરે છે, પણ ઉદાર બુદ્ધિના માણસો તો આખી દુનિયાને પોતાના કુટુમ્બ જેવું ગણે છે)

પણ આ કવિઓ મનુષ્યો તરફ બંધુભાવ રાખવાનો ઉપદેશ આપીનેજ અટકતા નથી, પણ સઘળા પ્રાણીઓના સુખદુઃખ તરફ સમભાવ રાખવાનો ઉપદેશ પણ તેઓએ આપ્યો છેઃ—

न हिंसयति यो जन्तून्मनोवाक्कायहेतुभि ।
जन्तार्थापनयनैः प्राणिभिर्न स हिंस्यते ॥

(મનથી, વાણીથી, કે શરીરથી કોઈ પણ જન્તુની જે કદી હિંસા કરતો નથી તેને વિકરાળ પ્રાણીઓ પણ ઇજા કરતા નથી)

સજ્જન અને દુર્જન બેઉ તરફ કોમળતા અને ક્ષમા રાખવી એવો ઉપદેશ हितोपदेशના નીચલા શ્લોકમાં આપ્યો છે —

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दया कुर्वन्ति साधव ।
नहि संहरते ज्योत्स्ना चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनि ॥

(ગુણ વગરના સત્ત્વો ઉપર પણ સારા માણસો દયા રાખે છે, ચાણ્ડાલના ઘર આગળથી ચન્દ્ર પોતાનો પ્રકાશ કદી લઈ લેતો નથી)

વળી, વેર લેવાના વિચારો ન કરવા એવો ઉપદેશ पञ्चतन्त्रમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે —

उपकारिषु य साधु साधुत्वे तस्य को गुण ।
अपकारिषु य साधु स साधु सद्भिरुच्यते ॥

(જેમણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેના તરફ સાધુવૃત્તિ રાખીએ એમાં શું? જેમણે આપણા ઉપર અપકાર કર્યો હોય તેના તરફ જે સાધુવૃત્તિ રાખે તેજ ખરો સાધુ પુરુષ કહેવાય)

સદ્‌ગુણી પુરુષોના સારા ગુણોનું ઘણી વાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને સજ્જનદુર્જનનો ભેદ દર્શાવવાને માટે દુર્જનોના દુર્ગુણોને

પણ કેટલીક વાર સાથે સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, સારા માણસોની નમ્રતા વિષે ભર્તૃહરિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

(ફળ આવવાથી વૃક્ષો નીચાં નમે છે; નવાં પાણીને લીધે વાદળાંઓ ઘણાં નીચાં નમે છે; સારા માણસો લક્ષ્મીના મદને લીધે ઉદ્ધત બની જતા નથી; પરોપકારી માણસોનો સ્વભાવજ એવી રીતનો હોય છે).

સાચી મિત્રતા અને સાધુ જનોના સમાગમની અગત્યતા વિષે ઘણા સુન્દર વિચારો આ કવિતાઓમા પ્રકટ થયા છે, તેમાં ઘણી વાર અતિ ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ આપણા જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **पञ्चतंत्र**નો નીચેનો શ્લોક જુઓઃ—

महाजनस्य संपर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।
पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥

(મ્હોટા માણસના સંપર્કથી કોની ઉન્નતિ નથી થતી? કમળના પત્ર ઉપર રહેલું પાણી પણ મુક્તાફળના જેવી શોભાને પ્રાપ્ત કરે છે).

દુઃખવાદને જેમાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય એવી કવિતાઓમાં સ્ત્રીઓ વિષે અને સ્ત્રીઓના સ્વભાવ વિષે ઘણાં કડવાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં હોય તો તે કદાચ સ્વાભાવિકજ ગણાશે. સ્ત્રીઓ વિષે ઘણી વાર કેવી રીતનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં હોય છે તેના નમૂના તરીકે **कथासरित्सागर**માંનો નીચેનો શ્લોક બસ થશે.—

सध्यावत् क्षणरागिण्यो नदीवत्कुटिलाशयाः ।
भुजगीवदविश्वास्या विद्युद्वच्चपलाः स्त्रियः ॥

છે, નદીના પ્રવાહની પેઠે તેઓના આશય કુટિલ–વાંકાચુકા–હોય છે, સાપણની પેઠે તેઓ વિશ્વાસ ન કરી શકાય એવી હોય છે, વીજળીના જેવી તેઓ ચપળ ચિત્તની હોય છે)

કેટલાક શ્લોકોમા સ્ત્રીસ્વભાવને આના કરતા વધારે મારો પણ વર્ણવવામા આવ્યો છે, અને કેટલાક શ્લોકોમા સતી સ્ત્રીઓની પ્રશસા પણ કરવામા આવી છે

એ કવિતાઓમા દરિદ્રતાનુ દુ ખ અને દ્રામનના ગર્હણીયતા વિષે ઘણા ટૂકા ટૂકા પણ મર્મોટ વચનો કહેવામા આવ્યા છે, અને લક્ષ્મીના પ્રભાવ વડે કરીને હલકો માણસ પણ દુનિયામાં સઘળી રીતે બુદ્ધિમાન્ અને સદ્ગુણી કહેવાય છે તે વિષે કટાક્ષમય વચનો ઘણી સખત ભાષામા કહેવામા આવ્યા છે

સસ્કૃતની ઉપદેશાત્મક કવિતાઓમા સદ્વિદ્યાની પ્રશસા કરવામા આવી હોય એ તો સ્વભાવિકજ છે એ વિદ્યાને કીમતી ખજાનના જેવી ગણવામા આવી છે. સગાસમ્બન્ધીઓમા એ દ્રવ્યના વિભાગ પાડી શકાતા નથી, એ દ્રવ્ય કોઇથી ચોરી શકાતું નથી, અને બીજાને આપવામા આવ્યાથી એ બીલકુલ ઓછુ થતું નથી.† એથી ઉલટું, પંડિતાઇનું ખાલી અભિમાન અને અર્ધદગ્ધતાનો એ કવિતાઓમા સારી રીતે તિરસ્કાર કરવામા આવ્યો છે. જે લોકોએ ઘણા પુસ્તકો વાચ્યા હોય પણ તેનો અર્થ સમજતા ન હોય તેઓને સુખડના ભારથી લાદેલા ગધેડાની સાથે સરખાવવામા આવ્યા છે ગધેડાને જેવી રીતે 'પોતાની પીઠ ઉપર ભાર છે' એટલુજ જ્ઞાન હોય છે, પણ જેનો ભાર છે તે વસ્તુ કેટલી કીમતી છે તેનું કઈ પણ ભાન નથી હોતું તેવી રીતે અર્થ સમજ્યા વગર પુસ્તકો વાંચી જનારા મૂર્ખ પુરુષને પોતાની વિદ્યામા શુ રહસ્ય સમાયલું છે તેનું કઈ પણ ભાન નથી હોતું, પણ તે ખાલી મ્હોટા મ્હોટા શબ્દોજ બોલી જાણે છે.

---

† न चोरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥

બુદ્ધની પહેલાંના સમયથી પુનર્જન્મના વિચારની છાયા હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની વિચારપદ્ધતિ ઉપર પડી ચૂકી છે તેથી સંસ્કૃતની ઉપદેશાત્મક કવિતાઓમાં દૈવના વિચારનું પ્રાધાન્ય વિશેષ જોવામાં આવતું હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે ખરેખર, એ કવિતાઓમાં ઘણી વાર આપણા વાંચવામાં આવે છે કે કોઈ પણ માણસ દૈવની સત્તાથી દૂર રહી શકતું નથી, પણ તેની સાથે એવું પણ ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આ કારણને લીધે પુરુષપ્રયત્ન છોડી દેવો એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી કારણ કે હિતોપદેશ અને બીજા ગ્રન્થોમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે દૈવ તે બીજું કંઈ નહીં પણ આગના જન્મની સારી અથવા નઠારી પ્રવૃત્તિનું જ પરિણામ છે આ કારણથી કુંભાર જેવી રીતે એ માટીના ગોળાને પોતે ધારે એવો ઘાટ આપી શકે છે તેવી રીતે સારી વર્તણૂક વડે દરેક માણસ પોતાનું નસીબ ઘડી શકે છે આવી રીતે પુરુષપ્રયત્ન તે પ્રારબ્ધનું પૂરક (complement) બને છે હિતોપદેશમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે, જેવી રીતે રથ એક પૈડાથી ચાલી શકતો નથી તેવી રીતે પ્રારબ્ધ તે પુરુષાર્થ વિના ચાલી શકતું નથી[§] આ સિદ્ધાન્તનું ઘણાં સચોટ દાખલાઓથી સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે ઉદાહરણ તરીકે, હિતોપદેશના એક શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે ' સિંહ ઉંઘતો હોય તો તેના મુખમાં હરિણો પ્રવેશ કરતા નથી ' † બીજા એક શ્લોકમાં એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ' મહેનત વિના તલમાંથી તેલ કાનાથી મેળવી શકાશે ? ‡ અથવા મહાભારતમાં એક સ્થળે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ક્ષેત્રની બહાર વાવેલા બીમાંથી જેમ કંઈ નીપજતું નથી તેમ પુરુષપ્રયત્ન વગર પ્રારબ્ધની સિદ્ધિ થતી નથી *

---

§ यथाह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

† उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

‡ तद्दैवमिति संचिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः ।
अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥

* यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ।

પ્રારબ્ધ જેનું વાંકું હોય તેને માટે દઢતા અને ધૈર્યનાં ઉપદેશ-વચનો પણ ઘણાં મળી આવે છે. पञ्चतंत्रમાંનો નીચલો શ્લોક આ પ્રકારનો છેઃ—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेतिच ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

(સંપત્તિ અને વિપત્તિ બેઉ વખતે મ્હોટા માણસો એકસરખાજ હોય છે. સૂર્ય એ ઊગતી વખતે રક્ત વર્ણનો હોય છે, અને અસ્ત પામતી વખતે પણ એવોજ હોય છે.)

બ્રાહ્મણોના નીતિશાસ્ત્ર વિષેના વિચારોનો સંગ્રહ આ પ્રકરણમાં વર્ણવાયલા ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થોમાં આપવામાં આવ્યો છે, અને તે સિવાય સંસ્કૃત ભાષાના બીજા સાહિત્યમાં પણ એ વિચારો છૂટા છવાયા જોવામાં આવે છે, તોપણ બૌદ્ધધર્મના પાલી સાહિત્યમાં એ વિચારોની જેવી સુઘટિત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કદી પણ કરવામાં આવી નથી. હિન્દુ ફિલસુફીનાં આસ્તિક દર્શનો તરફ હવે આપણે વળીશું તે ઉપરથી જણાશે કે એમાંના એક પણ દર્શનમાં એ વિચારોને કંઈ પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી.

પ્રકરણ ૧૫.

—×✻×—

ફિલસુફી.

હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીની પ્રારમ્ભદશા કેવી હતી તે ઋગ્વેદનાં મોડામાં મોડાં રચાયલાં સૂક્તો અને અથર્વવેદ એ બેમાં આપણે જોઈએ છિયે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે અને એ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિના કારણરૂપ જે સનાતન તત્ત્વ છે તેના વિષે એ સૂક્તોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત યજુર્વેદમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતી કેટલીક વિચિત્ર દંતકથા છે તેમાં સર્વશક્તિમાન્ યજ્ઞ વડે કરીને સઘળી વસ્તુઓને સ્રષ્ટા કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ વેદસમયના વિચારોની સાથે પ્રાચીન ઉપનિષદોના વિચારોને ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ છે, એટલુંજ નહીં પણ મ્હોટે ભાગે એઉમાં તેના તેજ વિચારો જોવામાં આવે છે. જે છે તે સઘળું બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ સિવાય કંઈ પણ નથી (વિશ્વદેવતાવાદ) અને બાહ્ય વસ્તુઓની તત્ત્વપરીક્ષા બુદ્ધિના પાયા ઉપરજ થવી જોઇએ (બુદ્ધિવાદ) એ આ ફિલસુફીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે. આ ફિલસુફીની સાથે સાથે બીજી એક નિરીશ્વરવાદી અને આનુભવિક ફિલસુફી ઉત્પન્ન થઈ, તે ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધ અને જૈન એ બે મ્હોટા નાસ્તિક ધર્મોના પાયારૂપ થઈ પડી હતી.

ઉપનિષદોની ફિલસુફી અવ્યવસ્થિત દશામાં છે, પણ આશરે ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાથી માંડીને ધીમે ધીમે આ તેમજ બીજા વિચારો-ને સુવ્યવસ્થિત કરીને ગ્રન્થના સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા બધાં મળીને નવ દર્શનો જોવામાં આવે છે, તેમાંનાં કેટલાંકની ઉત્પત્તિ ઇસ્વી-સન પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં તો થઈજ ચૂકી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. જે છ દર્શનો આસ્તિક કહેવાય છે તેમાંનાં આખાં ચાર અગાઉ નિરીશ્વ-વાદી હતાં, અને એક તો હમેશાંજ નિરીશ્વરવાદી રહ્યું હતું. આ વાત પ્રથમ દર્શને કદાચ નવાઈભરેલી અને આશ્ચર્યકારક લાગશે; પણ બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારનો સંપૂર્ણ અને વેદના પ્રામાણ્યનો નામનો પણ સ્વી-કાર કરવામાં આવે એટલુંજ આસ્તિકપણાને માટે અપેક્ષિત છે, અને વેદના દરેકેદરેક સિદ્ધાન્તને પરેપરો કબૂલ કરવો અથવા તો ઈશ્વરના

અસ્તિત્વને માન્ય રાખવું એવું કંઈ આસ્તિકપણાને માટે બીલકુલ જરૂરનું નથી, એવી તે વખતની સાર્વત્રિક માન્યતા હતી તેનો આપણે વિચાર કરીએ છિયે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય પામવાનું કંઈ પણ કારણ રહેતું નથી. બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારને માન આપવામાં આવે અને વેદનું પ્રામાણ્ય હમે સ્વીકારીએ છિયે એટલું બહારનું પણ દર્શાવવામાં આવે તો પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં મનુષ્યના વિચારો ઉપર બીજી કોઈ પણ રીતના અંકુશો ન્હોતા અને તેઓને તત્ત્વચિન્તનના વિષયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી. આને પરિણામે ફિલસુફીની નિરંકુશ ચર્ચાઓ અને લોકમાન્ય ધર્મને અનુસાર વર્તન એ બેઉ એકી વખતે બીજા કોઈ પણ દેશના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ જોવામાં આવતું. આસ્તિક દર્શનોમાં વેદાન્તનો વિશ્વદેવતાવાદ અને સાંખ્યનો નિરીશ્વરવાદ એ સૌથી વધારે અગત્યના છે. વેદાન્તમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તોને ચાલુ રાખવામાં આવ્યા છે તેને લીધે વેદનો સમય પૂરો થયો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી એ દર્શને હમેશાં બ્રાહ્મણધર્મની ઉત્કૃષ્ટ ફિલસુફી તરીકે સબળ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે; અને સાંખ્ય દર્શને જગતના ઇતિહાસમાં પહેલીજ વખતે માનવબુદ્ધિનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપિત કર્યું છે અને તત્ત્વચિન્તનના ગંભીર પ્રશ્નોનો કેવળ બુદ્ધિ વડેજ નિર્ણય કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાંખ્યદર્શન ઉપરથી બૌદ્ધ અને જૈન એ બે નાસ્તિક દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ. એ દર્શનોમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી અને બ્રાહ્મણોની વર્ણવ્યવસ્થાનો તેમજ યજ્ઞયાગાદિનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. ચાર્વાકનો જડવાદ એ એથી પણ વધારે નાસ્તિક છે. એ દર્શન બીજાં નાસ્તિક દર્શનોના કરતાં વળી એક ડગલું વધારે આગળ જાય છે, અને હિન્દુસ્તાનનાં બીજાં સઘળાં આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક દર્શનોને સામાન્ય એવા જે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો—પાપપુણ્યના બદલાને માટે પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત અને મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત – તે પણ એ દર્શનમાં માન્ય કરવામાં આવ્યા નથી.

મૃત્યુ પછી દરેક મનુષ્ય સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં, અથવા માનવીઓ અને પશુઓનાં શરીરમાં, અથવા પૃથ્વી ઉપરનાં વનસ્પતિઓમાં નવાં નવાં જીવન ધારણ કરે છે, અને ત્યાં આગળ તેનાં આગલા જન્મનાં પાપપુણ્યનો બદલો તેને મળે છે એ સિદ્ધાન્ત ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં

એવો તો ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો કે બુદ્ધે કંઈ પણ વિચાર કરવા ન થોભતાં તરતજ પોતાના ધાર્મિક દર્શનમાં એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો; અને એ પ્રાચીન સમયથી તે આજદિન સુધી હિન્દુસ્તાનના લોકોની એ સિદ્ધાન્ત ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રહી છે. આ વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત, જેની સત્યતા ફિલસૂફીની રીત પ્રમાણે કદી સાબીત કરવામાં આવી નથી, તે કેવળ જડવાદીઓ સિવાય હિન્દુસ્તાનના પ્રત્યેક દર્શનમાં અને પ્રત્યેક ધર્મમાં ૨૫૦૦ વર્ષ સુધી સ્વતઃસિદ્ધ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. એવો બનાવ માનવબુદ્ધિવ્યાપારના અખિલ ઇતિહાસમાં કદાચ બીજો શોધ્યો જડશે નહીં. આ સિદ્ધાન્તનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વર્ગનાં શાશ્વત સુખભર્યા જીવનનાં રમણીય સ્વપ્નો વેદમાં જોવામાં આવતાં હતાં તેને સ્થાને એક મૃત્યુ પછી બીજું એમ મૃત્યુમાંજ પરિણામ પામનારાં દુઃખભર્યાં જીવનની અનન્ત પરંપરાનાં ભયંકર ચિત્રો ખડાં થવા લાગ્યાં. ઉપનિષદોના ચોક્કસ વિચાર પહેલાંના સંક્રાન્તિકાળની સ્થિતિ **शतपथ-ब्राह्मण**માં જોવામાં આવે છે (જુઓ, પ્રકરણ ૮ મું).

જે મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તને લીધે આશાવાદને સ્થાને દુઃખવાદની સ્થાપના થઈ તે સિદ્ધાન્ત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો એ પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. **ऋग्वेद**ના છેલ્લા મંડળમાં બે ઠેકાણે 'મરનારનો આત્મા પાણી તરફ અથવા ઓષધિ તરફ જાય છે' એવી મતલબનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે સિવાય **ऋग्वेद**માં એ સિદ્ધાન્તની કંઈ પણ નિશાની જોવામાં આવતી નથી. વેદના પાછલા સમયના એક બે કવિઓના ઊડતા તરંગ ઉપરથી આવો વ્યાપક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો હોય એ બહુ સંભવિત જણાતું નથી. આ વિષયમાં આર્ય વિજેતાઓને પ્રથમ પ્રેરણા હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ તરફથી થઈ હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. મૃત્યુ પછી માણસનો આત્મા ઝાડનાં થડમાં અને પશુઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એવી માન્યતા આડધા જંગલી લોકોમાં ઘણો પ્રચાર પામેલી હોય છે એ વાત જાણીતી છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિન્દુસ્તાનના સોંથલ લોકોને વિષે એવું કહેવાય છે કે 'સારાં મનુષ્યોનો આત્મા જેને ફળ આવતાં હોય એવાં વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરે છે' એવું હાલના વખતમાં પણ તેઓ માને છે. પણ એવી પ્રજાઓમાં, 'પશુઓ અને વૃક્ષો દ્વારા માનવીનું જીવન ચાલુ રહે છે, એવી માન્યતા ઉપરાંત પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત બીલકુલ આગળ વધ્યો નથી હોતો. એટલે આર્ય

લોકોએ આ વિચાર હિન્દુસ્તાનના મૂળ વતનીઓ પાસેથી લીધો હોય તોપણ એ વિચાર ઉપરથી અનેક જીવનના અવિચ્છિન્ન પરંપરાનો સિદ્ધાન્ત, જેને પાપપુણ્યના બદલા વિશેના નૈતિક સિદ્ધાન્ત સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ છે, તે સ્થાપિત કરવામા આવ્યો તે માટેનો યશ તો નિઃસંશય તેમનેજ ઘટે છે. હિન્દુસ્તાનના લોકોના હૃદય ઉપર એ સિદ્ધાન્તની કદી પણ ન ભૂસાય એવી સચોટ છાપ પડી તેનુ કારણ નિસંશય એજ છે કે સંસારમા કોઈ માણસને સુખ મળે છે, કોઈને દુઃખ મળે છે, અને એ સુખદુઃખના અનુભવને આ જીવનમા કરાયલા કૃત્યોની સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ નથી હોતો એવુ પણ ઘણી વાર સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, ત્યારે એ સુખદુઃખનુ કારણ શું એ પ્રશ્નનો સન્તોષકારક ખુલાસો માણસને આ સિદ્ધાન્ત વડે મળી શકે છે ખરેખર હિન્દુસ્તાનના લોકોનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત જોકે આપણને વિચિત્ર લાગે એવો છે તોપણ એ સિદ્ધાન્તમા બે રીતની ખુબી રહેલી છે. એક તો એ કે જગતના નીતિમય શાસનમા ન્યાયનુ જે તત્ત્વ જરૂરનુ ગણાય તે એ સિદ્ધાન્ત વડે પૂરૂ પડે છે, અને બીજુ એ કે દરેક માણસનુ ભાગ્ય માણસના પોતાના હાથમા છે એ અગત્યના નૈતિક નિયમનુ પણ એ સિદ્ધાન્તની સાથેજ આપણને ભાન કરાવાય છે. કારણ કે, જેમ આ જીંદગીમાં કરેલાં દરેક પાપકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના માણસનો છુટકો થતો નથી તેમ દરેક પુણ્યકર્મનુ શુભ ફળ પણ બીજી જીંદગીમા એને પ્રાપ્ત થયા વગર રહેતું નથી. જે કર્મ કરાઈ ચૂક્યા હોય તેના ફળ ભોગવ્યા વિના માણસને કદી ચાલતું નથી, કારણ કે, મહાભારતમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે,

"यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम् ।
तथा यच्च कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥"

"હજાર ગાયોમાંથી પણ વાછરડુ જેવી રીતે પોતાની માતાને શોધી કાઢ્યા વગર રહેતું નથી તેવીજ રીતે આગળ કરેલુ કૃત્ય તે કરનારની પાછળ પાછળ ગયા વગર રહેતુ નથી"

જીવનની આ પરંપરાને "સંસાર" એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે. એ "સંસાર"ને અનાદિ ગણવામા આવે છે, કારણ કે આ જન્મનો દરેક અનુભવ તે આગલા જન્મના કરેલા કૃત્યનું પરિણામ છે, તે જન્મનો

દરેક અનુભવ તે તેનાથી આગના જન્મના કરેલા કૃત્યનુ પરિણામ છે, અને એ પ્રમાણે આપણે ગમે તેટલા પાછળ જઈશુ તોપણ એની એજ સ્થિતિ રહેશે પાપપુણ્યની ફળ આપવાની શક્તિને માટે સાધારણ રીતે "अदृष्ट" એ શબ્દ વપરાય છે, પણ ઘણી વાર એને માટે "कर्म" એ વધારે સાદો શબ્દ પણ વાપરવામા આવે છે એ "कर्म" તે મનુષ્યના જીવનનું નિયામક છે, એટલુજ નહીં પણ જગતની દરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસનુ નિયમન પણ એ "कर्म" વડેજ થાય છે. કારણ કે જે કઈ બનાવ બને છે તેની ગમે તે પણ કોઈ પ્રાણી ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી, અને તેથી, પાપપુણ્યના ફળ વિષેના નિયમ પ્રમાણે, તે પ્રાણીના કોઈ આગળના કૃત્યને લીધે તે બનાવ બનેલો હોવો જોઈએ બીજી રીતે કહીએ તો, પ્રકૃતિના વ્યાપાર તે પણ સચેત પ્રાણીઓના પાપપુણ્યનુજ પરિણામ છે આ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓનુ નિયમન કરનાર "कर्म"ની સત્તા આગળ ઈશ્વરના સ્વતંત્ર રાજ્યને માટે બીલકુલ અવકાશ રહેતો નથી આ કારણથી, જે દર્શનોમા ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા આવ્યુ છે તેમા પણ ઈશ્વરથી પણ ન તોડી શકાય એવા પાપપુણ્યના ફળ વિષેનો નિયમ બરાબર જાળવીને જગતને તથા પ્રાણિમાત્રને દોરવવુ એટલુજ ઈશ્વરનુ કર્તવ્ય ગણવામા આવ્યુ છે. આ સિદ્ધાન્તને વધારે મોટા પાયા ઉપર લઈ જઈને વિશ્વનો જુદા જુદા કલ્પને અન્તે પ્રલય અને વળી પુનરુત્પત્તિ કલ્પવામા આવ્યા છે, તે પણ 'સંસાર"ના સિદ્ધાન્તનોજ એક ભાગ છે

જેના વડે કરીને જન્મપરંપરાનો અન્ત આવે છે તે મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત પણ સઘળા દર્શનોમા સાધારણ છે અને તે પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત જેટલોજ પ્રાચીન છે પ્રવૃત્તિ માત્ર ઇચ્છાને આધીન છે, અને એ ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ "अविद्या"ને લીધે છે વસ્તુના ખરા સ્વરૂપ વિષે જેનાથી ભુલાવામા પડાય છે તેવા અજ્ઞાનને માટે "अविद्या" એ શબ્દ વપરાય છે, અને એ 'अविद्या" તેજ સંસારનુ અન્તિમ કારણ છે પ્રથમ, 'વિદ્યા વગરની અથવા જ્ઞાન વગરની સ્થિતિ" એટલોજ એ શબ્દનો અર્થ હતો, પણ આ સ્થળે "અયથાર્થ જ્ઞાન" એવો એનો અર્થ થાય છે જેનાથી મુક્તિ મળે એવી જાતના જ્ઞાનથી એ "અવિદ્યા'નો નાશ થાય છે. આ પરમ જ્ઞાન, જે પુણ્યનુ ફળ નથી, પણ સ્વતંત્ર રીતેજ જેનો પ્રકાશ થાય છે, ને ભવિષ્યના જન્મોમા જેનું ફળ મળવ

એવાં કર્મોની ભાવી અસરને નાબુદ કરે છે, અને એ પ્રમાણે "સંસાર"નો અન્ત આણે છે. પણ જે કર્મોનાં ફળ પરિપાક પામવા માંડ્યાં હોય તે કર્મો ઉપર એ જ્ઞાનની કંઈ પણ અસર પહોંચતી નથી. આ કારણથી, જેવી રીતે ઘડો તૈયાર થઈ ગયા પછી પણ કુંભારનું પૈડું થોડા વખત સુધી ચક્કર ચક્કર ફર્યા કરે છે તેવી રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી પણ મનુષ્યનું હાલનું જીવન ચાલ્યાં કરે છે અને મૃત્યુ વખતેજ એને સંપૂર્ણ મુક્તિ મળે છે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે કંઈ કર્મો કરવામાં આવે તેનું પાપપુણ્ય એને લાગતું નથી, કારણ કે જગતના પદાર્થો માટેની એની સઘળી કામનાઓનો અન્ત આવ્યો હોય છે.

સ્વર્ગ અને નરક, દેવતાઓ, ગંધર્વો, અને રાક્ષસો એ વિષે જે લૌકિક માન્યતાઓ હતી તેને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મમાં તેમજ આસ્તિક દર્શનોમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે. પણ એ વધારે ઉંચાં અને વધારે ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ પણ પુનર્જન્મના નિયમને આધીન હોય છે એવું માનવામાં આવતું અને પરમ જ્ઞાન જો તેઓએ ન મેળવ્યુ હોય તો એવું જ્ઞાન જેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય એવા મનુષ્યોના કરતાં તેઓને ઉતરતા ગણવામાં આવતા.

જીવ અને બ્રહ્મ એ બેઉમાં તાદાત્મ્યભાવનું આરોપણ કરનારો પ્રાચીન ઉપનિષદોનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત સાંખ્યદર્શનના બુદ્ધિવાદી સંસ્થાપક કપિલ, જે બૌદ્ધધર્મની દંતકથાઓ પ્રમાણે બુદ્ધના પહેલાં થઈ ગયો હતો અને જેના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહીને બુદ્ધે પોતાના સિદ્ધાન્તોને વધારે મજબૂત બનાવ્યા હતા, તેને રુચ્યો નહીં. કપિલનો સિદ્ધાન્ત સંપૂર્ણ રીતે દ્વૈતવાદીજ છે. એક પ્રકૃતિ અને અનેક જીવાત્મા એ પ્રમાણે બે તત્ત્વો એ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. એ બેઉ તત્ત્વો અનાદિ અને અનન્ત, તોપણ પરસ્પરથી ભિન્ન છે એવો કપિલ મુનિનો સિદ્ધાન્ત હતો એ બેઉ તત્ત્વોનાં સ્વરૂપ કેવાં છે અને તેઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ કેવા પ્રકારનો છે તેની ચર્ચા એજ સાંખ્યદર્શનનો મુખ્ય વિષય છે. ખરેખર, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેઉના પ્રદેશની સુરેખ મર્યાદા આંકનારો સૌથી પહેલો કપિલ હતો. સાંખ્ય મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્પષ્ટ ભેદ સમજવો એજ સંસારના દુઃખમાંથી મુક્તિ આપનારૂં પરમ જ્ઞાન છે.

વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા અને તેને નિયમમાં રાખનારા પરમ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સાંખ્યદર્શનમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી, અને એ દર્શનની સાથે બંધબેસતું પણ આવતું નથી. કારણ કે એ દર્શન પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિમાં (આત્માને અર્થે) વિકાર પામવાની શક્તિ રહેલી છે અને એ વિકાર કેવી રીતનો થાય તેનો નિર્ણય કેવળ "કર્મ"થીજ થાય છે. સાંખ્યમતવાદીઓ પોતાના નિરીશ્વરવાદના બચાવમાં કહે છે કે સંસારમાં દુઃખ ક્યાંથી આવ્યું એ પ્રશ્નનો ઇશ્વરવાદીઓથી કોઈ પણ રીતનો ખુલાસો આપી શકાતો નથી, કારણ કે જગતને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેને નિયમમાં રાખનાર ઇશ્વર છે એવું આપણે સ્વીકારીએ તો એ ઇશ્વર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યના દોષમાંથી કોઈ પણ રીતે બચી શકતો નથી. 'ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માટે કઈ પણ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી' એ વાત ઉપર સાધારણ રીતે સાંખ્યમતવાદીઓ તરફથી ઘણો ભાર મૂકવામાં આવે છે.

એ મત પ્રમાણે, જગત્ તે સાચું છે અને અનાદિ કાળથી સાચુંજ હતું; કારણ કે જે સત્ છે (જે અસ્તિત્વ ધરાવનારૂ છે) તેની ઉત્પત્તિ હમેશાં સતમાંથીજ થાય છે વસ્તુની સત્યતાનો આધાર કેવળ નિર્વિકારી દૃષ્ટિના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરજ રહે છે. "પ્રકૃતિ" અથવા "પ્રધાન"માંથી અમુક નિયમો પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ થયેલી વર્ણવવામાં આવી છે. અનુભવના જ્ઞાત અંશો ઉપરથી અજ્ઞાત અંશો ઉપર જઈને ન્યાયશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે અન્તિમ કારણ સુધી પહોંચવું એવી પદ્ધતિનો આ દર્શનમાં સ્વીકાર કરવામાં આવેલો હોવાથી હાલના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધખોળોના આધાર ઉપરથી જેઓના વિચાર બંધાયા હોય તેઓને એ દર્શનમાં ખાસ આનન્દ પડે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે.

જગતમાં પદાર્થોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયલો જોવામાં આવે છે અને એ પદાર્થો એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે મૂળ પ્રકૃતિ જોકે એકસરખી અને અખંડ છે તોપણ તે જુદા જુદા ત્રણ "ગુણ"ની બનેલી છે. એ ત્રણ ગુણોનું એકબીજાની સાથે જુદા જુદા પ્રમાણમાં સંમેલન થવાથી જુદા જુદા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થયલી માનવામાં આવે છે. સત્ત્વગુણ, જે વિષય પરત્વે પ્રકાશ અને દીપ્તિનાં લક્ષણોથી અને વિષયી પરત્વે સદ્‌ગુણ, સુશીલતા, અને બીજાં શુભ લક્ષણોથી અંકિત થયલો હોય છે, તે

આનન્દની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે; **રજોગુણ** જે પ્રવૃત્તિ અને જુદાં જુદાં હાનિકારક લક્ષણોથી અંકિત થયલો હોય છે, તે દુઃખની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે; અને **તમોગુણ**, જે એક તરફથી આળસ, સુસ્તી, અને અંધકારનાં લક્ષણોથી અને બીજી તરફથી ભય, મોહ વગેરે લક્ષણોથી અંકિત થયલો હોય છે, તે વૈરાગ્યની લાગણી સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. અકેક કલ્પને અન્તે સઘળી વસ્તુઓ પાછી મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, અને એ પ્રમાણે વિકાર, જીવન, અને પ્રલય વારાફરતી આવે છે અને જાય છે, તેનો આદિ પણ નથી અને અન્ત પણ નથી.

સાંખ્યદર્શનનું માનસશાસ્ત્ર ખાસ અગત્યનું છે. પ્રેક્ષણ, મનન, ઇચ્છા એવા એવા સઘળા મનોવ્યાપાર આત્માના સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા નથી, પણ માત્ર અંતઃકરણ એટલે પ્રકૃતિનાજ યાન્ત્રિક વ્યાપારો છે એ સિદ્ધાન્ત ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. પુરુષ પોતે નિર્ગુણ છે, અને 'નેતિ' 'નેતિ' વડેજ એનું વર્ણન આપી શકાય તેમ છે. જુદા જુદા જીવાત્માઓમાં ગુણભેદથી ઘડાયલું વ્યક્તિત્વ નથી હોતું એટલે ખાસ કરીને અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોનું બનેલું સૂક્ષ્મ શરીર, જે આત્માની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે અને જે આત્મા વડે કરીને સચેત થાય છે, તેના ઉપર વ્યક્તિત્વનો સઘળો આધાર રહે છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર, જે પુનર્જન્મના આધારરૂપ પાપપુણ્યના વાહન જેવું છે, તે એક સ્થૂલ શરીરમાંથી બીજા કોઈ-દેવતાના, કે માનવીના, કે પશુના, કે વૃક્ષના-શરીરમાં આત્માનું પ્રયાણ થાય તે વખતે તેની સાથે રહે છે. સચેત અવસ્થામાંજ દુઃખ—જેની અંદર સાંખ્યદર્શનના વિશિષ્ટ દુઃખવાદ પ્રમાણે આનન્દનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે-તે દુઃખનું બન્ધન હોય છે. દુઃખની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીર જે જડ તત્ત્વોનું બનેલું હોય છે તે તત્ત્વો વિનાશ પામે છે અને આત્મા હંમેશને માટે વિમુક્ત થઈને સ્વતંત્ર રીતે, પણ સંપૂર્ણ અચેત અવસ્થામાં રહે છે

"સાંખ્ય" એ નામ મોથી પહેલું પાછલા સમયનાં ઉપનિષદોમાં વપરાયલું જણાય છે, અને **મહાભારત**માં એ નામ ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. "**સંખ્યા**" ઉપરથી "**સાંખ્ય**" એ શબ્દ થયો છે. પણ પ્રથ

એની અંદર ગણાવેલાં પચીસ તત્ત્વો ઉપરથી એનો "ગણના" એવો અર્થ થયો હશે કે એમાં જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે તે ઉપરથી "આનુમાનિક જ્ઞાન" એવો એનો અર્થ થયો હશે એ વિષે કંઈક શંકા રહે છે.

સાંખ્ય દર્શનના સંસ્થાપક ગણાતા કપિલ મુનિ, જેના સિદ્ધાન્ત **બૌદ્ધધર્મના** પહેલાના કહેવાય છે અને જેને **બુદ્ધની** જન્મભૂમિ કપિલવસ્તુની સાથે સમ્બન્ધ છે એવું **બૌદ્ધ** કથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય સમય પહેલાં થઈ ગયેલા હતા એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે. એ મુનિએ જો પોતાના સિદ્ધાન્તોને કદી ગ્રન્થના સ્વરૂપમાં મૂક્યા હોય તો તે ગ્રન્થ બીલકુલ જળવાઈ રહ્યો નથી ખરેખર હિન્દુસ્તાનમાં સાંખ્યદર્શનની સાથે હમેશાંજ કપિલનું નામ જોડાતું રહ્યું છે તોપણ એ નામનો કોઈ માણસ ખરેખરો થઈ ગયો હતો કે કેમ તે વિષે પણ કેટલીક વાર શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે. સાંખ્ય ફિલસુફીને માટે બીજું અગત્યનું પ્રમાણ પંચશિખ, જે ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, તેનું છે. સાંખ્યદર્શનનો આજદિન સુધી સચવાઈ રહેલો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ **ઈશ્વરકૃષ્ણનો** છે અને તે '**સાંख्यकारिका**" એ નામથી ઓળખાય છે. ઇસ ૫૫૭ થી ૫૮૩ સુધીમાં એ ગ્રન્થનો **ચીનની** ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો એટલે એ ગ્રન્થ પાંચમા સૈકા કરતાં વધારે મોડો લખાયો હોય એ સંભવિત નથી, અને એ ગ્રન્થને હવે આપણે ચોથા સૈકામાં મૂકી શકીએ છીએ. એ ગ્રન્થ આર્યા છન્દમાં રચાયલા ૬૯ શ્લોકનો બનેલો છે અને તેમાં ત્રણ બીજા શ્લોક પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા એ શ્લોકમાં **સાંખ્યદર્શનના** સિદ્ધાન્તો વિષે અત્યન્ત સંક્ષેપમાં અને પદ્ધતિપુરસર ચર્ચા કરવામાં આવી છે **સાંખ્યદર્શનના** સિદ્ધાન્તોને ફેલાવનાર મુખ્ય પુરુષ તરીકે એ ગ્રન્થમાં પંચશિખનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળથી એ પંચશિખના સૂત્રોનું સ્થાન આ ગ્રન્થને મળ્યું હોય અને તેને લીધે પંચશિખનો ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો ન હોય એમ જણાય છે. "**सांख्यकारिका**' ઉપર બે ઉત્તમ ટીકાઓ છેઃ એક ગૌડપાદની અને બીજી વાચસ્પતિમિશ્રની ગૌડપાદની ટીકા કદાચ આઠમા સૈકામાં રચાયલી હશે, અને વાચસ્પતિમિશ્રની ટીકા નવમા સૈકામાં લખાયલી હતી

થોડા વખત સુધી "સાંખ્યસૂત્ર" એ સાંખ્યદર્શનનો જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ ગણાતો હતો અને એ કપિલનો લખેલો છે એવું કહેવામાં આવતું હતું; પણ ઘણુંખરૂં એ ગ્રન્થ આશરે ઇ.સ. ૧૪૦૦ સુધી લખાયો નહોતો. એ ગ્રન્થ "**સાંખ્યપ્રવચન**" એ નામથી પણ ઓળખાય છે. **સાંખ્યના** સિદ્ધાન્તો અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો એ બેમાં કંઈ ફેર નથી એવું સમજાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન એ ગ્રન્થના રચનાર તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. યોગ અને વેદાન્તદર્શનની પણ એ ગ્રન્થકારના મગજ ઉપર જબરી અસર થઈ હોય એમ જણાય છે. આ ગ્રન્થ ઉપર જૂનામાં જૂની ટીકા અનિરુદ્ધની છે તે આશરે ઇ.સ. ૧૫૦૦ માં રચાયલી છે, અને તેનું બાહ્યનક્ષીપણું આપણને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુની "**સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય**" એ નામની ટીકા, જે સોળમા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં લખાયલી છે તે વિસ્તારમાં વધારે છે, પણ બાહ્યલક્ષી થોડી છે. ગ્રન્થકારનું વલણ ઈશ્વરવાદ તરફ છે, તેથી છએ આસ્તિક દર્શનોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં પરમ સત્ય સમાયલું છે એવું દર્શાવવાના પ્રયત્નમાં જુદાં જુદાં દર્શનોના જે ખાસ ભેદો છે તેને એણે દબાવી દીધા છે.

ઋગ્વેદની શરૂઆતથી તે આધુનિક સમય સુધીમાં હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર સાંખ્ય સિદ્ધાન્તોની મજબૂત અસર થતી રહી છે, જોકે વેદાન્તની જેટલી અસર થઈ છે તેના પ્રમાણમાં એ અસર ઘણી થોડી છે. એમાંના કેટલાક વિચારો—જેમકે **સત્ત્વ**, **રજસ્** અને **તમસ્**, એ ત્રણ ગુણ વિષેનો વિચાર તે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યની સામાન્ય માલકીનો વિષય થઈ પડયા છે. પ્રખ્યાત વેદાન્તી શંકરાચાર્ય (ઇ.સ. ૮૦૦)ના વખતમાં સાંખ્યદર્શન તરફ ઘણા માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું હતું. **મનુસ્મૃતિ**માં જોકે **મીમાંસા** તથા વેદાન્તદર્શનના તેમજ લૌકિક દંતકથાઓના ઈશ્વરવિષયક વિચારોનું મિશ્રણ થયલું છે, તોપણ મોટે ભાગે સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાન્તોને મનુએ વધારે માન આપ્યું છે. **મહાભારત**માં, ખાસ કરીને બારમા પર્વમાં, સાંખ્યદર્શનના અનેક સિદ્ધાન્તો છે, ખરેખર, **સાંખ્યદર્શનના** સિદ્ધાન્તોની ઘણીખરી વિગતો આ ગ્રન્થમાં કોઈને કોઈ ઠેકાણે પણ જોવામાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. મહાભારત એજ સાંખ્યદર્શનનું જૂનામાં જૂનું મૂળ આપણને ઉપલબ્ધ થયું છે, અને પ્રથમના સાંખ્યદર્શનના ઘણાખરા સિદ્ધાન્તો એ ગ્રન્થ પરથી ઘણી સારી રીતે જણાઈ

આવે છે. પુરાણોના સાંખ્યનો ઘણોખરો ભાગ તો નિઃસંશય ગૌણ પ્રકારનો છે. પુરાણોમાંથી લગભગ અડધાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના કથનનેજ અનુસરે છે, અને જે પુરાણોમાં વેદાન્તની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમા પણ સાંખ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના મજબૂત અસર જોવામાં આવે છે તોપણ એટલું ખરૂં કે પુરાણોમાં સર્વત્ર વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોને લીધે, ખાસ કરીને 'જગત્ મિથ્યા છે' એ સિદ્ધાન્તને લીધે, સાંખ્યશાસ્ત્રના શુદ્ધ વિચારો કંઈક ઢંકાઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે. પુરાણોના સાંખ્યનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં સૃષ્ટિના કાર્યને માટે પુરુષ વિષે નર તરીકેની અને પ્રકૃતિ વિષે નારી તરીકેની કલ્પના કરવામા આવી છે.

બૌદ્ધ અને જૈન એ બે ધર્મની ફિલસુફીનું મૂળ સાંખ્યદર્શન છે એવો એક મત પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યો છે.

---

* ગૌતમ બુદ્ધ ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાના થઈ ગયો હતો. સામાન્ય લોકવર્ગ સમજી શકે તેટલા માટે એણે પોતાનો ઉપદેશ પ્રાકૃત ભાષામા આપ્યો હતો એના પુસ્તકોને "पिटक" (પેટી) એવું નામ આપવામા આવ્યુ છે "विनयपिटक" "सुत्तपिटक" અને "अभिधम्मपिटक" એ બૌદ્ધ ગ્રન્થોના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે. એમાના પહેલા "पिटक"મા બૌદ્ધ સાધુઓને પાળવાના નિયમો આપ્યા છે અને બીજા બેમા બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવવામા આવ્યા છે એ ધર્મમા નીતિના નિયમો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે અને એ નિયમો વિષે ઘણી સૂક્ષ્મ વિગતો આપવામા આવી છે એ નિયમોના અનુસરનારને "અર્હત્"નું નામ આપવામા આવે છે. બુદ્ધના મૃત્યુ પછી એના શિષ્યવર્ગમા કેટલોક મતભેદ પડ્યો હતો, અને મહાયાન તથા હીનયાન એવી જુદી જુદી શાખાએ થઈ ગઈ હતી બુદ્ધમા જે નીતિનુ ગૌરવ હતુ તે એના શિષ્યોમાથી જતુ રહ્યુ તેઓ આળસુ બની ગયા અને ઝીણી ઝીણી બાબતો વિષે તકરાર કરવા લાગ્યા બુદ્ધના મરણ પછી તરતજ મગધ દેશની રાજધાની (રાજગૃહ)મા ૫૦૦ બૌદ્ધ સાધુઓની એક સભા મળી હતી બૌદ્ધ ધર્મની બીજી સભા કાલાશોક રાજાના વખતમા વૈશાલીમા મળી હતી તે પહેલી સભા પછી ૧૦૦ વર્ષ રહીને (એટલે ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામા મળી હતી ત્રીજી સભા બીજા સો વર્ષ રહીને અશોક રાજાના વખતમા (ઇ સ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામા) મળી હતી, તે પટનામા મળી હતી, અને ચોથી સભા કનિષ્ક રાજાના વખતમા (એટલે ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામા) મળી હતી જૈન ધર્મના જેવો બૌદ્ધ ધર્મ હિન્દુસ્તાનમાં ટકી રહ્યો

જીંદગીમાં દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ પણ છે નહીં એ બેઉ ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. સંસારમાં રહીને સંસારનાં સુખ ભોગવવાં એવી અવિદ્યામૂલક ઇચ્છા એજ દુઃખનું કારણ છે. સંસારનો પરિત્યાગ અને પ્રાણિમાત્ર તરફ અત્યંત પ્રીતિભાવ એ વડે કરીને [illegible] માનવ જાતનો સંસારી જીવનના દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવો એ બેઉ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે. દુઃખવાદવાળા આ બેઉ ધર્મોમાં એટલું બધું સરખાપણું છે કે લાંબા વખત સુધી જૈન, અથવા જિનને માનનારાઓનો ધર્મ, તે બૌદ્ધ ધર્મનોજ એક પંથ છે એવું માનવામાં આવ્યું હતું. પણ આધુનિક શોધખોળોને પરિણામે એવું માલમ પડ્યું છે કે બેઉ ધર્મના સંસ્થાપકો એકજ વખતમાં થઈ ગયા હતા, અને છઠ્ઠા સૈકામાં મધ્ય હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ ધર્મના વિધિઓ અને જુદી જુદી વર્ણના માની લીધેલા ખાસ અધિકારોની સ્હામે થનાર જે અનેક આચાર્યો નીકળ્યા હતા તેમાં સૌથી વધારે આગળ પડતા તેઓ હતા. બેઉ ધર્મોમાં બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉતરતા અને નાશવંત દેવતાઓને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, પણ સાંખ્યની પેઠે અવિનાશી પરમ દેવતાના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એ ધર્મો જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ જે દર્શન ઉપરથી ફિલસુફીના સિદ્ધાન્તો તેઓએ લીધા હતા તેનાથી જુદી જુદી બાબતોમાં તેઓની ભિન્નતા વધતી ગઈ. આ સ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે સાંખ્યમતવાદીઓએ આ બેઉ ધર્મોના કેટલાક સિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ મજબૂત લડત ચલાવી. ખાસ કરીને, આત્માનું અસ્તિત્વજ નથી એવો બૌદ્ધ ધર્મનો સિદ્ધાન્ત, વસ્તુમાત્ર ક્ષણવારજ ટકી રહે છે એ સિદ્ધાન્ત, અને આત્માનો પ્રધ્વંસ એનું નામજ મોક્ષ છે, એ સિદ્ધાન્ત,* એ સર્વની તેઓ સ્હામે થયા. પણ આ સ્થળે એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નિર્વાણ એટલે સમૂળ ઉચ્છેદ સમજવાનો છે કે નિર્લેપ આનન્દની

નહીં એ ધર્મ નિઃસત્ત્વ થઈ ગયો હતો અને બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મ નાબુદ કરવાને માટે ઘણાં સખત પગલાં ભર્યાં હતાં. મતાન્તરસહિષ્ણુતા એ બુદ્ધના ઉદાર ધર્મનું ખાસ લક્ષણ છે. એ ધર્મ અત્યારે હિન્દુસ્તાન સિવાયની બીજી ઘણી પ્રજાઓમાં પ્રસરેલ છે.

* રહીઝ ડેવિડ્સ કહે છે કે 'નિર્વાણ' એ શબ્દનો "બુઝાવું" એવો અર્થ થાય છે, પણ તે આત્માનું બુઝાવું નહીં, પણ રાગ, દ્વેષ, અને મોહરૂપી ત્રણ પ્રકારના અગ્નિનું બુઝાવું સમજવાનું છે.

સ્થિતિ સમજવાની છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની બુદ્ધે ના પાડી હતી. નિઃસંશય, આમાંના પાછલા વિચારમાં, "મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં જીવાત્મા બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે" એ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનો કંઈક સત્કાર કરવામાં આવેલો જણાય છે.

આ બેઉ ધર્મોમાં આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાઓ એ ગૌણ સ્થાન રોકે છે. એ ધર્મોનું જે મહત્ત્વ છે તે એ ચર્ચાઓને લીધે નથી; પણ હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફીનાં આસ્તિક દર્શનોમાં નીતિના નિયમો તરફ લગભગ સંપૂર્ણ બેદરકારી રાખવામાં આવી છે ત્યારે આ ધર્મોમાં એ નીતિના નિયમોને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ લઈ જવામાં આવ્યા છે એમાંજ એનું ખરેખરું મહત્ત્વ છે. એ બેઉ ધર્મોની સ્થિતિ જુદી જુદી થઈ ગઈ છે એ ઘણું નવાઈ જેવું છે. જૈનધર્મ તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના એક ન્હાના-સરખા પંથ તરીકેજ ટકી રહ્યો છે; બૌદ્ધ ધર્મ તે પોતાની જન્મભૂમિમાંથી લાંબા વખત થયાં જતો રહ્યો છે, પણ એ ધર્મે જગતના એક મહાન્ ધર્મની પદવી મેળવી છે અને બીજા કોઈ પણ ધર્મના કરતાં એ ધર્મમાં માનનારાઓની સંખ્યા વધારે મ્હોટી છે.

સાંખ્ય દર્શનમાં યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે અમુક પ્રકારની મનોદશા જરૂરની છે એવો સિદ્ધાન્ત ઉમેરાઈને તેનો ગ્રન્થ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં બીજા કોઈ પણ આસ્તિક દર્શનના કરતાં વધારે વ્હેલો મૂકાયો. આ ગ્રન્થ તે **"યોગસૂત્ર"**નો છે, અને એ ગ્રન્થ યોગ ફિલસુફીના સ્થાપક **પતંજલિનો** રચેલો છે. જેમાં બીજાં દર્શનો વિરુદ્ધ ચર્ચા કરવામાં ન આવી હોય એવો ફિલસુફીનો સૂત્રગ્રન્થ એકલો આજ છે એ કારણથી એ ગ્રંથ બીજા ગ્રન્થોના કરતાં વ્હેલો લેખાયો હશે એવા અનુમાન ઉપર આવવાને આપણને મજબૂત કારણ મળે છે. પણ યોગ દર્શનનો સંસ્થાપક અને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો વેત્તા **પતંજલિ** એ બેઉ એકજ છે એવું જે હિન્દુસ્તાનના લોકોનું માનવું છે તે ખરૂં છે એમ આપણાથી કહી શકાય એવું નથી; કારણ કે એ બેઉ ગ્રન્થકારોના વિચારમાં કેટલોક ફરક છે એવું ચોક્કસ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉપર બતાવેલા કારણથી **"યોગસૂત્ર"** એ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં રચાયલાં હોવાં જોઈએ એ અનુમાન ઘણું વાસ્તવિક લાગે છે. આ ગ્રન્થ **"સાંખ્યપ્રવચન"** એ નામથી પણ ઓળખાય છે. પાછલા સમયનાં

"**સાંખ્યસૂત્ર**"નું નામ પણ એજ છે તે ઉપરથી કપિલની ફિલસુફી સાથે એનો સમ્બન્ધ કેટલો ગાઢો છે તે જણાઈ આવે છે. **મહાભારત**માં "**સાંખ્ય**" અને "**યોગ**" એ બેઉ દર્શન એકજ હોય એવી મતલબનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

યોગદર્શન લોકોની રુચિને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે એટલા માટે પતંજલિએ સગુણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સિદ્ધાન્ત પણ એ દર્શનમાં દાખલ કર્યો, પણ તે એવી શિથિલ રીતે મૂક્યો કે આખા દર્શનની વ્યવસ્થાને એ સિદ્ધાન્તની સાથે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ રહેતો નથી. ખરેખર એ ગ્રન્થમાં ઈશ્વર વિષેનાં જે સૂત્રો છે તે ગ્રન્થના બીજા ભાગની સાથે કંઈ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતાં નથી એટલુંજ નહીં પણ એ દર્શનના આધારભૂત સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ જાય છે. કારણ કે સાંખ્ય દર્શનની પેઠે અહીં પણ પ્રકૃતિથી પુરુષનું છૂટા પડવું (**કૈવલ્ય**) એજ મનુષ્યનો અન્તિમ ઉદ્દેશ જણાવવામાં આવ્યો છે, ઈશ્વરની સાથે જોડાવું અથવા ઈશ્વરમાં લીન થઈ જવું એ નહીં, અને અહીં જીવાત્મા તે પણ "પરમાત્મા" અથવા ઈશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ નહીં, પણ "પરમાત્મા" અથવા ઈશ્વરની પેઠે જીવ પણ અનાદિ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

યોગ વિષે અને યોગથી જે અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે પતંજલિના વખતમાં જે વિચારો પ્રચલિત હતા તે જ્યાં આગળ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે ભાગ આખા દર્શનમાં ખરેખરો વિલક્ષણ છે. અમુક વસ્તુ ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું એનું નામ "**યોગ**" કહેવાય છે. ઉપવાસ આદિ વ્રતો વડે કરીને અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા ઐતિહાસિક સમયથી પણ પહેલાંની અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, અને હજી પણ જંગલી પ્રજાઓમાં એવી માન્યતા સાધારણ જોવામાં આવેછે. આવી રીતનાં વ્રતોને માટે વેદોમાં "**તપસ્**" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે આ ઉપરથી, હિન્દુસ્તાનમાં માનસિક જાગૃતિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ "**યોગ**" એ નામનો મનોવ્યાપાર વધારે ને વધારે ખીલતો ગયો, અને પતંજલિના પહેલાં કેટલાક સૈકાઓ આગળથીજ એ વિષેનું જ્ઞાન અને અનુભવ લોકોમાં હશે એમ માનવાને આપણી પાસે આધાર છે. કારણ કે આધુનિક શોધખોળોને પરિણામે એવું માલમ પડયું છે કે બુદ્ધિવિષયક **સાંખ્યદર્શન**જ

નહીં પણ આચારવિષયક યોગદર્શન પણ બૌદ્ધધર્મના આરંભકાળની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવેછે; અન્ય વસ્તુઓમાંથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને એકાગ્રતા રાખવી એ બૌદ્ધધર્મીઓમાં અસલથીજ ઘણું વખણાતું હતું. પતંજલિએ માત્ર એ સિદ્ધાન્તને વધારે ખીલવ્યો, અને ચિત્તની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા સાધવાના સાધન કયાં કયાં છે તે વિષે એણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. એના દર્શનમાં યોગના નિયમોનું બરાબર પાલન કરવું એ ખાસ અગત્યનું ગણવામાં આવ્યું છે; કારણ કે એનાથી અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ મોક્ષને માટે એ મુખ્ય સાધન છે એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એના ગ્રન્થના ચાર અધ્યાય છે તેમાં ચિત્તની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા (**समाधि**), એ એકાગ્રતા મેળવવાના ઉપાય (**साधन**), એનાથી જે અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે (**विभूति**), અને ઉદ્ધાર પામેલા આત્માનું છૂટાપણું (**कैवल्य**) એ ચાર વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ગ્રન્થ ઉપર જૂનામાં જૂની અને સારામાં સારી ટીકા **વ્યાસ**ની રચેલી છે, તે ઇસવીસનના સાતમા સૈકાની છે.

પાછલા સમયનાં ઘણાં ઉપનિષદો યોગસિદ્ધાન્તની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે. **મનુસ્મૃતિ**ના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં યોગ વિષે ઘણી વિગતો આપવામાં આવી છે. ખરેખર, એ ગ્રન્થમાં જે ઈશ્વરવાદ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એના **સાંખ્ય** સિદ્ધાન્તો યોગદર્શનમાંથીજ લેવાયા હશે એ સંભવિત જણાય છે. **મહાભારત**ના ગ્રન્થમાં, ખાસ કરીને બારમા પર્વમાં, યોગ વિષે ઘણા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. "**भगवद्गीता**"માં યોગનું તત્ત્વ ઘણું આગળ પડતું જણાય છે, એટલુંજ નહીં પણ એને "**योगशास्त्र**"નું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. યોગની સિદ્ધિ વિષે હજી પણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા લોકોને શ્રદ્ધા છે, અને હાલના વખતમાં પણ ઘણા માણસો યોગનું આનુભવિક જ્ઞાન મેળવે છે. તોપણ સાંપ્રત કાળના યોગીઓ ઘણુંખરું જંતરમંતરના ખેલ કરનારાઓ અને મદારીઓજ હોય છે.

પાછલી એટલે અર્વાચીન સમયની ટીકાઓમાં ચિત્તની એકાગ્રતાના પ્રયોગોને માટે "**राजयोग**" એવું ખાસ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. બાહ્ય પ્રયોગોને માટે સાધારણ રીતે "**क्रियायोग**" એ નામ વાપર-

વામાં આવે છે; એનું જે વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપ તેને માટે પાછલા ગ્રન્થોમાં "हठयोग" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને મ્હોટે ભાગે શ્વાસને કેવી રીતે રોકવો તેના પ્રયોગો "हठयोग"માં આપવામાં આવ્યા છે. "हठयोग" અને "राजयोग" એ બેનો ભેદ ઘણી વખત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

યોગના આઠ અંગમાંથી આસન એ ચિત્તની એકાગ્રતા આણનાર અને આરોગ્યને વધારનાર હોવાથી ખાસ અગત્યનું ગણાય છે. આસનના જુદા જુદા પ્રકારનું વર્ણન આપવામાં વધારે અર્વાચીન લેખકોને વિશેષ આનન્દ મળતો હતો, અને ઘણી વાર બધાં મળીને ચોર્યાસી આસન ગણાવવામાં આવ્યાં છે. हठयोगમાં "मुद्रा" એ નામનાં બીજાં આસનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. સૌથી વધારે જાણીતી "मुद्रा" તે "खेचरी" એ નામની છે. જીભને વાળીને પાછળ ગળા તરફ લઈ જવી અને ભવાંની વચ્ચેના એક બિન્દુ તરફ એકાગ્રદૃષ્ટિ રાખવી તેનું નામ "खेचरी" કહેવાય છે. પ્રાણાયામની સાથે સાથે આવી રીતના પ્રયોગો કરવાથી સમાધિ ચડતી હતી. એ સમ્બન્ધમાં એક હરિદાસ નામના યોગીનો દાખલો તો સારી રીતે જાણીતો છે. ૧૮૦૦ થી ૧૮૩૦ સુધીમાં એ યોગી રાજપુતાના અને લાહોરમાં આમતેમ ભટકતો હતો, અને પૈસા ખાતર પોતાના શરીરને પોતે સમાધિની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે પૃથ્વીમાં દટાવા દેતો હતો. સ્ટીવનસનની નવલકથામાં સિકન્દરદાસ નામના હિન્દુસ્તાનના વતની તરફથી "Master of Ballantrae"ને દાટવામાં આવ્યાની જે વાત આવે છે તે નિ:સંશય આ યોગીના વૃત્તાન્ત ઉપરથીજ લેવાયલી છે.

સાંખ્ય અને યોગ એ બે દર્શનો વધારે પ્રાચીન હતાં અને તેઓનો પરસ્પરનો સમ્બન્ધ ઘણો ગાઢો હતો. તેના પછી આશરે ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં બે દર્શનો નીકળ્યાં તે આ બેથી તદન જુદીજ જાતનાં હતાં. ૭ આસ્તિક દર્શનોમાં પણ પ્રથમથીજ 'ઇશ્વરવાદ' જેમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય એવાં દર્શનો આ બેજ હતાં. તેમાંનું એક વેદો અને બ્રાહ્મણો ઉપરથી રચાયલું છે એટલે તેમાં વેદધર્મના કર્મકાંડની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને બીજામાં ઉપનિષદોના મુખ્ય અદ્વૈતવાદી સિદ્ધાન્તોની પદ્ધતિપુરઃસર ચર્ચા કરવામાં આવી છે "પૂર્વ-

મીમાંસા"ને "કર્મમીમાંસા" એ નામ પણ કોઈ કોઈ વખતે આપવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે એ એકલા "મીમાંસા" એ નામથીજ ઓળખાય છે. વેદાન્તદર્શનની સાથે એનો ગાઢો સમ્બન્ધ છે તેને લીધેજ એને પટ્દર્શનોમાંના એક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ દર્શનના સિદ્ધાન્તો "કર્મમીમાંસાસૂત્ર"માં આપવામાં આવ્યા છે, અને તેનો રચનાર જૈમિનિ છે. ધર્મવિધિઓ વિષે અને એ વિધિઓ કરવાથી શા શા લાભ થાય છે તે વિષે એ દર્શનમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વેદ કોઈનો રચેલો નથી અને અનાદિ છે એવું કહીને 'શબ્દ નિત્ય છે' અને તેથી શબ્દને અર્થની સાથે જે સમ્બન્ધ છે તે સાંકેતિક નથી,પણ શબ્દના અંતર્ગત સ્વભાવનુંજ પરિણામ છે, એ સિદ્ધાન્તો ઉપર એ દર્શનમાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વચિન્તનની દૃષ્ટિએ જોતાં એ દર્શનમાં કંઈ ખાસ રસ પડે એવું ન હોવાથી યુરોપના વિદ્વાનોનું એ દર્શન તરફ હજી સુધી બહુ લક્ષ ગયું નથી.

"મીમાંસાસૂત્ર" ઉપરનું જે જૂનામાં જૂનું ભાષ્ય અત્યારે અસ્તિત્વમાં છે તે શબર સ્વામીનું છે. એ ભાષ્ય ઉપર આશરે ઇ.સ. ૭૦૦માં મીમાંસાશાસ્ત્રના પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ કુમારિલે એમણે વાર્તિક લખ્યું તે "તન્ત્રવાર્તિક" એ નામથી ઓળખાય છે. પહેલા અધ્યાયના બીજા પાદથી એ ગ્રન્થનો આરંભ થાય છે. એજ કુમારિલે "શ્લોકવાર્તિક" પણ લખ્યું છે. તેમાં પતંજલિના પહેલા પાદની ઉપરના શબર સ્વામી ભાષ્યને પદ્યમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. "મીમાંસાસૂત્ર"ઉપર પાછળથી જે ભાષ્યો લખાયાં તેમાં માધવનું "જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તર" (ચૌદમા શતકનું) એ સૌથી વધારે અગત્યનું છે.

આ દર્શન કરતાં "ઉત્તરમીમાંસા દર્શન" એ ઘણું વધારે લક્ષ આપવા જેવું છે. કારણ કે તેમાં ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો સુવ્યવસ્થિત રીતે આપવામાં આવ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ હિન્દુસ્તાનના હાલના પંડિતોના આધ્યાત્મિક વિચારો પણ એ દર્શનમાં પ્રકટ કરાયલા જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદ્ એ "વેદનો અન્ત (છેવટનો ભાગ)" હોવાથી એને "વેદાન્ત" એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રોફેસર ડયુસનના શબ્દોમાં કહીએ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને "ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ" એ બેની વચ્ચે જેવી રીતનો સમ્બન્ધ છે તેવી રીતનો સમ્બન્ધ

આ ઉત્તરમીમાંસાદર્શન અને પ્રાચીન ઉપનિષદો એ બેની વચ્ચે છે એનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનો છે, અને તે "तत्त्वमसि" એ પ્રખ્યાત સૂત્રના રૂપમાં ઘણી વખતે મૂકવામા આવે છે આ કારણથી એ મીમાંસાને "ब्रह्ममीमांसा" અથવા "शारीरकमीमांसा" એવું નામ પણ આપવામા આવે છે અનાદિ અને અનન્ત બ્રહ્મના વિભાગ પડી શકતા નથી તેમજ એનો પરિણામ પણ થતો નથી તેથી જીવ એ બ્રહ્મનો એક અંશ અથવા બ્રહ્મમાથી ઉત્પન્ન થયલુ તત્ત્વ હોઈ શકે નહીં એવુ એ દર્શનમા કહેવામાં આવ્યુ છે બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે નહીં એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી વેદાન્તને "अद्वैतवाद" એવુ નામ પણ આપવામા આવ્યુ છે વ્યવહારમા વસ્તુઓનુ જે વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે અને વેદમા આત્માઓની અનેકતા વિષે જે કથન કરવામા આવ્યા છે તેના સમ્બન્ધમાં એવો ખુલાસો આપવામા આવે છે કે એ સઘળા સ્વપ્નના દેખાવો છે, અને જ્યાં સુધી માણસ જાગ્રત્ અવસ્થામા નથી આવ્યો ત્યા સુધીજ એ દેખાવો સાચા લાગે છે

એવા ખોટા અનુભવોનું મૂળ કારણ "अविद्या" છે બીજા દર્શનોની પેઠે આ દર્શનમા પણ 'अविद्या' નું અસ્તિત્વ એમનુ એમ માની લેવામા આવ્યુ છે, પણ એના સમ્બન્ધમા કોઈ પણ રીતનો ખુલાસો કરવામા આવ્યો નથી આ વ્યાવહારિક સૃષ્ટિ તે "माया" માત્ર છે એ આત્માથી સમજી શકાતું નથી તેનું કારણ "अविद्या" છે આ પ્રમાણે વેદાન્તીની દૃષ્ટિએ વિશ્વ તે એક મૃગતૃષ્ણિકાના જેવુ છે જેવી રીતે તૃષાકુલ થયલુ હરણ મૃગતૃષ્ણિકામા પાણીનું દર્શન કરે છે તેવી રીતે આત્મા પણ તૃષ્ણાને લીધે વિશ્વનુ દર્શન કરે છે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અંધકાર ખસી જાય છે અને જાણે જાદુની પેઠે સઘળી માયાવી રચના અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તે વખતે જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે લેશ પણ અન્તર રહેતો નથી અને મોક્ષનો જે પરમ પુરુષાર્થ તેની સિદ્ધિ થાય છે

યથાર્થ જ્ઞાન ખચીત દુનિયાના વ્યવહારથી મળી શકતું નથી પણ વેદોના જ્ઞાનકાંડમા એટલે ઉપનિષદો વડે એ જ્ઞાન પ્રકટ કરવામા આવ્યુ છે રજ્જુના ઉપર સર્પનો અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો હોય તે જેવી રીતે નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે, યથાર્થ જ્ઞાન વડે કરીને બાહ્ય દેખાવોના વૈવિધ્યની ભ્રમણા પણ નષ્ટ થાય છે પણ વેદાન્તમા બે પ્રકારની વિદ્યા ગણાવવામાં આવી છે "परा" અને "अपरा" એમાથી ' १ विद्या '

એ નિર્ગુણ બ્રહ્મ (નાન્યતરજાતિ) તેના વિષેની છે અને "**અપરા વિદ્યા**" તે સગુણ બ્રહ્મ (નર જાતિ), જે જગતનો આત્મા છે અને જે સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર અને મોક્ષ આપનાર ઈશ્વર છે, તેના વિષેની છે. એકની એકજ વસ્તુને રૂપવાળી અને રૂપ વગરની, ગુણવાળી અને ગુણ વગરની કહેવાથી જે વિરોધ આવે છે તેનો ખુલાસો એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે સગુણ બ્રહ્મ કંઈ સત્ય નથી, પણ એકજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું અજ્ઞાનજનિત માયાવી સ્વરૂપ છે.

વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો બાદરાયણના "**બ્રહ્મસૂત્ર**"માં આપવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રન્થનો અર્થ એમનો એમ સમજી શકાય એવો નથી. તેથી **શંકરાચાર્યે** નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી ફિલસુફ, જેણે બ્રાહ્મણધર્મના સમુદ્ધરણકાર્યમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, તેણે પોતાના "**ભાષ્ય**"માં એનો અર્થ સમજાવ્યો છે. એ ફિલસુફ ઇ.સ. ૭૮૮માં જન્મ્યો હતો, ૮૨૦માં એ સાધુ થઈ ગયો હતો અને ઘણું કરીને એ મ્હોટી વય સુધી જીવ્યો હતો.* એણે જે અર્થ કર્યા છે તેજ સઘળી અગત્યની બાબતોમાં "**બ્રહ્મસૂત્ર**"ના ખરા અર્થ હોય એ દરેક રીતે સંભવિત જણાય છે. તોપણ "**માયાવાદ**"ને વધારે સંપૂર્ણ અને મજબૂત કર્યાનું માન તો એનેજ ઘટે છે. સદાનન્દ યોગીન્દ્રનો "**વેદાન્તસાર**" નામનો ગ્રન્થ છે તેમાં શંકરના સમજાવેલા વેદાન્તસિદ્ધાન્તોનો સાર સંક્ષેપમાં ઘણી સારી રીતે આપવામાં આવ્યો છે. એ ગ્રન્થકારના વિચારો ઘણી બાબતમાં શંકરથી જુદા પડે છે, અને એવું જ્યાં થાય છે ત્યાં આગળ ગ્રન્થકારના મગજ ઉપર સાંખ્યદર્શનની મજબૂત અસર થઈ હોય એવું માલમ પડે છે.

શંકર પછી "**બ્રહ્મસૂત્ર**" ઉપર જે બીજાં ઘણા ભાષ્યો લખાયાં છે તેમાં બારમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમા થઈ ગયલા **રામાનુજનું** ભાષ્ય સૌથી અગત્યનું છે. આ લેખકે પોતાના ભાષ્યમાં **પાંચરાત્ર** અથવા **ભાગવત** નામના એક જૂના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તી વિચારને મળતા આવે છે અને તે **ભગવદ્ગીતા** અને **ભાગવતપુરાણ**માં તેમજ એ સંપ્રદાયના ખાસ ગ્રન્થોમાં સમજાવ-

* શંકરાચાર્યના જન્મની તારીખ વિષે હજી ઘણો મતભેદ છે. ન્હાનપણથીજ એણે સન્યાસ લીધો હતો અને એનું જીવન બહુ ટૂંકું હતું એવું સાધારણ રીતે માનવામા આવે છે

વામાં આવ્યા છે. રામાનુજે આપ્યા છે તે પ્રમાણેના ભાગવત ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં અને જેના ઉપર એણે ભાષ્ય લખ્યું છે તે "ब्रह्मसूत्र"ના વિચારોમાં ઘણો ભેદ જણાય છે. કારણ કે એના કહેવા પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મ એ બે એક નથી; અને જીવને જે બંધન રહે છે તે અજ્ઞાનને લીધે નહીં, પણ અશ્રદ્ધાને લીધે રહે છે. જ્ઞાન નહીં પણ ભક્તિ એજ મુક્તિ પામવા અથવા ઇશ્વરની સાથે એક થવાનો ખરો ઉપાય છે.

છેલ્લાં બે આસ્તિક દર્શનો, વૈશેષિક અને ન્યાય, એકબીજાની સાથે ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવે છે, કારણ કે પદાર્થોનો વિભાગ અને જગત્‌ની ઉત્પત્તિ અણુઓમાંથી થઈ છે એ સિદ્ધાન્ત બેઉમાં સાધારણ છે. એ બેમાં વૈશેષિક દર્શન ઘણું વધારે પ્રાચીન છે, અને "ब्रह्मसूत्र"માં પણ એ દર્શન વિરુદ્ધની ટીકા કરવામાં આવી છે. ત્યાં આગળ એ દર્શન વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે એના તરફ બહુ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે એમાં માનનારા કોઈ છે નહીં. પાછળા સમયમાં ખચીત એ પ્રમાણે ન્હોતું, કારણ કે તે વખતે એ દર્શન ઘણું લોકપ્રિય થઈ પડયું હતું. અણુવાદમાં "विशेष" એ પદાર્થ ઉપર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તેના ઉપરથી એ દર્શનનું "वैशेषिक" એવું નામ પડયું છે. એ દર્શનના રચનાર માટે "कणाद" "कणभुज्", અથવા "कणभक्ष" (કણ ખાનારો) એવી સંજ્ઞા પણ વાપરવામાં આવે છે.

એ દર્શનની ખાસ ખુબી એ છે કે એમાં પદાર્થોના ચોક્કસ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે અને તેમા સઘળી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ જે છ પદાર્થો ગણાવવામાં આવતા હતા તે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય એ પ્રમાણે હતા. એ છએનાં ખાસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે અને તેના પેટાવિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. સમવાય અથવા નિત્ય સમ્બન્ધ, અને સંયોગ એ બેનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે, અને દ્રવ્ય અને ગુણોનો, અંશ અને અંશીનો, સામાન્ય અને વિશેષનો, ગતિ અને ગતિમાન્ વસ્તુનો સમ્બન્ધ તે સમવાય એવી રીતે સમવાયનુ વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છે. પાછળથી એક સાતમો અભાવ એ નામનો પદાર્થ ઉમેરવામા આવ્યો છે તેનાથી સૂક્ષ્મ ભેદો રચવાની સગવડ થવાથી હિન્દુસ્તાનના ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર તેની મજબૂત અસર થઈ છે. આ પદાર્થના પાછા

પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ (જેમકે, ઘટ અને પટ), અને અત્યન્તાભાવ (જેમકે, ઉદકમાં અગ્નિ) એ પ્રમાણેના વિભાગ પાડવામ આવ્યા છે.'

આ પદાર્થોના સમ્બન્ધમાં વ્યાપક સિદ્ધાન્તો ઉપર આવવું એ **વૈશેષિક** દર્શનનો હેતુ હતો. આ કારણથી **"દ્રવ્ય"** એ પદાર્થના સમ્બન્ધમાં અણુઓમાંથી જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થયાનો સિદ્ધાન્ત ઉદ્‌ભવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે **"ગુણ"** એ પદાર્થના સમ્બન્ધમાં માનસશાસ્ત્રની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે તે ધ્યાન ખેંચે એવી છે અને તે **સાંખ્યદર્શનની** સાથે મળતાપણું ધરાવે છે આ સ્થળે આત્માને અનાદિ, અનન્ત, સર્વવ્યાપક, અને દિક્‌કાલ આદિથી અનવચ્છિન્ન ગણવામાં આવ્યો છે. આત્માની સાથે મનને ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ છે, અને એ મન વડે કરીને બાહ્ય પદાર્થોજ નહીં પણ એ આત્માના પોતાના ગુણો પણ આત્માથી જાણી શકાય છે. આત્મા વિભુ છે પણ મન અણુ છે, એટલે એક ક્ષણે અમુક એકજ પદાર્થનું એનાથી ગ્રહણ થઈ શકે છે. આ કારણથીજ આત્માને એકી વખતે અનેક વસ્તુઓનું ભાન થતું નથી.

ન્યાયદર્શનમાં કણાદના દર્શનનોજ વિકાસ થયલો છે અને એ કણાદના દર્શનનુંજ પરિપૂરક છે. અધ્યાત્મવિદ્યા અને માનસશાસ્ત્રના વિષયમાં એ બેઉ દર્શનની વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ નથી **લૉજિક** વિષે એમાં ઘણી વિસ્તારપૂર્વક અને સચોટ સમજૂતી આપવામાં આવી છે એજ એનું ખાસ લક્ષણ છે. આ કારણને લીધે **હિન્દુસ્તાનમાં** આજ દિન સુધી ન્યાયદર્શન એ સઘળી ફિલસુફીના અધ્યયનને માટે મૂળ પાયા તરીકે ગણાયું છે.' યથાર્થ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ એ ચાર સાધન વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા ઉપરાંત ન્યાય અને હેત્વાભાસ વિષે એમાં સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. **હિન્દુસ્તાનના** લોકોએ સ્વતંત્ર રીતે આ સ્થળે ન્યાયની સમજૂતી આપી જણાય છે એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે. પણ એટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે ઍરિસ્ટોટલ થઈ ગયા પછી પણ લાંબા વખત સુધી હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ જાતનું સુવ્યવસ્થિત ચર્ચાપદ્ધતિનું સ્વરૂપ ("સિલૉજિઝમ"ના જેવુ) હિન્દુસ્તાનમાં જોવામાં આવતું નથી, અને ગ્રીસના ખગોળશાસ્ત્ર ઉપરથી હિન્દુસ્તાને પોતાનું ખગોળશાસ્ત્ર લીધુ એવું તો હવે પુરવાર થઈ ચૂક્યું

છે, ત્યારે ખગોળશાસ્ત્રની પેઠે આ (સિલૉજિઝમ) પણ તેઓએ ગ્રીસની પાસેથી લીધું એમ કેમ ન હોય એ એક પ્રશ્ન છે. ગૌતમનું "न्यायसूत्र" એ આ દર્શનનો પ્રમાણગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થના પહેલાજ સૂત્રમાં સોળ પદાર્થો ગણાવવામાં આવ્યા છે અને એ પદાર્થો વિષેના યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં મોક્ષ મળે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આ સ્થળે લૉજિકને કેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે જણાઈ આવે છે.

"वैशेषिकसूत्र" અને "न्यायसूत्र" એ બેમાંથી એકેમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવ્યું ન્હોતું; અને જોકે એ બેઉ દર્શનોમાં પાછળથી ઈશ્વરવાદ દાખલ થયો હતો તોપણ જડ પ્રકૃતિના રચનાર તરીકે ઈશ્વરને તેઓએ કદી સ્વીકાર્યો નથી. તેઓના ઈશ્વર વિષેના વિચાર સૌથી પહેલા ઉદયનાચાર્યની " कुसुमांजलि ", જે દશમા સૈકામાં લખાઈ હતી, તેમાં અને જે ગ્રન્થોમાં બેઉ દર્શનોની સાથે સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી હોય તેમાં સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરાયલા જોવામાં આવે છે. એ ગ્રન્થોમાં ઈશ્વર અને બીજા સનાતન જીવાત્માઓની વચ્ચે ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે પુનર્જન્મની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનારા ગુણો ઈશ્વરમાં નથી અને વિશ્વના નિયામક થવાને માટે જરૂરનું સામર્થ્ય અને જ્ઞાન એનામાં છે.

સાંખ્ય, યોગ, અને વેદાન્ત એ સર્વ સિદ્ધાન્તોનો સાર ખેંચી કાઢીને તેનું એકીકરણ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ ચાલી હતી તેને પરિણામે લખાયલો જૂનામાં જૂનો સાહિત્યગ્રન્થ "श्वेताश्वतरोपनिषद्" એ નામનો છે. એનાથી વધારે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ "भगवद्गीता"નો છે, તેમાં કૃષ્ણ તરીકે અવતાર પામેલા પરમાત્મા અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે. એ ઉપદેશનું તાત્પર્ય એ છે કે માણસ ગમે તે વર્ણનો હોય પણ તેનો મ્હોટામાં મ્હોટો ધર્મ એ છે કે પોતાનું જે કર્તવ્ય હોય તે તેણે ઉત્સાહથી કરવું. આ સિદ્ધાન્ત મૂકવામાં ભાષાનું જે સૌન્દર્ય અને સામર્થ્ય ભગવદ્ગીતામાં જોવામાં આવે છે તે હિન્દુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યગ્રન્થ કરતાં ઊતરે એવું નથી.

આસ્તિક ષડ્દર્શનો અને બે બ્રાહ્મણધર્મનાં વિરોધી દર્શનોની સાથે સાથે "लोकायत"નું દર્શન પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. તે એ દર્શનના મૂળ પ્રતિપાદકના નામ ઉપરથી चार्वाकનું દર્શન પણ કહેવાય

છે. એ દર્શન ઘણુંજ નાસ્તિક ગણાતું હતું, કારણ કે વેદોનું પ્રમાણ અને બ્રાહ્મણધર્મના વિધિઓનો એમાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ પુનર્જન્મ અને મોક્ષના સિદ્ધાન્ત, જે સઘળાં દર્શનોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, તેનો પણ એ દર્શનમાં અસ્વીકાર કરાયો છે. બુદ્ધના સમય પહેલાં પણ જડવાદનાં ચિહ્નો તો હિન્દુસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં, અને હાલના સમયમાં પણ એ જડવાદમાં છૂપી રીતે માનનારા ઘણા હોય છે. તોપણ બૃહસ્પતિ, જે દંતકથા પ્રમાણે આ દર્શનના મૂળ પ્રતિપાદક કહેવાય છે, તેનાં નષ્ટ થયલાં સૂત્રો સિવાય એ દર્શનનો બીજો કોઈ પણ ગ્રન્થ કદી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એ દર્શન વિષે આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ છિયે તે કંઈક અંશે બીજાં દર્શનોમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચાઓ ઉપરથી, પણ ખાસ કરીને ચૌદમા શતકના પ્રખ્યાત વેદાન્તી માધવાચાર્ય, જે સાયણના ભાઈ હતા, તેના રચેલા **"સર્વદર્શનસંગ્રહ"** ઉપરથી આપણને પ્રાપ્ત થયલું છે. ચાર્વાક મતની અત્યન્ત નાસ્તિકતા એટલા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજાં દર્શનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલાં સઘળાં પ્રમાણોનો એ દર્શનમાં અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકૃતિનેજ તેઓ સત્ય તરીકે સ્વીકારતા હતા. ચૈતન્યગુણાન્વિત શરીર એજ આત્મા છે એવું તેઓ માનતા હતા. જેવી રીતે અમુક ઓષધિઓનુ મિશ્રણ થવાથી માદકતાનો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે અમુક તત્ત્વોનુ મિશ્રણ થવાથી શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તેઓનું કહેવું હતું. આ કારણથી, શરીરનો જ્યારે વિનાશ થાય છે ત્યારે આત્માનો પણ વિનાશ થાય છે એવો તેઓનો મત હશે જડ અને ચેતન સઘળી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ પુનર્જન્મના નિયમને આધીન છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. વસ્તુઓનું ખરૂં સ્વરૂપ એજ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. ઇન્દ્રિયોથી અતીત વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ તેઓ સ્વીકારતા નથી, અને એવી વસ્તુઓમાં જેઓ માને છે તેઓની મશ્કરી કરવાનું મન થયા વગર તેઓને રહેતું નથી તેઓ કહે છે કે દેશનો રાજા, જેનું અસ્તિત્વ આખા જગતના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, તેજ આપણો મ્હોટામાં મ્હોટો દેવતા છે; સંસારનાં કારણોને લીધે જે સંસારનાં દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે તેજ નરક છે; અને શરીરનો વિનાશ થવો એતુંજ નામ મોક્ષ છે. એ દર્શનનો ગ્રન્થ દેવતાઓના આચાર્ય બૃહસ્પતિનો રચેલો છે એમ કહેવામાં પણ કંઈક મશ્કરીનું તત્ત્વ સમાયલું હોય એમ

જણાય છે. બ્રાહ્મણના ધર્મ ઉપર એ દર્શનમાં સખત આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે. ચાર્વાકમતવાળાઓ કહે છે, કે વેદો એ માત્ર લુચ્ચા માણસોના અસંબદ્ધ પ્રલાપ છે અને તે અસત્ય, પૂર્વાપરવિરોધ, અને પુનરુક્તિ એ ત્રણ દોષોથી દૂષિત થયલા છે; વેદના આચાર્યો દંભી છે, અને તેઓના સિદ્ધાન્તો પરસ્પરવિરોધી છે; અને જુદા જુદા ધર્મવિધિઓ એ બ્રાહ્મણોને જીવનના સાધન તરીકેજ ઉપયોગી છે. તેઓ પૂછે છે કે "યજ્ઞમાં જે પશુનું બલિદાન કરવામાં આવે તેને જો સ્વર્ગ મળતું હોય તો યજ્ઞ કરનારો માણસ પોતાના બાપનુંજ બલિદાન શામાટે નહીં કરતો હોય?"

નીતિની બાબતમાં જોઈએ તો "મઝાહ મેળવવી" એજ એ દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ મેળવવું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે અને સુખનો યોગ્ય ઉપભોગ થાય તેનો ઉપાય એજ છે કે જેવી રીતે મત્સ્ય મેળવવા ઇચ્છનાર માણસ મત્સ્યની સાથેનાં ભીંગડાં અને હાડકાં તરફ દુર્લક્ષ રાખેછે તેવી રીતે સુખ મેળવવા ઇચ્છનાર માણસે સુખની સાથે જે દુઃખ રહ્યું હોય તેના તરફ દુર્લક્ષ રાખવું.

यावज्जीवेत् सुखंजीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

"જ્યાં સુધી જીંદગી છે ત્યાં સુધી સુખમાં રહેવું; માથે દેવું થઈ જાય તોપણ ઘી પીવું; કારણ કે આ દેહ એક વખતે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો પછી તે પાછો ક્યાંથી આવવાનો હતો?"

सर्वदर्शनसंग्रहના લેખકે બધાં મળીને સોળ દર્શનોનાં વર્ણન આપ્યાં છે. અને દરેક દર્શન વખતે તે દર્શનનાજ મતાવલમ્બી થઈને તે તે દર્શન વિષે ઘણી આશ્ચર્યકારક રીતે એણે સબળ ચર્ચા કરી છે. જે છ દર્શનો વિષે ઉપર કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી તે ઓછા અગત્યનાં છે અને વળી તે કેવળ ફિલસુફીને લગતાં નથી. એમાંનાં પાંચ અમુક અમુક પંથને લગતાં છે. એક વૈષ્ણવ પંથનું છે, અને ચાર શૈવ સંપ્રદાયનાં છે, અને એ સધળાં દર્શનોને સાંખ્ય અને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોની મજબૂત અસર લાગી છે. છઠ્ઠું પાણિનિનું દર્શન તેને ભાગ્યે ફિલસુફીના ભેગું મૂક્યું છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે હિન્દુસ્તાનના વૈયાકરણોએ શબ્દના નિત્યત્વ વિષેનો મીમાંસાદર્શનનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો અને स्फोट અથવા દરેક શબ્દની સાથે અર્થગ્રહણને અર્થે આવશ્યક એવું જે અદૃશ્ય અને અવિનાશી તત્ત્વ રહ્યું હોય છે તે વિષેના યોગસિદ્ધાન્તનું તેઓએ વિશેષ સમર્થન કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૬.

—✻✻✻—

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ.

ધર્મશાસ્ત્રના અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંસ્કૃતમાં લખાયેલા અનેક ગ્રન્થો છે અને તેમાંના ઘણા અગત્યના પણ છે, છતાં સ્થળસંકોચને લીધે એ ગ્રન્થોનો અત્યન્ત સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપવાનું પણ અત્ર બની શકતું નથી. તોપણ હિન્દુસ્તાનનો સુધારો જેમાં પ્રતિબિમ્બિત થયો છે તે સંસ્કૃત સાહિત્યનો આ ઇતિહાસ પૂરો કરતાં પહેલાં પશ્ચિમની પ્રજાઓની એ સાહિત્ય ઉપર શી અસર થઈ છે અને એ સાહિત્યની પશ્ચિમની પ્રજાઓ ઉપર શી અસર થઈ છે તેનો વૃત્તાન્ત ઘણો ટૂંકાણમાં પણ આપ્યા વગર ચાલશે નહીં. આ ઘણા રસ પડે એવા વિષયનું યોગ્ય વિવેચન તો એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ વડેજ થઈ શકે.

હિન્દુસ્તાનના લોકો અને પશ્ચિમના લોકો એકબીજાના સમ્બન્ધમાં આવ્યાનાં જૂનામાં જૂનાં ચિહ્નો હિન્દુસ્તાનની લેખનકળાના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળી આવે છે. એ લેખનકળા ઘણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમાં સેમેટિક પ્રજા તરફથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે.

ઐતિહાસિક સમયની શરૂઆત થતાં પહેલાં આર્ય લોકોએ હિન્દુસ્તાન ઉપર જીત મેળવી હતી, પણ પાછળથી તેઓ જાતે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ પરદેશી રાજાઓના તાબામાં ગયા હતા. આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ૩૩૧સુધીમાં વાયવ્ય દિશાનો છેડાનો ભાગ આકિમિનિડ વંશના અમલ દરમ્યાન ઈરાનીઓના તાબામાં ગયો હતો. પહેલા સાઇરસે ગંધાર અને અશ્વક એ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાઓ પાસેથી ખંડણી લેવા માંડી હતી. બેહિસ્તૂન અને પર્સિપોલિસના જૂના ઈરાની લેખો ઉપરથી એવું માલમ પડે છે કે એની પછીના રાજા ડેરયસે હિસ્ટેસ્પિસે ગંધારના લોકો ઉપરજ નહીં, પણ સિન્ધુ નદી આગળ રહેનારી બીજી પ્રજા ઉપર પણ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. હિરોડોટસ પણ કહે છે કે એ રાજાએ "ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકો"ને તાબે કર્યા હતાં. એજ ડેરિયસ-

ના હુકમથી સ્કાઇલૅક્સ નામનો ગ્રીક હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી આવ્યો હતો અને ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦. માં વહાણમાં બેસીને સિન્ધુ નદીમાં ફર્યો હતો એમ કહેવાય છે. એણે જે હકીકત જણાવી હતી તેના ઉપરથી આધાર રાખીને હિકેટેઅસ અને બીજા અનેક ગ્રીક લેખકોએ હિન્દુસ્તાનનો વૃત્તાન્ત આપ્યો હતો. ઇ.સ. પૂર્વે ૪૮૦માં ગ્રીસની સ્હામે ઝર્કસીસ જે લશ્કર લઈ ગયો હતો તેમાં ગંધાર અને હિન્દુસ્તાનની ટુકડીઓ હતી, તેનાં વસ્ત્રશસ્ત્રાદિ વિષેનું વર્ણન હિરોડોટસે આપ્યું છે. એ ઇતિહાસકારે એવું પણ કહ્યું છે કે આખા ઇરાનના રાજ્યમાં સૌથી વધારે ભારે ખંડણી હિન્દુસ્તાનના છત્રપતિ તરફથી આપવામાં આવતી, અને એ ખંડણીને માટે જે સુવર્ણ જોઇએ તે પૂર્વ તરફના એક અરણ્યમાંથી લાવવામાં આવતું. એ સુવર્ણને શિયાળવાના કરતાં વધારે મ્હોટી કીડીઓ જમીનમાંથી ખોદી કાઢતી.

ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં ટેશિયસ નામનો ગ્રીક વૈદ્ય, જે બીજા આર્ટેક્ઝર્કસિસના દરબારમાં રહેતો હતો, તેણે ઇરાનીઓની પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષે ઘણી હકીકત જાણી હતી, અને એ જાતે પણ હિન્દુસ્તાનના કેટલાક બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યોના પરિચયમાં આવ્યો હતો. પણ ઇ.સ. પૂર્વે ૩૯૮માં એ હિન્દુસ્તાનમાંથી પાછો ફર્યો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનનો જે વૃત્તાન્ત એણે લખ્યો તેમાંથી આપણને અગત્યની હકીકતો બહુ મળી આવતી નથી, કારણ કે એ વૃત્તાન્ત બહુ કાળજીથી સાચવી રાખવામાં આવ્યો નથી અને સત્યતાને માટે એના દેશબંધુઓમાં એ લેખકની પ્રતિષ્ઠા બહુ સારી ગણાતી નહોતી.

મહાન્ સિકંદર બાદશાહે ઇરાનના રાજ્યનો નાશ કર્યો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાન ઉપર જે ફરીથી ચઢાઈ કરવામાં આવી તે વખતે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સૌથી પહેલી ચોક્કસ તારીખ આપણા જોવામાં આવે છે. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૨૭માં ૧૨૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૩૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર સાથે સિકંદરે હિન્દુ કુશનો પર્વત ઓળંગ્યો હતો. કાબુલ અને સિન્ધુ નદીના સંગમ આગળ આવેલું પુષ્કલવતી (ગ્રી. પ્યુકેલોતિસ)નું નગર કબજામાં લીધા પછી અને કાબુલ નદીની ઉત્તર તરફના અશ્વક લોકો (ગ્રી. અસ્સકનોઈ, અસ્પેસિયોઇ, હિપ્પેસિયોઇ)ને અને દક્ષિણ તરફના ગંધાર લોકોને તાબે કર્યા પછી ૩૨૬ની શરૂઆતમાં સિન્ધુ

નદીની પેલી તરફ એ ગયો સિન્ધુ અને જેલમની વચ્ચે, તક્ષશિલા (ગ્રી. ટૅક્સિલિસ) આગળ. પહેલી વખતે બ્રાહ્મયોગીઓ, જેને તેઓ "હિન્દુસ્તાનના ફિલસુફો" એ નામ આપે છે, તે તેઓના જોવામાં આવ્યા, અને તેઓના યોગ જોઈને અને તેઓના વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો સાંભળીને તેઓને ઘણી નવાઈ લાગી.

જેલમ અને ચિનાબની વચ્ચે પૌરવ અથવા પૌર લોકોનું રાજ્ય આવેલું હતું, તેના રાજાને માટે ગ્રીક લોકોએ "પૌર" એ પ્રજાના નામ ઉપરથી "પોરસ" એ શબ્દ વાપર્યો છે. તે રાજા ૫૦,૦૦૦ પાયદળ, ૪૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૨૦૦ હાથીઓ, અને ૪૦૦ રથ લઈને સિકંદરને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે તેની સ્હામે ગયો હતો. પછી જેલમ નદીના કિનારા ઉપર ભારે લડાઈ થઈ તેમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ વેઠ્યા પછી સિકંદરે પોતાના મ્હોટા લશ્કરને લીધે અને ઉંચી પ્રતિભાને લીધે આખરે વિજય મેળવ્યો. પૂર્વ દિશામાં જીત પર જીત મેળવતો એ સતલજ (ગ્રી. ઝરદ્રિસ) નદી સુધી આગળ વધ્યો. પછી, એના મૅસિડોનિયન લોકોએ પ્રાસિયોઇ લોકોના (સં. પ્રાચ્ય) રાજાના પ્રતાપની હકીકતો સાંભળી હતી તેથી તેઓએજ આગળ વધવાની ના કહી, એટલે આ સ્થળથી વધારે આગળ ગંગા નદી તરફ જવાનું એનાથી બની શક્યું નહીં. આ કારણથી પંજાબ અને સિન્ધના નવાબોની નીમણુક કરીને સિન્ધુ નદીના મુખ તરફ એ હંકારી ગયો અને ગેડ્રોનિયા આગળથી ઇરાનમાં પાછો આવ્યો. સિકંદરની સાથે જેઓ ગયા હતા તેઓનાં લખાણ બીલકુલ જળવાઈ રહ્યાં નથી. પાછલા સમયના લેખકોએ એ લખાણોમાંથી કેટલાક ઉતારાઓ આપ્યા છે તેના ઉપરથીજ આપણને કંઈ કંઈ માહિતી મળી શકે છે.

સિકંદરના મૃત્યુ પછી પંજાબના નવાબ યુડીમસે વૃદ્ધ રાજા પોરસનું ખૂન કર્યું તેને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકો ગ્રીક સત્તાની સ્હામે થયા અને ચન્દ્રગુપ્ત (ગ્રી. સૅન્ડ્રોકોટસ અથવા સૅન્ડ્રોકિપ્ટસ) એ નામના સાહસિક યુવાનની આગેવાની હેઠળ તેઓએ પોતાનું ગુમાવેલું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મેળવ્યું. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧૭માં ચન્દ્રગુપ્તે સિન્ધુ નદી આગળના મુલકોનો કબજો લીધો અને ૩૧૫માં પાટલિપુત્રના રાજાને એણે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, ત્યાર પછી આખી ગંગા નદી આગળની ખીણના પ્રદેશો પણ એના તાબામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે એણે જે વંશ-

ની સ્થાપના કરી તે મૌર્ય વંશ ૧૩૭ વર્ષ સુધી ચાલ્યો (ઇ.સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી ૧૮૮) હિન્દુસ્તાનમાં એના જેવું મ્હોટું રાજ્ય અત્યારસુધીમા બીજો કોઈનું જોવામાં આવ્યું નથી. ગંગા નદીના મુખથી તે સિન્ધુ નદી સુધીનો (ગુજરાત સાથેનો) હિમાલય પર્વત અને વિન્ધ્યાચળની વચ્ચેનો સઘળો પ્રદેશ એના તાબામાં હતો.

સિલ્યુકસે મીડિયા અને પર્શિયા(ઈરાન)નું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેણે જોયું કે ચન્દ્રગુપ્તને હરાવવા જેટલુ પોતાનામાં સામર્થ્ય નથી એટલે પાટલિપુત્ર આગળ ચન્દ્રગુપ્તની દરબારમાં રહેવાને માટે મિગૅસ્થનિસ નામના ગ્રીકને એણે મોકલ્યો આ એલચી એ પ્રમાણે ઇ.સ. ૩૧૧થી ૩૦૨ સુધીનાં વર્ષોમા હિન્દુસ્તાનની અંદરજ રહ્યો હતો, અને એણે "Ta Indika" નામનો ગ્રન્થ લખ્યો તે ખાસ કીમતી હોવાનું કારણ એ છે કે હિન્દુસ્તાનનો જેને જાતઅનુભવ હોય એવા પરદેશી તરફથી પોતાના અનુભવનો ખાસ અહેવાલ જેમાં આપવામા આવ્યો હોય એવો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ગ્રન્થ આ છે. મિગૅસ્થનિસે ચન્દ્રગુપ્તના સૈનિક બળ વિષે અને એની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે ઘણી સૂક્ષ્મ વિગતો આપી છે. એણે અરણ્યનિવાસી, યોગીઓ (Hylobioi) વિષે લખ્યું છે અને **બ્રાચમાનિસ અને સર્મનાઇ-એટલે બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો (શ્રમણ)** -એવા બે જાતના ફિલસૂફો ગણાવ્યા છે. એણે કહ્યુ છે કે વરસાદ આણુનારા ઝ્યૂસ દેવ(ઇન્દ્ર)ની અને ગંગા નદીની હિન્દુસ્તાનના લોકો પૂજા કરે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એના વખતમાં પવિત્ર નદી તરીકે ગંગાની વન્દનીયતા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. પર્વતની અંદર ડાયોનિસસની પૂજા કરવામા આવે છે એવુ એણે કહ્યુ છે, અને એ ડાયોનિસસનુ એણે જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે "ડાયોનિસસ" એ શબ્દ એણે "શિવ"ને માટે વાપર્યો છે ખેતરોની અંદર, ખાસ કરીને યમુના નદીના કિનારા ઉપર રહેનારા શૂરસેન લોકોમા અને મિથોરાના નગરમાં, હિરૅક્લિસની પૂજા થાય છે એવુ એણે કહ્યુ છે તે વિષ્ણુ અને કૃષ્ણાવતાર, જેના યાદવકુળનું મુખ્ય નગર મથુરા છે, તેના વિષેજ હશે. આ રચનો ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે એ વખતે પરમ દેવતા તરીકે શિવ અને વિષ્ણુનુ માહાત્મ્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતુ અને પર્વતોમાં શિવની, અને ગંગા નદી આગળની ખીણોમા વિષ્ણુની પૂજા થતી હતી જૂનામા જૂના બૌદ્ધ સૂત્રોમા જોકે

કૃષ્ણ વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તોપણ આ વખતે કૃષ્ણને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ગણવામાં આવતો હતો એવું પણ માલમ પડે છે. વળી મિગૅસ્થનિસ તરફથી આપણને એવી પણ માહિતી મળે છે કે એના વખતમાં સૃષ્ટિના ચાર યુગનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાનમાં ચોક્કસ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો.

ચન્દ્રગુપ્તના પૌત્ર, પ્રખ્યાત રાજા અશોકે પોતાનું હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય જાળવી રાખ્યું, એટલુંજ નહીં પણ તેને દરેક બાજુએથી વધાર્યું. બૌદ્ધ ધર્મને એણે રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યાર પછી એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને ફેલાવવા એણે ઘણી મહેનત કરી, અને ખાસ કરીને લંકામાં એણે એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ત્યાર પછી હમેશાં બૌદ્ધ ધર્મના સંપ્રદાયો લંકામાં ઘણી કાળજીથી સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે.

અશોકના મૃત્યુ પછી આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦માં ગ્રીકો-બૅક્ટ્રિયન રાજાઓએ પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન ઉપર જીત મેળવવા માંડી, અને આશરે એંશી વર્ષ સુધી ત્યાં આગળ રાજ્ય કીધું. યુથિડિમોસે જેલમ તરફના પ્રદેશોમાં પોતાનો અમલ વધારવા માંડ્યો. (ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના આરંભમાં) સિન્ધુ નદીના નીચલા ભાગના મુલકો, માળવા, ગુજરાત, અને ઘણું કરીને કાશ્મીર ઉપર પણ એના પુત્ર ડિમેટ્રિયોસની સત્તા ફેલાઈ ચૂકી હતી. એ ડિમેટ્રિયોસ "હિન્દુસ્તાનના લોકોનો રાજા" કહેવાય છે, અને સિક્કા ઉપર બે ભાષા વાપરવાનો નવો રિવાજ સૌથી પહેલો એણે કાઢ્યો હતો. સિક્કા ઉપર એક તરફજ ગ્રીક ભાષાનો મુદ્રાલેખ છાપવામાં આવતો તેની સાથે બીજી તરફ હિન્દુસ્તાનની ખરોષ્ટી લિપિનો મુદ્રાલેખ એણે ઉમેર્યો. યુક્રેટાઇડિસ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૯૦–૧૬૦), જેણે ડિમેટ્રિયોસના સ્હામું બંડ ઉઠાવ્યું હતું, તેણે પંજાબનો મુલક પૂર્વમાં બીઆસ સુધીનો પોતાના તાબામાં આણ્યો. હિલિયોક્લિસ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૬૦–૧૨૦)ના રાજ્ય પછી હિન્દુસ્તાનના ગ્રીક રાજાઓનો બૅક્ટ્રિયાની સાથેનો સમ્બન્ધ તૂટી ગયો. એ ગ્રીકો-ઇંડિયન રાજાઓમાં સૌથી વધારે જાણીતો મિનેન્ડર હતો (આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦), તેના વિષે મિલિન્દ એ નામથી બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થોમાં ઘણી વખત લખવામાં આવ્યું છે. હિન્દુસ્તાન ઉપર ગ્રીકની સત્તા લગભગ બે સૈકાઓ સુધી ચાલુ રહી ત્યાર પછી તેની છેલ્લામાં છેલ્લી નિશાની ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦ મા

અદૃશ્ય થઈ ગઈ. હિન્દુસ્તાનમાં સ્મારક તરીકેના ગ્રીક મુદ્રાલેખો કદી પણ જોવામાં આવ્યા નથી એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે એવી છે.

ગ્રીકો-ઇંડિયન અમલની શરૂઆત સાથે ગ્રીક લોકો જેને ઇંડો-સીથિયન કહે છે અને હિન્દુસ્તાનના લોકો જેને "શક" એ સીથિયન જાતને માટેના સાધારણ ઈરાની નામથી ઓળખે છે તેની ચઢાઈઓ પણ થવા માંડી. પંજાબના જાટ લોકો તે આ કહેવાતા સીથિયનોના વંશજ છે એવું માનવામાં આવે છે. એ શક લોકોનો સૌથી પહેલો રાજા મોઅસ અથવા મોઆ હતો (આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦), અને એ લોકોનું રાજ્ય ઇ.સ. ૧૭૮ સુધી, એટલે લગભગ ત્રણ સૈકાઓ સુધી ચાલ્યું હતું. હિન્દુસ્તાનમાં શક સંવત્ વડે કરીને શક લોકોનું સ્મરણ કાયમ રહ્યું છે. એ શક રાજાઓમાંથી એટલો એક કનિષ્ક રાજા પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે તેના રાજ્યાભિષેકના વરસથી, એટલે ઇ.સ. ૭૮ થી શક સંવત્‌ની શરૂઆત થાય છે અને એ સંવત હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં ચાલે છે. એના તાબાના મુલકોમાં ગંગા નદી ઉપર આવેલા કાન્ય-કુબ્જ (કનોજ)નો પણ સમાવેશ થતો હતો, અને હિન્દુસ્તાનની પેલી તરફ મધ્ય એશિયાના કેટલાક ભાગો સુધી એનું રાજ્ય ફેલાયું હતું. બૌદ્ધ ધર્મ તરફ એને ઘણો પક્ષપાત હતો, ગંધાર અને કાશ્મીરના પ્રદેશોમાં એણે બૌદ્ધ ધર્મનું ખાસ સ્થાનક કર્યું હતું, અને કાશ્મીરમાં બૌદ્ધ ધર્મની ચોથી સભા એણે મેળવી હતી.

આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦મા શક લોકોના પછી કુશન લોકો હિન્દુ-સ્તાનમાં આવ્યા. મધ્ય એશિયામાંની યુએ-ચિની ખાચ પ્રજાઓમાંની એક આ હતી, અને પાછળથી આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર તેઓએ જીત મેળવી હતી.

ઇ.સ. ૩૧૯થી ૪૮૦ સુધી ગુપ્ત રાજાઓના અમલ દરમ્યાન ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના સઘળા મુલકો એકઠા થઈને લગભગ ચંદ્રગુપ્તના જેટલુંજ વિશાળ રાજ્ય રહ્યું ત્યાર પછી કંઈક હૂણ લોકોના હુમલાઓને લીધે તો કંઈક બીજાં કારણોથી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પાછાં છૂટાં છૂટાં રાજ્યો થઈ ગયાં અને તેમાંનાં કેટલાંક રાજ્યો ઉપર પાછલા ગુપ્ત રાજા-ઓની સત્તા રહી. આ સ્થિતિ ઇ.સ. ૬૦૬ સુધી ચાલી, પછી કનોજના

રાજા હર્ષવર્ધને આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર સર્વોપરી સત્તા મેળવી. એનું રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયમાં બાણ નામનો કવિ થઈ ગયો, અને ચીનનો હ્યૂન સંગ નામનો પ્રખ્યાત મુસાફર પણ એજ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો.

આશરે ઇ.સ. ૧૦૦૦ મા મુસલમાનોની જીત થઈ એટલે હિન્દુસ્તાન પાછુ પરદેશીઓના તાબામાં આવ્યુ. સિકંદરની ચઢાઈપ છી જેમ મિગૅસ્થનિસ નામના પરદેશીનો ગ્રન્થ લખાયો હતો તેમ આ ચઢાઈ પછી સારે નસીબે આ'બરૂની નામના કેળવાયલા પરદેશીનો "ઇંડિયા" એ નામનો કીમતી ગ્રન્થ લખાયો (આશરે ઇ.સ. ૧૦૩૦) તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના સુધારાની તે સમયની સ્થિતિનો ઘણો સવિસ્તર અહેવાલ આપણને મળી શકે છે.

આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના લોકો પશ્ચિમની જીતનારી પ્રજાઓના સંસર્ગમાં વારંવાર આવ્યા હતા તેને લીધે સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાઓમાં હિન્દુસ્તાન અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ એ બેઉની એકબીજા ઉપર અસર થઈ હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે.

વીરચરિત કાવ્યો (epics) ના સમ્બન્ધમા ડાયો ક્રિસોસ્ટોમોસ નામના ગ્રીક અલકારશાસ્ત્રીનુ કહેવુ એમ હતું કે હિન્દુસ્તાનના લોકોએ હોમરની કવિતાને પોતાનીજ ભાષામા ઉતારી છે અને પ્રાયમના દુઃખો, ઍન્ડ્રોમૅશ અને હિક્યુબાના વિલાપો, ઍકિલિસ અને હેક્ટરના પરાક્રમો એ સર્વના ગાયન તેઓ ઉત્સાહથી ગાય છે મહાભારતનાં કેટલાક મુખ્ય પાત્રો હોમરના પાત્રોની સાથે સરખાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથીજ આ ગ્રીક લેખકે આ પ્રમાણે કહેલુ એમ ખુલ્લુ જણાઈ આવે આવે છે, અને એ સરખાપણા ઉપરથી મહાભારત તે "ઇલિયડ"નુ ભાષાન્તર છે એવુ અનુમાન એણે કરેલુ હોય એમ જણાય છે. પણ ખરૂ જોતા આ બે કાવ્યોની વચ્ચે કોઈ પણ રીતનો સમ્બન્ધ નથી. તેમજ ગ્રીક કાવ્યની રામાયણ ઉપર અસર થયલી એવો પ્રોફેસર વેબરનો સિદ્ધાન્ત છે તેને માટે પણ કોઈ રીતનો આધાર જણાતો નથી. (પ્રકરણ ૧૦ મુ.)

આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તે પ્રમાણે **મહાભારત**માં કૃષ્ણ-પૂજા વિષે ઘણું કથન કરવામાં આવેલું છે. એ કૃષ્ણના પંથમાં અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ખચીત કેટલીક અગત્યની બાબતોનું સરખાપણું છે તે ઉપરથી ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને લીધે કૃષ્ણનો પંથ નીકળ્યો એવો મત કેટલાક તરફથી દર્શાવવામાં આવે છે. પણ **મહાભારત**ના સમય વિષે આપણે જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છિયે તે ઉપરથી (પૃ. ૩૬૪–૩૬૫) તેમજ ઇસ્વીસન પહેલાં કેટલાક સૈકાઓ આગળથી દેવતા તરીકે કૃષ્ણની પૂજા થતી હતી એવું મિગૅસ્થનિસનાં વચનોથી માલમ પડે છે તે ઉપરથી કૃષ્ણના ધર્મની ઉત્પત્તિના સમ્બન્ધમાં તો આ વિચાર ભૂલભરેલો જણાઈ આવે છે. વળી **મહાભાષ્ય** ઉપરથી આપણને માહિતી મળે છે કે ઇસ્વીસન પૂર્વે બીજા સૈકામાં, અને બીજા સૈકામાં નહીં તો પહેલામાં તો નક્કીજ, કૃષ્ણની વાર્તા નાટકને રૂપે ભજવવામાં આવતી હતી.

હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો અને ગ્રીસનાં નાટકોની ઉત્પત્તિ એક-બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે થઈ હતી કે કેમ એ એક અગત્યનો સવાલ છે. ઇસ્વીસન પહેલાંના ત્રણ સૈકાઓમાં હિન્દુસ્તાનનાં અને ગ્રીસનાં નાટકોની એકબીજાં ઉપર અસર થઈ હોય એ બનવા જોગ છે એટલું તો આપણે કબૂલ કરવું પડશે. સિકંદરે હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કીધી તે વખતે એની સાથે અનેક કલાવાનો પણ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા, તેમાં નાટક ભજવનારાઓ પણ આવ્યા હોય એ સંભવિત છે. સિલ્યૂકસે પોતાની છોકરીનાં લગ્ન ચન્દ્રગુપ્તની સાથે કર્યાં હતાં અને એ રાજા તેમજ બીજા ટૉલેમી એ બેઉએ પાટલિપુત્રમાં પોતાની તરફના એલચીઓ મોકલીને પાટલિપુત્રના દરબારની સાથેનો સમ્બન્ધ જાળવી રાખ્યો હતો. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ બે સૈકાઓ સુધી ગ્રીક રાજાઓનો અમલ ચાલ્યો હતો. ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખ આગળ આવેલું ભરુચ શહેર, જેને ગ્રીક લોકો "બૅરિગૅઝ" એવું નામ આપે છે, તેની સાથે એલેક્ઝાંડ્રિયાને વ્યાપારનો સમ્બન્ધ ઘણો મજબૂત હતો; અને એ પાછલું શહેર ઉજ્જયિની(ગ્રી. ઓઝીની)ના નગર સાથે વ્યાપારમાર્ગથી જોડાયું હતું તેને લીધે ઉજ્જયિની પણ તે વખતે ઘણા વૈભવની સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું. ફિલૉસ્ટ્રેટસ, જે ઇસ્વીસનના, બીજા સૈકામાં થઈ ગયો, તેના વચન ઉપર બહુ ભરોસો મૂકી શકાય એમ નથી એ ખરું, પણ તે આશરે ઇ.સ. ૫૦માં હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા

"Apollonius of Tyana"ના જીવનચરિત્રમાં કહે છે કે ગ્રીક સાહિત્ય તરફ બ્રાહ્મણો ઘણા માનની નજરથી જોતા હતા. હિન્દુસ્તાનના મુદ્રાલેખોમાં, બંદીવાન તરીકે યવન કન્યાઓને હિન્દુસ્તાનમાં મોકલવામાં આવતી હતી તેના વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને સંસ્કૃત ગ્રન્થકારોએ, ખાસ કરીને કાલિદાસે, રાજાઓની સેવામાં રહેતી યવનકન્યાઓને વિષે લખ્યું છે. પ્રોફેસર વેબરે તો એવું પણ અનુમાન કર્યું છે કે ગ્રીક વારાંગનાઓની અસરને લીધે ગ્રીસના ઈરૉસ દેવતાની પેઠે હિન્દુસ્તાનના કામદેવને પણ મકરધ્વજ (મકરના ચિહ્નવાળો ધ્વજ) ધારણ કરતો કલ્પવામાં આવ્યો છે.

આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે પ્રોફેસર વેબર એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે બૅક્ટ્રિયામાં, પંજાબમાં, અને ગુજરાતમાં ગ્રીક નાટકો ભજવાતાં હશે તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને એ નાટકોનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો હશે. હિન્દુસ્તાનની રંગભૂમિના પડદાને માટે "**यवनिका**" અથવા "યવનોનો પડદો" એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે એ વાતથી ઉપલા વિચારને ટેકો મળે છે. તેનીજ સાથે, હિન્દુસ્તાનનાં અને ગ્રીસનાં નાટકોનું આન્તર સ્વરૂપ એકબીજાને મળતું આવતું નથી એટલું પ્રોફેસર વેબર કબૂલ કરે છે.

પણ પ્રોફેસર વિંડિશ એક ડગલું આગળ જાય છે અને કહે છે કે એ નાટકોનું આન્તર સ્વરૂપ પણ એકબીજાને મળતું આવે છે. ગ્રીસનાં દુઃખપરિણામી નાટકોની સાથે હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનું સરખાપણું શોધી કાઢવું એ તો તદ્દન અશક્ય હતું, પણ ઍથન્સનાં નવાં શુભપરિણામી નાટકો, જે આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦માં વિશેષ સારાં લખાતાં હતાં, તેની અસર "**मृच्छकटिक**"માં જોવામાં આવે છે એવું એનું ધારવું હતું. "**मृच्छकटिक**"માં અને આ પાછલા સમયનાં ગ્રીક નાટકોમાં જેટલી વસ્તુઓનું સરખાપણું જણાય છે તેના કરતાં બીજાં સંસ્કૃત નાટકોમાં ઓછી વસ્તુઓનું સરખાપણું જોવામાં આવે છે, અને તે સરખાપણું પણ આછું આછું છે. આ કારણથી પ્રોફેસર વિંડિશનો સિદ્ધાન્ત અસંભવિત ઠરે છે; અને હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો અને શેક્સપિયરનાં નાટકોની વચ્ચે એનાથી ઘણું વધારે સરખાપણું છે એ વાત આપણે લક્ષમાં લઈએ છિયે ત્યારે એ અસંભવ વધારે ઉત્કટ સ્વરૂપમાં આપણને જણાઈ

આવે છે. ગ્રીક નાટકો હિન્દુસ્તાનમાં કદી ભજવાતાં હતાં કે નહીં એ વાત શંકા પડતી છે. અને એટલું તો નક્કી છે કે એ નાટકો ભજવાતાં હતાં એવું દર્શાવનારાં વચનો કોઈ પણ સ્થળે સચવાઈ રહેલાં જોવામાં આવતાં નથી. વળી જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકો સાંપ્રત કાળ સુધી અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે તેનો સમય અને ગ્રીક સમય એ બેની વચ્ચે ઓછામાં ઓછો ચારસો વર્ષનો અન્તર છે. હિન્દુસ્તાનનાં નાટકોનો વિકાસ તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રીતેજ થયો હતો, અને એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હતી તેના વિષે જોકે કંઈ પણ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, છતાં તે પણ સ્વતંત્ર રીતેજ થઈ હતી એ વાત સ્હેલાઇથી ધ્યાનમાં ઊતરે એવી છે. અલબત્ત, પડદાને માટે "यवनिका" એ શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં નજરોનજર જોવામાં આવેલાં ગ્રીક નાટકોના સંસ્કારને લીધે ઉત્પન્ન થયો હોય એ બનવા જોગ છે; પણ ગ્રીક રંગભૂમિમાં પડદો રખાતો હતો કે નહીં એજ વાત અનિશ્ચિત છે; અને રખાતો હોય તોપણ તે રંગભૂમિની પાછળ તો ન્હોતોજ રખાતો એ નક્કી છે.

એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે, અને તે એ છે કે યુરોપનાં આધુનિક નાટકોમાંના એક સૌથી પ્રખ્યાત નાટકની શરૂઆતનો ભાગ એક ઉત્તમ સંસ્કૃત નાટકની "प्रस्तावना"નું અનુકરણ કરીને લખવામાં આવ્યો છે. "शाकुन्तला" નાટકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી ગેટેએ પોતાના "ફૉસ્ટ" નામના નાટકની પ્રસ્તાવના રચી, તેમાં સૂત્રધાર, વિદૂષક, અને કવિ એ ત્રણને રંગભૂમિ ઉપર જે નાટક ભજવવાનું હતું તેના સમ્બન્ધમાં વાતચીત કરતા એણે દર્શાવ્યા છે(જુઓ, પૃ. ૪૬૫). ફૉર્સ્ટરે ૧૭૯૧માં કાલિદાસની ઉત્તમ કૃતિનો જર્મન ભાષામાં તરજૂમો કર્યો; અને એજ વર્ષમાં "शाकुन्तला" વિષે ગેટેએ જે સુવિખ્યાત પંક્તિઓ રચી તે ઉપરથી એ કવિના હૃદય ઉપર કાલિદાસના નાટકની કેટલી ઊંડી અસર થઈ હતી તે જણાઈ આવે છે. એ અસર લાંબા વખત સુધી એવી ને એવી રહી હતી; કારણ કે રંગભૂમિને માટે "ફૉસ્ટ"ની પ્રસ્તાવના ૧૭૯૭ પહેલાં લખાઈ ન્હોતી, અને છેક ૧૮૩૦માં પણ વેમારની રંગભૂમિને માટે હિન્દુસ્તાનના આ નાટકનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો એ કવિનો વિચાર હતો.

એ પ્રમાણે વીરચરિત કાવ્યો અને નાટકોની બાબતમાં હિન્દુ-

સ્તાન અને પશ્ચિમના દેશોની એકબીજા ઉપર અસર થઈ હોય એવું કંઈ જણાતું નથી, પણ વાર્તાઓ અને કહાણીઓના સમ્બન્ધમાં વસ્તુ-સ્થિતિ કેવા જુદા પ્રકારની છે! એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓ હિન્દુ-સ્તાનમાંથી ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચી ગયાં હતાં તેનો વૃત્તાન્ત આખા જગતના સાહિત્યવિષયક ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ચમત્કારવાળો લાગે એવો છે.

આપણે જાણીએ છિયે કે ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં હિન્દુસ્તાન-માં બૌદ્ધ વાર્તાઓનો એક સંગહ હતો, તેમાં પશુઓને માણસોની પેઠે વર્તતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં હતાં (જુઓ, પૃ. ૪૮૯). સેસેનિયન રાજા ખુશરૂ અનુશીર્વાન(૫૩૧–૫૭૯)ના હુકમથી બાર્ઝોઇ નામના એક ઇરાની વૈદ્યે પ્હેલવી ભાષામાં એ ગ્રન્થનો તરજૂમો કર્યો. આ તર-જૂમો અને અસલનો ગ્રન્થ એ બેઉ લુપ્ત થઈ ગયાં છે, પણ પ્હેલવી ઉપરથી કરાયલાં બે ભાષાન્તરો સાંપ્રત કાળ સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે તે પ્રાચીન અને લક્ષમાં લેવા જેવાં છે. સીરિયાનું ભાષાન્તર આશરે ઇ.સ. ૫૭૦માં થયલું છે, અને એ ભાષાન્તરના ગ્રન્થનું "કલીલગ અને દમનગ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રત ૧૮૭૦માં અચાનક રીતે જડી આવી હતી, અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવા કેટલાક અનુકૂળ સંજોગોને પરિણામે એ પ્રત તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ જવાથી ૧૮૭૬માં એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. બીજું, પ્હેલવીનું અરબ્બી ભાષાન્તર આઠમા સૈકામાં ઇસ્લામી ધર્મમાં વટલાયલો એક ઇરાની, કે જે આશરે ઇ.સ. ૭૬૦માં મરણ પામ્યો હતો, તેના તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે ગ્રન્થનું "કલિલાહ અને દિ-મનાહ" અથવા "પિલ્પૈની વાર્તાઓ" એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું. આ ભાષાન્તરના ગ્રન્થમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે એક નઠારો રાજા હતો તેને બિદ્બા નામના એક બ્રાહ્મણ ફિલસૂફે સુધાર્યો. આ બિદ્બા એ શબ્દ સંસ્કૃત "વિદ્યાપતિ" ઉપરથી પ્હેલવીમાં થઈને કેવી રીતે આવ્યો તે સન્તોષકારક રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ બિદ્બા ઉપરથી હાલનો "બિદ્પૈ" અથવા "પિલ્પૈ", જે આ પ્રમાણે વિશેષ નામ છેજ નહી, તે શબ્દ આવ્યો છે.

આ અરબ્બી ભાષાન્તર ઘણું અગત્યનું છે; કારણ કે યુરોપના માધ્યમિક યુગના સાહિત્યને ઘડવામાં અત્યન્ત ઉપયોગી થઈ પડેલાં બીજાં ભાષાન્તરો આ ભાષાન્તર ઉપરથી રચાયાં હતાં. આ બીજાં ભાષાન્તરો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિશેષ અર્વાચીન સમયનું સીરિયાનું (આશરે ઇ.સ. ૧૦૦૦),

ગ્રીક (૧૧૮૦),

ઇરાની (આશરે ૧૧૩૦), પાછળથી "અનવાર-ઇ-સુહલી અથવા "Lights of Canopus" એ નામથી સુધારા વધારા પામેલું(આશરે ૧૪૯૪),

જૂનું સ્પૅનિશ (૧૨૫૧),

અને હિબ્રુ (આશરે ૧૨૫૦).

ભાષાન્તરના ચોથા તબકમાં હિબ્રુમાંથી લૅટિનમાં કરાયલું "Directorium Humanæ Vitæ", જે આશરે ૧૪૮૦માં છપાયું હતું, તે જહૉન ઑફ કેપૂઆનું ભાષાન્તર આપણા જોવામાં આવે છે.

વર્ટેમ્બરના ડ્યૂક એબરહાર્ડની સૂચનાથી એ જહૉન ઑફ કેપૂઆના ગ્રન્થનું "Das Buch der Byspel der alten Wysen", અથવા "પ્રાચીન ફિલસુફોની રચેલી વાર્તાઓનું પુસ્તક" એ નામનું જર્મન ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું, અને તે સૌથી પહેલું આશરે ૧૪૮૧માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યુ. ૧૪૮૩ થી ૧૪૮૪ સુધીમાં ઉલ્મ નામના શહેરમાં તારીખ સાથેની ચાર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ, અને ત્યાર પછી ૧૫૯૨ સુધીમાં બીજી તેર આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ તે ઉપરથી પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપવાના સાધન તરીકે આ ગ્રન્થ કેટલો અગત્યનો ગણાતો હતો તે ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. Directoriumના હિબ્રુ ભાષાન્તર ઉપરથી એક ઇટાલિયન ભાષાન્તર પણ થયું હતું, તે ૧૫૫૨માં વેનિસમાં છપાયું હતું, અને એ ઇટાલિયન ભાષાન્તર ઉપરથી સર થૉમસ નૉર્થનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર રચાયુ (૧૫૭૦). આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો મૂળ ગ્રન્થ રચાયો ત્યાર પછી એનું

અંગ્રેજી ભાષાન્તર થતાં પહેલાં જુદી જુદી પાંચ ભાષાઓમાં એનું ભાષાન્તર થઈ ચૂકયું હતું અને એક હજાર વર્ષ જેટલો વખત વહી ગયો હતો.

વાર્તાઓ આવી રીતે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અને બીજી ભાષામાંથી ત્રીજી ભાષામાં ભટકતી ફરે ત્યારે મુસાફરીથી એનામાં કેટલા ફેરફાર થઈ જાય છે તે તપાસવું આનન્દજનક થઈ પડે એવું છે. લા ફૅાન્ટેઇને પોતાની વાર્તાઓની દ્વિતીય આવૃત્તિમાં (૧૬૭૮) જણાવ્યું હતું કે "મ્હારા આ ગ્રન્થનો મ્હોટો ભાગ હિન્દુસ્તાનના ઋષિ પિલ્પેના ગ્રન્થ ઉપરથી રચાયલો છે." એ ફ્રેંચ લેખકના ગ્રન્થમાં એક પ્રખ્યાત વાર્તા એવી છે કે એક દૂધવાળી હતી તે પોતાના માથા ઉપર દૂધનું વાસણ મૂકીને બજાર તરફ જતી હતી, અને દૂધ વેચ્યાના જે પૈસા આવશે તેનું હું આમ કરીશ ને પછી તેમ કરીશ ને પછી ફલાણું કરીશ ને પછી ફલાણું કરીશ એવા સેખચલ્લીના જેવા વિચારો કરતી કરતી તે ચાલતી હતી એવામાં પોતાના સદ્ભાગ્યના વિચારથી તે એટલી તો હરખાઈ ગઈ કે તેનાથી કુદકો મરાઈ ગયો, અને પરિણામ એ થયું કે તેના માથા ઉપર જે દૂધનું પાત્ર હતું તે ભોંય ઉપર પડી ગયું અને તેના કકડેકકડા થઈ ગયા. આ વાર્તા તે પંચતન્ત્ર'ની જે વાર્તા હજી જોવામાં આવે છે તેનુંજ એક નવું સ્વરૂપ છે. અસલ વાર્તા એવી છે કે એક બ્રાહ્મણ હતો તે ભિક્ષા માગીને ધાન્યના દાણા લઈ આવ્યો હતો એ ધાન્યનો જે અવશેષ રહ્યો હતો તે એણે પોતાના કમડળમાં સાચવી રાખ્યો હતો, અને કમંડળને એણે પોતાની પથારી ઉપર ભીંતની એક ખીંટીએ લટકાવ્યું હતું. પછી એ વિચાર કરે છે કે "દુકાળના વખતમાં આ દાણા હું વેચીશ એટલે મ્હને કેટલા પૈસા મળશે ! પછી ધીમે ધીમે હું ઢોર પાળતો થઈશ, એક સરસ ઘર વેચાતું લઈશ, અને એક રૂપવતી કન્યાની સાથે લગ્ન કરીશ તે વખતે પહેરામણીમાં પણ મ્હને સારૂં દ્રવ્ય મળશે. પછી હું જ્યાં બેઠો હોઈશ ત્યાં આગળ મ્હારો છોકરો કોઈ વખત રમતો હશે તે વખતે, હું મ્હારી વહુને બૂમ પાડીશ અને કહીશ કે, અલી એ ! આ છોકરાને અહીંથી લઈ જા ! અને પછી એ મ્હારૂં કહ્યું નહીં માને એટલે હું તેને આમ લાત લગાવીશ." એમ કહીને એ લાત લગાવે છે એટલે એના પગના

પ્રહારથી પેલું કમંડળ ભાગી જાય છે અને તેની અંદરના બધા દાણા એના ઉપરજ વેરાઈ જાય છે.

બીજી **પંચતંત્ર**ની વાર્તા અતિશય લોભવાળા એક શિયાળવાંની છે તે પણ લા ફ્રૅન્ટેઇનમાં આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છેઃ એક શિયાળવું હતું તેના નજર એક ડુક્કર અને એક શિકારીનાં શબ પડેલાં હતાં તે ઉપર જાય છે. શિકારીના શબની પાસે એક ધનુષ્ પડેલું જોઇને શિયાળવું વિચાર કરે છે કે "પહેલાં આ ધનુષ્‌ની દોરી ખાઈ જાઉં અને પછી શબને ખાઈશ" એમ કરીને તે દોરીને એ કરડવા માંડે છે, એટલે ધનુષ ભાગી જાય છે, એના માથામાં વાગે છે, અને એ મરણ પામે છે. લા ફ્રૅન્ટેઇનમાં શિયાળવાનું વરૂ થઈ ગયલું જોવામાં આવે છે, અને એ ધનુષ્‌ને અડકે છે એટલે તેમાંથી તીર છૂટે છે અને તેને લીધે એનું મરણ થાય છે એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓએ જે મુસાફરી કરી છે તે વિષેના આખા ઇતિહાસમાં **બર્લામ અને જોસફટ**ની હકીગતના જેવી આશ્ચર્યજનક કદાચ બીજી કોઈ નહીં હોય. **ખલીફ અલમન્સુર** (૭૫૩-૭૭૪), જેના અમલ દરમ્યાન **કલીલાહ્ અને દિમ્નાહ્**નો અરબ્બી ભાષામાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો હતો, તેના દરબારમાં જહૉન ઑફ ડૅમસ્કસ નામનો એક ખ્રિસ્તી રહેતો હતો તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રને લગતા ગ્રન્થ તરીકે ગ્રીક ભાષામાં **બર્લામ અને જોસફટ**ની વાર્તા લખી હતી. આ ગ્રન્થ માધ્યમિક યુગનો એક અત્યન્ત લોકપ્રિય ગ્રન્થ થઈ પડયો હતો, અને પૂર્વની તથા પશ્ચિમની અનેક ભાષાઓમાં એનો તરજૂમો કરવામાં આવ્યો હતો. એના અંદર સ્થળે સ્થળે વાર્તાઓ અને કહાણીઓ આવે છે તેને લીધે એ ગ્રન્થ ઘણો રસ પડે એવો લાગે છે. એ વાર્તાઓ અને કહાણીઓ મ્હોટે ભાગે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યમાંથીજ લેવાયલી જણાય છે, અને ગ્રન્થનો નાયક, જોસફટ રાજા, તે પણ હિન્દુસ્તાનનોજ છે. એ જોસફટ તે બીજો કોઈ નહીં પણ બુદ્ધ પોતે છે. જોસફટ એ નામ "**બોધિસત્ત્વ**" એ બુદ્ધના જાણીતા નામનો અપભ્રંશ થઈને થએલું છે. ગ્રીસના અને રોમના દેવળમાં જોસફટને એક મ્હોટા સિદ્ધ પુરુષની પદવી પ્રાપ્ત થઈ, અને ગ્રીસમાં ઑગસ્ટની ૨૬મી તારીખ, અને રોમમાં નવેમ્બરની ૨૭મી તારીખ એ એના માનમાં તહેવારના

દિવસો તરીકે ગણવામાં આવતા થયા. પૂર્વના એક નાસ્તિક ધર્મના સંસ્થાપક તે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધ પુરુષ તરીકે પૂજ્ય એ ધર્મને લગતા ઇતિહાસની આશ્ચર્યથી દિઙ્મૂઢ બનાવી દે એવી એક વાત છે.'

આ પ્રમાણે યુરોપના માધ્યમિક યુગનું વાર્તાઓ અને કહાણીઓનું સાહિત્ય જોકે મ્હોટે ભાગે હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય ઉપરથીજ ઘડાયું હતું તોપણ પ્રાચીન સમયમાં હિન્દુસ્તાનના એ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ વધારે વ્હેલી થઈ હતી એવું જે કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે તે લગાર શક પડતું છે. ઈજિપ્ત અને બૅબિલનના સંગ્રહોમાંની કેટલીક વાર્તાઓનો હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ સાથેનો સમ્બન્ધ ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે. હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ પ્રથમ લખાયલી એ વિચારની તરફેણમાં એવી દલીલ આપી શકાય તેમ છે કે હિન્દુસ્તાનની વાર્તામાં શિયાળ અને સિંહનો સમ્બન્ધ ઘણો સ્વાભાવિક જણાય છે ત્યારે ગ્રીસની વાર્તામાં એ સમ્બન્ધને માટે ખરી વસ્તુસ્થિતિનો બીલકુલ આધાર નથી આનાથી વિરુદ્ધ એવી દલીલ આપવામાં આવે છે કે હિન્દુસ્તાનનાં જે ખાસ પશુઓ અને પક્ષીઓ છે તે હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં જોવામાં આવતાં નથી, અને શિયાળ અને કાગડાની ઈસપનીતિની વાર્તાનું એક ગ્રીક ચિત્ર છે તે ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાનું છે. વેબર અને બેન્ફી એવા એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકોએ કેટલીક વાર્તાઓ ગ્રીક સાહિત્યમાંથી લીધી હતી. તેનીજ સાથે એ વિદ્વાનો એટલું કબૂલ કરે છે કે હિન્દુસ્તાનના લોકોની રચેલી સ્વતંત્ર વાર્તાઓ ત્યાર પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. „છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં પણ વાર્તાસાહિત્યની આરંભદશા આપણા જોવામાં આવે છે, અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને લીધે આ પ્રકારની વાર્તાઓનું સાહિત્ય વધારે વિકાસ પામ્યું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; ખરેખર, "જાતક"ની પ્રાચીન વાર્તાઓમાં બુદ્ધ પોતે જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે

વાર્તાસાહિત્યની સાથે સાથે, જેમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ સૌથી વધારે કરવો પડે એવી જે રમત તેનું પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ થવા માંડયું. શેતરંજને માટે સંસ્કૃતમાં "ચતુરઙ્ગ" અથવા "ચાર ટુકડીનું લશ્કર" એ શબ્દ વપરાય છે, કારણ કે એમાં એક

જાતના યુદ્ધ જેવું થાય છે, તેમાં પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, રથ, અને હાથી સાથેની બે સેનાઓ સ્હામસ્હામી ગોઠવાય છે, અને દરેક સેનાની સાથે એક રાજા અને એક પ્રધાન હોય છે તેની સરદારી હેઠળ યુદ્ધ ચાલે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ રમત વિષેનું સ્પષ્ટ કથન સૌથી પહેલું બાણના ગ્રન્થોમાં કરાયલું જોવામાં આવે છે, અને રુદ્રટ નામના નવમા સૈકાના એક કાશ્મીરી કવિના "काव्यालंकार" નામના ગ્રન્થમાં એક કવિતા છે તેની છન્દરચના એવી છે કે તે વડે શેતરંજના રથ, હાથી, અને ઘોડાની ચાલનું સૂચન થાય છે. ૭મા સૈકામાં શેતરંજની રમત ઈરાનમાં દાખલ કરવામાં આવી, અને ઇ.સ. ૧૧૮૦ સુધીમાં આરબ લોકોદ્વારા યુરોપમાં એ રમત સાધારણ થઈ ગઈ. માધ્યમિક યુગની કવિતાઓ. યુરોપિયન ભાષાના રૂઢ પ્રયોગો (ઉ. "check" એ શબ્દ "શાહ" એટલે "રાજા" એ ઈરાની શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે), અંકગણિતનું શાસ્ત્ર (ઉ. અરબી શ્રેણી), અને લડવૈયાઓના બખ્તર ઉપર ઘણી વાર "હાથી"નું ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે તેમાં પણ શેતરંજની અસર આપણા જોવામાં આવે છે. યુરોપના માધ્યમિક યુગમાં નવરાશની વખતે અણગમો થવાને બદલે હિન્દુસ્તાનના વાર્તાસાહિત્યથી અને શેતરંજના રમતથી કરોડો માણસોનો વખત આનન્દમાં જતો હતો.

ફિલસુફી તરફ વળતાં, ગ્રીસના અને હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ફિલસુફોના સિદ્ધાન્તોમાં ઘણી બાબતોનું સરખાપણું આપણા જોવામાં આવે છે. ઈશ્વર અને જગત્ એક એકજ છે, જ્યાં જ્યાં અનેકતા જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં મિથ્યાત્વ હોય છે, જ્ઞાન (thinking) અને સત્તા (being) એક એકજ છે એવા ઇલિયાટિક "ઇલિયેટિક્સ"ના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સઘળાં ઉપનિષદોમાં અને ઉપનિષદોના સારરૂપ વેદાન્તદર્શનમાં જોવામાં આવે છે. વળી, પ્રથમથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ ગમ્મેથી કદી અસ્તિત્વમાં આવી શકતી નથી, અને જે વસ્તુ ખરેખરી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો કદી વિનાશ થતો નથી એ એમ્પિડોક્લિસનો સિદ્ધાન્ત અને પ્રકૃતિની નિત્યતા અને અવિનશ્વરતાના સાંખ્યદર્શનનો ખાસ સિદ્ધાન્ત એ એક પણ બરાબર મળતા આવે છે. ગ્રીક લોકોમાં એવું દંતકથા છે કે થેલસ, એમ્પિડોક્લિસ, એનેક્સાગોરાસ, ડેમોક્રિટસ વગેરે વિદ્વાનો ખાસ ફિલસુફીનો અભ્યાસ કરવાને માટે પૂર્વના દેશોમાં ગયા હતા આ કારણથી ગ્રીક લોકો ઉપર હિન્દુસ્તાન-

દ્વારા હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફીની અસર પ્હોંચી હોય તો તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં સંભવિત તો છેજ.

ઉપર ગણાવ્યા તે દાખલાઓમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ ગમે તે હોય, પણ હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફી અને હિન્દુસ્તાનના વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર પિથાગોરાસે પુષ્કળ આધાર રાખ્યો હશે એ વાત ઘણી સંભવિત ગણાય છે. ધર્મના, ફિલસૂફીના અને ગણિતશાસ્ત્રના જે જે સિદ્ધાન્તો પિથાગોરાસના પ્રતિપાદન કરેલા ગણાય છે તે ઘણાખરા ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં હિન્દુસ્તાનમાં જાણીતા થઈ ચૂક્યા હતા. બેઉની વચ્ચે સરખાપણું જોવામાં આવતું હોય એવાં મુદ્દાઓની સંખ્યા એટલી મ્હોટી છે કે તેનું સામટું બળ ઘણું ભારે થાય છે. પુનર્જન્મ, પંચ મહાતત્ત્વનો સ્વીકાર, ભૂમિતિમાં પિથાગોરાસનો સિદ્ધાન્ત, અડદ ખાવાનો પ્રતિબંધ, પિથાગોરાસના મતાનુયાયીઓના વિચારમાં ધર્મ તથા ફિલસૂફીનું સંમિશ્રણ, અને પિથાગોરાસના સંપ્રદાયની ગહનતાભરી ચર્ચાઓ, એ સર્વનું સચોટ સાદૃશ્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાંથી પણ આપણને મળી આવે છે. પિથાગોરાસના મતમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત આવે છે તે અસંબદ્ધ અને ખુલાસા વગરનો જણાય છે, અને એ સિદ્ધાન્ત કોઈ પારકા દેશમાંથી આવ્યો છે એવું ગ્રીક લોકો માનતા હતા. એ સિદ્ધાન્ત મિસર દેશ તરફથી એને મળ્યો હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે પ્રાચીન મિસર દેશના લોકો એ સિદ્ધાન્ત વિષે કંઈ પણ જાણતા ન્હોતા. તોપણ, પાછલા સમયની દંતકથા છતાં, એટલા પ્રાચીન સમયમાં પિથાગોરાસ જાતે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હોય એ અસંભવિત જણાય છે, પણ ઈરાનમાં એને હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મેળાપ થયો હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે. આટલું છતાં હવે ઘણા લોકોનું માનવું એવું છે કે પિથાગોરાસને હિન્દુસ્તાન તરફથી કંઈ ખાસ જ્ઞાન સાંપડ્યું ન્હોતું અને હિન્દુસ્તાનના વિચારો સાથે જે કંઈ સરખાપણું એના ગ્રન્થોમાં જોવામાં આવે છે તે અચાનકજ આવી ગયલું છે.

ત્યાર પછીના સૈકાઓ તરફ જોતાં આપણને એવું માલમ પડે છે કે ગ્રીસની "નિયો-પ્લેટોનિસ્ટ" ફિલસૂફી ઉપર સાંખ્યદર્શનની અસર થઈ હોય એ સંભવિત છે. એ દર્શન ક્રિસ્તીસનના પહેલા સૈકામાં ત્યાર પામ્યું હતું, અને એલેકઝેંડ્રિયા અને હિન્દુસ્તાનની વચ્ચે તે વખતે

પુષ્કળ વ્યવહાર ચાલતો હતો એટલે એલેક્ઝાંડ્રિયામાં એ દર્શન જાણીતું થયું હોય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. નિયોપ્લેટોનિસ્ટ ફિલસૂફોના અગ્રણી પ્લેટિનસે (ઇ.સ. ૨૦૪-૨૬૯) એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો હતો કે આત્મા (પુરુષ) તે દુઃખથી મુક્ત છે અને દુઃખ માત્ર પ્રકૃતિની સાથેજ સમ્બન્ધ ધરાવે છે. વળી, પ્રકાશ અને આત્માની એકતા એણે દર્શાવી હતી, અને ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે એણે દર્પણ, જેની અંદર વસ્તુઓનું પ્રતિબિમ્બ જણાય છે, તેનો ઉપયોગ કીધો હતો. આ સર્વ વિચારો એને સાંખ્યદર્શન ઉપરથી સ્ફુર્યા હોય એ બનવા જોગ છે. પણ એકંદર જોતાં એ પણ ઘણું સંભવિત લાગે છે કે પ્લેટિનસને આ વિચારો સ્વતંત્ર રીતે પણ સૂઝ્યા હોય, કારણ કે એ વિચારો તે પ્લેટિનસ અને એરિસ્ટોટલ એ બન્નેની ફિલસૂફીમાંથી કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયલું ફળ હોઈ શકે. પણ માણસે વિષયની સૃષ્ટિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ધ્યાન વડે કરીને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો એણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત પ્લેટિનસે સ્થાપિત કર્યો હતો તે તો પ્લેટિનસ ઉપર યોગદર્શનની અસર થઈ હોય એવુંજ સૂચવે છે. સાંખ્યદર્શનના વિચારોની અસર પ્લેટિનસના સૌથી વધારે બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય પોર્ફિરી (ઇ.સ. ૨૩૨-૩૦૪)ના ઉપર થઈ હતી એ વાત એનાથી પણ વધારે સંભવિત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ, પ્રકૃતિનાં બંધનથી મુક્ત થયલા આત્માની સર્વવ્યાપકતા, અને વિશ્વ અનાદિ છે એવો સિદ્ધાન્ત, એ સર્વ ઉપર પોર્ફિરીએ ખાસ ભાર મૂક્યો છે. વળી એ પણ લક્ષમાં લેવા જેવું છે કે એ યજ્ઞની વિરુદ્ધ હતો અને પશુઓની હિંસા કરવાની એણે મનાઈ કીધી છે

બીજા અને ત્રીજા સૈકાના ખ્રિસ્તી જ્ઞાનવાદ (gnosticism) ઉપર તો હિન્દુસ્તાનની ફિલસૂફીની અસર ઉઘાડી જણાઈ આવે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિરોધ, બુદ્ધિ, ઇચ્છા વગેરેનો વ્યક્તિઓ સાથેનો સમ્બન્ધ, આત્મા અને પ્રકાશનું ઐક્ય, એ જ્ઞાનવાદના સિદ્ધાન્તો સાંખ્યદર્શનમાંથીજ લેવાયલા છે. કેટલાક જ્ઞાનવાદીઓએ માણસોના "pneumatikoi" "psychikoi," અને "hylikoi" એવા ત્રણ વિભાગ પાડયા છે તે પણ ત્રણ ગુણ વિષેના સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથીજ પાડવામાં આવ્યા છે. વળી સીરિયન સંપ્રદાયનો જ્ઞાનવાદી બાર્ડિસેનિસ, જેણે હિન્દુસ્તાનના ફિલસૂફો પાસેથી હિન્દુસ્તાન વિષેની માહિતી

મેળવી હતી, તેણે સૂક્ષ્મ દેહનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું હતું તે બીજું કંઈ નહીં પણ સાંખ્યદર્શનનું લિઙ્ગશરીરજ છે. છેવટમાં, ઘણાં સ્વર્ગો વિષેના જ્ઞાનવાદીઓનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે સૃષ્ટિ વિષેની પાછલા સમયના બૌદ્ધ ધર્મની વિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉપરથીજ લેવાયલો છે એ ખુલ્લું છે.

હાલના સૈકાનો વિચાર કરીએ તો શોપેનહોર અને વૉન હાર્ટ-મેનની દુઃખવાદવાળી ફિલસુફી ઉપર હિન્દુસ્તાનના વિચારોની અસર કેટલી થઈ હતી તે સર્વ કોઈની જાણમાં છે. લૅટિન ભાષાન્તર વાંચ-વાથી પણ શોપેનહોરના મગજ ઉપર ઉપનિષદોની કેવી ઉંડી અસર થઈ હતી તે એનાં જાણીતાં વચનો ઉપરથી માલમ પડી આવે છે: "ઉપનિષદો એ મ્હારા જીવન દરમ્યાન મ્હારા આરામનું સાધન હતું. મ્હારા મરણ વખતે પણ એ મ્હારા આરામનું સાધન રહેશે".

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ યુરોપ ઉપર હિન્દુસ્તાનનો ઉપકાર ઘણો થયો છે. સૌથી પહેલી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે જગતમાં સર્વત્ર સંખ્યા ગણવાને માટે જે અંક વપરાય છે તેની શોધ પ્રથમ હિન્દુસ્તાનના લોકોએ કીધી હતી. એ અંક ઉપર આધાર રાખનારી દશાંશની રીત વડે ગણિતશાસ્ત્રમાંજ નહીં, પણ સુધારાની પ્રગતિના આખા ઇતિહાસમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો તેની જોઈએ તેવી કદર કરવી મુશ્કેલ છે. આઠમા અને નવમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાનના લોકો અંકગણિત અને બીજગણિતના વિષયોમાં આરબ લોકોના, અને આરબ લોકોદ્વારા પશ્ચિમની સઘળી પ્રજાઓના ગુરુ થઈ પડયા હતા. બીજ-ગણિતને મારનો શબ્દ–"algebra"–જોકે અરબ્બી ભાષામાંથી આવેલો છે તોપણ એ ગણિતનું શાસ્ત્ર યુરોપને હિન્દુસ્તાન તરફથી મળેલું છે.

ભૂમિતિના વિષયમાં, શુલ્વ સૂત્રો અને ગ્રીક લોકોનું પુસ્તક એ બેની વચ્ચે એટલું સરખાપણું જોવામાં આવે છે કે ગણિતશાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર કૅન્ટોરના કહેવા પ્રમાણે બેમાંથી ગમે તે એક પક્ષ તરફથી બીજા પક્ષની આવડતનો લાભ લેવાયો હોવો જોઈએ એ વિષે કંઈ સંશય રહેતો નથી. એ ઇતિહાસકારનો અભિપ્રાય એવો છે કે હીરોની એલેક્ઝાંડ્રિયન ભૂમિતિ (ઇ.સ. પૂર્વે ૨૧૫), જે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ પછી હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ થઈ જણાય છે, તેની શુલ્વ

સૂત્રો ઉપર અસર થઈ હોવી જોઈએ. પણ શુલ્વ સૂત્રો આ સમય કરતાં ઘણાં વધારે વહેલાં લખાયાં હોય એવો પણ સંભવ જણાય છે, કારણ કે એ સૂત્રો તે શ્રૌત સૂત્રોની અંદરનોજ એક અગત્યનો વિભાગ છે, અને એની અંદરનું ભૂમિતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વ્યાકરણશાસ્ત્રની પેઠે વ્યાવહારિક (practical) કારણોને લીધેજ ઉત્પન્ન થયું હોવાથી બ્રાહ્મણોના ધર્મવિષયક શાસ્ત્રોની અંદરજ એનો સમાવેશ થાય છે. શુલ્વ અને કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં તેમજ બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞભૂમિની અને વેદિઓની રચના ઘણા સખ્ત નિયમોને અનુસરીને કરવામાં આવતી એવું વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે, અને એ નિયમોનો લગાર પણ અનાદર થાય તો તેને મ્હોટામાં મ્હોટા અનર્થનું કારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આભડ-છેટની તીવ્ર લાગણી ધરાવતા બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મની સાથે ગાઢ સમ્બન્ધ ધરાવતું હોય એવું કોઈ પણ જ્ઞાન પરદેશીઓ પાસેથી મેળવે એ સંભવિત જણાતું નથી. એથી ઉલટું ગ્રીક લોકોએ શુલ્વસૂત્રોમાંથી લીધું હોય એ પણ બહુ બનવા જોગ નથી, કારણ કે ઘણુંખરું એ સૂત્રો ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં બહુ મોડાં લખાયાં હતાં.

ખગોળશાસ્ત્ર વિષે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના લોકોને સ્વતંત્ર જ્ઞાન થોડુંજ હતું. ફિનીશિયનોની સાથે તેઓને વ્યાપારનો સમ્બન્ધ હોવાથી ચન્દ્રની ગતિના અઠ્ઠાવીસ વિભાગનું જ્ઞાન તેઓને ચૅલ્ડિયનો તરફથી મળ્યું હોય એ સંભવિત છે. ખરેખર હિન્દુસ્તાનનું ખગોળશાસ્ત્ર ગ્રીસના ખગોળશાસ્ત્રની એના ઉપર અસર થયા પછીજ શરૂ થાય છે. ખચીત એજ એક એવું શાસ્ત્ર છે કે જેમાં ગ્રીસની અસર આપણાથી નિર્વિવાદપણે સાબીત કરી શકાય તેમ છે. એ વિષયમાં યવનો તરફથી પોતાને જે લાભ થયેલો તે હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ હમેશાં કબૂલ કર્યો છે, અને ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના હિન્દુસ્તાનના ગ્રન્થોમાં જે અનેક ગ્રીક નામો આવે છે તે ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વરાહમિહિરના "હોરાશાસ્ત્ર"માં જુદી જુદી રાશિઓને માટે ક્યાંતો ગ્રીક નામોનું ભાષાન્તર કરીને સંસ્કૃત નામો બનાવવામાં આવ્યાં છે અથવા તો તેનાં તેજ ગ્રીક નામો વાપરવામાં આવ્યાં છે; જેમકે, "એરિસ"ને બદલે "આર" (મંગળ), "હીલિઓસ"ને બદલે "હેલિ" (સૂર્ય), "ઝ્યૂસ"ને બદલે "જ્યૌ" (જ્યુપિટર). ઘણા પારિભાષિક શબ્દો સીધા ગ્રીક પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે,

જેમકે "કેન્ટ્રોન"ને બદલે "केन्द्र", "ડાયેમેટ્રોન"ને બદલે "जामित्र". હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી કેટલાકનાં તો નામ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથેનો તેઓનો સમ્બન્ધ જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "रोमकसिद्धान्त" એનો અર્થ "Roman Manual" એવો થાય છે. વરાહમિહિરના ગ્રન્થનું "होराशास्त्र" એવું નામ છે તેમાંનો "होरा" એ શબ્દ ગ્રીક ભાષાનો છે.

તોપણ થોડીક બાબતોમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોએ ખગોળશાસ્ત્રને સ્વતંત્ર રીતે ગ્રીક લોકોના કરતાં પણ વધારે આગળ વધાર્યું હતું, અને પાછળથી ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ પશ્ચિમને કંઈક જ્ઞાન આપવાનો વારો તેઓને આવ્યો હતો. કારણ કે આઠમા અને નવમા સૈકામાં આ શાસ્ત્રમાં પણ તેઓ આરબ લોકોના ગુરુ બન્યા હતા. "सिद्धान्त"ના ગ્રન્થો, આર્યભટનાં લખાણો, અને બ્રહ્મગુપ્તનું રચેલું કહેવાતું "अहर्गण" એ સર્વનાં આરબ લોકોએ ભાષાન્તર અથવા અનુવાદ કર્યાં હતાં, અને આ ભાષાન્તર અથવા અનુવાદના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે બગદાદના ખલીફા તરફથી હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રીઓને વારંવાર પોતાની દરબારમાં બોલાવવામાં આવતા હતા. પછી આ આરબોની મારફત હિન્દુસ્તાનનું ખગોળશાસ્ત્ર યુરોપ તરફ ગયું, અને એવી રીતે, યુરોપ તરફથી લાંબા વખત ઉપર જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું તેજ જ્ઞાન ગોળ ચક્કર ફરીને યુરોપમાં પાછું આવ્યું. ઉદાહરણ તરીકે, "उच्च" (ગ્રહમાર્ગનું ઉંચામાં ઉંચુ બિન્દુ) એ સંસ્કૃત શબ્દ અરબ્બી ખગોળશાસ્ત્રના લૅટિન ભાષાન્તરમાં "aux" એ સ્વરૂપે દાખલ થયો.

બારમા સૈકામા ભાસ્કર થઈ ગયો ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્રમાં કંઈ પણ આગળ વધારો થયો નહીં, પણ જે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એ પાછું લીન થઈ ગયું. ખગોળશાસ્ત્રનો આગળ અભ્યાસ કરવાનું કામ હવે આરબ લોકોએ કરવા માંડ્યું હતું અને મૂળ વસ્તુસ્થિતિનું પરિવર્તન એવી અજબ રીતે થયું કે નવમા સૈકામાં એક આરબ લેખકે હિન્દુસ્તાનના ખગોળશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર વિષેનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો તેનો આ સમયમાં હિન્દુઓ તરફથી અભ્યાસ થવા લાગ્યો. એ શાસ્ત્રમાં અસલનાં ગ્રીક નામો તો કાયમ રહ્યાં, પણ નવાં નામોની જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ અરબ્બી નામો હવે સ્વીકારાતાં ગયાં.

હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રની આરંભદશામાં ગ્રીસના વૈદકશાસ્ત્રની એના ઉપર અસર થઈ હતી કે નહીં એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તર હજી વાળી શકાય એમ નથી, કારણ કે એ ઉત્તર વાળતાં પહેલાં બેઉ દેશનાં વૈદકશાસ્ત્રોને એકબીજાની સાથે મેળાળથી તપાસી જોવાની જરૂર છે, અને એવી રીતનું તપાસી જોવાનું કામ અત્યાર સુધીમાં કોઈ તરફથી કરવામાં આવ્યું નથી. તોપણ આધુનિક સમયમાં હિપોક્રેટિસ અને ચરક (જે એક ચીનાના કહેવા પ્રમાણે કનિષ્ક રાજાનો દરબારી વૈદ્ય હતો) તે બેઉના ગ્રન્થોમાં કેટલુંક સચોટ મળતાપણું શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે, અને તે ઉપરથી, ઇસ્વીસન પહેલાં હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રીસની અસર થઈ હોય એ સંભવિત જણાય છે.

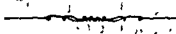
એથી ઉલટું હિન્દ વૈદકશાસ્ત્રની આરબ લોકો ઉપર આશરે ઇ.સ. ૭૦૦ પછી ઘણી અસર થઈ હતી, કારણ કે બગદાદના ખલીફ્રા તરફથી એ વિષયને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરાવવામાં આવ્યાં હતાં. ચરક અને સુશ્રુતના ગ્રન્થો (જે ઇસ્વીસનના ચોથા સૈકા કરતાં વધારે મોડા નહીં લખાયા હોય એવું જણાય છે) તેના આઠમા સૈકાના અન્તમાં અરબ્બી ભાષામાં તરજૂમા કરવામાં આવ્યા હતા, અને અલ-રઝી નામનો પ્રખ્યાત આરબ વૈદ્ય, જે ઇ.સ. ૯૩૨માં મરણ પામ્યો હતો, તેણે એ ગ્રન્થોને પ્રમાણ તરીકે ગણીને તેમાંથી ઉતારા આપ્યા હતા ત્યાર પછી યુરોપીયન વૈદ્યોએ અરબસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે ગણવા માંડયું અને સત્તરમા સૈકા સુધી એ વૈદકશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા એવી ને એવી કાયમ રહી. એ વખતે યુરોપીયન વૈદ્યો હિન્દુસ્તાનના વૈદકશાસ્ત્રના ગ્રન્થકારો તરફ ઘણા માનની નજરથી જોતા હશે, કારણ કે અવિસેન્ના (ઇબ સીના), રૂહાઝીસ (અલ-રઝી), અને સિરાપિયોન (ઇબ સરાફ્યૂં) એ આરબ લેખકોએ લૅટિનમાં જે ભાષાન્તરો કર્યાં છે તેમાં ચરક વિષે વારંવાર કથન કરવામાં આવ્યું છે. હાલના વખતમાં કૃત્રિમ નાક બનાવવાનો પ્રયોગ યુરોપની શસ્ત્રવિદ્યામાં દાખલ થયો છે તે હિન્દુસ્તાનમાથી આવ્યો છે. ત્યાં આગળ અરાઢમા સૈકામાં અંગ્રેજોને એ કળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

આપણે આગળ જોયું છે કે સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધને પરિણામે ઓગણીસમા સૈકામાં તુલનાત્મક કથાશાસ્ત્ર (Com-

parative Mythology) અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર (Comparative Philology)ની બે નવી વિદ્યાઓ નીકળી. આમાંની પાછલી વિદ્યાને લીધે મૃત ભાષાઓ (dead languages) શિખવવાની યુરોપની પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિષે લોકોને જિજ્ઞાસા છે તેને પરિણામે યુરોપમાં એ વિષેના ઘણા ગ્રન્થો લખાયા છે. એક બે દાખલા લઈએ તો હીનનાં કેટલાંક ઉત્તમ ભાવપ્રધાન કાવ્યો અને સર એડવિન આર્નોલ્ડના "Light of Asia" (જંબુજ્યોતિ) જેવા ગ્રન્થો સંસ્કૃત કવિતાની પ્રેરણાને લીધેજ લખાયા છે. આ પ્રમાણે યુરોપના બુદ્ધિવ્યાપાર ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યની ઘણી અસર થયલી છે તેની કોઈથી પણ ના પાડી શકાય એમ નથી; અને ભવિષ્યમાં એ સાહિત્યની કદાચ એથી પણ વધારે અસર થશે એવો સંભવ જણાય છે.

વિજ્ઞાન, કળા વગેરેના સાહિત્યનું પરિશિષ્ટ

ધર્મશાસ્ત્ર.

ધર્મશાસ્ત્રને લગતા સંસ્કૃત સાહિત્ય વિષેની સામાન્ય ચર્ચાને માટે બુલરનો "Encyclopædia "(જ્ઞાનચક્ર)માં ૧૮૯૬માં પ્રકટ થયલો જૉલિનો લખેલો 'Recht und Sitte" નામનો અતિ મૂલ્યવાન્ ગ્રન્થ જુઓ. વેદની પછીના સમયમાં લખાયલાં કેટલાંક ધર્મસૂત્રો છે, તેમાં "वैष्णवधर्मशास्त्र" અથવા "विष्णुस्मृति" એ નામનો ગ્રન્થ સૌથી વધારે અગત્યનો છે. એ ગ્રન્થ "काठकगृह्यसूत्र"ની સાથે ગાઢો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને એનો છેવટનો પાઠ ઇ.સ. ૨૦૦ કરતાં વધારે પ્રાચીન નથી ૧૮૮૧માં જૉલિએ એ ગ્રન્થ કલકત્તામાં પ્રકટ કર્યો, અને ૧૮૮૦માં ઑક્સફર્ડની "Sacred Books of the East" (પૂર્વનાં પવિત્ર પુસ્તકો) એ નામની ગ્રન્થમાળામાં એનું રચેલું ભાષાન્તર પ્રકટ થયું. વેદની પછીના સમયમાં જે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રન્થો લખાયા તે સઘળા પદ્યમાં અને તે પણ મ્હોટે ભાગે अनुष्टुप् છન્દમાં લખાયલા છે. ધર્મસૂત્રના કરતાં એમાં વધારે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મસૂત્રોમાં તો ધર્મને લગતી બાબતો વિષેજ લખવામાં આવ્યું હોય છે, પણ અહીં તેમ નથી. આ યુગમાં રચાયલી સ્મૃતિઓમાં "मानवधर्मशास्त्र" એ સૌથી વધારે મહત્ત્વની અને સૌથી પ્રાચીન છે. એ સ્મૃતિ 'मानवधर्मसूत्र'ના ઉપરથી રચાઈ હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે. "महाभारत"ની સાથે એ સ્મૃતિને ઘણો ગાઢો સમ્બન્ધ છે. "महाभारत"ના બીજા, બારમા, અને તેરમા, એ પ્રમાણે ત્રણ પર્વમાંજ એ સ્મૃતિના ૨૬૮૪ શ્લોકમાંના ૨૬૪ દીઠામાં આવે છે. એ સ્મૃતિને હાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તે ઇ.સ. ૨૦૦ના કરતા વધારે મોડું નહીં હોય એમ જણાય છે. ૧૮૮૭માં જૉલિએ લંડનમાં એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો; ૧૮૮૬માં બુલરે "Sacred Books" (પવિત્ર પુસ્તકો)-માં ઘણી કીમતી પ્રસ્તાવના સાથે એનું ભાષાન્તર છપાવ્યું, તે ઉપરાંત ૧૮૮૪માં બર્નેલે લંડનમાં એનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કર્યું; ૧૮૮૬માં મંડલિકે સાત ટીકાઓ સાથે મૂળ ગ્રન્થ મુંબાઈમાં પ્રકટ કર્યો; ૧૮૮૬માં કુલ્લૂકની ટીકા સાથે એ ગ્રન્થ મુંબાઈમાં છપાયો અને તે ૧૮૮૭માં

प्रकट थयली निर्णय सागर प्रेसनी आवृत्ति करतां वधारे सारी छे. बीजो ग्रन्थ "याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्र"नो छे ते घणो वधारे टूंको छे (तेमां १००४ श्लोक छे). शुक्लयजुर्वेदना अमुक धर्मसूत्रने आधारे ए ग्रन्थ रचायलो होय ए घणुं बनवा जोग छे. एनो त्रीजो अध्याय "पारस्करगृह्यसूत्र"ने मळतो आवे छे, पण कृष्णयजुर्वेदना "मानवगृह्यसूत्र"नी साथेनो एनो सम्बन्ध उघाडो छे. ए ग्रन्थ आसरे इ.स. ३५०मां रचायो होय एम जणाय छे. विदेह (तिर्हुत'नी राजधानी मिथिलामां एनो जन्म थयो होय ए बनवा जोग छे. १८४९मां स्टेंझरे बर्लिनमां "याज्ञवल्क्यस्मृति' भाषान्तर साथे प्रसिद्ध करी. १८९२मां "मिताक्षरा" नामनी टीका साथे ए ग्रन्थनी त्रीजी आवृत्ति प्रसिद्ध थई. 'धर्म' ए शब्दमां एकला कायदानोज समावेश करवामां आवेलो सौथी पहेलो "नारदस्मृति"मां जणाय छे. ए ग्रन्थमां १२००० करतां वधारे श्लोक आवे छे, अने ए म्होटे भागे "मनुस्मृति" उपरथी रचायलो जणाय छे. बाण कविए पोताना एक ग्रन्थमां "नारदीय धर्मशास्त्र" विषे कथन कर्युं छे, अने धर्मशास्त्रना एक सौथी वधारे प्राचीन टीकाकारे आठमा सैकामां नारदना ग्रन्थ उपर टीका करी हती. नारदनो ग्रन्थ आशरे इ.स. ५००मां रचायलो होय एम जणाय छे. १८८५मां जोलिए कलकत्तामां "नारदस्मृति"नो ग्रन्थ प्रकट कर्यो, अने १८८९मां "Sacred Books"ना ३३मा पुस्तकमां एनुं भाषान्तर थयुं. वधारे अर्वाचीन ग्रन्थ "पराशरस्मृति"नो छे. ए ग्रन्थ इ.स. १३०० पहेलांनो छे. १८९३मां "Bombay Sanskrit Series"मां ए ग्रन्थ प्रसिद्ध थयो; १८८७मां "Bibliothica Indica"मा एनु भाषान्तर थयुं. वेदनी पछीना धर्मशास्त्रना ग्रन्थनो बीजो जथ्थो टीकाओनो छे. "मनुस्मृति" उपरनी मेधातिथिनी टीका ए आजदिन सुधी सचवाई रहेली सघळी टीकाओमां विशेष प्राचीन छे. ए टीकाकार आशरे इ.स. ९००मा थई गयलो जणाय छे. "मनुस्मृति" उपरनी सौथी वधारे प्रख्यात टीका कुल्लुकभट्टनी छे पंदरमा सैकामां बनारसमा ए टीका लखवामां आवी हती, पण बारमा सैकाना गोविन्दराज नामना टीकाकारना ग्रन्थमांथी तफडची करवा सिवाय कुल्लुकभट्टे कंई विशेष करेलु जणातुं नथी. "याज्ञवल्क्यस्मृति" उपरनी सौथी वधारे प्रख्यात टीका विज्ञानेश्वरनी छे, ते "मिताक्षरा" नामनी छे, अने ते आशरे इ.स. ११००मां

લખાયલી જણાય છે. ઘણા પ્રાચીન સમયથી દક્ષણમાંજ નહીં, પણ બનારસમાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મ્હોટા ભાગમાં એ ગ્રન્થ પ્રમાણ તરીકે ગણાતો હતો. ગયા સૈકામાં વારસાને લગતા કાયદા વિષે જેમાં લખવામાં આવ્યું છે તે અધ્યાયનું કોલબ્રૂકે ભાષાન્તર કર્યું ત્યાર પછી અંગ્રેજી અદાલતોમાં વારંવાર એ ગ્રન્થનાં વચનોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકવામાં આવ્યાં છે. ઇ.સ. ૧૦૦૦ પછી ધર્મનિબન્ધ એ નામના અસંખ્ય ગ્રન્થો હિન્દુસ્તાનમાં લખાયા છે. તેમાંનો સૌથી ભારે ગ્રન્થ "**चतुर्वर्गचिन्तामणि**" એ નામનો છે. એ ગ્રન્થ હેમાદ્રિનો રચેલો છે, એ ગ્રન્થના પાંચ વિભાગ છે, અને એ આશરે ઇ.સ. ૧૩૦૦માં લખાયો હતો. એમાં કાયદા વિષે નહીં જેવુંજ લખ્યું છે, પણ સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમાંનાં અનેક રસ પડે એવા શ્લોકો એમાં આપ્યા છે "Bibliothica Indica"માં એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જીમૂતવાહનનો "**धर्मरत्न**" નામનો ગ્રન્થ, જે ઘણુંખરૂં પંદરમા સૈકામાં લખાયલો છે, તે આ સ્થળે ગણાવવો જોઈએ, કારણ કે "**दायभाग**"નો પ્રખ્યાત ગ્રન્થ, જે બંગાળામાં પ્રમાણ તરીકે ગણાય છે અને જેનું કોલબ્રૂકે ભાષાન્તર કર્યું છે, તે આ "**धर्मरत्न**"નોજ એક ભાગ છે. આ સ્થળે એટલી વાત નોંધવા જેવી છે કે બીજા દેશોમાં કાયદાની ચોપડીઓ હોય છે તેમાં અને આ હિન્દુસ્તાનની સ્મૃતિઓમાં ઘણો ફેર છે. એ સ્મૃતિઓ અમુક વ્યક્તિઓ તરફથીજ લખવામાં આવી છે. વળી બ્રાહ્મણોને માટે બ્રાહ્મણો તરફથી એ રચવામાં આવી છે, તેના પરિણામે બ્રાહ્મણ વર્ણના અધિકારને એમાં હદ બહારનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હોય એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. આ કારણને લીધે એ સ્મૃતિઓમાં જે કંઈ લખવામાં આવ્યું હોય તેની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવાને માટે બાહ્ય પ્રમાણોની મદદ લેવી જરૂરની છે.

ઇતિહાસ.

મુસલમાનોની જીત પહેલાંનો ખાસ ઐતિહાસિક ગ્રન્થ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ પણ છે નહીં. "**राजतरङ्गिणी**" અથવા "રાજાઓની નદી" એ નામનો ગ્રન્થ કલ્હણનો રચેલો છે અને તેમાં કાશ્મીરના રાજાઓની તવારીખ આપવામાં આવી છે. એ ગ્રન્થ કલ્હણે ઇ.સ. ૧૧૪૮માં લખવા માંડ્યો હતો. એ ગ્રન્થમાં આશરે ૮૦૦૦ શ્લોક છે. એનો

આગલો ભાગ ઐતિહાસિક નથી, પણ તેમાં દંતકથાઓ આપવામાં આવી છે. ખરેખરો ઐતિહાસિક વિભાગ તો જેમાં એણે પોતાના સમયનો ચિતાર આપ્યો છે તેજ છે. કાશ્મીરની તવારીખના સમ્બન્ધમાં આ ગ્રન્થ ઘણો કીમતી છે.

વ્યાકરણ.

હિન્દુસ્તાનના વ્યાકરણ સાહિત્યને માટે ખાસ કરીને વાકરનેગલના "Altindische Grammatik"ના પ્રથમ પુસ્તકનું પૃ. ૫૯ થી ૭૨ થતું લખાણ જુઓ. આજ સુધી જળવાઈ રહેલું જૂનામાં જૂનું વ્યાકરણ પાણિનિનું છે. એ પાણિનિની આગળ થઈ ગયલા ૬૪ વૈયાકરણો ગણાવવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાંના કોઈનો પણ ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો નથી. પાણિનિ હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય દિશાના છેડા ઉપર રહેતો હતો અને એ ઘણું કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં થઈ ગયો હતો. એના ગ્રન્થમાં લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રો છે, અને એ ગ્રન્થના આઠ અધ્યાય કરવામાં આવ્યા છે. ૧૮૮૭માં બ્હોટલિંગે જર્મન ભાષાન્તર સાથે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. વ્યાકરણના સાધારણ નિયમોથી જુદી રીતે બનેલા શબ્દોનો એક સંગ્રહ પાણિનિના વખતમાં હતો, તે કંઇક રૂપાન્તર પામીને " उणादि सूत्र " એ નામથી જળવાઈ રહ્યો છે. ઉજ્જ્વલદત્તની ટીકા સાથે એ ગ્રન્થ ૧૮૫૯માં ઑફ્રેક્ટે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એ ઉપરાંત પાણિનિએ બે શેષસંગ્રહ વિષે પણ લખ્યું છે: એક "धातुपाठ" અને બીજો 'गणपाठ'. ધાતુપાઠમાં આશરે ૨૦૦૦ ધાતુઓ આપવામાં આવ્યા છે. એમાંના આશરે ૮૦૦ જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે, અને વેદની ભાષાના આશરે પચાસ ધાતુઓ એમાં જોવામાં આવતા નથી. "गणपाठ"માં એકસરખા નિયમ જેને લાગુ પડતા હોય એવા જુદા જુદા ગણ પ્રમાણે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ઇ.સ. ૧૧૪૦માં વર્ધમાને "गणरत्नमहोदधि" રચ્યો તેમાં આ ગણોને છન્દમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. પાણિનિના વ્યાકરણને સમજાવવાને માટે પ્રથમ "परिभाषा" એ નામના અર્થ કરવાને લગતા નિયમોના ગ્રન્થ રચાયા. અરાડમા સૈકામાં નાગોજીભટ્ટે એ સઘળી પરિભાષાઓનો સંગ્રહ કરીને "परिभाषेन्दुशेखर" નામનો ગ્રન્થ રચ્યો. (એ ગ્રન્થ "Bombay Sanskrit Series"માં કિલહૉર્ને છપાવ્યો

(છે) વર્ષ ૧૮૧૮ અને ૧૮૭૧) ત્યાર પછી પાણિનિના ૧૨૪૫ સૂત્રો ઉપર કાત્યાયને જે ઘણુ કરીને ઇસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામા થઈ ગયો, તેણે "વાર્તિક" લખ્યા, અને ત્યાર પછી કેટલોક વખત રહીને વ્યાકરણની જુદી જુદી "કારિકા" ઓ લખાઈ ટીકાકારોની આ સઘળી મહેનતનો લાભ લઈને પતંજલિએ પોતાનુ 'મહાભાષ્ય' રચ્યુ તેમા પતંજલિની પોતાની તરફની ટીકા પણ આપવામા આવી છે (એ મહાભાષ્યના ત્રણ પુસ્તક કિલહોર્ને મુબાઈમા છપાવ્યા છે) એ ગ્રન્થમા પાણિનિના ૧૭૧૩ સૂત્રો ઉપર ટીકા કરવામા આવી છે પતંજલિ ઘણું કરીને ઇસ્વીસન પૂર્વેના બીજા સૈકાના દ્વિતીયાર્ધમા થઈ ગયો ગમે તેમ હોય, પણ ઇસ્વીસનની શરૂઆતના કરતા વિશેષ અર્વાચીન તો એને ગણી શકાય એમ નથીજ સાતમા સૈકામા ભર્તૃહરિએ "મહાભાષ્ય" ના ઉપર ટીકા કરીને પોતાનો "વાક્યપદીય" નામનો ગ્રન્થ રચ્યો (એ ગ્રન્થ "Benares Sanskrit Series"મા છપાયો છે) એ ગ્રન્થમા વ્યાકરણની ફિલસુફી વિષે ચર્ચા કરવામા આવી છે એ ઉપરાત, કૈયટ, જે ઘણું કરીને તેરમા સૈકામા થઈ ગયો, તેણે પણ "મહાભાષ્ય" ઉપર ટીકા કરી છે આશરે ઇ સ ૬૫૦મા જયાદિત્ય અને વામનની રચેલી "કાશિકા વૃત્તિ" (એટલે 'કાશીની ટીકા') રચાઈ પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર લખાયલી સંપૂર્ણ ટીકા સૌથી પહેલી આજ છે (એ ગ્રન્થની બીજી આવૃત્તિ ૧૮૯૮મા બનારસમા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી) પંદરમા સૈકામા રામચન્દ્રે 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' નામનો ગ્રન્થ રચ્યો, તેમા વ્યાકરણના વિષયની વધારે સગવડભરેલી વ્યવસ્થા કરીને પાણિનિના વ્યાકરણને વધારે સહેલુ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે. ભટ્ટોજીની 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી', જે સત્તરમા સૈકામા લખાઈ છે, તેનો ઉદ્દેશ પણ આના જેવો છે (૧૮૯૪મા મુબાઈના નિર્ણયસાગર પ્રેસમા એ ગ્રન્થ છપાયો છે) એ ગ્રન્થના સાર તરીકે વરદરાજે 'લઘુકૌમુદી' નામનો સક્ષિપ્ત ગ્રન્થ લખ્યો (એ ગ્રન્થ બેલેન્ટાઇને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે) ૧૮૮૧મા બનારસમા એની ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી પાણિનિની પદ્ધતિ પ્રમાણે વ્યાકરણનો જેને અભ્યાસ કરવો હોય તેને પ્રથમ આ લઘુકૌમુદી નો ગ્રન્થ શીખવવામા આવે છે પાણિનિની સાથે જેને સમ્બન્ધ નહી એવા વૈયાકરણોમા ચન્દ્ર (જે આશરે ઇ સ ૬૦૦મા થઈ ગયો), શાકટાયન

નામનો બીજો-પ્રખ્યાત શાકટાયનથી જુદો વૈયાકરણ (જે "काशिका"ના સમય પછી થઈ ગયો) અને સૌથી વધારે અગત્યનો હેમચન્દ્ર, જે બારમા સૈકામાં થઈ ગયો અને જેણે પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું (પ્ર. પિશલ, ભાષાન્તર સાથે, બે પુસ્તકો, ૧૮૭૭-૮૦) તે ખાસ ગણાવવા જેવા છે. હેમચન્દ્રે પ્રાકૃતના વ્યાકરણ ઉપરાંત "उणादिगणसूत्र" પણ રચ્યું છે. પાછળથી લખાયલાં વ્યાકરણોમાં શર્વવર્મનના "कातन्त्र"-ની (પ્ર. ઈગલિંગ, બિ. ઇં.) પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હોય એમ જણાય છે. વરરુચિનું "प्राकृतप्रकाश" (પ્ર. કૉવેલ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૬૮) એ પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે. વોપદેવનું "मुग्धबोध" એ નામનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ બંગાળામાં વિશેષ વપરાય છે. "फिट्सूत्र"નો ગ્રન્થ પતંજલિના ભાષ્ય કરતાં વધારે અર્વાચીન છે, તેમાં નામના ઉચ્ચારને લગતા નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. હેમચન્દ્રના "लिंगानुशासन"માં લિંગ વિષેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. યુરોપીયનોનાં રચેલાં વ્યાકરણોમાં, વેદની ભાષા તેમજ સંસ્કૃત ભાષા એ ઉભયની ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ ચર્ચા કરવાનો જેમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય એવો સૌથી પહેલો ગ્રન્થ વ્હિટનીનો છે. સંસ્કૃત ભાષા વિષે તુલનાત્મક પદ્ધતિનો જેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવો ગ્રન્થ વાકરનેગલનો છે તે અતિ ઉત્તમ છે, પણ હજી તો તેનો પહેલો વિભાગજ પ્રસિદ્ધ થયો છે. મૅક્સ મ્યૂલરના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપરથી આ લેખકે (પ્રો. મૅકડોનલે પોતે) પણ એક સંક્ષિપ્ત વ્યાકરણ રચ્યું છે તે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો આરંભ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને કામનું છે. એજ લેખકનું વેદનું વ્યાકરણ બ્યુલરની એન્સાઇક્લોપીડિયાના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયલું છે તે વિદ્વાનોના ઉપયોગને માટે લખાયલો મ્હોટો ગ્રન્થ છે; એનું "વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વેદનું વ્યાકરણ" જે ૧૯૧૧ માં ઑક્સફર્ડમાં છપાયું હતું, અને "અભ્યાસ નવો શરૂ કરનારાઓ માટેનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ", જેની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૧૧ માં બહાર પડી હતી, એ બે વ્યવહારોપયોગી વ્યાકરણો છે.

કોશના ગ્રન્થો.

ઝેચરીનું "Die indischen Wörterbücher", જે ૧૮૯૭માં બ્યુલરની "Encyclopædia" માં છપાયું છે, તેમાં આ શાખા વિષયની માહિતી આપવામાં આવી છે અને કોશના સઘળા ગ્રન્થોનો

નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. "कोश"ના જુદા જુદા સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં અપરિચિત શબ્દો અને અર્થો કવિઓના ઉપયોગને માટે આપવામાં આવ્યા હોય છે. એ સઘળા ગ્રન્થો પદ્યમાં રચાયલા હોય છે. એકજ અર્થના અનેક શબ્દો જ્યાં આપવામાં આવ્યા હોય છે ત્યાં વર્ણાનુક્રમ બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી અને એક શબ્દના અનેક અર્થો જ્યાં આપવામાં આવ્યા હોય છે ત્યાં આગળ પણ વર્ણાનુક્રમ નહીં જેવોજ હોય છે. વ્યાકરણમાં જેવી પાણિનિના ગ્રન્થની પ્રતિષ્ઠા છે તેવી કોશના ગ્રન્થોમાં "अमरकोश"ની પ્રતિષ્ઠા છે. (મુંબાઈમાં એ ગ્રન્થ મહેશ્વરની ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે.) એ ગ્રન્થ આશરે ઇ.સ. ૫૦૦માં રચાયો હોય એ અસંભવિત નથી. પુરુષોત્તમદેવનો "त्रिकाण्डशेष" "अमरकोश"ના પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ જેવો છે (એ છેક ઇ.સ. ૧૩૦૦માં રચાયો હોય એ બનવા જોગ છે). શાશ્વતનો "अनेकार्थसमुच्चय" એ નામનો ગ્રન્થ "अमरकोश"ના કરતા વધારે પ્રાચીન હોય એ કોઈ પણ રીતે અસંભવિત નથી. હલાયુધનો "अभिधानरत्नमाला" નામનો ગ્રન્થ (પ્ર. ઑફ્રેક્ટ, લન્ડન, ૧૮૬૧) આશરે ઇ.સ. ૯૫૦નો જણાય છે. યાદવપ્રકાશનો "वैजयन्ती" નામનો ગ્રન્થ આશરે એક સૈકો મોડો લખાયલો છે. મહેશ્વર કવિનો "विश्वप्रकाश" ઇ.સ. ૧૧૧૧ નો છે. "मंखकोश" આશરે ઇ.સ ૧૧૫૦માં કાશ્મીરમાં રચાયો હતો. હેમચન્દ્રે (ઇ.સ. ૧૦૮૮–૧૧૭૨) ચાર કોશ બનાવ્યા છેઃ "अभिधानचिन्तामणि" (એકજ અર્થવાળા શબ્દોનો કોશ), પ્ર. બોહ્ટલિંગ અને રૉથ, સેંટ્ પીટર્સબર્ગ, ૧૮૪૭, "अनेकार्थसंग्रह" (અનેક અર્થવાળા શબ્દોનો કોશ), પ્ર ઝૅચરી, વિએના, ૧૮૯૩, "देशीनाममाला" (પ્રાકૃત ભાષાનો કોશ), પ્ર. પિશેલ, મુંબાઈ, ૧૮૮૦, અને "निघण्टुशेष", જેમાં વનસ્પતિઓને લગતા શબ્દોનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે, તે. આ છેલ્લો ગ્રન્થ "अभिधानचिन्तामणि"ના પરિશિષ્ટ ગ્રન્થ જેવો છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર

સિલ્વેઇન લિવિના "Théâtre Indien"નાં ૨૧ પૃ., રેનોડનો "La Rhétorique Sanskrite" (જે ૧૮૮૪માં પૅરિસમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તે), અને ૧૮૯૭–૮ ના "Journal of

the Royal Asiatic Society"માં આવેલો "Notes on Alamkara Literature" નામનો જેકબનો લેખ જુઓ. ભરતનું "नाट्यशास्त्र" એ આ વિષયને લગતો જૂનામાં જૂનો અને સૌથી વધારે અગત્યનો ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થ ઇશવીસનના છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયો હોય એમ જણાય છે. (૧૮૯૪માં મુંબાઈની "काव्यमाला"ના ૪૨મા અંકમાં, અને ૧૮૯૭માં લાયેન્સમાં ગ્રોસેટ તરફથી એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયો હતો). દણ્ડીનો "काव्यादर्श" જે છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં રચાયો હતો તેમાં આશરે ૬૫૦ શ્લોક છે. ૧૮૯૦માં બ્હોટલિંગે લીપૂઝિકમાં ભાષાન્તર સાથે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, અને ૧૯૧૦ માં રંગાચાર્યે મદ્રાસમાં એ ગ્રન્થ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. વામનનો "काव्यालङ्कारवृत्ति" નામનો ગ્રન્થ આઠમા સૈકામાં રચાયલો જણાય છે. રુદ્રભટ, જે નવમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેનો "शृंगारतिलक" નામનો ગ્રન્થ પિશલે ૧૮૮૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આનન્દવર્ધનનો "ध्वन्यालोक" અભિનવગુપ્તની ટીકા સાથે "काव्यमाला"માં ૧૯૦૧માં છપાયો છે. રુદ્રટ શતાનન્દનો "काव्यालङ्कार" એ નવમા સૈકાનો ગ્રન્થ છે અને તે "काव्यमाला"માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. ધનંજયના "दशरूप"માં નાટકના દશ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એ ગ્રન્થ દસમા સૈકાનો છે. (૧૮૬૫માં હૉલે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; ૧૮૯૭માં મુંબાઈના નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી એ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે; ૧૯૧૨ માં ન્યૂ યૉર્કમાં એ ગ્રન્થ ભાષાન્તર સાથે છપાયો છે). મમ્મટ અને અલટનો રચેલો "काव्यप्रकाश" આશરે ૧૧૦૦માં લખાયલો છે (૧૮૯૭ના "પંડિત"માં એ પ્રસિદ્ધ થયો છે) "साहित्यदर्पण" એ ગ્રન્થ પૂર્વ બંગાળાના વતની વિશ્વનાથ કવિરાજે આશરે ઇ.સ. ૧૪૫૦માં રચ્યો હતો. (૧૮૫૫માં કલકત્તામાં વિદ્યાસાગરે એ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, અને "Bibliothica Indica"માં બૅલેન્ટાઇન અને મિત્રે એનું ભાષાન્તર કર્યું છે.)

ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર.

આ વિષય સમ્બન્ધી વિવેચન કરનારું એકજ પુસ્તક છે, અને તે થીબોનું છે. બુહ્લર-કિલ્હૉર્નની "Encyclopædia"માં "Astronomie, Astrologie and Mathematik" એ નામથી

એ પુસ્તક ૧૮૯૯માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને તેમાં એ વિષયનાં પુસ્તકોની સવિસ્તર યાદી આપવામાં આવી છે. ૧૮૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયલા કેન્ટોરના "Geschichte der Mathematik"નાં પૃ. ૫૦૫-૫૬૨ પણ જોવાં. હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રીઓના ગ્રન્થોમાં ગણિતશાસ્ત્ર વિષેના કેટલાક ખાસ અધ્યાય આપવામાં આવ્યા છે. બીજગણિતના વિષયમાં યવન લોકોએ કદી ન મેળવેલી ઉત્કૃષ્ટતા તેઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી. ખગોળશાસ્ત્ર વિષેના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો આશરે ઇ.સ. ૩૦૦ પછીના લખાયલા હતા, અને તે "સિદ્ધાન્ત"ના નામથી ઓળખાતા હતા. એવા ગ્રન્થો ચાર હતા, તેમાંનો એક "સૂર્યસિદ્ધાન્ત"જ આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે. ("Journal of the American Oriental Society"ના છઠ્ઠા પુસ્તકમાં વ્હિટનીએ એ ગ્રન્થ ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે). એવા પ્રાચીન ગ્રન્થોના સિદ્ધાન્તોને વધારે સંક્ષિપ્ત અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આર્યભટે આપ્યું હતું. આર્યભટે પોતેજ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એનો જન્મ પાટલિપુત્રમાં ઇ.સ. ૪૭૬માં થયો હતો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એવો સિદ્ધાન્ત એણે પ્રતિપાદન કર્યો હતો (એ સિદ્ધાન્ત યવન લોકોમાં પણ અજાણ્યો ન્હોતો). વળી સૂર્યગ્રહણ તથા ચન્દ્રગ્રહણના કારણ વિષે પણ એણે સમજૂતી આપી હતી. એના ગ્રન્થનું નામ "આર્યભટીય" છે તેના ત્રીજા અધ્યાયમાં એણે ગણિતશાસ્ત્ર વિષે લખ્યું છે. ("આર્યભટીય"નો ગ્રન્થ ૧૮૭૪માં કર્ને ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને ૧૮૭૯માં રૉડેટે "Journal Asiatique"માં એના ગણિતશાસ્ત્ર વિષેના અધ્યાયનું ભાષાન્તર કર્યું હતું). વરાહમિહિરનો જન્મ ઉજ્જન આગળ થયો હતો. એણે ગણિતનું કામ આશરે ઇ.સ. ૫૦૫માં કરવા માંડયું, અને એના એક ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે, એ ઇ.સ. ૫૮૭માં મરણ પામ્યો. એણે ચાર ગ્રન્થો લખ્યા, તે મ્હોટે ભાગે આર્યા છન્દમાં રચાયલા છે. એમાંના ત્રણ ગ્રન્થો જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષેના છેઃ "બૃહત્સંહિતા" (જે ૧૮૬૪-૧૮૬૫ની "Bibliotheca Indica"માં કર્ને પ્રસિદ્ધ કરી છે અને "Journal of Asiatic Society"ના ચોથા પુસ્તકમાં એનું ભાષાન્તર થયું છે; એજ ગ્રન્થની ભટ્ટોત્પલની ટીકા સાથની નવી આવૃત્તિ ૧૮૯૫-૯૭માં અસ. દ્વિવેદીએ બનારસમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે), " " અથવા "હોરાશાસ્ત્ર" (જેનું મદ્રાસના સી.

थायरे १८८५मां भाषान्तर कर्युं छे), अने "लघुजातक" (जेना थोडाक भागनुं वेबरे अने जॅकोबीए १८७२मां भाषान्तर कर्युं छे). एनो "पञ्चसिद्धान्तिका" नामनो ग्रन्थ बनारसमां थीबो अने एस. द्विवेदीए १८८९मां प्रसिद्ध कर्यो छे, अने तेना म्होटा भागनुं भाषान्तर पण कर्युं छे. ए ग्रन्थ खगोळशास्त्रनुं व्यवहारु ज्ञान आपनारो (करण) ग्रन्थ छे. बीजो प्रख्यात खगोळशास्त्री ब्रह्मगुप्त करीने हतो तेनो जन्म इ.स. ५९८मां थयो हतो अने तेणे एक "करण" सिवाय "ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त" नामनो ग्रन्थ लख्यो हतो. ए ग्रन्थ लख्यो ते वखते एनी उम्मर त्रीस वर्षनी हती. (एमांनो बारमो अने सोळमो ए बे अध्याय गणितशास्त्र विषेना छे) हिन्दुस्ताननो छेल्लो प्रख्यात खगोळशास्त्री भास्कराचार्य छे तेनो जन्म इ.स. १११४मां थयो हतो. "सूर्यसिद्धान्त' सिवाय बीजा सघळा खगोळशास्त्रना ग्रन्थो करतां एना "सिद्धान्तशिरोमणि"नुं हिन्दुस्तानमां विशेष प्रामाण्य गणायुं छे.

वैदकशास्त्र.

हिन्दुस्तानना वैदकशास्त्रनो विकास इस्वीसन पहेलांथी थवा मांडयो होवो जोइए कारण के ए शास्त्रना एक प्रमाणभूत ग्रन्थना लखनार चरक ते (बौद्ध धर्मना "त्रिपिटक"नो चीननी भाषामां तरजूमो करनारना कहेवा प्रमाणे) इस्वीसनना पहेला सैकामां कनिष्क राजानो दरबारी वैद्य हतो. एनो "चरकसंहिता"नो ग्रन्थ अनेक वार प्रसिद्ध थयो छे. १८६८मां जे. विद्यासागरे कलकत्तामां एनी बीजी आवृत्ति प्रकट करी; १८७७मां गुप्तए कलकत्तामांज एनी नवी आवृत्ति छपावी; १८९२–९३मां सी. दत्ते एज ग्रन्थ पाछो कलकत्तामां टीका साथे प्रसिद्ध कर्यो; अने १८९७मां कलकत्ताना ए. सी. कविरत्ने एनुं भाषान्तर कर्युं. बीजो प्रमाणग्रन्थ सुश्रुतनो छे. ए ग्रन्थनो लेखक (सुश्रुत) इस्वीसनना चोथा सैकाथी विशेष अर्वाचीन होय एम लागतुं नथी; कारण के बावरनी हस्तलिखित प्रत, जे इस्वीसनना पांचमा सैकानी होय एम जणाय छे, तेमांना केटलाक फकराओ चरक अने सुश्रुतना श्लोको साथे मळता आवे छे एटलुंज नहीं पण शब्देशब्द तेना तेज छे. ("सुश्रुतसंहिता"नी त्रीजी आवृत्ति १८८९मां

જે. વિદ્યાસાગરે કલકત્તામાં પ્રકટ કરી; ૧૮૮૮–૯૫માં એ. સી. કવિરત્ને કલકત્તામાંજ એ ગ્રન્થ છાપ્યો: ૧૮૮૧માં હત્તે, ૧૮૯૧માં ચટ્ટોપાધ્યાયે, અને ૧૮૯૭નાં હોર્નલેએ એનું ભાષાન્તર કર્યું). બીજો ગ્રન્થ સુવિખ્યાત વૈદકનો ગ્રન્થ વાગ્ભટ મ્હોટો, જે ઇ સ. ૬૦૦માં થઈ ગયો, તેનો છે. એ ગ્રન્થનું નામ "अष्टाङ्गहृदय" છે. (૧૮૯૧માં મુંબાઈના નિર્ણયસાગર પ્રેસ મારફત એ. એમ. કુન્તેએ એ ગ્રન્થ અરુણદત્તની ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે). એ સિવાય "Journal of German Oriental Society"ના ૩૦મા તથા ૩૧મા પુસ્તકમાં હાસે અને ૩૪મા પુસ્તકમાં એ. મ્યુલરે લેખો લખ્યા છે તે અને કોર્ડિયર, લીટાર્ડ વગેરેના લેખ પણ જોવા.

કળાઓ.

હિન્દુસ્તાનની સંગીતકળા વિષે રાજા સર સુરેન્દ્ર મોહન ટાગોર, એમ્બ્રોસ, ડે વગેરેના ગ્રન્થ વાંચવા શાર્ઙ્ગદેવનો "संगीतरत्नाकर"નો ગ્રન્થ ૧૮૯૭માં આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિમાં તેલંગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. સોમનાથનો "रागविबोध" ૧૮૯૫માં પૂનાના પી. જી. ધારપુરેએ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ફૉક્સ સ્ટ્રૅંગ્વેનું "હિન્દુસ્તાનનું સંગીત" વિષેનું પુસ્તક ઑક્સફર્ડમાં ૧૯૧૪માં છપાયું છે.

ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા માટે મૂરનો "The Hindú Pantheon" (જે લન્ડનમાં ૧૮૧૦મા છપાયું હતો), બર્ગેસનો "આજન્ટાનાં ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરો" વિષેનો લેખ (જે મુંબાઈમાં ૧૮૭૪માં છપાયો હતો), ગ્રિફિથ્સના "આજન્ટાની બૌદ્ધ ગુફાઓ ઉપરના ચિત્રો" વિષેના બે પુસ્તકો (જે ૧૮૯૬–૯૭ માં લન્ડનમાં છપાયાં હત), બર્ગેસનો સો ચિત્રો સાથનો "ગંધારની શિલ્પકળા"નો લેખ (જે લન્ડનમા ૧૮૯૫મા છપાયો હતો), ફર્ગ્યુસનનો "વૃક્ષો અને સર્પની પૂજાનો ગ્રન્થ" (જે લન્ડનમા ૧૮૬૮માં છપાયો, અને જેમાં હિન્દુસ્તાનની દંતકથા અને કળાના પહેલા તથા ચોથા સૈકાના નમૂનાઓ આપ્યા છે), કનિંગહામના રિપોર્ટનું પહેલું અને ત્રીજું પુસ્તક (જેમાં બુદ્ધગયાનાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે), ગ્રુનવીડલનું પુસ્તક

(જે બર્લિનમાં ૧૮૯૩માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું), બર્ગેસનું "હિન્દુસ્તાનમાં બૌદ્ધ કળા" (જે શોધિતવર્ધિત ભાષાન્તર ગ્રન્થ લન્ડનમાં ૧૯૦૧માં છપાયો હતો), કર્નનો "બૌદ્ધધર્મ" વિષેનો ગ્રન્થ (જે ૧૮૯૬માં સ્ટ્રૅસબર્ગમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, પૃ ૯૧–૯૬), અને એચ. એચ. વિલ્સનનો "Ariana Antiqua" (જે લન્ડનમાં ૧૮૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો) તે સર્વ જોવા

હિન્દુસ્તાનની સ્થાપત્યકળા માટે ફર્ગ્યુસનનો "હિન્દુસ્તાન અને પૂર્વની સ્થાપત્યકળાનો ઇતિહાસ" (લન્ડન, ૧૮૭૬); "હિન્દુસ્તાનના ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરો" (૧૮૬૪), કનિંગહામનો "મધ્ય હિન્દુસ્તાનના બૌદ્ધધર્મીઓના સ્તૂપો" વિષેનો ગ્રન્થ (લન્ડન, ૧૮૫૪); ૧૮૭૧ પછીના હિન્દુસ્તાનનાં આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે ખાતાંના અહેવાલો; "મહાબોધિ અથવા બુદ્ધગયા આગળનું બોધિ વૃક્ષની નીચેનું બૌદ્ધ મંદિર," (લન્ડન, ૧૮૯૨); બર્ગેસનો "પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનો આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે"; ડૅનિયલના "હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વસ્તુઓ" વિષેનો ગ્રન્થ, (લન્ડન, ૧૮૦૦); "ઇલોરા પર્વતની બખોલો" (લન્ડન, ૧૮૧૬), આર. મિત્રનો "ઓરિસ્સાની પ્રાચીન વસ્તુઓ" વિષેનો ગ્રન્થ (કલકત્તા,૧૮૭૫), વિન્સેન્ટ સ્મિથનો "હિન્દુસ્તાન અને લંકાની રસિક કળાનો ઇતિહાસ" (ઑક્સફર્ડ, ૧૯૧૧) એ સર્વે જોવા.

હુન્નરકળાઓ માટે "Journal of Indian Art and Industry," જે ૨૮૮૪મા વર્ષથી લન્ડનમા કાઢવામાં આવે છે, તે જોવું.

પુસ્તકવર્ણનનાં ટિપ્પણો.

પ્રકરણ ૧.

"સંસ્કૃત અભ્યાસના વૃત્તાન્ત" ને માટે ખાસ કરીને બેન્ફીનું પુસ્તક (મ્યુનિચ, ૧૮૬૯) જુઓ. "Orientalische Bibliographie" પ્રતિવર્ષ બર્લિનમાં છપાય છે તે સંસ્કૃત પુસ્તકવિદ્યાને લગતો ઘણો મૂલ્યવાન ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થની શરૂઆત ૧૮૮૮ થી થયલી છે.

પૃષ્ઠ ૧.

બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક વિચારો સમ્બન્ધી કેટલીક અચોક્કસ હકીગત પર્ચાસ (લન્ડન, ૧૬૧૪) અને લૉર્ડ (લન્ડન, ૧૬૩૦) નાં પુસ્તકોમાં આપવામાં આવેલી છે. એબ્રેહામ રૉજરે ૧૬૩૧ માં ભર્તૃહરિનાં એ શતકોનો તરજુમો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

પૃષ્ઠ ૨

ડ્યુગલ્ડ સ્ટુવર્ટની "Philosophy of the Human Mind," ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧, વર્ગ ૬. (એમાં સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે કેટલાંક અનુમાન બાંધવામાં આવ્યાં છે).

સી. ડબલ્યુ. વૉલ, ડી. ડી. એણે "સંસ્કૃત ભાષા અને લિપિનું સ્વરૂપ, સમય, તથા ઉત્પત્તિ" એ વિષય ઉપર એક નિબન્ધ ૧૮૩૮ માં લખ્યો છે.

હૅલ્હેડે "અસલ સંસ્કૃતમાં લખેલા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના કાયદાઓ અથવા પંડિતોના ચુકાદાઓના ફારસી ભાષાન્તર ઉપરથી કાયદાસંગ્રહ" અંગ્રેજીમાં બહાર પાડ્યો છે. (૧૭૭૬)

પૃષ્ઠ ૪.

શ્લીગલનો "હિન્દુસ્તાનના વતનીઓની ભાષા તથા ફિલસુફી વિષે" ગ્રન્થ (હીડલબર્ગ, ૧૮૦૮); બૉપની "રૂપાખ્યાનની પદ્ધતિ"

બુહ્‌લરનું "Indische Palæographie," (સ્ટ્રૅસ્બર્ગ, ૧૮૯૬), અને "હિન્દુસ્તાનની બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ" (સ્ટ્રૅસ્બર્ગ, ૧૮૯૮).

પૃ. ૨૧.

જૂનામાં જૂનું જાણીતું સંસ્કૃત 'હસ્તલિખિત પુસ્તક હમણાં બૉડલિયન લાઇબ્રરીમાં છે, તેને તાદૃશ સ્વરૂપે ડૉ. હૉર્ને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે (કલકત્તા, ૧૮૯૭) ખરોષ્ઠી લિપિમાં જે પાલી ભાષાનું હસ્તલિખિત પુસ્તક છે તે ધમ્મપદની પ્રાકૃત પોથી છે,' અને તે ખોતાન આગળથી પ્રાપ્ત થયલી છે. (જુઓ સિનાર્ટનું "Journal Asiatique," ૧૮૯૮, પૃ. ૧૯૩-૩૦૪)

પૃ. ૩૧.

પ્રાકૃત ભાષાઓની જે હકીગત અત્રે આપેલી છે તે મુખ્યત્વે કરીને ડૉ. ગ્રિયર્સનના પુસ્તકને આધારે આપેલી છે. ("The Geographical Distribution & Mutual Affinities of the Indo-Aryan Vernaculars")

પાલી સાહિત્ય વિષે રહીઝ ડેવિડ્સનું "Buddhism, its History and Literature," (લંડન, ૧૮૯૬) જોવું.

પ્રાકૃત સાહિત્ય વિષે ગ્રિયર્સનનાં "The Mediæval Vernacular Literature of Hindustan," (વિયેના, ૧૮૮૮) અને "The Modern Vernacular Literature of Hindustan" (કલકત્તા, ૧૮૮૯) જોવાં.

પ્રકરણ ૩

વેદના છન્દો વિષે ખાસ કરીને ઓલ્ડનબર્ગનું "ઋગ્વેદ-સંહિતા," પુસ્તક ૧, પ્રસ્તાવના (બર્લિન, ૧૮૮૮), ઇ. વી. આર્નોલ્ડનું "વેદના છન્દો" (કેમ્બ્રિજ, ૧૯૦૫); મેકડોનલનું "વિદ્યાર્થીઓ માટે વેદનું વ્યાકરણ," પરિશિષ્ટ ૩જું, (૧૯૧૬) એ જોવાં.

સ્વરવિષે વાકરનેગલનું " Altindische Grammatik," પુસ્તક ૧લું પૃ૦ ૨૮૧–૩૦૦ (સવિસ્તર પુસ્તકવર્ણન) (ગુટિંગન, ૧૮૯૬).

ઋગ્વેદના સામાન્ય નિરૂપણ માટે કીગીનું " ઋગ્વેદ," અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઍરોસ્મિથનું (બોસ્ટન, ૧૮૮૬).

આવૃત્તિઓ:—

સંહિતાપાઠ, પ્ર મૅક્સ મ્યૂલર (લન્ડન, ૧૮૭૩),

પદપાઠ (૧૮૭૭),

સંહિતાપાઠ (રોમન લિપિમાં), પ્ર. ઑફ્રેક્ટ (બોન, ૧૮૭૭, બીજી આવૃત્તિ);

સંહિતા અને પદપાઠ, સાયણના ભાષ્ય સાથે, બીજી આવૃત્તિ, ચાર પુસ્તકો, પ્ર. મૅક્સ મ્યૂલર (લન્ડન, ૧૮૯૦–૯૨)

ચૂંટી કઢાયલા મન્ત્રો:—

લૅન્મૅનની " Sanskrit Reader," (સવિસ્તર ટિપ્પણો અને શબ્દકોશ સાથે),

પીટર્સનના " Hymns from the Rigveda," (મૅામ્બે, સંસ્કૃત સીરીઝ),

બર્ગૅઇન અને હેન્રિનું પુસ્તક (પૅરિસ, ૧૮૯૦);

વિન્ડિશનું પુસ્તક (લીપ્ઝિક, ૧૮૮૩),

હિલેબ્રૅન્ડનું પુસ્તક (બર્લિન, ૧૮૮૫),

બોટલિંગનું પુસ્તક (લીપ્ઝિક, નવી આવૃત્તિ, ૧૯૦૯).

ભાષાન્તરો—

ગ્રિફિથનું ભાષાન્તર કવિતામાં, બે પુસ્તકો (બનારસ, ૧૮૯૬–૯૭),

(ફ્રૅન્કફોર્ટ, ૧૮૬૬); કૉલબ્રુકનો "Asiatic Researches" માં "વેદ" વિષે નિબન્ધ (કલકત્તા, ૧૮૦૫); "વેદનું સાહિત્ય તથા ઇતિહાસ" વિષે રૉથનું પુસ્તક (૧૮૪૬), બોટલિંગ અને રૉથનો સંસ્કૃત-જર્મન કોશ (સાત વૉલ્યુમમાં, સે. પીટર્સબર્ગ, ૧૮૫૨–૭૫).

પૃષ્ઠ ૫.

બુલરની "Encyclopaedia of Indo-Aryan Research" (એમાંના કેટલાક ભાગ જર્મન ભાષામાં છે અને કેટલાક અંગ્રેજીમાં છે, અને એ ૧૮૯૬ થી પ્રસિદ્ધ થવા માંડી છે.)

પૃષ્ઠ ૬.

ખાસ કરીને ઑફ્રેક્ટનું "Catalogus Catalogorum" (લીપ્ઝિક, ૧૮૯૧, પરિશિષ્ટ, ૧૮૯૬) જુઓ. એમાં ગ્રન્થોના તથા ગ્રન્થકારોના વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પ્રતોનું લિસ્ટ આપવામાં આવ્યું છે.

એડેલ્બર્ટ કૂનનું "Herabkunft des Feuers," (૧૮૫૯; બીજી આવૃત્તિ ૧૮૮૬)

પૃષ્ઠ ૧૧.

હિન્દુસ્તાનની તવારીખને માટે શિલાલેખ, તામ્રપટ્ટો, સિક્કાઓ વગેરેને આધારે લખાયલુ કીમતી પુસ્તક ડફનુ "The Chronology of India" (લન્ડન, ૧૮૯૯) છે.

પૃષ્ઠ ૧૨.

બુદ્ધના મૃત્યુના વર્ષ માટે જુઓ ઑલ્ડનબર્ગનુ "બુદ્ધ" વિષેનું પુસ્તક (બર્લિન, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, ૧૯૧૩).

પૃષ્ઠ ૧૪.

ફા હ્યાન-લેગનુ ભાષાન્તર (ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૮૮૬),

બ્યૂન ઝંગ-બીલનું ભાષાન્તર (લન્ડન, ૧૮૮૪);
આઇસિંગ-ટાકાકુસુનું ભાષાન્તર (ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૬).

પૃષ્ઠ ૧૫.

ફ્યુરરનો " બુદ્ધ શાક્યમુનિની જન્મભૂમિ વિષે નિબન્ધ ", આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા, પુસ્તક ૨૬, અલાહાબાદ, ૧૮૯૭, આલ્બરૂનીનું " હિન્દુસ્તાન, " અંગ્રેજી ભાષાન્તર સચાઉનું (લન્ડન, ૧૮૮૫), પુનર્મુદ્રિત બે પુસ્તકો, ૧૯૧૦

પૃ ૧૬.

" Corpus Inscriptionum Indicarum," પુસ્તક ૧લું, ૧૮૭૭, પુસ્તક ૩જું, ૧૮૮૮, (કલકત્તા).

" Epigraphia Indica " (કલકત્તા, ૧૮૮૮ થી).

પૂર્વની વિદ્યાને લગતા અગત્યનાં સામયિક પત્રો—

" Indian Antiquary, " મુંબાઈ,

" Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft, " લીપ્ઝિક,

" Journal of the Royal Asiatic Society, " લન્ડન, (આ સોસાઇટિની એક શાખા મુંબાઇમાં છે. બંગાળા એશિયાટિક સોસાઇટિ સર વિલિયમ-જોન્સે ૧૭૮૪ માં સ્થાપી હતી),

" Journal Asiatique, "-પૅરિસ,

" Vienna Oriental Journal, " વિયેના,

" Journal of the American Oriental Society," ન્યૂ હેવન, કૅન.

હિન્દુસ્તાનમાં લેખનકળાનો પ્રારંભ (પૃ. ૧૭-૨૨) એ વિષે જુઓ—

મૅક્સ મ્યૂલર-" વેદની ઋચાઓ " (મરુત, રુદ્ર, વાયુ, વાત-નાં સૂક્તો), ગદ્યમાં ભાષાન્તર, Sacred Books of the East પુ. ૩૨ મુ, (ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૧)

ઓલ્ડનબર્ગ-" વેદની ઋચાઓ " (અગ્નિનાં સૂક્તો પહેલા પાંચ મંડલનાં), ગદ્યમાં ભાષાન્તર, Sacred Books, પુ ૪૬મુ;

લડવિગ, જર્મન ગદ્યમાં, ૬ પુસ્તકો, (પ્રૅગ, ૧૮૭૬-૮૮), પ્રસ્તાવના, ટીકા, અનુક્રમણિકા સાથે

કોશ—

ગ્રાસમૅનનો કોશ (લીપ઼્િક, ૧૮૭૩),

બ્રોટલિંગ અને રૉથના કોશનો તેમજ બ્રોટલિંગની ન્હાની સેંટપીટર્સબર્ગ ડિક્ષનરીનો વેદનો વિભાગ (લીપ઼્િક, ૧૮૭૯-૮૯),

મોનિયર વિલિયમ્સની "સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્ષનરી," બીજી આવૃત્તિ, (ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૯),

મૅકડોનલની "સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડિક્ષનરી," (લન્ડન, ૧૮૯૩).

વ્યાકરણ—

વ્હિટનીનુ "સંસ્કૃત વ્યાકરણ," ત્રીજી આવૃત્તિ (લીપ઼્િક, ૧૮૯૬),

વાકરનેગલનું (સ્વર વિષે),

ડેલબ્રુકનુ,

સ્પીજરનુ (બ્યુલરની "Encyclopædia" માં, સ્ટ્રૅસ્બર્ગ, ૧૮૯૬),

મૅકડોનલનુ "વિદ્યાર્થીઓ માટે વેદનું વ્યાકરણ" (ઑક્સફર્ડ, ૧૯૧૬)

પ્રકરણ ૪-૫.

ખાસ કરીને જુઓઃ—

મૅકડોનલનું " Vedic Mythology," બુલરની " Encyclopædia "ના ત્રીજા પુસ્તકમાં, વિભાગ ૧ (સંપૂર્ણ પુસ્તકવર્ણન), ૧૮૯૭;

કીગીનું પુસ્તક;

મૂરનું " Original Sanskrit Texts," પુસ્તક ૫, ત્રીજી આવૃત્તિ, (લન્ડન, ૧૮૮૪);

બાર્થનું, " The Religions of India, " અંગ્રેજી ભાષાન્તર, (લન્ડન, ૧૮૮૨);

હૉપ્કિન્સનું " The Religions of India " (બોસ્ટન, ૧૮૯૫);

ઓલ્ડનબર્ગ-" વેદનો ધર્મ " (બર્લિન, ૧૮૯૪);

બર્ગેઇનનાં પુસ્તક ત્રણ (પૅરિસ, ૧૮૭૮-૮૩);

પિશલ અને ગેલ્ડનરનાં પુસ્તક બે (સ્ટટગાર્ટ, ૧૮૮૯-૯૨);

ડ્યૂસનનો " ફિલસુફીનો ઇતિહાસ, " પુસ્તક ૧, વિભાગ ૧: વેદની ફિલસુફી, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૪.

અર્થનિર્ણયની પદ્ધતિ (પૃ. ૭૩-૭૭) વિષેઃ—

મૂરનું " The Interpretation of the Veda, "- " Journal of the Royal Asiatic Society " માં, ૧૮૬૬.

પૃષ્ઠ ૮૨:—

યવનોમાં વિશ્વના ત્રણ વિભાગ વિષે જુઓ કીગીનું પુસ્તક.

પૃષ્ઠ ૧૬૯:—

હિન્દુસ્તાનના પાસાઓ અને વિભીદક વૃક્ષ વિષે જુઓ ગુરુપૂજાકૌમુદીમાં રૉથ શું કહે છે તે, પૃ. ૧-૪ (લીપ્ઝિક, ૧૮૯૬)

પ્રકરણ ૬.

ખાસ કરીને જુઓ:—

" ઝિમ્મરનું "Altindisches Leben" (બર્લિન, ૧૮૭૯); મૅકડોનલ અને કીથની "Vedic Index of Names and Subjects," એ પુસ્તકો (લન્ડન, ૧૯૧૨).

ઋગ્વેદ વખતના આર્યોનું નિવાસસ્થાન (પૃ. ૧૯૫):— હૉપ્કિન્સનો "પંજાબ અને ઋગ્વેદ" વિષે નિબન્ધ, (Journal of the American Oriental Society, ૧૮૯૮, પૃ. ૧૯થી.)

હંસ (પૃ. ૨૦૧):—

) લૅન્મૅનનો નિબન્ધઃ—"સંસ્કૃત કવિતાનાં ક્ષીરપાન કરનારા હંસો" (Journal of the American Oriental Society, પૃ. ૧૫૧ થી).

વેદની પ્રજા (પૃ. ૨૦૫)—

ઓલ્ડનબર્ગના "બુદ્ધ" નું પહેલું પ્રકરણ (બર્લિન, ૧૮૯૭) વર્ણવિભાગની શરૂઆત (પૃ. ૨૧૩):—

ઓલ્ડનબર્ગનું "Journal of the German Oriental Society (૧૮૯૭, પૃ. ૨૬૭–૨૯૦); અને આર. ફિકનો નિબન્ધ (કીલ, ૧૮૯૭).

પ્રકરણ ૭.

સામવેદ, મૂળ તથા જર્મન ભાષાન્તર અને શબ્દકોશ, પ્ર. બૅન્ફી, (લીપ્ઝિક, ૧૮૪૮); પ્ર. સત્યવ્રત સામશ્રમી, કલકત્તા, ૧૮૭૩, (બિ. ઇ.). ભાષાન્તર ગ્રિફિથનું (બનારસ, ૧૮૯૩)

યજુર્વેદ:—

(૧) વાજસનેયિસંહિતા, પ્ર વેબર, મહીધરની ટીકા સાથે, લન્ડન, બર્લિન, ૧૮૫૨, ગ્રિફિથનુ ભાષાન્તર, બનારસ, ૧૮૯૯

(૨) તૈત્તિરીયસંહિતા (રોમન લિપિમા), પ્ર વેબર, બર્લિન, ૧૮૭૧–૭૨, "Indische Studien" ના વૉલ્યુમ ૧૧–૧૨, બિ ઇ. મા પણ માધવની ટીકા સાથે છપાઈ છે

(૩) મૈત્રાયણીસંહિતા, પ્રસ્તાવના સાથે, પ્ર શ્રોડર (લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧–૮૬)

(૪) કાઠક સંહિતા, પ્ર શ્રોડર, ત્રણ પુસ્તકો (લીપ્ઝિક, ૧૯૦૦–૧૨)

અથર્વવેદ સં૰, પ્રકાશક રૉથ અને વિહ્ટની (બર્લિન, ૧૮૫૬), ગ્રન્થાનુક્રમણિકા "Journal of the American Oriental Society" ના પુ ૧૨ મા ભાષાન્તર વિહ્ટનીનુ, પ્ર લૅનમૅન, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ બે પુસ્તકો ૧૯૦૫, ગ્રિફિથનુ ભાષાન્તર અંગ્રેજી કવિતામા, બે પુસ્તક, બનારસ, ૧૮૯૭, અને (ઓછા અગત્યના મંત્રો પડતા મૂકીને) બ્લૂમફીલ્ડનુ ભાષાન્તર, અંગ્રેજી ગદ્યમા, પુષ્કળ ટિપ્પણો સાથે, "Sacred Books of the East" નુ પુ ૪૨

બ્યુલરની "Encyclopœdia" મા બ્લૂમફીલ્ડનો "અથર્વવેદ" જોવો (સ્ટ્રૅસબર્ગ, ૧૮૯૯)

પ્રકરણ ૮.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, પ્ર ઑફ્રેક્ટ (બૉન, ૧૮૭૯)—આ આવૃત્તિ સૌથી સારી છે, બીજી આવૃત્તિ હૉગની છે, ભાષાન્તર સાથે બે પુસ્ત, મુંબાઈ, ૧૮૬૩.

કૌષીતકિ અથવા શાંખાયન બ્રાહ્મણ, પ્ર. લિન્ડનર, જીના, ૧૮૮૭.

ઐતરેય આરણ્યક, પ્ર. આર. મિત્ર, કલકત્તા, ૧૮૭૬ (બિ. ઇ.); બીજી આવૃત્તિ એ. બી. કીથની, ભાષાન્તર સાથે, ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૯૦૯.

કૌષીતકિ આરણ્યક, અપ્રકાશિત.

તાંડ્ય મહાબ્રાહ્મણ અથવા પંચવિંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર. એ. વેદાન્તવાગીશ, કલકત્તા, ૧૮૬૯–૭૪ (બિ. ઇ.).

ષડ્‌વિંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, ૧૮૮૧; ભાષાન્તર સાથે પ્ર. કલેમ, ગુટર્સ્લો, ૧૮૯૪.

સામવિધાન બ્રાહ્મણ, પ્ર. બર્નેલ, લન્ડન, ૧૮૭૩, ભાષાન્તર કોનોવું, હૉલ, ૧૮૯૩.

વંશ બ્રાહ્મણ, પ્ર. વેબર, " Indische Studien, " પુસ્તક ૮, પૃ. ૩૭૧ થીઃ પ્ર બર્નેલ, મૅંગેલોર, ૧૮૭૩

બર્નેલે એ ઉપરાંત નીચલા ગ્રન્થો પણ પ્રકાશિત કર્યા છે—

દૈવતાધ્યાય બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૩,

આર્ષેય બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૬,

સંહિતા ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ, ૧૮૭૭

મન્ત્ર બ્રાહ્મણ, પ્ર. સત્યવ્રત સામશ્રમી, કલકત્તા, ૧૮૯૦.

જૈમિનીય અથવા તલવકાર બ્રાહ્મણ, પ્ર. બર્નેલ, ૧૮૭૮, અને ઑર્ટેલ, ભાષાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે, "Journal of the American Oriental Society" માં, પુ. ૧૬, પૃ. ૭૯ થી ૨૫૦.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, પ્ર આર. મિત્ર, ૧૮૫૫–૭૦ (બિ. ઇ.); આપ્ટે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૯૮.

તૈત્તિરીય આરણ્યક, પ્ર. એચ. એન. આપ્તે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, પૂના, ૧૮૯૮.

શતપથ બ્રાહ્મણ, પ્ર. વેબર, બર્લિન, લન્ડન, ૧૮૫૯; ભાષાન્તર ઇગ્લિંગનું, "Sacred Books" માં, પાંચ પુસ્તકો.

ગોપથ બ્રાહ્મણ, પ્ર. આર. મિત્ર અને એચ. વિદ્યાભૂષણ, ૧૮૭૨ (બિ. ઇ.); સવિસ્તર વર્ણન બ્લૂમફીલ્ડના "અથર્વવેદ" નાપુસ્તકમાં, પૃ. ૧૦૧–૧૨૪ (બુલરની "Encyclopædia" ૧૮૯૯.)

ઉપનિષદોની સામાન્ય ચર્ચા કરનાર સૌથી અગત્યનું પુસ્તક ડ્યૂસનનું છે, "ઉપનિષદોની ફિલસુફી," (લીપ્ઝિક, ૧૮૯૯); મૅક્સ મ્યૂલરે કેટલાંક ઉપનિષદોનું ભાષાન્તર કર્યું છે, "Sacred Books," પુ. ૧ અને ૧૫; ડ્યૂસને પણ કીમતી પ્રસ્તાવનાઓ સાથેનાં ભાષાન્તર બહાર પાડ્યાં છે, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૭; જેકબની "A Concordance to the Principal Upainshads and Bhagavadgita" (મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૧) એ પણ ઘણી ઉપયોગી ચોપડી છે.

પૃ. ૨૯૪.

૩૨ ઉપનિષદો, ભાષ્ય સાથે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, પૂના, ૧૮૯૫; ઐતરેય ઉપનિષદ્, પ્ર. રોઅર, ૧૮૫૦ (બિ. ઇ.), આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૮૯; કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્, પ્ર. કૉવેલ, કલકત્તા, ૧૮૬૧ (બિ. ઇ.); છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ, પ્ર. બોટલિંગ, ભાષાન્તર સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૯; વળી આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિમાં, ૧૮૯૦;

પૃ. ૨૯૮.

કેન અથવા તલવકાર ઉપનિષદ્, પ્ર. રોઅર, કલકત્તા, ૧૮૫૦; વળી આનન્દા. સં. ગ્ર. માં, ૧૮૮૯; મૈત્રાયણ ઉપનિષદ, પ્ર. કૉવેલ, ૧૮૭૦ (બિ. ઇ.);

શ્વેતાશ્વતર, પ્ર. રોઅર, ૧૮૫૦; આ. સં. ગ્ર. ૧૮૯૦; કાઠક

ઉપનિષદ્, પ્ર. રોઅર, '૧૮૫૮, ભાષ્ય સાથે પ્ર. આપ્ટે, પૂના, ૧૮૮૯, તૈત્તિરીય ઉ. પ્ર. રોઅર, ૧૮૫૦, આ સં. ગ્ર, ૧૮૮૯; બૃહદારણ્યક ઉ પ્ર બોટલિંગ, ભાષાન્તર સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૯, વળી આ સં ગ્ર, ૧૮૯૧, ઈશ ઉ. આ સં ગ્ર, ૧૮૮૮, મુણ્ડક ઉ પ્ર. રોઅર, ૧૮૫૦ આપ્ટે, આ, સં ગ્ર, ૧૮૮૯, પ્રશ્ન ઉ આ. સં ગ્ર ૧૮૮૦, માંડૂક્ય ઉ આ સં ગ્ર ૧૮૯૦, અંગ્રેજી ભાષાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે મુંબાઈ, ૧૮૯૫, મહાનારાયણ ઉ. પ્ર જેકબ, ભાષ્ય સાથે, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૮૮, નૃસિંહતાપિનીય ઉ આ સં ગ્ર, ૧૮૯૫

પૃ ૩૧૩–૧૪.

પ્લેટો અને શંકર એ બેની ફિલસુફીના સાદૃશ્ય વિષે લખતા અત્ર અત્યુક્તિનો દોષ આવી ગયો છે, કારણ કે એક તો, પ્લેટોએ દ્વૈતનો ત્યાગ કર્યો ન્હોતો, અને બીજુ, એ માત્ર એટલુંજ કહેતો હતો કે વિકાર (થવુ, બનવુ) એ ખરેખરો સ્વભાવ (હોવું) નથી

પ્રકરણ ૯

સૂત્રોની સામાન્ય ચર્ચા માટે જુઓ હિલેબ્રેન્ડનો "કર્મકાંડનું સાહિત્ય" એ નામનો લેખ, બુહ્‌લરની "Encyclopædia," ૧૮૯૭, આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્ર, પ્ર આર વિદ્યારત્ન, કલકત્તા, ૧૮૬૪–૭૪ (બિ ઇ) શાંખાયન શ્રૌત, પ્ર હિલેબ્રેન્ડ, ૧૮૮૫–૯૭ (બિ ઇ), લાટ્યાયન શ્રૌત, પ્ર એ વાગીશ, કલકત્તા, ૧૮૭૦–૭૨ (બિ ઇ), મશક અને દ્રાહ્યાયણ શ્રૌત, અપ્રકાશિત કાત્યાયન શ્રૌત, પ્ર વેબર, લન્ડન, બર્લિન, ૧૮૫૫, આપસ્તમ્બ શ્રૌત, અડધો ભાગ, પ્ર હિલેબ્રેન્ડ, કલકત્તા, ૧૮૮૨–૯૭ (બિ ઇ), વૈતાનસૂત્ર, પ્ર ગાર્બે, લન્ડન, ૧૮૭૮, ભાષાન્તર ગાર્બેનું, સ્ટ્રેસ્બર્ગ, ૧૮૭૮, આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, પ્ર સ્ટેન્ઝલર, ભાષાન્તર સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૬૪–૬૫, ટીકા તથા ટિપ્પણો સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૫, ભાષાન્તર, "Sacred Books", પુ ૨૯, શાંખાયન ગૃહ્ય, પ્ર ઓલ્ડનબર્ગ, જર્મન ભાષાન્તર સાથે, "Indische Studien,", પુ ૧૫, અંગ્રેજી ભાષાન્તર "Sacred Books', પુ. ૨૯; ગોભિલ ગૃહ્ય, ટીકા સાથે, પ્ર. તર્કાલંકાર, કલ-

કર્તા; ૧૮૮૦ (બિ. ઇ.); પ્ર. નૉઅર, ડોર્પત, ૧૮૮૪; ભાષાન્તર, નૉઅરનું, ડોર્પત, ૧૮૮૭; ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૩૦; પારસ્કર ગૃહ્ય, પ્ર. સ્ટેન્ઝ્લર, ભાષાન્તર સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૭૬; ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૨૯; આપસ્તમ્બ ગૃહ્ય, પ્ર. વિન્ટરનિટ્ઝ, વિયેના, ૧૮૮૭; ભાષાન્તર "Sacred Books," પુ. ૩૦: હિરણ્યકેશિ ગૃહ્ય, પ્ર. કિર્સ્તી, વિયેના, ૧૮૮૯; ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૩૦; મન્ત્રપાઠ, પ્ર. વિન્ટરનિટ્ઝ, ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૮૮૭, માનવ ગૃહ્ય, પ્ર. નૅઅર, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૭, કૌશિક સૂત્ર, બ્લુમફીલ્ડ, ન્યૂ હેવન, ૧૮૯૦; પિતૃમેધ સૂત્રો, બૌધાયન, હિરણ્યકેશિન્, ગૌતમનાં, પ્ર. કેલેન્ડ, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૬; આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્ર, પ્ર. બ્યુલર, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, બે ભાગ, ૧૮૯૨ અને ૧૮૯૪; બૌધાયન ધ. સૂ, પ્ર. હૉલ્શ, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૪; ગૌતમધર્મશાસ્ત્ર, પ્ર. સ્ટેન્ઝ્લર, લન્ડન, ૧૮૭૬, વાસિષ્ઠધર્મશાસ્ત્ર, પ્ર. ફુરર, મુંબાઈ, ૧૮૮૩; હિરણ્યકેશિધર્મસૂત્ર, અપ્રકાશિત; વૈખાનસ ધર્મસૂત્ર, બ્લૉચનું વર્ણવેલું, વિયેના, ૧૮૯૬; આપસ્તમ્બ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, બૌધાયનનું ભાષાન્તર, બ્યુલરનું કરેલું, "Sacred Books," બીજી આવૃત્તિ, ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૮૯૭. ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય, જર્મન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. મૅક્સ મ્યૂલર, લીપ્ઝિક, ૧૮૫૬–૬૯; ઉવટની ટીકા સાથે, બનારસ, ૧૮૯૪; ચતુરાધ્યાયિકા (સા. પ્રા.), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. બર્નેલ, મૅંગેલોર, ૧૮૩૯; તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય, પ્ર. વ્હિટની, "Journal of the American Oriental Society," પુ. ૯, ૧૮૭૧; પ્ર. વૈદ્યનાથ શાસ્ત્રી, કુંભકોણમ, ૧૯૦૦; વાજસનેયિ પ્રાતિશાખ્ય, ઉવટની ટીકા સાથે, બનારસ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૮૮; પ્ર. વેબર, "Indische Studien," પુ. ૪, અથર્વવેદ પ્રાતિશાખ્ય, પ્ર. વ્હિટની "Journal Amrican Oriental Society," પુ. ૭ અને ૧૦. બૌધાયનનું શુલ્વસૂત્ર, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. થિબો, "પંડિત" નું પુ. ૯; સરખાવો એનો શુલ્વસૂત્રો વિષેનો લેખ, "Journal of Asiatic Society, Bengal," પુ. ૪૪, કલકત્તા, ૧૮૭૫. ૬ વેદાંગ, સંસ્કૃત મૂળ, મુંબાઈ, ૧૮૯૨; યાસ્કનું નિરુક્ત, પ્ર. આર. રૉથ, ગુટિંજન, ૧૮૫૨; ભાષ્ય સાથે, પ્ર. એસ. સામશ્રમી (બિ. ઇ.); સર્વાનુક્રમણી, પ્ર. મૅક્ડોનલ, ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૮૮૬ (અનુવાકાનુક્રમણી અને

ષડ્ગુરુશિષ્યની ટીકા સાથે); આર્ષાનુક્રમણી, છન્દોનુક્રમણી, બૃહદ્દેવતા, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. મૅકડોનલ, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, કેમ્બ્રિજ, બે પુસ્તકો, ૧૯૦૪; પ્ર. આર. મિત્ર, ૧૮૯૨ (બિ. ઇ.); પિંગલનું છન્દઃસૂત્ર, પ્ર. બિ. ઇ, ૧૮૭૪; વેબરનું "Indische Studien," પુ. ૮ (એમાં સંસ્કૃત વૃત્તો વિષે સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આવેલી હોવાથી ઉપયોગી છે.); નિદાનસૂત્ર, કેટલોક ભાગ ઉપલાજ પુસ્તકમાં છપાયો છે; શુક્લ યજુર્વેદનાં સર્વાનુક્રમ સૂત્રો, પ્ર. વેબર, એની "શુક્લ યજુર્વેદ"ની આવૃત્તિમાં; ભાષ્ય સાથે, બનારસ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ૧૮૯૩–૯૪; ચરણવ્યૂહ, પ્ર. વેબર, "Indische Studien," પુ. ૩. માધવને માટે 'ગુરુપૂજાકૌમુદી'માં ક્લેમ શું કહે છે તે જુઓ, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૬.

પ્રકરણ ૧૦

મહાભારત વિષે સામાન્ય ચર્ચાને માટે ખાસ કરીને જુઓ હોલ્ટ્ઝમૅનનું "Das Mahabharata," ચાર પુસ્તકો, કીલ, ૧૮૯૨–૯૫; હૉપ્કિન્સનું "The Great Epic of India," ૧૯૦૧; જૅકોબીનું "મહાભારત" (સાર) બૉન, ૧૯૦૩; બુલરનું "Indian Studies," અંક ૨, Trans. of Imp. Vienna Academy, ૧૮૯૨; એ ઉપરાંત જુઓ જૅકોબીનું લખાણ; "Gottinger Gelehrte Anzeigen," પુ. ૮, પૃ. ૬૫૯ થી; વિન્ટરનિટ્ઝનું "Journal of the Royal Asiatic Society" ૧૮૯૭, પૃ. ૭૩૧ થી; "Indian Antiquary," પુ. ૨૭.

આવૃત્તિઓઃ—

પાંચ પુસ્તકો, મુંબાઈ, ૧૮૮૮; કલકત્તા, ૧૮૯૪; અંગ્રેજી ગદ્યમાં ભાષાન્તર, પ્રતાપ ચન્દ્ર રાયને ખરચે, કલકત્તા, ૧૮૯૬; અંગ્રેજીમાં અક્ષરશઃ ભાષાન્તર, એમ. એન. દત્તનું, પાંચ પુસ્તકો, કલકત્તા, ૧૮૯૬; સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન, પ્ર. કૅલનર, પ્રસ્તાવના તથા ટિપ્પણો સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૮; નલોપાખ્યાન, બુલરની "Third Book of San-

-krit" મા, મુબાઈ, ૧૮૭૭, મૂળ, ટિપ્પણો, શબ્દકોશ, પ્ર કેલનર, ૧૮૮૫, મૂળ ભાષાન્તર, શબ્દકોશ, પ્ર મૉનિયર વિલિયમ્સ, ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૮૭૬

પુરાણની સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુઓ —

એચ એચ વિલ્સનના વિષ્ણુપુરાણના ભાષાન્તર (પાંચ પુસ્તકો) ની પ્રસ્તાવના,-પ્ર ફિટ્ઝ્એડ્વર્ડ હૉલ, ૧૮૬૪-૭૦, હૉલ્ટ્ઝ્મૅનનો ઉપર જણાવેલો ગ્રન્થ, પુ ૪, પૃ ૨૯-૫૮, ગરુડ પુરાણ, પ્ર મુંબાઈ, ૧૮૮૮, પ્ર વિદ્યાસાગર, કલકત્તા ૧૮૯૧, અગ્નિ૦, પ્ર આર મિત્ર, બિ ઇ, ૧૮૭૦-૭૯, જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૨, વાયુ૦, પ્ર આર મિત્ર, બિ ઇ. ૧૮૮૮, મુંબાઈ, ૧૮૯૫, મત્સ્ય૦, મુંબાઈ, ૧૮૯૫ કૂર્મ૦, બિ ઈ, ૧૮૯૦, માર્કંડેય૦, બિ ઈ ૧૮૫૫-૬૨, ભાષાન્તર પર્ગિતરનુ બિ ઈ ૧૮૮૮-૯૯, સી સી મુકરજીનુ, કલકત્તા, ૧૮૯૪, પદ્મ૦, પ્ર વી એન મંડલિક, ચાર પુસ્તકો, આનન્દા સં શ્ર, ૧૮૯૪, વિષ્ણુ૦, ટીકા સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૮૭, પાંચ ભાગમા, કલકત્તા, ૧૮૮૮, ગદ્યમા ભાષાન્તર એમ એન દત્તનુ, કલકત્તા, ૧૮૯૪, વિલ્સનના પાચ ગ્રન્થો, ભાગવત૦ ત્રણ ટીકાઓ સાથે, ત્રણ પુસ્તકો, મુબાઈ ૧૮૮૭, બે પુસ્તકો નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુંબાઈ, ૧૮૯૪, બર્નુફના ભાષાન્તર સાથે, ચાર પુસ્તકો, પૅરિસ, ૧૮૪૦-૪૭, ૧૮૮૪, બ્રહ્મ૦, પ્ર આનન્દા સં શ્ર, ૧૮૯૫ વરાહ૦ બિ ઈ ૧૮૮૭-૯૩

રામાયણની સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુઓ —

Das Ramayana, બૉન ૧૮૯૩, વળી, Journal of the German-Oriental Society, પુ ૪૮, પૃ ૮૦૭ થી પુ ૫૧, પૃ ૬૦૫ થી, લડ્વિગન Ueber das Ramayana," પ્રૅગ ૧૮૯૪, બૌમગાર્ટનરનુ Das Ramayana," ફ્રીબર્ગ, ૧૮૯૪

આવૃત્તિઓ —

મુબાઈની આવૃત્તિ, પ્ર ગોરેસિયો, ટ્યુરિન, ૧૮૪૩-૬૭, ત્રણ ટીકાઓ સાથે, ત્રણ પુસ્તકો, મુબાઈ, ૧૮૯૫ બગાળાની આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૫૯-૬૦ ગ્રિફિથનુ ભાષાન્તર અંગ્રેજી પદ્યમા બનારસ ૧૮૯૫ અંગ્રેજી ગદ્યમા એમ એન દત્ત, કલકત્તા, ૧૮૯૪

પ્રકરણ ૧૧.

કાવ્યસાહિત્યના સમય વિષે ખાસ કરીને જુઓ બુલરનો લેખ "Trans. of the Imp. Vienna Academy," વિયેના ૧૮૯૦; ફ્લીટનું "Corpus Inscr Ind," પુ. ૩ જું, કલકત્તા ૧૮૮૮.

વિક્રમ સંવત માટે જુઓ કિલહૉર્નનું "Gottinger Nachrichten," ૧૮૯૧, પૃ. ૧૭૯–૧૮૨, અને માલવ સંવત માટે "Ind Ant.", પુ. ૧૯, પૃ. ૩૧૬; કાલિદાસના સમય માટે હુથનું "Die Zeit des Kalidasa", બર્લિન, ૧૮૯૦.

બુદ્ધચરિત, પ્ર. કૉવેલ, ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૩; "Sacred Books," પુ. ૪૯ માં કૉવેલનું ભાષાન્તર.

રઘુવંશ, પ્ર. સ્ટેન્ઝલર, લૅટિન ભાષાન્તર સાથે, લન્ડન, ૧૮૩૨; મલ્લિનાથની ટીકા સાથે, પ્ર એસ પી પંડિત, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ; મૂળ, અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. જ્વાલાપ્રસાદ, મુંબાઈ, ૧૮૯૫; મલ્લિનાથની ટીકા સાથે, પ્ર. કે. પી. પરબ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઇ, ૧૮૯૨; સર્ગ ૧–૭, અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ટિપ્પણો, મલ્લિનાથની ટીકા, અને ભટ્ટ હેમાદ્રિ, ચારિત્રવર્દ્ધન, વલ્લભના ટીકાઓમાંથી ઉતારાઓ સાથે, પ્ર જી. આર નન્દરગિકર પૂના, ૧૮૯૬.

કુમારસંભવ, લૅટિન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. સ્ટેન્ઝલર, લન્ડન, ૧૮૩૮; સર્ગ ૧–૬, મલ્લિનાથની ટીકા અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. એસ. જી. દેશપાંડે, પૂના, ૧૮૮૭; બીજો ભાગ, સંપૂર્ણ ટીકા સાથે, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, ચોથી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૮૭; મલ્લિનાથની ટીકા (૧–૭) અને સીતારામની ટીકા સાથે, ત્રીજી આવૃત્તિ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૩; ત્રણ ટીકાઓ સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૮; ગ્રિફિથ, લન્ડન, ૧૮૭૯.

ભટ્ટિકાવ્ય, પ્ર. કલકત્તા, ૧૬૨૮; સર્ગ ૧–૫, જયમંગલની ટીકા, અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ટિપ્પણો, શબ્દકોશ સાથે, પ્ર. એમ. આર. કાળે,

મુંબાઈ, ૧૮૯૭: મલ્લિનાથની ટીકા અને ટિપ્પણો સાથે, પ્ર. કે. પી. ત્રિવેદી, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, બે પુસ્તકો, ૧૮૯૮; જર્મન ભાષાન્તર સર્ગ ૧૮ થી ૨૨ નું, પ્ર. સ્કુટ્ઝ, બીલફેલ્ડ, ૧૮૩૭.

કિરાતાર્જુનીય, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૫; મલ્લિનાથની ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ; સર્ગ ૧-૨, ભાષાન્તર સ્કુટ્ઝનું, બીલફેલ્ડ, ૧૮૪૩.

શિશુપાલવધ, મલ્લિનાથની ટીકા સાથે, પ્ર. વિદ્યાસાગર, ૧૮૮૮; બનારસ, ૧૮૮૩; જર્મન ભાષાન્તર સ્કુટ્ઝનું, સર્ગ ૧-૯, બીલફેલ્ડ, ૧૮૪૩.

નૈષધીયચરિત, નારાયણની ટીકા સાથે, પ્ર. પંડિત શિવદત્ત, મુંબાઈ, ૧૮૯૪.

નલોદય, પ્ર. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૩; જર્મન ભાષાન્તર શૅકનું, "Stimmen vom Ganges," બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૭૭, રાઘવપાંડવીય, ટીકા સાથે, કાવ્યમાલાના ૬૨મા અંકમાં.

ધનંજયનું રાઘવપાંડવીય, જેમાંથી ગણરત્નમહોદધિમાં ઉતારાઓ આપ્યા છે, ઇ સ. ૧૧૪૦, તે કવિરાજની કૃતિનું અનુકરણ છે.

એજ ધોરણ પર રચાયલા આધુનિક સંસ્કૃત નાટક માટે જુઓ શેર્મનનું "Orientalische Bibliograhie," પુ. ૯, ૧૮૯૬, પૃ. ૨૧૮, અંક ૪૬૦૫.

હરવિજય, કાવ્યમાલાના ૧૮૯૦ના અંકમાં; જુઓ બ્યુલરનો સવિસ્તર રિપોર્ટ, પૃ. ૪૩, મુંબાઈ ૧૮૭૭.

નવસાહસાંકચરિત, પ્ર. મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ; જુઓ બ્યુલર અને ઝેકેરિનું લખાણ, "Trans. of Vienna Acad." ૧૮૮૮.

સેતુબન્ધ (મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. એમ. ગોલ્ડશ્મિટ, ૧૮૮૪, કાવ્યમાલા, અંક ૪૭, મુંબાઈ, ૧૮૯૫.

વાસવદત્તા, પ્રસ્તાવના સાથે, પ્ર. ફિટ્ઝ એડવર્ડ હૉલ, બિ. ઈ. ૧૮૫૯; ટીકા સાથે, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૪; ભાષાન્તર પ્ર. એલ. એમ. ગ્રે, ન્યૂ યૉર્ક, ૧૯૧૩.

કાદમ્બરી, પ્ર. પી. પીટરસન, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૮૯, ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૬; ટીકા અને ટિપ્પણો સાથે, પ્ર. એમ. આર. કાળે, પૂના, ૧૮૯૬; ભાષાન્તર, કોઈ કોઈ ફકરાઓ સિવાયનું, પ્ર. સી. એમ. રિડિંગ, રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટિ, લન્ડન, ૧૮૯૬.

હર્ષચરિત, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૩; ટીકા સાથે, જમ્મુ. ૧૮૭૯, મુંબાઈ, ૧૮૯૨; ટીકા સાથે, પ્ર. ફુરર, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૯૦૯, ભાષાન્તર, પ્ર. કૉવેલ અને થૉમસ, રૉયલ એ. સોસાઇટિ, લન્ડન, ૧૮૯૭.

દશકુમારચરિત ભાગ ૧, પ્ર. બ્યુલર, સંસ્કૃત સીરીઝ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૮૮૮; ભાગ ૨, પી. પીટર્સન, સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૧; પ્ર. પી. બૅનરજી, કલકત્તા, ૧૮૮૮.

પ્રકરણ ૧૨.

મેઘદૂત, વલ્લભની ટીકા સાથે, પ્ર. હુલ્ટ્શ, રૉયલ એશિ. સોસાઇટિ, લન્ડન, ૧૯૧૧; શબ્દકોશ સાથે, પ્ર. સ્ટેન્ઝલર, બ્રેસ્લો, ૧૮૭૪. મલ્લિનાથની ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૪. પ્ર. કે. બી. પાઠક, પૂના, ૧૮૯૪. અંગ્રેજી પદ્યમાં ભાષાન્તર વિલ્સનનું. ત્રીજી આવૃત્તિ, લન્ડન ૧૮૬૭; ટી. કલાર્ક, લન્ડન, ૧૮૮૨; જર્મનમાં, પ્ર. મૅક્સ મ્યૂલર, કુનિગ્સબર્ગ ૧૮૪૭, શૂટ્ઝ, બીલેફેલ્ડ, ૧૮૫૯, ફ્રિટ્ઝ, ચેમનિટ્ઝ, ૧૮૭૯.

ઋતુસંહાર, લૅટિન અને જર્મન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. પી. વી. બોલન, લીપ્ઝિક, ૧૮૪૦; ટિપ્પણો અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. સીતારામ આયર, મુંબાઈ, ૧૮૯૭.

ઘટકર્પર, પ્ર બ્રે કહોઝ, ૧૮૪૧, જર્મન ભાષાન્તર હુકરનું ("Indische Gedichte," પુ ૨)

ચૌરપંચાશિકા, જર્મન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. સોલ્ફ, કીલ, ૧૮૮૬; ભાષાન્તર, એડવિન આર્નોલ્ડનું, લન્ડન, ૧૮૯૬.

ભર્તૃહરિનાં શતકો, ટીકા સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૮૪, અંગ્રેજી પદ્યમાં ભાષાન્તર, પ્ર. ટૅાનિ, કલકત્તા, ૧૮૭૭, શૃંગારશતક, કલકત્તા, ૧૮૮૮.

શૃંગારતિલક, પ્ર. ગિલ્ડમીસ્ટર, બૅાન, ૧૮૪૧.

અમરુશતક, પ્ર આર. સાઇમન, કીલ, ૧૮૯૩.

સપ્તશતક (હાલ કવિનું રચેલું), જર્મન ગદ્યમાં ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. વેબર, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧.

મયૂરનું સૂર્યશતક, કાવ્યમાલા, ૧૮૮૯.

ગીતગોવિન્દ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૨; મુંબાઈ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૮૯૯; જર્મન ભાષાન્તર રૂકર્ટનું, લીપ્ઝિક.

પ્રકરણ ૧૩.

સંસ્કૃત નાટકની સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુઓ ખાસ કરીનેઃ— એચ. એચ. વિલ્સનનું "Select Specimens of the Theatre of the Hindus," ૨ પુસ્તકો, ત્રીજી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૭૧; સિલ્વેઇન લીવિનું "Le Theatre Indien," પૅરિસ, ૧૮૯૦; સ્કુલરનું "A Bibliography of the Sanskrit Drama," ન્યૂ યૅાર્ક, ૧૯૦૬.

શકુન્તલા, બંગાળી આવૃત્તિ, પ્ર. પિશલ, કીલ, ૧૮૭૭; દેવનાગરી આવૃત્તિ, પ્ર. મોનિયર વિલિયમ્સ, બીજી આવૃત્તિ, ઑક્સ્ફર્ડ, ૧૮૭૬; એમ. આર. કાળે, મુંબાઈ, ૧૮૯૮; ભાષાન્તર, મોનિયર વિલિયમ્સનું, ૬ ઠ્ઠી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૯૪; જર્મન ભાષાન્તર, રૂકર્ટનું, લીપ્ઝિક, ૧૮૭૬: ફ્રિટ્ઝ, ૧૮૭૬; લોબેડેંઝ, ૭ મી આવૃત્તિ, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૪, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન અને કાશ્મીરની આવૃત્તિઓ પણ છે (જુઓ બ્યુલરનો "રિપોર્ટ" પૃ. ૮૫.)

વિક્રમોર્વશીય, પ્ર એસ પી. પંડિત, મુંબાઈ, ૧૮૭૯; વૈદ્ય, ૧૮૯૫; દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની આવૃત્તિ, પ્ર. પિશલ, ૧૮૭૫; વિલ્સનનું ભાષાન્તર, પ્રથમ ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; કૉવેલ, હાર્ટફર્ડ, ૧૮૫૧; ફ્રિટ્ઝ્, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૦

માલવિકાગ્નિમિત્ર, પ્ર બોલનસન, લીપ્ઝિક, ૧૮૭૯; એસ પી. પંડિત, મુંબાઈ, ૧૮૬૯; એસ. એસ. આયર, પૂના, ૧૮૯૬; ભાષાન્તર, ટૉનીનું, બીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૯૧; જર્મન ભાષાન્તર, વેબરનું, બર્લિન, ૧૮૫૬; ફ્રિટ્ઝ, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧

મૃચ્છકટિક, પ્ર. સ્ટેન્ઝ્લર, બૉન, ૧૮૪૭; જે. વિદ્યાસાગર, બીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૮૯૧; મૃચ્છકટિકનું ભાષાન્તર, રાયડરનું. હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૦૫; વિલ્સનનું ભાષાન્તર, પ્રથમ ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; જર્મન ભાષાન્તર, પ્ર. બોટલિંગ, સેઇંટ પીટર્સબર્ગ, ૧૮૭૭, પ્ર. ફ્રિટ્ઝ, ચેમનિટ્ઝ ૧૮૭૯.

રત્નાવલી, પ્ર કૅપેલર, બોટલિંગના "Sanskrit-Chrestomathie" માં, ૧૮૭૭, ટીકા સાથે, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૫; વિલ્સનનુ ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; જર્મન ભાષાન્તર, પ્ર. ફ્રિટ્ઝ, ચેમનિટ્ઝ, ૧૮૭૮.

નાગાનન્દ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૩; પૂના, ૧૬૯૩, ભાષાન્તર, પામર બોઇડનું, કૉવેલની પ્રસ્તાવના સાથે, લન્ડન, ૧૮૭૨.

બાણનું પાર્વતીપરિણય, ભાષાન્તર સાથે. પ્ર. ટી. આર.

આર. આયર, કુંભકોણમ, ૧૮૯૮; જર્મન ભાષાન્તર, ગ્રેસેરનું, ટ્રીસ્ટ, ૧૮૮૬.

માલતીમાધવ, પ્ર. આર. જી. ભાંડારકર, મુંબાઈ, ૧૮૭૬; વિલ્સનનું ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં; ફ્રિટ્ઝનું ભાષાન્તર, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૪.

મહાવીરચરિત, પ્ર. ટ્રિથન, લન્ડન, ૧૮૪૮; કે. પી. પરબ, મુંબાઈ, ૧૮૯૨; ભાષાન્તર, જે. પિકફોર્ડનું, લન્ડન, ૧૮૭૧.

ઉત્તરરામચરિત, ટીકા અને ભાષાન્તર સાથે, નાગપુર, ૧૮૯૫; ટીકા સાથે, પ્ર. આયર અને પરબ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ૧૮૯૯; વિલ્સનનુ ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં.

મુદ્રારાક્ષસ, પ્ર. તેલંગ, મુંબાઈ, ૧૮૯૩; વિલ્સનનું ભાષાન્તર, ઉપર ગણાવેલાં પુસ્તકોમાં, જર્મન ભાષાન્તર, ફ્રિટ્ઝનું, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૭.

વેણીસંહાર, પ્ર. કે. પી પરબ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૮; એન બી. ગોડબોલે, પૂના, ૧૮૯૫; પ્ર. ગ્રિલ, લીપ્ઝિક, ૧૮૭૧; અંગ્રેજી ભાષાન્તર, એસ. એમ. ટાગોરનું, કલકત્તા, ૧૮૮૦.

વિદ્દશાલભંજિકા, પ્ર. જે વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૩.

કર્પૂરમંજરી; કોનોના ભાષાન્તર સાથે, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૦૧; "પંડિત" નું પુ. ૭ મું, બનારસ

બાલરામાયણ, પ્ર. ગોવિન્દ દેવ શાસ્ત્રી, બનારસ, ૧૮૬૯; જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૪

પ્રચંડપાંડવ, પ્ર. કેપેલર, સ્ટ્રાસબર્ગ, ૧૮૮૫

(રાજશેખર કવિને માટે જુઓ કિલહોર્નનું "Epigra. Ind.", ભાગ ૪ થો, ૧૮૮૯; ફ્લીટનું લખાણ, "Ind. Antiq."

પુ. ૧૬, પૃ. ૧૭૫-૧૭૮: જેકોબીનુ લખાણ, Vienna Or. Journal," પુ. ૨, પૃ. ૨૧૨-૨૧૬).

ચંડકૌશિક, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૪; ભાષાન્તર ફ્રિટ્ઝનું.

પ્રબોધચન્દ્રોદય, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબાઈ, ૧૮૯૮; જર્મન ભાષાન્તર, ગે.હટસ્ફુકરનું, રોજનક્રાંઝની પ્રસ્તાવના સાથે, કુનિગ્સબર્ગ, ૧૮૪૨; વળી હુર્ઝલનુ ભાષાન્તર, ઝુરિચ, ૧૮૪૬; ટેલરનું, મુંબાઈ, ૧૮૮૬

પ્રકરણ ૧૪.

પંચતંત્ર, પૂર્ણભદ્રનો પાઠ, પ્ર. હર્ટેલ, હાર્વર્ડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ, ૨ પુસ્તકો, ૧૯૦૮ અને ૧૯૧૨; દક્ષિણનો પાઠ, પ્ર. હર્ટેલ, લીપ્ઝિક, ૧૯૦૬; પ્ર. કોસગાર્ટેન, બોન, ૧૮૪૮; પ્ર. કિલહૉર્ન અને બ્યુલર, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝમાં; છેલ્લી બે આવૃત્તિઓ જુદા જુદા પાઠવાળા બે ગ્રન્થો બતાવી આપે છે; ભાષાન્તર, કીમતી પ્રસ્તાવના સાથે, બેન્ફીનુ, ૨ પુસ્તકો, લીપ્ઝિક, ૧૮૫૯; અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ત્રિચિનોપલી, ૧૮૮૭, જર્મન ભાષાન્તર, ફ્રિટ્ઝનું, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૪.

પંચતત્રનો સાર, ક્ષેમેન્દ્રની બૃહત્કથામજરીમાં, પ્રસ્તાવના, મૂળ ભાષાન્તર, ટિપ્પણો સાથે, પ્ર મૅંકાસ્કી, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૨.

હિતોપદેશ, પ્ર. એફ. જૉન્સન, લન્ડન, ૧૮૮૪; પી. પીટર્સન, મુંબાઈ સસ્કૃત સીરીઝ.

કામન્દકીય નીતિસાર, ભાષાન્તર તથા ટિપ્પણો સાથે, મદ્રાસ, ૧૮૯૫; મૂળ, પ્ર. આર. મિત્ર, બિ. ઇ., કલકત્તા, ૧૮૮૪.

શિવદાસની વેતાલપચવિંશતિકા, પ્ર. એચ. યૂલ, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૧. સર આર. એફ. બર્ટનનું "વિક્રમ અને વેતાળ"

(Vikram and the Vampire), નવી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૯૩.

સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા (દ્વાત્રિંશત્પુત્તલિકા), પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૮૧.

શુકસપ્તતિ, પ્ર. આર સ્મિટ, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૩; મ્યુનિચ, ૧૮૯૮; ભાષાન્તર, કીલ, ૧૮૯૪; સ્ટટગાર્ટ, ૧૮૯૮.

કથાસરિત્સાગર, ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. બ્રોકહોઝ, લીપ્ઝિક, (લમ્બક ૧–૫) ૧૮૩૯, (લમ્બક ૬–૧૮) ૧૮૬૨–૬૬, મુંબાઈ, ૧૮૮૯; ટૉનીનું ભાષાન્તર, બિ. ઈ. ૧૮૮૦–૮૭.

બૃહત્કથામંજરી (૧–૮), ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. સિલ્વેઈન લીવિ, "Journal Asiatique," ૧૮૮૬.

જાતકમાલા, પ્ર. કર્ન, બૉસ્ટન, ૧૮૯૧; ભાષાન્તર સ્પીજરનું, "Sacred Books of the Buddhists," પુ. ૧ લું, લન્ડન, ૧૮૯૫.

પાલી જાતકો, પ્ર. ફૉસ્બોલ, લન્ડન, (મપૂર્ણ) ૧૮૯૭; કૉવેલની દેખરેખ નીચે ભાષાન્તરનાં પાંચ પુસ્તકો છપાયાં છે.

વૉરનનું "Buddhism in Translations" (બુદ્ધનો ધર્મ, ભાષાન્તરદ્વારા), હાર્વર્ડ, ૧૮૯૬.

ભર્તૃહરિનાં નીતિ અને વૈરાગ્યનાં શતકો, ભાષાન્તર સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૮ (ભર્તૃહરિ અને કુમારિલને માટે જુઓ "Journal of Bombay Branch of Roy. As. Soc," પુ. ૧૮, પૃ. ૨૧૩–૨૩૮).

મોહમુદ્ગર, ભાષાન્તર સુ. કે. બેનરજીનું, ભવાનીપુર, બંગાળા, ૧૮૯૨.

ચાણક્યનાં શતકો, પ્ર. ક્લૅટ, ૧૮૭૩.

નીતિમંજરીને માટે જુઓ કિલહૉર્ન, "Gottinger Nachrichten," ૧૮૯૧, પૃ. ૧૮૨–૧૮૬; એ બી. કીથ, "Journ. Roy. As. Soc.," ૧૯૦૦.

શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ, પ્ર. પીટર્સન, મુંબાઈ, ૧૮૮૮.

સુભાષિતાવલિ, પ્ર. પીટર્સન અને દુર્ગાપ્રસાદ, મુંબાઈ, ૧૮૮૬.

કવીન્દ્રવચનસમુચ્ચય, એફ. ડબલ્યુ થોમસ, (બિ ઇ., કલકત્તા, ૧૯૧૨.

બોટલિંગનુ "Indische Sprüche," બીજી આવૃત્તિ, ૨ પુસ્તકો સે. પીટર્સબર્ગ, ૧૮૭૦–૭૩; અનુક્રમણિકા, બ્લૉની રચેલી, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૩.

ધમ્મપદ, ભાષાન્તર મૅક્સ મ્યૂલરનુ, "Sacred Books of the East," પુ ૧૦, બીજી આવૃત્તિ, ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૮.

પ્રકરણ ૧૫.

હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફી વિષે સામાન્ય ચર્ચાને માટે જુઓ ગાર્બેની ઉપયોગી ન્હાની ચોપડી—"Philosophy of Ancient India" (પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની ફિલસુફી), ચિકાગો, ૧૮૯૭; એફ. મૅક્સ મ્યૂલરની "Six systems of Indian Philosophy" (ષડ્દર્શન), લન્ડન, ૧૮૯૯.

ગાર્બેનુ "સાંખ્ય ફિલસુફી" નુ પુસ્તક, ૧૮૯૪, "સાંખ્ય અને યોગ." બુલરની એન્સાઇક્લોપીડિયામા, સ્ટ્રૅસબર્ગ, ૧૮૯૬ (સંપૂર્ણ પુસ્તકસૂચિ)

સાંખ્યકારિકા, મૂળ, ગૌડપાદની ટીકા તેમજ ભાષાન્તર સાથે, પ્ર કોલબ્રૂક અને વિલ્સન, ઑક્સફર્ડ, ૧૮૩૭, પુનર્મુદ્રિત મુંબાઈ, ૧૮૮૭, બનારસ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૮૩; ભાષાન્તર ડેવિસનુ (ત્રિ. ઇ.).

સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય, પ્ર. ગાર્બ, હાર્વર્ડ, ૧૮૯૫; જર્મન ભાષાન્તર, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૯.

સાંખ્યસૂત્રો ઉપર અનિરુદ્ધની ટીકા, ભાષાન્તર ગાર્બેનું, કલકત્તા, ૧૮૮૮–૯૨.

સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૬; ભાષાન્તર ગાર્બેનું, મ્યુનિચ, ૧૮૯૨.

શંકરનુ રાજયોગભાષ્ય, ભાષાન્તર, મદ્રાસ, ૧૮૯૬.

સ્વાત્મારામનો હઠયોગપ્રદીપ, ભાષાન્તર વાલ્ટરનુ, મ્યુનિચ, ૧૮૯૩.

હઠયોગસંહિતા, ભાષાન્તર મુંબાઈ, ૧૮૯૫.

પંચશિખના છૂટક ફકરાઓ માટે જુઓ ગાર્બેનું "Festgruss an Roth," પૃ ૭૪ થી, સ્ટટગાર્ટ, ૧૮૯૩; સાંખ્યયોગ એ બુદ્ધના ધર્મનો પાયો છે તે વિષે જેકોબીનુ લખાણ, "Journ. of Germ. Or Soc," ૧૮૯૮, પૃ ૧–૧૫, ઓલ્ડનબર્ગનું "બુદ્ધ" નુ પુસ્તક, ત્રીજી આવૃત્તિ

મીમાંસાદર્શન, શબર સ્વામીની ટીકા સાથે, બિ. ઇ., કલકત્તા, ૧૮૮૭; તન્ત્રવાર્ત્તિક, બનારસ, ૧૮૯૦, શ્લોકવાર્ત્તિક, ટીકા સાથે, બનારસ, ૧૮૯૮; જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તર, આનન્દા० સં. ગ્ર, ૧૮૯૨.

અર્થસંગ્રહ. મીમાંસાશાસ્ત્રના પ્રવેશક તરીકે, ભાષાન્તર સાથે પ્ર થીબો, બનારસ, ૧૮૮૨.

વેદાન્ત ઉપર સૌથી અગત્યની ચોપડી ડ્યૂસનની છેઃ

ડ્યૂસનની "System des Vedanta" (વેદાન્તદર્શન), લીપ્ઝિક, ૧૮૮૩

ડ્યૂસનના "વેદાન્તના સૂત્રો," મૂળ, સૂત્રોનુ ભાષાન્તર, અને શંકરના સંપૂર્ણ ભાષ્ય સાથે, લીપ્ઝિક, ૧૮૮૭

બ્રહ્મસૂત્રો, શંકરના, ભાષ્ય સાથે, આ० સં. ગ્ર., ૧૮૯૦–૯૧

વેદાન્તસૂત્રો, થીબોનું ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૩૪, ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૦, અને પુ. ૩૮, ૧૮૯૬.

પંચદશી, અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૫.

શંકરના સમય માટે જુઓ ફ્લીટ, "Ind. Ant.," પુ. ૧૬, પૃ. ૪૧-૪૨.

વેદાન્તસિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ, અંગ્રેજી ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. વેનિસ, બનારસ, ૧૮૯૦.

વેદાન્તસાર, પ્ર. જેકબ, ટીકા અને ટિપ્પણો સાથે, મુંબાઈ, ૧૮૯૪; ભાષાન્તર, ત્રીજી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૯૨.

ભગવદ્ગીતા, શંકરના ભાષ્ય સાથે, આ. સં. ગ્ર., ૧૮૯૭, ભાષાન્તર, "Sacred Books," પુ. ૮, બીજી આવૃત્તિ, ઑક્સફર્ડ, ૧૮૯૮; ડેવિસનું ભાષાન્તર, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૯૪.

ન્યાયસૂત્રો, વિજયનગર સંસ્કૃત સીરીઝ, પુ. ૯, બનારસ, ૧૮૯૬.

ન્યાયકન્દલી (શ્રીધરની), એજ સીરીઝ, પુ. ૪, ૧૮૯૪.

ન્યાયકુસુમાઞ્જલિ (બિ. ઇ.), કલકત્તા, ૧૮૯૫.

વૈશેષિકદર્શન, ટીકા સાથે, કલકત્તા, ૧૮૮૭.

સપ્તપદાર્થી, ટીકા સાથે, બનારસ, ૧૮૯૩; મૂળ, લૅટિન ભાષાન્તર સાથે, પ્ર. વિન્ટર, લીપ્ઝિક, ૧૮૯૩.

તર્કસંગ્રહ, પ્ર. જે. વિદ્યાસાગર, કલકત્તા, ૧૮૭૭; ટીકા સાથે, મુંબાઈ સંસ્કૃત સીરીઝ, ૧૮૯૭; મૂળ અને ભાષાન્તર બૅલેન્ટાઇનનું, અલાહાબાદ, ૧૮૫૦.

સર્વદર્શનસંગ્રહ, પ્ર. ટી. તર્કવાચસ્પતિ, કલકત્તા, ૧૮૭૨; ભાષાન્તર, પ્ર. કૉવેલ અને ગફ, બીજી આવૃત્તિ, લન્ડન, ૧૮૯૪.

પ્રકરણ ૧૬.

મૅકક્રિંડલનું "Ancient India as Described by Classical Authors" (પ્રાચીન ગ્રન્થકારોએ વર્ણવેલું ભારત), પાંચ પુસ્તકો, ખાસ કરીને ૫ મું પુસ્તક; "Invasion of India by Alexander" (સિકંદરની હિન્દુસ્તાન પર ચઢાઈ) લન્ડન, ૧૮૯૬.

વેબરનું "Die Griechen in Indien," "Transactions of the Roy. Prussian Acad.," બર્લિન, ૧૮૯૦.

સિલ્વેઇન લીવીનો ગ્રન્થ, પૅરિસ, ૧૮૯૦; વળી "ગ્રીસ અને હિન્દ," પૅરિસ, ૧૮૯૧.

ગૉબ્લેટ ડી એલ્વીલાનો ગ્રન્થ, પૅરિસ, ૧૮૯૭; વળી લેખો, "Bulletin de l'Academie Royale de Belgique," ના પુ. ૩૩–૩૪, ૧૮૯૭.

એલ. ડીલ વેલી પુસિનનો લેખ, "Musée Belge," પુ. ૨, પૃ. ૧૨૬–૧૫૨.

વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથનો લેખ—"પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ ઉપર ગ્રીક તથા રોમનની અસર"—"Journal of Asiatic Society of Bengal," ૧૮૮૯–૯૨.

ઓ. ફ્રેંકનો લેખ, "Journal of Germ. Or. Soc," ૧૮૯૩, પૃ. ૫૯૫ થી ૬૦૯.

એમ. એ. સ્ટીનનો લેખ, "ઇંડિયન ઍંટિક્વરિ," પુ. ૧૭, પૃ. ૮૯.

હિન્દુસ્તાનની કળામાં આવેલાં પરદેશી તત્ત્વો વિષે જુઓ કનિંગહામનું "Archæological Survey of India," પુ. ૫, પૃ. ૧૮૫ થી; ગ્રનવિડલનો લેખ, બર્લિન, ૧૮૯૩; કર્ટિયસનો લેખ, બર્લિન, ૧૮૯૪; સિમ્પસનનો લેખ, "Journal of the Royal Insti-

tution of British Architects," પુ. ૧, (૧૮૯૪), પૃ. ૯૩–૧૧૫.

પૃ. ૫૩૮:—

શક અને કુષન લોકો માટે રૅપ્સનનો "હિન્દુસ્તાનના સિક્કાઓ" વિષેનો લેખ જુઓ, પૃ. ૭ અને ૧૬, બુલરની એન્સાઇક્લોપીડિયા, સ્ટ્રૅઝબર્ગ, ૧૮૯૮.

હિન્દુસ્તાનની અને ગ્રીસની વાર્તાઓના સમ્બન્ધ માટે જુઓ વેબર "Indische Studien," પુ. ૩, પૃ. ૩૨૭ થી.

હિન્દુસ્તાનની વાર્તાઓ, જે માધ્યમિક યુગમાં ઘણી લોકપ્રિય હતી, તે દ્વારા જાદુઈ આરસી અને અંજન, આતકોસિયા જેવા, અદૃશ્ય રહેવાય એવી ટોપી, અને ફૉર્ચ્યુનેટસની કોથળી (જુઓ બર્નેલની સામવિધાન બ્રાહ્મણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫) એ સર્વે પશ્ચિમના સાહિત્યમાં દાખલ થયાં.

હિન્દુસ્તાનનાં નાટકો ઉપર ગ્રીસની અસર કદાચ થઈ હોય તેને માટે જુઓ વિંડિશ, "Trans. of the Fifth Oriental Congress," ભાગ ૨, બર્લિન, ૧૮૮૨.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શેતરંજનુ સ્થાન એ માટે જુઓ મૅકડોનલનો "શેતરંજની ઉત્પત્તિ અને પ્રાચીન ઇતિહાસ" વિષેનો લેખ, "Journ. Roy. As. Soc." ૧૮૯૮.

ગ્રીક ફિલસુફી ઉપર હિન્દુસ્તાનની અસર થઈ હતી કે કેમ એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં જુઓ ગાર્બેનું "સાંખ્ય અને યોગ," પૃ. ૪, સ્ટ્રેસબર્ગ, ૧૮૯૮; ગાર્બે, ૧૯૧૪.

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આધુનિક કવિઓ માટે જુઓ મૅક્સ મ્યુલરનો "Coincidences" નામનો લેખ, "ફૉર્ટનાઇટલિ રિવ્યુ," નવી સીરીઝ, પુ. ૪૪ (જુલાઈ ૧૮૯૮), પૃ. ૧૫૭–૧૬૨.

સુધારાવધારાનું પત્રક.

(પ્રો. મૅકડોનલના ટિપ્પણોને આધારે.)

પૃ. ૭. લીટી ૨૪. "પરદેશીઓની અસરથી તદ્દન મુક્ત રહીને" ને બદલે "પરદેશીઓની અસરને લીધે કંઈ પણ અગત્યની બાબતમાં વિકૃતિ પામ્યા વિના"

પૃ. ૮. લીટી ૨૬. "વૈદિક યુગમાં ધર્મનાજ ગ્રન્થો લખાયા" ને બદલે "વૈદિક યુગમાં લખાયલા ગ્રન્થોમાંથી ધર્મનાજ ગ્રન્થો આજદિન સુધી ટકી રહેલા છે."

પૃ ૧૪. લીટી ૧૮. "હ્યૂન સંગના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી" ને બદલે "આઈ. સિંગના આપેલા વૃત્તાન્ત ઉપરથી."

પૃ ૧૫ લીટી ૧ "ગ્રીક્સ" પછી ઉમેરો "શિલાલેખ વગેરેના સિવાય બીજા કોઈ પ્રમાણને આધારે."

પૃ ૧૮ લીટી ૪–૫. 'થઈ હતી' ને બદલે "કદાચ થઈ હશે"
લીટી ૮. "એ અનુમાન ખાજબી હશે એવું આપણને પણ લાગ્યા વગર રહેતું નથી" ને બદલે "આ તારીખ જોઈએ તે કરતાં વધારે વહેલી લાગે છે. આશરે ઇ. સ. પૂર્વ ૬૦૦ વર્ષનો સમય એના કરતાં વધારે સંભવિત છે"

પૃ ૨૮ નીચેથી લીટી ૨. "ઓળખાય છે, પછી ઉમેરો "એ ભાષા માત્ર સાહિત્યગ્રન્થોમાંજ વપરાયલી છે, લોકના વપરાશની એ ભાષા નથી."

પૃ ૨૯ લીટી ૧. "એ ભાષા" ને બદલે "એ ભાષાના જેવીજ કોઈ લોકના વપરાશની ભાષા"

પૃ ૩૦. નીચેથી લીટી ૪ "પાલી ભાષામાં કોતરાયલા" એ શબ્દો કાઢી નાખો.

પૃ ૭૯. લીટી ૧૨. "નથી" પછી ઉમેરો "જો કે કેટલાક સૂક્તો બીજાના કરતાં ખરેખરા વધારે પ્રાચીન હશે"

પૃ ૧૬૮ લીટી ૮ "બાણો મૂકવાનો રિવાજ હતો" ને બદલે "ઘણી વખતે બાણો મૂકવામાં આવતાં"

પૃ ૨૪૦. લીટી ૧૮ "એમાંના થોડાક મંત્રો તો."

આ સ્થળે નીચે પ્રમાણે ઉમેરો કરવોઃ—
"અથર્વવેદની અંદરના ઘણા વિષયો અતિ પ્રાચીન છે, પણ એ આખા વેદનું બાહ્ય સ્વરૂપ બ્રાહ્મણધર્મને અનુકૂળ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે ઋગ્વેદના કરતાં વધારે અર્વાચીન છે એમાં કંઈ સંદેહ નથી."

નીચેથી લીટી ૨. "ઋગ્વેદના કરતાં પણ વધારે" ને બદલે
"લગભગ ઋગ્વેદના જેટલોજ."

પૃ. ૨૪૩. લીટી ૧૫. "સંશય નથી" એ શબ્દો પછી ઉમેરો
"સોમયાગના 'બ્રાહ્મણાચ્છંસિન્' ને વાપરવાના મંત્રો ૨૦ મા કાણ્ડમાં આપેલા છે."

નીચેથી લીટી ૪. "મહાભાષ્ય" પછી ઉમેરો
"આશરે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦."

સૂચિપત્ર.

